

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TOLVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE · ASTRID FRIIS
SVEND ELLEHØJ

FØRSTE BIND

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1963—66

Indhold

Afhandlinger	Side
Christensen, C. A. , redaktør, mag. art.: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede	257–348
Summary	348–349
Dollerup, Preben , redaktør, mag. art.: Geheimekonseillet og Danske Kancelli 1690–95	1– 61
Zusammenfassung	61– 63
Hjelholt, Holger , fhv. overarkivar, dr. phil.: Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London	608–650
Summary	650–651
Ilsoe, Harald , bibliotekar, cand. mag.: Håndskriftet H 112 og de danske historikere. En studie i overlevering	399–435
Zusammenfassung	435–437
la Cour, Vilh. , lektor, dr. phil.: Om studiet af vore danske voldsteder	155–188
Summary	188–192
Nilsen, Halkild , dr. philos.: Frigivelsen av tre amerikanske priskekip i Bergen 1779, og amerikanernes krav om erstatning	64–103
Summary	103–106
Nybo Rasmussen, J. , arkivar, cand. mag., og Jan Pinborg , amanuensis, cand. mag.: Broder Jacob Johansen og Uddrivelseskrøniken	193–221
Zusammenfassung	222–223
Schoubye, Jørgen , amanuensis, cand. mag.: J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning	535–605
Summary	605–607

Småstykker

Christensen, C. A. , redaktør, mag. art.: Grev Jakob af Halland – Egholm – Henning Podebusk	652–656
Friis, Finn , fhv. konsulent, cand. polit.: Corfitz Ulfeldt og hans børn i Basel	438–462
Rasmussen, Knud , arkivar, cand. mag.: Danske i den azovske flåde 1696–98	462–481
Stender-Petersen, Ole , mag. art.: Achatz Ferdinand von der Asseburgs »Denkwürdigkeiten«	656–672

Oversigt

Norrie, Gordon , major: Hærestabens historiske Arbejder	673–707
--	---------

Anmeldelser	Side
Fink, Troels: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. (1958). Anm. af overarkivar, dr. phil. V. Sjøqvist	224-237
Fink, Troels: Spillet om dansk neutralitet 1905-1909. (Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 6, 1959). Anm. af V. Sjøqvist	224-237
Fink, Troels: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905. (Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 9, 1961). Anm. af V. Sjøqvist	224-237
Guvørner Edward Carstensens indberetninger fra Guinea 1842-1850. Udg. ved Georg Nørregård af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. (1964). Anm. af mag. art. O. Feldbæk	495-498
Hvidtfeldt, Johan: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland 29, 1963). Anm. af professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen	350-381
Højesteret 1661-1961. Udgivet på Højesterets foranstaltning i trehundredåret for udstedelsen af Forordning om den Høieste Rettis administration i Danmark den 14. februar 1661 af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle, bd. I-II. (1961). Anm. af professor, dr. phil. K. Winding	110-119
Ia Cour, Vilh.: Næsholm. (Udg. af Nationalmuseet, 1961). Anm. af museumsinspektør, cand. mag. H. Stiesdal	107-110
Meinecke, Friedrich: Werke I-VI. (1957-62). Anm. af fhv. overarkivar, dr. phil. H. Hjelholt	498-503
Nissen, Henrik S. og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945. (1963). Anm. af amanuensis, mag. art. L. Rerup	491-494
Schwalm, Eberhardt: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 43, 1961). Anm. af fhv. overarkivar, dr. phil. H. Hjelholt	132-136
Sjøqvist, Viggo: Peter Vedel, Udenrigsministeriets Direktør, bd. II, 1865-1911. (Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 10, 1962). Anm. af professor, dr. phil. P. Bagge	119-132
Skrifter udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 1952-1964. Anm. af redaktør, mag. art. C. A. Christensen	482-491

Nekrologer

Sture Bolin. Af Aksel E. Christensen	507-510
Hal Koch. Af Povl Bagge	504-507
Erik Møller. Af Povl Bagge	137-140
Gunnar Olsen. Af Fridlev Skrubbeltang	238-240

Nyt fra historisk videnskab

Aus Flensburgs Geschichte. (H. Hjelholt).	384-386
Bath, B. H. Slicher v.: Accounts and Diaries of Farmers before 1800. (F. Skrubbeltang)	251-253
Bath, B. H. Slicher v.: Yield Ratios 810-1820 (F. Skrubbeltang).	391-394

	Side
Bauer, R. W.: Calender for Aarene 601–2200. (Astrid Friis)...	140–142
Butterfield, H.: Den moderne naturvidenskabs oprindelse (H. P. Clausen)	529–531
Carsten, F. L., red.: The New Cambridge Modern History V. (N. Steensgaard)	152–154
Clough, S. B.: The Economic History of Modern Italy (N. Steens- gaard)	532–534
Davidsen, L., ed.: Krigerliv og Bondesind. (H. Hjelholt).....	142–143
Donnert, E.: Der livländische Ordensritterstaat und Russland. (J. Steen Jensen)	387–390
Festskrift til Astrid Friis, red. af Sv. Ellehøj, Sv. Gissel og K. Vohn.....	244–245
Historische Zeitschrift. Sonderheft I. (Astrid Friis).....	386–387
Hussey, J.: Byzans. Historie og Kultur. (E. Ladewig Petersen)	396–397
Ilsoe, H.: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. (Joh. Jørgensen)	243–244
Japsen, G.: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850. (H. Hjelholt).....	145–147
Jägerskiöld, S.: Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige. (I. Skyum-Nielsen)	527–529
Jørgensen, T. G.: A. D. Jørgensen og 1864. (L. Rerup).....	519–522
Koht, H.: The Origins and Beginnings of the International Com- mittee of Historical Sciences. (Astrid Friis).....	245–246
Ljungberg, L., ed.: Lyder van Fredens kämnareräkenskaper för Malmö. (Emilie Andersen)	148–149
Lomholt, A.: Landmåling og fremstilling af kort under bestyrelse af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. (C. Rise Hansen)	382–383
Møller, P., H. R. Carlsen, bd. I. (K. Winding).....	143–145
Olsen, Ths. Hatt: Dacia og Rhodos. (E. Ladewig Petersen)	253–255
Rerup, L., ed.: Marcus Rubins Brevveksling I–IV. (K. Hvidt)	240–243
Sandhofer, G.: Flensburgs Stadtverfassung von 1700 bis 1848. (H. Hjelholt)	523–524
Scharff, A.: Schleswig-Holsteinische Geschichte. (H. Hjelholt)	147
Schepelern, H. D., J. Paulsen og P. Eller: Omkring Frede- riksborg slots brand. (O. Feldbæk).....	522–523
See, K. v.: Das Jütische Recht. (I. Skyum-Nielsen).....	510–512
Sievers, K. D.: Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897–1901. (H. Hjelholt)	524–526
Simpson, A.: The Wealth of the Gentry 1540–1650. (Astrid Friis)	147–151
Southern, R. W.: Ridder og Klerk. Middelalderen i støbeskeen. (E. Ladewig Petersen)	394–397
Strömberg-Back, K.: Lagen Rätten Låran. Politisk och kyrk- lig idédebatt i Sverige under Johan III.s tid. (H. Ilsoe).....	383–384
Thomsen, R., Early Roman Coinage I–III. (J. E. Skydsgaard)	149–152
Thomson, A.: Stöld av annans hustru. (I. Skyum-Nielsen)...	526–527
Tomner, L., ed.: Christen Skeels resedagbok 1619–27. (H. Ilsoe)	512–517
Winckler, M.: Zur Zielsetzung und zu den Methoden der Nord- schleswig-Politik Graf Julius Andrässys. (P. Bagge).....	246–247
—	
Meddelelser om Den danske historiske Forening 1961–64.....	708–711
Den danske historiske Forenings vedtægter	712–713
Navneregister ved professor, dr. phil. E. Ladewig Petersen ...	714–744
Rettelser til Historisk Tidsskrift 12. række, bind I.....	745

Geheimekonseillet og Danske kancelli 1690—95

AF

PREBEN DOLLERUP

Tidligere behandlinger.

Denne afhandling vil forsøge at skildre det danske geheimekonseil fra 1690 til 1695 for så vidt angår dets indenrigske virkefelt og med særligt henblik på forholdet mellem Danske kancelli og konseillet. Et geheimekonseil er — eller kan være — det højeste konsultative organ i en statsform som den i Danmark efter 1660 herskende, og dets opgave er at give kongen råd i de sager, der forelægges det, hvorefter monarken kan træffe sin bestemmelse, formelt frit, men i praksis naturligvis oftest påvirket af de i konseillet fremførte meninger. Det er derfor af interesse på grundlag af de ret hyppige vidnesbyrd om konseillets eksistens at skaffe oplysning om, hvordan det var sammensat, hvilke funktioner det udøvede, hvilke afsnit af samfundslivet det beskæftigede sig med, i hvilke forhold det stod til den øvrige administration, og hvordan udviklingen var på disse nævnte områder.

Dette emne er kun i ringe udstrækning behandlet i litteraturen. Edvard Holm¹ har drøftet konseillets stilling i tiden fra 1670 til 1720 under eet, men med særlig hensyntagen til årene 1690—95, fordi der her er efterladt en protokol over indenland-

¹ Edv. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720. I. (Kbh. 1885) s. 58 ff og især i henvisningerne ibid. s. 12 note 34 og ibid. s. 13 ff note 38. — Herefter henvist til som Holm I.

ske forretninger, foretaget i geheimekonseillet. Ved gennemgangen af denne protokol har det slået Holm, at mens der her ofte forhandles om sager, som må have været for i Danske Kancelli, findes kun et par tilfælde, hvor rentekammeret har afgivet en erklæring, der forelægges til kongelig resolution i konseillet. Især på grundlag af denne protokol drager Edv. Holm den slutning, at konseillet har været stillet i et ulige nærmere forhold til kancellierne — for Tyske kancellis vedkommende af udenrigspolitiske årsager — end til rentekammeret, og at kongen regelmæssigt har resolveret om kammersagerne uden at lade dem komme for i konseillet.

Året efter udgivelsen af bind I af Holms værk udgav V. A. Secher »Vejledende Arkivregistratur I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513—1848«,¹ hvori han i overensstemmelse med Holm fandt, at protokollen viste, at konseillets indenrigske forhandlinger mest drejede sig om skriftlige betænkninger, afgivne af Dansk Kancelli i sager af mere almindelig karakter.² Dog var han uenig med Holm i, at protokollen var et tilfældigt bevaret bind af en løbende række. Ved at placere en udateret instruks for konseillet³ til 1690 mente han at have sandsynliggjort, at denne instruks havde givet stødet til protokollens indrettelse, og at den bl. a. af denne grund var den eneste af sin art.

For begge disse forskere gælder det, at de offentliggjorde deres arbejde på et tidspunkt, hvor der ikke forelå så stor støtte i parallelle undersøgelser, som tilfældet er nu. For Edv. Holms vedkommende bør endvidere nævnes, at hans værk er anlagt så bredt og skitse-mæssigt — som en indledning til hans hovedværk om det 18. århundrede — at det ikke med rimelighed kan lastes for de mange og uundgåelige fejl, som detailundersøgelser må vise i det.

¹ I »Meddelelser fra Det kongelige Geheimearkiv ... for 1883—85« (Kbh. 1886) — Herefter henvist til som Secher.

² Secher, s. 103.

³ Instruksen og dens datering omtales udførligt i denne afhandlings kronologiske afsnit.

Materialet.

Til belysning af geheimekonsejllets virksomhed 1690 til 1695 findes tre hovedkilder: en dansksproget konseilprotokol, en tysk-sproget konseilprotokol og kong Christian den Femtes dagbøger. Ved undersøgelsen af Danske kancellis forhold til rådet kommer kancelliets forhandlingsprotokoller naturligvis ind i billedet. Desuden er de forskellige instrukser og takster vigtige kilder, gesandtindberetningerne fra udenlandske magters repræsentanter i Danmark kan også sige noget, og endelig må omtales Molesworth's danmarksskildring og Slanges kancellihistorie.

Kong *Christian den Femtes dagbøger*¹ må beskrives først, da de er de vigtigste kontrolmidler overfor den danske og den tyske protokol. Dagbøgerne begynder, såvidt det er os bekendt, i 1689. Titlen er »Memorial eller Journal for Året 1689«, og første indførsel er sket under datoen 18. marts. Dagbogens indhold er først og fremmest regeringsanliggender, mens private forhold — med jagten som en iøjnefaldende undtagelse — kun sjældent meddeles. I årene 1689—90 er indskrivningerne ret få, men fra og med 1691 og især fra 1692 langt fyldigere. I disse fire år er dagbøgerne ført kronologisk, men fra begyndelsen af 1693 er formen ændret, så optegnelserne indenfor de enkelte måneder er gjort systematisk, under overskrifter, der angiver navnene på en række fremmede magter samt de vigtigste indenlandske saggrupper plus »adskilligt«. Dagbøgerne er fra 1689 til 1694 ført af kongen selv, men fra og med 1695 er dagbøgernes »fortsættelse«, dagjournalerne, ført af en skriver og indholdet er af en ganske anden art end tidligere, idet det væsentligt består i uddrag af Tyske kancellis uden- og indenrigspolitiske skrivelser, dog med undtagelse af de af Thomas Balthasar von Jessen førte læg, der omhandler udenrigspolitiske sager af særlig karakter.² Endelig bør nævnes kongens egenhændige dagbog for 1696, der er yderst nødtørftig.

Ingen af dagbøgerne har endnu været genstand for en indgående kritisk undersøgelse. Her kan kun gives det lille bidrag,

¹ C. Molbechs opfattelse af dagbøgerne findes i forordet til udgivelserne i *Nyt Historisk Tidsskrift* I (Kbh. 1847), s. 469 ff (herefter henvist til som NyHT). Se også C. F. Bricka i indledningen til dagbogen for 1694 i *Danske Magazin* 5. r. II (Kbh. 1898), s. 231 f.

² Således Emil Marquard i indledningen til udgivelserne i *Danske Magazin* 6. r. II (Kbh. 1914), s. 112 ff. Læggene bærer udskriften »Geheime cabinets-sachen«. Til *Danske Magazin* henvises herefter som DM.

som består i en sammenligning mellem de oplysninger, som dagbøgerne yder om geheimekonseillet i dets indenrigske funktioner, og de meddelelser om samme emne, der findes i den i Rigsarkivet bevarede *dansksprogede geheimekonseilprotokol*.

Dennes fulde titel er »Protokol over Kancellikollegii Memoria-ler, såvelsom og en del andres til Hans kongl. Maj. allerunderdanigst indgivne Relationer og Supplikationer, item adskilligt andet, som Hans Kong. Maj. udi Geheimekonseil allerunderdanigst er blevet refereret, og af Hans Kongl. Maj. der sammensteds er vorden påresolveret.

Begyndt den 1. maj a^o 1690.«¹

Første indførsel daterer sig til 15., 16. eller 17. maj 1690,² sidste indførsel til 23. september 1695. Protokollen er i eet bind, hvoraf kun 272 af ialt 363 blade er benyttet. På sidernes højre halvdele findes ekstrakter af de behandlede andragender, mens venstre halvdelene er brugt til resolutioner og eventuelt ekspeditionsdata. Protokolføreren er identificeret³ som Søren (eller Severin) Rasmussen, der fra 1681 var kancellisekretær, fra 1690 til 1697 tjenstgørende i geheimearkivet og fra 29. september 1691 assessor i Danske kancelli. Han har ikke alene ført geheimekonseilprotokollen, men også protokollen for rådstuekommissionerne, der ligeledes begynder 1690⁴. Geheimekonseilprotokollen bærer — især ved nogle bemærkninger i sidens resolutionshalvdel — præg af ikke at være ført under møderne. Rækkefølgen er kronologisk efter resolutionsdatoen, men nogle gange er denne praksis ikke fulgt, hvilket også viser, at protokollatet ikke er skrevet i konseillet.⁵

¹ Herefter henvist til som geprot. — I denne afhandling er ortografien normaliseret overall.

² Resolutionerne er udaterede. Det drejer sig om tre af kancelliet indgivne sager, der at domme efter opstillingen i protokollen er behandlet samtidig og sandsynligvis også indgivne samtidig. Den første sags indstillingsdato fra kancelliet, 15. maj 1690, gælder da sikkert alle tre. Da sagerne resulterede i en forordning af 17. maj 1690, må behandlingen altså have fundet sted på en af tre nævnte dage. Geprot. fol. 1—4 r.

³ Af Carl Christiansen i dennes »Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger.« II (Kbh. 1922), s. 95 note 61. — Herefter henvist til som Christiansen.

⁴ G. N. Kringelbach: Den danske Centraladministrations Embedsetat 1660—1848 (Kbh. 1889) (herefter henvist til som Kringelbach) og Dansk Biografisk Leksikon XIX (Kbh. 1940), s. 251 ff. Herefter henvist til som DBL.

⁵ Kronologiske uregelmæssigheder er fundet i geprot. fol. 30 r., 32 r.,

Angående protokollens indhold viser en simpel gennemlæsning, at det udgøres af indenlandske sager.¹

Ved sammenligning mellem dagbøgerne og geheimekonseilprotokollen ses det, at af de 5 møder, som konseilprotokollen nævner for året 1690, omtaler dagbogen kun eet.² Af protokollens i hvert fald fire møder i 1691 genfindes to i dagbogen, og mens protokollen i 1692 kender mindst 15 møder, omtaler dagbogen kun 8³ af disse. I 1693 har protokollen 10 møder, og heraf genfindes de 4 i dagbogen. I 1694 er protokollen tom, og i 1695 har dagbogen som nævnt skiftet karakter. Af protokollens ialt mindst 34 møder indeholder dagbøgerne altså kun 15.⁴

I samme forbindelse må nævnes dagbogens kortfattede karakter. Typisk for omtalen af indenlandske, ikke-økonomiske og ikke-militære sager er f. eks. notitsen 10. oktober 1692: »Vi havde og adskillige indenlandske sager for med oversekretær Moth udi vores geheimekonseil«,⁵ mens udenrigspolitiske, økonomiske og militære forhold jævnlige får en behandling, der er udførligere end eksemplet, men kun sjældent detaljeret. Den kortfattede

32 v., 43 r. — 44 v., 97 v. og 163 v. De ligger i maj—august 1691, januar 1692 og december 1692.

¹ To i gcprot. nævnte forhold grænser op til udenrigspolitikken, nemlig en den 15. november 1690 behandlet prisesag, hvor den franske ambassadør i København har intervenseret (gcprot. fol. 14 v. f) og en den 13. og 19. marts samt 29. december 1693 behandlet sag om den hollandske residents forbindelse med den hollandske menighed i København, idet residenten lod denne menigheds kirkelige handlinger foretage i sit hus (gcprot. fol. 179 v. ff, 206 r. ff, 259 v. ff).

² Se den skematiske sammenstilling i bilaget.

³ Gcprot. kender et møde 11. oktober 1692, hvor dagbogen intet nævner, mens dagbogens møde 10. oktober ikke omtales i gcprot. Begge møder drejer sig om kancellisager, og da det er det eneste tilfælde, hvor dagbogen giver oplysning om konseilbehandling af egentlige kancellisager, som ikke findes i gcprot. er der ganske sikkert tale om det samme møde, men med dateringsfejl i den ene kilde. cfr. note 5.

⁴ Dagbøgerne kender dog 2 mere af de 34 møder, nemlig 15. og 29. januar 1692, (Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv VI—VII. Kbh. 1876—82—83, s. 260 og 262 f. Herefter henvist til som GA.), men nævner ikke de dele af mødet, der findes i gcprot. 15. januar 1692 oplyses, at Chr. S. von Plessen for første gang deltog i et konseilmøde efter at have aflagt troskabsed. 29. januar »blev udi konseillet delibereret over forpagtningen af tolden til Elsfløth« Ingen af disse to dele nævnes i gcprot.

⁵ GA. VI—VII, s. 318 cfr. note 3.

form medfører også en fare for, at sager, der fremtræder som behandlede af kongen alene, i virkeligheden kan være foretagne i konseillet.

Det sker hyppigt, at dagbøgerne omtaler konseilmøder på en måde, der tydeligt viser, at også andre sager end de i protokollen nævnte har været foretagne. Således blev 13. maj 1691¹ om formiddagen forhold vedrørende fyrstendømmerne m. m. behandlet, og »Eftermiddag blev forpagtning af provianthuset foretagen, så og adskillig indenlandske sager, især København angående, om kanalens rensning, foretagen.« Heraf kender protokollen — men til gengæld udførligt — kun de adskillige indenlandske sager, mindst fire, højst seks,² hvoraf kun sagen om kanalens rensning vedrørte København.

Dagbøgerne indeholder altså mange oplysninger om geheimekonseillet, der ikke findes i protokollen. Vigtigst er de udenrigske forhold, der som omtalt overhovedet ikke nævnes i den dansk-sprogede konseilprotokol. Disse ligger imidlertid udenfor denne afhandlings målsætning. Men desuden giver dagbøgerne oplysninger om en lang række indenrigske konseilmøder, der ikke kendes fra protokollen.

Den i bilag 1 foretagne opstilling af sager fra geheimekonseilprotokollen og fra dagbøgerne viser umiddelbart, at de af dagbøgerne kendte konseilmøder også har beskæftiget sig med andre emner end de i protokollen nævnte. Det er derfor af vigtighed til karakteristisk af protokollen at klarlægge, hvilke typer sager, der *ikke* findes i protokollen, men derimod i dagbogen, d.v.s. hvilke forretningsområder, der helt eller delvis måtte mangle i geheimekonseilprotokollen.

En skematisk oversigt over disse mødeemners fordeling på forvaltningsområder er forsøgt i bilag 2, men nogle bemærkninger er nødvendige. Dagbogsnotitserne nævner kun, at sagerne har været behandlede, men næsten aldrig, hvilken administrationsgren de henhørte under. Når vi selv søger at placere mødets genstand, støder vi på en række vanskeligheder. For det første er netop denne periode en tid, hvor kongen i høj grad styrede gennem kommissioner fremfor gennem kollegier, hvilket gør den til vort brug nødvendige anbringelse af sagerne mere usikker. For det andet har vi ikke præcist kendskab år for år til de let-

¹ NyHT II, s. 201.

² Geprot. fol. 22 r. ff + eventuel ibid. fol. 97 v. ff, der er foretaget i maj 1691, uvist hvilken dato og eventuelt færøsagen ibid. fol. 30 r., der er foretaget senest 30. maj 1691.

bevægelige grænser mellem administrationens forskellige afdelinger, men ved, at de vekslede noget. Således fortæller Slange om årene 1690 til 1693, at »både rentekammeret, admiralitetet og kommissariatet ... måtte stå i mangfoldige visse affaires under kancelliets ekspeditioner«, men efter 1693 »blev kancelliet igen betalt med samme mønt«, nemlig af rentekammeret.¹ For det tredje har administrationsområderne i nogle forhold overlappet hinanden, og endelig må vi antage at rene tilfældigheder kan have spillet ind. Det materiale, som findes til placering af sagerne, er taksten af 19. januar 1661² om fordelingen mellem kancelli og rentekammer, de mange trykte instrukser for tiden op til og kort efter 1690³, den nye takst af 9. maj 1693⁴, de udgåede reskripter og forordninger, og endelig Slanges udførlige redegørelser for taksterne og kancelliets forhold iøvrigt, hvortil må føjes de erfaringer, som er indhøstede ved en gennemgang af geheimekonseilprotokollen og kancelliprotokollerne fra 1690 til 1695. I den i bilag 2 givne oversigt er i tvivlstilfælde alternativet vedføjet i parentes.

Af de indenlandske konseilmøder, som dagbogen, men ikke protokollen, kender, dominerer møder med emner fra rentekammerets område, mindst 13 og højst 16. Militære sager til lands eller til vands har 9 gange været før, indenrigske sager fra Tyske kancelli 6—4, fra admiralitetet 4, fra kommercekollegiets område et tvivlsomt tilfælde, nemlig angående mål og vægt, hvorover inspektionen var tillagt en kommission. Det var denne, som indgav rapport.⁵ En enkelt sag som måske ligger generalprokurør-embedet nær, angående en foged i Oldenborg,⁶ er optalt under tyske sager. Den blev foretaget under et møde i Glückstadt, da kongen foretog en rejse i hertugdømmerne. To sager lader sig

¹ »Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Frederik den Førstes Tider, indtil Kong Frederik den Fjerdes Regerings Begyndelse« i P. F. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie. I (Kbh. 1792), s. 25. Kancellihistorien refereres herefter til som Slange. Slanges påstand om de skiftende grænser bekræftes ved gennemgangen af kancelliets forhandlingsprotokoller.

² Forordninger som er udgange siden ... 1643.. og til ... 1664. Trykt af Henrik Gøde. (Kbh. 1664) s. Oooij.

³ GA. II. (Kbh. 1856—60) s. 151—326: Instrukser for kollegier og højere statsembedsmænd umiddelbart efter suveræniteten.

⁴ Refereret hos Secher, s. 102.

⁵ Idet notitsen i dagb. 29. juni 1690, NyHT I, s. 518, må ses i sammenhæng med gcprot. 11. juni 1690 fol. 7 r. f.

⁶ Dagb. 14. sept. 1692 GA VI—VII, s. 311.

ikke placere, heraf er den ene forordningen om rangen, hvorom kongen fortæller, at »Denne rang har vi mestendels selv projekteret, efter vor suveræne regerings nærværende tilstand, dog og ladet konferere derover med vores geheimeministre, før end det blev underskrevet«. ¹ Skulle denne forordning have været til drøftelse i et egentligt kollegium, måtte det være Danske kancelli.

Af sager, der har relevans til Danske kancelli indeholder dagbøgerne fremfor konseilprotokollen kun en eneste, nemlig den drøftelse af adskillelsen af kancelliets og kammerets forretninger, ² der førte op til taksten af 9. maj 1693. Om Danske kancelli har været inddraget i drøftelserne kan ikke ses, og omend taksten betegnede et nederlag for kancelliet og sikkert først og fremmest skyldtes Chr. S. von Plessen, forekommer det usandsynligt, at kancelliets ledelse ikke skulle have været hørt.

Denne typemæssige fordeling af de sager, som konseilprotokollen *mangler*, kan da sammenlignes med fordelingen af de sager, den *indeholder*. Ved en sådan opstilling kan hentes støtte i de samme kilder, som blev brugt til placering af de i dagbøgerne nævnte emner, men desuden får man en del hjælp af protokolføreren, der ret ofte nævner, hvilken forvaltningsinstans der har indgivet det behandlede andragende, og endvidere har en gennemgang af Danske kancellis protokoller vist, at en række sager har været behandlet i kancelliet, uanset det ikke fremgår af ekstrakten i konseilprotokollen.

Af de i den dansksprogede protokol indeholdte ialt 167 sager kunne 15 ikke placeres. 108, altså lige ved to trediedele, var fra Danske kancellis område, 24 var af økonomisk-finansiell karakter, men om de simpelthen kan henregnes til rentekammerets område lader sig ikke sige, bl. a. fordi kommercekollegiet forsvandt i den her behandlede periode og fordelingen af dets arbejde ikke er mig bekendt; 14 sager lå under generalprokurørembedet, ³ 2 under højesteret, 2 under Holmens admiral og under admiralitetet og kommercekollegiet hver en. Den indeholdt ingen tyske sager og heller ingen militære.

Om den *tysksprogede protokol*, der er i to bind, titellos, upagineret og løbende fra 1692 til 1696, lader sig ved den blotte genemlæsning sige, at den næsten udelukkende indeholder udenrigske sager. Leder man i denne protokol efter de fra dagbogen kendte indenrigske konseilsager, der ikke er fundne i den dansk-

¹ Dagb. 21. marts 1693 GA VII, s. 12.

² Dagb. 19. marts 1693 GA VII, s. 11.

³ Om dets udvikling i denne tid se Christiansen II, s. 99 og 127 ff.

sprogede protokol, kan nogle, men langt fra alle, sager vedrørende Tyske kancellis indenrigske område findes. I et enkelt tilfælde er en kammersag fra dagbogen indført her. Ved en derefter foretaget bredere stikprøveundersøgelse udover dagbogens sagliste blev resultatet det samme: den tysksprogede protokol indeholder af og til indre »tyske« sager¹ og en sjælden gang et rentekammeranliggende. Danske sager er intetsteds set. Protokollen er ganske sikkert en renskrift af det protokollat, som under udenrigske konseilmøder foretoges af rådets sekretær i sådanne sager, Thomas B. von Jessen, og da denne samtidig var Tyske kancellis oversekretær, kan det ikke undre, at også andre end udenrigske forretninger fra dette kancellis område har indsneget sig i protokollen. Om rentekammerets forhold til konseillet vides for lidt til, at de — meget få — kammersager i Jessens protokol kan forklares. Da denne afhandling er skrevet med særligt henblik på Danske kancelli, er den tysksprogede protokol iøvrigt ikke systematisk anvendt.

Thomas B. von Jessen har også udfærdiget et protokoludkast i forbindelse med finansforhandlingerne i efteråret 1691.²

På det ovenfor skildrede grundlag er det berettiget at slutte, at den dansksprogede protokol indeholder praktisk taget alle konseilsager fra Danske kancellis område og sikkert også fra generalprokurørembedet, mens den er ukomplet m.h.t. økonomisk-finansielle sager. Tyske og militære anliggender findes overhovedet ikke deri. En bidragende forklaring på fordelingen er skriversens tilhørsforhold.

Endnu en vigtig kilde er de i Danske kancelli førte forhandlingsprotokoller. Forretningsgangen var, at alle andragender indgaves til kabinetssekretariatet, hvor de sorteredes og pakkevis sendtes til kancelliet, hvis de henhørte herunder.³ I kabinetssekretariatet er ført en række protokoller over disse til kancelliet leverede sager, og selv om de slutter 28. august 1692, har kancelliet alligevel fortsat modtaget sagerne pakkevis og sorterede, hvilket ses af kancelliets forhandlingsprotokoller.⁴ I forhandlings-

¹ Testamentetilføjesen 3. marts 1698, s. 36 (se note 1, s. 10) oplyser, at kongen »for nogle år siden« begyndte at lade alle tyske sager gå i konseillet. Hvornår dette er indledt vides ikke.

² RA. Kongehuset. Christian V. Optegnelser, for største delen skrevne med Christian V.s egen hånd ... læg mærket 4. Det væsentligste af indholdet er trykt i noterne til dagbogen.

³ Secher, s. 95 ff.

⁴ Disse er ført under vekslende titler, men henvises derefter til som DKprot.

protokollen er en ekstrakt af sagen indført i sidens højre del, mens venstre del indeholder kollegiets beslutning eller indstilling samt ekspeditionsdata, hvoriblandt geheimerådet af og til nævnes. Det kan i en række tilfælde vises, at denne omtale er indført under kollegiemødet.

Den dansksprogede protokol, kancelliprotokollen og dagbøgerne er denne afhandlings vigtigste kilder, men der findes dog andet væsentligt materiale. Der er overfor henvist til instrukser og takster, der jo ikke nødvendigvis viser, hvordan forholdene faktisk var, men hvordan instruksens ophavsmand ønskede, at de skulle være. En særlig rolle spiller koncepten til en konsejlinstruks, der diskuteres særskilt under den kronologiske fremstilling. Af lignende karakter er Christian den Femtes testamente af 1683 med tilføjelser af 1698,¹ som er kongens råd til sine efterfølgere, bl. a. om statsstyrelsens indretning. En gruppe for sig danner gesandtindberetningerne, der især giver personoplysninger, på hvilket punkt de har vist sig pålidelige, hvor de er kontrollable ved hjælp af bedre materiale — f. eks. Jessens protokol, der giver modedeltagernes navne. En enkelt gesandt har givet en bredere beskrivelse, nemlig Robert Molesworth: »An Account of Denmark, as It was in the Year 1692«, der i denne sammenhæng også først og fremmest giver navnestof. Hvad angår svarskrifterne er den af Chr. H. Brasch foretagne identifikation fulgt. Endelig må nævnes en til administrationshistorien hyppig anvendt kilde, nemlig den overordentlig upålidelige Niels Slanges »Kancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Frederik den Førstes Tider, indtil Kong Frederik den Fjerdes Regerings Begyndelse«,² som forfatteren gav Frederik den Fjerde i 1707. Skønt Slange selv i en årrække gjorde tjeneste i kancelliet, bør han kun bruges, når hans beretning sandsynliggøres af pålidelige kilder.

På grundlag af det ovenfor gennemgåede materiale er det kun muligt at give en dækkende skildring af konsejlets deltagelse i sager fra Danske kancellis og generalprokurørens område, mens der ikke — og specielt ikke med den dansksprogede protokol som eneste kilde — kan drages slutninger om hyppigheden af sagsindgivelserne fra de forskellige forvaltningsområder til geheimekonsejlet, således som Holm og Secher har forsøgt det. Det må videre erindres, at konsejlets indflydelse på forretningerne ikke lader sig beskrive, fordi dagbogsnotitserne er så kortfattede

¹ Kong Christian den Femtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven. Ved J. J. A. Worsaae (Kbh. 1860). Herefter henvist til som testamentet.

² cfr. note 1, s. 7.

og fordi protokollen ikke indeholder referat af den førte diskussion, men kun resolutionen. Denne er oftest i det væsentligste i overensstemmelse med indstillingen, men det kan naturligvis ikke udelukkes, at indstillingen er påvirket ved selve bevidstheden om konseillets eksistens. Videre må det huskes m.h.t. konseilsager fra Danske kancellis og generalprokurørens virkefelter, at vel er kildestoffet dækkende, men det siger kun, at den type sager er blevet behandlet, ikke at de altid blev det. I det hele har det været et alvorligt handicap, at kancelliets forhold i disse år er så lidt undersøgte.

Endelig kan de her gennemgåede kilder heller ikke besvare det meget vigtige spørgsmål om eventuelle politiske forklaringer på de påviselige ændringer i konseillets virksomhed, der senere vil blive skildret. Jeg har ikke i litteraturen fundet materiale til besvarelse af dette spørgsmål, og den store opgave, som en gennemgang af det bevarede brevstof ville være, har jeg ikke ment at kunne påtage mig.

Det danske geheimekonseil 1676--1690.

Fra Frederik den Tredies tid er der kun efterladt meget svage spor af et geheimekonseils eksistens i Danmark.¹ I begyndelsen af reformperioden efter kongens død i maj 1670 oprettedes et konseil bestående af syv medlemmer, i hvilket Christian den Femte præsiderede, og hvis sekretær var Peder Schumacher.² Instrukserne for såvel Danske som Tyske kancelli og for skatkammeret for dette år nævner, at vigtigere sager skal refereres kongen i hvad der må opfattes som geheimekonseillets nærværelse.³ I de ordrer, som efter rigskanslerens fald 1676 udstedtes til Danske kancelli,⁴ befales det, at oversekretæren sammen

¹ Aage Sachs: Den danske Centraladministration: Knud Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660—1680 (Kbh. 1921), s. 196 ff. og 216 f. Herefter henvist til som Centraladministrationen.

² A. D. Jørgensen: Peder Schumacher Griffenfeld. I, (Kbh. 1893) s. 297 f.

³ Danske Kancellis instruks 21. april 1670, GA II, s. 177 ff. taler om »vores kansler og vicekansler, så vel som og andre vores geheimeråds påhør«. Kansler og vicekansler var jo konseilmedlemmer. Instruksen for Tyske k. 26. juli 1670, ibid. s. 201 ff. siger »andre vores råds og betjentes påhør«. Kammerinstruksen s. 191 ff.

⁴ 23. maj 1676 i GA II, s. 222 ff.

med vicekansleren eller i dennes fraværelse to kancelliråder skal referere de i kancellikollegiet drøftede sager, og dette referat skal foretages i geheimekonseillet. Referatet skal aflægges af oversekretæren, der også skal skrive beslutningen, forelægge den for kancellikollegiet og derefter præsentere kongen den til underskrift. At instruksen tænker på samtlige sager, der behandles i kancellikollegiet er efter dens ordlyd indiskutabelt. Geheimekonseillets bestemmelser i udenlandske spørgsmål skulle ekspederes af kammersekretær i Tyske kancelli, geheime-, estats- og kammersekretær Conrad Biermann¹, der 1680 fik våbenbrev med navnet von Ehrenschild. Han havde allerede fra 1670 været konseilsekretær i udenrigssager. Tilstede i konseillet skulle være geheimebogholder Kasper Schøller, der skulle protokollere et referat af de i konseillet stillede forslag og beslutninger.² En ny forhandlingsprotokol blev indført i Danske kancelli beregnet til at rumme ikke alene kollegiets indstillinger, men også kongens beslutning i konseil.³ Om de andre administrationsgrenes forhold til konseillet på dette tidspunkt er intet kendt.

Senest 1680 må der være sket en ændring i den automatiske indgivelse af sager fra kancellikollegiet til geheimekonseillet, for den instruks, kongen i dette år udsteder til kollegiet,⁴ giver det tilladelse til selv at afgøre mindre vigtige forretninger og sager, der ikke frembyder usikkerhed, mens derimod tvivlsomme spørgsmål eller sager af større vigtighed skal refereres for kongen. Geheimekonseillet nævnes overhovedet ikke. Forholdet finder sin forklaring i den af Slange givne oplysning om, at Christian V fra 1680 selv underskrev ekspeditionen, hvis han fandt kollegiets indstilling rigtig. Havde han derimod indvendinger at gøre, forelagdes indstillingen for geheimekonseillet eller kongen afslog den simpelthen.⁵ Kongen har altså selv af-

¹ Instruks for kansleren 30. maj 1676, GA II, s. 226 ff.

² Ibid. s. 226 ff.

³ Secher, s. 95.

⁴ 16. april 1680, GA II, s. 230 ff.

⁵ Slange, s. 23.

gjort, i hvilke sager han ville konsultere geheimekonseillet og hvilke han forbeholdt sig selv.

Om konseillets indenrigske virksomhed fra dette tidspunkt og indtil 1690 vides bl. a., at det kunne fungere som domstol i sager, der appelleredes fra personer, der domfældtes ved kammerretten.¹ Men desuden er der overleveret et lige så interessant som vigtigt aktstykke, nemlig Christian den 5.'s politiske testamente, der er underskrevet 15. april 1683² og hvori han giver råd til sine efterfølgere om statens indretning. Heri nævner han også, at der altid bør findes et geheimekonseil, men ejendommeligt nok forudsætter han, at alle sager fra samtlige kollegier sluttes i dette. Denne mærkelige passus tilskriver jeg aktstykkets principielle karakter. Testamentets øvrige bemærkning om geheimekonseillet angår mest dets personsammensætning.

Geheimkonseillets personforhold.

I 1680 bestod konseillet foruden af kongen selv af kansleren, d.v.s. grev Frederik Ahlefeldt, Norges statholder Ulrik Frederik Gyldenløve og grev Anton af Oldenburg. Jens Juel, storadmiral Bielke, stormarskallen Johs. Christopher v. Kørbitz samt Ehrenschild var også medlemmer i den forstand, at de vel ikke deltog regelmæssigt i møderne, men tilkaldtes ved kongens særlige bud, når han ønskede deres nærværelse.³ I 1685 nævnes påny Ahlefeldt og Gyldenløve, men nu sammen med Conrad Reventlow, vicekansler Michael Vibe og Ehrenschild, der er avanceret til fast deltager. I overensstemmelse med forholdene i 1680 findes der desuden geheimekonseilmedlemmer, som kun kommer i konseillet, når de tilkaldes, hvilket er sjældent, meddeler vor kilde, en fransk diplomat.⁴ Disse tal strider ikke mod,

¹ Kammerretsordningen af 30. juli 1684. Christiansen II, s. 181.

² Testamentet § 9, s. 18.

³ Foulle de Martangis 9. marts 1680 til Ludvig 14. Danske Samlinger 2. r. IV (Kbh. 1874—76), s. 160 f. — Hos Kringelbach, s. 65 ff. findes en formentlig fuldstændig liste over geheimekonseilmedlemmerne.

⁴ Jean Baptiste Colbert, Marquis de Torcy 12. okt. 1685 til Ludvig 14. Fransk tekst hos Jean Marchand: La Mission Extraordinaire du Marquis

henholdsvis stemmer med den storrelse, som kongen i sit testamente angiver som den rette: det skal kun bestå af få personer og højst 5—6.¹ Dertil kommer en geheimesekretær, der skal overvære mødet, protokollere det, samt forfatte og bogføre de faldne resolutioner. »Samme person bør at have vel studeret, forstå fremmede sprog, og derforuden være flittig og arbejdsom«; og det bør iagttages, at han ikke er afhængig af den gamle regeringsforms tilhængere.² Dette lyder omtrent som en beskrivelse af Thomas B. von Jessen, der da også havde beklædt stillingen siden efteråret 1679.³ Derimod hører vi ikke mere til Kasper Schøller i forbindelse med konseillet.

Ahlefeldt døde i 1686,⁴ fra 1689 opholdt Ehrenschild sig fast i Hamburg, men stod i regelmæssig kontakt med konseillet, hvis sekretær var hans svigersøn.⁵ I maj 1690 døde Vibe⁶ og 11. januar 1692 udnævnes Chr. S. von Plessen til medlem samtidig med, at han overdrages direktionen af rentekammeret,⁷ og da en engelsk gesandtskabssekretær i måneden efter skriver hjem, består geheimekonseillet af Reventlow, Gyldenløve, Plessen og Juel, samt den fraværende Ehrenschild.⁸ Disse oplysninger stemmer ganske med anførelserne i den tysksprogede konseilprotokol, som naturligvis er en bedre kilde.

Fra omtrent samme tid stammer Robert Molesworth's »An Account of Denmark«,⁹ der også indeholder nogle oplysninger om geheimekonseillet. Hans angivelse af sammensætningen er som den ovennævnte, og han føjer dertil, at Gyldenløve præsiderer i konseillet som i alle kommissioner, hvor han deltager

de Torcy En Danemark-Norvège Et Son Voyage En Suède 1685. (Paris 1951), s. 74 ff. Dansk tekst i Danske Samlinger 2. r. IV, s. 171 ff.

¹ Testamentet § 9, s. 19.

² Ibid. § 10, s. 19.

³ Franz v. Jessen: En Slesvigsk Statsmand I (Kbh. 1930), s. 88.

⁴ DBL I (Kbh. 1933), s. 172 ff.

⁵ Ibid. VI (Kbh. 1935), s. 251.

⁶ Ibid. XXV (Kbh. 1943), s. 481.

⁷ Dagb. 11. januar 1692, GA VI—VII, s. 260.

⁸ Hugh Greg 23. feb. 1692, Danske Saml. 2. r. IV, s. 217.

⁹ London 1694. Herefter henvist til som Molesworth.

med de øvrige konseilmedlemmer.¹ Dette er urigtigt. Kongen præsiderede, hvilket ses af den tyske protokol. Molesworth må tænke på de tilfælde, hvor konseillet trådte sammen uden kongen. Udover disse deltager Danske kancellis oversekretær, Mathias Moth, og krigskancelliets chef, overkrigssekretær Jens Harboe, når deres administrationsgrene berøres. Det samme gælder i princippet Tyske kancellis oversekretær Thomas B. von Jessen, men i virkeligheden er Jessen til stadighed nærværende, fordi der altid er udenrigske sager for i konseillet.² Denne Jessens særlige stilling bevaredes i hvert fald til 1698, da en engelsk diplomat skrev hjem, at Jessen vel ikke var egentlig medlem, men i egenskab af sekretær dog fast har sæde der, og i virkeligheden betyder mere i de udenlandske sager end nogen af de øvrige. Moth mødte kun frem, når kongen i en særlig anledning kaldte ham dertil.³

Det er ovenfor i forbigående bemærket, at geheimekonseillet ikke alene fungerede med deltagelse af kongen, altså omtrent svarende til vore dages statsråd, men også uden, ved hvilke lejligheder konseillet altså dannede, hvad vi ville kalde et ministermøde. Det er også nævnt, at det egentlige geheimekonseil kunne optræde i udvidet skikkelse. Denne afhandling beskæftiger sig med det egentlige — om statsrådet mindende — konseil, men en kort dokumentation for de ovennævnte påstande skal dog gives i form af ganske få eksempler.

Således pålagde kongen i december 1693 medlemmerne af sit konseil at gennemgå civilreglementet for om muligt at skære det ned⁴ og kort efter trådte ministrene sammen til møde to dage i træk uden kongen.⁵ En uges tid senere holdt konseilmedlemmerne en ny konference, men denne gang i udvidet skikkelse, nemlig med deltagelse af overkammerjunkeren Adam Levin Knuth, der havde tilsynet med bestyrelsen af hofetatens økono-

¹ Molesworth, s. 160.

² Ibid., s. 166 f.

³ Hugh Greg 30. juli 1698, Danske Saml. 2. r. IV, s. 229.

⁴ Dagb. 8. dec. 1693, GA VII, s. 70.

⁵ Ibid. 13. og 14. dec. 1693, GA VII, s. 70.

mi.¹ Der har også været holdt konseilmøde uden kongen, f. eks. da han beordrede geheimekonseillet til at beskæftige sig med Det kgl. ridderlige Akademis anliggender. Ved denne lejlighed holdtes ministermødet iøvrigt i akademiets bygning.² Udvidet ministermøde, men uden kongelig tilstedeværelse kendes bl. a. også fra forhandlinger om møntvæsenet,³ om handelsforhold og lurendrejeri,⁴ told og konsumption.⁵ Udvidet møde, hvori også kongen deltog, kender vi bl. a. i forbindelse med en beskyldning, der var rejst mod en afdød regimentskvartermester, ved hvilken lejlighed overkrigssekretær Harboe forelagde problemet i nærværelse af Christian V, konseillet og to af de kommitterede i sagen.⁶

Harboe optrådte her i egenskab af chef for en forvaltningsgren, nemlig krigskancelliet. Jessens stilling var, som vi har set, mere tvetydig, fordi det ikke er muligt at skelne mellem hans deltagelse i egenskab af sekretær og i egenskab af oversekretær for Tyske kancelli. Rentekammerets chef indtil 1692, overrentemester Peter Brandt, har også af og til deltaget,⁷ og hans efterfølger Plessen betingede sig medlemskab, fordi der ofte blev truffet vigtige finansielle afgørelser i konseillet udenom kammeret.⁸ At Danske kancellis faktiske leder, oversekretær Mathias Moth har været til stede i konseillet, er der adskillige vidnesbyrd om.⁹ Han har der bl. a. udøvet en form for sekretærvirksomhed. Således er kongens beslutning i en af højesteret indgivet sag påskrevet andragendet og underskrevet af Moth.¹⁰ Påskriften på

¹ Dagb. 21. dec. 1693, GA VII, s. 70.

² Ibid. 18. okt. 1693, GA VII, s. 56.

³ Ibid. 30. nov. og 8. dec. 1692, GA VI—VII, s. 333 og 335.

⁴ Ibid. 19. okt. 1693, GA VII, s. 56.

⁵ Ibid. 14. dec. 1692, GA VI—VII, s. 337.

⁶ Ibid. 3. nov. 1692, GA VI—VII, s. 325 f.

⁷ Ibid. 15. okt. 1691, NyHT II, s. 236 f.

⁸ Christiansens opfattelse af dagbog 27. dec. 1691, NyHT II, s. 255, Christiansen II, s. 89 f., hvortil jeg slutter mig.

⁹ Bl. a. de følgende fra geprot. Fra dagbogen 10. okt. 1692 GA VI—VII, s. 318.

¹⁰ Geprot. 9 .juli 1692 fol. 92 v. ff.

en toldkommissions memorial er ligeledes af ham,¹ og det samme gælder en relation fra generalprokurør Niels Benzon om generalprokurørembedets forhold.² Danske kancellis oversekretær ses også medvirkende ved admiralitetskollegiets sager.³ Han har endog i fire tilfælde givet supplikanter skriftlig meddelelse om den i konseillet trufne bestemmelse, skrevet på kopi af andragendet.⁴ Derimod er den overleverede på dansk førte protokol som nævnt skrevet af sekretær i Danske kancelli Søren Rasmussen, og selv om det af ovenstående fremgår, at Moth har bredt sig udover kancelliets snævrere område, er det dog ikke tilladeligt at regne med at protokollen simpelthen er Søren Rasmussens renskrift af Moths sekretærvirksomhed. Men at der er snæver forbindelse mellem Moths og Rasmussens funktioner er indlysende.

Af denne persongennemgang fremgår det, at konseillet ikke var en forsamling af administrationschefer. Sådanne har været medlemmer — f. eks. kanslerne og vicekansler Michael Vibe, Ehrenschild, Plessen — men hverken Moth, Harboe eller Brandt var faste deltagere, og lederposten indenfor et collegium eller kancelli berettigede altså ikke i sig selv til repræsentation. Den gamle danske adel vinder kun indpas een gang, i Jens Juels skikkelse. Udtrykt i »partier« var den franskorienterede kabalegruppe i perioden 1690—95 repræsenteret ved den fraværende Ehrenschilds svigersøn og i praksis sikkert stedfortræder Jessen, mens Vibe var død allerede 1690. Det engelske parti vandt indpas i 1692 med Plessen. Reventlow, Gyldenløve og Jens Juel kan ikke i dette tidsrum placeres på nogen af de to nævnte fløje.⁵

¹ Gprot. 1. juli 1692 fol. 80 v. f.

² Ibid. 28. aug. 1692 fol. 94 v. ff.

³ Ibid. 25. maj 1692 fol. 60 r.

⁴ Ibid. 25. maj 1692 fol. 65 v., 25. maj 1692 fol. 67 r. f., 25. maj 1692 r. ff., 30. april 1693 fol. 212 r. f.

⁵ Partiforholdene i perioden er behandlet af Holm II, s. 115 ff. Om Reventlow se dog DBL XIX, s. 438 ff.

Konseillets indenrigske virkefelt 1690 til 1695

Konseillet og de finansielle og økonomiske forhold.

En systematisk inddeling af de i konseillet behandlede indenrigske sager, som herefter skal foretages, kan på grund af kildestoffets karakter kun være repræsentativ hvad angår Danske kancellis og generalprokurørens forretningsområde. Økonomiske og finansielle problemers forhold til geheimekonseillet kan ikke på det foreliggende grundlag behandles dækkende, det samme gælder admiralitetsforretninger, og forretninger under Tyske kancelli og under de militære instanser har vi kun meget tilfældigt kendskab til.

Af de finansielle drøftelser, som vi ved blev foretaget i geheimekonseillet, er de vigtigste fra oktober—november—december 1691, altså samme år som den geheime finanskommission havde afgivet sin betænkning.¹ I geheimekonseillet lod kongen reglementet for såvel året 1691 som 1692 behandle, og man besluttede bl. a. at udskrive en kvæg- og kopskat for 1692 og at fritage overrentemester Brandt for arbejdet ved Landetatens kommissariat, så han kunne hellige sig arbejdet i kammeret og med finanserne.² Geheimekonseillet behandlede i forlængelse af dette arbejde Søstatens reglement³, og Brandt fik ordre til at opsætte en balance for 1691,⁴ men da han ikke var i stand dertil, ændredes ordren til at omfatte året 1690 og de første ni måneder af året 1691,⁵ og åbenbart på grundlag af denne balance må man diskutere, hvorledes et underskud på 400.000 rdlr. kan dækkes.⁶ Konseillet beslutter også at ophæve landkommissariaterne, og det gennemser og ændrer kammerkollegiets instruks. I samme møde fremlagde Brandt en ny balance over indtægter og udgifter for 1691, hvor underskuddet var

¹ Christiansen II, s. 84.

² Dagb. 7. okt. 1691, NyHT II, s. 235, Jessens protokoludkast. cfr. Christiansen II, s. 85 ff.

³ Dagb. 15. okt. 1691, NyHT II, s. 236 f.

⁴ Dagb. 4. nov. 1691, NyHT II, s. 241, Jessens protokoludkast.

⁵ Dagb. 12. nov. 1691, NyHT II, s. 242, Jessens protokoludkast.

⁶ Dagb. 19. nov. 1691, NyHT II, s. 244, Jessens protokoludkast.

noget mindsket, og han pålagdes derefter at opgøre, hvor meget hver etat havde krav på for 1691 og hvor meget der nødvendigvis skulle betales af denne rest,¹ og endelig drøftes Søstatens økonomiske krav for 1691 og dens budget for 1692.²

Også i året 1692 kender vi konseilbehandling af finansielle sager, nemlig da konseillet overvejer, hvorledes en fond på 1 mill. rdl. kan skaffes til veje ved kredit, og det besluttes at sende rentekammerets nye chef, Chr. S. von Plessen til Amsterdam for at rejse pengene. Indtil denne sum var blevet skaffet, skulle konseilmedlemmerne og hoffets fornemmeste embedsmænd låne staten 200.000 rdl., vedtog konseillet.³ — Derefter finder vi i det gennemgåede materiale ikke spor af, at kongen i geheimekonseillet har drøftet finansforhold før begyndelsen af 1694, da han der lader sig referere, hvad der er sket i det af ham beordrede arbejde med nedskæring af udgifterne på visse budgetter.⁴

På et andet betydningsfuldt område af statens finansvæsen ser vi også geheimekonseillet i arbejde, nemlig ved toldspørgsmål. Da en indehaver af forpagtningen, Jens Lassen, ikke kunne overholde sine forpligtelser, behandlede sagen i konseillet på grundlag af en rentekammermemorial. Konseillet besluttede at fratage Jens Lassen toldforpagtningen og overdrage den til konsumtionsforpagter Edvart Kruse.⁵ En relation om en instruks for Kruse, afgivet af toldforpagtningskommissionen med hvem Kruse havde forhandlet, blev derefter læst i konseillet.⁶ Året efter forelagde toldforpagtningskommissionen i konseillet en ansøgning fra Kruse, der bl. a. angik oplagsretten i Helsingør i forbindelse med forpagtningen.⁷ Men også i andre toldspørgsmåls behandling deltog konseillet, således både i bortforpagtningen af den nordenfjeldske told i Norge og dennes indretning⁸

¹ Dagb. 3. dec. 1691, NyHT II, s. 247 f. Jessens protokoludkast.

² Ibid. 10. dec. 1691, NyHT II, s. 249 f. Jessens Protokoludkast.

³ Ibid. 28. april 1692, GA VI—VII, s. 281.

⁴ Ibid. 12. jan. 1694, DM 5. r. IV, s. 238.

⁵ Ibid. 24. jan. 1692, GA VI—VII, s. 262, cfr. Christiansen II s. 736 ff.

⁶ Gcprot. 1. juli 1692, fol. 80 v. f.

⁷ Ibid. 15. marts 1693, fol. 181 v. ff.

⁸ Dagb. 12. juni 1691, NyHT II, s. 210; Gcprot. 25. maj 1692 fol.

og Elsfløtholden ved Weser, der bortforpagtedes til købmænd fra Bremen.¹

Endnu en gruppe finanssager, hvori konseillet har deltaget, er skattevæsenet. Herpå kendes tre eksempler. Fortifikations-skattens indretning er blevet diskuteret,² hvilket også gælder forhold i forbindelse med en grundskat for København³, og en havne- og vejskat sammesteds.⁴ Og endelig bør nævnes en sag-gruppe med snæver tilknytning til det finansielle område, nemlig møntvæsenet, hvorpå kendes fire eksempler. I sammenhæng med det arbejde, der udførtes af en i efteråret 1692 nedsat kommission til møntvæsenets ordning, blev det i konseillet resol-veret, at der i Holsten skulle udmøntes 40—50.000 rdl. kroner,⁵ og kommissionens indstilling blev også behandlet i geheime-konseillet.⁶ En ny kommission, der skulle beskæftige sig med småmønt, fik også sin betænkning til drøftelse sammesteds,⁷ og en bestemmelse om udmøntning af kroner og otteskillinger i Glückstadt traf geheimekonseillet også.⁸

Geheimkonseillet har altså ofte deltaget i behandlingen af finansielle sager, hvoraf en række må betegnes som værende på højeste plan. Det har også i stor udstrækning deltaget i arbejdet for bedringen af landets almindelige økonomiske forhold.

En relation, som Københavns magistrat efter kongens befaling indgav om årsagen til prisfaldet på huse og mulighederne for at standse dette, ses således behandlet i konseillet,⁹ ligesom

65 v. ff., *ibid.* 11. okt. 1692 fol. 119 r. ff., *ibid.* 15. marts 1693 fol. 194 v. ff., fol. 197 r. ff., fol. 198 v. f., cfr. Christiansen II, s. 734 f.

¹ Dagb. 29. jan. og 6. feb. 1692, GA VI—VII, s. 262 f. cfr. Christiansen II, s. 771.

² Relation af 21. april 1691 i gcprot. fol. 32. v. f.

³ Gcprot. 13. marts 1693 fol. 177 v. ff.

⁴ *Ibid.* 8. maj 1693 fol. 216 r. ff.

⁵ Dagb. 21. nov. 1692, GA VI—VII, s. 331. cfr. Christiansen II, s. 417 ff.

⁶ Gcprot. 24. dec. 1692 fol. 164 r. ff.

⁷ *Ibid.* 15. marts 1693 fol. 180 v. ff.

⁸ Dagb. 23. marts 1694, DM 5. r. IV, s. 255.

⁹ Gcprot. 25. okt. 1692 fol. 139 v. ff.

en indstilling fra en rådstuekommission om nogle forslag fra københavnske forretningsmænd om foranstaltninger til handelens lettelse. De omfattede bl. a. fritagelse for at betale sundtold af oplagte varer, og i sammenhæng hermed ønskede de offentlig indrettelse af oplagspakhuse m. m.¹ Toldforpagter Kruse måtte derefter erklære sig om disse forslag, og kommissionens vurdering af Kruses betænkning kom for i konseillet.² Muligheden for at give oplagsfrihed for korn i København har også været emne for konseillets drøftelser.³ Et yderst specielt tilfælde må regnes til den økonomiske gruppe, nemlig konseillets behandling af et kancelliforslag om at gøre en del reformerte silke- og fløjlsvævere samt en enkelt romersk-katolsk delagtig i privilegierne af 1685, skønt de var kommet til landet før den tid. Der anføres udtrykkelig økonomiske grunde til dette forslag, som vedtoges.⁴

At købstædernes forhold har været for i konseillet træffer vi en række eksempler på. Ofte drejer de sig om såvel økonomiske forhold som om den kommunale administration. Helsingørs styrelse blev udsat for en sønderlemmende kritik af generalprokurør Niels Benzon og Poul Vinding, og en udførlig redegørelse for byens økonomi blev forelagt. Den fik da også foretaget ændringer i administrationen og fik fritagelse for visse told- og skattebyrder.⁵ Men de vigtigste eksempler i så henseende er generalprokurør Niels Benzons redegørelse for sine to købstadsrejser i 1692 og 1693, der kom for i konseillet.⁶ Inspektionen med monarkiets provinsstyrelse var i august 1692 blevet overdraget Benzon,⁷ og han besøgte i september samme år 22 danske købstæder. I sin relation til kongen kritiserede han bl. a. skatte-regnskaber, navngivne embedsmænd, den forsømte vedligeholdelse af offentlige bygninger og skibsbroer m. m. I april og

¹ Geprot. 20. feb. 1693 fol. 185 v. ff.

² Ibid. 12. juli 1693 fol. 231 v. ff.

³ Ibid. 7. dec. 1692 fol. 157 v. ff.

⁴ Ibid. 8. aug. 1690 fol. 9 r. f.

⁵ Ibid. maj 1691 fol. 97 v. ff. Helsingørs forhold kom også senere for konseillet nemlig 30. april 1693, geprot. fol. 212 v. ff.

⁶ Ibid. 7. dec. 1692 fol. 143 r. ff. og 12. juli 1693 fol. 239 r. ff.

⁷ Christiansen II, s. 133.

maj 1693 foretog Benzon en tilsvarende rejse og rapporten om denne tilsynstur forelagdes også.¹

Mens vi intet kender til nogen eventuel konseilbehandling af købstadsforhold i Norge, findes et sådant eksempel fra hertugdømmerne. Det drejer sig om Rendsborgs privilegier.² I denne forbindelse må det erindres, at vi m.h.t. sager fra Tyske cancellis område bygger på ufuldstændigt materiale.

De økonomiske kår for Norges brede lag er blevet diskuteret, da en kommission indgav en relation om »almuens lettelse udi Norge«, hvilken rapport især beskæftigede sig med skatte- og toldlettelser.³ Mere specielle økonomiske forhold drøftedes, da konseillet bevilgede en ansøgning fra en kaptajn om privilegier på indretning af hvalfiskeri og et dertil knyttet tranbrænderi i Trondhjem.⁴ Færøernes forhold behandlede konseillet på baggrund af en strid, som øernes indbyggere havde haft med Frederik Gabel, der besad Færøerne som en slags forlening. Færingerne klagede til kongen over Gabels slette forsyning af øerne, over strømpehandelens dårlige kår m.m.m. og efter at klagerne var blevet gennemgået af en rådstuekommission, traf kongen sin beslutning i konseillet.⁵

Det må erindres, at vort materiale hverken m.h.t. finansielle eller økonomiske forhold er dækkende, og at det derfor er tænkeligt, at konseillet har deltaget i sådanne sager i større omfang og på anden måde end her nævnt. Kilderne tillader dog den konklusion, at kongen hyppigt har spurgt geheimerådet i finansielle og økonomiske anliggender, hvoraf i hvert fald en del har været af største vigtighed.

¹ Andre eksempler på konseillets deltagelse i behandling af danske købstadsforhold: geprot. 25. okt. 1692 fol. 130 r. f. og ibid. 7. dec. 1692 fol. 157 v. ff.

² Dagb. 17. dec. 1694, DM 5. r. IV, s. 321.

³ Geprot. 8. maj 1693 fol. 218 r. ff.

⁴ Ibid. 3. dec. 1692 fol. 159 v. ff.

⁵ Ibid. udateret fol. 30 r.

Konseillet og retsvæsenet.

Størstedelen af landets retsvæsen lå — administrativt set — under Danske kancelli, og hvad angik vigtige sider af embedsmændenes forhold til loven under generalprokurørembedet. For disse væsentlige dele af retsvæsenet kan der altså på grundlag af det anvendte materiale gives en dækkende skildring af konseillets virkekreds. I den følgende fremstilling er dog også nævnt enkelte sager, som er kommet til geheimekonseillet fra højesteret og fra admiralitetet, der jo kunne fungere som domstol, men hovedmassen af kilderne omfatter kancelliets område. Af de 108 sager fra kancelliets administrationsfelt, som er opregnet i bilag 1, udgøres den største enkelt-del, nemlig 38, af forretninger vedrørende retsvæsenet.

Sager med så generelt sigte, at vi idag ville tale om lovforslag, har geheimekonseillet behandlet i fire tilfælde,¹ hver gang efter indstilling fra Danske kancelli. Således beder kancelliet om en forordning, der skal forhindre visse prokuratorer i at trække retssager i langdrag,² om ændringer i reglerne for udførelsen af de såkaldte namsdomme³ og om bestemmelser om den måde, hvorpå der må disponeres over flygtede fallenters midler.⁴ Kancelliet anmoder også kongen om at befale, at personer, der er arresterede for gæld, men ikke er blevet ydet det lovbefalede underhold af den, der har ladet dem arrestere, skal løslades efter 6 ugers forløb.⁵ I alle fire tilfælde udstedte kongen i konseillet anordninger efter kancelliets forslag. I et femte tilfælde ses det, hvorledes en enkeltpersons sag må være blevet delt i to, nemlig en del, som væsentligst havde interesse i det foreliggende enkelttilfælde, og en anden, vigtigere, som gav anledning til udstedelsen af en kgl. anordning. En vis Dietrich Hoff fra Itzehoe klager over, at han er blevet arresteret af byfogeden i Rudkøbing, skønt han havde tilbudt at stille kaution. Imidlertid

¹ Dog behandlede de tre første under eet, 15.—17. maj 1690.

² 15.—17. maj 1690, geprot. fol. 1 v. f.

³ Ibid. 15.—17. maj 1690 fol. 2 r. f.

⁴ Ibid. 15.—17. maj 1690 fol. 3 v. f.

⁵ Ibid. 15. marts 1693 fol. 200 v. f.

vil byfogden ikke slippe Dietrich Hoff løs, før han giver en oversigt over, hvad han har arvet fra sin svigerfader, der åbenbart i levende live havde hørt under byfogedens domæne, og desuden betaler sjette- og tiendepenge af arven. Dietrich Hoff andrager derfor dels om at blive løsladt mod kaution, dels om at slippe for betalingen af afgiften. Begrundelsen må have været, at svigerfaderens gods på Langeland var indkøbt for penge, der var indført i kongeriget fra Holsten, og at meningen nu var, at pengene skulle udføres dertil igen. Denne sag behandledes nu i to dele, således at kancellikollegiet selv gav indstilling på den del, som angik løsladelsen mod kaution, mens den anden kom til resolution af kongen i konseillet, hvor han »ved anledning af denne supplik« bestemte, at der skulle betales sjette- og tiendepenge af de midler, som udføres af kongens »riger og lande, til fyrstedømmet Holsten og grevskaberne«.¹

I ni tilfælde har konseillet behandlet ansøgninger om benådninger for dødstraf. Heraf var de tre domme fældet i Norge for lejemål i forbudne led,² mens tre var afsagt for bigami.³ I de otte tilfælde benådedes de dømte af kongen i konseillet, i det niende bragtes sagen for overhofretten til fornyet prøvelse⁴. Kongen i konseillet benådede således en gammel kone, der af birkedommerne var dømt til udrivning af tunge, afhugning af hånd og derefter af hovede, fordi hun efter at have nydt sakramentet havde taget det ud af munden, indsvøbt det i et tørklæde og, da hun kom hjem, lagt det på sine smertende øjne. Det teologiske fakultet, der ret regelmæssigt udtalte sig om visse typer sager, mente, at forbrydelsen var sket af overtro og ikke i gudsbespottelig hensigt, hvorfor hun indstilledes til benådning mod at stå åbenbar skrifte, derefter sættes i gabestok og endelig jages ud af landet. Denne indstilling fulgte geheime-

¹ DKprot. nr. 27, 26. september 1695 fol. 114 v. f. gcprot. 23. sept. 1695 fol. 271 v. f.

² Gcprot. 26. feb. 1692 fol. 49 r. f., ibid. 25. maj 1692 fol. 59 r. ff., ibid. 11. okt. 1692 fol. 116 r.

³ Ibid. 7. dec. 1692 fol. 149 r. ff., ibid. 12. juli 1693 fol. 230 v. f., ibid. 1. juli 1695 fol. 263 v. ff.

⁴ Ibid. 25. maj 1692 fol. 59 r. ff.

konseillet.¹ I et tilfælde indgav højesteret en benådningstilling til kongen i en sag om en jagtbetjent, der var dødsdømt for at have dræbt en formodet krybskytte, som han skulle arrestere. Kongen gik i konseillet med til en mildere dom, omend en anden end den af højesteret foreslåede.² I et tilfælde forelå der ikke nogen direkte ansøgning, men vicegeneralprokurøren bad om kongens anvisning på, hvad der skulle gøres ved en person, åbenbart en lokal skatteforpagter, der var dødsdømt for dokumentfalsk i forbindelse med familie- og folkeskattens forpagtning. Kongen resolverede i geheimekonseillet, at han skulle benådes mod at gå i jern på Bremerholm på livstid³. Endelig kom endnu en benådningssøgning for konseillet, nemlig da magistraten i Bergen anmodede om, at to kvinder der fra byen, som var idømt straf for tyveri, måtte benådes mod at rejse til Vestindien. Denne løsning approberedes med moderation i geheimekonseillet.⁴

Konseillets virksomhed som benådningssinstans lå naturligvis meget nær en dømmende funktion. I hvert fald i nogle tilfælde må geheimekonseillet have betragtet domstolene som organer, der i praksis forberedte sagerne til den endelige afgørelse i konseillet, hvor den i forvejen fældede dom så kun har haft interesse som orientering. En sådan opfattelse nærede også generalprokurør Niels Benzøn, der ofte havde forretninger med konseillet. I et tilfælde redegjorde han for en dom, som overhofretten i Norge havde afsagt over nogle arbejdere ved sølvværket i Kongsberg, der var anklaget for oprør og sammensværgelse. Overhofretten havde dømt dem til tab af boeslod og arbejde i jern på Holmen, men da de fleste af dem intet havde at miste og arbejdet på Holmen iøvrigt var mere udholdeligt end på sølvværket, fandt generalprokurøren nok, at der kunne vises de domfældte nåde. Dog mente generalprokurøren, at sagen først burde indbringes for højesteret, så kongen, når der enten

¹ Gcprot. 26. feb. 1692 fol. 49 v. f.

² Ibid. 9. juli 1692 fol. 92 v. ff.

³ Ibid. 8. maj 1693 fol. 217 v. f.

⁴ Ibid. 25. maj 1692 fol. 61 r. f.

var faldet dom eller stævning var udtaget, kunne give pardon. Betydningen af den dom, der kunne falde ved højesteret, blev derfor ikke stor. Kongen bestemte da i geheimekonseillet, at højesteretsstævning skulle udtages og kongen underrettes, når det var sket.¹ I dette tilfælde mente Benzons altså, at man godt kunne sende en sag for domstolen, selvom konseillet havde taget delvis stilling på forhånd.

I andre tilfælde optrådte konseillet simpelthen som domstol. Således forespørger byfoged i København Frederik Eisenberg, hvad han skal gøre i en sag, hvor to småpiger af nogle voksne var forledt til at angive to kvinder, der skulle have lokket den ene lille pige til at forsøge at forgifte sin stedmoder. De to småpiger havde nu indrømmet, at anklagerne var opspind. Kongen resolverede i geheimekonseillet, at kvinderne skulle løslades, de to børn straffes med pisk og deres voksne medskyldige med bøder. I dette tilfælde afsagdes altså en hel og endelig dom i konseillet.² I et andet tilfælde må konseillet også siges at have fældet dom, omend forholdet her er mere tilsløret. Der var ved højesteret afsagt to domme i sager mellem en proviantforhandler Jens Hellegård og en assessor Christian Simonsen, og kongen udpeger derefter tre kommissarier, der skal erklære sig om de afsagte domme. Kommissarierne beskæftigede sig især med den sidste dom og indstillede, at det blev ved denne dom eller også ved et erstatningstilbud, som Hellegård havde gjort Simonsen og som kommissarierne fandt rimeligt. Kongen resolverede derefter i konseillet, at højesteretsdommen skulle forstås således, at hvis Hellegård betalte den af ham tilbudte sum, skulle han være fri for videre tiltale fra Simonsens side.³ I dette tilfælde fortolkede, ja omfortolkede, konseillet altså højesteretsdommen i en sådan grad, at geheimekonseillet i realiteten selv fældede dommen på grundlag af kommissariernes vurdering af højesterets kendelse. — Også m.h.t. admiralitetsforretningerne virker konseillet som domstol. Her kendes tre lejligheder, hvor geheimekon-

¹ Gcprot. 8. april 1692 fol. 54 v. f.

² Ibid. 26. feb. 1692 fol. 51 v. f. cfr. Holm I, s. 69.

³ Ibid. 13. maj 1691 fol. 30 r. f.

seillet enten har frigivet opbrugte skibe eller erklæret dem for god prise. I hvert fald i det ene tilfælde havde admiralitetet i forvejen afsagt dom, og konseillet virkede her altså som højesteret.¹

Endnu en virksomhed, som konseillet øvede på retsvæsenets område, var den at træffe bestemmelse om tiltalerejsning eller -fracald. Den netop nævnte proviantforvalter Jens Hellegaard var blevet beskyldt for misligheder i sin tjeneste på proviantgården, og kongen befalede tre kommissarier, deriblandt generalfiskalen, at undersøge affæren. I kommissionsindstillingen blev anklagerne betegnede som slet funderede og skylden delvis liggende hos søstatens deputerede. Derfor indstiller kommissarierne, at sagen ophæves, men Hellegaard betaler 200 rdl. til søfiskalen og hans sekretær, der også havde behandlet sagen. Det har antagelig drejet sig om, hvad vi ville kalde »sagens omkostninger«. Konseillets bestemmelse nævnes ikke i protokollen, men indstillingen viser, hvordan kommissarierne forestillede sig konseillets funktion, og den ene af kommissarierne var Kasper Schøller, der må antages at være særdeles godt orienteret herom.² Vi kender også to tilfælde, hvor konseillet besluttede, at sager skulle påkendes. Nogle arbejdere på sølvværket i Norge, der sad arresterede for oprør og sammensværgelse, men åbenbart endnu ikke var dømt, søgte om pardon, hvis de skulle have forbrudt sig, hvad de dog ikke mente at have gjort. Kongen resolverede imidlertid i geheimekonseillet, at sagen skulle undersøges og pådømmes af generalprokurøren,³ dvs. at ansøgningen om tiltalefracald blev afvist af konseillet. Endnu et eksempel giver behandlingen af en memorial fra den førnævnte byfoged Frederik Eisenberg, der spurgte, hvad han skulle gøre i en, åbenbart efter hans mening lidt tvivlsom, sag, hvor en kvinde sigtedes for at have myrdet sin far. Her besluttede kongen i konseillet, at sagen skulle for i rådstueretten,⁴

¹ Dagb. 25. aug. 1691; NyHT II, s. 224; 31. dec. 1692; GA VI—VII, s. 341 og 28. august 1694, DM 5. r. IV, s. 294.

² Gcprot. 7 dec. 1692 fol. 153 r. f.

³ Ibid. 9. juli 1692 fol. 83 v. f.

⁴ Ibid. 8. april 1692 fol. 53 v. f.

men det må altså have ligget inden for konseillets virkefelt at gå ind for tiltalefrafald.

Et eksempel på at konseillet også kunne give tilladelse til appel af en dom afsagt ved lavere instans, træffes bl. a. ved en ansøgning fra stiftsbefalingsmand Helmuth Otto v. Winterfeldt, der ansøgte om at en kommissariedom i en sag, hvor han var part, måtte prøves ved højesteret, uagtet der var afsagt en herredstingsdom i samme sag. Dette måtte altså sædvanligvis bevirke, at sager ikke kunne komme videre, men kongen resolverede i konseillet, at kommissariedommen måtte prøves ved højesteret.¹

Embedsmandsforhold for Konseillet.

En relativt hyppig forekommende gruppe i konseilprotokollen er embedsmænd, der har forbrudt sig, altså sager med tilknytning til generalprokurørembedet, selv om de også kan være behandlede i kancelliet. Et eksempel er allerede nævnt, hvor generalfiskalen skulle udtale sig om betimeligheden af tiltale-rejsning, nemlig mod proviantforvalter Hellegaard, og hvor den endelige beslutning blev truffet af konseillet. Et andet er den undersøgelse, som generalfiskalen foretog i anledning af, at Bornholms amtmand og kommandant, oberst Witberg, syntes meddelagtig i nogle bedragerier m. m., som en amtskriver der havde foretaget. Kancelliet foreslog da, at undersøgelsen indstilledes, fordi den viste, at amtmanden vel havde begået forseelser, men at det var gjort uforsætligt og af uvidenhed. Denne indstilling blev behandlet i konseillet, hvor kongen besluttede, at generalfiskalen skulle fortsætte undersøgelsen.² Også i dette tilfælde traf geheimekonseillet den endelige beslutning, nemlig da vicegeneralprokurøren derefter afgav en redegørelse, der svarede til kancelliets, og kongen i konseillet denne gang besluttede, at sagen skulle ophøre.³ Et parallelt tilfælde,

¹ Gcprot. 30. april 1693 fol. 211 v. f. Et andet eksempel findes ibid. 15. marts 1693 fol. 204 r. f.

² Ibid. 26. aug. 1691 fol. 33.

³ Ibid. 22. jan. 1692 fol. 40 r.

hvor kongen i konseillet traf den modsatte beslutning, nemlig at der skulle rejses sag, finder vi, da alvorlige misligheder afsløres ved nogle stiftamtsskriverregnskaber, som Trondhjems præsidet nogle år i forvejen havde aflagt. Sagen var unægtelig blevet noget indviklet ved at præsideten havde fået kgl. kvittering for disse med fejl behæftede regnskaber, men generalprokurøren gjorde nu udtrykkelig opmærksom på, at mislighederne ikke kunne undskyldes med uvidenhed, og spurgte nu kongen, hvad der skulle gøres. Kongen lod spørgsmålet forelægge i geheimekonseillet, hvor man besluttede, at generalfiskalen skulle rejse tiltale og kongelige kommissarier fælde dom.¹ Da præsideten derefter hævdede, at man ikke kunne tiltale ham for regnskabsfejl, når han havde kgl. kvittering for regnskaberne, kom sagen påny for geheimekonseillet,² der besluttede, at den skulle behandles som om kvitteringen ikke var givet, og at kommissarierne skulle votere til doms i sagen, men ikke afsige selve dommen, førend de havde givet kongen nærmere underretning, hvilket naturligvis vil sige, at kongen ville vurdere de afgivne vota og eventuelt selv bestemme dommen. Ved de to behandlinger i konseillet har altså indviklede juridiske detailspørgsmål været til drøftelse sammen med spørgsmålet om tiltalerejsning.

I forbindelse med embedsmænd har vi set geheimekonseillet træffe afgørelse om tiltalefrafald eller tiltalerejsning. Også en arrestation er blevet besluttet der, nemlig af en norsk embedsmand, Tønne Grubbe, der sigtedes for meddelagtighed i barnemord — moderen var ugift og han var selv faderen — og desuden for at have ladet mordersken undvige fra den arrest, det var hans embedspligt at pålægge hende. Generalfiskalen mente ikke at have den fornødne bemyndigelse til at pågribe embedsmanden og bad derfor kancelliet om at træffe afgørelse, og da kancelliet foreslog Tønne Grubbe indsat i kastellet, kom spørgsmålet for konseillet, der fulgte denne indstilling.³ Også et appel-

¹ Gcprot. 8. apr. 1692 fol. 55 v. ff.

² Ibid. 17. feb. 1693 fol. 175 r. f.

³ Ibid. 10. aug. 1695 fol. 266 v. f.

spørgsmål i en retssag mod embedsmænd er afgjort i geheimekonseillet, nemlig da generalprokurøren forespurgte, om en kommissariedom over den søndenfjeldske skovinspektør, dennes »fuldmægtige tjener« og en sorenskriver skulle viderebringes til overhofretten. I geheimekonseillet blev det besluttet, at sagen skulle for overhofretten og så betids, at den endnu samme år kunne komme for højesteret.¹ Her traf konseillet altså simpelthen beslutning om, at sagen skulle for alle retsinstanser.

Konseillet er dog ikke alene blevet præsenteret for de i administrationen ansatte, når de var kommet i konflikt med loven omend dette er den hyppigste årsag til, at de har fået deres forhold behandlet i geheimekonseillet. Enkelte gange har konseillet haft embedsmandssager for uden at der var tale om ulovligheder. I nogle tilfælde har konseillet også behandlet hele administrationsgruppers forhold og uden at der forelå lovovertrædelser. Kongen forbyder i konseillet byfogeder at beskæftige sig med toldoppebørsel,² og der sørges for at retsembedsmænd, der ordner arveskifter, hvor gælden overstiger aktiverne, og de altså ikke kan betales af overskudet, alligevel får deres arbejde godtgjort.³ Beslægtet med disse sager er den, hvor en amtsskriver på Bornholm, der søger om ligesom sin forgænger at måtte ordne arveskifterne på øen, får sin ansøgning for konseillet, åbenbart fordi den skønnes at have principiell interesse. Kancelliet tilråder at afslå ansøgningen, fordi den hidtil fulgte praksis kan give anledning til misligheder, og stiller samtidig forslag til en ordning af de bornholmske arveskifters forvaltning, hvilket approberes.⁴ Til denne gruppe sager må også regnes et forslag fra Københavns politimester Klaus Rasch om, hvilken metode der bør anvendes ved klager over politiet.⁵

¹ Gcprot. 15. marts 1693 fol. 205 r. f.

² Ibid. 22. jan. 1692 fol. 43 r. f.

³ Ibid. 15. jan. 1692 fol. 38 v. ff.

⁴ Ibid. 28. jan. 1692 fol. 53 r. f.

⁵ Ibid. 15. okt. 1691—19. jan. 1692 fol. 36 r.

Konseillet og arveforhold.

Ikke mindre end 14 af de i geheimekonseillet behandlede sager fra Danske kancellis virkefelt angik testamente, arv, skifte og umyndiges midler. I fire tilfælde har geheimekonseillet fået forelagt ansøgningen om tilladelse til at oprette testamenter, der enten ligeud stred mod gældende lov eller var af tvivlsom karakter. Således beder en hollandsk kaptajn og hans hustru om kgl. konfirmation på et testamente, de oprettede 1674 i Holland, hvor de dengang var undersætter og hvis testamenteret det var i overensstemmelse med, mens det åbenbart falder udenfor dansk lovgivning. Danske kancelli anbefaler andragendet og tilføjer, at der antagelig findes andre personer i lignende forhold. Derved karakteriseres ansøgningen som en principiel sag, og heri skal vel ses grunden til at den bringes for konseillet, der iøvrigt¹ fulgte kancelliets indstilling. Principiel interesse har sikkert også været baggrunden for indbringelsen af en ansøgning fra en enke, der vil gøre sin ene dattersøn til universalarving med forbigåelse af den anden, fordi denne sidste har giftet sig i udlandet. Kancelliet anerkendte nok, at ægteskab udenfor riget var tilstrækkelig begrundelse for arveløshed, men mente ikke at et sådant skridt kunne foretages på grundlag af det blotte rygte, og enken havde ikke skaffet behørig attestation for sin påstand. Derfor afviste konseillet ansøgningen.² Et tredje tilfælde havde næppe principiel interesse, men angik omstødelsen af selve den kongelige tilladelse til at oprette en særlig testamenteform, som allerede var givet. Ansøgeren var her en regimentskvartermester, der androg om, at hans kones stedfaders kgl. tilladelse til at oprette testamente efter eget for-godtbefindende, måtte blive tilbagekaldt, da stedfaderen havde opnået den ved urigtig sagsfremstilling. Dette bekræftede kancelliet, der anbefalede omstødelse, og i geheimekonseillet resolverede kongen i overensstemmelse med indstillingen.³

¹ Geprot. 26. feb. 1692 fol. 50 v. f.

² Ibid. 12. juli 1693 fol. 229 v. ff.

³ Ibid. 25. okt. 1692 fol. 132 r. ff. Et eksempel mere ibid. 30. april 1693 fol. 212 r. f.

Fem tilfælde angår dispositionen over selve den modtagne arv, og heraf angår tre umyndiges midler. F. eks. ansøger en københavnsk murersvend om at måtte undlade at betale sine tre steddøtre deres fædrene arv på ialt 134 sletdaler, fordi han forsørger børnene og vil vedblive dermed, indtil de kan klare sig selv. I geheimekonseillet bevilges murersvenden da 3 års henstand.¹ Et særpræget tilfælde møder vi, hvor en formynder får tilladelse til at sælge sine myndlings gods, Gunderslevholm på Sjælland, fordi de ikke har råd til at drive det.² Endnu et særtilfælde er det, når konseillet skal beskæftige sig med en møllers anmodning om at måtte regne det barn, som hans hustru tidligere har født udenfor ægteskab og hvis far er død, for sit eget ægteskabelige barn. Det er naturligvis først og fremmest hensynet til arveforhold, der ligger bag. Konseillet mente ikke at kunne erklære sig herom, før magistraten i København havde undersøgt spørgsmålet.³

I fire tilfælde er konseillet anmodet om at tage stilling til spørgsmål, der rejste sig ved skifteforretninger.⁴

Lavsanliggender og københavnske forhold i geheimekonseillet.

I 10 tilfælde har konseillet beskæftiget sig med lavsspørgsmål. Således behandlede det kancelliets forslag til lavsartikler for de silke- og fløjssvævere, hvis forhold tidligere havde været for geheimekonseillet, da det drejede sig om deres religiøse rettigheder,⁵ og politimester Rasch's ønske om at måtte udarbejde regulativer for de endnu ikke regulerede erhverv kom for sammesteds, hvor det blev bifaldet.⁶ Fire sager om lavsstridig-

¹ Gcprot. 7. dec. 1692 fol. 148 r. ff.

² Ibid. 7. dec. 1692 fol. 152 r. ff.

³ Ibid. 25. okt. 1692 fol. 136 v.

⁴ Ibid. 20.—28. aug. 1691 fol. 35 r. f., ibid. 29. aug. 1692 fol. 46 r. f., ibid. 9. juli 1692 fol. 82 v. ff., ibid. 25. okt. 1692 fol. 131 r. ff. At tilladelsen blev givet, fremgår af, at Godset Gunderslevholm solgtes i 1693. J. P. Trap: Danmark. III, 3. 5. udg. (Kbh. 1954), s. 922.

⁵ Gcprot. 12. dec. 1690 fol. 17 r. f.

⁶ Ibid. 25. maj 1692 fol. 67 v. f.

heder kom også for konseillet, som da det københavnske hatte-magerlav erklærede deres oldermand for uærlig,¹ eller da det københavnske kræmmerlav viste tydelig uvilje mod at aftage silke- og fløjlsvævernes produkter.² Forprang og fuskeri kom for i fire tilfælde.³

En del af lavssagerne var københavnske, og også af de økonomiske forhold, som vi så behandlet i konseillet, havde en del tilknytning til København. Udenfor disse grupper findes fem tilfælde, hvor generelle københavnske problemer er blevet drøftet i geheimekonseillet. Grænsende op til det økonomiske område er en kancellibetænkning om Københavns børsordonnans,⁴ og derudover behandles Københavns forsyning med vand,⁵ kanalens reparation og vedligeholdelse,⁶ brændehandelen i byen⁷ og soldaternes ulovlige kørsel med arbejdsvogne der.⁸

Ægteskab, tiende, sociale spørgsmål m. m.

Problemer om ægteskab og skilsmisse har seks gange været for i konseillet. Deraf drejede to ansøgninger sig om ægteskab i hvad der efter tidens opfattelse var nært slægtsskab,⁹ to var om en barons og hans hustrus ansøgning om skilsmisse efter grov utroskab fra hustruens side,¹⁰ og i et tilfælde anmoder »Ingeborg Seefeldts nærmeste venner og pårørende« kongen om at gribe ind til fordel for fru Ingeborgs børn, idet fru mindredet et halvt år efter sin mands død giftede sig med børnenes skolemester og børnenes arv derved kom i fare. Der har åbenbart ikke været særlig lyst til indblanding i denne sag, for i ge-

¹ Gcprot. 15. jan. 1692 fol. 39 v. f.

² Ibid. 15. jan. 1692 fol. 36 r. ff.

³ Ibid. 26. feb. 1692 fol. 46 v. ff., ibid. 25. maj 1692 fol. 70 r. ff., ibid. 7. dec. 1692 fol. 157 v. ff., ibid. 8. maj 1693 fol. 222 r. ff.

⁴ Ibid. 25. maj 1692 fol. 62 v. ff.

⁵ Ibid. 9. juli 1692 fol. 86 v. ff.

⁶ Ibid. 13. maj 1691 fol. 22 r. f.

⁷ Ibid. 25. maj 1692 fol. 57 v. ff.

⁸ Ibid. 10. aug. 1695 fol. 269 v. ff.

⁹ Ibid. 15. marts 1693 fol. 199 v. ff., ibid. 12. juli 1693 fol. 231 v.

¹⁰ Ibid. 9. feb. 1693 fol. 171 v. ff., ibid. 19. marts 1693 fol. 207 v. ff.

heimekonseillet resolverede kongen blot, at der skulle forholdes efter lands lov og ret, og at han ville bevilge kommissarier til at undersøge sagen, men kun hvis der udtryktes ønske derom.¹ Dette tilfælde grænser op til den tidligere nævnte store gruppe arvesager og kunne med nogen ret anbringes der. Den sidste ægteskabssag angår en københavnerinde, der i 1686 ved konsistorium var blevet skilt fra sin mand og blevet forbudt at gifte sig påny uden særlig kongelig tilladelse. Da hun i 1692 søgte om en sådan, bragtes problemet for geheimekonseillet, der fulgte kancelliets indstilling og gav tilladelsen.²

Konseillet har fem gange behandlet ansøgninger om tienderettigheder og stridigheder i forbindelse med tiende,³ og i fire tilfælde kom sociale spørgsmål for. Således resolverede kongen i geheimekonseillet på kancellikollegiets forslag om regulering af retten til at sætte bækken for kirkerne, altså tiggeri, så de mest nødlidende fik den bedste del.⁴ Senere drøftedes hvordan tiggerplagen i København skal bekæmpes og herunder et forslag om, at politimesteren får tilladelse til at lade de raske betlere anholde og en anmodning om indretning af flere steder, hvor tiggerne kan indsættes.⁵ Konseillet bifalder et forslag fra kancellikollegiet om at der skaffes udveje til lønning af fattigforstandernes oldermann, hvilket hverv hidtil har været ubetalt,⁶ og det lader nedsætte en kommission til undersøgelse af problemerne omkring fattige sjællandske præsteenkers underhold.⁷

Herudover træffes i konseilprotokollen en række sager af spredt karakter, enten forekommende meget få gange eller kun i eet enkelt tilfælde.⁸ Der søges om lettelser i byggekrav, om til-

¹ Geprot. 25. maj 1692 fol. 67 r. f.

² Ibid. 7. dec. 1692 fol. 151 r. ff.

³ Ibid. 8. aug. 1690 fol. 10 r. f., ibid. 29. juni—25. juli 1691 fol. 28 r. ff., ibid. 25. maj 1692 fol. 50 v. f., ibid. 7. dec. 1692 fol. 155 r. ff., ibid. 15. marts 1693 fol. 201 v. ff.

⁴ Ibid. 11. juni 1690 fol. 6 r. f.

⁵ Ibid. 26. feb. 1692 fol. 47 v. ff.

⁶ Ibid. 25. okt. 1692 fol. 136 v. ff.

⁷ Ibid. 8. maj 1693 fol. 213 v. ff.

⁸ Der henvises her til bilag 1.

ladelse til at få udleveret dokumenter fra offentlige myndigheder til retsligt brug, jødernes forhold reguleres, finansieringen af Det kgl. ridderlige Akademi drøftes, man diskuterer den hollandske resident, der lader danske undersætter deltage i og lade foretage kirkelige handlinger i residentens hus, og adskillige andre sager ses behandlet i dette rigets højeste råd, deriblandt også problemer, der i hvert fald for os synes af meget ringe betydning. Således taler man om ejendomsretten til visse gravsteder i den tyske kirke, om hvorvidt en bestemt præst skal have kapellan og øgede indtægter, en enkeltpersons ansøgning om moratorium kommer for, og til disse spredte eksempler kan føjes en række fra den overfor givne systematiske oversigt. Det synes som om geheimekonseillet har behandlet stort og småt imellem hinanden, men til denne opfattelse må dog siges, at vi ikke har mulighed for at vurdere om tilsyneladende små sager har haft principiel interesse. Der er fundet to eksempler¹ på, at kancellikollegiet har opfattet konseillets beslutning om en fra kollegiet indgiven sag som retledende for kollegiets egen fremtidige afgørelse i lignende spørgsmål. Omkring nytår 1693 ansøger to mænd om at måtte indgå ægteskab med deres niecer. I begge tilfælde henlægger kollegiet sagen med en bemærkning om, at hermed beror indtil kongen i konseillet har resolveret på en kollegieindstilling af den samme karakter.

Danske kancellis forhold til konseillet 1690-95

Konseilprotokollen. Årene 1690—91—92—93.

Der er ikke fundet omtale af et geheimekonseil med indenrigske funktioner fra 1683 til 1690 — i hvilket år geheimekonseilprotokollen begynder og kongens dagbog indeholder sin første oplysning om konseillets indenlandske virke — og altså heller

¹ DKprotokol 22, 29. dec. 1692 fol. 252 og 9. feb. 1693 fol. 323 r. f. Afgørelsen i konseillet er på Anders Pedersen Ofregoters supplik gcprot. 15. marts 1693 fol. 199 v. ff. Den bevilgedes.

ikke om Danske kancellis forhold til konseillet. Geheimekonseilprotokollen er ikke, som Edvard Holm¹ går ud fra, et tilfældigt bind af en række beslægtede protokoller, men derimod enten det første eller, hvad der er det sandsynligste, det eneste. Den er ikke nummereret som f. eks. kancelliets protokoller og den tidligere citerede titel på dens første blad ville være urimeligt i en fortsættelse. Især synes da vendingen »Begyndt den 1. maj anno 1690« mærkelig, når første møde tidligst kan være holdt den 15. i samme måned, idet det i en protokol, som fortsætter en foregående, er naturligt enten at angive datoen for det første møde som protokollens begyndelsesdato eller også helt at udelade en begyndelsesdato, der jo alligevel fremgår af mødeprotokollatet. Hvis protokollen derimod er at opfatte som en nyhed, falder dateringen ganske naturlig. 1. maj er den dato hvorpå protokolføreren har modtaget eller udført sin ordre om at indrette en protokol, og den har derefter ligget parat til brug ved geheimekonseillets første møde efter denne dato.

Med denne opfattelse stemmer det, at de bevarede fortegninger over Danske kancellis arkiv kun nævner den samme protokol.² Ydermere bliver indførelsen af en geheimekonseilprotokol, selvom den naturligvis intet siger om, at konseillet skal spille en ny rolle, sandsynliggjort ved, at der netop i denne periode foretoges vidtgående administrative ændringer. Fra 22. marts til 5. juli 1690 udstedtes ni instrukser eller grupper af instrukser angående forvaltningen,³ og bl. a. nedsattes den lange række såkaldte Kommissioner i Rådstuen for Slottet, hvis protokol netop førtes af den Søren Rasmussen, som skrev den efterladte konseilprotokol.

Det er derfor overvejende sandsynligt, at protokolleringen

¹ Holm I, s. 58 ff. og henvisningerne s. 12 note 34 og s. 13 ff. note 38.

² Secher, s. 105.

³ Trykt i GA II. Instruks for de deputerede ved søstaten 22. marts 1690, s. 267, amtmændene i Danmark 8. marts 1690, s. 277 ff., landkommisarierne i Danmark 8. marts 1690, s. 283, Holmens admiral 11. marts 1690, s. 286 ff., admiralitetet 22. marts 1690, s. 290 ff., de deputerede ved landstaten 22. marts 1690, s. 292 ff., højesteret 15. april 1690, s. 301 ff., stiftbefalingsmændene i Danmark s. 306 ff., kammerkollegiet 12. juli 1690, s. 310 ff.

af konseillets virksomhed i indenrigske sager først er begyndt i foråret 1690 og står i forbindelse med de øvrige samtidige administrative ændringer.

I de to første år, hvor vi har kendskab til Danske kancellis forhold til konseillet, er antallet af kancellisager, der behandles i geheimekonseillet forholdsvis beskedent, nemlig 11 tilfælde i de sidste otte måneder af 1690 og 8 i det næste års fire sommermåneder.¹ Når der i 1691 ikke findes indførsler i konseilprotokollen senere end august, skal årsagen sikkert søges i den belastning, som arbejdet med finanserne netop da betød for statens ledende mænd. De to år ligner også hinanden deri, at der ikke ses eksempler på sager indenfor kancelliets område, der — som det senere blev til en hyppig praksis — er gået i konseillet uden først at være behandlet i kancellikollegiet eller i kommission. I kancelliets protokolrækker genfindes de allerfleste af de i konseilprotokollen indførte sager, som der er betegnede som indgivne af kancellikollegiet — samt en del som ikke er således karakteriserede. I henseende til protokolførsel adskiller konseilsagerne sig kun sjældent fra de sager, der ikke er gået til konseillet. Som oftest er det ikke muligt at se forskel, og for 1690—91 er der kun fundet to eksempler på, at kancelliprotokollen har givet meddelelse om indgivelsen til konseillet. I 1690 kom et andragende fra Grev Ahlefeldt til drøftelse i kancellikollegiet, idet nogle langelændere havde gjort gældende, at Danske Lov og jagtforordningen af 1688 med dens almindelige bestemmelser i visse henseender måtte have ophævet de jagtprivilegier, som kongen i 1674 havde givet grev Ahlefeldts far. Imod denne opfattelse protesterede Ahlefeldt, og kancellikollegiet gav ham ret med den begrundelse, at hverken loven eller forordningen havde tilsigtet at berøve nogen deres privilegier. I kollegiets protokol er indført: »Herom indgav kancellikollegiet sin allerunderdanigste relation til Hans kgl. Majestæt, som i geheimekonseil til videre ekspedition skulle foretages.«²

¹ Hvad angår optællingerne henvises til den skematiske oversigt i bilag 1.

² DK-protokol nr. 19, 26. maj 1690 fol. 276 v. ff., geprot. 11. juni 1690 fol. 4 v. f.

Det andet eksempel er fra 1691, da forvalteren af dronningens gods i Stevns herred i et andragende klagede over den skade, som en bestemmelse i den gældende stutteriforordning gjorde bønderne, og i en påskrift på andragendet meddelte stiftamtmanden, at dette var tilfældet over hele Sjælland. I sin indstilling til kongen foreslog kancellikollegiet, at den pågældende bestemmelse ændredes med virkning for samtlige bønder *i hele Danmark*. I kancelliprotokollen er da indført »dette vil foretages i geheimekonseil. Udleveret til obersecre. Moth.«¹

Disse to eksempler er langt vanskeligere at tolke end de tilsvarende i de næste år. Det første fra 1690 tyder på, at kollegiet har modtaget en særlig meddelelse om, at sagen skulle i konseillet, og det andet på at kollegiet selv har fundet problemet egnet dertil, men der kan ikke drages sikre slutninger ud fra to sådanne enkelttilfælde. Kilderne peger på, at det i 1690—91 ikke var sædvanligt for kancellikollegiet selv at sende sager til konseillet, men at kongen i de øvrige 17 tilfælde har truffet afgørelsen om indgivelse til geheimekonseillet, da kollegiets forslag til beslutning er refereret ham. Dette svarer ganske til den praksis, der ifølge Slange indledtes 1680. At kollegiets eget initiativ har været en sjælden ting, sandsynliggøres også ved, at det var kancelliets chef, oversekretæren, som fik sagens akter udleverede til behandling i konseillet, mens det i 1692—93, da benyttelsen af geheimekonseillet steg, var kollegiets i anciennitet yngste medlem, assessor Søren Rasmussen, som tog vare på dokumenterne.

Med året 1692 kommer en voldsom ændring. Allerede i januar 1692 behandler konseillet 11 sager fra kancelliets område — hvoraf dog nogle har været droftet i kollegiet året forud — og årets totaltal for kancellisager er ikke mindre end 60. Også på et andet område ses en tydelig forandring i forhold til de to foregående år, nemlig deri, at sager, der givetvis hører til Danske kancellis administrationsområde, går udenom kancellikollegiet og i konseillet, ganske sikkert uden at have været

¹ DKprotokol nr. 20, 20. april 1691 fol. 230 v. f., gcprot. 13. maj 1691 fol. 27 r. f.

behandlet i andre kollegier eller i kommissioner. Dette ses allerede i februar. Eksempler herpå er den tidligere nævnte sag om de to småpigers angiveri, en mordsigtelse og en redegørelse for salget af et dødsbo,¹ der alle blev indgivet af byfogden i København Frederik Eisenberg. Politimester Rasch's memorier går i de fleste tilfælde gennem kancelliet, men der ses dog eksempler på, at de går lige til konseillet,² ligesom den bergensiske magistrats ansøgning om benådning for to tyve.³ Der findes også tilfælde, hvor privates ansøgninger er nået til konseillet udenom kancellikollegiet, således en ansøgning om udlevering af dokumenter fra kancelliet,⁴ og suppliken fra Ingeborg Seefeldts »venner«, der vil have kongen til at gribe ind i hendes nye ægteskab.⁵ Adskillige flere eksempler kunne gives.

Parallelt med den store stigning i antallet af kancellisager, der behandles i konseillet og med det markerede skifte i indgivelsesmåden fra kabinetssekretariatets side, karakteriseres konseillets virksomhed ved, at der i 1692 foretages 10 sager fra det andet område, som geheimekonseilprotokollen dækker, nemlig generalprokurørembedet. I 1690—91 blev der ikke fundet en eneste.⁶

I Danske kancellis forhold til konseillet ses endnu en vigtig forandring, nemlig en stigning i antallet af sager, der i kancelliprotokollerne er betegnede som konseilsager. Det første eksempel er behandlet i kancellikollegiet 30. juni 1692 og i konseillet 25. oktober. Året igennem findes ialt 12 sådanne tilfælde⁷

¹ Gcprot. 26. feb. 1692 fol. 51 v. f., *ibid.* 8. april 1692 fol. 53 v. f., *ibid.* 9. juli 1692 fol. 82 v. ff.

² *Ibid.* 11. okt. 1692 fol. 126 v. ff., *ibid.* 7. dec. 1692 fol. 153 r. f.

³ *Ibid.* 25. maj 1692 fol. 61 r. f.

⁴ *Ibid.* 26. feb. 1692 fol. 50 r. f.

⁵ *Ibid.* 25. maj 1692 fol. 67 r. f.

⁶ Generalfiskalsagen mod Bornholms amtmand, foretaget 26. aug. 1691, er indgivet af DK. Sagen mod Hellegaard, 7. dec. 1692, er ikke regnet til generalprokurørembedet, fordi kommissionen nedsattes efter DKs indstilling.

⁷ De øvrige er: DKprotokol nr. 21, 30. juni 1692, fol. 310 v. og 7. juli 1692 fol. 320 r., hvortil svarer gcprot. 25. oktober 1692 fol. 135 v. f. og 136 v. ff. DKprotokol nr. 22, 4. aug. 1692 fol. 41 v. f., 4. aug. 1692 fol. 44 r.,

imod eet hvert af de foregående år, hyppigt med vendingen »dette skal foretages udi geheimekonseil. Udleveret«, nemlig til yngste assessor Søren Rasmussen, der regelmæssigt udtog akterne fra kancelliets pakker, så de kunne være parate til konseilmødet. Tilskrifternes form tyder på, at kancellikollegiet i 1692 (og 1693) har haft bemyndigelse til efter visse retningslinier at indgive sager til konseillet. At kongens interesse for konseillet, i hvert fald hvad angår Danske kancellis og generalprokurørembedets administrationsområde, var betydeligt øget, ses af antallet af forretninger, og det er en naturlig følge af denne øgede interesse at give kancelliet de nye eller udvidede indgivelsesrettigheder, hvorpå antallet af tilsskrifter peger. En forståelig følge af stigningen er det, at yngste kollegiemedlem får det faste hverv at befordre sagerne fra kancelli til konseil. I en tid, hvor der sjældent gik sager fra kancelli til geheimekonseillet, kunne denne bestilling bestrides af oversekretæren en passant, men da konseillet udviklede sig til en fast virkende institution, blev arbejdet i betragtning af dets ekspeditions-mæssige karakter for stort til en oversekretærs kostbare tid.

I året 1692 er kancellisager altså sendt i geheimekonseillet dels direkte fra kabinetssekretariatet, dels gennem og af kollegiet, og dels må kongen i en række tilfælde have valgt at afgøre den ham af oversekretæren refererede sag i konseillet. Om oversekretæren ved disse lejligheder har udøvet nogen forslagsret, kan ikke ses.

Året 1693 bringer en betydelig nedgang i antallet af sager fra Danske kancelli og et noget mindre fald i forretninger fra

22. aug. 1692 fol. 54 v. f., 13. okt. 1692 fol. 115 r. f., 3. nov. 1692 fol. 155 v. og 1. dec. 1692 fol. 197 r. f., hvortil svarer gcprot. 11. okt. 1692, fol. 116 r., 11. okt. 1692 fol. 116 v. ff., *ibid.* 7. dec. 1692 fol. 148 r. ff., 7. dec. 1692 fol. 152 r. ff., 7. dec. 1692 fol. 151 r. ff. og *ibid.* 7. dec. 1692 fol. 157 r. f. — Til disse otte sager kommer følgende tre, der først nåede i konseil i 1693, nemlig: DKprotokol nr. 22, 8. dec. 1692 fol. 212 v. f., *ibid.* nr. 22, 8. dec. 1692 fol. 223 r., *ibid.* nr. 22, 15. dec. 1692 fol. 231 r. f., hvortil svarer: gcprot. 17. feb. 1693 fol. 174 r. ff., *ibid.* 15. marts 1693 fol. 199 v. ff., *ibid.* 15. marts 1693 fol. 205 v. f. — Endelig må medregnes DKprotokol nr. 22, 8. dec. 1692 fol. 223 v., der ikke ses i gcprot. Dette diskuteres nedenfor.

generalprokurørembedet, der behandles i konseillet. Tallene er nu henholdsvis 29 og 4, men de kan ikke i sig selv tages som udtryk for nogen mindsket principiel interesse fra kongens side. En væsentlig årsag er nemlig den, at Christian V var optaget andetsteds, med angrebet på Ratzeburg¹ og hvad dermed fulgte. Kongen forlod København 22. juni² efter trods forberedelserne at have holdt konseilmøde over indenlandske sager 12. juni og først 12. oktober³ vendte han tilbage til hovedstaden, hvor han holdt et konseilmøde over danske sager den 29. december.⁴

Til trods for faldet i det totale antal kancellisager, der blev foretaget i geheimekonseillet, viser 1693 en stigning i antallet af suppliker, der i kancelliprotokollen betegnes som konseilsager. Ikke mindre end 16 sådanne suppliker er fundet, men heraf ses kun syv virkelig foretaget i konseillet.⁵ Af de resterende 9 er tre gået fra kancellikollegiet så sent — 27. april — at de venteligst først kunne nå at blive foretagne i konseillet på et tidspunkt, hvor kongen var fraværende fra København i anledning af angrebet på Ratzeburg, og der af den grund ikke holdtes konseil i danske sager. Fire har kancellikollegiet afleveret så sent, fra 16. oktober og fremefter, at den sædvanlige 3—4 måneders ventetid ville udskyde dem til behandling efter nytår 1694, og i 1694 holdtes der i det hele taget ikke konseil over kancelliets anliggender, hvilket forhold drøftes nedenfor. Tilbage bliver to sager fra henholdsvis februar og marts 1693, hvortil slutter sig et tilfælde fra 8. december 1692,⁶ der også

¹ Herom i Franz v. Jessen: En Slesvigsk Statsmand. I. Dansk Udenrigspolitik i Tiden 1680—1703. (Kbh. 1930), s. 192 ff.

² Dagb. 22. juli 1693, GA VII, s. 38.

³ Ibid. 12. okt. 1693, GA VII, s. 57.

⁴ Gcprot. fol. 258 r. ff.

⁵ DKprotokol nr. 22 20. feb. 1693 fol. 346 v. f., *ibid.* nr. 22 9. jan. 1693 fol. 267 r. ff., *ibid.* nr. 22 22. jan. 1693 fol. 278 r. f., *ibid.* nr. 23 2. marts 1693 fol. 31 r. f., *ibid.* nr. 23 16. marts 1693 fol. 38 v. ff., *ibid.* nr. 23 9. juni 1693 fol. 296 v., *ibid.* nr. 24 18. dec. 1693 fol. 61,; hvortil svarer gcprot. 13. marts 1693 fol. 179 r. f., *ibid.* 15. marts 1693 fol. 204 r. f., *ibid.* 15. marts 1693 fol. 202 v. ff., *ibid.* 30. april 1693 fol. 208 v. f., *ibid.* 12. juli 1693 fol. 230 v. f., *ibid.* 12. juli 1693 fol. 231 v., *ibid.* 29. dec. 1693 fol. 261 v. ff.

⁶ Data og kildesteder er: DKprotokol nr. 22, 8. dec. 1692 fol. 223 v.,

burde være behandlet i konseillet tidligt i 1693, bl. a. fordi en sag fra samme dato ses at være kommet så vidt. Da geheimekonseilprotokollen netop i denne periode er ført overordentlig regelmæssigt, mener jeg, at disse tre sager ikke er kommet til behandling i konseillet på trods af den oprindelige bestemmelse, men nogen forklaring på, hvorfor der er skiftet mening og i hvilket administrationsled dette skifte er sket, kan jeg ikke give.

Formen for tilskrifterne i kancelliprotokollen såvel som ekspeditionsmåden er ganske den samme som i 1692.

Den i 1692 indledede praksis med at sende sager fra kancelliets arbejdsområde direkte i konseillet uden først at høre kancellikollegiet fortsatte i 1693.¹

Udkastet til konseilinstruks af 8. december 1692.

Årene 1694 og 1695

Geheimkonseillet var i slutningen af året genstand for kongens overvejelse. Det ses af en bemærkning, som i december 1693 er indført i hans dagbog: »Den 8. lod vi nogle artikler projektere til en instruktion for vort konseil, og fandt vi for godt at lade det fundere sig på Kongeloven, så som den ej endnu har været læst udi vort geheimkonseil.²« Spørgsmålet er da, om vi har nøjere kendskab til dette udkast og om det er blevet sat i kraft. Begge disse spørgsmål er blevet besvaret benægtende.³

Der findes imidlertid på Rigsarkivet en tysk koncept til instruks for geheimkonseillet⁴ — uden dato og underskrift —

ibid. nr. 22, 13. feb. 1693 fol. 335, ibid. 17. marts 1693 fol. 71 r. f., ibid. nr. 23, 27. april 1693 fol. 170 f., ibid. nr. 23, 27. april 1693, fol. 177 r., ibid. nr. 23, 27. april 1693 fol. 173 v. ff., ibid. nr. 23, 16. okt. 1693 fol. 580 v. ff. (cfr. ibid. nr. 24, 18. dec. 1693 fol. 65 r. ff.), ibid. nr. 23, 20. nov. 1693 fol. 703 f., ibid. nr. 23, 20. nov. 1693 fol. 719 v. f., ibid. nr. 24, 27. nov. 1693 fol. 31 r. f.

¹ Et eksempel er gcprot. 17. feb. 1693 fol. 176 v. f., Christian Rudolph Müllers supplik af 14. feb. 1693, der ikke kan have været behandlet på kancellikollegiemøder, da der ikke holdtes nogen 14.—17. feb. 1693.

² Dagb. 8. dec. 1693, GA VII, s. 70.

³ Christiansen II, s. 107.

⁴ RA. Koncept til Instruktion for Geheimkonseillet ... U. Dat. I pak-

som også kendes i en trykt udgave ved Ad. Chr. Gaspari fra 1786.¹ Koncepten er skrevet af Tyske kancellis oversekretær, konseilsekretæren Thomas B. von Jessen og er forsynet med Christian V's egenhændige rettelsler,² hvilke vel er uvæsentlige, men dog viser, at kongen har beskæftiget sig med forslaget. Gasparis ovenfor nævnte instruksudkast er placeret efter instruksens af 1703 og i indholdsfortegnelsen regnet til Frederik IV's regeringstid, skønt der i § 1 tales om Frederik III som udstederens far, hvorfor det altså må have været fra Christian V's tid.³ N. D. Riegels anbragte instruksens i året 1700 og i en dansk oversættelse fra den hos Gaspari trykte, der givetvis var hans eneste kendskab til sagen. For at gøre sin datering holdbar, har Riegels da ændret i § 1 til »Vores højsalige farfader, kong Frederik den Tredie.«⁴ Gasparis fejlplacering er allerede bemærket af A. D. Jørgensen,⁵ og derefter har A. V. Secher⁶ søgt at bestemme instruksens udstedelsestid.

Secher, der ikke har bemærket oplysningen i dagbogen af december 1693, søger naturligt nok efter holdepunkter i selve instruksens tekst og mener at finde sikker grund i § 7, der siger: »In den Commerce-Sachen soll uns im Nahmen der desfalls verordneten, und hinführo weiter zu verordnen stehenden Commission, von demjenigen Unserer Geheimen Rätthe, dem Wir die Ober-Inspection über das Commerce-Wesen insonderheit anbetrauet, und hinführo anbetrauet werden, die Nothdurft nach und nach referiret, und auch der Commission allerunderthä-

ken »Geheimkonseilet. Kgl. Ordre og Instruktioner, koncepter til betænkninger og ordre, eder, ekstrakter og fortegnelser 1676—1768«.

¹ A. C. Gaspari: *Urkunden und Materialien zur nähern Kenntniss der Geschichte und Staatsverwaltung Nordischen Reiche. I* (Hamborg 1786), s. 31.

² Identificerede af Rigsarkivet.

³ N. D. Riegels: *Udkast til Fierde Friderichs Historie efter Højer. I.* (Kbh. 1795), s. 202.

⁴ Påvist af Secher, s. 103.

⁵ A. D. Jørgensen: *Sonderjyllands indlemmelse i den danske krone 1721. H. T. 5. r. V* (Kbh. 1885), s. 161.

⁶ Secher, s. 103 f.

nigste Vorschläge und Bedenken zu weiterer Verordnung aller-
underthänigst überliefert werden.«

Denne paragraf sigter efter Sechers mening til rådstuekommissionerne, hvis protokol begynder 2. september 1690. De to nærliggende indvendinger, nemlig at kommercekollegiet på dette tidspunkt endnu eksisterede, men at der findes en særlig kommission for kommercesager af 4. juli 1693, afviser han ved om kommercekollegiet at sige, at dette, der først forsvandt 1691, næppe i de sidste år har haft meget at gøre, og at rådstuekommissionerne muligvis har villet unddrage det en del af dets forvaltningsområde. Om kommissionen af 4. juli 1693 mener han ikke der kan være tale, thi den udaterede instruks forudsætter, »at der i slige sager vil være at nedsætte en række kommissioner, en for hver sag. Hvis dette ikke var tilfældet, ville det indskud: »und hinführo weiter zu verordnen stehenden« være overflødigt.« Dette passer derimod på rådstuekommissionerne, og Secher anser det derfor for sandsynligst, at stødet til påbegyndelse af begge protokollrækker — dvs. geheimekonseilprotokollen og rådstuekommissionsprotokollen — netop blev givet ved udstedelsen af denne konseilinstruks, som altså må placeres i 1690.

Den del af Sechers argumentation, der omhandler kommercekollegiet, lyder efter min opfattelse rimelig, men der foreligger ikke i den trykte litteratur mulighed for at kontrollere teorien. Mod forkastelsen af kommissionen af 4. juli 1693 kan der derimod rettes den indvending, at ordene »hinführo weiter zu verordnen stehenden« skal ses parallelt med »und hinführo anbetrauet werden«, der naturligvis ikke betyder, at kongen vil udnævne en ny overinspektion over kommercevæsenet for hver enkelt sag, men blot at instruksen er til den eller dem, som til enhver tid har den relevante funktion, og ikke til navngivne personer. Vendingen svarer f. eks. til ordene i instruksen for Holmens admiral af 11. marts 1690: »som nu er eller herefter kommendes vorder.«¹ »Hinführo weiter zu verordnen stehenden« betyder

¹ GA II, s. 286.

da blot, at kongen reserverer sig bestemmelsesretten m.h.t. kommissionens fremtid.

Dertil kommer, at Secher har overset den ejendommelighed, som instruksudkastets § 3 ville være, hvis hans datering skulle godtages, altså hvis udkastet skulle være tidligere end 1. maj 1690, på hvilken dag geheimekonseilprotokollen jo hævder at være påbegyndt. § 3 drejer sig om Danske kancellis forhold til konseillet og siger, at kongens »p. t. Canzler, oder demjenigen, dem Wir die Beobacht- und Verrichtung solcher Funktion allergnädigst auftragen werden« samt oversekretæren skal forelægge kongen, hvad de finder det nødvendigt at lade foretage i konseillet. Det ejendommelige er, at vicekansleren slet ikke er omtalt i denne paragraf — iøvrigt heller ikke andetsteds i instruksen — skønt han netop varetog det arbejde i kancelliet, som egentlig burde bestrides af kansleren, men som denne var fritaget for. § 3 går simpelthen ud fra, at der ikke findes nogen vicekansler. Denne stilling eksisterede fra 1668 til 1672 og fra 1676 til Michael Vibes død.¹

Der kan gives adskillige grunde for, at instruksudkastet ikke kan være skrevet i Griffenfeldts tid, bl. a., at von Jessen, der 1673 trådte i statens tjeneste, tilbragte sine to første embedsår ved rigskammerretten i Speyer, derefter fra 1675 til 1677 var ansat ved kancelliet i Glückstadt, 1677 ansattes i Tyske kancelli i København og først to år senere fik den stilling som geheimekonseilsekretær, der forklarer, at han har skrevet koncepten.² Koncepten må altså være skrevet efter Michael Vibes død. Og denne den sidste vicekansler i Danske kancelli døde 1. maj 1690,³ samme dag som geheimerådsprotokollen meddeler at være indrettet. Den mulige sammenhæng mellem disse to begivenheder har jeg iøvrigt ikke kunnet finde.

Dette peger altså hen mod, at koncepten er skrevet efter 1. maj 1690, og vendingen om kommercekommissionen indicerer et tidspunkt senere end 4. juli 1693, hvorved kongens

¹ Kringelbach, s. 114 f.

² En Slesvigsk Statsmand I, s. 67, 73, 78 f., 88.

³ Datoen er sikker, cfr. dagb. 1. maj 1690, NyHT I, s. 515.

bemærkning 8. december 1693 får aktualitet. I denne dagsbogsnotits oplyste kongen som nævnt om projektet, at han havde ladet »det fundere sig på Kongeloven, så som den ej endnu har været læst udi vort geheimekonseil.« Til dette svarer ganske instruksudkastets to første paragraffer, der pålægger råderne at antage Kongeloven som ledetråd for deres rådgivning, og bestemmer at nuværende og fremtidige konseilmedlemmer samt oversekretærerne skal aflægge ed på Kongeloven, som desuden to gange om året skal oplæses i geheimekonseillet.

Der kan ikke være tvivl om, at kongens dagbogsnotits af 8. december 1693 drejer sig om den besvarede koncept.

Udkastet nævner som områder, hvorfra der kan indgives sager til eventuel konseilbehandling først Danske og Tyske kancelli¹ m.h.t. retsvæsen, håndhævelse af god politi og iagttagelse af udstedte forordninger samt forhandlinger med udenlandske ministre. Kammersagerne nævnes også, ligesom militære forhold såvel til lands som til vands og endelig kommersesager, der indgives af den tidligere nævnte kommission. Derimod nævnes hverken civile søfartssager eller generalprokurøren. Om sager fra kancellierne og kammeret nævnes udtrykkeligt, at kansleren, oversekretærerne eller kammerets chef skal referere kongen, hvad der efter deres mening nødvendigvis skal i konseillet, og det underforstås at kongen selv vil træffe den endelige bestemmelse om den eventuelle forelæggelse for geheimekonseillet. Specielt nævnes at norske civilsager skal forelægges af statholderen, når han er tilstede. Militære sager skulle indgives af generalfeltmarskallen eller generaladmiralen eller deres stedfortræder eller overkrigssekretæren »so ofte Wir es für nöthig oder gut befinden, Sie deshalben ad Consilium zu convociren.« Disse militærpersoner og administrationsledere skulle altså ikke selv indstille sagerne til konseilbehandling. Fra kommercekommissionen skulle der refereres efter behovet.

¹ At der tænkes på begge kancellier fremgår foruden af den kendsgerning, at kansleren havde overinspektion over såvel Danske som Tyske kancelli også af, at der tales om oversekretærer i flertal.

Geheimekonseilmedlemmernes mening kunne afgives skriftligt eller mundtligt efter kongens befaling og han traf derefter beslutning.

Sammenlignet med de oplysninger, som kancelliprotokollerne har ydet om den tidligere form for indgivelse til geheimekonseillet, betegner instruksforslaget en indskrænkning ved at den indgivelsesret, som kancellikollegiet havde haft i hvert fald i 1692 og 1693 nu forsvandt. Herefter skulle oversekretæren — kansleren var jo fritaget for de daglige forretninger — foreslå kongen hvad der burde i konseillet. Det er muligt, men ubeviseligt, at oversekretæren tidligere har haft denne ret, men i alle tilfælde forbeholdt kongen sig efter instruksens enbestemmelsesretten og fratog kollegiet dets beføjelser i så henseende. Efter instruksens ville praksis blive meget lig den, der ifølge Slange indledtes 1680.

Vi har ikke nogen underretning om dette instruksudkasts skæbne. Hverken den på rigsarkivet opbevarede koncept eller det hos Gaspari trykte udkast er underskrevet, og kongens dagbog talte kun om et projekt. Det nævnes overhovedet ikke sidenhen, og det er ikke tilladeligt uden videre at antage instruksens sat i kraft. Man kan da have den tanke, at en antydning om hvad der skete med instruksudkastet måske kunne læses ud af geheimekonseillets fortsatte udvikling i de næste år.

Vi ser da, at konseilprotokollen, der skulle dække i hvert fald sager fra Danske kancellis og generalprokurørembedets område, er tom i hele året 1694. I 1695 findes i juli—august—september 5 sager alle indgivne af Dansk kancelli og genfundne i kollegiets protokoller. Derefter tier konseilprotokollen ganske. Kancelliprotokollerne nævner ikke geheimekonseillet fra og med nytår 1694. Kongens dagbøger har i 1695 skiftet karakter og kan da ikke bruges som kontrolmiddel, men derimod er de i 1694 ført efter det gamle princip og burde — omend i tilfældigt udvalg — indeholde danske konseilsager, hvis sådanne havde eksisteret. I dagbogen for 1694 findes da nogle udenlandske forretninger, der er foretagne i konseillet, en finanssag, en prisesag og tre tyske sager, men ingen danske eller generalpro-

kurørsager. Heller ikke i den tysksprogede protokol ses danske sager.¹

Det er på dette grundlag berettiget at antage, at konseillet ikke fik forelagt sådanne sager i 1694, og sandsynligt at der i 1695 kun indgaves de omtalte fem. Protokollernes tavshed må da ses i lyset af instruksens bestemmelse om, at kongen nu alene kontrollerede indgivelsen af sager til konseillet, og at der ikke er indført sager i konseilprotokollen i 1694 viser altså, at kongen ikke har ønsket sager indbragt for konseillet. I vor viden om Danske kancellis forhold til konseillet efter nytår 1694 er der da intet, der strider mod at instruksens er sat i kraft, mens kancelliprotokollerne taler for dette. Det er herefter min opfattelse, at udkastet er blevet en virkelig instruks med gyldighed fra nytår 1694, og det udtrykker kongens ønske om en betydelig beskæring af konseillets deltagelse i sager fra Danske kancellis område.

¹ Her er kun taget stikprøver, idet månederne januar, juni og december 1694 samt marts 1695 er gennemgået.

Bilag 1

Sammenstilling af den dansksprogede geheimekonseilprotokol med de fra dagbøgerne kendte indenrigske konseilsager. I venstre kolonne markerer »i« at sagen er anset for ikke-placerbar, »u« at den er placerbar udenfor Danske kancellis område, »DK« at den enten selv i ekstrakten oplyser at henhøre under Danske kancelli eller at den er fundet i Danske kancellis protokoller. »k« betegner, at den pågældende sag i Danske kancellis protokol er forsynet med en tilskrift, der viser, at den skal foretages i konseillet. Sager uden særligt mærke er ved hjælp af det i hovedteksten anførte materiale bestemt som liggende under Danske kancellis område.

»gp« = generalprokurør. »kom« = kommission.

Geheimkonseilprotokol

Dagbog

1690

15.—17. maj

DK forkortelse af retssager
 DK namsdommes eksekution
 DK flygtede fallenter

11. juni

k DK Ahlefeldts jagt
 DK bækkenbreve
 u kom. mål og vægt

11. juni

adskillige betænkender af DK

29. juni

norske militie; mål og vægt

8. august

DK silke- og fløjlsvæverne
 DK jus patronatus
 DK Nykøbing F. skole og hospital

15. november

DK priseproblem

12. december

DK bryggerlavet
 DK silke- og fløjlsvæverne

Geheimkonseilprotokol	1691	Dagbog
<i>13. maj</i> k DK stutteriforordning u kom. om kanalens rep. i rådstuekom. om Winterfeldt u kom. om højesteretsdom over Jens Hellegaard		<i>13. maj</i> provianthusets forpagtning kanalen og andre indenlandske
— <i>maj</i> kom. om Helsingørs forhold DK rådstuekom. om Færøerne		
<i>29. juni—25. juli</i> DK tiendesag		
<i>12. august</i> u kom. fortifikationsskatten		<i>12. august</i> fortifikationsskatten
<i>20.—29. august</i> DK glasmanufacturets indførselsret		<i>25. august</i> prisesag
<i>26. august</i> DK sag mod Bornholms amtmand DK klage fra Ringkøbing magistrat DK dødsbosag		
		<i>21. september</i> lurendrejere
		<i>7. oktober</i> reglementet forandringer hos kommissariatet
		<i>15. oktober</i> reglementet og kammervæsenet
		<i>12. november</i> finanserne og reglementerne

Geheimsekonsilprotokol

Dagbog

19. november
finanserne

3. december
kammerinstruksen
landkommissariernes afskaffelse

10. december
søstaten og krigsreglementet

1692

15. oktober 1691—19. januar
1692

DK fremgangsmåde ved klager
over politiet.

15. januar
DK silke- og fløjlsvæverne
DK skolefolks fortrinsret til
kapellanstillinger
DK mageskifter af gejstligt
gods
DK retsebedsmænd og arve-
skifter
DK hattemagerlavet
u Holger Pax m. f. forkøbsret
til vrag

15. januar
Plessen i ed

22. januar
u vicegp Bornholms amtmand
DK savværksprivilegier
u Københavns handlende m. fl.
toldordonnancen
DK byfogder brugt til toldop-
pebørsel

24. januar
rentekammermemorial
om toldforpagtning

4*

Geheimkonseilprotokol	Dagbog
<p>29. januar DK den tyske kirkes gravsteder u gp stiftamtmanden i Trond- hjem DK hospitaler DK depositum i dødsbo</p>	<p>29. januar Elsflethtolden</p>
<p>26. februar i politiens tilforordnede: for- prang politien tilforordnede: Kø- benhavns tiggere DK benådning for dødsdom Holger Parsberg m. fl. benåd- ning for dødsdom Oliger Pauli dokumentudleve- ring fra Danske kancelli DK arvesag byfogden falsk angiveri DK klage over præst i Nyk. F. DK om amtskriver der vil ordne arveskifter</p>	<p>6. februar Elsflethtolden</p> <p>26. februar justits og politi</p>
<p>8. april byfogden mordsag u gp overhofretsdom over sølv- værksarbejdere u gp præsidenten i Trondhjem</p>	<p>8. april danske og norske sager</p>
<p>25. maj DK tiendesag DK politimesteren om brænde- handel DK benådning for dødsdom u admiralitetskollegiet prisesag i Jochum Becks arvinger måske kgl. forkøbsret</p>	<p>28. april kredit</p> <p>25. maj dansk-norske justits- og politisager</p>

Geheimekonseilprotokol

Dagbog

Bergens magistrat om formildelse af tyveridom
DK borgmesteren i Varde
DK Københavns børsordonnans
u biskop Bagger catedraticum-afgifter
Ane Pelts arvinger om savværksprivilegier
u rådstuekom. om nordenfjeldske toldforpagtning
Johan Rantzau m. fl. Ingeborg Seefeldts nye ægteskab
DK regulativer for uregulerede erhverv
DK præsts ansøgning om kappellan m. v.
DK sjællandske skomageres klager
i Niels Friis kirkesalg
DK Niels Friis købs- og inkorporationsrettigheder.

28. juni

rådstuekom. om bergensiske ansøgninger om slækkelse i byggeforordningerne

1. juli

i Det kgl. ridderlige Akademis patroner med forslag om finansiering
kom. om kræmmerlavet
u rådstuekom. om told

9. juli

u vicegp arrest i bo
kom. Abraham du Pres contra Jacob Abensur
byfogden solgt dødsbo
u sølvværksarbejdere pardon

9. juli

adskillige indenlandske sager

Geheimkonseilprotokol

Dagbog

DK Karen Jensdatter slået
med spade
DK kom. Københavns vand-
forsyning
u højesteret ekstrakt af vota i
livssag

18. juli
krigsfiskalens memorial

28. august
u gp tekniske ændringer i sit
embedes forhold

14. september (i Glückstadt)
Pinnebergske sager
den oldenborgske kommission
og fogden Bernitz

10. oktober
adskillige indenlandske sager
med Moth

11. oktober
k DK benådning for dødsdom
Kirsten Nielsen arvesag
k DK arvesag
kom. ang. byggeforordningerne
u kom. om told
u Nicolai Jansen Arf besværing
over toldere
u Nicolai Jansen Arf om sin
Guinea-handel
Politimesteren om optøjer i
kirke
i Politimesteren om mål og vægt
i Kbhvn.
Det ostindiske kompagnis direk-
tion om dets sag med Mouritz
Hartmann

25. oktober
Peter Worm dispensation fra
byggeforordningerne

25. oktober
justits og politi

Geheimkonseilprotokol

Dagbog

DK Rys sup. om markeder
 DK klage over skiftekommissarier
 DK arvesag
 DK vedligeholdelse af bro i Jylland
 k DK det hakeske testamentes krav på Ribe
 k DK arvesag
 DK lønning af fattigforstanderens oldermand
 u Københavns magistrat prisfald på huse m. m.
 toldforpagter Kruse brydning af toldsegl

21. november
 udmøntning i Glückstadt

29. november
 forsyninger til og fra den oldenborgske fæstning

1. december
 fæstningernes bygning og reparation
 krigsfiskalens sag

3. december
 u rådstuekom. hvalfiskeri m. m.

7. december
 u gp købstadsrejse
 k DK arvesag
 DK benådning for dødsdom
 k DK ægteskabsansøgning
 k DK formynderskabssag
 Politimesteren jødernes forhold
 u kom. anklagerne mod proviantforvalter
 i Joan Siverts m. fl. købsret til vareparti
 DK tiendesag

7. december
 indenlandske justits og politi

Geheimkonseilprotokol
 moratorium
 u rådstuekom. udførsel af korn
 i rådstuekom. forprang med korn
 k DK arvesag

Dagbog

9. december
 holstenske justits og politi

24. december
 u rådstuekom. om møntvæsenet

31. december
 prisesag

1693

10. januar
 DK Det ostindiske kompagni
 og Mouritz Hartmann

9. februar
 i Biskop Bagger om reformerts
 omvendelse og frafald
 kom. om Eiler Holcks skil-
 missesag
 u kom. om havnens reparation

9. februar
 politisager

17. februar
 k DK om vornedskab
 u kom. om Trondhjems fhv.
 præsident
 i Trondhjems nye præsident vil
 indtræde i sit embede
 Slotspræst Christian Müller
 gældsarrest

13. marts
 u rådstuekom. om havne- og
 vejskat i København
 k DK dokumentudlevering
 i Marcus Giøe m. fl. den hol-
 landske residents gudstjene-
 ste og Chr. Vs undersætter

Geheimsekonsilprotokol

15. marts
 u kom. om småmønt
 u rådstuekom. om toldvæsen
 u rådstuekom. om handelens
 lettelse i København
 DK færgefarten Aarhus-Ka-
 lundborg
 u rentekammer toldvæsen
 u Trondhjems magistrat told-
 væsen
 u Jappe Appis toldvæsen
 k DK ægteskab i forbudte led
 DK gældsfængsel
 DK tiendesag
 k DK strid mellem rytterbønder
 og oberst
 k DK skal ejendomsstrid for
 overretten
 u gp sønderfjeldske skovinspek-
 tør m. fl.
 k DK dokumentudlevering fra
 Kbh.s magistrat

19. marts
 i Marcus Giøe m. fl. den hol-
 landske residents gudstjene-
 ste
 Facultas Theologica Eiler
 Holcks skilsmisssesag

30. april
 k DK præsts ulovlige ægteskab
 DK Varde borgerskabs klage
 over kommissarier
 Winterfeldt skal kommissions-
 dom i egen sag for højesteret

Dagbog

15. marts
 justitssager

19. marts
 separationen af kammer og kan-
 celli
 adskillige justitssager

21. marts
 (forordningen om rangen pub-
 liceret. Har været for i kon-
 seillet).

Geheimkonseilprotokol
 DK arvesag
 u toldforpagter Kruse Helsing-
 ørs klage

Dagbog

8. maj
 i gp m. fl. fattige sjællandske
 præsteenkers underhold
 kom. om gældskrav
 u kom. om grundskatten
 u vicegp dødsdømt skattefor-
 pagter
 i rådstuekom. almuens lettelse
 i Norge
 DK Københavns slagterlav
 u rentekammer konsumtionen i
 Odense

8. maj
 justitssager

5. juli
 krigskommissær Ernst v. Felden

12. juli
 DK testamentesag
 k DK benådning for bigami
 k DK ægteskab i forbudte led
 u rådstuekom. Handelens let-
 telse i Kbh.
 u gp købstadsrejse

12. juli
 indenrigske og justitssager

29. december
 Kingos strid med Winterfeldt
 i Marcus Giøe m. fl. den hol-
 landske residents gudstjene-
 ste
 k DK byfogden i Maribo

30. december
 kommandanten i Kristianssand

1694

12. januar
 reduktion af reglementerne

Geheimkonseilprotokol

Dagbog

23. marts
udmøntning i Glückstadt

28. august
prisesag
Rendsborgs privilegier

1695

1. juli (ikke ført)
DK benådning for dødsdom

10. august
DK generalfiskalsag
DK byggesag
DK soldaters ulovlige kørsel i
Kbh.

23. september
DK pengeudførsel til hertugdømmerne

Bilag 2

Systematisk oversigt over de fra dagbøgerne kendte indenrigske konseilsager, der ikke findes i den dansksprogede geheimkonseilprotokol. + angiver, at sagen findes i de tysksprogede protokoller fra 1692—96, ÷ at den ikke findes der og ? at den ikke kan identificeres med sikkerhed. Da forretningernes administrative placering af og til kan være tvivlsom, er i sådanne tilfælde alternativet angivet i parentes.

Finansielle og økonomiske

1691

- 12. juni: nordenfjeldske toldforpagtning
- 7. oktober: reglementet m. m.
- 15. oktober: reglementet
- 4. november: reglementet og kammervæsenet
- 12. november: finanserne og reglementerne
- 19. november: kammer og finans
- 3. december: kammerinstruksen m. v.
- 10. december: søstaten og krigsreglementet

1692

24. januar: toldforpagtning +
 29. januar: Elsfløtholden (tysk?) +
 6. februar: Elsfløtholden (tysk?) ÷
 28. april: kredit ÷
 21. november: udmøntning i Holsten +

1693

19. marts: separation af kammerets og kancelliets forretninger (DK?) ÷

1694

12. januar: reglementerne ÷
 23. marts: udmøntning i Holsten +

Sø- og landmilitære

1690

29. juni: norske militie

1691

13. maj: provianthusets forpagtning
 7. oktober: forandringer ved kommissariatet

1692

18. juli: krigsfiskal Sucaus memorial ÷
 29. november: forsyninger til og fra den oldenborgske fæstning ÷
 1. december: fæstningernes bygning og reparation ÷
 1. december: krigsfiskal Sucau ÷

1693

5. juli: krigskommissær Ernst v. Felden ÷
 30. december: kommandanten i Kristianssand ÷

Tyske kancelli

1692

29. januar: Elsfløtholden (rtk?) +
 6. februar: Elsfløtholden (rtk?) ÷
 14. september: Pinnebergske sager +
 14. september: den oldenborgske kommission og fogden Bernitz +
 9. december: holstenske justits- og politisager ?

1694

17. december: Rendsborgs privilegier

Admiralitetet

1691

25. august: prisesag
21. september: lurendrejeri

1692

31. december: prisesag ÷

1694

28. august: prisesag ÷

Kommercekollegiet

(forsvundet i løbet af den undersøgte periode)

1690

29. juni: mål og vægt

Danske kancelli

1693

19. marts: separationen af kammerets og kancelliets forretninger (rtk?) ÷
(21. marts: rangen (uplaceret)) ÷

Uplacerede

1691

3. december: afskaffelse af landkommissærerne

1693

21. marts: rangen ÷

Zusammenfassung

Die Abhandlung sucht den dänischen Geheimekonseil von 1690 bis 1695 zu schildern, insofern es dessen inländisches Wirkungsgebiet betrifft und im besonderen Hinblick auf das Verhältnis zwischen der Dänischen Kanzlei und dem Konseil. Der Gegenstand ist früher von den dänischen Forschern Edvard Holm (1885) und V. A. Secher (1886) behandelt, die beide davon ausgingen, dass die Hauptquelle, ein bewahrtes in der dänischen Sprache aufgenommenes Protokoll über inländische Konseilgeschäfte 1690 bis 1695, in gleichem Grad alle Verwaltungsgebiete deckte. Ein Ver-

gleich zwischen diesem Protokoll und anderem bewahrten Material zeigt indessen, dass das in der dänischen Sprache aufgenommene Protokoll, das nahe Anknüpfung an die Dänische Kanzlei hat, zwar ein praktisch geredet vollständiges Bild von dem Verhältnis dieser Kanzlei und des Generalsachwalteramtes zu dem Geheimkonseil gibt, aber sehr weit von Repräsentativ für andere Verwaltungszweige wie z.B. die Rentkammer ist und gar nicht die Sachen der Deutschen Kanzlei und der militären Instanzen enthält. Es kann deshalb nicht auf der vorliegenden Grundlage festgestellt werden, welch inländisches Verwaltungsgebiet seine Geschäfte am öftesten in dem Konseil behandelt bekam, und die systematische Einteilung von den in dem Geheimkonseil vorgenommenen Sachen ist nur deckend, insofern es die Dänische Kanzlei und das Generalsachwalteramt betrifft.

Der Geheimkonseil war eine kleine Versammlung von leitenden Staatsmännern und nicht die Leiter der Verwaltung in ihrer Eigenschaft als Verwaltungschefs, obwohl solche recht oft Mitglieder waren. Er konnte mit oder ohne Teilnahme des Königs fungieren, und er konnte Nicht-Mitglieder heranziehen, wenn es erwünscht war.

Der Konseil hat sich mit finanziellen und wirtschaftlichen Fragen beschäftigt, von denen einige von der äussersten Wichtigkeit waren wie z.B. staatliche Budgetverhältnisse. Innerhalb des Verwaltungsgebietes der Dänischen Kanzlei kamen insbesondere Probleme betreffend das Gerichtswesen zur Behandlung in dem Konseil, der Regeln für die Rechtspflege gegeben und allgemeine Anordnungen erlassen hat. Er hat auch in weitem Umfang als verurteilende und begnadigende Behörde gewirkt und Bestimmung über Anklageerhebung und -verzicht getroffen, Sachen betreffend Testament, Vormundschaft u.dgl. sowie Zunftsfragen entschieden.

In den Jahren 1690 und 1691 kamen verhältnismässig wenige Sachen von der Dänischen Kanzlei zum Beschluss in dem Konseil, und die Rechte des Kanzleikollegiums mit Bezug auf Eingabe an den Konseil können nicht mit Sicherheit beschrieben werden. Es ist jedoch ersichtlich, dass die grösste Anzahl von den in dem Konseil vorgenommenen dänischen Sachen mit der direkten Sanktion des Königs dazu gelangt sein muss. 1692 und 1693 kamen überaus viele Geschäfte von dem Gebiet der Kanzlei zur Behandlung in dem Geheimkonseil, und in diesen Jahren gingen einige »Kanzleisachen« direkt zu dem Konseil ohne vorhergehende Besprechung in dem Kollegium, einige sandte das Kollegium selbst dazu mit seiner Einstellung, und in noch anderen wählte der König, als sie ihm berichtet wurden, in dem Geheimkonseil zu resolvieren.

Im Dezember 1693 liess der König indessen eine Instruktion ausarbeiten, die die Befugnisse des Kollegiums beschränkte, so dass es nicht länger selbst Sachen an den Konseil einreichen konnte, dem Obersekretär wurde aber ein Vorschlagsrecht erteilt, das er bei dem Bericht vor den König ausüben sollte. Ein Resultat von dieser Instruktion wurde, dass der Konseil nicht im Jahre 1694 Sachen von der Dänischen Kanzlei vorgelegt erhielt. 1695 kam dagegen eine geringe Anzahl vor den Konseil, das Material kann aber nicht für dieses Jahr einen festeren Eindruck von der Tätigkeit des Konseils geben.

Die hier vorliegende Untersuchung ist auf 1690–95 beschränkt worden, wo zentraler Quellenstoff bewahrt ist. Die grossen Unterschiede von Jahr zu Jahr an der Funktion des Geheimekonseils, die die Quellen dieser Periode offenbaren, führen mit sich, dass wir einen Versuch darauf verwerfen müssen, durch Analogieschlüsse uns einen Eindruck von der Arbeit des Konseils ausserhalb dieser kurzen Spanne von Jahren zu bilden.

Frigivelsen av tre amerikanske priseskip i Bergen 1779, og amerikanernes krav om erstatning

A F

HALKILD NILSEN

Ved trefningen natten mellom 18. og 19. april 1775 ved Lexington (i Massachusetts), der amerikanske militssoldater og kgl. engelske tropper for første gang støtte sammen, regner man at den amerikanske uavhengighetskamp tok sin begynnelse. Den engelske konge utstedte 23. august 1775 en proklamasjon som erklærte koloniene i Amerika for å være i opprørstilstand, og parlamentet forbød 22. desember s.å. engelske borgere hvert samkvem med opprørerne. Dermed var krigstilstanden offisielt erklært.

De europeiske stater som ikke var direkte implisert i det krigerske oppgjør mellom de amerikanske kolonier og moderlandet, kom da i en vanskelig situasjon; hvorledes skulle man stille seg til og betrakte den nye stat i Amerika, som ble proklamert som uavhengig 4. juli 1776. For Danmark-Norge som en betydningsfull sjømakt, ble dette spørsmål særlig aktuelt. – 27. september 1777 utstedte Departementet for de udenrigske Anliggender, hvis sjef var grev A. P. Bernstorff, – på den tid den ledende i den danske regjering – i kongens navn ordrer om hvorledes man skulle forholde seg overfor de amerikanske skip som viste seg i dansk-norske farvann under kongressens flagg, eller som møtte skip under Danebrog på havet. Forholdsordren gikk ut på

1) at handelen skulle fortsette med opprørerne som før, men det var absolutt forbudt å selge i kongens havner nogen prise av engelske skip som var tatt av amerikanerne og ført til en dansk eller norsk havn.

2) kongens undersåtter fikk forbud mot å føre ammunisjon til Amerika.

3) de amerikanske skip som var forsynt med lovlig kaperbrev (kongressens *Lettre de marque*) skulle ikke betraktes som pirater, ettersom England selv behandlet besetningen som almindelige krigsfanger. I tvilsomme tilfelle skulle saken forelegges Admiralitetsretten i København.

4) det var forbudt kongens undersåtter å ta »des patentés de course« av nogen av parterne; hvert skip som ble forfulgt av fienden, måtte få vern under dansk-norske festninger eller skipes kanoner på rikets territorium.

5) kongressens flagg skulle ikke godkjennes, man måtte hverken motta eller gi det salutt. – Disse ordrer som ble meddelt de kommanderende offiserer, skulle dog ikke være offentlig kjent.

Med hensyn til andre europeiske makters opptreden kan i denne sammenheng nevnes at Portugal hadde erklært kapere under kongressens flagg for å være pirater, og adgang til portugisiske havner var stengt for slike skip.

Frankrike, som 6. februar 1778 sluttet allianse med de nord-amerikanske fristater, varetok nu opprørernes tarv hos de neutrale makter, særlig var dette aktuelt når det dreiet seg om prisesaker. Den dansk-norske regjering handlet i slike saker diplomatisk: de amerikanske kapere og deres priser som ved innseiling i en havn førte fransk flagg, fikk tillatelse til å anløpe havnen. Denne løsning av vanskeligheten var gjort kjent for den franske minister i København, som godtok den og lovet å gi de amerikanske agenter i Paris meddelelse derom.

Våren og sommeren 1779 ble utrustet krigsskip på tokt til Vest-India for å beskytte dansk-norske fartøyer og undersåtter mot kapere, de skulle krysse der og konvoiere skip tilbake til hjemlandet. Skipssjefene fikk nøye instruksjoner om hvorledes man skulle forholde seg overfor kapere og fremmede krigsskip

som man møtte, så minst mulig ble overlatt til deres eget skjønn¹. Det er interessant å se Bernstorffs bemerkninger og tilføyelser til instruksen (datert 22/2 1779) angående behandlingen av de nord-amerikanske skip: Skipssjefen måtte gjøres kjent med at Hans Majestet ikke hadde anerkjent som uavhengige de amerikanske kolonier som var i krig med England, og at han ikke måtte foreta seg noget som kunne oppfattes som om Danmark godkjente deres flagg på samme måte som andre frie staters. Men da Hans Majestet imidlertid ikke var fiendsinnnet mot dem, måtte skipssjefen behandle de nord-amerikanske skip han møtte, som om han ikke la merke til dem sålenge de ikke forulempet ham eller de fartøyer som befant seg under hans konvoi. Men skipssjefen måtte heller ikke innrømme dem nogen rett og ikke tillate ringeste skritt som kunne gi til kjenne at amerikanerne ville visitere de konvoierte skip eller deres dokumenter. Disse bestemmelser ble godkjent av kongen (24/2 1779), og likelydende instruksjoner fikk de tre sjefer som med sine skip skulle krysse langs Norges kyster for å beskytte skipsfarten sommeren 1779. Det kan også være verd å nevne at den amerikanske kongress' instruksjon for republikkens kapere (av 2/5 1780) som en kaperkaptein la frem i retten i Christiansand i 1781, påla dem å vise en hellig aktelse for neutrale makters rettigheter og »polerede Nationers Brug og Skikke« samt ikke oppbringe eller plyndre noget fiendtlig skip som måtte være under beskyttelse av »neutrale Kyster, Nationer eller Printzer«. Instruksjonene gikk videre ut på at de amerikanske kapere skulle rette seg etter ordre fra den franske marineminister og U.S.A.'s befullmektigede sendemann i Frankrike. Hensikten med kapertoktet skulle være å skade Frankrikes og U.S.A.'s felles fiender.²

Saken ble snart aktuell: kst. stiftamtman i Bergen Bager meldte (skr. 7/3 1779) til utenriksminister Bernstorff at et skip »Gouverneur Johnson« lastet med tobakk var i lekk tilstand kommet inn i Bergensleden og ville reparere. Etter sigende skulle

¹ Admiralitets og Commissariats Collegii Copiebog over kgl. Resolutioner og Ordres 1778/81, D.R.A.

² Over-Admiralitets-Retten, Sager 1778/84, D.R.A.

skipet være amerikansk, men senere viste det seg å være fransk, heter det i skrivelsen. Stiftamtmanden spurte nu hvorledes han skulle forholde seg og behandle slike suspekte skip. Bernstorffs svar gikk ut på (24/3 1779) at i tilfelle det var amerikansk, måtte det nok få lov å losse for å settes i sjødyktig stand i Bergen, men skipet måtte når det kom i sikte av festningen, stryke det amerikanske flagg som et flagg, der av Hans Majestet ennu ikke er erkjent«.

Bernstorff så nok helst at samkvemmet med de amerikanske kolonier ble innskrenket mest mulig for derved å unngå konflikter. Direksjonen for »Det vest-indiske Compagnie« fikk således 22/10 1779 en ordre som lød slik¹: »Saalenge de nuværende Stridigheder mellem Storbritannien og sammes oprørske Colonier vedvarer, maa Compagniet afholde sig fra at beseile de Nord-amerikanske Havner«.

En langvarig konflikt mellom Danmark-Norge og de nord-amerikanske fristater inntraff som en følge av kaperkrigen i denne tid, og har sin interesse for kjennskapet til dobbeltmonarkiets utenrikske historie. Den fikk meget vidløftige utenrikspolitiske følger og stilte de ansvarshavende i Danmark-Norge overfor spørsmål av prinsipiell betydning i mellomfolkelig samkvem i krigstid, samtidig som rikene stod i et alvorlig dilemma under press fra to makter, som man gjerne ville holde seg til venns med.

12. og 13. september 1779 kom to engelske priser inn til Bergen med amerikansk prisemannskap ombord, det var »Union« av London, armeret med 22 kanoner og lastet med krigsammunisjon bestemt for Quebec, og »Betzy« av Liverpool med 20 kanoner og en last som bestod av provisjoner og annet kjøpmannsgods, bestemt for New York og Jamaica. Prisene var erobret av kaperfregatten »Alliance« av Boston, vepnet med 36 kanoner, skipet var forsynet med kaperbrev utstedt av den amerikanske kongress 14/3 1779, og ordren lød på å føre priseskipene til Bergen eller dersom det var mulig, til Dunkerque eller Ostende.

¹ Admiralitets og Commissariats Collegii Copiebog over kgl. Resolutioner, D. R. A.

»Alliance« stod under kommando av kaptein Peter Landais; kaperskipet selv kom ikke inn til Bergen, det hørte sammen med to andre fregatter til en amerikansk eskadre i nord-europeiske farvann, hvis sjef var kommandør John Paul Jones.

Den britiske konsul i Bergen John Wallace må etter kildene å dømme straks ha gitt melding om hendelsen til Storbritannias gesandt i København, Morton Eden¹ og bedt ham utvirke at skipene ble frigitt så de kunne fortsette reisen. Før Bernstorff hadde hørt om episoden i Bergen, vendte Eden seg til ham og overleverte en note, – de muntlige forestillinger han ledsaget noten med, skal ha vært ennå mere ettertrykkelig i ordlyd enn denne var. Det var ingen annen utvei enn å gi prisene fri, og i den skrivelse (2/10 1779) hvor Bernstorff meddeler den britiske gesandt at der var gitt myndighetene i Bergen ordre om å sette i verk regjeringens beslutning, heter det at denne tjenstvillighet (empressement) som var vist fra dansk side, ville tjene til bevis på Hans Majestets utvetydige tenkemåte og hans oppriktige ønske om å utvikle og befeste det vennskap som bestod mellom ham og den britiske majestet. 15. oktober innfant den britiske gesandt seg igjen hos utenriksministeren; – nu gjaldt det et tredje priseskip, brigantinen »The Charming Polly« av Shields (lastet med stenkull bestemt for Hamburg), som likeledes var oppbragt av »Alliance« og innbragt som prise til Bergen 23. september. Også dette skip måtte man gå med på å gi fri, ordre om dette ble utferdiget av regjeringen 30. oktober.

I skrivelse til den kst. stiftamtman i Bergen (2/10 1779) der Bernstorff gav ordre om frigivelse af de første skip, gjorde han oppmerksom på at kongen hadde gått med på dette etter den engelske gesandts forlangende, da opprørerne ikke var anerkjent som krigførende makt, og skipene følgelig ikke kunne ansees som lovlige priser. De måtte derfor uoppholdelig frigis

¹ Morton Eden var nylig utnevnt til gesandt i København, han sluttet seg til den Bernstorffske krets og var en daglig gjest i Bernstorffs hus. Dette gode forhold lettet på mange måter for den danske utenriksminister hans forhandlinger med England, jfr. Aage Friis: A. P. Bernstorff og Ove Høegh Guldberg (1899), s. 190.

med sin last, og Bernstorff uttalte videre håp om at stiftamt-
mannen med klokskap og forsiktighet brakte denne ordre til
utførelse og sørget for at det vakte minst mulig oppsikt og oppstyr.

Begrunnelsen for frigivelsen av de priser amerikanerne hadde
oppbrakt, var helt korrekt folkerettslig sett. Den danske regje-
ring hadde ikke anerkjent de tidligere nordamerikanske koloniers
uavhengighet, og følgelig kunne de engelske skip ikke anees
som lovlige priser, eller som det heter i Bernstorffs skrivelser,
30/10 1779 til Canselliet og Generalitets og Commissariats Colle-
giet: Hans Majestæt har funnet seg forbunden å gi skipene fri
på kongen av Englands reklamasjoner og ifølge traktaten med
Storbritannia¹, hvilken beslutning også er overensstemmende
med de prinsipper som en fullkommen neutralitet foreskriver,
og som Hans Majestæt fra begynnelsen av nærværende krig på
det nøyaktigste har iaktttatt.

Et engelsk orlogsskip »Leith« var imidlertid kommet til
Bergen for å konvoiere de to første priseskip; – »The Charming
Polly« bestemte eierne seg for å selge her.

Det kan i denne sammenheng også nevnes en episode som
litt senere intraff i Christiansand, og hvor Danmark-Norges
neutralitet likeledes ble satt på prøve. Også ved denne anledning
søkte Bernstorff oppriktig å hevde en upartisk handlemåte
overfor de krigførende. Fra kommandanten var det kommet
melding om at to amerikanske koffardiskip hadde søkt beskyttelse
under festningens kanoner da de ble forfulgt av engelske krigs-
skip. Bernstorffs svar (27/11 1779) gikk ut på at der var handlet
riktig ved å gi dem vern, og det heter videre: dersom det i frem-
tiden av fremmede armerte skip av hva nasjon de enn måtte
være, ble gjort minste voldsomme forsøk på å bemektige seg

¹ Den traktat som det siktes til, og som vi senere skal komme tilbake
til, er overenskomst mellom Danmark og Storbritannia av 13. febr. 1661,
avfattet på latin (Laursen: Danmark-Norges Traktater (1920), s. 403). Det
heter her (i oversettelse av Steen Bille i skr. til statsm. Krabbe Carisius
7/2 1838) »at der er gjensidigen Overenskomst, at ingen af bemeldte Fyrster
skal tilstede Adgang eller taale i sine Riger eller Provinser den andens
Fiender eller Rebeller, naar de er kjent som saadanne.«

fartøyer, som hadde søkt Hans Majestetets beskyttelse, da skulle slikt av alle mulige krefter søkes hindret, og vedkommende fartøyer forsvares. I denne henseende måtte amerikanerne behandles på samme måte som andre når bare ikke deres flagg ble anerkjent, de skulle bli pålagt enten å stryke kongressens flagg eller også å opptre under et annet godkjent fremmed flagg.

Den franske generalkonsul i Bergen Jean Etienne de Chezaulx¹, som erklærte å ha fått ordre fra Frankrikes konge om å være til hjelp for de nordamerikanske fristaters undersåtter og i alle måter behandle dem som de franske, hadde også hurtig gitt rapport om hendelsen i Bergen til Benjamin Franklin, som oppholdt seg i Paris som fristatenes representant ved det franske hoff. Konsul Chezaulx protesterte hos stiftamtmanden mot frigivelsen (i skr. 16/10 1779) etter de instruksjoner han hadde, og krevet utgiftene til det amerikanske mannskaps underhold godtgjort, i det hele forbeholdt han seg alle lovlige midler for å få sine krav oppfylt. Han søkte også på forskjellig vis å hindre utleveringen, skyldte på at skipene hadde fått sjøskade og måtte repareres, krevde videre at mannskapene skulle behandles som krigsfanger.

Ifølge brev fra den franske konsul til stiftamtmanden i Bergen (23/10 1779) hadde den franske chargé d'affaires i København hatt konferanse med det danske ministerium angående de amerikanske priser; han hadde der fått det svar at de ikke kunne selges i Bergen, men måtte uten opphold begi seg bort. Den franske chargé d'affaires hadde derfor pålagt konsulen hurtigst mulig å gjøre de nødvendige foranstaltninger hertil.

Da Bernstorff hadde innhentet nærmere opplysninger om episoden i Bergen², gav han stiftamtmanden ordre om å pålegge de amerikanske kaperfolk å forlate skipene, den franske

¹ Om de bergenske konsulere i denne tid, se Bergens hist. forenings skr. nr. 22.

² Om den bevegelse episoden i Bergen vakte i konseilet fins opplysninger Aage Friis: A. P. Bernstorff og Ove Hoegh Guldberg, s. 194.

konsuls protest kunne ikke tas tilfølge da han på ingen måte hadde bemyndigelse til dette.

Amerikanerne hadde imidlertid – støttet av den franske konsul – voldt forskjellige vanskeligheter for de lokale myndigheter. Da man ved en offentlig forretning 18/10 skulle sette opp en fortegnelse over last og utstyr ombord i de to først ankomne priseskip, uteble den franske konsul etter lovlig tilsigelse. Isteden møtte notarius publicus med skriftlig protest fra konsulen og de to priseoffiserer, det heter i denne at de var fredelige folk som hadde erobret skipene i åpen sjø, og protesterte derfor mot den vepnede makt som var satt ombord, og mot den behandling de var blitt utsatt for. De ville overlate til kongressen å ta affære i denne sak. Men slik opptreden fra amerikanernes side nyttet ikke, priseoffisererne og deres mannskap måtte forlate skipene, som ble overlatt i konsul Wallaces varetekt.

Da det tredje priseskip ble besatt med militær vakt, protesterte priseoffiseren overfor myndighetene på samme vis ved notarius publicus (1/11 1779). Han fremhevet at han hadde anløpet Bergen bare for å foreta nødvendige reparasjoner og la folkene få hvile. Hans sjef, kaptein Landais, som stod i kongressens tjeneste, hadde gitt ham ordre om å henvende seg til den franske konsul i Bergen.

Benjamin Franklin hadde i mellomtiden underrettet kongressens president om hendelsen i Bergen og uttalte samtidig tvil om kongens ordre om frigivelse av skipene ville bli omgjort. Han bad derfor kongressen om uoppholdelig å ta seg av denne viktige affære og gi ham de instruksjoner man måtte finne nødvendige.

De amerikanske sjøfolk hadde visstnok i begynnelsen grunn til å klage over den behandling de hadde fått i Bergen. I et brev Franklin sendte Bernstorff (22/12 1779) gir han uttrykk for sin sterke misnøye. Folkene var satt i land og ble nødt til å sørge for seg selv uten penger i et fremmed land, ingen foranstaltninger var gjort for å skaffe dem underhold eller føre dem til deres hjemland. Og kildene bekrefter dette inntrykk: 19/10

1779 skrev den franske konsul til stiftamtmanden og bad ham ta seg av amerikanerne, fordi de var kommet i stor forlegenhet, han kunne ikke hjelpe, de måtte skaffes kost og losji inntil det kom nærmere melding fra »høyere steder«. Konsulen sa seg fri for alt ansvar for de utskielser og forbrytelser disse husløse folk – som det heter – av mangel på underhold kunne begå. Etter sjøfolkens eget forlangende sendte han dem til stiftamtmanden, så de selv kunne høre hva han ville foreta seg med dem. Stiftamtmandens svar (20/10 1779) var helt avvisende, han kunne ikke på nogen måte befatte seg med dem, da han ingen bemyndigelse hadde til det.

Franklins klage ble prompte tatt til følge av regjeringen, – stiftamtmanden fikk pålegg om å sørge for at amerikanerne fikk sitt opphold i Bergen på sømmelig vis. Franklin kunne så rapportere til kongressen (31/5 1780) at etterat hans note var mottatt av det danske hoff, ble de amerikanske sjøfolk behandlet med den største vennlighet og alle deres utgifter dekket av staten.

Før saken var ordnet etter Franklins klage, hadde i mellomtiden både priseoffiserene og deres mannskap voldt utgifter, og den franske konsul så seg nødsaget til å gjøre de foreløbige utlegg. For å ha sikkerhet for å få sine utgifter dekket, hadde han latt bringe i land forskjellig inventar og utstyr fra skipene, og lot det oppbevare under lås og lukke. Etter kongens ordre skulle skipene frigis, men da de ikke var priser i egentlig forstand, kunne de ikke fritas for utgifter til dekning av nødvendige omkostninger som gjaldt skipene, og dem vedkom det den engelske konsul å utrede. Men konsul Wallace avslo kravet som ble stillet til ham (brev til magistraten 21/10 1779), det fikk bli konsul Chezaulx' sak å søke betaling hos den som hadde gitt ham ordre til å ta seg av amerikanernes sak, videre krevet han utleveret de ting som var ført i land fra skipene.

I brev til Bernstorff (2/11 1779) gjorde stiftamtmanden oppmerksom på den vanskelige stilling som byens kjøpmenn var kommet i da deres leveranser til de amerikanske sjøfolk ikke ble betalt; de hadde levert varer i en tid da de trodde seg sikre på å ha skipene og deres last som pant. Stiftamtmanden henstilte

derfor til ministeren å dra omsorg for at kjøpmennene ble holdt skadesløse.

Bernstorffs svar (20/11 1779) gikk ut på at ifølge den kgl. resolusjon måtte de utgifter som var nødvendige for å sette skipene i sjødyktig stand, hefte på disse, og de måtte derfor ikke få tillatelse til å seile før disse fordringer var betalt. Men utlegg for den amerikanske besetnings underholdning i den tid den hadde oppholdt seg ombord, ville kongen dekke av sin egen kasse, – for majesteten ville ikke – heter det i brevet – at amerikanerne skulle bringes i forlegenhet eller byens borgere lide tap ved den kredit som var ytet dem. Samtidig innskjerpet Bernstorff en tidligere gitt ordre om at amerikanerne »for resten i alle måter med høflighet og vennskap måtte bli beegnet«; – noget stiftamtmanden senere (14/12) forsikret for sitt vedkommende å ha gjort. Han måtte også gi alle de amerikanske priseoffiserer det skudsmål at de til den tid hadde oppført seg »som vel civiliserede og honette folk«.

For å få en ende på konflikten mellom de to konsuler så man kunne bli kvitt amerikanerne sa myndighetene i Bergen seg villig til å forskuttere utlegget mot senere å få det refundert. Saken trakk imidlertid ut når det gjaldt at få penger av den engelske konsul for utgifter som hvilte på skipene, han brukte forskjellige påskudd for å forhale oppgjøret. Først da stiftamtmanden (etter pålegg av Bernstorff) høflig, men med all fornøden ettertrykk – som det heter i brev til utenriksdepartementet (28/3 1780) – hadde foreholdt konsul Wallace at han måtte betale reparasjonsomkostningene og andre utgifter vedkommende skipene, ca. 1600 rdl., etterkom han anmodningen.

Tilbake stod nu å klarere de amerikanske sjøfolk og få dem transporteret bort. Den franske konsul påberopte seg et brev fra de forenede staters minister i Paris, Benjamin Franklin (omtalt i skr. fra stiftamtmanden til Bernstorff 8/2 1780) der disse krav var fremsatt:

- 1) alle utgifter som var påført skipene som en følge av den kgl. resolusjon, måtte betales av den danske konge.
- 2) alle utlegg til mannskapenes underholdning måtte på samme

vis godtgjøres; transport fra Bergen og kost underveis, måtte skje for den danske regjerings regning.

Videre krevet man eskorte til Dunkerque som nærmeste havn.

I svar på ovennevnte krav sier Bernstorff at amerikanerne skulle få de nødvendige forstrekninger til opphold og reise fra Bergen, men kravet om konvoi kunne man ikke etterkomme, den var helt unødvendig da de under det danske flagg ville finne tilstrekkelig beskyttelse og sikkerhet.

I skr. 11/4 1780 opplyser stiftamtmanden at amerikanerne nu embarkeres på skip som skal gå til Dunkerque, – den franske konsul og kjøpmann Dankert Krohn hadde vært behjelpelig med å skaffe dem skipsleilighet. Den sidstnevnte hadde også påtatt seg å være amerikanernes bankier og kommisjonær og derfor gjort de økonomiske utlegg for dem. Stiftamtmanden kunne nu presentere en regning på over 3600 rdl., den samlede utgift fra skipene ble frigitt og til d.d., heri medregnet transportutgifter til Frankrike. Stiftamtmanden bemerket i skr. til Departementet for de udenrigske Anliggender at denne sum var usedvanlig stor, det skyldtes delvis at de amerikanske offiserer og deres folk stadig hadde stiftet gjeld, noget som stiftamtmanden hadde vært uvitende om inntil avreisen stod for døren.

Til avskjed sendte de amerikanske offiserer en takkeskrivelse til stiftamtmanden; den franske konsul ledsaget den med en uttalelse om at det var en sannhet han kunne bevitne at disse folk hadde grunn til å være fullkommen fornøyet, for stiftamtmanden hadde vist dem godhet og menneskekjærlighet og behandlet dem høflig og ærefullt. Det var derfor konsulen en glede å innberette til Franklin og kongressen at deres folk her ikke hadde befunnet seg blant barbarer, men hos »et poleret og ædelmodig Folk, som besjeles af saadanne Sentiens af Humanité og Høflighed mod Fremmede, der ikke giver efter de anseeligste og bedste Nationer i Europa.«

Episoden i Bergen fikk imidlertid videre utenrikspolitiske følger; de forenede stater ved sin representant i Paris, Benjamin Franklin, ville ikke la saken være opp- og avgjort ved at prise-

mannskapet ble besørget sendt til deres allierte Frankrike. Det ble i den følgende tid noteveksling og konferanser mellom den dansk-norske gesandt i Paris Otto de Blome¹ og den franske utenriksminister Charles Gravier de Vergennes² – senere kom også Franklin inn i billedet. Det er meget interessant å undersøke den korrespondanse som er bevart, vedkommende denne sak, – i første rekke utenriksminister A. P. Bernstorffs brevveksling med den danske gesandt i Paris. Bernstorffs syn på denne affære og neutralitetsspørsmålet i det hele, den betraktningssmåte som bestemte hans handlinger og ledet hans utenrikspolitikk i denne tid, kommer klart frem og gir bidrag til bedømmelse av fellesmonarkiets utenrikske historie i et betydningsfullt tidsrom.

I et brev til Blome (23/10 1779) beretter Bernstorff om hendelsen i Bergen, et tilfelle som vi alltid hadde ønsket ikke skulle inntreffe i en havn som er så meget besøkt, hvor det finns engelsk konsul, og hvor man ikke kan unngå at slikt blir alminnelig kjent, heter det i brevet. Den engelske minister hadde også uten å nøle krevet skipene friggitt, han påstod de tilhørte regjeringen og skulle føre ammunisjon til de engelske tropper i Amerika. Bernstorff hevder at alle nordiske makters ønske og interesse ikke kan tillate at havet som grenser til deres kyster, blir gjort utrygt og hjemsesøkes av amerikanske kapere, ei heller kan man tenke på forhalende midler eller utflukter. Beslutningen kostet kongen megen overveielse – heter det – han hadde ikke gitt avgjørende ordrer til sine embetsmenn i Norge, og det ble derved gitt amerikanerne tid til å fjerne seg før meldingen kom til København. Kongens fasthet beror på at han handler etter et system, Bernstorff håper at et lignende tilfelle ikke vil inntreffe i fremtiden, eksemplet tjener nok til å advare amerikanerne og nøde dem til å opptre med forsiktighet.

¹ Otto de Blome var gesandt i Paris fra 1770, også etter den franske konges avsettelse ble han av revolusjonsregjeringen behandlet som dansk gesandt.

² C. G. de Vergennes var fransk utenriksminister 1774—87.

I et nytt brev (23/11 1779) påpeker Bernstorff at Frankrike var i samme situasjon som Danmark-Norge i begynnelsen av krigen da det ikke hadde anerkjent U.S.A. Vi har meget mere grunn til å vise hensynsfullhet (ménagement) overfor England enn overfor Frankrike, sier han, Amerikas uavhengighet har også i meget mindre grad gunstige følger for oss enn for de franske, – og det som er mest avgjørende i dette spørsmål, er at Amerika setter oss ikke kniven for strupen. Bernstorff nevner at han hadde i flere år gitt uttrykk for at vi ønsket bare å se amerikanerne opptre maskert i våre farvann i Europa, og at vi kunne åpne våre havner i Vest-India for dem dersom de unnlot å heise kongressens flagg. Det er å kreve for meget av oss å be om at vi skal vise dem hensynsfullhet i Europa når alle vet at Russland har til hensikt å fjerne deres kapere hvor de finns i Nordhavet, og har bedt oss om en avtale herom, – noget vi har avslått. Amerikanerne kan nytte alle fordeler ved våre havners beliggenhet når det skjer på en måte som ikke utsetter oss for fare hos England, som allerede er meget irritert og oppbrakt over den tilflukt og lettelse som franske kapere finner i Norge¹. I brevet omtales en engelsk prise i Marstrand som var blitt frigitt, og i denne sammenheng sier Bernstorff det er ikke første gang Sverige har gjort »galantries essentielles« overfor England uten å ta hensyn til Frankrike, det kan landet gjøre takket være sin isolerte beliggenhet. Bernstorff omtaler også Hollands avhengige stilling, men Frankrike kan ikke fordre samme underkastelse av sine andre venner. Frankrike bør heller ikke bebreide Danmark-Norge at det mangler hensynsfullhet og vennskap for dets regjering, et bevis på vennligsinnethet er at man ikke nytter denne hendelse som påskudd til å lukke de norske havner for enhver kaper.

¹ Det kan i denne sammenheng være værd å nevne en uttalelse i skr. til gesandten i London F. A. Wedel Jarlsberg (fra Dept. for de udenrigske Anl. 28/8 1798, D.R.A.): det har ofte vært påpekt overfor englenderne at vi ville ikke uten å kompromittere oss ha kunnet anta prinsippet om en alminnelig stengning (av havnene), siden det er fysisk umulig å håndheve det langs en kyst som er meget utstrakt, lite bebodd, og som har et utall av åpne bukter og havner uten forsvar.

I et brev 27/11 1779 nevner Bernstorff som eksempel på regjeringens prinsippfasthet den før omtalte episode ved Christiansand da to amerikanske skip søkte og fikk vern under festningens kanoner mot britiske krigsskip. Alle amerikanske skip som tar hensyn til bestemmelsen om flagget, vil alltid være sikre på fullstendig beskyttelse. Bernstorff ber Blome gjøre kjent for det franske hoff kongens syn, men må ikke gi inntrykk av at denne meddelelse skal bety noget forsvar for Danmark-Norges handlemåte, noget Hans Majestet ikke har behov for.

En skrivelse fra Bernstorff til den danske chargé d'affaires i St. Petersburg, P. C. Schumacher (23/11 1779)¹ kaster også lys over den politiske situasjon og Bernstorffs bedømmelse av den. Han omtaler her hendelsen i Bergen og gir Schumacher instruksjoner om hvorledes han ønsker at det russiske hoff skal få informasjon om den. Han forteller om hvorledes frigivelsen av de amerikanske prizeskip har vakt stor oppsikt i Frankrike. Man bedømmer denne handling mere med lidenskap enn med rettferdighet, sier Bernstorff. Det tilkommer ikke oss, heter det videre i skrivelsen, av ettergivenhet for England offentlig å erklære oss mot den amerikanske uavhengighet så lenge som vi bevarer neutraliteten. Frankrike burde huske at det har handlet akkurat som vi da opprøret tok til, regjeringen viste hensynsfullhet overfor England idet den for to år siden gav fri et engelsk postskip som var ført til Dunkerque av en amerikansk kaper. Sverige handlet på samme vis med en prise som ble ført til Marstrand. Hvorfor skal det nu kreves en annen opptreden av Danmark. Frankrike glemmer at vi ikke bare har traktatforpliktelse å oppfylle overfor England, men at vi næsten ikke har nogen unnskyldning å påberope oss for ikke å frigi skip som tilhører regjeringen selv, og som i alvorlige former (solennement) er forlangt utlevert av deres lovlige eier. Disse skip kan aldri bli erklært for lovlige prise av mangel på anerkjent og kompetent domstol. Frankrike ville gjerne finne den samme underkastelse og den samme avhengighet som det svake Holland

¹ P. C. Schumacher var fra 1777 chargé d'affaires, og 1781—84 dansk gesandt i St. Petersburg.

viser, men sier Bernstorff, kravet virker opprørende. De makter som driver sjøfart i Nordhavet, har åpenbar interesse av ikke å se den forulempet av amerikanske kapere. Bernstorff følte seg derfor sikker på at man ved det russiske hoff i alminnelighet ville betrakte affæren ganske som den danske regjering hadde trodd å burde gjøre det.

I brev 18/12 1779 til Blome, der Bernstorff gir ham nærmere instruksjoner for forhandlinger med den franske utenriksminister, kommer han atter inn på Danmark-Norges forhold til Frankrike og de vanskeligheter som oppstod på grunn av de priser som franske kapere brakte inn til norske havner. Myndighetenes opptreden i de mange tilfelle av slike oppbringelser burde vel overbevise tilstrekkelig den franske regjering om at man heller søkte å lette enn legge hindringer i veien for salget av slike priser. Dersom Frankrike ytet oss rettferdighet, sier Bernstorff, ville man innrømme at vi blir utsatt for de alvorligste klager fra Englands side, som på grunn av sin beliggenhet ikke kan drage slik nytte av adgangen til norske havner. Vi ville iaktta en like streng neutralitet til begge sider om vi stengte dem uten forskjell for alle nasjoners kaperskip og deres priser. Dersom Danmark hadde gjort så, ville det har unngått ubehageligheten ved å frigi de amerikanske priser; men Bernstorff ønsket å overlate til den franske utenriksministers egen avgjørelse om denne utvei ikke ville ha krenket Frankrike, og om ikke mangelen på sikkert tilfluktssted ville ha berøvet både de franske og amerikanske kapere tanken på med hell å kunne skade den engelske sjøfart i nordlige farvann. Den danske regjering ber om at dens opptreden ved denne anledning ikke betraktes som krigserklæring til amerikanerne. Frankrike vet godt fremholder Bernstorff, at Danmark har grunner og forpliktelser å ta hensyn til overfor England, som regjeringen har meget ubehagelige forhandlinger med¹. Danmark har her likemeget årsak til ikke å drive det til det ytterste som det kan ha til ikke å krenke koloniene. Regjeringen har også virkelig gjort alt som står i dens makt for å forlike denne ubehagelig situasjon med dens ønske om å bevise

¹ Bernstorff sikter til forhandlingene om en handelstraktat (se slutten).

Frankrike vennskap og unngå å krenke koloniene. Den danske regjering stiller bare det krav at amerikanerne ikke viser kongressens flagg på norsk territorium, grunnen er ganske enkelt at regjeringen ikke har kunnet anerkjenne koloniernes uavhengighet. Det er visstnok sant at man ikke har kunnet forklare amerikanerne dette, men regjeringen går ut fra at det ad diplomatisk vei er forklart for Frankrike. Danmark ønsker levende å kunne fjerne slikt som måtte volde ubehageligheter, men regjeringen kan imidlertid slett ikke forhandle med koloniene. Det beror på Frankrike om det vil bringe det danske krav videre til dets allierte, og i denne henseende lover Bernstorff at man skal vise Frankrike den mest fullkomne og ubegrensede tillit. Dette land kan da kun ønske en vennskapelig ordening mellom Danmark og amerikanerne, og vil vel ikke tvinge Danmark til å nærme seg England mot dets ønske. Bernstorff fremholder at Frankrike ved en slik ordening som antydnet, selv vil øke sin anseelse og innflytelse i Amerika, og derved spille en glorverdig rolle når etter freden koloniene er blitt uavhengige, og Danmarks forbindelse med denne nye stat formidles gjennom Frankrike. Bernstorff ber Blome gjøre det klart for den franske utenriksminister at Danmark slett ikke har behandlet amerikanerne som fiender selv om regjeringen har frigitt prisene uten å gi unnskyldning eller yte erstatning. Bernstorff nevner at danskene i mange andre tilfelle har gitt amerikanerne bevis på hensynsfullhet og en meget pålitelig neutralitet. Dansk krigsmakt har beskyttet deres skip når de ble forfulgt av englenderne, og søkte vern ved rikets kyster. Den danske regjering har krevet amerikanske skip av englenderne når det var øvet voldsferd mot dem, og gitt skipene tilbake til eierne. Danskene har mottatt dem med forekommenhet og endog med hedersbevisning (*distinction*) på St. Croix og St. Thomas, for Danmarks traktater gjelder ikke for dets kolonier og legger ikke hindringer i veien for samkvem som i Europa.

Den danske regjering ber om, heter det i brevet, at Frankrike for venskaps skyld vil bringe orden i forholdet mellom den danske regjering og amerikanerne, og sette sakerne på en sikker fot uten å kompromittere Danmark overfor England. Danmark

plikter å behandle dette land med hensynsfullhet (ménager) sålenge det rår fred med det. Dersom amerikanerne unnlåter å vise kongressens flagg innenfor synsvidde av dansk-norske havner, festninger og det danske flagg på land eller krigsskip, lover den danske regjering at amerikanerne skal finne beskyttelse og sikkerhet. Den ber dem dog om ikke å føre priser til dansk-norske havner i Europa; dersom nødvendigheten tvinger dem dertil, må de opptre under fransk eller spansk flagg¹. De danske myndigheter skal da ikke granske nærmere i dette tilfelle, – det er bare den forskjell på disse og priser tatt av andre makter at de amerikanske ikke kan bli solgt i danske eller norske havner, da de ikke er i stand til å fremlegge en admiralitetsdom som kan godkjennes.

Brevet pålegger til slutt Blome å forsikre den franske utenriksminister de Vergennes om den fullstendige tillit den danske regjering har til ham. Ved en slik erklæring vil han også fullstendig beroliges i sin frykt for at England i fremtiden kommer å vinne enda større rettigheter ved den danske regjerings handlemåte. Noget slikt vil på ingen måte skje, og Bernstorff legger til: »J'appelle à l'événement et à la férmeté connue de notre système et de notre conduite.»

I brev til Bernstorff (14/1 1780) forteller Blome at han etter given ordre har hatt en ny samtale med grev de Vergennes for å forklare ham de sanne følelser og hensikter som det danske hoff nærer i denne sak. Det forekom Blome at utenriksministeren følte seg overbevist om at den danske regjering ved sin handlemåte hverken hadde villet krenke amerikanerne eller behandle dem som fiender. Blome trodde også at de Vergennes ikke ville tilskynde dem til å hevne seg på Danmark, men ministeren gjorde samtidig oppmerksom at han ikke var herre for å hindre dem i det. For resten avhang alt av de følelser som var vakt hos amerikanerne ved hendelsen i Bergen. Utenriksministeren mente at det var meget bedre å utestenge dem fra havnene i Danmark og Norge, enn å ta imot dem og siden disponere over deres gods. Det var å behandle dem som pirater, for bare under

¹ Spania erklærte England krig i juni 1779.

den benevnelse kan man rettfærdiggjøre frigivelsen af deres priser; han ville ikke godkjenne nogen annen grund til et slikt skritt. Å gjøre bruk av det franske flagg fant han upraktisk, det var også vanskelig å gjøre dette råd alminnelig kjent. Blome uttaler til slutt at han etter samtalen mente å ha grunn til å tro at de Vergennes likevel ville foreslå for amerikanerne denne utvei, og at hans vennlige og forsonende ånd ville bidra meget til å avvende amerikanernes uvilje mot Danmark. Blome hadde også forsøkt å gi Franklins venner et vink om at det franske flagg ville gi amerikanerne sikkerhet for at deres priser ikke ville bli fratatt dem.

I en »Memorial« til det danske hoff (dateret Passy ved Paris 22/12 1779) fra Benjamin Franklin (overrakt ved den franske minister i København baron de la Houze) får vi et klart inntrykk av amerikanernes syn på episoden i Bergen¹. Det heter her at de ikke har krenket den danske nasjon, tvertimot har de i nogen grad vært danskenes velgjørere da de har åpnet en handel som englenderne hadde gjort monopol på, og som de danske nu kan få del i. Ved en deling av det britiske rike er det også blitt mindre farlig for dets naboer. Amerikanerne trodde at hver nasjon de ikke hadde fornærmet, var deres venner med humanitetens rettigheter. De stolte på Danmarks gjestfrihet og trodde seg selv og sin eiendom trygg under den danske majestets vern, men de er blitt berøvet sin eiendom, den er gitt til deres fiender ifølge den påstand at de forenede stater ikke formelt er anerkjent av Danmark. Det vil si at der er ingen forpliktelse til å vise rettfærdighet mot en nasjon som man på forhånd ikke har traktat med. Dette var virkelig de gamle barbarers doktrine, som for lenge siden er sprengt, og som det ikke vil være til ære for nogen i nutiden å gjenopplive, sier Franklin. Det er å håpe at Danmark ikke ved å fastholde Hans Majestets avgjørelse skal bli den første nasjon i våre dager som vil prøve å gjenopplive den. U.S.A., som nu er undertrykt og i krig med en av Europas mektigste

¹ Gjengitt i »Report of the Secretary of State, ordered to be committed to a committee of the whole House, Jan. 2. 1806.« (Bilag i »Kaper-Sager VIII«, D.R.A.)

nasjoner, kan vel antas ute av stand til i sin nuværende spæde tilstand (infant state) å kreve rettferdighet av andre nasjoner som ikke er tilbøyelig til å vise den, men det ligger i den menneskelige natur at krenkelser såvelsom velgjerninger som man opplever i svakhets- og nødstider, gir dype og varige inntrykk. De er kloke som tenker på fremtiden og kveler de første gnister av misforståelse, for de kan frembringe skade for begge parter og kan umulig skape noget godt for nogen av dem.

Franklin ber Bernstorff overlate disse betraktninger til Hans Majestets visdom og rettferdsfølelse, en person som Franklin sier han respekterer uendelig høyt, og som han håper etter overveielse vil tilbakekalle den omtalte ordre. Dersom prisene ennå ikke er avseilt til England, ber han om at de må bli stanset og overlevert den franske konsul i Bergen, med frihet for dem til å begi seg til Amerika når årstiden tillater det. Har de allerede forlatt Norge, krever han godtgjort verdien av de tre priser, den er anslått til £ 50.000, men kan bli endret når nærmere opplysninger er innhentet.

Som svar på Franklins skrivelse (som Bernstorff mottok 31/1 1780) fikk Blome i oppdrag å overlevere Franklin et brev, som den danske utenriksminister *egenhendig* hadde skrevet (datert 8/3 1780, på fransk), og hvor han søker å forsvare sitt lands handlemåte. Til innledning bemerker han at dersom Franklin hadde vært en mindre kjent og ansett mann, ville han følt seg meget i villrede m.h.t. det brev han har hatt den ære å motta. Han ville ha kunnet betrakte det som et skritt beregnet på å sette den danske regjering i en ny forlegenhet likeså ubehagelig som den første, men – sier Bernstorff smigrende – man risikerer intet med en så klok mann som Franklin, alminnelig respektert av den verden som han har opplyst, og kjent for den fremherskende kjærlighet til sannheten som karakteriserer den vel opplyste mann og sanne filosof. Dette er også de benevnelser som vil bevare hans navn til den fjerneste fremtid. Det er også dette trekk ved Franklin som interesserer Bernstorff, særlig da situasjonen tvinger ham til å skrive åpenhertig, og han gjerne vil vise seg for ham – hva han i sannhet er – som en

lidenskapelig elsker av frihet, sannhet og dyktighet (mérite). Denne tenkemåte avgjør ikke bare Bernstorffs personlige følelser overfor Franklin, men også de han har m. h. t. den ulykkelige affære, som Franklin har villet tale med ham om, og som fra begynnelsen av har voldt ham den største smerte. Og en sterk og følelsesfull appell retter han i denne forbindelse til Franklin idet han sier: De vil uten vanskelighet være enig med meg i at det gis vanskelige (épineuses) situasjoner, hvor det er umulig å unngå å mishage noen. De er altfor rettferdig til ikke å ville sette Dem inn i vår stilling. Bernstorff uttaler til slutt at den danske gesandt i Paris vil tale med ham konfidentielt og med den største frihet om denne sak. Dersom Bernstorffs ønske om en fredelig bileggelse av uoverensstemmelsen kan bli oppfylt, håper han å få erstatning for all den bekymring denne affære har fylt ham med.

Bernstorffs brev går ikke inn på de punkter som Franklin hadde pekt på, og som han uten tvil ventet positivt svar på. Den danske utenriksminister omgår diplomatisk vanskelighetene ved alminnelige høflige talemåter, og uttrykker seg for øvrig vakt og ubestemt. Å utrede nærmere og forhandle om de viktige uoverensstemmelser mellom Danmark og U.S.A. overlater han til den danske gesandt i Paris.

I en samtidig følgeskrivelse til Blome blir det også gitt fylldige og nærmere instruksjoner for hans forhandlinger med Franklin, og de danner derfor en inngående og nødvendig kommentar til brevet som var bestemt for Franklin. Det heter her at Franklin hadde rettet bebreidelser mot Danmark, men forbigikk i taushet det viktige tilfelle at en del av en stat skiller seg ut og vil danne et selvstendig samfunn uten regjeringens samtykke. Hvorledes skal da andre stater stille seg i den tid spørsmålet avgjøres ved våpenmakt, og de andre nasjoner som er bundet av traktater til vedkommende stat, slett ikke anerkjender dem hvis uavhengighet kun er grunnet på deres egne krav og på det uvisse utfall av en uavgjort krig. Den danske konge som ennå ikke har anerkjent kongressen, har ikke kunnet tillate Bernstorff å svare Franklin som hans representant, men har befalt ham å gi

det svar som Blome skal besørge videre. I brevet til Blome gir Bernstorff nærmere begrunnelse for regjeringens opptreden: å gå inn på tanken om å yte en erstatning var fullstendig uforenlig med kongens verdighet. Dessuten hadde saken den vanskelighet at en ting som ikke var i sikkerhet, og især i dette tilfelle skip som var slett vepnet, slett utstyrt og i slett forfatning, og som løp den største risiko fra fiendens side om de skulle føres til Amerika, slett ikke kunne vurderes.

Bernstorff påla Blome å vise den største varsomhet (ménagement) og den største hensynsfullhet mot Franklin, og i all sin ferd overfor ham og dem han representerte, (constituants) legge for dagen all den hjertelighet og oppriktighet som de kunne være mottakelige for. Derfor skal Blome forhandle med ham uten den franske utenriksministers mellomkomst, noe som for Blome vil være vanskelig å oppnå og for Franklin ubehagelig. Kongen ønsker at brevet blir overbrakt Franklin ved en mann som er informert om de sanne følelser i Danmark, og som kan gi ham alle de opplysninger han måtte ønske. Blome er vel oppmerksom på at saken slett ikke dreier seg om en rettfærdiggjørelse fra dansk side, og Bernstorff tillater seg å antyde de argumenter som Blome hovedsakelig skal gjøre bruk av i det aktuelle øyeblikk. Han skal sterkt insistere på nødvendigheten av å glemme en hendelse som ikke kan gjøres om, og på det fornuftige i å dra fordel av det som tjener til gjensidig nytte og gagn. Blome skal videre gi uttrykk for at man i Danmark slett ikke undret seg over at koloniene hadde kunnet frykte at frigivelsen av prisene røpet Danmarks plan å ta parti mot dem, men da all tvil i den henseende var hevet, skulle man snarere søke det som kunne tjene til basis for gjensidig tillit, noget som den danske regjering ville gå inn på med glede og med troskap. Den fasthet regjeringen har vist mere enn én gang i Europa og enda oftere i de danske kolonier i Amerika ved å forsvare amerikanernes personer og eiendom burde tjene dem som åpenbar garanti for den danske regjeringens tenkemåte. Blome bør også omtale handelen og samkvemmet, likeså utstrakt som venskapelig, som alltid har eksistert mellom de danske øyer i Vest-India og koloniene. Han må

også nevne hvor mange bebreidelser og ubehageligheter denne handel allerede har påført Danmark fra Englands side, uten at den danske regjering har tatt hensyn dertil. Men det mest virksomme argument sier Bernstorff i sin instruksjonsskrivelse, er visselig forsikringen om at de amerikanske skip og deres priser aldri vil bli utsatt for lignende ubehageligheter under fransk eller spansk flagg. Dette moment får Blome pålegg om å nytte med all mulig klokskap, erklæringen må ikke gis i en høytidelig form som kunne bli offentliggjort av den amerikanske kongress, men Blome kunne antyde at Franklin uten tvil kjente til det som var sagt til de Vergennes, og følgelig hvor lite det var å frykte for at der eksisterte det minste brudd på den gode forståelse mellom Danmark og koloniene. Blome burde også endelig nevne for Franklin den hensynsfullhet som den danske regjering hadde vist overfor dem, idet den ikke hadde gjort gjeldende klager over en del voldshandlinger som var begått av deres kapere mot dansk-norsk skip, eller krevet nogen erstatning. Franklin vil selv være rettsindig nok til å innrømme at det er forskjell mellom et kongerike som Danmark som har en sterk og fryktinggydende sjømakt, og en vordende (naissant) stat som kjemper for sin eksistense, og som har behov for en lykkelig fred for å bli anerkjent av resten av Europa som selvstendig makt. Det er fredsslutningstiden som Danmark venter på for å knytte forbindelse med denne nye stat. – Blome kan forsikre at Danmark ikke vil bli den siste til dette, og at det vil være en sann tilfredsstillelse for kongen og en stor glede for Bernstorff å formidle alle forhandlinger som tar sikte på å forene de to land der har så mange naturlige forbindelser som bringer dem nær til hverandre.

Blome fikk en venn av Franklin til å overlevere ham Bernstorffs brev, samtidig som han bad om en personlig samtale med ham. Om denne sammenkomst meddeler Blome i et brev til Bernstorff (21/4 1780) at Franklin syntes å være smigret over skrivelsen, likeså over de forsikringer han hadde gitt ham om at det var den danske konges ønske å leve i god forståelse med de amerikanske kolonier og å vedlikeholde handelsforbindel-

sen og det vennskapelige samkvem som hadde vært opprettholdt inntil nu med de danske vest-indiske øyer. Den eneste innvending Franklin gjorde, var at tilbakeleveringen av prisene ble betegnet som meget irregulær, og han anså det rettferdig at Danmark holdt kaperskipenes eiere skadesløse, og at kongressen likeså meget hadde rett til å kreve en erstatning for dem. Franklin hadde også bedt om å få se den traktat som Bernstorffs brev hentydet til, men Blome hadde den ikke for hånden¹. Franklin hadde videre uttalt at han ville gjøre kongressen kjent med Bernstorffs brev og samtalen med den danske gesandt. Vi hører også av Blomes brev at meningsutvekslingen med Franklin ikke varte lenge, for den amerikanske statsmann uttrykte seg meget lakonisk, og han hadde vanskelig for å samtale på fransk, men etter det han sa, og så lite han la vekt på erstatning, hadde Blome grunn til å tro at denne affære ikke ville få videre følger med mindre han ble oppegget av andre.

Som en kommentar til slutten av Blomes brev er det interessant å se Franklins innberetning til Secretary of State (datert Passey ved Paris 31/5 1780), der han forteller om sin samtale med den danske gesandt². I følge den hadde han ikke oppgitt kravet om erstatning og aktet å fortsette med å holde det frem ikke uten et visst håp om hell, heter det. Han ber dog om nærmere instruksjoner og tror at et brev fra kongressen til den danske konge kan fremme saken, for jeg har det inntrykk – sier Franklin – at regjeringen føler at den har gjort galt, og er redd for de ubehageligheter som kan følge derav. Men i samme rapport gjør han også oppmerksom på noget man bør ta hensyn til: ameri-

¹ Traktaten (på latin) i Laursen: Danmark-Norges Traktater V, 403; se foran s. 69.

Når de danske forhandlere ved flere leiligheter ikke opplyste om traktatens ordlyd, tør man anta at det også skyldtes forsiktighet og hensynfullhet overfor U.S.A. — Det var ikke videre taktfullt å karakterisere koloniene som «rebeller», man ønsket ikke å fremheve det krigerske forhold mellom dem og moderlandet mere enn nødvendig.

² Gjengitt i «Report of the Secretary of State, ordered to be committed to a committee of the whole House, Jan. 2. 1806.» (Bilag i Kaper-Sager VIII). D. R. A.

kanerne ble så vidt han vet behandlet i Bergen med den største vennlighet etter ordre av den danske konge, som også bekostet deres opphold og hjemreise.

I et brev til Blome (23/5 1780) uttaler Bernstorff seg meget forhåpningsfullt, han har god grunn til å vente at det ikke mere vil bli spørsmål om erstatning for de frigitte amerikanske priser, og han mener at det franske hoff selv vil anstrenge seg for å få slutt på en diskusjon om denne affære. Bernstorff vil nevne at han har full grunn til å benekte Franklins påstand om at englenderne har tilbudt å kreditere Danmark den erstatning som eventuelt skulle ytes amerikanerne. Aldri har det vært tale om det. England har krevet tilbakelevering som fullkommen rettmessig, Danmarks regjering har gitt etter for de plikter som dens løfter (engagements) pålegger den. Men den har hevdet overfor England frihet for dansk sjøfart, innrømmet franskmennene adgang til å føre i havn og selge sine priser i Norge, og gitt endog amerikanerne beskyttelse for deres personer og skip. Bare en like bestemt og upartisk opptreden til begge sider kan tillate denne alminnelige fasthet som de neutrale stater ikke et øyeblikk kan svikte skal de vente seg varige fordeler. Deres rolle er av en særegen vanskelighet, hver krigførende makt bebreider i hemmelighet dem neutraliteten, de misunner dem deres stilling og tilgir dem bare med møye at de står utenfor krigen. Hver forholdsregel blir betraktet på forskjellig vis av de to parter, – man yter aldri upartiskheten skyldig rettferdighet. Den mest fullkomne er av samme årsak utsatt for de mest urettferdige fortolkninger. Det er nødvendig å finne seg i det, fordi det følger av sakens natur, men det er ikke nødvendig å la seg villedde. – Der er ikke annen beslutning å ta enn åpenlyst (ouvertement) å følge sin plan (système) og hevde den med moderation, men også med urokkelig fasthet, slik lyder her Bernstorffs doktrine.

A. P. Bernstorff var i november 1780 avskjediget som minister og ble erstattet av nordmannen Marcus Gerhard Rosenkrone, som nu tok seg av de utenrikske anliggender. Krigen i

Nordamerika hadde etterhånden tatt en gunstig vending for fristatene; og det ble sluttet fred¹ – det gjaldt nu for den danske regjering å spille sine kort fint med tanke på fremtiden. Kammerherre Ernst Waltersdorf, som tidligere hadde oppholdt seg i Vest-India, og derfor skulle kjenne godt til amerikanske forhold, ble sendt til Frankrike 1783 i en viktig misjon, som krevet både forsiktighet og hemmelighetsfullhet. I en instruks til kammerherren utarbeidet av Rosencrone (og approbert av kongen 19/2 1783) heter det bl. a. at den nye republikk i Nord-Amerika spiller allerede politisk og kommersielt en så viktig rolle at det må tiltrekke seg den største oppmerksomhet især fra de sjømakters side som har besittelser i Amerika. Det blir uten tvil de makter som først innleder forbindelse med den nye stat der får de fordelaktigste vilkår i handelen. Men på den annen side tillater ikke de gamle staters verdighet at de offentlig gjør det første skritt mot republikken, det må nødvendigvis komme fra kongressen selv. Waltersdorf skulle da underhånden søke å gjøre de første tilnærmelser hos den amerikanske minister i Paris, og ikke ad vanlig diplomatisk vei. Han kunne først melde seg hos Blome, som ville være ham behjelpelig, men han måtte vise forsiktighet så hverken Franklin eller den franske regjering fattet mistanke om hva erend han kom i. Ved samtaler med Franklin skulle han fortelle om den glede det hadde vakt hos den danske regjering at U.S.A. hadde oppnådd en så ærefull fred, dernæst kunne han lede samtalen hen på nytten av en handelstraktat mellom den nye stat og Danmark, som var den eneste av de nordiske stater som eide kolonier i Vest-India. Han burde også fremheve de gunstige vilkår for amerikansk handel med Bergen og Christiansand. Dersom Franklin stilte seg interessert til dette, kunne Waltersdorf spørre om det ikke ville være hensiktsmessig at det snart ble opptatt forbindelse mellom de to makter etter forbillende av den traktat som U.S.A. hadde sluttet med Nederland, men med nødvendige endringer. Rosencrone forutser bare en ubehagelighet som vil møte Waltersdorf: den kjedelige sak angående de amerikanske priser. Han må imidlertid ikke være den første

¹ Preliminærfred 30. nov. 1782, endelig fred i Versailles 3. sept. 1783.

som bringer denne fortreidelige affære på tale med Franklin. Foruten å bruke de tidligere anførte argumenter kunne Waltersdorf – dersom saken ble trukket frem – forsikre at det visst ikke finns den i kongens regjering som ikke beklager denne hendelse, og at hoffets og ministrenes vennskapelige tenkemåte mot amerikanerne ellers under hele krigen noksom hadde vist seg både i Europa og Vest-India. Det var uriktig når U.S.A. ville tro å kunne påstå at kongen i dette tilfelle hadde gjort annet enn hva han var berettiget til og ikke kunne unngå, – tildragelsen hadde vært Hans Majestet så ukjær at han ikke ville betenke seg på å slutte en handelstraktat med U.S.A., og at han sa seg villig til å skjenke kaperrederne som hadde lidd tapet av skipene, en passende present. I et nytt brev til Waltersdorf (22/2 1780) utdypes instruksjonen ytterligere, han får det råd å søke å vinne Franklins »confidence et estime« og samtidig forsikre at hele det kgl. ministerium nærer høyaktelse for ham. Intet vil være mere behagelig for oss – heter det i brevet – enn å høre av Deres brev at De vil ha funnet den samme innstilling hos Franklin, og i så fall synes den korteste vei for å påskynde de nye forbindelser å måtte være å nytte traktaten mellom kongressen og generalstatene som forbillede, og Franklin kunne så meddele sine tanker om endringer og tilføyelser som han måtte anse nyttige.

Kammerherre Waltersdorf hadde etter sin ankomst til Paris to konferanser med Franklin, og hans sønnesønn var til stede¹. Ifølge Waltersdorfs innberetning (27/3 1783) førte disse ikke til noget resultat foreløbig. Franklin jr. hadde ytret at dersom Danmark ønsket å slutte en handelstraktat med U.S.A., måtte denne makt begynne med å betale erstatning for priseskipene. Waltersdorf mente likevel at det var grunn til å vente at ifall U.S.A. ønsket å opprettholde forbindelse med Danmark-Norge, ville amerikanerne ikke selv skape hindringer som syntes uoverstigelige ved å gjenopplive en hendelse som hadde vært nok rettfærdiggjort ved omstendighetene.

Franklin underrettet i brev 15/4 1783 statssekretæren for de

¹ Benjamin Franklins barnebarn William Temple Franklin oppholdt seg i Paris som lærling for fremtidig diplomatisk løpebane.

utenrikske anliggender om samtalen med Waltersdorf og foreslo at det i instruksen for eventuelle forhandlere om en traktat måtte inntas krav om erstatning for de tre priser som preliminærbetingelse. I en skrivelse s. d. til Waltersdorf opplyser Franklin ham om at kongressen er underrettet, og at han nu venter en kommisjon til Europa, som vil utpeke en mann som kan oppta forhandlinger om en traktat. For å forberede saken sender han et utkast bygget på den hollandske, og uttaler »jeg håper når denne sak er brakt i orden, vil den bli et middel til å frembringe og sikre et langt og lykkelig vennskap mellom våre to nasjoner.« Men skulle han jevne veien for oppnåelse av et ønskelig resultat og samtidig oppfylle sin plikt, var det nødvendig for ham ved denne anledning å nevne affæren i Bergen. »Jeg er tilbøyelig til å tro at det var en overilet handling forårsaket ved den britiske ministers påtrengenhets (importunity) og falske forestillinger (misrepresentations), og at Deres hoff ved nærmere ettertanke vil bifalle dette syn. Men skaden er gjort, og jeg håper at Deres Excellence vil være av samme mening som jeg at den bør gjøres god igjen. Midler og måte overlater jeg til Deres overveielse,« slik slutter Franklin brevet til Waltersdorf.

I et brev 17/4 1783 forteller Waltersdorf om en ny samtale med Franklin. Ved denne anledning fremstilte han saken for Franklin som den tidligere utenriksminister grev Bernstorff hadde vist litt for stor iver (vivacité), og publikum ikke hadde vært altfor fornøyet med hans handlemåte ved den anledning. Waltersdorf sa til Franklin at han for sin del også følte seg overbevist om at en slik ulykke ikke ville ha hendt under den nuværende minister i København. Imidlertid måtte han tro at Bernstorff handlet i samsvar med traktat mellom Danmark og England, – hvortil Franklin innvendte at det måtte karakteriseres som »un esprit de parti, une violence ouverte«, – han håpet at den nuværende minister innså at der var handlet ille, og at det danske hoff tenkte på å erstatte skaden, »for jeg forsikrer Dem« – sa Franklin »at kongressen aldri har tapt av syne denne sak«. Hertil hadde Waltersdorf svart at han var overtydd om at denne uoverensstemmelse ville bli oppklart og lot seg bringe i orden

dersom Franklin sendte en forhandler til København. Han hadde ikke fått instruksjoner til forhandling om denne affære, og ettersom den var helt forskjellig fra den sak han hadde begynt å tale med Franklin om, ønsket han ikke at de to saker skulle blandes sammen.

Nogen dager senere hadde Waltersdorf igjen en konferanse med Franklin (referert i skr. til Rosencrone 27/4), og søkte nu å gjøre ham det begripelig at de to saker var uavhengig av hverandre. I følge referatet av samtalen skal Waltersdorf ha sagt til Franklin at hans sønnesønn hadde ytret noget som ville ha smertet ham dersom han hadde hatt den minste grunn til å tro det var inspirert av Franklin sen., nemlig vilkåret for en handels-traktat. Men Waltersdorf sa han følte seg overbevist om at Franklin ikke ville bifalle en slik måte å innlede forhandlinger på. Det var også et tarvelig motiv for en traktat, et krav på £ 20.000, dersom denne ikke lovet mere reelle fordeler for begge parter. Det ville også vekke oppmerksomhet over hele Europa dersom U.S.A. like fra den nye stat nøt friheten, skulle vise hevnfølelsesånd på grunn av en angivelig urett som var inntruffet i den første tid av republikkens tilværelse. Hertil svarte Franklin at det hans sønnesønn hadde ytret, var et ungt menneskes tale (propos¹). Erstatning for skipene var slett ikke nevnt i den plan for en traktat som han hadde utarbeidet; men kongressen hadde gjort en tilføyelse at man skulle be kongen yte en erstatning til den tid og på den måte som han ville foreslå. Franklin mente det var hans plikt å nevne denne sak for det danske hoff; men det var langt fra ham å kreve at den ene sak skulle avhenge av den andre, og at det skulle nyttes trusler. Kongressen ventet dog av kongens rettferdssans at det ble ytet erstatning, likesom det var godt at en uoverensstemmelse mellom venner ble utjevnet så snart som mulig.

Av en skrivelse til Blome fra Rosencrone (13/5 1783) fremgår

¹ Waltersdorf gir en interessant opplysning i sin rapport om forhandlingene med Franklin: det er alltid Franklin jr. som leder samtalen inn på det omtålige emne, den eldre er hver gang synlig «excité» når han taler om det, og skammer seg over «l'excès de chaleur de son petit fils».

det at kongen hadde tilbudt å betale £ 10.000 som godtgjørelse for de priser som var frigitt i Bergen. Det heter i tilbudet at Hans Majestet håpet at den amerikanske kongress ville anse det som et pant på hans vennskap og aktelse for den nye republikk. Beløpet ville bli anvist til Franklin i Paris mot en erklæring om at det ikke senere ville bli spørsmål om ytterligere krav i denne affære. Blome skulle samtidig minne om at omstendighetene den gang hindret den danske regjering i å yte skipene beskyttelse, likevel ble de amerikanske kapere behandlet med all mulig vennlighet og hjulpet på kongens bekostning.

Waltersdorf hadde atter samtale med Franklin (rapport 2/6 og 5/6 1783), som ved denne anledning opplyste at etter kongressens bestemmelser tilhørte den ene halvpart av verdien av priser den amerikanske stat, den andre mannskapet. Franklin gav uttrykk for den overbevisning at kongressen for vennskaps skyld ikke ville insistere på sin del, men nok gjøre krav på folkenes. Kongens tilbud om £ 10.000 fant han meget utilfredsstillende. Til dette hadde Waltersdorf svart at tilbudet ikke var å betrakte som nogen erstatning, men en gave tilbudt av kongen på den mest høflige og mest smigrende måte for kongressen. Å avslå den fordi man ikke syntes tilfreds med den, ville være det samme som å gi avkall på hvert vennskapelig forlik og hver vennskapelig forbindelse mellom Danmark og U.S.A. Waltersdorf gjorde oppmerksom på at kongen ikke hadde innrømmet å ha gjort nogen urett, men det var tatt ærbødig hensyn til den mening kongressen syntes å ha lagt for dagen. Hans Majestet hadde vist seg så generøs overfor de personer som hadde lidd skade at selv om kongen hadde gjort urett, ville han være rettferdiggjort i hele Europas øyne ved det tilbud som var gjort. Waltersdorf la også til i samtalen med Franklin at Bernstorff hadde kanskje ikke hatt nødvendig å blande kongens anseelse (autorité) inn i en sak som man ville ha kunnet avgjøre ved hjelp av fredens lover. Og i denne sammenheng gir Waltersdorf en interessant erklæring om de danske domstolers selvstendighet som Franklin kunne merke seg: Ved en domstol i Danmark ville skipene bli tilkjent eierne, da U.S.A. ikke var anerkjent som

selvstendig stat, og kaperne støttet seg bare til kongressens ordrer. Kongens minister hadde handlet i samsvar med Norges lov, og – legger Waltersdorf til – kongens særlige ordrer kan ikke berøve nogen retten til å nytte seg av de midler loven gir adgang til for å kreve eller forsvare sin eiendom. Disse grunnsetninger er likeså hellige i Danmark som i England, og hvor det gjelder privatpersoners eiendom, kan retten avsi dom mot kongen som mot hvilkenensomhelst enkeltperson. Det ville altså ikke ha hendt at en rettmessig eier ikke var kommet i besittelse av sin eiendom ved en domsavgjørelse.

Til Waltersdorfs høytidelige erklæring om domstolenes upartiskhet og uavhengige stilling i hans fedreland, svarte Franklin at amerikanerne hadde intet å gjøre med dette lands lover, – de krevet å bli behandlet etter folkeretten og bad om beskyttelse og gjestfrihet. Hertil innvendte Waltersdorf at Franklin overså det faktum at en fremmed var undergitt fredens lover hvor han befant seg likeså vel som landets innbyggere. I slutten av samtalen bemerket Franklin at han ikke overså de bånd som eksisterte mellom England og Danmark. Hvormeget Bernstorff enn måtte ha vært plaget av den britiske ministers opptreden, så var Franklin overbevist om at det skjedde mere ved overilelse enn på grunn av uvennskap mot U.S.A. at han hadde gitt skipene fri. Franklin ønsket en avskrift av den traktat Bernstorff hadde påberopt seg da han tok dette skritt, – en slik traktat ville sikkert rettferdiggjøre meget overfor kongressen. Ifølge rapporten hadde Franklin ved denne anledning behandlet Waltersdorf med enda større vennlighet enn alminnelig, han hadde også forsikret å ville gjøre alt som stod i hans makt for å få slutt på en strid som han håpet aldri mere ville oppstå mellom U.S.A. og Danmark.

Benjamin Franklin reiste tilbake til Amerika, og Thomas Jefferson, som i 1784 var reist til Frankrike for å hjelpe Franklin, avløste ham i 1785 som U.S.A.'s utsending i Paris. Han hadde bemyndigelse til å undertegne en handelstraktat dersom man

kunne komme til enighet. Etter Waltersdorfs oppgivende (i rapport 23/10 1784) skal Franklin ved avskjeden ha sagt til ham at kongressen hadde overlatt til forhandlerne å ordne affæren med de tre skip etter beste skjønn, – og de befullmektigede hadde senere ikke omtalt den, den syntes rent å være gått i glemme.

I året 1787 kom saken om de frigitte priseskip frem i kongressen, og etter fremsatt forslag vedtok den 25. oktober å gi U.S.A.'s minister ved hoffet i Versailles instruksjon om at han skulle gjøre den danske konge kjent med at U.S.A. vedble å føle seg dypt krenket (*very sensibly affected*) over at Hans Majestet lot utlevere priseskip til Storbritannia i den siste krig, og det så meget mere som amerikanerne ikke på nogen måte hadde forspilt den rett til gjestfrihet som civiliserte nasjoner viser hverandre. Ikke bare følelsen av at det tilkommer dem rett som er interessert i disse priser, men også et alvorlig ønske om at ingen årsak til misnøye må hindre utvikling og fremme av det vennskap mellom de to land som kongressen ønsker må råde og vokse, tillater U.S.A. å minne Hans Majestet om denne hendelse. Man håper at Hans Majestet vil være enig med U.S.A. i at når tilbakelevering nu er ugjørlig, må det være rett og billig at det ytes en erstatning likeverdig med prisernes verdi. Jefferson fikk samtidig fullmakt til å avgjøre endelig og på bedst mulig måte U.S.A.'s krav og motta pengene av Danmark. Videre ble han bemyndiget til å sende »Chevalier« J. P. Jones på egne og andre kaperes regne til det danske hoff med slik instruksjon om underhandling som han måtte finne passende. Den endelige avgjørelse måtte dog skje med ministerens samtykke.

A. P. Bernstorff var imidlertid etter statskuppet 1784 igjen blitt den ledende minister i Danmark-Norge, og det falt i hans lodd atter å ta seg av denne affære som krevet både takt og klokskap. Kommandør Jones kom til København i mars 1788 og oppholdt seg der noen uker for å forhandle med den danske regjering. Korrespondansen mellom ham og grev Bernstorff viser at denne unngikk å innlate seg på kravet om erstatning, han

ville betrakte det som en bisak og underhandling om avslutning av handelstraktat som hovedsak¹. Jones gav uttrykk for at han ved forhandlingen ikke hadde sin egen interesse for øye, men pekte på at saken var av politisk natur. Bernstorff var klar over at man her hadde å gjøre med den viktigste kravsmann blant kaperne, og for å stille ham tilfreds foreslo Bernstorff for kongen at man burde tilby ham en årlig »gratification« for livstid, i det høyeste 1500 rdl., som skulle utredes av utenriksdepartementets fonds (forestilling til kongen 4/4 1788). Det skjedde som det heter i tilbudet til Jones, fordi Hans Majestet ville vise ham sin aktelse, og fordi kongen mintes at det danske flagg i Nordsjøen alltid var blitt møtt med aktelse av amerikanerne.

Forhandlingene med Jones førte ikke til noget resultat, og han så at der var intet å utrette. Dette kommer tydelig frem i hans brev til Bernstorff (datert København 30/3 1788): Det er nu gått 9 år siden hendelsen i Bergen, og man har grunn til å anta at den danske regjering har tatt endelig standpunkt når det gjelder erstatningen. Jones sier han følte seg meget smigret ved den ære som man hadde vist ham, men med beklagelse hadde han merket hvorledes Bernstorff aldri kom inn på emnet for hans misjon i Danmark. Jones venter nu før sin avreise prompte og kategorisk svar fra det danske hoff på kongressens vedtak av 25. oktober 1787. – Et slikt svar uteble imidlertid. Jones aktet nu å gå i russisk krigstjeneste, han synes å være tilfredsstilt for sitt vedkommende ved den årlige godtgjørelse som var lovet ham. Meningen var dog at de avbrudte forhandlinger skulle fortsette i Paris mellom den danske gesandt Blome og den amerikanske utsending Jefferson.

I et brev fra Jefferson til Bernstorff (16/9 1788) blir saken også tatt opp igjen, den amerikanske minister uttaler at han samtidig med underhandlinger om erstatning for priseskipene ønsker å drøfte et emne som gjaldt vennskap og handel mellom de to stater. Men da bemyndigelsen som var gitt forhandlerne,

¹ Ifølge opplysning av den danske gesandt i U.S.A. Steen Bille i brev til statsminister Krabbe Carisius, datert Philadelphia 7/2 1838 (i pk. Kapersager VIII, D.R.A.).

lød på en bestemt tid, og denne nu var utløpet, og to av de tre forhandlerne hadde reist tilbake til Amerika, kunne man for tiden ikke oppta forhandlinger om handelstraktat. Om erstatningsspørsmålet heter det i brevet: disse mennesker (kaperne) har allerede i 9 år med lengsel ventet på sin eiendom, som de har vunnet med fare og møye. Tiden forminsker stadig deres tall, sprer deres representanter, svekker bevisene for deres rett og gjør dem mere og mere uanvendelige. Disse omstendigheter gav Jefferson håp om at det skulle være mulig å oppnå den endelige ordning som hans instruksjon uttrykkelig påla ham å påskynde. Hans ønske falt sammen med den danske ministers at forhandlingene om denne sak som var begynt i Paris, skulle fortsettes og avsluttes der. De forhandlinger som Jefferson her håpet på kunne komme i stand, ble det imidlertid intet av, – den franske revolusjon gjorde alle videre konferanser mellom de to gesandter umulig. Saken ble nu stillet i bero, – ifølge en skrivelse fra statssekretær James Madison i 1806 til den danske generalkonsul i U.S.A. Peter Pedersen synes erstatningskravet også å være oppgitt av amerikanerne og deres agenter i Europa.

Næste gang spørsmålet om erstatning for de tre priser kommer frem i kildene, er i et brev fra generalkonsul Peter Pedersen i Philadelphia til Departementet for de udenrigske Anliggender (datert Washington 7/1 1806): Kaptein Landais (sjefen på »Alliance») hadde i 1805 søkt kongressens hjelp for å få sin del av prisepengene for de tre engelske skip som var fratatt ham. Han hadde personlig innfunnet seg for å klage overfor kongressen, og det ble tilstått ham 4000 dollars som erstatning for de tapte prisepenger. Pedersen mente at hadde ikke dette skjedd, ville saken formodentlig ha hvilt for bestandig – men president Jefferson hadde overfor kongressen erklært etter å ha satt seg inn i saken, at han fant U.S.A.'s fordring på godtgjørelse fra Danmark fremdeles gjeldende og rettmessig.

Etter generalkonsulens fremstilling gjaldt det nu å hindre at denne snart 30-år gamle sak ble sammenblandet med et erstatningskrav fremsatt fra dansk side (det gjaldt en brigg »Henrik«, som med sin last var blitt beslaglagt av et amerikansk

krigsskip i 1799). Pedersen hadde hørt at noen medlemmer av begge avdelinger av kongressen hadde uttalt at det skulle ytes erstatning for »Henrik« på det vilkår at Danmark betalte den fordring som U.S.A. hadde på dette land. Han opplyser videre at en komité i senatet som behandlet disse saker, hadde gjort erstatningen til Landais til hovedsak og beslagleggelsen av det danske skip til bisak, og nogen erstatning for det var ikke blitt anvist. Han ventet nu at det amerikanske kravet ville bli fremsatt mot Danmark av U.S.A.'s ministre enten i Paris eller London, og det kom til å beløpe seg til £ 100.000, 27 års renter ikke medregnet. Verdien av »Henrik« med last utgjorde 60.000 dollars, hvorav 1/3 tilhørte danske borgere, hertil kom krav om erstatning for to andre skip i lignende situasjon, men deres sak verserte fremdeles for retten. I alle fall utgjorde det totale beløp av de danske fordringer bare 1/4 av Amerikas krav til Danmark etter generalkonsulens beregning. Om ikke saken ble ordnet mellom de to makter, ville følgen bli at store handelsskip ble oppbrakt under et eller annet påskudd og tatt til avdrag på det krav man i Amerika gjorde gjeldende overfor Danmark.

I 1812 ble erstatningssaken vedkommende de amerikanske priser ganske uventet berørt i et brev til den danske chargé d'affaires (generalkonsul) Peter Pedersen fra statssekretær James Monroe (omtalt i brev fra Pedersen til utenriksminister Niels Rosenkrantz, 23/12 1812). Monroe nevnte at spørsmålet fremdeles stod uavgjort og bad ham legge det frem for sin regjering. Pedersen svarte til dette at Danmark aldri hadde godkjent kravet som billig eller lovlig, og den danske regjering hadde i mange år betraktet det som foreldet og oppgitt. I denne sammenheng opplyste Pedersen i brevet at enda kongressen i 1805 hadde bevilget Landais en erstatning, pleiet han likevel hvert år å innfinne seg ved kongressens åpning og bebyrdet både den og presidenten med krav om ytterligere godtgjørelse. Kanskje var det mulig å tilfredsstille denne mann, og den amerikanske regjering ville da oppgi denne fatale sak, som man måtte ønske en gang fikk slutt. Ellers ville den – sier Pedersen – stadig bli til hinder for fremtidige forhandlinger med den amerikanske repu-

blikk, og torde i fremtiden bli ganske følelig for Danmark når en rik og mektig nasjon, – noget som den amerikanske uten tvil om nogen år ville utvikle seg til, – for alvor kom å ta denne sak opp.

Etter unionsoppløsningen i 1814 stod Danmark ansvarlig for dette krav på den tidligere dansk-norske stat. – I 1820 behandlet kongressen en ansøknin fra James Warren (en av de interesserte i kaperskipene); det ble da erklært at saken fremdeles var å betrakte som en fordring på Danmark, og den hadde fremdeles sin gyldighet.

Imidlertid var det kommet igang underhandlinger om en handelstraktat, og 26. april 1826 ble det i Washington sluttet »General Convention of Friendship, Commerce and Navigation between U.S.A. and the danish King«. Den ble underskrevet av Peter Pedersen »his privy Councillor of Legation and Minister Resident of King of Denmark« og av Henry Clay »Secretary of State«¹. Denne traktats betydning for saken vedkommende de frigitte priser i 1779, skal vi senere komme tilbake til.

Ved en konvention av 28. mars 1830 mellom Danmark og U.S.A. ønsket man å avgjøre gjensidige reklamasjoner og krav², Danmarks konge oppgav her krav på skadesløshets-godtgjørelse som kunne gjøres gjeldende overfor U.S.A. for de danske borgere som hadde fått skip konfiskert av U.S.A., og kongen forpliktet seg dessuten til å betale den amerikanske regjering en sum av 650,000 dollars til fordel for de borgere som hadde gjort krav fordi deres eiendom var konfiskert. Til gjengjeld betraktet U.S.A. alle krav fra sine borgere på Danmark vedkommende beslag leggelse, tilbakeholdelse, prisedømmer eller konfiskasjon av deres skip, ladninger eller eiendom, der hadde funnet sted i Danmarks siste sjøkrig, som endelig og uigjenkaldelig opp- og avgjort.

¹ Danske Tractater efter 1800 — 2. Samling, 1. Bind (1874), s. 37f.

² Ibid. 1. Samling, 1. Bind (1879), s. 139f. Forhandlingene ble ført fra dansk side av utenriksminister grev Henrik Schimmelmann og justitsminister og president i det danske kancelli Paul Christian Stemann, — fra amerikansk side av chargé d'affaires Henry Wheaton.

Men den fatale sak angående priseskipene var ennå ikke død og begravet – i slutten av 1830-årene forelå det tre ansøknings for kongressen fra arvinger etter noen av mannskapet på kaperskipene, blant dem slektninger av kommandør Jones. Komitéen for de utenlandske saker tilrådet å forny forhandlingene med Danmark om denne sak for komitéen mente at den hverken var oppgitt eller foreldet. Spørsmål om ære og rett – heter det i rapporten – som verserer mellom suverene stater ekspederes ikke på en så summarisk måte som en privatmanns gjeld under loven om preskripsjon. Det finns ingen tidsfrist som berøver en nasjon retten til å forlange av en annen nasjon fyldestgjørelse for en åpenbar forurettelse. Komitéen foreslo derfor fremsatt forslag til følgende resolusjon: Presidenten anmodes om å ta under overveielse om det ikke var passende å innlede forhandlinger med Danmark om en rettfærdig og billig erstatning for de oppbrakte priser i 1779. Debatten i Representantenes hus gikk både for og imot forslaget, de som frarådet, begrunnet sitt standpunkt med at det måtte sies å være en altfor gammel sak å ta opp igjen – forslaget til resolusjon fra komitéen ble likevel vedtatt¹.

Dette vedtak fra Representantenes hus gav anledning til en innberetning fra den danske gesandt i U.S.A. Steen Bille til statsminister Krabbe Carisius (dateret Philadelphia 7/2 1838). Gesandten mente at konventionen av 1830 hadde avgjort alle eldre forhold når det gjaldt krav som statene hadde til hverandre – den ånd som den var avfattet i, vitnet om et slikt formål. Kravet var på dansk side aldri godkjent, og tilbudet som i sin tid var gjort etter Franklins innberetning, ble den gang uttrykkelig betegnet bare som en velvillighets-handling og ikke som nogen fyldestgjørende erstatning man følte seg pliktig å yte. Steen Bille pekte videre på at verdien av prisene var ikke kommet Danmark til gode, og de amerikanske presidenter som f.eks. Jefferson, som fungerte som statssekretær og senere var president

¹ Rapport fra komitéen for de utenlandske saker, fremlagt under forhandlingene i Representantenes hus, 12. jan. 1838 (etter gjengivelse i gesandt Steen Billes innberetning 1838), D.R.A.

i 8 år, hadde intet foretatt seg i sakens anledning. Halvhundre års næsten uavbrutte taushet fra den eksekutive makts side i U.S.A. synes å gi tilstrekkelig hjemmel for Danmark til uten fornermelse for U.S.A. å unnslå seg for å innlede nogen formelig diskusjon i så henseende.

Steen Bille foreslo som hensiktsmessig at statsministeren skulle nekte å ta opp en diskusjon om eldre krav med den begrunnelse at Hans Majestets verdighet ikke tillot annen forståelse av erstatnings-konvensjonens bestemmelser enn som en alminnelig og gjensidig renunciation til betryggelse av fred og god forståelse mellom begge nasjoner i fremtiden. Etter Steen Billes mening syntes det klart at komitéen ikke næret nogen tanke om at kravet enten kunne eller burde settes i verk, men man følte seg besværet ved ansøkingen og ønsket å henskyte avgjørelsen under presidentens ansvar.

Spørsmålet om erstatningskravets gyldighet finner man at statssekretæren forela for U.S.A.'s tidligere minister i Danmark, nu gesandt i Berlin, Henry Wheaton. Han svarte i skrivelse 23/8 1843 at etter hans oppfatning var kravet foreldet etter så lang tid. Selv om det ble overlatt til en tredje makts voldgift, ville U.S.A. sikkert få et ugunstigt svar, især da dette krav ikke ble fremsatt ved forhandlingene i 1830. Han hadde den gang ingen instruksjoner i denne sak, og det ble aldri hentydet til den, kravene gjaldt bare konfiskasjon av amerikanske skip og eiendom av danske kryssere under krigen 1807/14. (I konventionen (art. 4) uttales tydelig at det gjelder krav som er oppstått i den siste sjøkrig under dansk flagg eller i stater under dansk scepter).

Wheaton gir i sitt svar en lang folkerettslig utredning av spørsmålet om Danmark-Norge gjorde rett ved å utlevere skipene til England. Konklusjonen er at de eneste tilfelle hvor en neutral makt har rett til å berøve kaperne deres bytte og gi det til den egentlige eier, er dersom kapringen har skjedd ved å krenke den neutrale makts territorium, eller hvis den ble utført ved hjelp av skip som ulovlig var blitt utrustet innenfor vedkommende neutrale makts område. Den danske regjering må

enten ha betraktet amerikanerne som lovlig krigførende eller som pirater der ikke kan kreve nogen rettigheter i en rettferdig krig. I første tilfelle var Danmark forpliktet til å vise begge parter en upartisk neutralitet, i siste tilfelle ville Danmarks opptreden ha fremkalt harme og krenket følelse, fordi det måtte anses som fiendtlig handling. I begge tilfelle ville Danmarks innblanding ved å gjøre inngrep i kaperens lovlige besittelse ha rettferdiggjort umiddelbare represalier, skjønt klokskap ville ha beveget U.S.A. til å avstå fra denne ytterlighet.

Det er verd å feste seg ved de kloke og sunne betraktninger Henry Wheaton til slutt gir uttrykk for, og hvor realistisk og forståelsesfullt han bedømmer den situasjon den danske regjering befant seg i under frihetskrigen – noget som nu så lang tid etter kunne skje lidenskapsløst og uten forutfattede meninger: Store innrømmelser må man gjøre m. h. t. meninger og omstendigheter i den tid frigivelsen av prisene foregikk. Danmarks politikk var den gang (som det alltid har vært senere) – heter det i utredningen – fredeligsinnet unntagen når landet ble tvunget ut av neutral stilling ved den sørgelige nødvendighet. Danmark hadde den gang grunn til å frykte Storbritannias makt og vrede – utgangen av kampen mellom de to krigførende var uvis, den vepnede neutralitet var ikke skapt. En kolonis opprør mot moderlandet ble betraktet som den mest avskyelige og unaturlige forbrytelse. Hadde den berømte statsmann som den gang ledet Danmark-Norges utenrikspolitikk, levet i våre dager, da slike revolusjoner har forekommet hyppigere, ville han uten tvil ha vist en mere riktig vurdering av reglene for internasjonal rettferdighet i slike saker.

Imidlertid hadde U.S.A.'s chargé d'affaires i København fått pålegg om å fremsette kravet for den danske regjering (skr. 31/5 1843), i henvendelsen heter det at den nordamerikanske regjering aldri hadde gitt sitt samtykke til å utslette dette krav. Ved forhandlingene om handelstraktat i 1826 var kravet riktignok ikke nevnt, men i en tilleggsskrivelse hadde daværende statssekretær Henry Clay gjort oppmerksom på at dette ikke måtte forstås som U.S.A. stilltiende oppgav kravet. Altså

måtte traktatens ordlyd ikke fortolkes som en oppgivelse, tvertimot var man fast besluttet på å vedbli med å forfølge kravene til de kunne bli endelig ordnet ved prinsipp for billighet og rettferdighet.

Som slutt på denne sak som vi har fulgt gjennom 65 år, kan nevnes at den atter ble brakt frem i Representantenes hus 22. mai 1844, idet man ville vite hva der var gjort for å oppnå erstatning av den danske stat for de tre skip som ble fratatt kaperen i Bergen 1779, dernæst om beløpet som Danmark hadde forpliktet seg til å betale (650.000 dollars) omfattet nevnte krav, hvis ikke så var tilfelle, om da ifølge ordlyden denne fordring var bortfalt. – Og dermed synes saken å ha forblitt, og tiden har senere lagt glemselens slør over den.

Ved å følge saken angående de frigitte amerikanske priser, må en uvilkårlig legge merke til A. P. Bernstorffs ærlige og vederheftige bestrebelse for å hevde en upartisk neutralitet fra Danmark-Norges side i en ømtålig mellomfolkelig situasjon. Her finner en et av flere eksempler på den overlegenhet han la for dagen i dansk utenriksledelse, og på diplomatisk evne til å unngå ytterligheter. Med ro og sindighet betraktet han og overveiet begivenheterne – traff så sine disposisjoner og holdt fast på sine beslutninger med urokkelig fasthet, slik som vi har sett det uttalt i de skrivelser som er omtalt foran.

Et springende punkt i den første fase av den konflikt som det her er gjort rede for, var den danske regjeringens bestemte forbud mot at amerikanerne nyttet fristatens (kongressens) flagg på dansk-norsk sjøterritorium. En slik tillatelse kunne den danske regjering ikke gi uten derved også å anerkjenne de nordamerikanske fristater som selvstendige. En slik anerkjennelse av de opprørske kolonier ville uvegerlig føre til at Danmark kom i konflikt med England og få de alvorligste politiske og økonomiske følger for dobbeltmonarkiet.

A. P. Bernstorff viste seg slett ikke pro-engelsk, men følte trykket av det store ansvar om det skulle komme til brudd med

England. Det måtte man for enhver pris søke å unngå, og det greiet han også ved diplomatisk kløkt og sikker vurdering av den foreliggende situasjon. Man må dessuten være oppmerksom på at nettopp i den kritiske tid foregikk viktige forhandlinger med England om en handelstraktat, og det lyktes også Bernstorff å få istand overenskomsten av 4/7 1780.

Var skaden skjedd for amerikanerne, søkte regjeringen å gjøre den god igjen så langt det var mulig ved å vise kapermannskapene tilbørlig hjelpsomhet og hensynsfullhet, og den vek ikke tilbake for økonomisk offer for å bevare freden, noget også den amerikanske regjering syntes både da og senere å ha vært oppmerksom på og ha verdsatt. Amerikanerne har uten tvil høstet erfaring ved denne hendelse – såvidt vites førte de ikke senere i denne krig priser til norske havner da de visste at de derved ville bli berøvet sitt bytte.

Et lite tiltalende trekk finner en hos den utenriksledelse som avløste A. P. Bernstorff når den for å komme ut av vanskeligheten overfor U.S.A.'s regjering søkte å skyve skylden for den uheldige episode i Bergen over på den daværende utenriksminister – det falt da ulike lettere å kritisere enn å ta ansvaret i den aktuelle situasjon.

Som et bidrag til belysning av A. P. Bernstorffs diplomatiske evner og hederlige karakter kan denne episode tjene, samtidig som det som fulgte, hører med til historien om forbindelsen og mellomværendet som Danmark-Norge hadde med den vordende stormakt hinsides Atlanterhavet.

Summary.

The neutral countries of northern Europe were placed in a difficult position when the question arose of what their attitude should be towards the new state in North America which had declared its independence of Britain on the 4th July 1776. A. P. Bernstorff, the minister directing Danish-Norwegian foreign policy, was of the opinion that trade with the Americans should continue as before, but the Congressional flag should not be recognized, and the authorities should not permit the sale of prizes taken by

American privateers. – France, who in February 1778 entered into a league with the United States, undertook to watch over American interests among neutral powers. The Danish–Norwegian government tried for as long as possible to maintain friendly terms with the rebels without offending Britain; it therefore allowed American privateers to call at the ports of the two countries provided they did so under the French flag. The local authorities and military commanding officers were informed in accordance with this.

The Danish–Norwegian government found itself in a dilemma when three British prizes, captured by the American privateer frigate »Alliance« in September 1779, were brought in to Bergen. »Alliance« was commanded by Peter Landais, and belonged to a squadron in northern European waters commanded by John Paul Jones. As a result of pressure by the British ambassador in Copenhagen, the government felt compelled to release the three prizes with their cargo, since the American rebels were not recognized as a belligerent power, and the ships consequently could not be regarded as lawful prizes. The government also invoked a treaty of 1661 between Denmark–Norway and Britain, in which each contracting party pledged itself not to tolerate the other's enemies or rebels within its boundaries. The French consul in Bergen, who on the orders of the French government took the American seamen under his charge, was put to no little expense for their keep in Bergen, until they could at last be sent on to France in March 1780. The British consul in Bergen on demand refused to pay the expenses of the Americans, and this led to financial difficulties for the tradesmen of the town who had given credit; the Danish government therefore decided to pay these expenses in order to dispose of the matter and avoid further unpleasantness from the belligerent parties.

Benjamin Franklin, who during this period was in Paris as the representative of the United States, had in the meantime been informed of the Bergen episode, and asked Congress for further instructions as to his line of action in the matter. It was also the subject of an exchange of notes and conferences between Blome, the Danish ambassador in Paris, and the French foreign minister, de Vergennes. A. P. Bernstorff's correspondence with Blome shows how he tried to act on the principle that Denmark–Norway must appear as neutral as possible, and act with consideration towards both the belligerent powers, Britain and France; – he required of the United States that their ships should not display the Congressional flag in Danish–Norwegian territory, nor bring prizes to Danish–Norwegian ports. Nor could the government in Copen-

hagen negotiate directly with the United States, which it had not yet recognized as independent.

On the 22nd December 1779 Franklin sent a memorandum to the King of Denmark (with the French ambassador in Copenhagen as intermediary) in which he stresses the friendly feelings of the Americans towards Denmark-Norway, and expresses his disappointment at the way in which the privateer episode had been treated. He appeals to the King's sense of justice, and points out that Denmark has acted unwisely if she wishes to remain in future on friendly terms with the United States, which undoubtedly has a promising future before it. If it is no longer possible to return the prizes he demands that their value – about £ 50,000 – be made good. Bernstorff answered this complaint with a letter in his own hand on January 31st 1780; he here refers to Franklin in the most flattering terms, but leaves it to the Danish ambassador Blome to explain the government's view of the matter to Franklin. In a letter to Blome written at the same time Bernstorff instructs him, and directs him to explain to Franklin the difficult position of the Danish government in its policy towards the United States, which has not yet acquired the status of a free and independent state. This explanation, however, must not have the appearance of self-justification on the part of the Danish government. Blome is further to point out that in its West Indian possessions the government has favoured United States citizens. Blome had personal interviews with Franklin, who maintained that every sense of justice dictated that the owners of the privateers should be indemnified, a view also taken by Congress.

When it was judged that the war would end in victory for the United States, the Danish government sent *Kammerherre* Ernst Waltersdorf to Paris early in the year 1783 with a special commission to negotiate with Franklin, and *inter alia* broach the desirability of concluding a commercial treaty between Denmark-Norway and the United States. The Bergen episode still proved a stumbling-block, and Waltersdorf's mission was unsuccessful.

In the year 1787 the affair of the released prizes was brought up in Congress, which voted that the United States ambassador at Versailles should inform the Danish government that the claim for compensation still held good. In March 1788 Commodore Jones came to Copenhagen with a public commission to negotiate on this matter, but once again no result was achieved. In the autumn of the same year Thomas Jefferson, the United States envoy to France, tried to open negotiations with the Danish ambassador on the matter, but the French Revolution put an end to further

conference. The affair was now laid aside, until put before Congress in 1805 and the following year by Landais, and in 1820 by the heirs of the privateer partners. In a convention in 1830 between Denmark and the United States the contracting powers decided mutual claims dating from the war of 1807-14 without any mention of indemnification for the prizes released in 1779. In the late 1830's the families of the privateer crews again brought the matter up in Congress, which requested the president to make a claim of the Danish government; this was done, but the claim was rejected. The last time this matter is mentioned in the sources is on the 22nd May 1844, when it was revived in a question in the House of Representatives, without further consequences.

Anmeldelser

Vilh. la Cour: Næsholm. Nationalmuseet 1961. 419 sider.

I Begyndelsen af dette Aarhundrede blev den unge Student Vilh. la Cour engageret af Nationalmuseet som Assistent hos Museumsinspektør P. Hauberg, der havde paabegyndt og ledede en systematisk Opmaaling og Beskrivelse af Landets middelalderlige Voldsteder. Denne vældige Gruppe af Fortidsminder, som under Grønsværen gemmer endeløse mængder af Fund til Belysning af den middelalderlige Kulturhistorie, har altid virket dragende paa Forskere, som dog næsten altid maatte give op under deres Baksen med det store og vanskeligt tilgængelige Stof. Hauberg naaede et godt Stykke Vej med sit Registreringsarbejde, men kørte dog træt midt i det, vel ikke mindst fordi la Cour pludselig smed det hele fra sig for at hellige sig helt andre Opgaver, som har optaget hans lidenskabeligt travle Arbejdsdag. Den systematiske Registrering af vore middelalderlige Voldsteder kom da til at ligge stille, indtil la Cour igen mere end en Menneskealder senere tog den gamle Traad op og satte sin stærke Personlighed ind paa Arbejdet med at bringe System i Virvaret af Voldsteds-typer fra de forhistoriske Tider til Renaissance. I det første Bind af Danske Voldsteder, Thisted Amt (1957) er det la Cours Haand, der styrer den første Plovfure i et stort, uvejsomt og stenet Terrain.

Men allerede forinden havde han valgt at gøre et enkelt Voldsted til Genstand for en minutios arkæologisk Undersøgelse, at bore saa dybt som muligt i dette ene Mindesmærke og derved tvinge det til at fortælle alt, hvad vor Tids arkæologiske Teknik kunne afæske det. Fra 1935 til 1957 varede Arbejdet med Udgravningen af Næsholm Voldsted, dog med en Afbrydelse paa en halv Snes Aar forvoldt af Krigen og hvad dermed fulgte for Udgraveren.

Naar la Cour gik i Gang med Undersøgelsen af Næsholm beroede det vel nok til en vis Grad paa en Tilfældighed; han havde i al Fald ikke paa Forhaand kunnet vide, i hvor høj Grad,

det udvalgte Objekt vilde lønne Arkæologens Anstrengelser. Det gjorde det i rigeligt Maal, til Trods for at det havde været udsat for haardere Overgreb end saa mange andre Borganlæg. Et stort Held var det, at la Cour slog ned paa et Voldsted, hvis Anlæg og Type var af særlig Interesse og som viste sig at gemme Enkeltfund, rigt varierede og i overvældende Mængde; hele Materialets Værdi øges yderligere ved de gode Dateringsforhold.

Siden Aarhundredskiftet er der af Nationalmuseet nok foretaget en Række arkæologiske Undersøgelser af middelalderlige Borganlæg. Det var dog navnlig de større Rigsborge og først og fremmest Resterne af disses grundmurede Bygninger der »gravedes ud«. Disse Bygningsrester havde afgjort Prioriteten, mens Anlæggenes utallige andre Spor og Løsfundene fortrinsvis kun registreredes og medtoges, naar de afslørede sig under Udgravningerne af Stenmurene. Man anlagde i højere Grad arkitekturhistoriske Synspunkter end brede kulturhistoriske.

Næsholm Voldsted udmærker sig ikke ved at være Resterne af en »officiel« Borg, men er et beskedent, historisk set anonymt Anlæg. Det var derfor paa sin Vis saa langt mere repræsentativt.

At det virkelig for la Cour har været magtpaaliggende at afæske Voldstedet alt, hvad det maatte kunne fortælle om Borgen, dens Tilblivelse, dens Brug, om Livsvilkaarene for dens Beboere og om dens Endeligt, herom vidner hele Udgravningsteknikken. Hvor man ved lignende Anlæg normalt sætter ind paa væsentlige Punkter ved partielle Gravninger, er paa Næsholm hver eneste Kvadratmeter Jord undersøgt helt ned til den sterile Bund, et møjsommeligt Arbejde, som dog i rigeligt Maal lønnede sig. En saadan Fremgangsmaade maa formodentlig for de fleste umiddelbart forekomme selvfølgelig, men blandt Arkæologer med Middelalderen som Virkefelt er det dog ingenlunde Tilfældet. At underkaste et middelalderligt Voldsted en i bogstaveligste Forstand tilbunds-gaaende Undersøgelse var, da Udgravningen begyndte, et Særsyn, som fra autoritativ Side nærmest mødtes med et Skuldertræk (Trælleborg blev underkastet en lignende Undersøgelse; det var da noget nyt – den er dog i sit Væsen vidt forskellig fra Næsholm. Af helt speciel Karakter er de to saa ovenud fundrige, men desværre endnu ikke publicerede »Moseborge« Boringholm og Halkær, udgravet henholdsvis 1906–12 og 1935–48).

I den foreliggende Publikation er der med grænseløs Grundighed redegjort for Udgravningens Resultater. Bogen indeholder desuden to større Excurser, dels af Svend Jørgensen om de geologiske pollen-analytiske Undersøgelser i Forbindelse med Udgravningen, dels af Ulrik Møhl om de fundne Dyreknogeter.

Værket er inddelt i fire Hovedafsnit, der henholdsvis behandler Undersøgelsen af Borganlægget, Enkeltfundene, Borgtypen samt den historiske Ramme.

I det første Afsnit demonstreres, hvorledes det vældige Stof ved den »altomfattende« Udgravningsmetode er bragt for Dagen. Et righoldigt Billedmateriale og adskillige Detailopmaalinger støtter Teksten. Ved de sidste værdsætter man, at Hovedplanens Højdekurvenet er medtaget i nødvendigt Omfang. Herved knyttes Detaillerne til Helheden paa en ganske ubesværet Maade.

Det andet Afsnit, om Enkeltfundene, placerer klart Bogen blandt den middelalderlige Arkæologis Standardopslagsværker. Med de under Udgravningen fundne 302 Mønter synes Næsholm-Tiden at kunne dateres til ca. 1240–1340 og indenfor dette Hundredaar tør man altsaa placere de talrige Enkeltfund af vidt forskellig Art. Det maa siges at være en relativ snæver Datering af et saa omfattende Fund, (dels katalogiserede i Nationalmuseet som N. 1–1221, dels henlagt unummerede i Magasin eller kasserede). I Fremtiden vil det da ogsaa være Næsholmspublikationen, man ustandselig vil ty til og henvise til, naar Talen drejer sig om Brugsgenstande fra Middelalderen, ikke mindst hvad Keramikken angaar. Publiceringen af Lerkarmaterialet fra Næsholm er simpelthen grundlæggende for Studiet af dansk middelalderlig Keramik.

Under Afsnittet om Borgtypen redegøres der for Næsholms usædvanlige Planskema. Borgbanken, der umiddelbart maa synes i sig selv at være en lille fortifikatorisk Enhed, er ved tørre Grave af beskedne Dimensioner blevet opdelt i, hvad man paa Engelsk benævner som en Outer Bailey og en Inner Bailey.

Borgens pièce de résistance, det kraftige kvadratiske Midtertaarn er anbragt i Adskillelsen mellem de to Afsnit og har tydeligvis skullet tjene til Beskyttelse af Borgbanken i sin Helhed. Det hele Arrangementet virker lilleputagtigt og primitivt, men i Borgen er Linierne til de store Forbilleder i europæisk Borgbyggeri trukket klart op. Atter et Held, at Næsholm havde dette principielt saa interessante Planskema, som ikke tidligere er erkendt herhjemme. Der er nu redegjort saa klart for Typen, at det i Fremtiden vil falde meget lettere at placere andre tilsvarende Anlæg i den rette Sammenhæng.

Ogsaa Redegørelsen for de enkelte Bygninger paa Borgbanken har givet Anledning til Betragtninger af vidtgaende principiel Interesse. Ved Fundet af et lerstampet Hus i det vestlige Bygningskompleks er der skabt Mulighed for at yde et særdeles værdifuldt Supplement til Sven Risoms grundlæggende Arbejde om denne Hustype »Nordiske lerjords-huse« (1959), men i særlig Grad maa

man glædes over den Skarpsindighed, der er lagt for Dagen ved Tolkningen af Fundamenterne til det nordlige Bygningskompleks. Det virker helt overbevisende, at man her staar overfor Resterne af et Hus, som la Cour karakteriserer som »stue-herberg-typen« og som typologisk lader sig knytte til en overordentlig udbredt Hustype. Denne Tolkning vil givetvis vise sig at lette Forstaaelsen af mangt et Bygningsspor, som maatte blive fremgravet i Fremtiden.

De historiske Kilder om Borgen svigter helt, men takket være Fundenes Mængde og Alsidighed, føles Savnet af konkrete historiske Oplysninger ikke saa tungt, som man umiddelbart kunde vente.

Det virker overbevisende, at Borgens voldelige Undergang har fundet Sted i Uro-aarene 1341-46 og at den, besat af Holstenerne eller deres Tilhængere faldt for Kongens Angreb.

I det sidste Hovedafsnit, Den historiske Ramme, gives med Baggrund i Fundene en livfuld Redegørelse for Hverdagen paa Borgen, og i Skildringen af dens dramatiske Endeligt, viser la Cour sig som en sand Bataillemaler.

Med dette Afsnit gøres hele det tunge arkæologiske Stof tilgængeligt ogsaa for de mange, der staar udenfor den arkæologiske Fagkreds. Der er særlig Grund til at fremhæve dette Afsnit, der som oftest maa savnes i tilsvarende videnskabelige Arbejder.

Hans Stiesdal

Højesteret 1661-1961. Udgivet på Højesterets foranstaltning i trehundredåret for udstedelsen af Forordning om dend Høieste Rettis administration i Danmarck den 14. februar 1661 af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle. Bd. 1-II. Kbh. 1961. 550 + 579 s.

Højesterets 300-års dag 1961 er blevet fejret ved udgivelsen af et stort værk om rettens historie. Jurister og historikere har forenet sig om at skabe den samlede fremstilling, vi hidtil har savnet, indgående og med fyldigt noteapparat. Hvad udstyret angår, præsenterer de to bind sig endda meget smukt. Ikke mindst historikeren vil påskønne at man har taget initiativ til at udgive et værk af en sådan standard.

En kort indholdsoversigt vil vise, hvor meget man har skullet spænde over for at give emnet, hvad der tilkom det. Magister Svend Ellehøj har skrevet næsten halvdelen af første bind: rettens

grundlæggelse, rettens geografiske virkefelt, rettens organisation og ydre fremtræden og rettens forhold til regeringen indtil 1746. Magister Harald Langberg har i afsnittet om »rettens sæde« skildret de skiftende højesteretslokaler og deres indretning, og dr. Georg Nørregård har dels behandlet rettens forhold til regeringen fra 1746 til 1849, dels forholdet til offentligheden gennem hele perioden. — Heroverfor står juristernes bidrag: professor Bent Christensens redegørelse for rettens forhold til regeringen efter 1849, professor Thøger Niensens afsnit om rettergangsmåden; professor Stig Iuul har skrevet om rettens domspraksis som retskilde (privatretten), justitssekretær Tage Holmboe — der har været redaktionsudvalgets sekretær — har redegjort for straffetretten. — Videre nogle korte afsnit om rettens rekruttering og om advokaterne, skrevet af Tage Holmboe i samarbejde med Arild Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen, og de to sidstnævnte har udarbejdet den »stat«, der hører sig til i et jubilæumsskrift. Og til slut et lille kapitel, som en historiker vil være specielt glad ved: arkivar Aage Raschs oversigt over Højesterets arkiv.

En sådan udstykning er naturlig og nødvendig, hvis man inden for en nogenlunde overskuelig årrække skal få skabt en indgående og sagkyndig behandling. Man har fået en række afhandlinger, der tilsammen dækker de væsentligste sider af Højesterets historie, men som ikke har meget til fælles i bærende synspunkter, og som i høj grad varierer med hensyn til disposition og fremstillingsform. Særlig i afsnittene om rettens forhold til regeringen træder det skarpt frem, hvor forskelligt jurister og historikere griber et sådant emne an; kontrasten svækker helheden, men det kan ses som en fordel, at man i et værk af denne art får præsenteret begge måder at anskue tingene på. Bortset fra disse tre afsnit har forfatterne behandlet hver sit emne gennem hele den 300-årige periode. Den saglige inddeling har måttet dominere på bekostning af den tidsmæssige sammenhæng, som historikeren uvilkårligt vil søge at etablere. Det er klart og overskueligt og sikkert også praktisk for mange af dem, der benytter værket. Den, der vil danne sig et historisk sammenhængende indtryk af rettens udvikling gennem tiderne, og som ikke på forhånd er vel bevandret i emnet, bliver nok nødt til at gennempløje »Højesteret 1661—1961« mere end én gang, før brudstykkerne samler sig til et mønster; men en kronologisk opdeling var næppe gennemførlig og kan blive praktisk talt uoverskuelig. — Sophus Vedels gamle og i mange henseender fortjenstfulde arbejde om Højesteret indtil 1790 er et skræmmende eksempel i så henseende.

Derimod kunne den, der læser hele værket i sammenhæng,

nok have ønsket afsnittene lidt anderledes placeret. Det er utvivlsomt god systematik, at man efter indledningen om rettens grundlæggelse redegør for, hvilke geografiske områder Højesteret har virket for i tidens løb, men for den, der vil læse om den danske højesteret, virker det nu lidt afsporende således at starte med et langt, velskrevet og sagkyndigt afsnit om Norge, atlantehavsøerne og tropekolonierne samt om hertugdømmernes særlige forhold, inden man iøvrigt har set retten i funktion. Man kunne have ønsket de grundlæggende afsnit om rettens organisation og rekruttering og om rettergangsmåden anbragt umiddelbart efter indledningen.

En følge af værkets opbygning er, at der findes ikke så få gentagelser. Redaktionen har selv fremhævet dette i forordet og med rette sagt, at gentagelser ikke kunne undgås, hvis hvert enkelt afsnit skulle fremtræde som en helhed. I virkeligheden er det af betydelig interesse at se forskellige forfattere behandle samme problem — f. eks. Thøger Nielsen og Stig Iuul om præjudikaternes betydning — men man kan komme ud for overraskelser. Således Stig Iuuls redegørelse for, hvorledes kongens personlige opfattelse af en sag har været afgørende for herredagens rettertings domme før 1660, også i tilfælde, hvor et flertal af rigsråderne ville dømme anderledes; et forhold, der muligvis kan forklare, at man ikke har fundet det påkrævet udtrykkeligt at anføre kongens øverste domsmagt i kongeloven: den var noget på forhånd givet. En meget fristende forklaring på en besynderlig lakune i kongeloven; men hvem vil drømme om at søge dette i afsnittet om Højesterets domspraksis som retskilde? Det kan ikke nægtes, at den, der fuldt ud vil drage nytte af »Højesteret 1661—1961«, gør vel i at studere indholdsfortegnelsen grundigt¹. Men set i forhold til den rigdom, dette værk rummer af oplysninger og sagkyndige vurderinger, er det småindvendinger.

Ingen dansk institution synes at have udvist en sådan fasthed og kontinuitet som Højesteret. Begivenhederne 1848—49 medførte ikke umiddelbart² væsentlige ændringer i rettens virksomhed; der skete ikke meget mere, end at den højtidelige årlige åbning af Højesteret ophørte — lidt trist, men inderlig fornuftigt — og at den kongelige tronstol med tilhørende symbolik og tiltale-

¹ Sagregister savnes; men et fyldestgørende sagregister måtte unægtelig være svulmet op til et leksikon af ganske antageligt format, og så indgående og overskuelig som indholdsfortegnelsen er, gør den god nytte.

² Anderledes naturligvis på længere sigt, da retsreformen endelig gennemførtes. Den nærmeste dyberegående virkning efter 1849 var vel loven af 1856, hvorefter Højesterets domme blev ledsaget af præmisser.

former forsvandt fra retslokalet (tronstolen blev endda fjernet så diskret, at man ikke med sikkerhed kan fastslå, hvornår det skete). Og på samme måde er det nærliggende at anlægge det synspunkt, at selve Højesterets grundlæggelse 1661 ikke betyder noget afgørende brud med udviklingen. Den bestående ordning af den øverste retspleje var efter tidens forhold så fyldestgørende, at man ved statsomvæltningen 1660 næppe kan have følt noget stærkt behov for ændringer på dette punkt. Det var dog næppe ønsker om retsreformer, der var bestemmende for planerne om at forene administration og højeste domstol i kancelliet eller i det Righofkanslerens kollegium, som forfatteren af »Regierungs Policey« opererer med. Og bortset fra princippet om standsparitet indebar forordningen om rettens grundlæggelse februar 1661 ikke noget brud med traditionerne; når forordningen er så tyndbenet, som den er, fristes man til at se det som udtryk for, at bestående praksis foreløbig følte fyldestgørende, når blot rigsråderne suppleredes med et passende antal lærde og borgerlige assessorer. Men det er det evige problem om, hvad Frederik 3. på givet tidspunkt kan have villet eller ønsket, og hvor megen plan og sammenhæng man tør formode bag begivenhederne¹. Det bliver jo næsten et personligt skøn, om man med Stig Iuul² vil se forordningen af 14. februar 1661 som det gamle rigsråds »sidste knæk«, eller om man vil synes at kongen ved at bevare rigsråder som dommere i den nye højesteret netop ønskede at vise moderation og en vis respekt for kontinuiteten. Fra den smule, der er igen af Statskollegiets overvejelser, ses det, at man her havde tænkt sig en bestemmelse om, at når assessorerne ikke var enige om en dom, skulle afgørelsen ligge hos kongen. Ellehøjs klare og velovervejede fremstilling peger på, hvad dette *kan* tænkes at indebære: har det været meningen, at dommerne i andre tilfælde skulle dømme uafhængigt af kongen? i så fald turde det være forståeligt, at reglen ikke fandt nåde for Frederik 3.'s øjne. Efter det foreliggende er det i hvert fald naturligt at formode, at Frederik 3. ikke foreløbig har ønsket at binde sig til alt for præcise bestemmelser. Og hvis man vil fremhæve, at forandringerne i første omgang ikke virker særlig revolutionerende, så er der unægtelig i de følgende årtier momenter, der indebærer meget væsentlige ændringer i forhold til tiden før 1660. De domme, der var blevet fældet på herredagens retterting, var

¹ Som baggrund for rettens grundlæggelse har Ellehøj givet en indgående behandling af hele statsomvæltningen. Det er sagligt velbegrunder, selv om nogle læsere måske vil finde det lidt strengt, at man først på side 28 kommer i gang med højesteretsproblemerne.

² Ugeskr. f. Retsv. 1961 B, s. 43 ff.

ganske naturligt blevet opfattet som retsstiftende lovforklaringer — og om herredagens kompetence i så henseende kunne der ikke råde nogen tvivl, så vist som kongen og rigsrådet i forening havde den lovgivende magt. Heroverfor er det ganske karakteristisk, at den tidlige enevælde ikke vil tillade, at Højesterets domme får karakter af lovforklaring, og de må ikke være ledsaget af præmisser. Fremdeles vil man, atter i modsætning til tidligere, at præjudikater ikke skal være bindende for retten — officielt er det kongen, der dømmer, og hans magt tør ikke begrænses — og det er gennem lange tider udtrykkelig forbudt sagførerne at anføre præjudikater i deres indlæg.

Man kan fremhæve kontinuiteten i rettens historie efter 1660 og dens ønske om at »forblive sig selv lig«; men de forandringer, der efterhånden kom, var meget væsentlige, selv om de kom gradvis og i nogle tilfælde næsten umærkeligt. Selvfølgelig kunne man ikke skabe en rimelig retspraksis uden at tage hensyn til præjudikaterne, og i tidens løb blev de aldeles afgørende for dommernes holdning, selv om det kneb betydeligt, fordi man hverken havde »visdomsbøger« eller brugbare sagregistre til protokollerne; man måtte holde sig til hukommelsen og gjorde da lejlighedsvis sære hop. Afgørende for rettens hele stilling blev vel, at der inden for den store kreds af mænd, der officielt var udpeget til at virke i retten, med en vis nødvendighed og forholdsvis hurtigt dannedes en inderkreds, der under ledelse af justitiarius gjorde det egentlige arbejde, og det er bemærkelsesværdigt, hvorledes de efterhånden har formået at hævde rettens autoritet og uafhængighed. Man tør måske her anføre J. H. Deuntzers vurdering af de domme, som Højesteret afsagde i 1683: de udmærker sig »i langt højere grad, end man vistnok i almindelighed tiltror tiden og de daværende dommere, ved konsekvens, sund juridisk opfattelse og en naturlig betragtning af de foreliggende retsforhold«¹. Man kan tilføje, at denne retstradition har enevælden ikke æren af at have skabt.

I fremstillingen af Højesterets forhold til regeringen bliver Svend Ellehøjs afsnit om tiden indtil 1746 på en vis måde det mest afgørende; den ret uafhængige stilling, der uden egentlig modstand fastlagdes ved bestemmelser efter 1746, og ligeledes den skelsættende ordning af 1771 må vel siges at stå som naturlige konsekvenser af, hvad der var under udvikling før 1746. Det er værdifuldt, at Ellehøj har fået plads til en bred behandling og kunnet diskutere problemerne f.eks. om rettens sammensætning, uanset at dette også er behandlet andetsteds.

For en senere tid har det været naturligt at betragte kongens

¹ Højesteret i 1683, s. 69.

kontrolmuligheder og lejlighedsvis indgreb i den første tid som noget principielt forkasteligt. Samtiden turde have set anderledes på det. Det tør næppe overses, at den tomme kongelige tronstol i højesteretssalen gennem lange tider kan have bidraget væsentligt til at højne rettens anseelse, og at det i begyndelsen næppe følte ydmygende, men tværtimod afstivende for Højesteret, at man i så mange tilfælde kunne eller skulle henskyde afgørelser til kongen. Man kan fremhæve de juridisk betænkelige momenter ved sagerne mod Kaj Lykke og Ulfeldt; egentlig må man vist snarere undre sig over, at retten vovede at slå til over for Søren Kornerup. Det indgår vel i hvert fald i lægmands retsopfattelse, at man gerne ser landets øverste domstol udrustet med en sådan myndighed og en sådan vilje til at værne retten, at den kan gå imod lige meget hvilke magthavere og få sin afgørelse respekteret; men det turde være urimeligt og urealistisk at gå i rette med den dømmende magt, hvis den gennem tiderne ikke fuldt ud har levet op til idealet. I sit afsnit om rettens forhold til regeringen efter 1849 stiller Bent Christensen sig noget reserveret over for tanken om domstolene som repræsentanter for en verdensfjern, abstrakt retfærdighed, »idealet om domstolene som en isoleret, neutral enklave i et samfund, der iøvrigt akcepterer, at grundlæggende afgørelser i det økonomiske og politiske liv træffes i forhandling eller om nødvendigt — ublodig — strid mellem organiserede synspunkter og interesser. Efter denne forfatters mening er domstolenes neutralitet, hvor væsentlige politiske spørgsmål undtagelsesvis står på spil, en umulighed« — (I, 353). Historikeren vil vist være den sidste til at gøre indsigelse her.

Medens Georg Nørregård i sit afsnit om forholdet til regeringen 1746—1849 naturligt har givet en indgående behandling af de politiske sager — ikke mindst pressesagerne — har Bent Christensen i sit efterfølgende afsnit nøjedes med at tage nogle typiske tilfælde frem. Her havde en historiker ikke haft noget imod en fyldigere behandling, f.eks. en fornyet prøvelse af Troels G. Jørgensens vurdering af det nationalliberale opgør med Højesteret omkring og efter rigsretssagen 1855—56 eller af rettens standpunkt til provisorielovgivningen i 1880'erne, specielt sagen mod Sigvald Olsen og de muligheder for en underkendelse af presseprovisoriets gyldighed, som professor Ernst Andersen har fremdraget¹. Men

¹ Fra juraens overdrev, s. 130 ff. Bent Christensen fremhæver med rette det politiske indslag i voteringen (I, 410); men det interessante er, at det i en række tilfælde er højremænd, der er betænkelige ved at godkende provisoriet. Man kan se det som udtryk for, at så mange moderate højremænd ikke følte sig solidariske med Estrup; men man vil vel ikke gå så vidt som

det skal ikke nægtes, at de »politiske sager«, trods den blæst, der naturligt nok har stået om dem, udgør en lille og for retsudviklingen som helhed ikke særlig væsentlig del af Højesterets arbejde siden 1849, og at det er nok så vigtigt at få en redegørelse for de problemer, der dominerer i Bent Christensens fremstilling: rettens beføjelse til at kontrollere forvaltningen, og dens muligheder for at gribe ind over for lovgivningsmagten og erklære en vedtaget lov for grundlovsstridig. Set med en ikke-jurists ukyndige øjne er det et særdeles værdifuldt afsnit.

Georg Nørregård har i kapitlet om Højesteret og den offentlige mening af gode grunde måttet lægge hovedvægten på tiden efter 1800. Når Højesteret så sjældent står for skud før 1800, må man vel med dr. Nørregård kunne formode, at der har været en virkelig respekt for retten — selv »en så hvas tunge som P. A. Heibergs dydede sig«; og at enkeltpersoner, der troede sig forurettet (som den let besynderlige Lars Berth i 1790'erne), kom med kritik, viser jo meget lidt om den almindelige vurdering. Til gengæld er Højesteret nogle gange blevet inddraget i politisk kamp og pressepolemik gennem de sidste 100 år, og det er ikke småting, der her er udtalt — rigsretssagen i 1850'erne, Venstre og socialisterne efter 1870 og den socialdemokratiske presse også efter 1900, C. Th. Zahles kritiske bemærkninger (hans syn har vel i nogen grad været bestemt af ungdomsindtrykkene fra provisorieårene), eller statsminister Staunings lidet ærbødige udtalelser efter Kolindsund-dommen og frihedsbevægelsens kritik under besættelsestiden. Det er et livligt og velskrevet kapitel, og man kan kun udtrykke sin tilfredshed med, at udgiverne i et jubilæumsværk af denne art ikke er vejet tilbage for at præsentere en sådan blomsterkost af mindre elskværdige udtalelser om retten.

Thøger Nielsens redegørelse for rettergangsmåden, dommenes tilblivelse og sagernes beskaffenhed hører til de afsnit, der tydeligst viser de dybtgående forskydninger, der er foregået gennem de 300 år. Thøger Nielsen vil næppe se selve begivenheden 1661 som et dybtgående skel — ved at gå ind på udviklingen før 1660 har han vel snarest fremhævet kontinuiteten — men han understreger virkningen af enevældestaten på længere sigt: at rettens assessorer i første række er statstjenestemænd og efterhånden alle juridisk uddannede, og det afgørende moment, at man i hvert fald fra midten af 1700-tallet får skabt et særligt retsplejesystem for

at hævde, at dommernes holdning udelukkende var politisk bestemt. Ser man på voteringerne, synes det nærliggende, at en dygtigere argumentation fra forsvarers side, som Ernst Andersen antyder, kunne have ført til et andet resultat.

straffesager. Det er en naturlig følge af emnet, at Thøger Nielsen ikke disponerer stoffet efter historisk sammenhæng, men opdeler det i saglig systematik og dermed punkt for punkt kommer frem til en vurdering af aktuelle problemer. Her noterer man sig en udpræget betænkelighed ved, at Højesteret skulle afskæres fra realitetsbehandling af borgerlige sager, en protest mod, at bevisumiddelbarhedsgrundsætningen skulle medføre, at Højesteret alene udtalte sig om jus, ikke om factum (med kritik af de tendenser, Nellesmann i forrige århundrede gav udtryk for under påvirkning af tysk ret). Thøger Nielsen er tilbøjelig til at beklage, at man under indtryk af retssagernes mængde er gået over til at lade retten virke i to afdelinger: det var »på et ret spinkelt grundlag, man brød med århundredgamle traditioner«, og »fremtiden vil vise, om det i længden er en holdbar ordning«, at man i så mange sager nøjes med fem dommere. En øjensynlig sympati for den gamle, talstærke Højesteret som en enhed, en ret der meget vel har formået at bedømme factum, selv om man i så ringe grad har udnyttet mulighederne for vidneafhøring. Tillige nogen kritik af, at retten ikke har ønsket offentlig votering — selv om det måske som i Norge var gået sådan, at dommerne alligevel forinden forhandlede for lukkede døre, havde det muligvis medført, at der blev givet mere fyldestgørende præmisser — og tillige kritik af tendensen til at konkretisere præmisserne så vidt, at de almene konsekvenser af rettens afgørelse svækkes.

Som indledning til sit afsnit om Højesterets domspraksis som retskilde, hvad privatretten angår, bemærker Stig Iuul, ikke uden grund, at en fuldstændig behandling af emnet er en utopi, og selv om den lod sig gennemføre, ville den dog virke utilfredsstillende, fordi man tillige måtte behandle de øvrige domstoles praksis. Stig Iuul har da udvalgt en række specielle retsproblemer, hvor der har været konflikt mellem teori og praksis: f. eks. erhvervelse af ejendomsret under forhold, hvor det afhændede forbliver i sælgerens besiddelse; tilbagesøgning af betaling erlagt af en umyndig køber og hermed spørgsmålet om »pengereglen«; hvor vidt et løfte må anses for forpligtende for den, der giver det, så længe den anden part ikke har accepteret det; anvendelse af culpa-reglen i erstatningssager. Forinden er bl. a. givet en indgående behandling af præjudikaternes betydning for domspraksis og en diskussion af hovedretninger i den juridiske litteratur, specielt modsætningen mellem det 18. århundredes naturretsbegreb og Ørstedes syn. Også en ikke-jurist finder det særdeles instruktivt at se, gennem de valgte eksempler, hvorledes synspunkterne i den juridiske litteratur har kunnet påvirke retspraksis, ikke mindst

hvornår og i hvilken udstrækning Ørsteds tanker slår igennem; men anmelderen skal af gode grunde vogte sig for at forsøge en vurdering af disse »nice sharp quillets of the law«. Så fængslende som dette er, havde man med stor glæde set flere områder af privatretten behandlet efter samme metode.

Tage Holmboes behandling af domspraksis på strafferettens område kontrasterer med Stig Juuls afsnit. Holmboe søger i sin ret omfattende fremstilling at give en samlende oversigt, og han viger ikke tilbage for at aftrykke en del retsakter, bl. a. voteringer, hvorved læseren får et mere umiddelbart indtryk af rettens virke, end man ellers gennemgående får. Han giver også korte afsnit om Højesterets kontrol med underinstanserne og om bevisbedømmelsen, og man får en fyldig behandling af domspraksis med hensyn til manddrab, løssagtighed og berigelsesforbrydelser, områder hvor det 18. århundredes ændrede syn på forbrydelse og straf træder meget klart frem¹. Sammenholder man med Ellehøjs, Georg Nørregårds og Thøger Niensens afsnit, fristes man til at sige, at dette århundrede var det vigtigste i rettens historie. I en senere tid ser man blandt andet kontrasten mellem Ørsteds relativt strenge syn på strafferetsplejen og Højesterets betydelige mildere praksis. Derimod kan det ikke nægtes, at behandlingen af de sidste 100 år er kortfattet; man havde f.eks. gerne set lidt mere om, hvorledes Højesteret anvendte straffeloven af 1866 — men i betragtning af, hvor meget der er ydet med hensyn til ældre tid, føles det næsten urimeligt at komme med indvendinger.

Afsnittene om rettens »rekrutering« og om advokaterne er ret kortfattede oversigter.

Endelig må fremhæves Harald Langbergs kapitel om »rettens sæde«. Når man taler om kontinuiteten i Højesterets historie, gælder det unægtelig ikke lokalerne; det er ganske forbavsende, så meget man i tidens løb har tilladt sig at jage rundt med den hæderværdige ret — men det har medført, at man kan give et fyldigt indtryk af, hvilke omgivelser og hvilken indretning af rummet man til skiftende tider har fundet passende, og fremstillingen er et udmærket eksempel på, hvor meget den ydre indretning

¹ Typisk, at man efter ca. 1750 stille holder op med at spørge teologerne om Guds vilje med hensyn til strafferet. At teologerne har bidraget betragteligt til en efter vor opfattelse umenneskelig hård retspleje, er ubestrideligt; men umenneskeligheden skyldtes dog ikke moseloven alene, der lå også verdslige synspunkter til grund for den brutale anvendelse af afskrækkelsesprincippet. Dertil det moment, at teologerne ikke ret vel kunne gøre andet end at holde sig til bibelen; det afgørende var, at man fandt det nødvendigt og naturligt at spørge dem og i det hele følte sig bundet af Guds lov. Holmboes vurdering heraf (II, 167—68) forekommer særdeles velafvejet.

kan fortælle om en institutions historie. Højdepunktet er vel skildringen af den retssal, C. F. Hansen skabte på det andet Christiansborg; over for Harald Langbergs begejstring er det lidt trist at fastslå, at retten i det daglige foretrak at blive i Prinsens Palæ, indtil oldsagssamlingen og indenrigsministeriet forjog den til Amalienborg. Langbergs kapitel er dejligt illustreret og, som man vel kunne vente, sine steder særdeles fornøjeligt. Ikke mindst påvisningen af, at rettens nuværende placering på forhøjningen i halvcirkel stemmer med oldtidens romerske tribunal og med apsisbilledet af Kristus og de tolv apostle i S. Pudenziana i Rom. »Den, der efter forandringen i 1937 så Højesterets præsident sidde selvrettende på forhøjningen, kunne følgelig notere sig, at nogen værdigere måde at sidde på gaves ikke for en højesteret«. Det bemærkes dog, at man næppe har været sig denne ærværdige baggrund bevidst, og at ordningen simpelthen er praktisk og giver den naturlige ligestilling for dommerne.

Museumsinspektør Gudmund Boesen har som billedredaktør i høj grad bidraget til, at værket præsenterer sig så smukt. Illustrationerne spænder fra Karel v. Manders tegning af rettertinget til Anton Hansens beske maleri af cementkrigen for Højesteret og Bo Bojesens tegning af trængslen, før man afskaffede højesteretssagførerprøven. Det kan ikke nægtes, at de gamle portrætter virker smukkeste, navnlig helsidesplanchen af Henrik Stampe. Men selv Saltofts noget for miskendte højesteretsmaleri fra 1911 må siges at hævde sig stolt som illustration i sammenligning med de moderne farvefotografier af retslokalerne.

Kjeld Winding.

Viggo Sjøqvist: Peter Vedel, Udenrigsministeriets Direktør. II, 1865–1911 (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 10). Århus 1962, 387 sider.

1957 udkom 1. bind af nuværende overarkivar i udenrigsministeriet Viggo Sjøqvists værk om P. Vedel (anm. af Erik Møller i Hist. Tidsskr. 11. r. V, 494 ff.). For værkets 2. bind har overarkivar Sjøqvist nu erhvervet den filosofiske doktorgrad ved Københavns universitet¹. Bind I blev modtaget med stor anerkendelse, og også om det foreliggende bind kan der siges meget godt. Det danner afslutningen på den første videnskabelige biografi af en

¹ Den følgende anmeldelse er en tillempet gengivelse af recensentens opposition ved bogens forsvar.

af de betydelige skikkelser i vor politiske historie i 19. årh. Det bygger på et omfattende grundlag af utrykte kilder, hentet fra danske og en lang række udenlandske arkiver, og adskilligt af materialet er her for første gang udnyttet af forskningen; det gælder bl. a. store dele af Vedels privatarkiv. Dertil kommer de danske og fremmede aktpublikationer. Kilderne er i det store og hele behandlet metodisk og med kritik; på flere steder er der foretaget en minutøs og klar, undertiden skarpsindig kildeanalyse. Forf.s konklusioner er som regel forsigtige og ofte umiddelbart overbevisende. Fremstillingen er desuden præget af, at dr. Sjøqvist gennem sin embedsgerning er blevet fortrolig med den ministerielle atmosfære og den diplomatiske forretningsgang. Hans omtale af Vedel selv og af andre personer i bogen vidner jævnlig om et sundt jugement og om menneskelig forståelse og erfaring.

Der er meget nyt i bogen. Det har ikke kunnet samles i en enkelt these eller nogle få theser, og en anmeldelse kan ikke opregne alle de nye enkeltheder, men kun antyde hvad det drejer sig om.

Biografiens 1. bind gav i et i visse henseender nyt billede af Vedels personlighed; påfaldende virkede især hans usikkerhed i en krisesituation som 1864 (jfr. Hist. Tidsskr. 11. r. V, 495 f.). På dette punkt, personkarakteristikken i snævrere forstand, bringer det foreliggende bind ikke så overraskende resultater, men forf. meddeler dog supplerende træk om den ældre Vedel og giver navnlig en meget indgående skildring af hans hjemliv og hans personlige forhold til de andre embedsmænd under udenrigsministeriet og til visse af ministrene. I den forbindelse påvises at den fra Vedels senere år kendte spænding mellem ham og Estrup først opstod 1878 (s. 116 ff.), og forf. bringer interessante oplysninger om justitsminister Nellemanns rolle som Vedels rådgiver og en slags viceudenrigsminister i Estrups regering (s. 238).

Da forf. som den første behandler hele Vedels embedsgerning udførligt, er det nu blevet muligt at se visse hovedlinier eller dog hyppigt forekommende træk i Vedels politiske opfattelse. Det er ikke helt let, for bemærkningerne herom er som følge af den overvejende kronologiske fremstilling spredt rundt om i bogen, men for den opmærksomme læser lader det sig altså gøre. Det gælder f. e. Vedels meninger om hvordan det nordslesvigske spørgsmål kunde tænkes løst (s. 35, 98, 284) og hans stilling til planerne om Danmarks neutralisation (s. 107 ff., 198 f.). Interessante og nye er – for at nævne endnu et eksempel – forf.s oplysninger om Vedels kritiske holdning til forsvarsbevægelsen i 1880erne og 1890erne og det Estrupske fæstningsbyggeri (s. 190 ff., 204). Forf. har end-

videre kunnet korrigere eller uddybe den gængse opfattelse af Vedels betydning for dansk udenrigspolitik – dels viser han, at Vedel i nogle perioder (mens Bluhme og Reedtz-Thott var udenrigsministre) havde mindre indflydelse end hidtil antaget, dels dokumenterer eller sandsynliggør han Vedels indsats i en række diplomatiske forhandlinger.¹ Redegørelsen for Vedels diplomatiske virksomhed, der ofte går ud over hvad en rent biografisk skildring kræver, giver adskillige nye detailbidrag til dansk udenrigspolitikshistorie.

Blandt det meget positive i bogen bør endnu fremhæves den både kritiske og forstående behandling af Vedels historiske forfatterskab, især arbejderne om J. H. E. Bernstorff og D. G. Monrad. Forf. viser her bl. a. at han har en selvstændig mening om den ældre Bernstorffs udenrigspolitik.

Blandt mine indvendinger skal jeg begynde med at nævne to generelle. Først bogens komposition, altid en vanskelig sag i en biografi af en historisk betydningsfuld person. Den synes mig mest vellykket i 1. bind, hvad der nok hænger sammen med at Vedels virksomhed i udenrigsministeriet indtil 1864 koncentrerer sig om forholdet til de tyske magter i spørgsmålet om hertugdømmerne. I 2. bind virker fremstillingen fast og velafbalanceret så længe Art. V er i centrum (til 1879), men i den følgende periode er skildringen af Vedels embedsgerning tilbøjelig til at falde fra hinanden i en usammenhængende række diplomatiske incidenter; forf. har her været for bundet af sit stof. En mere betænkelig svaghed er dog bogens påfaldende mangel på litteraturhenvisninger, der gør det vanskeligt for ikke-specialister at se hvad forf. bringer af nyt. Han bygger helt igennem på direkte kildestudier, hvad der jo i og for sig er prisværdigt, men det fritager ham ikke for at henvise til de historikere der har benyttet de samme kilder og som helt eller delvis er kommet til samme resultater. Professor Aage Friis har i Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark (herefter citeret: Friis) og i forskellige mindre afhandlinger på mange punkter foregrebet forf.s fremstilling, hvad forf. i højere grad burde have anerkendt. Heldigvis nævner han i bogens engelske résumé en række af de steder, hvor hans opfattelse afviger fra Aage Friis'. I det følgende skal jeg prøve at

¹ I forbigående må jeg protestere imod, at der et enkelt sted (s. 231) argumenteres for Vedels åndelige ophavsret til en instruks med at der ikke er rettet i hans koncept. Det er der f. e. heller ikke i koncepten til ordren til Quaade 4. februar 1879, som iflg. forf. ikke dækker Vedels opfattelse (s. 132 f.).

tage stilling til visse af disse uoverensstemmelser, der i det væsentlige gælder perioden indtil 1879.

Aage Friis hævdede (Friis I, 23) at det slesvigske spørgsmål for regeringen i løbet af efteråret 1864 »definitivt« blev det nordslesvigske. Forf. mener derimod (s. 11, 40, 304, 334 note 8) at dette først skete 1867, da regeringen og Vedel måtte »revidere alle forhåbninger om at få hele det dansksindede Slesvig tilbage« og »definitivt erkendte, at landet syd for Bovlinien var tabt«. De to historikere taler imidlertid om forskellige ting. Forf. opererer med det moderne geografiske begreb »Nordslesvig«, som først har fæstnet sig i vort århundrede¹ – jfr. at A. D. Jørgensen endnu 1891 kaldte Åbenrå »et godt centrum for Mellemslesvig« (Breve ved Harald Jørgensen, s. 273) – og tænker med »det nordslesvigske spørgsmål« på hvad regeringen i 1867 faktisk mente at kunne opnå af Slesvig, mens Aage Friis – i bedre overensstemmelse med tidens sprogbrug – sigter til det principielle ønske om restitution af hele den dansksindede del af Slesvig og kun den. Selv om regeringen i en forhandlingssituation måtte opgive noget af det danske område, kunde den på et højere plan opretholde princippet, men det var brudt så snart dens krav gik væsentlig ud over sindelagsgrænsen. Friis vidste godt at regeringen sidst i 1864 regnede Flensborg med til det danske Nordslesvig (anf. skr. s. 55)², og det var dengang (som det fremgår af de flensborgske valgtal omkring 1870) selv efter en nøjeregnende anvendelse af det nationale selvbestemmelsesprincip berettiget. Alligevel havde Friis uret i sin ovenfor nævnte påstand, men det blev først klart adskillige år efter at den var fremsat, nemlig da det danske alliancetilbud til Preussen af april 1866 blev kendt i sin helhed; det viste at regeringens principale krav da var Slienlinien, altså langt mere end det dansksindede Nordslesvig (Det nordslesv. Spørgsmål 1864–1879 (herefter citeret: Akter) V, 435 f.). Få måneder senere kom Pragfreden. Dens art. V og de slesvigske valgresultater fra 1867 bidrog utvivlsomt til at holde de officielle danske genforeningsønsker fast ved sindelagsgrænsen (nord eller syd om Flensborg), men endnu i august 1870 vilde tre af ministrene åbenbart gå ud over den (Friis III, 170).

Som fremhævet i forordet beskæftiger forf. sig særlig indgående med de udenrigspolitiske kriser juli–august 1870 og fe-

¹ Hans Lund har i dagbladet Vestkysten 30. aug. 1960 samlet eksempler på hvor varierende sprogbrugen var på dette punkt i 19. årh.

² Det gjorde den måske også i 1870 (Friis III, 255 f.).

bruar–marts 1879. Begge behandles klart, selvstændigt og på flere punkter skarpsindigt, men rigtignok ikke altid overbevisende.

Hvad krisen 1870 angår må jeg nøjes med at gå nærmere ind på et problem som forf. lægger speciel vægt på, nemlig Kriegers stilling.¹ Forf. siger herom: »Professor Friis' account of this crisis where he describes Krieger as the minister who supported Vedel by keeping his bellicose colleagues in check, is hardly tenable. Vedel tried to restrain Krieger but did not succeed entirely.« Friis' opfattelse er nu lidt mere nuanceret end her påstået. Han taler om Kriegers »tvivl og vaklen« og hans frygt for ansvaret, og siger at der utvivlsomt under krisen var øjeblikke hvor Krieger var ved at glide; men »iblandt ministeriets ledende medlemmer [d.v.s. de nationalliberale?] blev Krieger dog Vedels støtte« (Friis III, 51 f., 214, jfr. 245 ff., hvor Friis' opfattelse af hovedpersonerne resumeres). Det er også misvisende, når forf. hævder at »hver gang Krieger blev presset til at tage et standpunkt, sluttede han sig til »de Andre« [d: de »alliancevenlige« ministre Hall, Haffner, Fønnesbech og Fenger] mod Holstein og Rosenørn« (s. 81). Dr. Sjøqvist er ligesom Holstein tilbøjelig til at dele ministeriet i »alliancetilhængere« og »alliancemodstandere«, regner Krieger til de første og udelader ham – e. m. m. højst uretfærdigt

¹ Jeg skal dog kort kommentere et par enkeltheder. S. 76, lin. 3–4: Det er ikke rigtigt at Quaade 19. juli blev anmodet om at virke for opfyldelse af Art. V, det skulde efter Vedels forsigtige politik England og Frankrig gøre (Akter II, 504). – S. 78 lin. 4 ff.: Læseren må tro, at Quaade søgte at føre sit ministerium bag lyset ved at undlade at nævne hr. Kafkas titel. I udenrigsministeriet kendte man imidlertid godt denne ansete Berlinerhåndværker og hans forbindelser i det konservative parti og til Bismarck (Akter I, 63, 93; II, 513, 695). – S. 80: Vedels her omtalte udkast til neutralitetserklæring kan efter det bevarede brudstykkets karakter (Akter II, 536), som vanskeligt kan harmonere med det forbehold om dansk handelfrihed der findes i den endelige neutralitetserklæring, næppe være det i ministermødet 24. juli vedtagne, men er snarere det som Hall i mødet 23. juli afviste (jfr. s. 78). – S. 81 øverst: Det er urigtigt at man ved at følge neutralitetsreglerne fra Krimkrigen »undgik at tage stilling til det prekære spørgsmål, om kul var krigskontrabande«. Det fremgår bl. a. af bekendtgørelse 25. juli 1870 at kul ligesom under Krimkrigen ikke blev anset for kontrabande, og den franske flåde tog kul ind i Danmark (Akter II, 506, 560; Friis III, 244). – S. 92: Den russiske regerings forslag til den engelske om i fællesskab at lægge pres på Frankrig for at få det til at respektere Danmarks neutralitet blev først kendt i udenrigsministeriet 4. august (Friis III, 204), og det kan derfor ikke være »denne interesse for Danmarks skæbne«, der søgtes udnyttet i instruksen til Vind af 2. august og i den uafsendte depeche af lignende indhold til London, som er dateret 5. august men iflg. forf. formentlig konciperet 3. august; begge var en fortsættelse af Vedels – i hvert fald efter Sydtysklands tilslutning til Preussen temmelig udsigtsløs – forsøg på at få Bismarck til at købe Danmarks neutralitet med Nordslesvig.

– af listen over dem der med Vedel kæmpede for at »stoppe alliancevennerne« (s. 94 f.). Han nævner kun Holstein, Rosenørn og Frijs.

Vi ved ikke engang, om Vedel fra krisens begyndelse i sit hjerte var ubetinget modstander af en fransk alliance (jfr. Friis III, 247 f.); breve som de s. 76 og 80 citerede af 19. og 23. [?] juli kan fortolkes anderledes. Hvor forf. s. 72 f. fremstiller det som om han privat var ubetinget »alliancemodstander«, bygger han på Vedels beretning fra 1903, men en så sen kilde må netop på dette punkt være under mistanke. Holsteins ord om at Vedel var enig med ham og Rosenørn (s. 87; Friis III, 160, 165), kan ligesom grev Frijs' om at han havde støttet Vedel mod »den absolute neutralitet« (Akte II, 652; Friis III, 177) gælde Vedels taktik. Og om den er der ingen uenighed mellem professor Friis, forf. og anmelderen. Den sigtede først mod at få Preussen til at give Nordslesvig som vederlag for Danmarks neutralitet (den forbeholdne neutralitetspolitik, jfr. Friis III, 50, 177), derefter mod at hindre at Danmark *i utide* forpligtede sig (ved en formelig alliance eller bestemte løfter om en sådan) overfor Frankrig; om dette sidste, og ikke om hvorvidt en alliance overhovedet på noget tidspunkt under krigen burde afsluttes, stod den afgørende strid mellem ministrene. I den forbindelse måtte Vedel virke for at holde sammen på ministeriet, og det er en af forf.s fortjenester at han noget stærkere end Aage Friis fremhæver hvilken rolle frygten for en ministerkrise spillede for Vedel, Rosenørn og Holstein. Iflg. Holstein vilde hans og Rosenørns demission blive opfattet som et krigsvarsel, og Halls tilbagetræden vilde »gøre ministeriet uholdbart« overfor opinionen især i hovedstaden og bringe kongen i en vanskelig stilling (s. 87). Krieger håbede at der til sin tid vilde blive grundlag for en dansk-fransk alliance, men i bestræbelserne for at forhindre såvel et forhastet neutralitetsbrud som en sprængning af ministeriet var han efter alt foreliggende at dømme ved sine handlinger Vedel en god støtte, uanset at grev Frijs 1896 (som Vedel 1903) tvivlede på at Vedel »i tidens længde« kunde have holdt ham fast (s. 345; Akte V, 506, 508). At Vedel i de kritiske augustdage »havde Krieger«, mente både Vedel og Frijs, og jeg har ikke fundet noget sikkert vidnesbyrd om at Krieger under denne fase af forhandlingerne »var ved at glide« i hovedsagen: ingen utidig kompromittering af neutraliteten. At Holstein, som privat var tilhænger af den ubetingede neutralitet, og som vel ikke kendte alt hvad Krieger foretog sig bag kulisserne, regnede ham til »de andre«, er forståeligt, men ikke noget bevis mod den her fremsatte opfattelse.

»De andre« i ministeriet var en højst heterogen gruppe. Set fra Vedels synspunkt var de farligste af dem formentlig først Hall, ivrigst blandt alliancevennerne, tillige et stort politisk navn, derfor den der snarest kunde ventes at samle den krigsvenlige opinion om sig hvis han trådte ud af regeringen, men også noget svingende og påvirkelig;¹ dernæst krigsminister Haffner som, i kraft af sin ressort, blandt ministre repræsenterede en sagkundskab der var vanskelig at imødegå. Overfor dem begge savnede ikke blot Rosenørn, men såvidt jeg kan se også Holstein den fornødne politiske myndighed og personlige pondus; de to havde jo desuden kun få ugers erfaring som ministre. Både Aage Friis (III, 15, 246, 250 f.) og forf. (s. 95, 345) synes mig at overvurdere den i frygt for ministeriets sprængning stadigt vigende Holsteins betydning som det »faste bolværk« (Friis' udtryk) under krisen. Han værdsatte ganske vist i sine breve til hustruen sin indsats højt og tillagde endog 8. august sig selv og (i anden række) Rosenørn æren for at vi ikke kom med i krigen, men om grundlaget for denne selv vurdering udtaler han sig lidet konkret, og det der foreligger af præcisere oplysninger om hans handlinger støtter den e. m. m. ikke. Professor Friis lægger vægt på at Holstein utvivlsomt vilde have demissioneret »hvis sagen var blevet sat på spidsen«, men konseilspræsidentens afgang vilde jo fremkalde almindelig ministerkrise og var følgelig set fra hans eget og Vedels synspunkt den allersletteste udvej. Der viste sig da også at være lidet hold i hans trusel 3. august om at gå af (se nedenfor). Krieger var formodentlig den eneste minister, der som jævnbyrdig og fortrolig med Hall kunde påvirke ham (og Fenger) i moderat retning, og som havde selvstændighed, viden og autoritet til med held at træde op mod Haffner. Han var desuden Vedels forbindelse til den »farlige« del af ministeriet og holdt ham til stadighed underrettet. For Vedel var han i virkeligheden uvurderlig. I sin beretning fra 1903 siger Vedel, at han var »den eneste i ministeriet der holdt igen,« og at Holstein og Rosenørn »ingen betydning« havde »ligeoverfor ministeriet«.

Da de nationalliberale nu for første gang i seks år takket være Krieger var kommet mandsstærke i regeringen, måtte Krieger tage specielle partipolitiske hensyn til sine meningsfæller og da især til den betydeligste af dem, men var måske også særlig utilbøjelig til at se ministeriet opløst. Han hjalp væsentlig til at pacificere Hall, både i spørgsmålet om neutralitetserklæringens

¹ At han i statsrådet 17. juli talte for ubetinget neutralitet, kan dog skyldes at han på det tidspunkt, da Sydtysklands stilling ikke var kendt, har frygtet et alliancetilbud fra Berlin.

form (s. 78) og i ministermødet 3. august (s. 90 f.). Det krævede at Krieger placerede sig mellem ministeriets yderfløje, og at han ikke fulgte Vedels taktik i tykt og tyndt, men mellemstandpunktet er også et standpunkt. I mødet 3. august om Vedels forslag til basis for forhandlingen med den franske udsending Cadore (en større fransk sejr øst for Rhinen samt et landgangskorps i Østersøen som betingelse for alliancen, og intet løfte om en sådan nu) truede både Hall og Holstein med at gå af, den første hvis Cadore ikke om han forlangte det fik et bestemt løfte om at vi når blot landgangskorpset kom vilde slutte alliancen, den anden hvis man ikke fastholdt kravet om fransk sejr ved Rhinen; han erklærede sig tillige for ubetinget modstander af dansk krigsdeltagelse. Fenger, Haffner og Fønnesbech vilde »bestemt« slutte sig til Frankrig. Krieger nærmede sig for så vidt Hall, som han fandt landgangskorpsets tilstedeværelse tilstrækkelig som betingelse, fordi den forudsatte fransk overlegenhed ved Rhinen.¹ Det viste sig jo hurtigt at han her vurderede den strategiske sammenhæng rigtigt. Forf. siger at Krieger »ikke udtalte sig mod de andre«, men har ikke bemærket at første del af Kriegers referat kun gælder de punkter, hvor han og »de andre« vilde ændre Vedels forslag. Navnlig foreligger der ikke noget om at Krieger opgav det afgørende krav om at Cadore intet løfte måtte få, heller ikke et betinget; Krieger selv hævder – ganske vist først 7. august – at han bestemt vilde have fastholdt dette krav mod »de andre« (Akter II, 635). Krieger optrådte 3. august (hvis man som forf. og jeg tror hans eget referat i dagbogen) som den typiske mægler (jfr. Friis III, 171). Det var – hvad forf. ikke nævner – ham der rådede sine kolleger til at se tiden an inden de skabte ministerkrise, og det var åbenbart hans mellemstandpunkt som det lykkedes at holde ministeriet sammen om. Den 5. august godkendte ministerrådet, at den danske forhandler grev Frijs blev instrueret om at give Cadore et »personligt indtryk«, men heller ikke mere, af at Danmark under visse betingelser vilde slutte sig til Frankrig, og den godkendte instruks (som forf. ikke omtaler) nævnedes af Vedels oprindelige betingelser kun landgangskorpsets tilstedeværelse (Akter II, 621, 633) – skønt konseilspræsidenten et par dage før havde gjort opretholdelsen af kravet om fransk sejr ved Rhinen til kabinetsspørgsmål. Det kan derfor næppe være denne trusel, der som forf. mener virkede afsvælgende på de allianceivrige. Holstein havde kun opnået at demonstrere sin svage position.

¹ Således må Kriegers bemærkning i dagbogen (V, 48 nederst) utvivlsomt forstås.

Det var også Krieger, der i ministermødet 30. juli (ikke omtalt af forf.) hindrede den af Haffner forlangte beslutning om fuldstændig mobilisering (Friis III, 210), naturligvis set fra Vedels synspunkt en højst risikabel foranstaltning, og som derefter skaffede sig Halls (!) og Fengers støtte til at få gennemført at man nøjedes med den »mindre mobilisering« (s. 85). Forf.s fremstilling af de følgende forhandlinger om militære foranstaltninger (s. 91 f. og 344 note 68) er misvisende. I ministermødet 4. august fik Haffner bemyndigelse til ekstraordinære indkaldelser af reserven. Holstein (Rosenørn var fraværende) undlod at benytte den russiske pressionsplan (Friis III, 193), som han netop havde fået besked om, mod krigsministeren, som derpå forelagde sagen om indkaldelserne for kongen. Den russiske meddelelse antydede muligheden af, at Rusland og England vilde gå ind i krigen på tysk side, hvis Danmark fulgte Frankrig, og da Krieger og de øvrige ministre dagen efter fik kendskab til den gjorde den åbenbart et vist indtryk og har måske lettet et kompromis. Men Krieger var allerede 4. august betænkelig og meddelte om morgenen 5. august Vedel sine betænkeligheder (Akter II, 620). Tilskyndet af Vedel fik Krieger derefter med Fengers hjælp i realiteten besluttet, hvad han allerede forinden havde henstillet til Haffner, at et lignende antal linietropper samtidig skulde hjemsendes (Akter II, 619; brevet er skrevet efter ministermødet om eftermiddagen 5. august). I statsrådet 6. august blev dette endeligt vedtaget, skønt grev Holstein først, mod kongens bestemte protest, støttede Haffners oprindelige forslag uden modifikationer.¹ (Jfr. Friis III, 209 ff.) Resultatet blev altså ikke det nederlag for kongen og ministeriets forsigtige fløj som forf. vil gøre det til, men det var inden for ministeriet efter alt at dømme rigtignok mere Kriegers end konseilspræsidentens, endsige Rosenørns for tjeneste, selv om Holstein tillagde sig en del af æren (Friis III, 224).

Endelig støttede Krieger Vedel ved mod Hall at holde på grev Frijs som forhandler med Cadore, han underrettede fra København den fraværende greve om situationen, ønskede ham 1. august tilkaldt da Hall forlangte omgående afslutning af alliancen,

¹ Således statsrådsprotokollen. Forhandlingens ejendommelige forløb kan skyldes konstitutionelle hensyn, Kriegers ønske om at ministeriet ikke måtte få udseende af at give køb overfor kongen, jfr. Kriegers dagbøger V, 52. Vedtagelsen i statsrådet gik ud på at hjemsendelserne skulde ske »omtrent samtidig« med indkaldelserne og Haffner bestemme tidspunktet, men hjemsendelsesordren blev givet samme dag. (Krigsmin.s 1. kontors kopi-bog, R. A.) – Det har måske forvirret forf. at Kriegers to breve til Vedel 5. aug. ikke er trykt i kronologisk orden i Akter.

og vilde 6. august (som også tidligere) have Rosenørn afløst af Frijs, inden der skulde tages beslutning om at sende Cadore hjem med uforrettet sag (Friis III, 145, 156 f., 223). Da Krieger må have vidst at Frijs i anskuelser stod Vedel nær, må dette betyde at han ønskede at styrke den forsigtige fløj i ministeriet.

Dr. Sjøqvist undervurderer altså e. m. m. Kriegers støtte til Vedel under krisen 1870. Jeg mener heller ikke at hans forsøg på ehrenrettung af baron Rosenørn (s. 67 f.) er lykkedes. Konklusionen af hans karakteristik af udenrigsministeren må i hovedsagen blive den samme som professor Friis' (se bl. a. Friis III, 436 ff., som forf. polemiserer mod): at han havde værdifulde karakteregenskaber, men iøvrigt var en »nullitet« i sit embede (Vedels udtryk). Forf. siger at han var i besiddelse af sund fornuft; han savnede i hvert fald saglig ballast, intelligens og autoritet til rigtigt at udnytte den.

Forf. skriver om Vedel med forståelig sympati, men også med en kritik, der gør hans portræstudie mere nuanceret og troværdig end professor Friis'. Alligevel tror jeg at den endnu mere kritiske dr. Erik Møller kommer nærmere ved sandheden i det mindste om Vedels svage sider som leder af udenrigsministeriet og menneske (bl. a. Hist. Tidsskr. 11. r. V, 495 ff., jfr. mine bemærkninger i Friis IV, 439 f., 442)¹. Jeg må her nøjes med at omtale Vedels stilling til det nordslesvigske spørgsmål 1871–79 og gøre et par supplerende bemærkninger om forf.s karakteristik af mennesket.

Vedel ønskede naturligvis det nordslesvigske spørgsmål bragt ud af verden. Hvordan kunde man tænke sig det løst? For det første ved at Tyskland afstod Nordslesvig efter en tabt krig. Det fandt han 1867 overordentlig risikabelt, fordi det vilde forbitre forholdet til en stor nabostat; afståelsen burde derfor ske godvilligt. Forf. hævder at Vedel holdt fast ved denne opfattelse resten af sit liv (s. 35). Han gik 1901 så vidt at han vilde afslå gaven, hvis Nordslesvig blev tilbudt os af sejrherrene efter Tysklands nederlag (s. 284). Det var jo et umuligt standpunkt for en dansk regering, men det var altså dengang Vedels udtalte mening. Men mente han det samme 1870? – For det andet kunde man forhandle med Tyskland. Også det anså Vedel for farligt, fordi det udsatte os for tyske forslag, der truede Danmarks selvstændighed (udtalelse 1871, s. 98). Dette synspunkt fastholdt han iflg. forf. »som hovedregel« i den følgende menneskealder.

¹ Professor Sven Henningsen gav i sin opposition ved bogens forsvar en interessant og meget kritisk vurdering af Vedel som udenrigspolitiker.

Konklusionen burde egentlig være at det var klogest intet at foretage sig i sagen, og det var også til tider Vedels mening. Men i 1870 havde hans forbeholdne neutralitetspolitik jo sigtet mod at benytte Tysklands formentlige svaghed til at afpresse det Nordslesvig, hvorved han strengt taget handlede mod begge sine grundsætninger; 1873 og 1875 hævdede han at Danmark måtte tage et initiativ i Berlin, og i begyndelsen af 70erne søgte han at få Rusland til at rejse spørgsmålet hos den tyske regering (s. 98–105), skønt jo også denne fremgangsmåde – hvis der skulde være mening i at bruge den – måtte tænkes at kunne føre til de farlige dansk-tysk forhandlinger og faktisk kun irriterede Bismarck. Den højt intelligente mands mange og lange overvejelser frem og tilbage om det nordslesvigske spørgsmål i denne periode virker beklemmende og ofte virkelighedsfjerne. Hans hyppige skiften standpunkt er som forf. skriver meget menneskelig og forståelig, men viser ham ikke som en overlegen udenrigspolitisk leder, selv om alle vanskelighederne tages i betragtning. Den gør det desuden betænkeligt at trække linier i hans politiske opfattelse på områder, hvor de kendte fixpunkter er få og spredte. Jeg finder det derfor ikke altid overbevisende, når forf. argumenterer med hvad Vedel i en anden situation end den der i øjeblikket behandles har sagt eller gjort.

Dette gælder også dr. Sjøqvists behandling af den danske reaktion februar 1879 på meddelelsen om Art. Vs ophævelse (s. 127–41). Han slutter sig her delvis til en af mig 1959 fremsat opfattelse (Friis IV, tillægskapitlet, hvortil jeg iøvrigt henviser), men tager for andre deles vedkommende afstand fra den; det må derfor være mig tilladt at gå ind på et par hovedpunkter.

Forf. er enig med mig (overfor professor Friis) i at der i den første instruks til Berlin efter meddelelsen (depeche til den danske gesandt Quaade af 4. februar 1879) ligesom i Vedels bemærkninger til en italiensk diplomat 5. februar er tale om at regeringen vil hævde et juridisk retsstandpunkt; men han synes at mene at man dermed sigtede mod nu at få *opfyldt* et retskrav på Nordslesvig (s. 132). Det sagde Vedel ikke, og det står ikke i instruksen til Quaade, som iøvrigt i forf.s referat bliver mere uklar end den er. Tankegangen i instruksens og i Vedels ord var øjensynligt blot at man overfor de venligtsindede magter kunde påstå, at Danmarks moralske og juridiske krav på Nordslesvig fortsat bestod, altså at man kunde holde det nordslesvigske spørgsmål åbent af h. t. fremtiden på moralsk og juridisk grundlag, og i Berlin – forsigtigere, men på dette punkt er instruksens ikke ganske klar – forsøge noget lignende. Vedel havde fået sin diplomatiske opdragelse

under en fortsat dansk hævde af retsstandpunkter. Undertiden var det en overdreven frygt for Bismarcks hensigter, undertiden tilsyneladende rester af de yngre dages ligeledes overdrevne forestillinger om formelle rettigheders betydning, der gjorde det svært for ham at se nøgternt på de internationale forhold i den Bismarckske æra; men i og for sig var det vel ikke en urimelig tanke at prøve at holde et dansk retskrav i live til bedre tider, selv om der som forf. fremhæver ikke eksisterede nogen international domstol. Jeg finder det derfor ikke så usandsynligt som forf. at Vedel i første omgang har billiget taktikken i instruksen af 4. februar, selv om jeg er enig med forf. i, at dette som det meste af hvad der kan siges om regeringens og Vedels hensigter og motiver i denne situation, kun kan være hypotetisk.

Jeg tror ligesom forf. at Vedel ikke i februar 1879 ønskede eller sigtede mod en nærmere politisk tilknytning til Tyskland¹; så meget mere gådefuld forekommer formuleringen af det danske svar til Berlin, instruksen til Quaade af 12. februar, mig. Jeg tror at den russiske gesandt Mohrenheim har påvirket svarets form (hvad forf. også finder »meget vel muligt«), men mener tillige at det ikke blot som forf. siger »taget efter ordlyden«, men i realiteten var en opfordring til forhandling, som man i København var forberedt på kunde blive fulgt og give anledning til forslag om en intimere tysk-dansk forbindelse. Jeg formoder at Mohrenheim, og måske Vedel, har håbet at sådanne tyske forslag vilde medføre en stormagsreaktion som Danmark kunde udnytte, men formodningen om at også Vedel har nærret forestillinger som i den grad savnede virkelighedsbasis i den internationale situation, hviler ganske vist på et meget spinkelt kildegrundlag.

Forf. mener derimod at hensigten med det danske svar snarest var »at berolige tigeren« (s. 137 f., 296). Han kan her støtte sig til en instruks til gesandten i Stockholm af 7. marts 1879 (Akte IV, 311 ff.). Jeg har desværre ikke omtalt den nærmere i min ovennævnte fremstilling, men jeg kan hverken tillægge den eller andre udtalelser fra tiden efter at Bismarcks negative reaktion var kendt i København, afgørende værdi som fortolkning af den danske depeche af 12. februar.

I instruksen til Stockholm af 7. marts hævdes det desuden at regeringen ved depechen til Berlin af 12. februar (som også blev meddelt de andre stormagter og Sverige-Norge) »fuldstændigt« havde opnået at holde det nordslesvigske spørgsmål åbent for

¹ Jeg minder dog om at forf. s. 73 antyder, at Vedel 1870 (ligesom i 1866) for sit eget vedkommende intet havde mod en alliance med Preussen, men blot mente at folkestemningen ikke vilde acceptere den.

Danmarks vedkommende. Det kan jeg ikke anerkende. I depechen af 12. februar hed det at den danske regering selv havde følt »det ubekvemme ved art. Vs alt for kategoriske form«, der ikke vilde have tilladt kongen at nøjes med mindre end de dele af Nordslesvig hvor befolkningen udtalte sig for en genforening med Danmark. En sådan indrømmelse var der mening i, hvis formålet var at fremkalde en realitetsforhandling med Preussen. Den synes lidet heldig, hvis den var ment som en principerklæring af hensyn til fremtiden. I så fald betød den jo at vi overfor Tyskland og de andre informerede magter opgav det, som hidtil for os havde været kærnen i det nordslesvigske spørgsmål, og som regeringen endnu 4. februar havde tænkt sig at fastholde i sin internationale protest, det principielle krav om genforening med hele det danske Nordslesvig; i stedet satte vi et beskednere ønske om en grænse-regulering.

Noget af det værdifuldeste i bogen er dens mange nye bidrag til karakteristikken af mennesket Vedel. Forf. lægger ikke skjul på hans stærke selvhævdelsestrang, der gjorde ham til en vanskelig underordnet (s. 237, 239). Han viser at Vedel i sociale spørgsmål delte »sin samtids og sin klasses fordomme«, og at han politisk var »tro mod nationalliberalismens ideal, at magten var bedst forvaret hos de dannede og begavede«, men fremhæver også hans »forbavsende vitalitet«, hans humane og forstående behandling af sit personale, hans rankhed og mangel på forfængelighed overfor ydre ting, hans usnobbede og jævne væsen.

Dr. Sjøqvist mener tillige, at Vedel med sit kølige intellekt og »sin evne til at holde folk på afstand, hvis han ønskede det«, ejede »varme og levende interesse for sine medmennesker ve og vel« (s. 297). Det er dog et spørgsmål om dette sidste gælder så generelt som det er sagt. Mere betegnende for Vedels almindelige indstilling over for mennesker turde være hans behandling af baron Rosenørn, der i Vedels utrykte optegnelser endnu 1903 reduceres som udenrigsminister og karakter. Optegnelserne tyder ikke på, at Vedels bedømmelse af hans chef ændrede sig væsentligt i tidens løb (jfr. forf.s afvigende opfattelse s. 117 f., 237), skønt der foreligger flere venlige, ja hjertelige breve til Rosenørn fra ham, og han måske efterhånden satte mere pris på at have en chef der lod ham råde. Vedel har åbenbart i dette forhold fulgt sin egen snusfornuftige leveregel, der citeres s. 299: »Du står Dig bedst ved ikke at stille Dig slet med folk, Du har at gøre med«. Derimod har det næppe så meget på sig, når han siger: »Jo ældre jeg bliver, jo mere indser jeg at man skal glæde sig over folks gode egenskaber

og bære over med deres mangler«, for også i optegnelserne fra alderdommen findes der karakteristikkere som viser et usædvanlig skarpt blik for folks svage sider. Fra samtlige optegnelser kunde man plukke en net buket, og det er ikke alene de adelige gods-ejere, som forf. taler om s. 154, det går ud over. Mænd som Quaade, Fønnesbech, Worsaae, Nellemann og Goos får en hård medfart lige såvel som Rosenørn og Frits Moltke.

Der var nogle få mennesker, som Vedel holdt af og beundrede, eller kom til at beundre, og det sidste gav sig, som forf. har skildret, det smukkeste udslag i Vedels Monradbiografi (s. 289 ff.). Men man får – i det mindste af hans intime optegnelser – det indtryk, at han foragtede påfaldende mange af dem han i det offentlige liv kom i berøring med. Humorens milde overlegenhed i bedømmelsen af mennesker synes han ikke at have haft.

Der var i denne holdning vel noget af et sårbart sinds letvakte krænkelse og bitterhed, men utvivlsomt også en god portion farisæisme. Vedels selvironi, som forf. nævner (s. 41, 147, 298), gik vistnok ikke i dybden. Det er en af de interessanteste blandt forf.s iagttagelser, smukt udnyttet til at forklare den store lakune i Monradbiografien (s. 291 f.), at Vedel var så uvillig til at beskæftige sig med 1864 og vedgå sin del af ansvaret.

De forudgående indvendinger bør ikke svække læserens indtryk af at dr. Sjøqvists disputats er en værdifuld bog, desuden tiltalende ved sin smukke form, ved sin taktfulde behandling af hovedpersonen og sin ukunstlede fremlægning af stoffet. Den forskertrang, som har drevet forfatteren til i sparsomme fritimer at skrive værket om Peter Vedel, vil forhåbentlig sætte frugt i flere lige så værdifulde historiske arbejder.

Poul Bagge.

Eberhardt Schwalm: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 43. 1961. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. 328 s.).

Schalms ovennævnte arbejde med undertitlen »Vorstudien zu einer Psychologie und Soziologie der Schleswig-Holsteinischen Erhebung« er en udvidet fremstilling af en afhandling, for hvilken han i 1953 erhvervede doktorgraden. Den er det tredje arbejde med emne fra den slesvig-holstenske revolutionstid (om de to andre se H. T. 11. r. VI, s. 407 ff. og s. 682 f. f.), som i de sidste par

år er udkommet i den pågældende skriftrække. Det er ikke det mindst interessante af disse tre. Fra et dansk synspunkt er det således velgørende at se, hvor lidt forf. forekommer hildet i den — efter min mening — helt uvidenskabelige slesvig-holstenske terminologi fra oprørstiden, der endnu synes at spille så stor en rolle. Denne »uhildethed« skyldes måske både, at forf. ikke er født slesvig-holstener (han taler om sin Heimatdorf i Thüringer Wald), og at emnet »folkevæbning« naturligt knytter fremstillingen til de revolutionære bevægelser i almindelighed og særlig til de tyske. Kun ved det forbillede, revolutionen i Tyskland frembød, blev den slesvig-holstenske mulig, konstaterer dr. S., s. 240. Stødet til den tyske gav jo februarrevolutionen i Paris. Straks ved efterretningen om denne — altså længe før »Kasino-ministeriets« dannelse eller Orla Lehmanns afvisende svar til den slesvig-holstenske deputation — dannedes i Kiel spontant bevæbnede korps — af studenter og »Turner« (gymnaster), der afholdt hemmelige øvelser (Schwalm, s. 44f.): »Som overalt i Tyskland var vel kun det ene helt klart, at et eller andet måtte ske«.

Dr. S kalder den slesvig-holstenske polemik mod den danske betegnelse oprør ufrugtbar, ligesom han konstaterer, at juridisk var »die Erhebung« selvfølgelig et oprør (s. 12 f. Han kan heller ikke slutte sig til den af professor Alexander Scharff i Kiel formulerede hypotese om den fra oldtiden i Holsten »nedarvede« opfattelse af en »modstandsret«. Han finder endvidere, at Knud Fabricius' omtale i 4. bd. af »Sønderjyllands Historie« af kampen mellem Danmark og slesvig-holstenerne som en »borgerkrig« ikke er dækkende. Rendsborgmødet den 18. marts med dets krav er for dr. S. revolutionens begyndelse: »Forløbet af den 18. marts er med rette blevet betegnet som den egentlige begyndelse af »Erhebung«. Ikke alene var stænderforsamlingen en revolutionær handling — men den befandt sig tillige under et massivt tryk af den samtidige folkeforsamling i teatret« (s. 78).

Kravet om folkevæbning — i modsætning til den stående hær — hørte på revolutionstiden sammen med fordringer som parlament, presse- og forsamlingsfrihed samt nævninge. Allerede 13. marts 1848 kræver en folkeforsamling i Altona folkevæbning, og to dage senere forlanger man i Kiel borgerbevæbning. Den 20. marts anbefaler den slesvig-holstenske regering på Gottorp (Scheel) i et cirkulære byøvrighederne at organisere sikkerhedskorps til opretholdelse af den offentlige ro, hvad i hvert fald må forstås som en delvis imødekommen af fremsatte krav. (Schwalm, s. 62). Dagen efter sin tiltrædelse udstedte den provisoriske regering en anordning, der indførte presse- og forsamlingsfrihed samt

»borgervæbning«. Da der tales om, at denne sidste skal indrettes »i by og på land«, mener dr. S. (s. 46f.), at den må være identisk med »folkevæbning«. Indretningen begrundes med »de landet truende farer« og det almindelige ønske, men samtidig angives dog som formål — ligesom i Scheels cirkulære — opretholdelse af ro og orden samt sikring af ejendom. Anordningen er altså en udstrakt hånd til de revolutionære, men samtidig en advarsel mod at udnytte tiden til store sociale omvæltninger. Schwalm's bog kommer i øvrigt flere steder ind på de farer, som navnlig indersternes dårlige forhold frembød.

Med — eller uden — henvisning til denne anordning indrettedes i martsdagene og begyndelsen af april folkevæbning rundt om i Holsten og Sydslesvig. Dr. S. har s. 233 og 276 kort, der illustrerer dette. Af det første ses, at folkevæbningen ingen tilslutning fandt i Bredsted amt eller i et par af Flensborg amts herreder. 27. marts meddeler således landfoged Carstens i Bredsted den provisoriske regering, at sognene Hjoldelund og Fjolde havde afvist endog at deltage i omkostningerne ved en folkevæbning (s. 223).

En ganske mærkelig forordning om folkevæbning udstedte den provisoriske regering den 8. april, dagen før slaget ved Bov (Schwalm, s. 216ff.). Med fjendens nærmelse, hedder det således i § 4, indtræder en nødværgetilstand, der »helliger alle ærefulde midler«. De mest ødelæggende midler er de fortrinligste, »thi de fører hurtigst til den retfærdige sags sejr«. I den følgende paragraf angives som formål at opsnappe fjendens ammunition, levnedsmidler, sendebud, efternølere, ødelægge hans hospitaler, udføre natlige overfald o.s.v. Er ikke andre våben at få, hedder det i en anden paragraf, skal man bruge udrettede leer, spyd, sabler, okser, høtyve og med bly forsynede stokke.

Anordningen har som forbillede den preussiske landstørmforordning af 21. april 1813. E. S. mener (s. 220f.), at det må være en af de preussiske officerer, der gik i den provisoriske regerings tjeneste, som er ophavsmand til den. Noget sikkert herom kan han desværre ikke oplyse. Nogle få ændringer fra den preussiske findes, bl.a. den ulogiske tilføjelse af »ærefulde« til de midler, som nødværgetilstanden helliger. Anordningen, der nærmest sigtede på Angel, var underskrevet af Beseler, Reventlow, Bremer og Olshausen, og E. S. tillader sig at mene, at de nok slet ikke har forstået, hvad de har skrevet under på! »Men tiden dengang har vel fundet behag i at lege historie, tildele sig roller, som man fornam som virkningsfulde. Folkevæbningsanordningen berusede de dannede i landet, men den var ikke videre alvorligt ment«.

Den katastrofe, slaget ved Bov var for slesvig-holstenerne,

bevirkede, at tilliden til folkevæbningen og friskarer rystedes (Schwalm, s. 118). Det lå sandelig også angelboerne såre fjernt at inklade sig på den guerillakrig, hvortil anordningen af 18. april havde opfordret dem. En levende skildring gives (s. 229) af, hvordan det gik med den ejderstedske folkevæbning, da en lille afdeling dansk militær den 20. april nærmede sig dens forposter syd for Husum. I nattens løb sneg den ene efter den anden sig af sted til hjemmet; opløsningen var fuldkommen.

Trods de ulykkelige erfaringer i 1848 genoplivedes i vinteren og foråret 1849, da krigen på ny stod for døren, planerne om folkevæbning og landeværn (Schwalm, s. 260 ff.). Men større resultater kom der ikke ud af dem.

Over en tredjedel af Schwalms bog handler om »frikorpserne og de frivillige« (s. 93—203). E. S. hævder (s. 47), at disse er en særlig form for folkevæbning, »kun organisatorisk, ikke ideelt skilt fra denne«. Men kan denne karakteristik gælde de talrige friskarer, der strømmede til fra alle egne i Tyskland og Østrig? Da den slesvig-holstenske hær i 1851 opløstes, talte den endnu i sine rækker 5000 ikke slesvig-holstenere (Schwalm s. 191). — S. har som bilag til sit arbejde en række interessante navnelister over frikorpsernes medlemmer og disses hjemsteder. Han har desuden foretaget en sociologisk undersøgelse over, hvilke erhverv de frivillige tilhørte (s. 295, sml. teksten s. 136 ff.). De tre grupper: håndværkere, intellektuelle samt akademikere og studenter afgiver de største kontingenter. Hans redegørelse for flere af de fremtrædende tyske frivilliges »livsløb og overbevisninger« (s. 149 ff.) er meget læseværdig. Det drejer sig om folk som grev Kuno zu Rantzau (afskediget bajersk officer, men født slesvig-holstener, anfører for 2. frikorps), Hans v. Raumer (fra Sydtyskland, medlem af Frankfurt-parlamentet) og friherre Ludwig v. d. Tann (bajersk major). Det kan være rigtigt nok, at »deres liv og deres karakter er . . . typisk for tiden«, men deres optræden i hertugdømmerne er kun gæsteroller. Mange frivillige er rene landsknægttyper og lejesoldater. Navnlig den udførlige omtale af Raumer falder, forekommer det, uden for bogens emne.

Man får i det hele ved læsningen af Schwalms bog det indtryk, at han har villet have for meget med, villet udtale sig om lidt for mange emner. Bogens komposition lider noget herunder, men læseren er egentlig ikke ked af at have fået også det »uvedkommende« med.

Fremstillingen bygger på en gennemgang af et stort utrykt materiale, særlig fra landsarkivet på Gottorp og fra Primkenauarkivet i landsbiblioteket i Kiel. Endvidere er en omfattende

litteratur gennemgået. Af dansk litteratur anføres et par enkelte afhandlinger samt Knud Fabricius' afsnit i »Sønderjyllands Historie«. Da Schwalm's bog først er udkommet omkring årsskiftet 1961—62, havde han kunnet anvende 1. del af min »Sønderjylland under Treårskrigen« (udk. 1. sept. 1959), hvad der havde sparet ham for nogle misforståelser. Hvor han citerer Johannes Jensens bog om »Nordfriesland« (se H. T. 11. r. VI, s. 682 ff.), er det åbenbart ikke det trykte værk, men den maskinskrevne disputats, som der henvises til.

Af unøjagtigheder indeholder værket en del. S. 75 angives som oberst for Slesvig borgervæbning herredsfoged »Sarau«; han hed Sarauw. Det ikke særlig gode register har ikke blot det unøjagtige navn, men gør ham desuden til chef for Rendsborg borgervæbning. S. 107 anføres som chef for 1. frikorps »herredsfoged« v. Krogh; han var ikke herredsfoged, men amtsforvalter i Haderslev vesteramt. Når det s. 224 hedder, at Løgumkloster og Ribe havde danske borgervæbninger, er det ukorrekt for Løgumklosters vedkommende; her var både tysk- og dansksindede indtrådt i borgervæbningen. Sammesteds hedder det med en kuriøs gløse, at de nordslesvigske bønder stod »verstændnislos« over for den tyske nationalbevægelse. S. 261 anføres, at hen mod foråret 1849 blev de »engelske« delingsplaner og den preussiske cirkulærnote af 23. februar bekendt. Der må dog formentlig tænkes på Palmerstons plan om »Slesvigs selvstændighed«. Ukorrekt er det at sige, at »sproggrænsen« på det s. 277 gengivne kort er gengivet efter Allen. Den blå linje, der her angives som sydgrænse for dansk folkesprog 1858, er nord- og vestgrænsen for det område, der af Allen betegnes som »blandet dansk og plattysk folkesprog«. I listen s. 303 ff. over de fra Rendsborg arsenal til folkevæbningen udleverede våben forekommer flere stednavne, som ikke kan identificeres. Oplysningen om, at der 28/3 skal være udleveret 10 geværer til »Bauernvogtei Norbye (Amt Hadersleben)«, må i hvert fald være urigtig. Måske er der tale om Nordby, Krop s., Hütten amt.

Dr. S. har forsynet sin bog med en halv snes gode billeder. Noget ironisk virker titlen på billedet s. 114: »Heldenkampf des Kieler Studentenkörps bei Bau«. Morsomme er billederne s. 209 af de så barokt udklædte friskarefolk. Der findes endvidere portrætter af frikorpsførerne Kuno zu Rantzau og v. der Tann og af generalerne Bonin, Willisen og prinsen af Nør. Når dr. S. s. 158 udtaler, at i dag ved ingen, hvilken betydelig rolle prinsen og broderen spillede i hvert fald i foråret 1848, kan dette ikke gælde dansk historieskrivning. Hos os glemmer vi hverken dem eller deres rolle.

Holger Hjelholt.

Nyt fra historisk Videnskab

Natten til den 19. februar 1962 døde dr. phil. *Erik Møller*. Han var født 7. januar 1879 som søn af præsten i Gylling Otto Møller, af P. G. Lindhardt kaldet grundtvigianismens mærkeligste skikkelse efter Grundtvigs død. Uden at blive indfanget af bevægelsen modtog Erik Møller i sit barndomshjem stærke positive indtryk af den grundtvigske livsindstilling og det åndelige klima den skabte; tilskyndet af Grundtvigrenæssancen under besættelsen kvitterede han 1950 for denne del af sin fædrearv med den lille bog *Grundtvig som Samtidshistoriker*, hvor han kritisk og med nøgtern sympati kortlagde væsentlige dele af Grundtvigs tankeverden. Efter sin fars ønske begyndte han at studere teologi, brød af efter et par år og tog 1908 skoleembedseksamen med historie som hovedfag; hans bifag var dansk og engelsk, og hele sit liv forblev han engelsk orienteret.

I studietiden blev Erik Møller Erslevs elev og valgte middelalderligt speciale, men hans trykte arbejder behandler næsten udelukkende 19. og 20. årh.s historie. 1912 offentliggjorde han i dette tidsskrifts 8.r. III en stor undersøgelse om *England og Danmark-Norge 1807*, der viste en betydelig fremstillingsevne og et ikke sædvanligt talent for kritisk behandling af diplomatisk historie. Imidlertid havde samtidens internationale politik fanget ham, og hans egentlig videnskabelige produktion indskrænkede sig i den følgende menneskealder til et par småafhandlinger (bl. a. om Londonkonferencen i Festskrift til Kr. Erslev 1927). Han nød dog megen faglig anseelse, forelæste 1920–21 ved Københavns universitet som professor Aage Friis' vikar og var 1924–33 medlem af Den danske historiske forenings bestyrelse. Han ernærede sig som gymnasielærer og journalist. 1910–13 var han udenrigspolitisk medarbejder ved det uafhængige, forsvarsvenlige blad København, han skrev i Harald Nielsens nykonservative Ugens Tilskuere og var 1916–31 (med en afbrydelse 1918–19, da han virkede som pressekonsulent ved gesandtskabet i London) Københavnskorrespondent

til *The Times*. 1921–34 var han udenrigspolitisk redaktør ved *Berlingske Tidende*. Denne tilknytning til blade af mere eller mindre udpræget konservativ farve karakteriserer ikke ubetinget Erik Møllers politiske holdning. Der er i hans skrifter adskillige hib til blåøjede verdensforbedrere og til den politiske dogmatisme og »mellemfolkelige nævenyttighed«, som han vist især mente at finde hos udenlandske liberale og hjemlige radikale; men han var ikke pålidelig partigænger og tog f. e. efter 1. verdenskrig mod det store flertal af konservative standpunkt for H. P. Hanssens grænsepolitik.

Jævnside med det journalistiske arbejde fortsatte Erik Møller sine historiske studier, og han så gerne døgnets begivenheder i historisk perspektiv. Han erhvervede sig efterhånden et omfattende kendskab især til Englands nyeste historie og til international politik i 19.–20. årh. En del af sin viden udmøntede han i bogform i den for sin tid fortrinlige oversigt over mellemkrigsårenes verdenshistorie, der første gang blev udsendt 1934 under titlen *Femten Aar fra Freden*, og som siden blev revideret og ajourført til 1939. Værket bærer undertitlen *Et Stykke Samtidshistorie*, og inden for denne nye disciplin var Erik Møller her hjemme pioner.

Fra midten af 1930'erne levede Erik Møller som privatiserende skribent og forsker. Han fortsatte sit populærhistoriske forfatterskab (bl. a. *Gennem den franske Revolution* (1944) og *Det var i 48* (1949)) og skrev om aktuelle emner f. e. i *Gads danske Magasin* (udenrigspolitiske oversigter under besættelsen) og *Dansk Udsyn*, men han kunde nu tillige i højere grad samle sig om videnskabeligt arbejde i strengere forstand. Hans hovedforskningsområde blev Nordens politiske historie omkring midten af 19. årh. 1948 udkom *Skandinavisk Stræben og svensk Politik omkring 1860*, der er forføljelsesfuld og klargørende ikke mindst ved forfatterens skarpe skelnen mellem den egentlige skandinavisme og den svenske støttepolitik over for Danmark, som i Manderströms udformning alene byggede på svenske interessehensyn; denne politik analyseres indgående, dens tvetydighed og mangel på sammenhæng påvises og forklares. Iøvrigt bringer bogen mange omvurderinger af personer og politik. Den må betragtes som hovedværket om sit emne, selv om ikke alle dens resultater har vundet almindelig tilslutning. — Ti år senere, i Erik Møllers 80. år, satte hans gamle interesse for Sønderjylland og det dansk-tyske spørgsmål frugt i den store bog *Helstatens Fald (1855–64)* (anmeldt i dette tidsskrift 11.r. VI). Det er forfatterens betydeligste arbejde, resultatet af mange års forsken og grublen. Til de to store værker slutter sig som forstudier eller ekskurer adskillige afhandlinger i *Historisk*

Tidsskrift, Scandia, Jyske Samlinger og (svensk) Historisk Tidsskrift; fremhæves bør *Det engelske Kabinet og den dansk-lyske Strid 1863-64* (1954, Hist. Tidsskr. 11.r. IV), *Den græske Tronkandidatur 1862-63* (1960, sst. 11.r. V) og *Napoleon III's skandinaviske Planer* (1954, Scandia XXII). Til Historisk Tidsskrift skrev Erik Møller tillige en række indgående og værdifulde anmeldelser. Hans videnskabelige produktion viser ham som en udpræget arkivforsker, der udnyttede meget hidtil ubearbejdet materiale især i danske, svenske og engelske samlinger; det var først og fremmest de mange i nyeste tid tilgængeliggjorte privatarkiver fra 19. årh., som tillod ham at gå i dybden med sin analyse, f. e. af de indre brydninger i den svenske og engelske regering før og under krigen 1864.

Foruden sin skarpe forstand, sin op i en høj alder tilsyneladende usvækkede arbejdskraft og sin akademiske skoling medbragte Erik Møller til sine modne års videnskabelige gerning visse forudsætninger, der ikke er almindelige blandt hans fagfæller. Han vidste hvordan et blad bliver til, kendte et gesandtskab indefra og havde i tidens løb haft kontakt med adskillige danske og fremmede diplomater. Han besad derfor bedre muligheder end de fleste for at behandle to af de vigtigste grupper af kilder og personer, som han mødte i sin forskning. Han havde på sin bugtede bane erhvervet sig både psykologisk skarpsyn og hvad han kaldte »politisk verdenserfaring«, og begge dele hæver hans forfatterskab op over gennemsnittet af politisk historieskrivning. Hans arbejder er dog ikke blot herved og ved deres faste, undertiden kantede og ikke synderlig let tilgængelige form og stil præget af hans ejendommelige personlighed. Han vilde som forsker noget mere end at forstå mennesker og klarlægge en sammenhæng. Han mindede om Erik Arup, hvem han just ikke sympatiserede med, ved sin stærke trang til at vurdere det der var sket og dem der var med i det. Den omhyggelige redegørelse for politiske forhandlinger og diplomatiske konflikter og de mange skarptegnede portrætter i hans skrifter oplives jævnlig af hans meningsytringer, anerkendende, sarkastiske eller skånselsløst fordømmende. Erik Møller søgte redeligt at skifte sol og vind lige — de døde skylder man kun sandheden, sagde han — men et stærkt temperament slår igennem i karakteristikken af dem han ikke kunne lide — D. G. Monrad f. eks. -- og dem han blev indtaget i, som Hugo Hamilton og Hall.

Erik Møller var ligesom sin far, hvem han lignede af ydre, en uforfærdet, meget selvstændig mand, der vurderede sin uafhængighed højt. Han havde i ungdommen lært at respektere

mennesker uden for sit eget sociale lag og var altid på vagt mod nedladende vurderinger af »almuen«, men i omgang var han i almindelighed tilbageholdende og tøde først rigtig op i en snæver kreds, hvor han til gengæld kunde vise både hjertelighed og et rigtignok noget bidsk lune. I den mundtlige og skriftlige debat virkede han ofte stejl, og i visse sager var han uforsonlig; hans meninger var dog, om end afgjorte og i reglen fremsat uden persons anseelse, ingenlunde urokkelige. Først et indgående studium af kilderne gav ham den positive opfattelse af Hall, der mærkes i bogen om skandinavismen og gør Helstatens Fald til det bedste defensorat for den nationalliberale rigs- og udenrigspolitik op mod 1864. Ordene »kendsgerningernes mand«, som han brugte om Grundtvig, betegnede vistnok et ideal, han i sin forskning og i sit liv vilde følge, og som han jævnlig vejede personer i fortid og samtid mod.

Endnu i årene efter sidste verdenskrig skrev Erik Møller vægtige indlæg i den offentlige diskussion om aktuelle spørgsmål som den danske bevægelse syd for grænsen (skriftet *Syd-Slesvig* 1948) og grundlovsændringen 1953, som han forsvarede; men iøvrigt koncentrerede han sig nu mere og mere om studierne, der i hans aller-sidste tid sigtede mod en bog om Europas historie i liberalismens tidsalder. Den sene blomstring af hans videnskabelige forfatterskab bragte ham et par sene hædersbevisninger: 1957 blev han indvalgt i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, og efter at Helstatens Fald var udkommet blev han 1958 æresdoktor ved Københavns universitet.

Poul Bagge.

Dansk Historisk Fællesforening har gjort ikke alene foreningens medlemmer, men ogsaa de mere lærde historikere en stor tjeneste ved 1961 at genudsende *R. W. Bauers Calendar for aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel* i fotografisk genoptryk. Denne kronologi er et tjenligt hjælpemiddel for nordiske historikere. Den har, siden den udkom i 1868, ikke fundet afløser. Den rækker da ogsaa til almindelig brug og kan, da den overvejende anvender dansk sprog, bruges af ogsaa den ikke latinkyndige. Tavlerne udmærker sig ved stor overskuelighed. Naturligvis har latinen ikke ganske kunnet elimineres. I tavlerne drejer det sig dog hovedsagelig om, hvad enhver kirkegænger er fortrolig med. Det hænder, at man ikke forstaar hvilke kriterier underdirektøren for orlogs-værftet har brugt som rettesnor for valget mellem dansk og latin. Ud for 29. september i tavlerne, — i mange lande en vigtig termin

og betegnelsen for indgangen til aarets sidste kvartal — staar der »St. Michael«. Her forekommer det mig, at forf.s valg burde have staaet mellem den fordanskede form »Mikkelsdag« og »(st.) Michael archangel«. Det sidste gengivet i forkortet form. Man spørger ogsaa sig selv hvad forklaringen kan være paa, at der ud for 11. november staaer »Morten Bisp«. Den sproglige danske form er i nutiden »Mortensdag«. Vigtigere end at kunne udlæse af tavlerne at den populære »Morten« eller »Martinus« havde været biskop, havde vel været at kunne læse at han var ophøjet til helgen efter sin død. Modsat maatte det nok i det første tilfælde være at faa at vide, at vi her havde at gøre med denne meget vigtige ærkeengel. En sjælden figur i ensemblet. — Pudsigt er det, at forf. i alle tavlerne har medtaget ikke alene den nu omstunder stadig fremtrædende oktober flyttedag, men tillige den nu halvt glemte april flyttedag. Disse flyttedage var vel paa Bauers tid en moderne foreteelse. Det faaer en til at gisne om hvilket publikum han henvendte sit værk til. Man finder ikke at de passer i selskabet.

Man blader derefter frem til »Alphabetisk Fortegnelse over Fest- og Helligdage, de hyppigst forekommende Helgendage samt Navnene paa visse Dage i Aaret« (s. 128—170). Her genfinder vi vore yndlinge fra tavlerne. Paa s. 154 først »Michael archang. eius dedicatio, St. Mikkelsdag, Mikkelsmisse . . . 29. Sept.« og længere nede i samme spalte efter »Midfaste« m. m., »Mikkelsdag . . . 29. Sept.« Neden under er her tilføjet »old Michaelmaesday i England 11. Octb.« Man spørger sig hvorfor denne oplysning ikke er tilføjet første artikel. Ogsaa hvorfor der ikke efter »Mikkelsdag« blot staaer »se Michael etc.« — Grotiefend angiver i øvrigt 16. oktober og ikke 11. oktober formodentlig sigtende til det samme. Helgenen og biskoppen Martinus finder vi s. 155 i »Fortegnelsen« under »Mortensdag, Mortensmesse, Martinus ep. . . 11. Nov.« Muligt kan den uøvede fare lidt vild ved mangelen paa krydshenvisninger og den forskellige sprogbrug i »Calender« og »Fortegnelse«. Men kan der end rettes indvendinger mod dette gamle værk, saa er dets fordele store. Først og fremmest kan det bruges af de mange, der ikke mestrer latinen, og derfor vil have svært ved at finde sig til rette med »Grotiefend, Zeitrechnung, Taschenbuch«, der i øvrigt ogsaa er udsendt i ny udgave.

Dansk Historisk Fællesforening har paa et nærtstaaende omraade ogsaa udvist et priseligt initiativ. Den har i 1962 udsendt *Herluf Nielsen Kronologi*, 89 sider. Den dygtige medredaktør af »Diplomatarium Danici« har i en række korte kapitler givet en højst værdifuld indførsel i denne vigtige hjælpevidenskab. Der gives besked om solaaret, paaskeberegningen, betegnelser for

aaret, aarets begyndelse, aarets opdeling, kalenderreformen etc. Væsentlige værker omtales i det indledende afsnit. Det er en vægtig og vigtig indsats som er gjort med udsendelsen af disse to værker. Den ogsaa i de historiske hjælpevidenskaber særdeles velbevandrede formand i fællesforeningen bør have sin del af æren og takken for det initiativ der her er taget.

As. Friis.

Cand. mag. *Liss Davidsen* har for »Institut for Dansk Kirkehistorie« udgivet »*Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af møller Peder Christensen*« (G. E. C. Gad. 1962. 216 s.). Initiativet til denne udgave toges af afd. dr. phil. Lis Jacobsen, hvis mand, religionshistorikeren J. P. Jacobsen var søn af møller P. Christensens krigskammerat og gode ven Hans Jacobsen på Salemgård (Sindbjerg s., Nørvang h.). Der er bevaret en række breve (1850–66) til denne fra P. Christensen. De er trykt som tillæg til »erindringerne«, og det må være disse, der har fået det kirkehistoriske Institut til at interessere sig for udgaven. Begge vennerne var troende kristne, hørte til blandt de »stærke jyder fra Øster Snede«, men i 1850 fik P. Chr. i Vartov syn for Grundtvigs »glade kristendom«. De nævnte breve har Liss Davidsen kommenteret med redegørelse for deres islæt af bibelord og salmevers.

Møllerens »Erindringer fra Treårskrigen« er først nedskrevne et halvt hundrede år senere, men – som udgiveren bemærker – de har sikkert mange gange i dette tidsrum udgjort underholdning for ventende møllegæster! De læses med megen fornøjelse og virker friske og pålidelige. Man skal selvfølgelig ikke i dem søge oplysninger om felttogets gang, men de fortæller os om, hvordan en bondesoldat så på krigen, om hans villighed til at hjælpe med landbruget, hvor han kom i kvarter, om forholdet til befalingsmændene – af disse gives stort set et sympatisk indtryk – og om hans syn på modstanderen, slesvig-holstenerne, og dennes ærlige begejstring for »æ sag« (die Landessache, drømmen om et Slesvig-Holsten, hvor tyskheden sad i højsædet). Den slesvig-holstenske »fanatisme« f. eks. i Åbenrå og i Slesvig har gjort indtryk på P. Chr. såvel som de dansksindede flensborgeres offervilje over for de i Istedslaget sårede: »Fra Vind-Møllen til Flensborg . . . stod de gode flensborger' i 2 tætte rader, og gav os alt mulig til vederkvælgelse« (s. 125).

Udgaven er af Liss Davidsen forsynet med en god, længere indledning, hvori dog nogle små unøjagtigheder findes. Når der i registeret ved landsbyen Jagel anføres, at den ligger i Haddeby s.,

Krop h. (der står ved en trykfejl Krog h.), burde det samme være anført ved Lottorp og Geltorp, medens registeret her kun har Slesvig.

Mon der ikke s. 96 l. 15 skal læses »en Andens Nærværelse« i st. f. »en Aandens Nærværelse« og s. 97 l. 5 »det 3de Saar« i st. f. »det 8de Saar«? I erindringerens slutning omtales, at P. Chr. var indkvarteret hos en madam Seist (?) i Åbenrå, og det siges, hun viste ham et billede af »provisorkongen« (s. 160). Udgiveren har ingen kommentar hertil. Jeg vilde efter sammenhængen mene, at »provisorkongen« er preusserkongen (læsefcjl?).

H. H.-I.

Lektor *Poul Møller* har med første bind af *H. R. Carlsen, en grundtvigsk aristokrat i dansk politik fra stændertid til provisorieår* (1960), grebet en meget fristende opgave an. Arkivet på Gammel Køgegård rummer rige muligheder, og Carlsen havde som politiker berøring med så vigtige problemer og forbindelser i så forskellige lejre, at en skildring af hans liv kan kaste lys over mange forhold. Carlsen selv er også med sin blanding af aristokratisk godsejermentalitet, ivrig nationalfølelse og grundtvigsk folkelighed en personlighed, det er værd at studere. Havde C. St. A. Bille¹ ret, da han fremhævede Carlsens »ualmindelige kundskaber, selvstændige tænkning og ofte klare blik?« og i så fald, hvorfor drev Carlsen det ikke til mere som politiker?

1. bind af Poul Møllers biografi går til 1866. Lektor Møller har tidligere arbejdet med arkivet på Gammel Køgegård og herfra offentliggjort C. Zeuthens dagbogoptegnelser fra den grundlovgivende rigsforsamling. Ved siden af brevstoffet på Gammel Køgegård har han udnyttet et omfattende trykt og utrykt materiale. Han har givet en meget levende fremstilling, ikke mindst fordi han i vid udstrækning indfletter citater fra Carlsens breve, og bogen udmærker sig ved en redelig og på en del punkter temmelig kritisk vurdering af Carlsen som politiker — hans inkonsekvens, hans skiftende standpunkter og mangel på politisk realitetssans. Hvis man vil klage over, at Poul Møller ikke har fået en fast og klar linie frem i Carlsens udvikling som politiker, må svaret formentlig blive, at en sådan simpelthen ikke eksisterede.

Blandt de fastere træk i billedet står Carlsens ivrigt nationale indstilling — med et skarpt ejderstandpunkt, der stiller den ellers så konservative mand i kontrast til helstatspolitikerne — og den

¹ Artiklen i Brickas Dansk biografisk Leksikon.

godsejertankegang, der hindrer enhver virkelig samfølelse med de nationalliberale, trods tilnærmelsesforsøg nu og da. Det virker typisk, at Carlsen i sine unge dage spottede over følget ved Frederik 6.s begravelse: en ynkelig parodi at se disse kollegiemænd på lejehestel Carlsens tanker springer tilbage til middelalderen, hvor et imponerende opbud af »rigets krigsvante adel« fulgte fyrsten til graven — ikke uden grund har Poul Møller fremhævet, hvorledes Carlsen fra sin soranertid må have været dybt påvirket af Ingemann. Med enevældens fald burde godsejerne tage ledelsen; en stænderstat med arveligt førstekammer er det, han drømmer om og agiterer for. Forgæves forsøg på at ruske godsejerne op til sammenhold og målbevidst standspolitik og en løsning af fæste-problemerne, således at modsætningen til bønderne kan formindskes; skuffelse og uvilje over tidens tendens, stødvise energianfald i politik og til tider umiskendelig ærgerrighed, vekslede med perioder af passivitet og udtalte tilbøjeligheder til pessimisme og selvpogivelse, der i høj grad, men dog næppe udelukkende har sin forklaring i hustruens håbløse sygdom og de andre svære sorger, som efterhånden ramte Carlsen. Ingen af de givne politiske grupperinger passede rigtigt til hans ideverden; samarbejdet med den grundtvigske fløj af bondevennerne kom sent, og Carlsens karriere som venstrepolitiker blev ikke langvarig. Bredest har Poul Møller behandlet Carlsens forhold til Dannevirkeforeningen; den korte ministerperiode i 1864, hvor Carlsens kontakter med Carl 15. og v. Qvanten var afgørende momenter ved hans indtræden, og hvor han næppe så realistisk nok på tingene — som fagminister ydede han iøvrigt såre lidt, og hans erfaringer fra ministertiden gav ham en ret udtalt uvilje mod Christian 9.; og endelig grundlovskampen 1864—66, hvor Carlsens grundtvigske venstrestandpunkt dog ikke hindrede kompromisforsøg. — Egentlig en lang kæde af skuffelser. Forfatteren konkluderer, at Carlsen i 1866 omsider havde gjort sådanne erfaringer, at det »mærkbart havde kølnet hans lyst til at give sig i kast med de store problemer, der var knyttet til udenrigspolitik og forfatningsforhold«, og at han herefter vendte sin virketrang mod mere konkrete og begrænsede opgaver, hvor han så til gengæld forstod at opnå resultater. Oplæg til den fortsættelse af værket, som man i høj grad må ønske at se gennemført. Det foreliggende har bekræftet Billes ord om Carlsens selvstændighed, hvorimod man kan tvivle lidt på, hvorledes det forholdt sig med hans »klare blik«, foreløbig da.

Som det fremgår af bogens undertitel, har Poul Møller ønsket at skildre H. R. Carlsen som politiker, og har sat et meget betydeligt arbejde ind på denne opgave. Men man fristes dog til at spørge,

om han ikke har stillet opgaven lidt vel snævert. Er kildematerialet til Carlsens ungdomsår virkelig så spinkelt, at det var nødvendigt at begrænse skildringen af hans første 30 leveår til 4—5 sider? kunne der ikke være givet lidt mere om den kreds af ungdomsvenner, han havde — en nærmere belysning f. eks. af forholdet til Emil Rosenørn eller Sponneck, af Carlsens forbindelser i gods-ejerkredse, og ikke mindst, hvorledes han fik den nære tilknytning til familien Frijs? det er også meget lapidarisk, hvad der siges om Carlsens forhold til hustruen og søstrene, om hans religiøse ideer og om forholdet til P. Rørdam og Grundtvig, og det hører dog med i billedet af Carlsen, selv om det kan være tiltalende at undgå alt for mange rent personlige detaljer. Man får at vide, at Carlsen søgte at lette sit tunge sind ved at digte salmer; man tror gerne, at de både i form og indhold har savnet originalitet, og føler ikke nogen påfaldende trang til at se dem på tryk, men det kunne nok have haft interesse at se, hvilke religiøse emner han her særlig kredser om. Endelig ville det efter anmelderens opfattelse have været værdifuldt, også som baggrund for Carlsens politiske virke, at få en skildring af hans indsats som godsejer — f. eks. nærmere behandling af oprettelse af stamhuset 1845 og ikke mindst det bortsalg af bøndergårde, der senere satte ind. Det er jo ikke meget, Franziska Carlsen på dette punkt har givet i sit værk om Gammel Køgegård, og skal man danne sig et indtryk af Hans Carlsen, var det nok værd at se lidt mere af, hvad han ydede på sit eget gods.

Kjeld Winding.

Sidst på året 1961 har Historisk Samfund for Sønderjylland som nr. 23 i dets skriftrække udsendt *G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850* (271 s.). Seminarieadjunkt Gottlieb Japsen er indfødt åbenråer og har tidligere ydet værdifulde bidrag til Åbenrås historie: »Åbenrå bys økonomiske historie 1850—1864« (i Sønderj. Årbøger 1935 og 1943) og »Martsdagene 1848 i Åbenrå« (Smst. 1960). G. J. s. af handlinger udmærker sig ved at bygge på en omhyggelig og grundig gennemgang af det bevarede utrykte arkivalske materiale, der kan belyse de emner, han behandler. De præges endvidere af en god og tiltalende fremstillingsform.

Det spørgsmål ligger nær, om der kan fremdrages nyt materiale til og anlægges nye synsmåder på det emne, som Japsen nu har taget op. Det er, som bekendt, behandlet af P. Lauridsen i »Da Sønderjylland vaagnede« og senere af Knud Fabricius i »Sønderjyllands Historie«. IV (1937). Skønt naturligt nok ikke så lidt i Japsens bog falder sammen med disse fremstillinger — det af

P. Lauridsen i bd. 2 og 4 udgivne brevstof citeres også tit af Japsen — må det siges, at der i bogen både er nyt stof og nye synsmåder. Hans hovedtese er, at Åbenrås indbyggere omkr. år 1800 »alle var besjælede af dansk statspatriotisme«, og han afviser tesen om, at »gottorpske« sympatier overvintrede i Åbenrå og dannede grobund for slesvig-holstenisme og tyskhed. Derimod lægger han vægten på den stærke økonomiske afhængighed, hvori Slesvig — og jo hele monarkiet — efter 1814 kom til Hamborg. Han afviser også (s. 259) »den romantiske opfattelse«, at det omkr. 1840 var den danske »folkeånd«, der vågnede i Nordslesvig. Forsigtigvis udtaler han dog samtidigt, at man ikke fra det åbenråske materiale kan slutte sig til »almengyldigheden af den konstaterede udvikling«, og at desuden ufuldstændigheden af det åbenråske materiale heller ikke for Åbenrå tillader absolut sikre slutninger.

Med dette sidste in mente tør man mene, at nogle af G. J.s polemiske udtalelser forekommer vel skarpe. Det gælder f. eks., synes jeg, når han (s. 117) skriver, at P. Lauridsens påstand om, at provst Rehhoff sammen med borgmester Schow og dr. Neuber ledede byens tyske parti, »må afvises som ganske ubegrundet«. Polemikken mod P. Lauridsen s. 180 og 232 — sidste sted om Frederik Fischers betydning for danskheden i Åbenrå — burde måske også modificeres lidt (udelades?). Udtalelsen s. 150, at hertugdømmerne havde »fælles retssystem«, er for summarisk, og det er urigtigt at skrive s. 161, at da kongerigets liberale 1849 fik deres forfatningsønsker opfyldt, »ænsede de ikke Slesvig«. At reducere den af Flor og Koch fremkaldte danske vækkelse til kun at gælde »nogle länddistrikter« (s. 172) er næppe heller helt dækkende. Når G. J. s. 240 kalder oprettelsen af den danskkrevne, slesvig-holstenske »Nordslesvigsk Tidende« for en anerkendelse af »Nordslesvigs særstilling«, kan man spørge, om denne »anerkendelse« ikke alene skyldtes propagandamæssige hensyn. G. J. citerer professor A. L. J. Michelsens og borgmester Schows brevveksling i 1830 efter originalerne, men kunde have oplyst, at den er trykt i Zeitschrift bd. 84 (1960).

Skønt jeg er skeptisk m.h.t. slutninger på grundlag af »petitioner«, indrømmer jeg gerne, at G. J.s udførlige gennemgang af de åbenråske petitioner fra den omhandlede tid og hans redegørelse for, hvilke samfundsgrupper der har underskrevet disse, er fængslende (overbevisende?). Og det bør betones, at beskæftiger man sig med nationalitetsproblemet i Slesvig, skal man være opmærksom både på G. J.s nye stof og nye synsmåder. — Ligeledes i slutningen af 1961 har Historisk Samfund for Sønderjylland udsendt 1. bd. af »Åbenrå Bys Historie« (259 s.), redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. 1. bd. omhandler tiden til 1720

og er skrevet dels af landsarkivar *Iversen* (»Tiden 1523 til 1660«) og dels af seminarieadjunkt *H. V. Gregersen* (»Middelalderen« samt »Tiden 1660 til 1720«). En omtale af dette værk er det rimeligt at udsætte, til det foreligger færdigt.

H. H.-I.

Som et led i de af A. G. Ploetz-Verlag, Würzburg, udgivne »Geschichte der deutschen Länder« udkom 1960 professor i Kiel *Alexander Scharffs* bog »Schleswig-Holsteinische Geschichte — ein Überblick« (90 sider i lille format). Trods dens ringe omfang indeholder den en fylde af gode oplysninger og stort set givne ud fra et videnskabeligt, objektivt standpunkt. At dens summariske karakter hist og her kan medføre skævheder eller unøjagtigheder, er noget, den har til fælles med alle stærkt koncentrerede skildringer, og som der ingen særlig grund er til at dadle den for.

Selvfølgelig mærkes flere steder forskellen mellem en tysk-slesvig-holstensk og en dansk betragtning. Da Valdemar Sejr i 1223 under jagt på Lyø »svigefuldt« blev overrumplet af grev Henrik af Schwerin, hedder det s. 13, at han blev »überlistet«, medens det om grev Gert siges s. 21, at han blev »ermordet«. I stedet for (s. 27) at skrive, at de sønderjydske enklaver »statsretlig« hørte til Danmark, var det rettere at sige, at de administrativt lå under kongeriget. Udtalelsen s. 43 vedr. begivenhederne 1721 om kongens i »den uklare edsformular« »skjulte hensigt« er urigtig, thi edsformularen er ganske klar og lige så kongens hensigt. Formodentlig er det en trykfejl, når der anføres 9. sept. for eds-aflæggelsen, der skete 4. sept. Ligeledes er den 20. januar 1848 (s. 52) vel en trykfejl for 28. januar.

Scharff skriver s. 62, at ved det tyske riges grundlæggelse (1870—71) »bekennen sich auch die Schleswig-Holsteiner einmütig [udhævet af mig] zum deutschen Nationalstaat«, men strider dette ikke mod hans følgende udtalelser om de augustenburgsk-sindedes »negation« og nordslesvigernes »Ablehnung und Opposition«. At danskheden i Flensborg og Mellemslesvig i tiden før 1914 befandt sig »in ständigem Rückgang« (s. 67), er heller ikke ganske korrekt (sml. valget 1912). Når Scharff i den danske bevægelse i Sydslesvig efter 1945 ikke kan se andre motiver end de af ham s. 73f. anførte, hænger det jo nok sammen med en mærkelig undervurdering af Sønderjyllands danske fortid (befolkning, historie). Et pudsig udtryk herfor findes s. 15, hvor Slesvigs ældste historie omtales: »Die Geschichte des späteren Herzogtums Schleswig gehört in den Umkreis [fremhævet af mig] der dänischen Geschichte.«

H. H.-I.

Da Københavns stadsarkiv led så store tab ved branden i 1728, har det stor betydning for dansk historisk forskning, at arkivet i Malmø — Københavns søsterstad fra gammel tid — er bevaret langt tilbage. Ved stor imødekommenhed fra ledelsen af Malmø stadsarkiv har danske forskere da også både tidligere og nu kunnet benytte dette arkiv, f.e. kan nævnes to nu afdøde danske historikere, nemlig M. Mackeprang (Dansk Købstadstyrelse) og Erik Arup (Studier i engelsk og tysk handels historie), samt i tilslutning hertil at nærværende linjers forf. har udgivet Ditlev Enbecks regnskabsbog, den ældst bevarede købmandsregnskabsbog i Norden, endelig at Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie ved dr. Erik Kroman for tiden udgiver den ældste af Malmø stadsbøger. — På initiativ af Malmø Fornminnesforenings styrelse foreligger imidlertid nu i trykken et af Malmø stadsarkivs værdifuldeste arkivalier, nemlig: *Lyder van Fredens kammær-rækenskaper för Malmö 1517-1520. Utgivna av Leif Ljungberg*. Malmö 1960. — Stadsarkivarie L. Ljungberg har tidligere behandlet Lyder v. Fredens kammærregnskaber i festskriftet til Bertil Boëthius 1950. At udgaven kom i 1960, skyldes, at Malmø Fornminnesforening til sekretærens — alias stadsarkivarie Leif Ljungsbergs — 60 års dag lod tilflyde det allerede eksisterende Leif Ljungbergs fond en pengegave, der anvendtes til hjælp til trykningsudgifter til værket. — Lyder van Fredens kammærregnskaber er de ældst bevarede regnskaber af den art i det gamle danske rige. I en instruktiv indledning meddeler udgiveren biografiske oplysninger om Lyder v. Freden, bl.a. at han fra 1512-20 var rådmand i Malmø og i denne egenskab var det, at han havde hvervet som byens kammær i treårsperioden påske 1517-påske 1520. Ved revisionen af regnskaberne i 1520 var han død, hvilken omstændighed det formentlig skyldes, at regnskaberne er bevaret, idet de har hørt til dokumenterne i hans dødsbo. Regnskaberne er renskrevne og indbundet. Oplysning om denne regnskabsbogs udseende giver et stort billede på værkets første side. Bogførings-teknikken må nærmest karakteriseres som middelalderlig, idet de løbende indtægter opføres først, derefter de løbende udgifter. Indtægterne — og også visse udgifter — er for hvert år delt op i grupper. Udgiftsposterne er dog for en stor del ført kronologisk. Bogen kaldes også byskattebogen. Byskatten var nemlig det vigtigste, og for hvert år står skatten med den skattepligtiges navn og skattebeløb først. Posterne på hver side er talt sammen i summa lateris, ligesom saldoen (balancen) ved hvert års slutning er udregnet. Denne bogføring har foranlediget, at udgiveren i indledningen på fortjenstfuld måde har forsøgt for hvert år at

fordele udgifterne på forskellige konti. Det har mindst interesse for Malmø stads byskat til kronen, da den er ens, nemlig 300 mk. for hvert år, mere interessant er derimod, at udgifterne til teglgården, til befæstningsarbejdet og andre militære formål er langt de største. For 1517–18 udgør de ialt 1350 mk. — I samme år var den indkomne byskat 555 mk. 3 sk., og den samlede udgift, afrundet til hele mark, 2156. At forholdet er det, skyldes, at regnskaberne er blevet til i de år, da Christiern 2. foretog sine krigstog til Sverige for at genoprette unionen. Disse udgiftsposter, der er ført efter et kronologisk princip, bliver da en primær kilde for tidens tildragelser, først og fremmest dog — som påpeget af udgiveren — giver de underretning om den betydelige rolle, som Malmø spillede for Christiern 2. Udgiveren har derfor prydet bogen med billeder af kong Christiern og dronning Elisabet, ligesom han også i indledningen nævner de poster, der giver oplysning om Torben Oxes færd sammen med kongen i september 1517, da de begge var i Malmø, og tillige de poster fra november s. å., hvori Torben Oxe omtales. Dette viser, at Torben Oxe formentlig først er faldet i unåde flere måneder efter Dyvekes død. — Gennem kærnerregnskaberne udgiftsposter får man iøvrigt personlige oplysninger om rådmand i Malmø, Ditlev Henriksen (Enbeck) — alias ejeren af den snart berømte Ditlev Enbecks købmandsregnskabsbog — nemlig bl. a. at han både i 1518 og 1519/20 var anfører for Malmøs udbud i Christiern 2.s krigstog imod Sverige. — Hvad angår værdien af regnskaberne for håndværkets historie, prishistorie, det datidige økonomiske liv, kulturhistorien i det hele taget, henvises til udgiverens indledning. — Bag i bogen findes person- og stedregister samt sagregister med ordforklaringer.

Emilie Andersen.

For en udenforstående kunne betegnelsen »de historiske hjælpevidenskaber« måske forstås derhen, at der er tale om små og praktiske videnskabsgrene, skabt til at lette den egentlige historiker i hans vanskelige arbejde. Hvis nogen skulle gå til professor dr. phil. Rudi Thomsens digre værk »Early Roman Coinage« I–III med den forhåbning, vil han blive sørgeligt skuffet. Det er ikke ubekendt, at den numismatiske videnskab har haft dyrkere af fremragende dygtighed her i landet, og at Nationalmuseets »Kongelige Mønt- og Medaillesamling« blandt andet besidder en udsøgt samling romerske mønter, der har været genstand for en række betydelige enkeltundersøgelser. Inden forfatteren i 1957

udnævntes til professor i Oldtidens historie ved Aarhus Universitet, var han i en række år musæumsinspektør ved Møntsamlingen, og fra hans hånd forelå da hans disputats »The Italic Regions from Augustus to the Lombard Invasion« (1947). På baggrund heraf er det klart, at professor Thomsen måtte være prædestineret til at studere netop det romerske numismatiske materiale. Allerede i 1957 forelå bd. I, der i al væsentlighed fremlægger kilderne til studiet af tidligt romersk møntvæsen, omfattende såvel de spredte litterære kilder som selve møntmaterialet og de samlede møntfund, samt de betydningsfulde overprægede mønter. Endvidere typologiske og metrologiske paralleller og til slut en historisk oversigt over forskningens udvikling siden Eckhels »Doctrina nummorum veterum« (1792–98). De to sidste bind udkom i slutningen af 1961, og heri finder man en minutøs undersøgelse af snart sagt alle fremsatte teorier samt et forsøg på at opstille en ny og bedre funderet relativ og absolut kronologi. Det er således indlysende, at forfatteren har ønsket at skabe bogen om det romerske møntvæsens oprindelse og tidligste udvikling, indtil den blev romernes hovedmønt.

Først en enkelt bemærkning om bogens udstyr. Den er udkommet på Nationalmuseets forlag som den arkæologisk-historiske rækkes bd. V, IX og X, og udgivet med støtte fra Carlsbergfondet. Som sådan ville man vente en udsøgt kvalitet af de talrige illustrationer, men dette er desværre ikke altid tilfældet. Dette gør naturligvis mindre i bd. I, skønt man har indtryk af, at der ikke altid ydes fuld retfærdighed mod de romerske stempelskæreres duelighed. I de to sidste bind er det derimod mere generende for læseren, fordi tekstens argumentation ofte nøje slutter sig til illustrationerne. Som et enkelt eksempel skal blot nævnes behandlingen af MEL serien, bd. II, s. 117 ff. med tilhørende fig. 4–6. Her ville det i høj grad være ønskeligt, om læseren med sikkerhed kunne se det samme, som forfatteren og hans forlægger Scullard har set. Andre tilfælde af samme art kunne fremdrages, og det er et spørgsmål, om ikke fremstillinger af denne karakter er bedst tjent med at have illustrationerne samlet i et specielt tavlebind, hvor det er muligt at kæle mere for de enkelte billeder.

Det ligger nu uden for nærværende anmelders indsigt at vurdere værket i detaljer. Dertil kræves en suveræn beherskelse af det antike møntmateriale og den i tidsskrifter disparate numismatiske litteratur. Værket vrimler af skarpsindige iagttagelser, også når det gælder en rigtigere tolkning af overleverede tekststeder end tidligere numismatikere har fremsat. Et forsøg på konjunktural-kritik bd. II, s. 245 falder derimod mindre overbevisende ud. Det

er i dag bedre at acceptere en tekst som korrupt end at foretage en ikke indlysende rettelse — ikke mindst når det drejer sig om en så slet overleveret forfatter som Plinius Major. Hovedindtrykket er imidlertid, at den nye datering er sundt baseret, omend kyndige numismatikere sikkert vil kunne fremdrage adskillige punkter til debat. Her skal derimod anlægges to synspunkter af mere almen karakter.

For det første må det bestandig undre oldtidshistorikeren, at det romerske møntvæsen begynder så sent. Først efter den store Samniterkrig, da Centralitalien er samlet under Roms lederskab, udmøntes ca. 289 den ældste Aes grave serie, store, upraktiske og støbte mønter til afløsning af tidligere tiders barrer. Udmøntningen foretages af et nyt embedsmandskollegium, »triumviri monetales«, der også fortsætter med at udsende støbte barrer forsynet med relieffremstilling, det såkaldte Aes signatum. Krigen med kong Pyrrhus i Syditalien medfører et akut behov for sølv-mønter, som benyttedes i Magna Graecia, og efter et par sølv-mønter udsendt under selve krigen i felten påbegyndes en regulær sølvudmøntning i 269 med en didrachme forsynet med et marsbillede og ulvinden med tvillingerne samt indskriften *Romano*. Samtidig fortsættes udmøntningen af Aes grave, der dog under den første puniske krig forringes noget i vægt, og ved begyndelsen af anden puniske krig vejer en as kun det halve af sin oprindelige vægt, et romersk pund. Også sølvmønterne reduceres noget i vægt i denne periode. Under pres af de politiske begivenheder under Hannibalkrigene reduceres mønternes vægt i rivende fart, og ved krigens midte vejer den romerske as kun en sjettedel af det romerske pund. Samtidig hermed udmøntes for første gang denaren. Finansnøden fremhæves også derved, at Romerne flere gange under krigen må ty til guldreserverne og udmønte guldmønter, første gang umiddelbart før Cannae. I krigens sidste fase forringes mønterne yderligere og en as falder til en tolvtedel af sin oprindelige vægt, ja lejlighedsvis udmøntes kobberet ringere. Først efter krigens afslutning kan mønternes metalværdi stabiliseres, og denaren er derefter forbløffende stabil langt ned i kejsertiden. Denne nye datering søger en gylden middelvej mellem den traditionelle skole, der vil datere de ældste romerske mønter helt tilbage til IV. årh., og den radikale skole omkring englænderen H. Mattingly, der ønsker at placere indførelsen af denaren til ca. 169. Nylige udgravninger i Morgantina på Sicilien støtter imidlertid overbevisende Rudi Thomsens datering af denarens indførelse, således at kun få vil vove at rukke ved den. På baggrund af vor viden om møntvæsenet i de østlige middelhavslande er det imidlertid klart, at

Romerne er sent udviklede på dette punkt, og herved kastes der et skarpt lys over det præhellenistiske Roms arkaiske karakter. Vi forstår også bedre de gennemgribende ændringer af Italiens sociale struktur, når vi betænker, hvor hurtigt kapitaliseringen fandt sted. Der er tale om intet mindre end en økonomisk revolution.

For det andet må oldtidshistorikeren foruroliges over det lys, som det numismatiske materiale kaster over de skriftlige kilder til Roms historie endnu i III. årh. Vi har i Plinius Naturhistorie en samlet fremstilling af de vigtigste begivenheder i den romerske mønthistorie og dertil et væld af enkeltbemærkninger om møntvæsnet spredt i hele litteraturen, der ingenlunde kan siges at pege hen mod nogen »klassisk« opfattelse. Først når disse skriftlige kilder sammenholdes med det numismatiske materiale, er det muligt at sortere den litterære tradition for sandt og falsk. Når man betænker, at vi i de fleste andre dele af den romerske historie er ganske afhængige af traditionelle historiske kilder, er det evident, at det, historikeren kan finde frem til, ofte ikke er den historiske sandhed, med Romernes egen rekonstruktion heraf.

Man kunne nu have ventet, at professor Thomsen var kommet ind på disse eller lignende principielle synspunkter — om ikke før så dog i det afsluttende kapitel: »Historical Conclusion«. At dette ikke er tilfældet viser, at mønthistorie og økonomisk historie stadig er skarpt adskilt, og at forfatteren arbejder eksklusivt som numismatiker. Den litterære tradition forkastes eller godtages efter de tilfældige behov, det numismatiske materiale kræver, og der søges ikke anlagt noget principielt synspunkt på den historisk-antikvariske overlevering. Resultatet er blevet en meget fyldig demonstration af numismatisk metode og en ofte vel lang diskussion af tidligere opfattelser af emnet med en ofte bidsk polemik mod den øvrige forskning. Det er et værk, til hvilket den fremtidige numismatiske litteratur må tage stilling langt ud i fremtiden, men næppe et egentlig historisk værk.

Jens Erik Skydsgaard.

Det femte bind af *The New Cambridge Modern History*¹, som nu foreligger under redaktion af *F. L. Carsten*, behandler perioden 1648—1688. De 25 kapitler falder stort set i tre afsnit. I kapitlet I—VIII behandles almeneuropæiske strømninger indenfor økonomi, kunst, litteratur etc., i kapitel IX—XI Frankrig og Frankrigs plads i det europæiske diplomati, og i de resterende 14 kapitler

¹ *The New Cambridge Modern History*. Vol. V, *The Ascendancy of France, 1648—88*. (Cambridge 1961), XXV + 631 sider.

gennemgås udviklingen i de enkelte europæiske lande og forholdet til ikke-europæiske områder. Med sine godt 600 sider er bindet således en særdeles grundig gennemgang af de 40 års historie, dog med den begrænsning, som også gælder seriens øvrige bind, at ikke-europæiske lande kun omtales i det omfang de kommer i berøring med europæerne.

En omtale af alle de 25 kapitler ville føre for vidt, og opmærksomheden skal her kun henledes på et par enkelte punkter. Som man kunne forvente, har flere af de senere års diskussioner sat sig tydelige spor i fremstillingen, således vil man f. eks. næsten forgæves lede efter det engelske »gentry«. Både *Sir George Clark*, der har skrevet kapitlet om staternes sociale grundlag, og professor *Ogg*, der er forfatter til kapitlet om England efter Restaurationen, undgår at nævne problemet, men begge er tydeligt mistænksomme overfor en overvurdering af middelklassens udviklingstrin i det 17. århundredes England. En sådan tilbageholdenhed ville man næppe have mødt for 10—15 år siden.

En anden aktuel diskussion, der har sat sig endnu tydeligere spor, er diskussionen om Merkantilismen. *D. C. Coleman*, der selv førte an i angrebet på den Schmoller-Cunningham-Heckscherske »ideologisering« af Merkantilismen, understreger stærkt i sit kapitel om økonomi og økonomisk politik den økonomiske politiks opportuniste og dens afhængighed af befolkningsproblemet og ædelmetalknapheden.

Mest nyttigt er bindet vel nok i de afsnit, hvor manglen på lettilgængelig ajourført litteratur er størst. Dette gælder i særlig grad *A. N. Kurats* kapitel om Osmannerriget, *Harrisons* og *Cowans* dobbelte kapitel om Europa og Asien og *A. F. Mauros* kapitel om Portugal og det portugisiske imperium. Forskningen har indenfor disse områder først i de sidste årtier forladt krønikestadiet, og der er få emner, hvor en sammenligning mellem den gamle og den nye Cambridge Modern History viser større forskelle. Det skulle da være *Carstens* kapitel, »The rise of Brandenburg«, hvori der brydes totalt med myten om den store kurfyrstes langsigtede »rigsgrundlægningspolitik«. Carsten fælder en skarp dom over Brandenburgs merkantilisme, som han finder langt mere til skade end til gavn for tysk velstand og tysk enhed, og han rejser til slut det spørgsmål, om det mon ikke havde været bedre for Prøjsen og for Tyskland, hvis de senere Hohenzollere havde taget, ikke den store kurfyrste, men den ødsle og kunstglade Frederik I. til forbillede. Den kuriøse oplysning, at Frederik Vilhelm I. som meget ung figurerede som Cupido i sin mors tableauer, er unægtelig tankevækkende.

Det har traditionen for sig at gøre om ikke Ludvig XIV. så dog Frankrig til centrum i en fremstilling af denne periodes historie. »The Ascendancy of France« er da også dette binds hovedtema, som det er dets titel. Begejstringen for »le roi soleil« er dog ikke stor hos medarbejderne. *Gaston Zeller*, der behandler fransk og europæisk diplomati, finder ikke andet ledemotiv i periodens franske udenrigspolitik end »gloire«, *J. Lough* understreger i sit kapitel, »France under Louis XIV«, skattepresset og den økonomiske stagnation, og i *Giorgio Spinis* afsnit om Italien fældes en hård dom over Ludvigs politik overfor Messina og Genua. Som man kan vente det i et oplyst værk fra det 20. århundredes midte, er der en almindelig afstandstagen fra den nationale egoisme.

Men man kunne gå et skridt videre, med spørgsmålet, om det ikke kun er værkets bevidste koncentration om Europa, der gør det muligt at sætte fransk politik i centrum. Det er ofte nok blevet påpeget, at Europas svaghed var Frankrigs styrke, men Europas svaghed skyldtes ikke kun Tysklands og Italiens splittelse. Den skyldtes også, at potentielle rivaler havde blikket rettet væk fra Europa, mod Amerika eller Asien, og at konflikter i forbindelse med den europæiske ekspansion forhindrede eller forhalede de øvrige magters indgriben i den kontinentale politik. Dette gælder ikke kun Atlanterhavstaterne, men også Venezia og Østrig, der i næsten hele denne periode havde hovedmassen af deres resourcer bundet mod øst, hvor Tyrkiet under Köpriljerne var gået ind i sin sidste aggressive fase. På tankevækkende måde kommer kontrasten mellem vurderingen af henholdsvis fransk og østrigsk udenrigspolitik frem i *Bett's* kapitel om Habsburgerne: ». . . while Louis's great armies were struggling obscurely and unsuccessfully in the labyrinth of the War of the League of Augsburg, Leopold's army under the aegis of the refurbished Crown of St Stephen was hammering the Infidel back beyond the Danube and the Carpathians.«². Det er ikke national, men kontinental egoisme.

Alle bidragene er saglige, en del af dem er tilmed velkrevne. Pålideligheden synes nær 100 0/0. Kun får man på side 435 en grim overraskelse ved at se Slesvig omtalt som en del af Nordvesttyskland, — omend stavet korrekt »Slesvig«. Bindet kan i ikke mindre grad end de foregående anbefales som en bred, detaljeret og lettilgængelig fremstilling.

Niels Steensgaard.

² New Camb. Mod. Hist., Vol. V s. 498.

Om studiet af vore danske voldsteder

AF

VILH. LA COUR

I 1949 offentliggjorde dr. *Vilh. Lorenzen* i »Fortid og Nutid«¹ en lille afhandling, »Vore middelalderlige Voldsteder«, der havde præg af en programartikel. Intet under. Det fuldt videnskabelige studium af disse mindesmærker var netop ved at komme i gang, og det var Lorenzens brændende ønske at være med blandt pionererne. På en måde fik han også sit ønske opfyldt; men han hæmmedes ved, at han ikke kom til at deltage i arbejdet ude i marken, enten dette nu omfattede opmålinger eller gravninger, og han fik kun perifert gjort sig bekendt med sideløbende undersøgelser i udlandet, som havde betydning for opfattelsen af vore hjemlige anlægstyper. Hvad han i årenes løb fik samlet en del materiale til var hovedsagelig den historiske side af problemerne. I den henseende havde hans disputats i 1921, »Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarh.«, givet ham frugtbare impulser, selv om de stort set begrænsede hans studiefelt til det opgivne tidsrums bygninger og jordvirker. Den mængde af voldsteder, som ikke omtaltes i skrevne kilder, og hvor arkæologien derfor måtte være eneste vejleder, kom sjældent med i hans redegørelser og opfattedes i hvert fald af ham uden forsøg på opbygningen af en relativt sikker typologi.

Fra første færd havde man hos os som andetsteds af gode grunde behandlet disse monumenter både ud fra et arkæologisk og ud fra et historisk synspunkt. Et samspil mellem de to nævnte

¹ Anf. st., s. 1-7.

discipliner var nødvendigt; men den videnskabeligt arbejdende arkæologi lå endnu i sit svøb, og den for os så selvfølgelig kildevurdering var endnu ikke blevet eneherkende. Man levede i romantikkens tidsalder, så poesi og fantasi blev ikke narret for deres skålpund, når studiets resultater publiceredes.

Alt længst i Støv og Grus sank Borgen hen;
men af Ruinerne, som stod tilbage,
saa huldt Kjærminden hæved sig igjen
i Farveskjæret af de svundne Dage.

Det var *Vedel Simonsen's* ord i tilegnelsen af »Borgruiner« (1813) til Frederik VI. Naturligvis måtte under disse omstændigheder den historiske side af sagen blive det overvejende element i hans borgværk. I en afhandling om Gurre og Hjortholm¹, hvor sagnene om Tovelille var hovedemnet, fyldte den historiske redegørelse for de to borge ca. 54 sider, den arkæologiske kun halvt så meget. Bedre balance fandtes dog i andre af tidens publikationer. Både i apoteker *Burman Beckers* »Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne« (1830–32) og i pastor *Carl Hansens* »Danske Ridderborge« (1832) spillede beskrivelsen af mindesmærkerne en væsentligere rolle. Men endog hvor omfattende gravninger havde fundet sted, så der virkelig forelå et arkæologisk materiale at arbejde med, var det den historiske fremstilling, som dominerede. Det gælder 1840 den unge *Kall Rasmussens* »Efterretninger om Gurre Slot i Siælland«², hvor forstråd Biørnsens gravninger, begyndt i 1832, fik en meget sparsom plads tildelt, og det gælder 1851 geheimearkivar *Wege-ners* »Om Udgravningen af Asserbo og Søborgs Ruiner«³, hvor Frederik VII's gravninger måtte nøjes med 28 sider, medens den historiske indledning fyldte 78. Forholdet kunde ikke være noget andet: den historiske disciplin var gammel i gårde, og i sammenligning med den var den arkæologiske kun for en parvenu at regne.

¹ Antiq. Tidskr. 1846–48, s. 261–341.

² Hist. Tidsskr. 1. r. I, s. 467–87.

³ Ann. f. nord. Oldk. og Hist. 1851, s. 215.

Alligevel forelå der allerede i det 18. årh. en række til dels værdifulde beskrivelser af voldsteder, medtagende rub og stub, hvad man af den art havde lokal viden om ude i sognene. Det var de *mange indberetninger* fra sognepræster og andre, hvorpå *Pontoppidan* og *Hoffmann* byggede meddelelserne i »Danske Atlas«. Efter nedsættelsen af Oldsagskommissionen (1807) modtog denne flere »Promemorier«, hvori voldsteder var emnet, og et uudgivet værk af læreren *Rasmus Henrik Kruse*: »Nørre-Jyllands Mærkværdigheder« (1841) indeholdt — sammen med adskilligt andet — en række beskrivelser, grundplaner og situationstegninger af jydsk borganlæg, som den dag i dag giver os brugbare vink. I hele denne trykte og utrykte litteratur var det monumentet selv, der udgjorde hovedsagen. At historie og sagn, knyttede til de enkelte anlæg, ikke blev forbigået, er en selvfølge; men det var dog fortrinsvis de enkelte lokaliteters »antikvariske« interesse, der var indberetningernes og beskrivelsernes emne. Endnu gav man sig imidlertid kun i yderst få tilfælde af med omhyggelige opmålinger — som f. eks. af Gurre og Søborg. Man nøjedes med at tegne et kroki af voldstedet, afskridtede det eller tog enkelte hovedmål, og en virkelighedstro opfattelse af, hvad der indtil da var levnet, får vi derfor kun undtagelsesvis.

Da Nationalmuseet (for at bruge det nuværende navn) i 1873 satte systematiske *herredsundersøgelser* i gang, var det denne linie, der blev videreført, hvad voldstederne angik. Indberetningerne var så at sige rent antikvariske. Man tilsigtede alene en registrering med gennemgående meget kortfattede beskrivelser af hvert enkelt monument, og de ledsagende opmålinger adskilte sig ikke stort fra den foregående tids. Ud over en primitiv måling nåede man ikke. Tilsammen danner alligevel dette materiale et anseeligt corpus monumentorum; men dets væsentligste betydning beror på, at det har sat eftertiden på en lang række spor — har vist os, hvad der for henvend hundrede år siden var bevaret, og hvor allerede den gang voldsteder, som nu er totalt udslettede, endnu var kendelige i terrænet.

Derfor blev herredsundersøgelserne udgangspunktet for den systematiske undersøgelse af samtlige landets borganlæg, som

Nationalmuseet satte i værk omkring sidste århundredskifte under ledelse af *P. Hauberg*. Opgaven var blevet at samle materiale til et fuldstændigt dansk voldstedsværk; men kun Sjælland, Låland-Falster og to nørrejydske amter nåede at blive gennemløjede, inden arbejdet standsedes. Værket kom derfor aldrig ud. Havde det set lyset for henved 40 år siden, vilde det på ingen måde have tilfredsstillet nutidens krav.

Det skyldtes ikke, at Hauberg nøjedes med løse krokier eller opmålinger, som man havde gjort det i 1870'erne og 1880'erne. Han lagde tværtimod vægt på den nøjagtigst mulige måling, benyttede andre tekniske midler end forgængerne, fotograferede — ikke altid lige godt — anlæggene og gjorde i beskeden grad brug af nivellement. Men opmålingsresultatet led af en væsentlig mangel: alle skråninger anskueliggjordes på plantegningen ved den traditionelle »bjergsignatur«, som i følge sin hele karakter gav en subjektiv opfattelse af anlæggets enkeltheder frit spillerum, og som navnlig umuliggjorde en nogenlunde rigtig gengivelse af næsten udviskede partier. Ikke sjældent lod Hauberg sig derfor — navnlig i de første år — forlede til at tegne en rekonstruktion af anlæggets grundplan i stedet for en nøgtern gengivelse af dets daværende tilstand. Og alligevel opnåedes i flere henseender værdifuldt resultat. Slet og ret den omstændighed, at det enkelte sted ikke var genstand for et flygtigt besøg, men at han og hans medhjælper ofte måtte opholde sig dagevis på det, inden arbejdet afsluttedes, skabte en fortrolighed med dets detaljer, som kom den skrevne beretning til gode.

Efterhånden var tillige enkelte betydningsfulde gravninger blevet udført, f. eks. på Vordingborg, Hammershus og Lilleborg, de to sidstnævnte steder ligeledes under Haubergs ledelse. Og disse gravninger blev fortsat i de følgende årtier, da arkitekt *C. M. Smidt* var museets drivende kraft på dette specielle felt. Han afsluttede gravningerne på Gurre og Søborg, på Vordingborg og Kalø, medens andre overtog undersøgelsen af Hjortholm, Boringholm, Halkær, Hindsgavl, Absalons borg i København, Rugtved og flere andre borganlæg. Men det var spredt fægtning. Hver enkelt gravning havde sin forudsætning og sit

mål i sig selv. Den var ikke et led i et planlagt stort hele. Og hovedopgaven opfattedes hvert enkelt sted som den at få de bevarede bygningsrester klarlagt, medens forsøg på at nå til en forståelse af jordvirkerne oftest kom i anden eller tredje række. Bygning og jordvirke udgør imidlertid overalt en enhed. Det ene kan ikke forstås uden et tilsvarende nøje kendskab til det andet. Navnlig kan man ikke uden indgående viden om dette samspil nå til opstillingen af en tilfredsstillende typologi. Den samlede planløsnings afgørende betydning fandt sit mest overbevisende udtryk i *Poul Nørlunds* behandling af Trælleborg efter hans gravninger her i 1934–42¹, i *C. G. Schultz'* kortfattede redegørelse for gravningerne på Agersborg i 1945–51² og i *Olaf Olsens* lille hefte om Fyrkat-gravningerne 1950–58³. Ingen vilde have forstået disse anlæg uden at lægge samme vægt på jordvirke og hustømter.

Men rækken af større og mindre kongelige anlæg kom dog først til at stå i det rette lys, når der også blev taget hensyn til stedernes almene historie. I Smidts mange afhandlinger som i de øvrige fremkomne publikationer kombineredes derfor den grundlæggende arkæologiske forskning med historiske tilbagemæk. Tiden havde imidlertid byttet rollerne om siden romantikkens dage. Nu var det arkæologien, som dominerede på historiens bekostning. I intet tilfælde fandt en dybtgående historisk undersøgelse sted jævnsides med den arkæologiske. Man fastslog kun de historiske hovedtræk og ofrede detailstudiet på det materiale, som spaden havde bragt for dagens lys. Sådan formede i store træk studiet sig indtil det øjeblik, da Nationalmuseet omkr. 1950 atter tog den tanke op, at få et samlet voldstedsværk publiceret med redegørelser for alle danske borganlæg fra oldtid og middelalder.

Da museet overdrog dette arbejde til *Hans Stiesdal* og mig, stilledes vi over for spørgsmålet, hvorledes styrkeforholdet mellem det arkæologiske og det historiske materiale skulde fordeles

¹ Nord. Fortidsm. 4. r. I (1948).

² Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108.

³ Nationalmuseets blå Bøger (1959).

i det kommende værk. Stiesdal havde ansvaret for det tekniske arbejde ved opmåling og fotografering i marken, jeg for eventuelle prøvegravninger og for bearbejdelsen af både det arkæologiske og det historiske stof. Til syvende og sidst måtte det derfor blive mig, som fik ansvaret for den fornævnte fordeling; men selvfølgelig konfererede vi indbyrdes om dens løsning og så til en begyndelse ret forskelligt på sagen. Vilde, fremhævede Stiesdal, omfattende historiske undersøgelser have naturligt hjemme i en museal publikation, hvor monumentet dog afgjort måtte være hovedsagen? Jeg var af den opfattelse, at hvad der var tilgængeligt i værker som f. eks. Trap eller »Danske Slotte og Herregårde«, punkt for punkt måtte kontrolleres, hvilket i virkeligheden forudsatte, at hele det diplomatariske materiale blev taget op til ny behandling. Derved vilde ikke alene eventuelle fejl i tidligere fremstillinger kunne rettes, men højst sandsynligt vilde man — f. eks. vedrørende dateringer — kunne nå til resultater, som direkte eller indirekte vilde have betydning for opfattelsen af det arkæologiske materiale. Måske byggede jeg mere på et skøn, en ubestemt formodning, end på egentlig viden; men i hvert fald godtgjorde udarbejdelsen af første bind, *Tisted amts voldsteder* (1957), at mit skøn viste sig begrundet, hvilket vil træde endnu tydeligere frem i det kommende bind, *Hjørring amts voldsteder*, og i det næstfølgende, *Frederiksborg amts voldsteder*, utvivlsomt vil komme til at ligge helt klart. Det arkæologiske og det historiske stof er blevet sidestillede som lige betydningsfulde led i værket, og den plads, de hver for sig indtager, afhænger udelukkende af omfanget af det materiale, der har stået til rådighed. Jeg skal fra forarbejdet til det frederiksborgske amtsbind fremdrage tre eksempler på denne dobbelte — arkæologisk-historiske — behandlings betydning for problemernes løsning.

Oppe i Grønholt sogn (Lyng-Kronborg herred) ligger et voldsted, navnløst, bestående kun af en lille firsidet, kunstigt opført banke, omgivet af en grav. Banken blev i 1851 hensynsløst gennemgravet på Frederik VII's ordre, uden at der gjordes

nogetsohelst notat vedrørende dens opbygning, hvad man på det tidspunkt ikke tillagde nogen vægt. Hverken murrester eller løsfund kom for en dag. Anlægget opmålt i 1884 af Vilh. Boye og E. Rondahl, i 1900 af P. Hauberg, og en retablering af banen fandt sted i 1936–39 under tilsyn af Hugo Matthiessen. Ved denne lejlighed oprensedes tillige gravene, hvorved enkelte fund kom for dagen, men intet, der kunde tjene til datering af anlægget.

En tidsfæstelse mente man imidlertid at kunne basere på to kongebreve af henholdsvis 22. oktbr. 1194¹ og 31. marts 1196², daterede Grønolt, Grunolt. Ud fra dem måtte man »antage, at borgen eksisterede allerede dengang³. Voldstedet opfattedes herefter som et kongeligt anlæg fra sidste halvdel af det 12. årh.

Dateringen var dog egnet til at vække tvivl, i første række af *arkæologiske* årsager. Den anvendte motte-type var nemlig identisk med den type af »herremands-motter«, der sandsynligvis først blev gængs hos os i sidste halvdel af det 13. og første halvdel af det 14. årh. Var dateringen rigtig, måtte typen altså have været benyttet længe forud i enkelte kongelige anlæg, inden den — hundrede til halvandet hundrede år senere — »genspejledes« i adskillige af landets adelsanlæg⁴. På forhånd kunde denne mulighed ikke afvises — der findes faktisk kongelige motter, som må høre endog det 12. århundredes første halvdel til; men endnu var man ikke klar over den typologiske forskel mellem disse ældre motter og de langt yngre, en forskel, som gør betegnelsen »genspejling« for de yngres vedkommende mindre heldig.

Da Frederiksborg-bindet af Danske voldsteder forberedtes, og det samlede middelalderlige diplomstof, der angår Grønholt, blev gennemgået, viste det sig, at den gængse datering heller ikke i *historisk* forstand havde noget grundlag at hvile på. Grøn-

¹ Thorkelin Dipl. A.-M., I, s. 67. Om brevet se *P. F. Suhm*: Hist. af Danm. VIII (1806), s. 323 f. Iflg. velvillig meddelelse af magister *Skyum-Nielsen* må brevet anses for ægte.

² SRD. VII, s. 323.

³ *Trap*: Danmark. I. 1 (1958), s. 126. Sml. Frederiksborg Amts hist. Årb. 1951, s. 17 (*Vilh. la Cour*).

⁴ Danske Voldsteder. Tisted Amt (1957), s. 17 (*Vilh. la Cour*).

holt var i sidste halvdel af det 12. årh. slet ikke i kongelig besiddelse. Et af årene mellem 1158 og 1160 havde kong Valdemar tilskødet Esrum kloster (det senere forsvundne) Stenholt, og iflg. skødebrevet gik Stenholtgodsets østgrænse *»vsque ad viam, que circuit Grønholt versus orientem«*¹. Grønholt var på de to kongebrevs tid klostergods. At brevene var udstedte i Grønholt — hvilket jo i sig selv ikke sagde, at udstedelsen havde fundet sted på nogen borg — måtte bero på, at de kun drejede sig om rettigheder, som kongen tilstod klosteret, eller som skyldtes dettes egenskab af moderkloster for det slesvigske Guldholmkloster.

Imidlertid må Grønholt på et senere tidspunkt ved salg eller mageskifte være gået fra klosteret over på adelshænder. Vi veed ikke, hvornår eller hvordan det er sket; men et brev fra 1211, hvori Anders Sunesøn stadfæster klosterets besiddelser, nævner — i modsætning til tidligere breve — ikke Grønholt blandt disse². Og derefter møder vi på ny først navnet i et brev af 29. juni 1387, da rigshofmester Anders Jacobsøn Lunge ved arveskiftet efter sin fader, rigsråd Jacob Olufsen Lunge, får sig udlagt godset i Grønholt med undtagelse af to gårde, der tilfalder hans broder Ove³. Grønholt må altså senest i sidste halvdel af det 14. årh. være overgået til adelen — måske allerede lang tid før. Den 24. juni 1423 overlader derpå Anders Lunge alt sit gods norden for Værebros, blandt det Grønholt, til sin hustru, Elne Evertsdatte Moltke, og ved denne lejlighed nævnes specielt »Tulstrup med møllen«⁴. Fra da af kan vi i store træk følge ejerskifterne, og hver gang anføres i forbindelse hermed »Tulstrupgård og Tulstrup mølle i Grønholt«⁵ eller »Tulstrup og Tulstrup mølle«⁶.

De bevarede diplomer siger os ikke, hvem den tidligste ejer

¹ Cod. Esrom. nr. 90.

² Dipl. Dan. 1. r. V, nr. 5.

³ Rep. I, nr. 3590.

⁴ Rep. I, nr. 6029.

⁵ Rep. II, nr. 599.

⁶ Rep. II, nr. 1174.

af Tulstrupgård har været. Forud for Lungerne kan andre adelige have ejet den. Dens navn tyder på, at den har været en udflyttet væbnergård fra den senere nedlagte landsby Tulstrup, nærmere kan vi ikke komme spørgsmålet. Men så meget synes sikkert, at der inden for Grønholt sogn ikke har eksisteret nogen anden adelig gård end Tulstrupgård, og at voldstedet, liggende i Tulstrup hegn ved skellet ind til Gammel Grønholt vang, må være denne gårds tomt. Der har i middelalderen været rigeligt med spredte holt i egnen, mellem hvilke, foruden Grønholt selv, forsvundne landsbyer som Lønholt, Tulstrup, Fjælholt, Fløjterup og Sunspjelholt har ligget. Hvor de skal søges, veed vi kun for Lønholts vedkommende, idet dens markbog fra 1682 oplyser os derom. Tulstrup har derimod intet spor sat, hverken i Lønholts eller Grønholts markbøger. Den må være forsvundet længe før matrikuleringen af 1682. Om den minder dog stadig hegnets navn, og vi må nøjes med den formodning, at landsbyen har ligget i nærheden af eller inden for dette hegns nuværende areal.

En befæstet adelig sædegård fra tiden omkr. 1300 vil fuldt ud svare til den relativt sene mottetype, voldstedet viser os. En kombineret arkæologisk-historisk undersøgelse har altså dels godtgjort, at opfattelsen af anlægget som kongeligt og stammende fra den 12. århundredes slutning ikke holder stik, dels sandsynliggjort, at det er et adelsanlæg fra det 14. årh., og dels har den givet det hidtil navnløse voldsted et navn, hentet fra diplomerne.

Mit andet eksempel henter jeg fra Horns herred. Her ligger voldstedet *Kindholm* i Kyndby sogn ca. 100 m vest for kirken. En omhyggelig opmåling, foretaget i 1852 af arkitekturmaleren Chr. Olavius Zeuthen, da anlægget var langt mindre ødelagt end nu, viser en særdeles regelret borggårdstomt, bestående af en lav, firsidet banke, der i øst, syd og vest omgives af en grav, medens den i nord umærkeligt glider over i ladegårdstomten, hvor kun enkelte stenrækker markerer de forsvundne bygninger. Inde på banken ses fundamentet til et rektangulært stenhus,

placeret ved sydgraven. En ny opmåling blev foretaget i 1903 af P. Hauberg og forfatteren af nærværende afhandling, men da var adskilligt mere ødelagt, end tilfældet havde været i 1852, først og fremmest østgraven.

Der kan ikke herske ringeste tvivl om, at vi ved Kindholm står over for en herregårdsplads fra den afsluttende middelalder. De retvinklede grave, den retliniede hovedakse, som strækker sig fra midtpunktet på stenhusets langside, følgende borggårdens midterlinie og fortsættende nordover til ladegården, som vel ligeledes har været aksefast placeret i forhold til borggården, endvidere gravenes pyntelige stenkantning og endelig borggårdens udækkede nordside, som har gjort ethvert virkeligt forsvar illusorisk — alt dette viser en oprindelig på alle fire sider »indgravet« senmiddelalderlig herregård, som ved nordgravens opfyldning på et eller andet tidspunkt i første halvdel af det 16. årh. har fået præg af den begyndende renæssance. Så langt kan den arkæologiske betragtning føre os. Takket være det bevarede diplomstof kan vi imidlertid ledes til en sikrere datering.

Almindeligvis er man gået ud fra, at den sjællandske småadelsæt Krag har været ejer af Kindholm, siden væbneren Jens Nielsøn Krag den 1. maj 1364 skriver sig »de Kyndby«¹. Forholdet er dog det, at der i det middelalderlige Kyndby har ligget to væbnergårde, af hvilke den ene ejedes af ætten Krag, den anden af ætten Grubbe. De må antages at have været som store bøndergårde, vel de største i landsbyen, og der foreligger ingen grund til at forestille sig nogen af dem som befæstet. De to ætter optræder som samtidige — Grubbeætten møder vi første gang i et brev af 4. juni 1382² — og ingen af dem synes at tælle noget medlem, der ud fra sin sociale position med rimelighed kan tænkes at have siddet inde med Kindholm.

Men i Kragætten sker dette, at Elne Albertsdatter Krag ved sit ægteskab ca. 1470 bringer Kraggården til sin mand Jep Jensøn af den æt, der i det følgende århundrede kalder sig Ravensberg. Jens Jepsøn har været af en helt anden støbning end går-

¹ Rep. I, nr. 2724.

² Rep. I nr. 3358.

dens tidligere, beskedne ejere. Han har været hovedsmand på Haraldsborg ved Roskilde, hvor han første gang nævnes 5. marts 1449¹, og hvor han sidder i det mindste en halv snes år², derefter bliver han hovedsmand på Ravnsborg, hvor han har lenet indtil 1480³. Han har i alle disse år været sysselsat med offentlige gøremål og nævnes ikke som ejer af eget jordegods, før han ved sit ægteskab med Elne overtager Kraggård i Kyndby. Han går nu temmelig håndfast, til dels uretmæssigt frem for at øge dens jordtilliggende og rager af den grund hurtigt i trætte med manden på det nærliggende Svanholm, Peder Bille. Deres mellemværende kommer til behandling på herredstinget den 20. april 1475⁴, og ved den lejlighed nævnes både Grubbe-gårdens daværende ejer, Ingemar Grubbe, og Per Jenssøn, »skriver i Kindholm«. Det er første gang, dette navn forekommer, og af gammel vane skriver Jep Jenssøn sig endnu året efter »i Kyndby«⁵, men siden møder vi altid kun gårdnavnet »Kyndbyholm«, »Kynneholt« eller »Kyndholm«.

Det kan næppe opfattes på anden måde, end at det er Jep Jenssøn, som efter sit ægteskab med fru Elne har opgivet den gamle væbnergård inde i landsbyen og har flyttet den ud til en egnet plads i byens umiddelbare nærhed, hvor Kindholm da er blevet opført og indgravet.

Som nævnt må dette oprindelige anlæg være blevet underkastet visse ændringer i første halvdel af det 16. årh. Også disse kan dateres nogenlunde sikkert. Fra Jep Jenssøns død, rimeligvis ved sommertid 1480⁶, kender vi i hovedtrækkene gårdens historie, til den sank i grus under grevefejden 1533. Den ejedes da af Claus Eriksøn Ravensberg (Slippeslot), der opholdt sig på Nakkebølle, som han havde fået med sin hustru Susanne Eilersdatter Bølle; men Kindholm var stadig hans, og på hans grav-

¹ Rep. I, nr. 7858.

² Rep. II, nr. *887.

³ Rep. II, nr. 4626.

⁴ Rep. II, nr. 3605-06.

⁵ Rep. II, nr. 3899.

⁶ Rep. II, nr. 4626 (hvor han 29. maj nævnes sidste gang).

sten i Åstrup kirke kaldes han »Claues Ericksend til Kinholm«¹. Måske er det ham, der har ladet tomten regulere og stenhuset genopbygge, måske er det først sket efter hans død, da hans dattermand, Anders Pederson Galt, sad som gårdens ejer.

Man kan med nogen ret sige, at disse to eksempler på resultatet af en kombineret arkæologisk-historisk undersøgelse vedrører detaljer, som kun har lokalhistorisk interesse. Mit tredje eksempel er imidlertid af anden art og kræver en bredere redegørelse. Det åbner — hvis min opfattelse er rigtig — perspektiver, som ikke hidtil har fanget opmærksomheden, men som har betydning for almindelig dansk historie i årtierne forud for Valdemarerne.

Det viste sig, da arkitekt C. M. Smidt gravede på *Søborg*, at det ældste bygværk på denne plads rummede spørgsmål af almen karakter til belysning af vor tidligste borgbygningsperiode. Man har hidtil anset Valdemarernes epoke som den, hvori dansk borgbyggeri tog sin begyndelse, idet der forud for midten af det 12. årh. kun syntes at have eksisteret enkelte motteanlæg af virkelig gammel type og to sjællandske stentårne, der måtte høre 1. halvdel af det nævnte århundrede til, men som ikke lod sig naturligt indføje i rækken af de øvrige danske borgtyper. Studiet var derfor umagen værd. Det mødte imidlertid betydelige vanskeligheder, dels fordi to tårne jo er et meget spinkelt grundlag at skulle gå ud fra, dels fordi der ikke om dem forelå nogen som helst historiske efterretninger.

Det hørte med til de betydningsfulde resultater af Smidts årelange gravninger på *Søborg*, at fundamentet til et anseligt tårn, ældre end erkebiskop Eskils palatium, blev afdækket. Medens Smidt satte Eskil-anlægget til 1150'erne, fandt han det utvivlsomt, at tårnet måtte være en god snes år ældre »og meget vel kan tænkes at gaa tilbage til 1120'erne«².

Naturligt meldte sig da det spørgsmål, hvem der kunde have bygget tårnet. I den forbindelse henviste han til Roskilde-

¹ *Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I (1951), s. 205.*

² *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1930, s. 15 f.*

krønikens bemærkning om Eskils forgænger på Roskilde bispestol, biskop Peder (1124–34), at han »smykkede (*ornavit*) bispestolens gårde med bygninger både af træ og sten«¹; men Smidt tilføjede dog: »Vi ved intet om, hvorvidt Søborg oprindeligt har tilhørt Bispegodset og tør derfor ikke henvise til Bisp Peder som Taarnets mulige Bygherre«. I sig selv tyder Roskildekrønikens ord jo heller ikke på, at han har givet sig af med ligefremt borgbyggeri, hvad opførelse af tårnet vel måtte forudsætte, og endvidere er der intet, som sandsynliggør, at Roskildestolen har siddet inde med jordegods på netop dette sted. Man kan sige tværtimod. Da kong Valdemar i 1161 tog Søborg fra erkebiskop Eskil, var borgen i erkebispens personlige eje. Det fremgår ikke alene af Saksens beretning om denne begivenhed, men ydermere deraf, af Roskildestolen hverken da eller siden gav udtryk for noget som helst krænkede retskrav ved kongens erobring af borgen. Endelig vilde det være meget usandsynligt, at Eskil i 1150'erne som erkebiskop i Lund (indviet dertil i 1139) skulde have bygget Søborg på Roskildestolens grund. Det måtte forudsætte, at han i forvejen havde skaffet sig ejerret til stedet, så det ikke længere var bispegods; men heller ikke om en sådan transaktion, der dog nok vilde have været noteret, foreligger der den fjerneste antydning, og vi tør derfor lade den mulighed ude af betragtning at en Roskildebisp har været tårnets bygherre. På den anden side må man spørge, hvorledes Eskil da kan være kommet i besiddelse af holmen med tårnet?

Blandt det sjællandske kongeleve nævnes i Valdemars jordebog »*Syoburgh cum attinentiis suis quod datum est pro Ryngstath*«². På et eller andet tidspunkt er Søborg altså af kongen givet i mageskifte for Ringsted, men hvornår?

Der kan til spørgsmålet kun svares, at det sikkert må være sket inden det tidspunkt, da kongen skænkede jordegods bort på Ringstedegnen, hvor han hverken synes at have siddet inde med patrimonium eller kongeleve. I 1135 foretager han dotationer her, og forudsætningen for disse var åbenbart følgende:

¹ Script. min. I, s. 26.

² Aakjærs udg. I, s. 27.

I 1134 havde Erik Emune opnået kongehylding efter sejr-
rigt at have endt en treårskrig, som havde kostet hans mod-
standere, farbroderen kong Niels og fætteren Magnus Nielsson,
livet. Kampen var af Erik og hans tilhængere ført som en hævn-
krig mod dem, der bar ansvaret for mordet på hans halvbroder,
hertug Knud Lavard, og efter sejren måtte han sørge for at kon-
solidere, hvad han havde vundet i magt. Et middel hertil vilde
være at udnytte den legendedannelse, som allerede begyndte at
spire af den myrdede hertugs grav i Ringsted Mariakirke. Det
var årsagen til, at kong Erik i 1135 vilde grundlægge et munke-
sambo i tilknytning til denne kirke, og han handlede på det punkt
i nøje overensstemmelse med sin fader, Erik Egode, som en
menneskealder tidligere havde skabt basis for benediktinerklo-
steret ved Sct. Albani kirke i Odense, hvor Erik Egodes broder,
den dræbte Knud den Hellige, var blevet gravlagt. Der lå både
fromhed og politik bag disse klosterplaner. Og nu skænkede Erik
Emune i 1135 til hjælp for fromme brødre i Ringsted tiendedelen
af byens midsommergæld, halvdelen af Ringstedlund og et bol
i Almstofte (Sneslev s., Ringsted h.) foruden gods i andre sjæl-
landske egne¹. Jordegodset i Ringstedegnen kan tænkes at have
været en del af det, kronen havde fået ved mageskiftet. Det har
vel i så fald tillige omfattet Ringsted markjord, hvoraf kong
Svend en god halv snes år senere gav klosteret den ene halvdel²
og kong Valdemar i 1164 den anden foruden et bol i Benløse
(Benløse s., Ringsted h.)³.

Under den foregående krig havde domprovst Eskil ydet Erik
væsentlig støtte, og i dens slutfase havde erkebiskop Asser,
Eskil og den sjællandske stormand Peder Bodilsøn været Eriks
nærmeststående rådgivere. En ret til at mageskifte nordøst-
sjællandsk krongods mod Ringstedgods, så Eriks klosterplaner
derved kunde fremmes, vil det næppe have været vanskeligt
for ham at opnå inden for denne lille, indflydelsesrige kreds af
stormænd. Mageskiftet kan derfor tænkes at have fundet sted

¹ Thorkelin: Dipl. Arnamagn. I, s. 4.

² Smstds., s. 11.

³ Smstds., s. 20 f.

i 1134, samtidig med at Eskil på Eriks foranledning valgtes til biskop i Roskilde. Eskil var personligt dybt interesseret i klostergrundlæggelser og har måske allerede da for eget vedkommende syslet med den tanke at grundlægge et benediktinerkloster i Nordøstsjælland. Han var i 1135 Peder Bodilson behjælpelig med grundlæggelsen af benediktinerklosteret i Næstved, og det ligger meget nær at tro, at han ved et mageskifte med kongen i 1134 har støttet også Eriks klosterplaner.

Længere end til en formodning kan vi dog ikke nå på dette punkt — bl. andet fordi vi intet som helst kender til arten eller omfanget af Eskils personlige jordegods. Derfor må den mulighed holdes åben, at mageskiftet kan have fundet sted forud for Eriks tid og med en helt anden end Eskil. I så fald har denne ukendte anden ved salg eller mageskifte ladet holm og tårn overgå til Eskil. Det eneste sikre er, at Eskil omkr. 1150 om ikke før har siddet inde dermed. I virkeligheden er spørgsmålet om tidspunktet for mageskiftet ikke det vigtigste. Det er derimod den kendsgerning, at holmen oprindeligt har tilhørt kronen, og at den kun i en relativ kort årrække kan have været på andres hænder end dennes. Det store før-eskilske tårn på holmen må have været et kongeligt anlæg.

Det næste spørgsmål bliver, hvilken *funktion* tårnet kan tænkes at have haft. Det har tilsyneladende ligget helt isoleret. Der blev ikke ved de omfattende gravninger fundet ringeste spor af bygninger, som kunde anses for samtidige med det. Samme forhold gør sig gældende ved det andet nordsjællandske tårn, *Bastruptårnet*. Også det synes at have haft karakter af et frit og enligt liggende tårn. Ved gravninger, som jeg i 1949 og 1962 foretog for Nationalmuseet, øjnedes mellem tårnet og enceinten ikke fjerneste tegn til, at der havde ligget nogen bygning — intet stolpehul, ingen igenfyldte gruber efter forsvundne syldsten. Det er vel ikke udelukket, at man ved den afsluttende undersøgelse (en fladeafdækning af større omfang har endnu ikke fundet sted, kun er en række brede søgegrøfter blevet lagt) kan støde på vidnesbyrd om, at en eller anden ubetydelig udbygning

har eksisteret på pladsen, og sporene af en sådan kan måske også tænkes at være blevet totalt slettede ved Søborg-tårnet, da Eskil gik i gang med bygningen af en virkelig borg på dette sted; men selv om der begge steder har ligget en sådan bygning, vil anlægget ikke derved have fået en egentlig borgkarakter. Tårnet har været det helt afgørende element — ikke som led af et større eller mindre hele, men i sig selv udgørende et fortifikatorisk hele.

Anlæg af denne art må nødvendigvis have haft deres særlige funktion. Ved Bastrup er tårnets placering talende nok. Det er lagt på et højdepunkt i egnen, ca. 950 m fra et pas på den lange sumpede, delvis af søer opfyldte og af åer gennemstrømmede strækning fra Roskilde fjord i vest til Øresund i øst. Vandskellet ligger ved vestenden af Bastrup sø, og her havde fra den fjerne-
ste oldtid en af Nordøstsjælland's vigtigste færdselsårer ført over et smalt ejd. Vejen til det blev på grund af naturforholdene tvunget over i nærheden af tårnet, og fra dette kunde den i vid udstrækning overvåges¹. Bastruptårnet har været et *vagttårn*.

Et tilsvarende formål må Søborgtårnet have haft. Pirater, som fra havet vilde trænge ind over den af høje og stejle strandbrinker dækkede nordøstsjællandske kyst, kunde vanskeligt andre steder ankre op og gå i land end ved den »gil«, den brede kløft i brinkerne, som fandtes ved det nuværende Gilleleje. Her kunde endnu i tidlig middelalder småfartøjer føres et stykke op gennem resterne af en gammel fjordarm, af hvilken til sidst kun Søborg sø blev tilbage, og netop på dette punkt lå tårnet på vagt. Ingen kunde nå dybere ind i landet uden at skulle passere det.

Hvad her er sagt om Bastruptårnet og Søborgtårnet, vilde trods alt kun være udtryk for teoretiske spekulationer, hvis vi ikke havde efterretninger om samtidige tårne med netop den angivne funktion. Sådanne efterretninger foreligger imidlertid.

I sin Danmarkshistorie fortæller Sakse, hvorledes Svend Aggesøns farfader Christiern i 1132 blev taget til fange af kong

¹ Frederiksborg Amts hist. Årb. 1954, s. 3 ff. (*Vilh. la Cour*).

Niels og indespærret »*in ostii Sleswicensis ergastulum*«¹, hvilket man altid har opfattet som »tårnet ved Slis minde«. Det vilde dog være ejendommeligt, om Sakse skulde have betegnet stedet som det »slesvigske« minde, hvis det lå så fjernt fra Slesvig by som Sliens minde. Endvidere er det utvivlsomt dette »ergastulum«, hvori to år senere Bjørn og Erik Haraldssønner sad fængslede, og i dette tilfælde kalder Sakse det slet og ret for »*castrum Sleswicense*«². Svend Aggesøns beretning om farfaderens fængsling tyder heller ikke på, at fangetårnet har ligget ved mindet. I den i afskrift bevarede redaktion (Cod. AM 33) hedder det, at Christiern førtes »*ad castrum, quod Slesuig uillam speculatur*«³, og i det tabte forlæg for Stephanii tryk 1642 hedder det »*ad castrum quoddam prope Slesuicum*«⁴. Endelig hører vi af Roskildekrøniken, at de fangne Haraldssønner på kong Eriks befaling druknedes »*ad castellum, quod est ante portum Sleswich*«⁵. Efter alt dette at dømme må det pågældende »ergastulum«, »castrum«, »castellum« have ligget ret ud for Slesvigs havn og været identisk med — eller have udgjort begyndelsen til — det anlæg på Mågeøen, som omkr. 1300 kaldes Jurisborg⁶.

Et kastel ved indsejlingen til Slesvigs havn og ældre end 1132 kan næppe tænkes opført af nogen anden end Knud Lavard. Det kan ikke bevises, men det har al sandsynlighed for sig. Og det samme gælder ligeledes det på kronens grund opførte cirkulære kampestenstårn ved Slisminde, i senere overlevering kaldet *Oldeborg* (Oldeburg), fordi ingen længere anede, fra hvilken tid det egentlig skrev sig. Dets rester renskylledes for sand under decemberstormfloden i 1835⁷ — nu kan fundamentene kun under særligt gunstige forhold skimtes nede på fjordbunden. Det har ligget umiddelbart syd for den gamle indsejlingsrende og må have været helt fritliggende.

¹ Olrik og Ræders udg. s. 361.

² Smstds., s. 367.

³ Script. min. I, s. 132.

⁴ Smstds., s. 133.

⁵ Smstds., s. 31.

⁶ Dipl. Dan. 2. r. I, nr. 1.

⁷ Ann. f. nord. Oldk. og Hist. 1859, s. 76.

Udtrykket: at »overvåge«, »holde udkig« (*speculare*) benyttes, som anført, af Svend Aggesøn om kastellet ved Slesvigs havn. Det karakteriserer det som vagttårn. At det ligeledes ved lejlighed kunde bruges som fangetårn, er en sag for sig, ligeledes at både det og tårnet ved Slisminde benyttedes til derfra at holde kontrol med skibsfarten på Slesvig i det hele taget og sørge for opkrævningen af tolden¹. Som vagttårne svarede de til, hvad romerne havde kaldt *speculæ* (sml. Svends udtryk), tårne, hvorfra udkig holdtes og signaler blev givet, hvis farer truede. De lagdes ved havne, flodovergange, bjergpasser, i limes o. lg. steder, i nogle tilfælde umiddelbart ved det sted, der skulde overvåges, i andre på en passende højde i dets nærhed². Vagthold var så nødvendig en funktion, at tilsvarende tårne også opførtes efter romerrigets fald og middelalderen igennem, og systemet er nået op til os i andet årti af det 12. årh.

Endnu på et tredje sted synes Knud at have kontrolleret sejladsen på Slien. I det »*Vita S. Canuti ducis*«, som Robert af Elgin tilegnede Erik Emune, hedder det: »*Chiliam vel Versunt castrum extruxit propter piratas ad mare orientale*«³. »Versunt« er snarest en fejlskrift, som enten Robert har gjort sig skyldig i i den tabte original eller Anders Sørensen Vedel i sit uddrag af den⁴; men *Kilborgen* må have ligget ikke langt fra den forsvundne landsby Kil tæt vest for Mysunde, d. v. s. ved det sted, hvor sejlleden gennem det trange Sliløb krydsedes af hovedforbindelsen mellem Svansø og Angel, altså et overordentligt vigtigt knudepunkt for trafikken. Enhver, som østfra passerede Kil, kom netop her — omtrent midtvejs mellem Slisminde og Slesvig — ind i Sliens ydre bredning, og det vil være helt naturligt, om også dette punkt er blevet nøje overvåget. Vi fæster dog i særlig grad opmærksomheden ved, at Knud Lavard altså af et sam-

¹ Sønderjyllands Hist. I (1930–31), s. 354 (*Vilh. la Cour*).

² *Piper*: *Burgenkunde*, 2. Aufl. (1905), s. 58 f.

³ *Vitae Sanctorum Danorum* ed Gertz, s. 237.

⁴ Forsøg på korrektur af »Versunt«, se *A. D. Jørgensen*: *Den nord. kirkes grundlæggelse* (1878), s. 888 og *Hans Orlrik*: *Knud Lavards liv og gärning* (1888), s. 120. Ingen af de foreslåede læsemåder virker overbevisende.

tidigt vidne udpeges som den, der har anlagt befæstninger »*propter piratas ad mare orientales*«. Vi skal senere vende tilbage til dette og spørger foreløbig, om der ikke skulde findes flere vagttårne end de hidtil nævnte og så godt som jævngamle med dem.

Et farvand, der i høj grad må have trængt til at blive overvåget, er selve sundhalsen mellem Helsingborg og Helsingør. Allerede Adam af Bremen omtaler stedet som »*familiare latibulum pyratiss*«¹. Ved Torsten Mårtenssons gravninger på Helsingborg afdækkedes fundamentet til et stort, cirkulært tårn af kamp, liggende helt isoleret². Fra samme tid anså Mårtensson to andre bygningsfundamenter at være: fundamentet til et lille cirkulært Sct. Mikkelskapel ca. 60 m fra tårnet og fundamentet til et rektangulært lille hus ca. 8 m fra tårnet. Dateringsgrundlaget for disse to bygninger forekommer dog at være meget spinkelt, og det turde være umuligt at afgøre, om de er absolut samtidige med tårnet, eller der ligger eet, to eller tre tiår imellem dem. Dets karakter af isoleret tårn er det eneste sikre, dets placering oppe på højden med vid udsigt over hele sundhalsen er yderst talende, at det senere kan være indgået som led i et faktisk borganlæg og endnu senere har måttet vige for et nyt tårn i et større udbygget anlæg, hvis »kernetårn« da dette nye tårn blev, er omstændigheder, som kan dokumenteres, men som ikke ændrer det oprindelige anlægs præg af enligt liggende vagttårn. Der måtte foreligge meget håndgribelige modbeviser, hvis man ikke skulde jævnføre det ældste, cirkulære tårn på banken ved halsens østkyst med de omtrent samtidige tårne i Søborg og ved Bastrup.

Men kan vi påvise flere vagttårne end de nu nævnte: Søborgtårnet, Bastruptårnet, Slesvigtårnet, Slismindetårnet, Kilborgstårnet og Helsingborgtårnet?

Det er forståeligt, at tanken falder på *Vordingborg*. Her mangler vi imidlertid en arkæologisk basis til udgangspunkt. Vi er ikke engang i stand til at gøre os en virkelig forestilling om

¹ Schneidlers udg., s. 100.

² Hälsingborgs hist. III (1934), s. 19 ff.

borgens grundplan på Valdemar den Stores tid — i den henseende er vi ikke stort bedre stillede, end hvad Helsingborg angår. Den eneste nøgle til forståelse af Vordingborgs oprindelse skal måske søges i selve navnet. Hvad kan da efter al sandsynlighed dette fortælle os?

Borgen kaldes eet eneste sted hos Sakse — og det er overhovedet den eneste gang, vi træffer denne navneform anvendt! — *Orthunga urbs*¹. Kristian Hald har på grund af Saksens »Orthunga« opstillet den teori, at den lille holm umiddelbart uden for Vordingborg har heddet **Warthung*, og at forleddet *warth* skal tolkes i overensstemmelse med det oldengelske *warod* = bred. Navnet skulde altså betyde »Øen som ligger ved Bredden, hvad der stemmer med, at den kun ved et smalt Sund har været skilt fra Sjælland«². I den nævnte betydning findes *warth* imidlertid ikke litterært afhjemlet på dansk; men han støtter sin formodning om ordets sandsynlige brug i Danmark på stednavnene Rødovre og Hvidovre, henholdsvis Aworthæ øfræ og Aworthæ ydræ, begge ca. 1370³, der antages at betyde bebyggelsen »ved åbredden« (Harrestrup å). Man forbauses unægtelig over, at den formodede betegnelse for en »bred« så ikke har afsat flere spor i stednavnene end disse to, som i realiteten kun er eet — *hvis* den overhovedet har været anvendt.

Min skepsis over for hans tolkning af Vordingborg hviler dog på andet end almindelige betragtninger. Har vi nogen som helst sikkerhed for, at skriveformen »Orthunga« skyldes Sakse selv, og at han i så fald har gengivet navnet rigtigt, så det ikke kun beror på en fejlskrift? Af hans originalmanuskript har vi jo intet andet bevaret end det berømte Angersfragments pergamentblade, og på dem forekommer navnet ikke. De godtgør derimod, at hans manuskript ikke har været kemisk fri for skrivefejl. Vi har intet andet at holde os til end Pariserudgaven af 1514, der »alt andet end nøjagtigt« gengiver en afskrift, som selv har indeholdt fejl⁴. Muligheden for, at »Orthunga« beror

¹ Olrik og Ræders udg., s. 457.

² *Kristian Hald: Vore Stednavne* (1950), s. 40.

³ Roskildekirkens jordeb. og regnskab (1956), s. 95.

⁴ Danske Saml. 1928, s. 68 (*Marius Kristensen*).

på en fejlskrift eller fejllæsning kan derfor ikke afvises. Vi finder i 1239 ordet skrevet *Orthingiburch* — i et bevaret originaldiplom¹, — og det turde være metodisk urigtigt at bygge på en stavemåde, der kun foreligger i afskrift, måske endda afskrifts afskrift.

Det er i dobbelt forstand urigtigt her, hvor vi hos Sakse ellers træffer navneformen *Warthyngum oppidum*², svarende til Valdemars jordebogs *Worthingburgh* om borgen og *Worthing*, *Worthyng* om holmen uden for den³. Disse former svarer fuldt ud til originaldiplomets, og der kan ingen tvivl herske om, at navneformen omkr. 1200 har haft endelsen *-inge*, ikke *-unge*.

Nu går Hald imidlertid ud fra, at der har fundet en ændring sted fra *-unge* til *-inge* på grund af »Indflydelse fra andre inge-navne«. Det kan i så fald næppe have været nogen lokal indflydelse, der har gjort sig gældende, for i hele nabolaget findes kun eet eneste inge-navn: Neder Vindinge. Ændringen må derfor være resultatet af en almindelig tendens, men om dennes tidspunkt eller udstrækning veed vi overordentlig lidt eller slet intet. En datering af tendensen til omkr. 1200 har ikke noget reelt grundlag at hvile på. Både *-unge*- og *-inge*-navnene anses med god grund for meget gamle, og man må regne med et vidt spillerum for glidningen fra de førstnævnte over til de sidstnævnte.

For *-inge*-navnenes vedkommende mener Hald — i overensstemmelse med Gunnar Knudsen⁴ — at de må være dannede i perioden fra folkevandringstid til vikingetid. Det er sikkert rigtigt, hvad de allerfleste *bebyggelsesnavne* angår; men som slet og ret afledningsendelse har *-inge* været produktivt lige op til vore egne dage, og hvor der ikke er tale om et bebyggelsesnavn, men om en ren *stedsbetegnelse* — f. eks. et marknavn el. lign. — kan dannelsen være foregået på snart sagt ethvert som helst tidspunkt. At adskillige stedsbetegnelser i tidens løb er gået over til at blive bebyggelsesnavne, er en sag for sig — det er jo også tilfældet for den lille Vording(holms) vedkommende (Oringe).

¹ Thorkelin: Dipl. Arnamagn. I, s. 129.

² Olrik og Ræders udg., s. 534–36.

³ Aakjærs udg. I, s. 21, 28, 31.

⁴ Nord. Kult. V (1939), s. 90.

Måske vil man bemærke, at ønavne gennemgående synes at være af meget stor ælde, i mange tilfælde så stor, at en sikker tolkning af dem er udelukket. Det gælder dog fortrinsvis de relativt store øer — vi har jo mangfoldige navne på småøer og holme, der må være langt, langt yngre. Disse må forudsættes i en fjern fortid at have haft betegnelser, som for længst er glemt og fortrængt af nye, og den tanke er åbenbart ikke faldet stednavneforskningen ind, at »omdøbninger« også har fundet sted i middelalderen, når omstændighederne gjorde dem naturlige. Der er ingen grund til at tro, at f. eks. vore Eskilsøer har været navnløse, inden de fik deres nuværende navn, og det samme gælder et navn som Borgø, der naturligvis har båret en eller anden betegnelse forud for den tid — sidste halvdel af det 12. eller begyndelsen af det 13. årh. — da et vældigt borganlæg fandt sted på den, og den fik navn efter det, medens dens oprindelige navn gik i glemme. Der kunde nævnes mangfoldige lignende tilfælde. En person eller et anlæg eller en bevoksning af en eller anden karakter har medført »omdøbning« af småøer og holme, hvor personen eller anlægget eller bevoksningen var et tilstrækkeligt fremherskende element til at fæstne det nye navn. Og Worthing *var* kun en lille holm, ca. 55 ha stor.

Det eneste forsvarlige vil derfor være at gå ud fra *Worthing* som holmens ældst kendte navneform, og da behøver vi ikke at være i tvivl om forleddets tolkning. Det indeholder slet og ret det velkendte gammeldanske *warth*, *worth* = vagt, udkig, svarende til middelnedertysk *warde* og middelhøjtysk *warta* = vagt, vagttårn, i sidstnævnte konkrete betydning anvendt f. eks. i *Wartburg*. *Worthing* betyder altså »holmen, hvor der holdes vagt« eller »holmen, hvor der holdes udkig«, måske »holmen med vagttårnet«. Naturligvis må alle tre muligheder holdes åbne; men den gisning, at der har ligget et vagttårn på den lave holm ud for den betydningsfulde indfaldsport til Sydsjælland — lav som Søborgtårnets og Slismindetårnets småholme ved indfaldsportene til henholdsvis Nordøstsjælland og Sydjylland — har i hvert fald meget, som taler for sig, og udbygningen fra vagttårn til rigsborg vilde da være den samme som ved Helsingborg.

Sidstnævnte sted kunde udbygningen ske på tårnbanken selv, hvor der var rigelig plads dertil, førstnævnte sted var holmen for lille og for uegnet, og borgen blev derfor lagt på højden umiddelbart bag den.

Et til borg udbygget vagttårn finder vi rimeligvis også to steder på Fyn, dækkende indfaldsveje henholdsvis til Sydfyn og Nordfyn.

Ved sit bryllup i 1229 skænkede Valdemar den Unge sin hustru, Eleonora af Portugal, den del af Fyn, der ligger »*versus australem plagam, in qua sunt tria castra sita, Swineburgh, Wordburgh, Foburgh*«¹. Der er — som påvist af H. H. Hvass² — ikke mindste tvivl om, at denne *Wordburgh* (d. v. s. »Vagtborg«) har ligget i Sydfyn mellem Svendborg og Fåborg, og med rette har Hvass identificeret stedet med *Voldbjerg* (Vester Åby s., Sallinge h., Svendborg a.). I Sallinge herreds jordebog fra 1690 skrives navnet *Varbjerg*, og overgangen fra *rth* til *l* er velkendt³. Voldbjerg er en banke på østsiden af Nakkebølle fjord, umiddelbart ved dens naturlige havn Fjellebro. På bankens skråning mod stranden og i selve strandstokken ligger talrige brokker af munkesten. At stedet har tilhørt kronen, fremgår af gavebrevet fra 1229, ligeledes at der her i begyndelsen af det 13. årh. har eksisteret et castrum. Tages navnets forled i betragtning, ligger den tanke nær, at også på dette sted et vagttårn er blevet udbygget til en borg.

Det samme har vel været tilfældet med det nordfynske *Wordburgh* i Vends herred, nævnt i Valdemars jordebog⁴. Stedets navn er nu *Varbjerg* (Brenderup s.). Det er en anselig, langstrakt banke, hvorfra hele Båring vig med lethed har kunnet overvåges. Det siges ikke direkte, at *Wordburgh* har hørt til krongodset; men vi veed, at dette fra Skovby og Harridslev i Skovby sogn har strakt sig over Ore i Hårslev sogn ind i Brende-

¹ Nordalb. Stud. I, s. 84.

² Svendborg Amt. Aarsskr. 1917, s. 3–10.

³ Festskr. til Skautrup (1956), s. 156 f. (C. Lisse).

⁴ Aakjærs udg. I, s. 12.

rup sogn, hvor Bro hørte til det¹. Bro ligger tæt øst for Storå, ved hvis munding Varbjerg har sin plads.

Endnu et *worth*-navn er der grund til nærmere at omtale. Det er ønavnet *Orø*, i Valdemars jordebog skrevet *Wartherø*², i 1320 *Worthærø*³. Når forleddet står i pluralis, kan det tyde på, at øen har haft flere end eet *worth*, og den synes virkelig at have haft to. *Orø* deler Isefjorden i to bredninger, Yderbredningen og Inderbredningen, indbyrdes forbundne ved to smalle sejløb, Vesterløbet og Østerløbet. Ved det førstnævnte ligger *Børrehoved*, ved det sidstnævnte *Børreklak*; men medens man i vore dage intet kender til et anlæg på *Børrehoved*, er *Børreklak* navn på en i 1870–71 totalt sløjfet halvkredsvold med foranliggende grav, åben ud imod den stejle fjordbrink og omsluttende en flade på kun ca. 9 × 7,5 m, altså lige stor nok til at kunne rumme et lille tårn, men heller ikke mere. Stednavneudvalget (Gunnar Knudsen) tolker forleddet som plantenavnet »burre«, fordi dette i vore dages hornsherredsmål udtales *bö.r*⁴. Denne tolkning er afgjort usandsynlig. Man har eksempel på, at den almindelige voldstedsbetegnelse »Borre« meget vel i middelalderen har kunnet udtales med ø-lyd. Det fremgår f. eks. af de middelalderlige skriveformer for *Bursø* (Fuglse h.): 1355 *Borgsyø*⁵, 1397 *Børsyæ*⁶. Man vil også vanskeligt kunne forestille sig, at navnet *Børreklak* skulde savne umiddelbar forbindelse med det ejendommelige anlæg, som fremfor noget har karakteriseret stedet — ligegyldigt om der tilfældigvis er begyndt at vokse burrer på det eller ej. Endelig er det utænkeligt, at agrene i Elnebjergvangen skulde have været kaldt *Øster Borre ager Schifte*, *Børresteens ager Aas* og *Wester Borre ager*, bare fordi der voksede burrer på den nærliggende *Borre Hou* (d. v. s. *Børre-*

¹ Aakjærs udg. I, s. 14; II, s. 97.

² Smstds. I, s. 30, 32.

³ Dipl. Dan. 2. r. VIII, nr. 184.

⁴ Danm. Stedn. II (1929), s. 147. Subsidiært foreslås en usammensat navneform **Wardar* eller **Wardur*, det danske *varde*.

⁵ Rep. I, nr. 2461.

⁶ Rep. I, nr. 4199 s.

klak) i nabovangen¹. Men udgår begge navnes forled af et »Borre«, må øen altså have haft to anlæg, af hvilke det ene, Børreklak, sandsynligvis har rummet et primitivt vagttårn af tømmer (munkesten vides ikke at være fundet under rydningen, derimod lå der tømmer i graven), medens karakteren af anlægget på Børrehoved ikke kendes, da det må være blevet jævnet længe før mands minde. Fra disse to punkter har begge sejløb kunnet holdes under kontrol og faresignaler gives dels til Tuse herred i vest, dels til Horns herred i øst. Isefjorden må jo have fungeret som en meget vigtig indfaldsport til de vest- og midtsjællandske bygder.

Endnu en ting skal man være opmærksom på. Den jord, hvorpå Børreklak lå, har været kronens. Den hørte nemlig til en fæstegård, matr. no. 6 af Bybjerg, der — lige indtil fæstet i 1862 afløstes af selveje — lå til Orø sognekald, og en dom af 1466 godtgør, at kongen, som havde patronatsret til kirken, besad det til kaldet hørende jordegods — det var »Kronens Grund«². Kronens besiddelse af »Børren« tyder afgjort på, at anlægget her ved Østerløbet ikke har været noget privatforetagende, og det samme må vel have været tilfældet, hvad »Børren« ved Vesterløbet angår. Begge må ses i sammenhæng med den række af kongelige »*worth*«, vi forud har nævnt.

Vore dages skriveformer for disse *warth-*, *worth-* navne er jo *vor-*, *var-* eller *vår-*, og det kan let forlede til den tro, at adskillige, som intet har med den ovennævnte gruppe at gøre, hører den til. Det er imidlertid navne, hvis forled har været *waræ* = udmark. De kan dog uden vanskelighed udskilles, hvor vi har gamle navneformer at gå efter, eller hvor nutidens udtale røber dem. Tilbage bliver kun 13–14, som med sikkerhed vides at have haft — eller som ved udtalen kan godtgøres at måtte have haft — *warth*, *worth* til forled. Det er i sig selv et beskedent tal, og af dem kan vi i den her foretagne undersøgelse se bort fra 2–3, fordi de er navne på steder så langt fra kysten, at det i hvert

¹ Markbogen, under Bybjerg.

² Gml. danske Domme I, s. 3.

fald ikke kan have været *den*, man har villet overvåge fra dem. I stedet kan det have været f. eks. vejpassager. *Vorbjerg* i Øster Løgum sogn (Sønder Rangstrup h.) er således navn på en bakke, der ligger nær »Volden«, nu gerne kaldt »Store lavning« eller »Graven«, som lidt nord for den nedlagte Fårhus kro spærrede en passage på Hærvejen. I samtlige 13–14 navne tolkes forleddet af Stednavneudvalget som »vagt«, og det er sikkert rigtigt, hvis man konkretiserer betydningen til »udkigspunkt for en vagt«. Ved ingen af dem foreligger der tegn til, at »vagten« har holdt udkig fra noget tårn.

Ordet *warth*, *worth* kan imidlertid have en betydning, som endnu ikke er blevet berørt. Det kan betyde *bavne*, og et *vor(d)-bjerg* kan altså være = havnebjerg. Det hænger sammen med, at vagten, udkikket, vel oftest benyttede blus som faresignal — ganske som vi veed, at romerne signalerede fra deres speculæ med blus. Svensk *vård* betyder i adskillige stednavne »bavne«¹, og hos os anvender Lyschander *vare* (d. v. s. varde) = bål². Endnu for hundrede år siden kunde samme ord i vendsyssehnål betegne »blus«, »bavne«, »fyr«, »vagtfyre«³. Det er derfor meget tænkeligt, at en del af de 13–14 Vorbjerge, Varbjerge, Vårbjerge skal tolkes i overensstemmelse hermed. På grundlag af det nu foreliggende navnemateriale kan 11 af dem siges at være placerede sådan, at man fra dem har kunnet holde udkig over vigtige kyststrækninger og ved blus eller på anden måde alarmere omegnen, hvis farer truede fra havet. Deres topografiske fordeling er følgende:

I Ålborg amt findes 2, nemlig *Vorhøj*, nu Store Vorde, 1345 (Yter) Worthugh⁴, syd for Limfjorden, og *Voerbjerg*, *Vårbjerg*, 1252 Wordbjerg⁵, nord for den, umiddelbart vest for de berømte Lindholm høje. Sidstnævnte sted havde hørt til patrimoniet, men var blevet skænket til Vitskøl kloster. Tilsammen har man

¹ *Jøran Sahlgren*: Vad våra ortnamn berättar (1932), s. 47.

² *Kalkar*: Ordbog til det ældre danske sprog IV, s. 743 (se under *Vare*).

³ *Molbech*: Diel. Lex. (under *Var*).

⁴ Dipl. Dan. 3. r. II, nr. 128.

⁵ Smstds. 2. r. I, nr. 67.

fra disse to punkter kunnet overvåge fjordløbet fra Hals til Øland. — I Viborg amt ligger 1, *Vorhøj*, nu Vorde, 1461 Wordhugh¹, ved Hjarbæk fjord og nær den plads, hvor Viborg i middelalderen (og senere) havde sit udskepningssted. — I Randers amt er der også kun 1, *Vorhøj*, nu Vorre, 1446 Hughworthe, Wordu², det højeste punkt inden for Skødstrup sogns stærkt bakkede terræn og med vid udsigt over Kalø vig. — I Holbæk amt findes derimod 3, alle på Samsø, nemlig *Vorhøj* på den sydlige del af østkysten (Tranebjerg s.), *Vorbjerg* noget nordligere på samme kyst (Besser s.) og *Vorbjerg* på vestkysten (Onsbjerg s.). Ved begge sejlløb langs øen har der altså været organiseret udvig.

Den største koncentration af disse navne forekommer dog i farvandet mellem Sydfyn og Østlesvig. Her har vi — foruden det tidligere nævnte *Wordburgh* ved Nakkebølle fjord — *Vorbjerg* på den nordlige del af Ærøs vestkyst (Sæby s.)³, *Vårbjerg* på sydsiden af Flensborg yderfjord (Munkbrarup s.), *Vorebjerg* ved Høruphav på vestkysten af Als (Hørup s.) og *Vorbjerg* på Barsø ud for mundingen af Genner fjord (Løjt s.). Samtlige disse navnes forled tolkes af Stednavneudvalget på grund af udtalen som »vagt«.

Man kunde måske synes, at undersøgelsen har ført os temmelig langt bort fra det, som var dens udgangspunkt: stentårnet på den lille holm i Søborg sø. Hvad har disse Vorhøje og Vorbjerge med det at gøre? Slet og ret, at de har haft en tilsvarende funktion: steder, hvor udvig blev holdt, signalstationer i ufredstid. Og deres relative fåtallighed — selv om enkelte i øjeblikket usikre skulde komme til, når hele det danske navnemateriale er

¹ Dipl. Viberg., nr. 62.

² Rep. I, nr. 7616–17.

³ Det kan bemærkes, at *Vorbjerg* på Ærø er en banke, som kun ved en smal vig har været skilt fra en høj bakkeknode, på hvis top et af vort lands mest imponerende, men navnløse voldsteder er anlagt. Forholdet *Vorbjerg*/voldstedet synes helt at svare til forholdet *Worthing*/*Worthingburgh*, ligeledes deri, at det æroske anlæg må skyldes et kongeligt initiativ, da hele Ærø med undtagelse af Skjoldenæs og Brunsnæs, som var kongelev, hørte til patrimoniet (Vald. jordeb., Aakjærs udg. I, s. 14).

publiceret, vil de alligevel drukne i den overvældende mængde af Bavnehøje og Bavnebakker — kan tyde på, at dette forled *warth*, *worth* kun har været anvendt i vore stednavne inden for et ret begrænset tidsrum, da særlige omstændigheder gjorde organisationen af sådanne udkigs- og havnepladser nødvendige — velsagtens samme tidsrum, da også vagttårnene blev bygget til værn for kysterne. Hvad kan det have været for omstændigheder, der har fremkaldt et sådant net af spejder- og signalstationer? Vagttårnene fortæller jo, at det må have været visse forhold inden for det 12. århundredes første halvdel.

Lad os gennemtænke den historiske situation på dette tidspunkt. Første halvdel af det 12. årh. var venderplyndringernes klassiske tid. De var begyndt allerede i slutningen af det 11. årh., men Erik Egode havde bremset dem og vendt spydet om ved egne togter til Vendland. Fra hans tid kan vagttårnene dog ikke stamme. De må være yngre.

Efter hans død kom broderen Niels til styret — »*uirum mansuetum et simplicem minime rectorem*«, som den forøvrigt venligtsindede Roskildekrønike udtrykker sig¹. Venderplyndringerne blussede atter op. Først da en væsentlig del af den kongelige myndighed var lagt i hans unge brodersøn Knud Lavards hænder, fulgte på ny et omslag.

Traditionen har i væsentlig grad knyttet Knuds navn til vort sydlige grænseland. Derved er den kendsgerning blevet tilsløret, at hans position var langt større end en grænsejarls. Han var »*dux Danorum*« (Lundeårbogen)², »*dux in Dacia*« (Rydårbogen)³, »*dux Dacie*« (den sjællandske krønike)⁴, ja, »*dux tocius Daciae*« (Helmold)⁵. Det ses også af, at han iflg. Sakse overdrog sin myndighed ovre på øerne til sin unge halvbroder Erik, den senere Erik Emune⁶. Og ved opgøret i Ribe mellem Knud og

¹ Script. min. I, s. 25.

² Ann. Dan., s. 62.

³ Smstds., s. 70.

⁴ Smstds., s. 163.

⁵ Schneidlers udg., s. 96.

⁶ Olrik og Ræders udg., s. 357.

kong Niels lod han danerne vide, at de nu takket være ham kunde bygge huse så nær kysten, de vilde — »for sørøvere skal jeg nok vide at holde jer trygge«¹. Mon han ikke har tilføjet et par ord om, at han havde skaffet både befolkningen og sig selv tryghed ved opførelsen af faste værn, hvorfra han kunde holde øje — også med *andre* end sørøvere! Han var næppe så hensynsfuld i mælet, som Sakse gør ham, og Magnus Nielssøn havde nok andre grunde til sin udåd i Haraldsted end slet og ret personlig misundelse. Det kan have været et meget vægtigt motiv til drabet, hvis Knud har skabt sig faste, militære støttepunkter ikke alene i grænselandet, men også i øvrige dele af riget — vagttårne og havnepladser, der kunde kalde befolkningen til kamp mod andre modstandere end dem, der kom »*ad mare orientale*«.

Den gisning ligger da nær, at hvad der er blevet bygget her i landet af vagttårne, så længe Knud var rigets *dux*, enten er bygget af ham selv eller på hans initiativ af halvbroderen Erik. Det er en opfattelse, der ikke kan bevises, men som afgjort har sandsynligheden for sig. Kun ved en enkelt af Slibefæstningerne har vi et samtidigt vidnesbyrd om Knud som bygherre; men det ses ikke, at andre end han — eller Erik — kan have bygget de stentårne, som må høre 1120'erne til — så må forøvrigt arkæologien skønne over, hvilke der kan være tale om. Vagttårnet, dette herhjemme hidtil helt ukendte fortifikatoriske element, kan være noget af det »fremmede«, Knud førte med sig hjem fra ungdomsårene hos Lothar af Supplinsburg — til forargelse for dem, som ikke var gået i udlandets lære. Disse »speculæ«, af hvilke enkelte var indgået i middelalderlige borganlæg, medens andre lå hen som ruiner fra den for længst svundne romertid, disse »Wartburge«, der fungerede i samme formåls tjeneste og på samme primitive måde, som de romerske speculæ havde gjort det, kan han næppe have undgået at se dernede. At overføre tanken til hjemlandet må have ligget ham nær, da han med *dux*-embedet havde fået ansvaret for vore kysters sikkerhed. Opførelsen af vagttårne på særligt truede punkter, hvor tillige

¹ Smstds., s. 352.

kongelev eller patrimonium var til rådighed, var et »rigsanliggende« — som Poul Nørlund kalder Sven Tveskægs anlæg af de store lejrborge. Både lejrborge og vagttårne var i afgørende grad situationsbestemte: lejrborgene af Svens forberedelse til opnåelsen af sit offensive stormål: et Nordsøimperiums oprettelse, vagttårnene af de defensive opgaver langs vore kyster, som venderplyndringerne nødvendiggjorde. Og brugen af de to typer var lige tidsbegrænset: lejrborgene havde udspillet deres rolle, da Nordsøimperiet brast, vagttårnene, da Knuds søn, Valdemar den Store, satte et slutteligt punktum for piraternes angreb. Det vil sige, at denne vor hjemlige »specula-periode« kun har været fra ca. 1115, da Knud fik sit ombud, og til ca. 1160, da Valdemar byggede det antageligt sidste vagttårn: »*castellum in Sproga*«, som der står på blypladen i hans grav. Inden for disse ca. 40 år må ikke alene samtlige forudnævnte tårne været opførte, men det supplerende net af Vorhøje og Vorhjergerne hører sandsynligvis også for alles eller de flestes vedkommende dette tidsrum til. Deres koncentration mellem Sydfyn og Østslesvig viser, hvorfra faren på den tid stærkest truede.

Man har hidtil regnet Valdemarernes dage for den tidligste danske periode, i hvilken stenbyggede borge blev opførte, og man har stået uforstående over for fænomener som Søborg- og Bastruptårnet, der vitterligt var ældre og derfor ikke passede ind i den givne ramme. Man må nu erkende, at der forud for Valdemarerne har ligget en tid, i hvilken der vel ikke byggedes egentlige, stemmurede borge, men da enligtliggende vagttårne, af hvilke nogle senere udbyggedes til rigsborge, blev opført. Det var for vore borges vedkommende forberedelsens, tilløbets tidsrum.

Og denne opfattelse støttes deraf, at forholdet synes at have været meget lignende i Sverige. I en afhandling om »runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust«¹ finder Martin Olsson i vore tårne på Søborg, Bastrup, Helsingborg og Sprogø paralleller til en lang række svenske tårne — Stockholmsborgens »Tre Kronor«, Visby havns »Krutttorn«, Söderköpingsvikens

¹ Fornvännen 1932, s. 273–304.

Stegeborgtårn, Stensøtårnet ved Bråviken, det ældste tårn i Kalmarborgen, »Kuretornet« i Borgholm på Öland o. fl., ligesom han under samme synsvinkel betragter de berømte »Kastaler« på Gotland. I alt dette ser han et »system av kustbefæstninger, till skydd för landet mot fiendtlig invasion«, og han daterer dem til anden halvdel af det 12. årh., allersenenest begyndelsen af det 13. Men navnlig fæster han opmærksomheden ved kong Knut Erikssons dage (1167–96), da den svenske østkyst gentagne gange hærgedes af hedenske pirater fra hinsides den østlige Østersø og den finske bugt, indtil kong Knut dæmmede op for dem.

Der er ingen tvivl om, at svensk og dansk forskning på dette felt gensidigt vil kunne inspirere hinanden. Nye undersøgelser i marken vil dog være nødvendige, hvis »statsaktionerne« i de to lande yderligere skal klarlægges. Begge steder var vagttårnene forløbere for de egentlige borge, hos os mindst en menneskealder tidligere end i Sverige, begge steder var de i udpræget grad situationsbestemte, og begge steder udbyggedes nogle af dem til rigsborge af betydeligt omfang, medens andre beholdt deres oprindelige præg, forfaldt og gik i glemmebogen, som historiske monumenter betragtet. Kombinationen af arkæologisk og historisk forskning vil kunne belyse denne ejendommelige gruppes fremdukken og spredning. Forhåbentlig vil lyset fremtidig blive stadig klarere.

Det er uundgåeligt, når et uopdyrket studiefelt skal inddrages til videnskabelig bearbejdelse, at den pågældende forsker da ofte føler sig famlende og usikker. Ældre iagttagelser har som regel et ret tilfældigt præg, og hver eneste gravning, han foretager, udvider nok blikket, men stiller ham samtidigt over for nye rækker af spørgsmål og frister ham vel også til at søge løsninger, som følgende gravninger vil afkræfte. Et problem, der inden for voldstedsstudiet stadigt møder ham, er spørgsmålet om anlæggenes *datering*, fordi den udgør et væsentligt led i grundlaget for den *typologiske* ordning af grupperne. I flere tilfælde kan arkæologiske iagttagelser og fund yde den nødvendige vejledning; men sikrest grund under fødderne får han, hvis ma-

teriale af rent historisk karakter kan træde hjælpende til. Forhåbentlig har de ovennævnte tre eksempler belyst dette forhold.

Når Nationalmuseet for en halv snes år siden besluttede at løse den opgave amt for amt at redegøre for, hvad vi her i landet har bevaret af forhistoriske og middelalderlige voldsteder og borgruiner, kunde to principper for den kommende publikation tænkes at være udslagsgivende. Man kunde forme redegørelsen rent *katalogiserende* — med yderst knappe beskrivelser af de enkelte anlæg, men hvert bind indledet med en fyldig oversigt over de i amtet anvendte typer, disses topografiske fordeling og deres sandsynlige datering. Det er denne form, som benyttes i det nu udkommende østtyske værk »Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen«, hvis 1. bind (1958), skrevet af Paul Grimm, omfatter Halle- og Magdeburgdistrikterne, medens Joachim Herrmann i 2. bind (1960) har behandlet Stor-Berlin- og Potsdamdistrikterne. Eller man kunde i stedet give publikationen form af en række *monografier*, der så fyldigt som muligt redegjorde både arkæologisk og historisk for hvert enkelt anlæg, hvorimod den indledende amtsoversigt kortfattet gav de nødvendige typologiske og dateringsmæssige oplysninger.

Af to grunde havde man næppe noget valg mellem disse fremgangsmåder.

For det første var den amtsvise udgivelsesform ikke egnet som grundlag for andet end en i store træk opstillet typologi. Det enkelte amts antal af voldsteder vilde være for ringe som basis for en mere detaljeret oversigt, i hvilken også variationerne af de forskellige grundtyper kunde finde plads. Desuden vilde en virkelig dybtgående typologi først kunne udformes, efterhånden som arbejdet skred frem fra amt til amt. Det kan bemærkes, at medens Tisted-bindet omfattede 25 anlæg og Hjørring-bindet vil komme til at behandle 13, har man i den ovennævnte tyske håndbogs 1. og 2. bind kunnet operere med henholdsvis 1368 og 403 anlæg, og det er klart, at man da har været tvunget til kun at bringe meget sparsomme oplysninger om hvert enkelt, men til gengæld har haft rigeligt materiale til en sammenfattende og fyldig indledende oversigt.

For det andet foreligger der, hvad danske voldsteder angår, meget få omfattende gravninger, og det har under forarbejderne kun i ganske særlige tilfælde været muligt at supplere disse med nye, gennemgående ret beskedne undersøgelser. Følgelig har hovedvægten måttet lægges på et minutiøst studium af anlæggenes nuværende tilstand, baseret på omhyggelige, nyoptagne fladenivellementer, på ældre krokier og beretninger og på en udstrakt brug af historisk kildestof, hvor et sådant har foreligget. Det tyske materiale har derimod givet de pågældende forskere anledning til udnyttelsen af adskilligt flere gravningsresultater, selv om mange af disse kun har haft karakter af foreløbige, ikke altid sagkyndigt gennemførte prøvegravninger. Til gengæld har man næppe lagt samme vægt på de foretagne opmålinger — de publicerede planer er i hvert fald helt utilfredsstillende — og man har ikke heller til bunds udnyttet det skrevne kildestof.

Alt i alt må den af Nationalmuseet anvendte publiceringsform siges at være den for vort lands vedkommende bedst tjenlige. Den samler, hvad både undersøgelserne i marken og de historiske kilder har gjort tilgængeligt, og for behandlingen af det enkelte anlæg er der fra starten lagt en fast ramme, som fremtidig helst skulde blive anvendt uændret.

Det forudsætter imidlertid, at der til udarbejdelsen af værket står medarbejdere rede, som kan yde selvstændig forskning inden for både arkæologi og historie. Det vil selvsagt tilkomme museet at varetage den arkæologiske side af sagen; men fører forholdene med sig, at dets embedsmænd også må påtage sig den nødvendige historiske forskning, der er mindst lige så tidkrævende som den arkæologiske, vil det meget let komme til at virke stærkt sinkende på publikationerne. Måske vilde derfor den ønskeligste løsning være, at det historiske stof blev samlet og bearbejdet af en yngre historiker, der ikke var bundet til andet arbejde på museet, men stod i stadig og snæver kontakt med dets undersøgelser i marken, så et frugtbart samvirke mellem repræsentanter for de to lige betydningsfulde discipliner kunde sikres. Kan et sådant samarbejde i fremtiden etableres,

har vi mulighed for at skabe et dansk voldstedsværk, til hvilket intet sidestykke findes i udlandet, og de problemer, hvormed man overalt kæmper — de typologiske og de dateringsmæssige — vil kunne baseres på et materiale af enestående fyldighed og betydning.

Summary.

Archaeological inquiry was in the making and historical research still cherished the Romantic view of the Past when the study of our medieval fortified sites began. Works appearing during the first half of the 19th century show traces of this; antiquarian material was not worth much, descriptions normally being uncritically based on legend and documentary material. A number of valuable descriptions of remains of ancient castles had come into existence, however; they had been compiled mainly by the local vicars during the 18th century to be published in "Den Danske Atlas". These reports relied mainly on antiquarian material, as was also the case with "Nørre Jyllands Mærkværdigheder" (now in the archives of the National Museum), written by R. H. Kruse in the 1840's and containing numerous plans and primitive surveys. Together with the vicars' reports this work was the basis on which registration of our ancient monuments was carried out, until systematic district investigations were started in 1873, when the archaeological sites were briefly described and often inaccurately surveyed.

The Museum realized that this method was highly unsatisfactory, and about the turn of the century it was decided that a complete Description of Medieval Fortified Sites must be made; careful surveys and photographs were needed. These preliminary investigations ceased in 1909. Up to 1950 several isolated excavations were carried out, mainly of royal castles, but also of a few noblemen's castles and medieval manors. As a rule only the remains of the buildings were excavated, the type and character of the earthworks being neglected. The camps (e.g. Trelleborg) are an exception. This archaeological research was supported by historical inquiry only to a small extent.

When in 1950 the National Museum set to work again on the publishing of a complete Description of Medieval Fortified Sites a radical change was brought about. Archaeological and historical research was to carry the same weight in the monographs; greater

accuracy in dating could thus be achieved. This method has proved valuable in the first and second volumes, (*Sites in the county of Thisted* (1957), *Sites in the county of Hjørring* (1963)), and will be indispensable in the third volume (*Sites in the county of Frederiksborg*). Three instances of the importance of a combined archaeological-historical method will be given: *Grønholt Site* (parish of Grønholt, district of Lynge-Grønholt). An amateurish and crude examination in 1851 was followed by a more expert inquiry 1935 to 1939. On the basis of two royal charters of 1194 and 1196 the site was considered a royal castle dating from the 12th century. An extensive examination in the 1950's, however, of the documentary material extant revealed that Grønholt was not a royal possession 1194 to 1196; that it had been granted to Esrom Monastery in one of the years 1158, 1159 or 1160; that the charters of the 1190's contained no proof of the existence of a castle; that at an unknown time Grønholt passed into the possession of some noble family; that at the end of the 14th century Grønholt belonged to the Lunge family. A site of this type can be most convincingly dated to the end of the 13th or the beginning of the 14th century. In addition, documentary information showed that the small manor situated on the now nameless site was called Tulstrupgaard. 2. *Kindholt Site* (parish of Kyndholm, district of Horns) consists of a regular, quadrilateral castle courtyard, surrounded by a moat, in direct connection with a farm yard to the north; it must be the site of a 15th or 16th century manor. This archaeological observation was at variance with the general view, based on a charter of 1364 issued by a squire "de Kyndby", according to which the site was dated. A historical inquiry, however, has established that there must have been two manors at Kyndby, both presumably insignificant. Not until a member of the Ravensberg family had obtained one of them by marriage, at about 1470, was it removed from the village community and the castle founded. 3. A third instance has wider perspectives; it is a question of realizing the existence of a type of fortification hitherto not acknowledged in this country. Excavations at *Søborg* unearthed a watch tower, dating from a period earlier than the oldest castle site (ab. 1140), which had been founded by bishop Eskil. The tower was dated to ab. 1120, its builder unknown. Documents established that the site where Eskil founded Søborg had belonged to the crown at an early stage, but had been exchanged with land near Ringsted, probably in 1135, when Erik Emune wished to found a monastic community in close connection with the burial church of Knud Lavard, his half-brother. At that time or later, the island tower

must have come into Eskil's personal possession, and he had the tower pulled down before erecting his own bishop's palace at Søborg. He lost Søborg as early as 1161, when the castle was conquered by King Valdemar. The demolished tower must consequently have been connected with a royal castle, built either by the King or his representative. It formed no part of the castle but, standing by itself, it primarily served as a watch tower at the only significant road leading to northeastern Zealand between the Sound and Roskilde Fjord. The *Bastrup tower* is of the same type. From this tower the road from Roskilde northwards was inspected, at a point where it crosses the low, marshy valley stretching from the Sound to Roskilde Fjord. The entrance to the Sound was watched from a big circular tower on the hill at *Helsingborg*. A similar stone tower was erected at *Sliensminne*, another outside the *Slesvig* harbour. These watch towers are similar to the so-called "speculae", built by the Romans along the "limes" at important passes, rivers, harbours etc. — a system which was later copied esp. in Germany. The stone watch towers in this country, the Søborg, Bastrup and Helsingborg towers, must — judging by their general construction — have been built within approximately the same period, ab. 1120. The Slesvig tower is mentioned by both Svend Aggesøn and Saxo in connection with the imprisonment of Svend's grandfather in 1132; on the whole the account is reliable and it proves that the tower is older than the year stated; it must date from the 1120's, which is presumably also the case with the Slieminne tower. Furthermore, Robert of Elgin, a contemporary of Knud Lavard, states that he built a citadel "propter pirates ad mare orientale", i.e. against the pillage of the Wends. As all these towers form one group as regards type, function and time, they must also have originated from the same circumstances; they all bear witness to the defence against the Wends in the first half of the 12th century.

The Old Danish word for "watch", "look-out" was *warth*, *worth*, corresponding to Middle Low German *warde*, Middle High German *warta* (cf. Wartburg). The word forms part of many Danish place names, each indicating that during times of unrest watch was kept either from a stone tower or a wooden tower or simply from a beacon, which could be lit when an enemy was approaching. The name *Vordingborg*, the town lying behind the island of *Oringe* and situated on the southern route to Zealand, is also of significance in this connection. In an original document from 1239 the name is spelt *Orthingiburch*, and in Valdemar's cadastre Oringe is spelt *Worthing*, *Worthingyng*, characterizing the island as

having a *worth*. Voldbjerg (parish of Vester Åby, district of Sallinge) in southern Funen is spelt *Wordburgh* in 1229. Varbjerg (parish of Brenderup, district of Vends) in northern Funen has the form *Wordburg* in Valdemar's cadastre; the same cadastre has the spellings *Wartherø* and *Worthærø* for the island of Orø in the Isfjord; the plural of the prefix implies that more than one *worth* existed on the island. There were in fact two; one (*Børreklak*) at the western reach of the fjord and one (*Børrehoved*) at the eastern reach. At *Børreklak* the enceinte was demolished as late as 1870 to 1871. Along the coasts 13 or 14 *worth*-names are known, along important inland roads 2 or 3. There is much evidence that they all date from within a fairly short period, in which a certain danger was imminent on the coasts; the years of the Wend expeditions, i.e. the first half of the 12th century, are naturally, brought to mind. Who, the historian wonders, is likely to have set up such a watch system within this period? The Wend plunderings had begun already at the end of the 11th century, but Erik Egode had halted them; the stone towers cannot have been built in his time. It is fairly certain that they date from ab. 1120. Probably the times of King Niels can also be left out of consideration; during his reign the plunderings were intensified, and they were not stopped until in 1115 Knud Lavard became the dux of the country. Circumstances have connected his name mainly with the defence of the southern border as "dux Jutie". In later chronicles, however, he is also "dux Danorum", "dux in Dacia" or "dux Dacie" or even "dux totius Daciae" as he is named by the almost contemporary Helmold. This corresponds very well with the fact that according to Saxo he delegated his authority in the islands to his half-brother, Erik (Emune), and Saxo's flowery account of Knud's quarrel with King Niels at Ribe reveals him as the great defender of our coasts. From Lothar of Supplinsburg he may, already as a young man, have learnt about the German "Wartburge", and he may have transferred the system to his own country when the office of dux was bestowed upon him. Up to this time this method of fortification had not been in use; it was to a high degree dependent on circumstances, and therefore used only as long as the situation required it. The tower on Sprogø, a typical "specula", was presumably one of the last *worth* to be constructed.

The age of the Valdemars has been regarded as the earliest date for the construction of stone castles in this country; the watch towers are in fact not properly castles, but forerunners of castles, and belong among the early examples of the art of stone building. The recognition of this fact is the results of the combined

archaeological-historical method. Most likely, many a *worth* was built of wood, others being only beacons in times of war; but they must also be included in the picture for the conditions in the country in the first half of the 12th century, as it is illustrated by the stone towers, all of which were presumably built within the years 1115 to 1132, according to both archaeological and historical evidence. It may be added that one generation later the Swedes took up the same system of warning and fortification.

Though the study of our medieval sites is both tempting and exciting it is also new, and often leaves the student with a feeling of hesitation and uncertainty. The main question is the dating of the sites, and dating is of paramount importance in attempting any typological registration. Where archaeological deductions fail a historical solution is often possible; the application of both methods is of vital importance. The National Museum planned its Description of Medieval Fortified Sites as a series of independent monographs, grouped according to districts, each volume containing a survey of the types, variants, dating, history, etc., of the sites within the district in question. It is essentially different from the East German "Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen", which was begun in 1958 and in which the chief purpose is to list the individual sites and give comprehensive surveys in each volume. The Danish material, which is far less abundant, makes the chosen form more reasonable and profitable. The completion of the work depends on a close collaboration between archaeology and history. The museum has all the possibilities of dealing ideally with the archaeological problems; whether it will also be able to tackle the historical problems is a question of how much time the staff will have to spare. The historical research needed demands no less time than the archaeological. The best solution might be a close contact between the museum and a free-lance historian. Keen insight in both fields is essential, and if this can be obtained a work on medieval sites, unparalleled abroad, may be completed without great delay.

Broder Jacob Johansen og Uddrivelseskrøniken

A F

J. NYBO RASMUSSEN og JAN PINBORG

I

En af de vigtigste kilder til den danske reformations historie er den såkaldte »Franciskanernes Uddrivelseskrønike«. Skønt den har været kendt og udnyttet af forskningen i over 200 år, er dog spørgsmålet om, hvem der er dens forfattere, endnu ikke tilfredsstillende løst. Der skal her fremsættes et nyt forsøg på en løsning, der er blevet til ved samarbejde mellem en historiker og en klassisk filolog.

Uddrivelseskrøniken er kendt gennem håndskriftet i Ny Kgl. Saml. nr. 276,8°. Nogle defekter i håndskriftet, som det foreligger i dag, kan korrigeres ved hjælp af afskrifter fra ca. 1700, da det var mere fuldstændigt. *M. Cl. Gertz* har i indledningen til sin udgave gjort indgående rede for denne sammenhæng, han kalder her 276,8° for W-håndskriftet, en betegnelse, der hentyder til den Mathias Worm i Ribe, hos hvem manuskriptet fandtes i slutn. af det 17. århundrede. Gertz' forbilledlige tekstudgave findes trykt i »*Scriptores minores historiae danicae medii aevi*« II bind, ss. 325–67.

Uddrivelseskrøniken bestaar af en indledende bøn, en oversigt over klosterfordrivelsen, et forord og 15 kapitler, der hver omtaler een klosterfordrivelse. Af teksten ser man, at der ved affattelsen var mindst to franciskanere virksomme. I slutningen af Viborg-kapitlet læser vi: »Hec retulit mihi, fratri Jacobo, reverendi patris ministris socio, predictus venerabilis pater frater Nicolaus Tybo« (Gertz' udgave, s. 339,10) og i Ystad-

kapitlet: »-quod prefatus pater frater Andreas Bertholdi, ejusdem monasterii guardianus retulit michi, fratri Erasmo Olavi, in bona fide et conscientia sua.« Det vil sige, at såvel en broder Jakob som en broder Rasmus Olufsen har ydet bidrag til Uddrivelseskrønikens tekst. Problemet er, hvorvidt de ikke-signerede dele af krøniken ogsaa er skrevet af disse to munke, i bekræftende fald hvem der har skrevet hvad, og om måske endnu flere medarbejdere lader sig påvise?

Den første, der har udnyttet Uddrivelseskrøniken i forskningen, er *Erik Pontoppidan*, der i sin »*Annales Ecclesiae Daniacae*« fra 1744 dels refererer dens skildringer af de forskellige franciskanerklostres ødelæggelse, dels på en morsom måde udtrykker sin opfattelse af dens tilblivelse og værdi. I en fortegning over »*Einheimische Scribenten des letzteren Periodi des Papsttums*« finder vi følgende: »18. *Jacobus Minorita*, ein Franciscaner-Mönch zu Wiburg, hat in Msc. nachgelassen *Historiam Ejectionis Monachorum ex Dania*. Daran hat mit ihm zugleich gearbeitet ein anderer Bruder desselben Ordens, nahmentlich *Erasmus Olai*, dessen Schreibart etwas schlechter ist, obwohl sie beide als Mönche oder obscuri viri schreiben und auch die Sache nach ihrem Sinn drehen. Indessen habe aus ihren Erzählungen ziemlich Licht bekommen, was die Sache derer Mönche angeht.«¹

Bortset fra djærvheden har denne karakteristik af Uddrivelseskrøniken næppe ændret sig væsentlig indenfor dansk historieforskning i de følgende 200 år.

Münter fulgte i sin reformationshistorie ganske Pontoppidans opfattelse.

Den første trykte udgave af teksten foretoges af registrator *H. Knudsen* i Kirkehist. Saml. I bind 1851. sp. 325–419. I indledningen gav han en betydelig positivere vurdering af krønikens kildeværdi end Pontoppidan, idet han skrev: »... dens troværdighed, hvad fakta angaar, kan næppe med mindste grund drages i tvivl.« Men i forfatterspørgsmålet gjorde han intet fremskridt.

¹ II Bd., s. 304.

Da *Lindbæk* i 1914 skrev sin bog om »De danske Franciskanklostre« kom han i afsnittet om »Graabrødrenes Forjagelse« naturligvis også ind på Uddrivelseskrøniken, som han karakteriserede på følgende måde: »Den bekendte krønike om munkenes fordrivelse, der er forfattet af Jakob Jensen og Lektoren Rasmus Olufsen i Næstved giver mange udmærkede enkeltheder; det anerkendes nu almindeligt, at den i det hele er ganske pålidelig, selv om munkene naturligvis ikke fornægter deres standpunkt.« Også *Lindbæk* lod dog en nøjere udforskning af forfatterskabet ligge.

I sin indledning til den førstnævnte tekstudgave, begyndte derimod *Gertz* at røre ved problemet. Hans tanker er følgende: Skriftet må karakteriseres som »en ikke helt fuldendt bearbejdelse af en ufuldstændig materialesamling.« En enkelt mand må have fattet planen til værkets tilblivelse, have indsamlet beretninger om begivenhederne i de enkelte klostre, men er ikke blevet færdig, hverken med indsamlingen eller bearbejdelsen. Af denne »redaktørs« virksomhed så *Gertz* sporene i begyndelsesformularerne til de enkelte kapitler samt »rundt om i disse gloser, gramatiske konstruktioner, sproglige udtryksmåder og vendinger, som har ganske samme eller dog hinanden meget lignende præg, så at det næppe kan være andet, end at de må hidrøre fra samme ophavsmand.« De forskelligheder, der dog også spores i stilen, forklarede han som følger af, at »redaktøren« havde »følt sig bunden ved beskaffenheden af det materiale, der var blevet tilsendt ham fra guardianer eller brødre i de forskellige klostre«. Kun indledningen måtte ifølge sagens natur skyldes »redaktøren« selv, der jo havde planlagt værket. Men hvem var han? *Gertz* skrev: »Det er maaske ikke for dristigt at gætte paa, at ophavsmanden til samlingen, som den nu foreligger, er den broder *Erasmus Olau*, der melder sig som forfatter til beretningen om Ystadklostret; fra ham hidrører sikkert ogsaa beretningen om Næstvedklostret, hvor han hørte hjemme; og beretningerne om klostrene i Malmø og Horsens, maaske tillige om dem i Randers, Køge og Kalundborg, skyldes formodentlig og-

¹ a. O. s. 85.

saa i den form, hvori de nu foreligger, i væsentlige punkter hans bearbejdelse. Til medarbejder har han dog utvivlsomt haft den broder *Jacobus Johannis*, der melder sig som forfatter af beretningen om klostret i Viborg, og som var sammen med Erasmus Olai i Næstvedklostret 1532 umiddelbart før dette klostres opløsning.«

Gertz kalder selv denne hypotese for et »gætterier«, og det er ejendommeligt at se, at denne ellers så grundige forsker praktisk taget intet forsøg gør på, at give objektive begrundelser for sin opfattelse.

Denne mangel har imidlertid en anden forsker søgt af afhjælpe, nemlig den svenske lektor *Gösta Johanneson* i en artikel i Kirkehist. Saml. VI r. 6. bind, 1948, ss. 17–31: »Hur tillkom »krönikan« om gråbrödernas bortjagande ur Danmark?« Han gaar her fuldtud ind for Gertz' tese om »redaktøren«, der har samlet stoffet, men ikke formået fuldtud at sætte sit eget stilpræg derpå, idet han kalder dette udgangspunkt for »odisputabelt riktigt«. Hans hensigt er nu blot ved hjælp af en yderligere detailforskning at kaste lys over, hvordan denne »redaktør« har arbejdet, og hvem han er.

Vi vil her give et overblik over Johannesons resultater. Han begynder med en analyse af Halmstad-kapitlet, fordi det selv røber, på hvilket kildemateriale, det beror. Dette har været samlet hos provincialministeren i Roskilde, dels vandelsattester om enkelte fordrevne munke, dels fortegnelser over ejendele, som munkene ved klostrenes ødelæggelse havde deponeret andetsteds og endelig på mundtlig meddelelse beroende beretninger om, hvorledes selve klosterstormene var gået til. Et eksempel på sidstnævnte er beretningen om klostret i Ystad, der, som vi allerede ved, er nedskrevet af broder Rasmus Olufsen efter beretning af Anders Berthelsen, der har været dette klostres guardian ved fordrivelsen. Da nu den i Ystad dræbte broder Søren Jakobsen tidligere havde været munk i klostret i Halmstad, mener Johanneson, at kunne slutte at skildringen heraf også via Anders Bertelsen har nået Rasmus Olufsen, der altså må være forfatter til Halmstad-kapitlets berettende del. Han

slutter sig også til Gertz' tese om, at Rasmus Olufsen sikkert er ophavsmand til Næstved-kapitlet, hvor han jo selv havde været lektor.

Broder Rasmus Olufsen fra Næstved er for Johanneson som for Gertz i forgrunden af interessen. Det anerkendes ganske vist, at det er Jacob Johansen, der har skrevet Viborg-kapitlet, han tilskrives endda også Tønder-kapitlet med den begrundelse, at hjemmelsmanden må være den samme guardian Niels Tybo, der fra Viborg, kom til Tønder.

Spørgsmålet om, hvorvidt det er Rasmus eller Jakob, der er den eftersøgte »redaktør«, søger Johanneson at nærme sig ved at undersøge hans arbejdsmetode. De dele af krøniken, man med rimelighed må kunne tilskrive en redaktør er indledningen, slutformularen og de formelagtige indledningsord der træffes i en række kapitler. Nu viser det sig, at begyndelsesformlen til netop det af broder Rasmus skrevne Ystad-kapitel på en usædvanlig harmonisk måde går over i den efterfølgende tekst. Der kan også bemærkes en særlig lighed mellem den indledning og den udpræget redaktionelle notits om Københavns-klostret. Johanneson fortsætter: »Han har troligen også skrevet de øvrige indledningsformlerna samt slutorden. Därmed har tesen, at Erasmus Olai varit krønikans redaktör, vunnit ytterligare stöd.«

Resten af hans artikel indeholder en nærmere analyse af det gamle franciskanerhåndskrifts tilblivelsestid og egentlige formål. Johanneson giver gode grunde for at afvise betegnelsen »krønike« som lidet træffende og opfatter det i stedet som et juridisk skrift. Dets formål skulle være at tjene som bevismateriale i en kommende proces mod de lutherske klosterrovne, og forum for en sådan proces måtte være pavestolen, da denne siden 1288 stod som juridisk værneherr for al tiggerordnernes ejendom. Man kan også heraf slutte, at Uddrivelseskrøniken må være blevet til under Mellemregeringen 1533–34, da de politiske muligheder for en sådan proces syntes at bedres.

For at vende tilbage til forfatterspørgsmålet kan der efter min mening rejses alvorlige indvendinger imod Gertz' og Jo-

hannesons løsningsforsøg. De bygger begge på den grundtese, som Gertz opstiller, og som Johanneson anerkender som »disputabelt rigtig«, nemlig at krøniken i den for os kendte form er resultatet af en ledende og initiativtagende »redaktørs« bearbejdelse af forskelligt indsamlet materiale. Ud fra denne tese søger Johanneson at forstå det foreliggende stof; denne redaktør *må* have skrevet de og de typiske redaktionelle bidrag og *må* derfor være den af de to forfattere, der synes mest engageret i disse rammebidrag.

Hvor sandsynlig tesen i og for sig er, er dog hele fremgangsmåden metodisk fejlagtig og fører derfor heller ikke til sikre resultater. I stedet for at ville presse stoffet ind i den forudfattede og ubeviste hypotese, må man simpelthen fordomsfrit gå ud fra det givne, d.v.s. i vort tilfælde Uddrivelseskrønikens tekst, som den faktisk er overleveret os i Ny Kgl. Saml. 276,8^o. Takket være Gertz' tekstkritik er vi dog i stand til at benytte dette håndskrift i en mere oprindelig skikkelse, end det nu foreligger, vi kan arbejde med Uddrivelseskrøniken, som den så ud, da den var i Mathias Worms eje i slutningen af det 17. århundrede. Kun hvad vi gennem en analyse af dette oprindelige »Worm-håndskrift« med sikkerhed kan slutte os til, bør vi anse for en videnskabelig underbygget tese om dets tilblivelse.

Worm-håndskriftet er skrevet med een hånd fra begyndelse til ende, men, som vi ved, har to forfattere navngivet sig deri, nemlig Jacob Johansen i Viborg-kapitlet og Rasmus Olufsen i Ystad-kapitlet. Denne første iagttagelse viser, at vi ikke står overfor originalen, men har med en afskrift at gøre, der enten kan hidrøre fra een af de to forfattere eller fra en helt tredje person. Vi vil betegne denne person som »Worm-skriveren«, og vi kan nu nøjere præcisere vor opgave, som består i at bestemme Worm-håndskriftets karakter og tilblivelse og specielt dets forhold til de to forfattere.

Gertz nøjes med herom at skrive: »Dette håndskrift er ikke selve originalhåndskriftet, hvad forskellige fejl i det noksom viser, men det maa vistnok være afskrevet umiddelbart efter

originalen, omtrent ved midten af det 16. aarhundrede, og skriveren har gennemgaaende gjort sit arbejde omhyggeligt.«

Man skulle heraf tro, at dets fejlagtighed var nok til at vise, at det er en umiddelbar afskrift efter en formodet »original«!

Tværtimod er der tydeligt, at Worm-håndskriftet selv er et ufærdigt arbejde. Det ser man af de forskellige lakuner, der findes deri. Til kapitlet om København er der således afsat en hel side plads (s. 14v), skønt teksten kun fylder nogle linier øverst. Kapitlet om Trelleborg er aldrig blevet til mere end en overskrift, skønt hele to sider er afsat dertil (ss. 18r og 18v). Også Køge-kapitlet er kortere end planlagt (s. 19r). Disse forhold viser, at vi ikke har at gøre med en afskrift i almindelig forstand, d.v.s. en kopi af en færdig tekst. – Worm-håndskriftet må være blevet til på et tidspunkt, hvor der endnu arbejdedes aktivt med teksten. Worm-skriveren har for sig haft en del færdigt stof i en for os ukendt skikkelse, og han har ventet at få endnu mere, mens han planlagde og skrev. Også en ejendommeligt uoverensstemmelse mellem hans indholdsfortegnelse og kapitlernes faktiske rækkefølge viser arbejdets ufærdighed.

Det er derfor klart, at Gertz ikke kan have ret i, at håndskriftet først er blevet til i midten af det 16. århundrede. Worm-skriveren må have virket på et tidspunkt, hvor franciskanernes historie i Danmark endnu ikke var et afsluttet kapitel, d.v.s. før Christian IIIs landsforvisningslov af 1537. Dette bekræftes yderligere af, at Uddrivelseskrønikens plan kun omfattede de klostre, der nedlagdes under Frederik I, men ikke nogen af dem, som først Christian III 1536–37 fik ødelagt. Vi ved således, at munkene fra Trelleborg, som Worm-skriveren havde afsat plads til, men aldrig nåede at få skrevet om, faktisk allerede 11-3-1532 var fordrevne fra denne by.¹

Det kan altså anses for ganske sikkert, at Worm-skriveren gjorde sit arbejde i årene mellem 1532 og 1537. Han har uden tvivl selv været franciskaner, og det er temmelig sandsynligt, at han har arbejdet i Ribe. Efter 1532 var denne bys franciskanerkloster det eneste tilbageværende i hele Jylland, og det

¹ Frederik Is danske registeranter s. 300.

var fyldt med flygtninge fra landsdelens øvrige nu ophævede klostre. Den førnævnte guardian, Nicolaus Tybo fra Viborg og Tønder, havde her fået stillingen som viceguardian, og den senere så kendte Flensborg-munk, Lütke Naamensen, opholdt sig også her. Milieuet i Ribe, var således gunstigt for et arbejde som Uddrivelseskrøniken, og det var jo også her, manuskriptet senere fandtes. Dog er arbejdet måske påbegyndt i Roskilde (se senere).

Hvor han end har arbejdet, har Worm-skriveren for sig haft forskelligt materiale. Vi ved, at der derimellem befandt sig en skildring af fordrivelsen fra Viborg, forfattet af broder Jakob Johansen, og een om Ystad af broder Rasmus Olufsen. Det skal i det følgende gennem en filologisk tekstanalyse forsøges at skaffe klarhed over, hvem der er ophavsmænd til de øvrige kapitler.¹

II

Det² skulle nu være muligt at nå til en klarere vurdering af forfatterspørgsmålet ad en anden vej end den af Gertz og Johannesson valgte. Det givne udgangspunkt er, at to afsnit er signerede; dette forhold må man kunne udnytte til at søge at nå til en bestemmelse af de to forfatteres stilpræg og derefter se om nogle af de andre afsnit kan presses ind i en af de to således givne stilrammer. Det er naturligvis klart, at man ikke kan regne med en fuldt bevidst anvendt, ensartet stil; men det skulle være muligt at finde visse stiltendenser hos de to forfattere og derved nå til en klarere forståelse af »krønikens« tilblivelse.

Viborg-beretningen har på mange punkter et klart særpræg. Bagved den ydre beretning mærker man en forfatter, der er dybt engageret i begivenhederne og betragter udviklingen med en stærk harme. Klart kommer det til udtryk i de ofte voldsomme, men unægteligt malende beskrivelser af lutheranernes »pestbringende« virksomhed (s. 336,23 ff.).

Denne harme og voldsomhed kan også til dels forklare den ejendommeligt »sprængte« disposition af stoffet. Det er ikke en

¹ Forfattet af J. Nybo Rasmussen.

² Forfattet af J. Pinborg.

klart fremadskridende kronologisk beretning: flere steder forekommer indskud, indledet med »ante vero« eller lignende, der ofte virker noget kejtede, som om forfatteren pludselig kommer i tanke om nogle parallelbegivenheder eller noget forhistorie, der kan uddybe skildringen. Sådanne indskud forekommer ss. 337, 14, 17; 338,9,13.

Især af indskudet s. 337,14 ses det tydeligt, at der bag disse indskud ligger et ønske om at få baggrunden med i skildringen, at sætte begivenhedsforløbet i perspektiv. Vi får franciskanernes skæbne skildret på baggrund af hele den reformatoriske bevægelses udvikling på stedet. Betegnende for denne holdning er det, at lutherdommen ikke så meget skildres som politisk modstander, som den magt, der fratager munkene deres kloster, men som en åndelig magt, et kætteri, der truer hele nationens velfærd (f. ex. s. 336,19 ff.). Ved denne kompositionsform opnår Jakob at koncentrere fremstillingen om et forholdsvis kort begivenhedsforløb, men samtidigt at få begivenhederne sat i et større historisk og åndeligt perspektiv.

Parallelt med denne kompositoriske tendens finder man i sætningskonstruktionerne en bemærkelsesværdig stræben efter hypotaxe: i langt det overvejende antal tilfælde koncentrerer hver enkelt periode om eet hovedverballed. Denne koncentration opnås i påfaldende mange tilfælde ved en anvendelse af præsens participium i nominativ som udvidelse til hovedverbet. (s. 336,18,23 bis; 337,18,25,28; 338,4,7,12; 339,4,5). Overgangen fra en periode til en anden markeres ved overgangspartikler (autem, vero, enim, igitur). – Endnu et par syntaktiske fænomener er værd at bemærke: Menings- og ytringsverber følges bestandig af accusativ med infinitiv, altså normal klassisk syntax. I det hele taget er der i Viborg afsnittet en tydelig »klassicistisk« bestræbelse uden at den dog giver sig udslag i synderlig sproglig elegance.

Den »klassicistiske« holdning kommer også klart frem i glosevalget. Her arbejder Jakob med den såkaldte »interpretatio romana«: at benævne nye institutioner efter deres klassiske quasi-paralleller. Eksempler herpå er: contio (= prædiken s.

336,20), *sacra aedes* (= kirke s. 336,22), *divus* (= Sankt s. 336,22), *factio* (= sekt s. 337,4), *proconsul* (= borgmester s. 339,1).

Til slut skal anføres nogle spredte iagttagelser over Jakobs anvendelse af småord: »porro« i betydningen »så, desuden« bruges påfaldende hyppigt (ex. ss. 337,14; 338,17,25); »vestigio« for »strax« (s. 338,6); »nimirum« for at indføre en nærmere forklaring (ex. s. 337,2).

Ystad-beretningen er af karakter mere neutralt berettende. Beretningen skrider kronologisk frem. Forhistorien lægges frem i en indledning, der ikke direkte vedrører uddrivelsessagen. Der går gennem hele beretningen en tendens til nøjagtigere, fremadskridende strukturering, »for det første«, »for det andet«, »først«, »så« »endelig« er tydelige udtryk for denne tendens. Hvad beretningen på denne måde vinder i klarhed overfor Viborg-beretningen, taber den til gengæld i perspektiv. Den ser ikke så meget den åndelige kamp; den er blot et juridisk vidneudsagn, omend ikke et lidenskabsløst.

Rasmus har en tydelig tendens til parataxe. Flere hovedverber knyttes sammen i een periode ved hjælp af conjunctioner. Som følge heraf træder hans brug af præsens participium noget tilbage. I det hele taget har Rasmus nogen tendens til omstændelighed; således anvender han påfaldende mange gange unødvendig fordobling af udtrykket. Fra indledningen kan nævnes følgende eksempler: *historia ac modus; inhumanissime ac flebilissime; profligationis seu expulsionis; quam impie quamque inchristianissime; diabolico et furibundo; agitata ac inflata; trabibus ac magnis lignis etc.* (Indledningen virker i øvrigt snarere som en fordobling af en given formel end som archetypen for alle indledninger, som Johannesson foreslår det (jf. s. 197). Dermed falder den væsentligste argumentation for at gøre broder Rasmus til værkets »redaktør« til jorden).

Overgangen fra periode til periode er ikke så omhyggeligt ledsaget af partikler som den er i Viborg-beretningen. Når Rasmus endelig bruger dem er det heller ikke med samme sikkerhed. Et sted indleder han således en sætning med *igitur* (s. 360,31)! »Et non« forekommer for »neque« (s. 362,32). Der forekommer

også partikler, der ikke findes i Viborg-beretningen: »necnon« (s. 360, 30), »attamen« (s. 359, 22). Derimod er »autem« overraskende sjælden.

Også i sætningskonstruktionerne adskiller Rasmus sig tydeligt fra Jakob. Efter menings- og ytringsverber er der således hyppigst quod-sætninger (ex. ss. 363, 23, 26; 361, 15, 22 etc.). Der er også eksempler på indirekte spørgesætninger i indikativ (s. 360, 14, 15).

I det hele taget ligger Ystad-beretningen fjernere fra klassisk latin end Viborg-beretningen. Det kan også tydeligt iagttages i glosevalget: således optræder det danske ord »rytter« latiniseret som »rutherus« (s. 363, 7). Ligeledes kender Rasmus ikke til interpretatio romana: secta (s. 359, 10); burgimagister (s. 360, 6, 363, 15); ecclesia (s. 360).

Endelig skal til slut samles et par spredte iagttagelser over småordene. Som overgangsord bruges »tunc« (= så, derpå, s. 360, 15 etc); for »nemlig« i reglen »videlicet« (s. 363, 27); endelig for »uden« »absque« (s. 360, 29).

Ovenstående bemærkninger kan samles i følgende skema, der naturligvis må tages cum grano salis. Det er ikke en spændetrøje, der entydigt bestemmer forfatternes udtryksmuligheder, men et udtryk for en tendens i deres stil.

	Viborg	Ystad
karakter	emfatisk	berettende (nøjagtig strukturering).
perspektiv	teologisk	juridisk
komposition	»sprængt«	fremadskridende, »kronologisk«
periodebygning	hypotaxe koncentration	parataxe
periodesammenknytning	præs. part. nomin. omhyggelig anvendte partikler	tendens til fordobling sideordning
særlige sætningskonstruktioner	verba dic. + acc.c.inf.	mindre klassisk brug af partikler
glosevalg	»klassicistisk«, interpretatio romana.	v. d. + quod »moderne«. danske ord i latinsk kåbe.

	Viborg	Ystad
diverse	tunc = dengang	tunc = derpå
	porro = så	
	sine	absque
	nimirum	videlicet
	evestigio	

Disse resultater skal nu prøves anvendt på »krønikens« andre afsnit.

Flensborg-afsnittet. Struktur: indskud (s. 335, 16–18; 22–23). Perioderne hypotaktiske med udstrakt brug af præs.part. i nominativ. Menings- og ytringsverber følges af acc.c.inf. Af glosevalget kan fremhæves »porro« (s. 335, 20; 336, 11) »evestigio« (s. 336, 8). Ingen interpretatio romana, men heller ikke eksempler på danske ord i latinsk kåbe. Såvidt den korte tekst tillader at slutte, taler al sandsynlighed for, at denne beretning har broder Jakob til forfatter.

Tønder-afsnittet. Struktur: indskud (s. 339, 28) hvorved hovedvægten lægges på kongens aktion. Præs.part. nominativ for at fremkalde hypotaxe har vi ss. 339, 23, 27; 340, 2. Menings- og ytringsverber følges af acc.c.inf. Interpretatio romana: sacra aede (s. 339, 20) divus (s. 339, 20) contio (s. 339, 21). Der er således også rimelig grund til at tillægge broder Jakob dette afsnit. (Et andet indicium i samme retning er det måske også, at hovedpersonen i Tønder-afsnittet, guardianen for klosteret, broder Niels Thybo, i Viborg-afsnittet nævnes som hjemmelsmand for broder Jakobs beretning. Man kunne da tænke sig, at han også har meddelt broder Jakob begivenhederne i Tønder. Det regner i hvert fald Johannesson for en rimelig tanke).

Malmø-afsnittet vækker også umiddelbart en fornemmelse af samhörighed med Viborg-afsnittet. Da dette afsnit alene ved sit omfang (i Gertz' udgave 13 af 40 sider, altså ca. 1/3) står som kærnestykket i »krøniken« skal denne fornemmelse søges grundigere underbygget.

Beretningen er således disponeret:

Indledning: Lutherdommens fremtrængen i Malmø ss. 340, 18–342, 29

Klaus Mortensen kommer til Malmø s. 340, 18–21
 indskud om hans virke i København ss. 340, 22–341, 2
 han kaldes til Malmø s. 341, 2–8
 beretningen fra s. 340, 21 genoptages ss. 341, 8–342, 28
 dog afbrudt af beretn. om hans fordrivelse (antea tamen)
 s. 342, 13–18.

Selve hovedskildringen (Iam propositum prosequamur) s. 342,
 29–350, 22

I. Viceguardianen Jakobs sammenstød med reformatorerne
 – s. 345, 27

a) med Klaus Mortensen ss. 342, 29–343, 28

b) med Hans Spandemager ss. 343, 28–344, 21

c) diskussion i kirken med Klaus ss. 344, 21–345, 4

d) tilbagespring i tiden: Frans Vormordsen komme til
 Skåne s. 345, 5–23

e) diskussion mellem Jakob og Frans s. 345, 24–27 (lakune)

II. Angreb på munkenes gudstjeneste og klosterliv – s. 348, 19

a) brødrene fordrives fra koret s. 345, 28–346, 10

b) tidligere angreb på kommunetetet s. 346, 10–13

c) situationen tilspidses s. 346, 14–348, 29

III. Den endelige fordrivelse ss. 348, 20–350, 22

Som det fremgår, opviser strukturen således de kendte
 Jakob-indskud: ss. 340, 22; 342, 13; 345, 5; 346, 10, der bidrager
 til at koncentrere opmærksomheden om hovedbegivenhederne
 i fordrivelsen, samtidig med at de giver begivenhederne histo-
 risk og dogmatisk perspektiv. Hertil kommer endvidere, at
 skildringen af Klaus Mortensens virksomhed i indledningen
 er en nøje parallel til skildringen af Hans Tausen i Viborg-
 beretningen – bortset fra at Malmø-kapitlet er betydeligt ud-
 førligere: Begge prædiker først i mindre kirker, hvor de samler
 store tilhørerskarer; derfor får de af kongen overladt større kir-
 ker og strækker derpå hånden ud efter franciskanerklostrene.
 I begge tilfælde lægger forfatteren stor vægt på begivenhedernes
 teologiske perspektiv; de lutherske prædikanter prædiker et

kætteri og forfører folket til at falde fra sandheden. Til denne parallelisme i handlingsforløb og bedømmelse svarer nu en lang række sproglige paralleller; herpå skal anføres nogle eksempler.

Viborg	Malmö
s. 336, 24: <i>evomuil . . . linguae virus</i>	s. 340, 21: <i>ebulliens malitiae scalebris</i>
s. 336, 25: <i>suae pestiferae doctrinae errore</i>	s. 340, 19: <i>hereticae pravitatis erroribus</i>
s. 337, 24: <i>sacello in ambitu sito</i>	s. 340, 27: <i>lutheranae doctrinae errore</i>
s. 337, 3: <i>concionis novae et inauditae auditoribus</i>	s. 341, 14: <i>sacello ibi sito</i>
s. 336, 24: <i>venenatae linguae virus</i>	s. 341, 15: <i>audiendae novae et inauditae concionis gratia</i>
s. 337, 3: <i>aede non sufficiente auditoribus</i>	s. 341, 19: <i>venenum</i>
s. 336, 14: <i>linguae virus</i>	s. 342, 17: <i>hereseos venenum hauserunt</i>
s. 336, 25: <i>gliscente indies . . .</i>	s. 342, 32: <i>venenatae linguae spicula</i>
	s. 341, 29: <i>sacellum multitudini non sufficeret</i>
	s. 342, 2: <i>vesanae suae doctrinae virus</i>
	s. 342, 4: <i>gliscente indies . . .</i>
	s. 346, 14: <i>crescente indies . . .</i>

Også Malmö-beretningens sætningskonstruktioner opviser tydelige paralleller til Viborg-beretningens. Præsens participier i nominativ som udvidelse til hovedverbet er meget hyppige. ss. 341, 27; 342, 17, 20; 343, 21, 27; 344, 3, 23, 26; 346, 2, 27; 347, 6, 15, 24, 25, 29, 32; 349, 8, 12, 22, 29, 30, 32; 350, 1, 3, 16). Overgangspartiklerne viser samme omhyggelige og rimelige brug som Viborg-beretningen. Endvidere er der ikke tale om quod-sætninger efter menings- og ytringsverber. Af småord falder det jævnlige forekommende »porro« i øjnene (s. 342, 1; 343, 6 etc.). Ligeledes genfindes »vestigio« (s. 348, 31) og »nimirum« (s. 340, 31 etc.). Endelig frembyder Malmö-beretningen rigelige eksempler på *interpretatio romana*: *sacra aedes* (s. 341, 30), *factio* (s. 350, 4), *proconsul* (s. 348, 3), *contio* (s. 342, 30), *divus* (s. 341, 31).

De her fremdragne forhold berettiger til at slutte, at Viborg- og Malmø-beretningerne er forfattet af den samme person, broder Jakob Johansen.

De fleste af krønikens øvrige afsnit er så korte, at det er umuligt at sige noget sikkert om deres stilpræg og eventuelle forfatter. Jeg skal derfor indskrænke mig til de kortest mulige bemærkninger. Københavns-beretningen kunne som allerede af Johannesson påpeget genkalde broder Rasmus' stil fra Ystad-beretningen. Først og fremmest de mange fordoblede udtryk peger i denne retning. Men stykket er ikke andet end en indledning, så nogen egentlig konklusion skal man vist vogte sig for at udtale. – I Kolding-beretningen er der visse indicier, der peger på Jakob, således indskud (s. 351, 26), hypotaxe med adskillige præsens participier. På den anden side er der ingen eksempler på *interpretatio romana*, og man finder vendingen *denuntiaturi, quatinus* (ikke *acc.c.inf.*). – Ålborg-beretningen har intet særligt særpræg. Det samme gælder Køge-afsnittet. Randers-afsnittet er meget livligt, men har hverken udprægede lighedspunkter med Jakob eller Rasmus. – Halmstad-beretningen adskiller sig som allerede Gertz bemærkede på væsentlige punkter fra de øvrige kapitler. – Næstved-beretningen har man udfra en indre sandsynlighed villet tillægge Rasmus, da han var lektor i klosteret der. Men med ligeså stor ret kunne man henføre den til Jakob, der er en af hovedpersonerne i de skildrede begivenheder. Stilen tyder ikke på Rasmus: der er ingen udpræget tendens til fordobling, og der forekommer *interpretatio romana*. På den anden side er indiciene for at gøre Jakob til forfatter heller ikke tilstrækkeligt stærke. – Om Kalundborg-beretningen er der ikke stort at sige. Derimod kunne man have lyst til at tilskrive Rasmus Horsens-beretningen, der har en del fordoblinger og også i småord synes at have samme forkærlighed som Rasmus. Men nogen større sikkerhed kan man vist næppe nå.

Tilbage står da spørgsmålet om *praefatio* kan passes ind i et af de to stilbilleder. Besvarelsen heraf vanskeliggøres ved at *praefatio* ikke er berettende på samme måde som de øvrige afsnit, altså har en anden fremstillingsform. Der er dog visse

ting, der peger snarere i retning af Jakob end af Rasmus. Mod Rasmus taler, at der ikke er nogen påfaldende tendens til fordobling, ligesom syntaxen ikke fremviser nogle påfaldende uklassiske træk. For Jakob taler en del temmeligt stærke indicier: For det første det udpræget teologiske perspektiv med påvisningen af lutherdommens teologiske svagheder og deres følge for moralen, et perspektiv, der jo også kom til udtryk i Viborg- og Malmø-beretningerne. For det andet er der visse sproglige vendinger, der også er karakteristiske for stilen i Viborg- og Malmø-afsnittene: *cernere est* (ss. 332, 11 & 333, 5 \neq 338, 6); *lutheranae factionis* (ss. 332, 13 & 333, 17 \neq 337, 4); *pestiferis doctrinis* (ss. 333, 15 \neq 336, 23); *perinde atque* (ss. 333, 20 \neq 345, 17). Men man savner de sædvanlige præsens participier i nominativ: herpå findes kun eet eksempel (s. 333, 17–19). Det kan skyldes, at det ikke er en skildrende beretning.

Som det fremgår af det her forelagte materiale har broder Jakob Johansen således udformet den første og længste del af krøniken, nemlig Flensborg-, Tønder-, Viborg- og Malmø-beretningerne, og muligvis praefatio og Kolding-beretningen. De følgende afsnit derimod har haft forskellige forfattere, blandt hvilke broder Rasmus Olufsen synes at have indtaget en betydningsfuld plads. Men at han skulle være »krønikens« hovedredaktør, som Gertz og Johannesson har ment, er en tese, som det er umuligt at fastholde.

III

På basis af dette nye billede af uddrivelseskrønikens forfatterskab vil vi nu fortsætte det historiske arbejde med nøjere at undersøge hovedforfatteren broder Jakob Johansens liv.¹

Han optræder i krøniken som provinsialministerens *socius*, hvilket i denne kontekst betyder ledsager, vel nærmest »sekretær«. Franciskanerordenen var inddelt i provinser, der hver lededes af en demokratisk valgt minister. Danmarks 26 klostre udgjorde en sådan provins (Dacia) og efter indførelsen af

¹ Herfra atter Nybo Rasmussen.

den indre-franciskanske reformbevægelse, observansen, skulle der vælges en ny provinsialminister (provinsial) hvert tredje år på et såkaldt provinsialkapitel. Franciskanermunken *Peder Olsen* (Petrus Olai) har i sine optegnelser om sin ordens historie givet os en nøjagtig liste over alle kapitler og de provinsialer, der blev valgt indtil landsforvisningen 1537.¹ Vi ved derfor nøje, hos hvem Jakob Johansen har været socius. Det var *Rasmus Clausen Ulf*, der valgtes i Roskilde 1531, og som tidligere havde været guardian for klosteret i Odense. Han opholdt sig i stiftsbyen Roskilde, hvor protestantismens uro ikke nåede hen, og afholdt et kapitel i en anden af de udpræget katolske byer, Helsingør, 14/9 1532. Alt tyder på, at han har været en mand, der var egnet til at lede ordenen i dens trængsler. Siden 1528 var det ene kloster efter det andet blevet ødelagt af de luthersksindede øvrigheder, først og fremmest kongen, Frederik I. selv, dernæst rigshofmester *Mogens Gjæ*, der af Uddrivelseskrøniken med rette betegnes som munkenes fjende nummer eet² – han havde hovedansvaret for mindst fem klostres ødelæggelse – og endelig byrådene i de luthersksindede byer, der vel var de færreste, men til gengæld nogle af de vigtigste, som f. eks. København og Malmø. Adelen var derimod gennemgående katolsk og hjalp ofte de forfulgte franciskanere, det samme var tilfældet med borgerne i mange byer, f. ex. Helsingør og Svendborg, samt stiftsbyerne med undtagelse af Viborg. Det lutherske parti havde imidlertid overhånd, så længe kong Frederik levede, og enhver der rejste en anklage eller blot et krav om at fordrive munkene fra et af deres klostre fik let et kongebrev derpå,³ uden at munkenes protester hjalp det mindste.

Det er denne revolutionære, for franciskanerne nærmest anarkistiske tilstand, der er baggrund for at forstå Uddrivelseskrøniken og mændene bag den. Allerede provinsialen Rasmus

¹ Gertz II s. 319–24.

² Ibid. s. 334, 8.

³ Talrige eksempler i »Frederik Is danske registranter«, således Malmø s. 210, Trelleborg ss. 214, 300, København s. 269, Køge s. 277, Halmstad s. 323, Ystad s. 301, Næstved s. 332 og Horsens ss. 258, 337.

Ulfs valg af en særlig socius var noget nyt, der tydede på ekstraordinære tilstande, som nødvendiggjorde en særlig indsats fra ordensledelsens side, hvis noget skulle reddes. De to lagde en fast og klar plan, som røber en intelligens og beslutsomhed, som ikke uden kamp, vel at mærke med åndens våben, ville resignere overfor den nådeløse modstander. Af Peder Olsens kopibog side 103 ser man, at pater minister skabte en samling af klostrenes fundamentsbreve, en ganske logisk forholdsregel til at sikre de juridiske beviser for retten til den ejendom, der nu blev frarøvet dem, men som man kunne håbe at vinde tilbage igen. Af uddrivelseskrøniken ser vi endvidere som Johannesson også bemærkede, at der i Roskilde opbevarede »vandelsattester« over de enkelte fordrevne munke og lister over inventar taget i forvaring af munkene venligtsindede mennesker.¹ På den måde håbede man at bevare en vis organisation, selv blandt de franciskanere, der måtte leve »under jorden«, fordi deres klostre var konfiskerede, og de selv forfulgte. Endelig påbegyndtes arbejdet med uddrivelseskrøniken, der, som Johannesson mener, sikkert har et juridisk sigte, nemlig at tjene som sagsfremstilling ved en fremtidig proces mod klosterstormerne.

Vi har også omtalt Jakobs samarbejde med lektoren fra Næstved klosteret, broder *Rasmus Olufsen*, idet denne har skrevet i hvert fald krønikens Ystad-kapitel. Men i Næstved-kapitlet får vi kastet lys over en anden side af samarbejdet mellem disse to mænd, som fortjener at omtales nærmere. Mogens Gjølge var særlig ærgerlig over, at franciskanerne stadig sad i fred i klosteret i Næstved, fordi hans forældre havde skænket rige gaver til dette kloster, og han endog inden sin overgang til den nye lære ikke alene selv havde valgt sit gravsted i klosteret og testamenteret det sin bedste hest og sit harnisk, men hans første hustru lå allerede begravet der.² Han havde dog ikke let ved at finde en metode til at gennemføre sine fordrivelsesplaner, for byrådet i Næstved var ikke interesseret i lutherdommen og gode venner med munkene. Uddrivelseskrøniken fortæller nu,³ at Mogens

¹ Gertz s. 357, 13.

² Lindbæk: De danske franciskanerklostre s. 178.

³ Gertz s. 364, 21 ff.

Gjøe først forsøgte at sende prædikanter til byen for at ophidse befolkningen mod klosteret, men »det hjalp ikke«. Så prøvede han en anden plan. Han sendte i foråret 1532 to frafaldne franciskanere, der var gået i hans tjeneste, Johannes fra Køge og Niels Kristensen (senere luthersk præst i Randers) til Næstved og lod dem påhøre en af lektor Rasmus Olufsens prædikener. »De optegnede nogle punkter deraf, som de med urette holdt for falske, og sendte dem til Mogens Gjøe. Denne benyttede sig af lejligheden og forbød Rasmus at prædike, førend han havde givet møde for den strenge ridder og forsvaret sine udtalelser«. Denne fremgangsmåde kan kun forstås på baggrund af herredagsrecessen af 14. juli 1530, hvori det hed: Om Guds ord og evangelium vil vi, at enhver der har nåden, må prædike klart og åbenlyst lære for alle i vore købstæder og andetsteds i riget, eftersom vore undersætter, købstadsmænd fra Nørrejylland med flid har begæret af os. Dersom nogen prædiker eller lærer noget andet, end hvad han kan bevise ved den hellige Skrift, så skal han selv stå til rette herfor.¹ Denne tvetydige bestemmelse, det eneste resultat af herredagen, hvad det religiøse spørgsmål angår, var simpelthen blevet til ud fra ønsket om at finde en formel, alle parterne kunne udlægge til egen fordel. Hvad vi ser i Næstved, er et forsøg fra Mogens Gjøes side på at udnytte bestemmelsen til *sin* fordel. Han anklagede Rasmus Olufsen for at lære noget, han ikke kunne bevise med den hellige Skrift, og da der ingen bestemmelse var om, hvem der skulle bedømme den slags sager (det var netop hovedstridspunktet på herredagen) udnævnte han simpelthen sig selv dertil, ved at kræve, at broder Rasmus skulle stå *ham* til regnskab for sine udtalelser.

Men så naive var franciskanerne nu heller ikke. Uddrivelseskrøniken fortsætter: »Men broder Rasmus tog den ærværdige pater ministers socius, broder Jakob Johansen, med sig til København, til Rigsrådet.« Vi kan forestille os, hvad der er gået forud; broder Rasmus har underrettet ordensledelsen i Roskilde om Mogens Gjøes stævning; der er blevet forhandlet og truffet den beslutning at forelægge hele sagen for Rigsrådet. Da det var socius, der blev udset til at ledsage den anklagende

¹ Fabricius: Danmarks Kirkehistorie II s. 144.

dertil, er det tænkeligt, at også fremgangsmåden skyldtes hans initiativ. I uddrivelseskrønikens Malmø-kapitel havde han jo selv beskrevet som sin erfaring, hvor afmægtig den domstol, der ifølge katolsk tro har retten til at dømme i kættersager, nemlig den ærkebiskoppelige domstol i Lund, stod overfor den verdslige øvrighed.¹ Skulle man derfor ikke uden modstand opgive både klosteret i Næstved og broder Rasmus overfor den mægtige rigshofmesters anslag, måtte man søge anden hjælp, og det gjorde man så ved at bringe sagen frem for landets højeste verdslige domstol, rigsrådet, der netop denne sommer var samlet til herredag i København, ca. 22/6–1/8 1532. (Allerede om foråret havde guardianen i Ystad, Anders Berthelsen, da hans kloster blev stormet, forsøgt en sådan appel, men den var blevet besvaret med rå vold.²) Sagen blev nu ifølge Uddrivelseskrøniken, behandlet i København på følgende måde: I rigsrådet forelagde de to franciskanere de sætninger, der af Mogens Gjõe var blevet erklæret for kætterske og alle, såvel læge som gejstlige medlemmer af rigsrådet, anerkendte dem straks som fuldstændige kristne, ikke uden at mange fældede tårer, idet de frygtede, at Guds dom ville komme over dem, når sådanne sætninger kunne drages i tvivl.« Denne afgørelse kan ikke undre, da rigsrådets overvejende flertal var og blev katolsk. Men for at frifindelsesdommen kunne få fuld retsgyldighed, måtte den også have kongens godkendelse. Dette var det springende punkt, og det var måske derfor, at selve det katolske partis førstemand, rigsmarsken, i forståelse af sagens principielle vigtighed, påtog sig at forelægge den personligt for kongen. »Tyge Krabbe tog de allerede godkendte sætninger og forelagde dem for Hans Kongelige Majestæt. Men da kongen så dem, overgav han dem til Mogens Gjõe til undersøgelse, og han sammenkaldte straks to–tre lutheranere til at bedømme dem.« Hvilket skærende klart lys kaster dette ikke over retstilstanden? Kongen ignorerer totalt den lovlige højesterets kendelse og viser, at han helt var indforstået med Mogens Gjøes opfattelse af herredagsrecessen

¹ Gertz s. 344, 4.

² Ibid. s. 361, 20.

1530 og med at anklager og dommer kan være samme person.

Den lutherske »domstol« havde intet imod at spille sin rolle, den erklærede sætningerne for »fordømte«, hvorefter Mogens Gjõe skrev til Næstved byråd, at rigsrådet (1) havde erklæret sætningerne for kætterske. »Derfor skrev han nogle værdiløse begrundelser, som byrådet har endnu, tror jeg.« Mogens Gjõe opnåede, hvad han ville: der skabtes splid mellem franciskanerne og byen. Jacob Johansen var fulgt med broder Rasmus tilbage til Næstved, men blev dernæst kaldt til Roskilde igen af pater minister. Man har vel atter overvejet situationen, men snart slog Mogens Gjõe sit endelige slag. 10. august 1532 udstedte kong Frederik I i Antvorskov med rigshofmesteren som relator¹ brev om, at Næstveds borgere for fremtiden skulle have fuld rådighed over gråbrødreklosteret i deres by således, at den indtægt, der kunne skaffes deraf fremtidigt kom de syge i Helligåndshuset til gode. Guardianen Johannes Nyborg rejste nu selv til Roskilde og hentede pater minister i håb om, at hans nærværelse måske kunne hindre det uundgåelige. Men uddrivelseskrøniken måtte som for så mange andre klostres vedkommende, slutte med følgende ord: »Ved brevet fra kongen blev alle brødre i nærværelse af pater minister jaget ud og berøvet alle deres almisser.«² Dette skete 16. august 1532. Rasmus Klausen Ulf måtte nøjes med at indlemme fundamentsbrevet fra Næstved klosteret i sin samling, og lektor Rasmus blev medarbejder på Uddrivelseskrøniken.

IV

Gennem det foranstående har vi fået et klart billede af broder Jakob Johansens virksomhed som socius i årene 1531–34. Han var hovedmanden ved affattelsen af uddrivelseskrøniken og bidrog aktivt til, at man i ordenens retslige forsvarskamp søgte at finde nye veje. Han har været en dygtighed udover det

¹ Fr. Is da. Reg., s. 332.

² Ordet »almisser« anvendes om alt, hvad franciskanerne havde dispositionsret over: som observanter havde de nemlig end ikke ret til fælleseje.

almindelige, ellers havde Rasmus Ulf vel heller ikke valgt netop ham til sin personlige hjælper i denne vanskelige og krævende tid. Uddrivelseskroniken giver imidlertid selv oplysninger om hans fortid, således at også vi kan bedømme de forudsætninger, der var basis for pater ministers tillid til ham.

Af de afsnit af Uddrivelseskroniken, som broder Jakob er forfatter til, er, som det ovenfor blev bemærket, Malmø-kapitlet langt det betydeligste. Det omfatter en trediedel af hele krønikens omfang (oven i købet er en hel side gået tabt) og udmærker sig ved et indgående kendskab både til protestantismens historie i Malmø og til klosterets forsvarskamp. Hovedpersonen i begivenhederne er ikke klosterets guardian, pater Gabriel, der senere blev lutheraner og sad som hospitalsforstander i Malmø indtil 1550, men viceguardianen, broder Jakob. Den enkleste forklaring på dette forhold er, at viceguardianen simpelthen er identisk med forfatteren, den senere socius. At det virkelig forholder sig således, er der også mange andre grunde, der taler for:

Vi ved, som ovenfor påvist, at Jakob Johansen har skrevet dette afsnit. Hvis han ikke er identisk med viceguardianen Jakob, må han have fået sine oplysninger om ham fra en tredje person. Kan vi nu afgøre, hvilket af disse to muligheder, der er den rette? Giver Malmø-kapitlet selv klare grunde til at foretrække een af dem?

1. I de to andre større afsnit, der skyldes hans pen, giver Jakob Johansen udtrykkeligt oplysninger om sine *kilder*, i Flensborg-kapitlet lægbroderen Johannes, i Viborg-kapitlet guardianen Niels Thybo. Noget tilsvarende findes ikke i det store Malmø-kapitel, hvad der er naturligt nok, hvis han selv både er øjenvidne og kilde. At han konsekvent omtaler sig selv i tredje person, er der intet usædvanligt i, i betragtning af krønikens juridiske formål er det endog det mest naturlige.

2. Mere afgørende er Malmø-kapitlets almindelige *synspunkt*, der så påfaldende falder sammen med viceguardianen Jakobs. Det er *hans* sammenstød med de lutherske prædikanter, der berettes, *hans* kritiske opfattelse af guardianens holdning til den religiøse debat og klosterets praktiske politik, der fremhæves

og mellem linjerne forsvares. Hvis ikke han selv er forfatteren dertil, må Jakob Johansen i hvert fald have været hans meget gode ven, for således hele tiden at fremhæve *hans* tanker og gerninger fremfor klosterets forstander.

3. Helt klart, at der ingen anden rimelig forklaring findes end identitetshypotesen, bliver det, når vi i detaljer betragter nogle af viceguardianens oplevelser. Vi hører først om, at lutheraneren Klaus Mortensen Tøndebinder efter en begravelsesprædiken, broder Jakob havde holdt, fulgte efter denne for at få en diskussion igang.¹ I begyndelsen reagerede viceguardianen imidlertid kun med »at lukke munden til, fordi han ikke mente, at det var værd at svare en sådan ordgyder, eftersom han vidste, at hvad han end svarede, ville denne vende det om til spot«. Herefter følger en nøje beskrivelse af den samtale, der alligevel kom igang med ordret gengivelse af dens krast populære pointe, der viser, at Jakobs motiv til alligevel at indlade sig på diskussionen, var at undgå, at de omkringstående skulle få indtryk af, at han ikke *kunne* give noget svar. Vi får en levende beskrivelse af Klaus Mortensens forbløffelse over Jakobs bidske svar: »Der stod han nu, rød i hovedet, uden at vide med hvilket kneb han skulle redde sig ud af den diskussion, han selv havde indledt. Imidlertid havde guardianen broder Gabriel, stået indenfor porten og hørt det hele. Han gik nu ud og spurgte, hvorfor broder Jakob indlod sig på en sådan diskussion med en gal og vanvittig kætter.« Denne detaljerede skildring er det umuligt at tilskrive nogen anden end viceguardianen selv: hans person er midtpunktet, hans refleksioner over, hvad han bør gøre, er i enkeltheder gengivet, hans følelser overfor Klaus Mortensen medopleves af læseren, og han er den, der selv står udenfor klosterporten, mens guardianens lytten foregår indenfor denne, etc.

Det er let at give flere tilsvarende eksempler på, at broder Jakobs oplevelser i uddrivelseskroniken skildres med selvoplevelsens varme og øjenvidnets rigdom på detaljer. Jeg vil kun kortelig nævne de vigtigste:

Da han ved en anden lejlighed stod fast overfor kætternes

¹ Gertz s. 343, 2.

angreb, bekender han, at han altid »ved Guds nådes bistand bekendte sandheden åbent.«¹

Sammenstødet med en anden Malmø-reformator, Hans Spandemager² begyndte med, at Jakob havde holdt en prædiken i Sct. Jørgens Kirke, hvorefter han blev fulgt på sin vej tilbage »gennem Søndergade« af Hans Spandemager og en flok lutheranere. Atter søgte Jakob at undgå unyttig diskussion, selvom lutheranerne æggede ham til det. Han erklærede, at trosstridigheder ville han kun diskutere foran den ærkebiskopelige domstol i Lund. Men tilsidst »sagtnede han dog sine skridt, da de trængte stærkere på, for at høre, hvilket spørgsmål, kætteren ville rejse.« Atter følger en nøje gengivelse af ordskiftets hovedpunkt, det drejede sig om, hvad en god gerning er, og om hvorvidt faste er hjemlet i biblen.

Sammenstødet med Frans Vormodsen har også været skildret udførligt,³ men denne side af manuskriptet er revet ud, hvilket er et stort tab, da den synes at have rummet en længere teologisk redegørelse fra Jakobs side for det katolske trosprincip.

Da den lutherske »belejring« af klostret i vinteren 1529–30 strammedes, og franciskanerne led alle slags forulempelser, er det tydeligt, at broder Jakob var den samlende personlighed, mens guardianen bliver mere og mere svag og vaklende. Den spænding, dette medførte, kommer klart frem ved skildringen af borgmester Jørgen Kocks og Frans Vormordsens forsøg på at fange munkene i falsk lære om ægteskabet.⁴ De påstod, at munkene lærte, at ægteskabet var en »uren stand«. Guardianen Gabriel benægtede dette, men åbenbart uden at være i stand til at gøre rigtigt rede for sig, for viceguardianen Jakob blandede sig i samtalen med følgende blanding af et svar til lutheranerne og irettesættelse til guardianen: »Pater gardian! Hvis du har kaldt deres ægteskaber (nemlig de tidligere katolske præsters og munkes) for urent levned, så har du talt sandhed,

¹ Gertz s. 343, 27.

² Ibid. s. 343, 28 ff.

³ Ibid. s. 324, 24; 345, 22.

⁴ Ibid. 348, 3 ff.

nægt det ikke! den sag, kan vi let bevise.« Herefter følger en nøje skildring af Frans Vormordsens raserianfald:¹ »Over disse ord blev den frafaldne Frans så voldsomt vred, at han hverken kunne holde sine læber eller sit ansigt fra at skælve.«

Endelig i april 1530 stillede Jørgen Kock franciskanerne overfor det sidste ultimatum:² de skulle enten blive lutheranere eller forsvinde fra byen. Da guardianen ville sammenkalde munkene for at tage stilling hertil, ville han først slet ikke have viceguardianen med, men munkene erklærede nu åbenlyst, »hvis han ikke må gå med os, vil vi slet ikke gå med.« Tydeligere end noget andet viser dette den voksende afstand mellem forstanderen og hans næstkommanderende, og at krøniken så udførligt beretter derom, er fuldt forståeligt som broder Jakobs selvforvar. Guardianen blev jo senere lutheraner, og det er derfor ret indlysende, at der bag hans mislykkede forsøg på at holde viceguardianen udenfor det endelige opgør, allerede lå ønsket om at finde et kompromis, hvis umulighed netop Jakob så allerklarest. Hans undskyldning for den formelle ulydighed mod sin foresatte som fandt sted mod hans lydighedsløfte ligger følgelig ikke blot i de andre munkes stillingtagen, men også i den dybere grundforskel i holdningen til den nye lære; ordenslydigheden måtte til syvende og sidst vige for lydigheden mod selve den katolske tro.

De kirkejuridisk trænede læsere, for hvem uddrivelseskrøniken er skrevet, har let kunnet se alt dette i de kortfattede beskrivelser og referater af ordskitter, som vi med møje må analysere for at få fuld forståelse af sammenhængen.

Men for at vende tilbage til hovedemnet, mener jeg at have vist tydeligt nok, at den eneste mulige forklaring på den rolle, broder Jakob spiller i Malmø-kapitlet, er, at han er identisk med dets forfatter, Rasmus Ulf's socius, Jakob Johansen. Vi kan nu bedre forstå ministerens valg: en mere velegnet socius end den tapre viceguardian, der året før var blevet fordrevet fra Malmø, efter at have gjort alt, hvad der var menneskeligt muligt for

¹ Han udgav året efter en bog til forsvar for præstægteskabet og giftede sig; selv var han tidligere karmelitermunk.

² Gertz s. 348, 20 ff.

at forsvare katolicismen og klosteret mod den voksende overmagt, kunne næppe findes. Som socius fortsatte Jakob simpelt hen det værk, han allerede havde påbegyndt i Malmø, men på et højere plan. Først og fremmest skrev han den udførlige beretning om troskampen i Malmø, der er en hovedkilde til vor viden herom i det hele taget.¹

V

En hovedårsag til, at den hidtidige forskning om Uddrivel-seskrøniken ikke er nået til at erkende identiteten mellem viceguardianen og socius Jakob, er uden tvivl traditionen om viceguardianens overgang til lutherdommen med påfølgende ægteskab. Denne tradition findes i de fleste nyere værker om reformationen, der er detaljerede nok. Den lyder f. ex. hos Fabricius sådan:² »Den drabelige viceguardian Jakob, som var Klaus Mortensens bitre modstander, blev lutheraner, bosatte sig som borger i byen – og giftede sig.« Også hos Lindbæk træffes denne tradition.³ Han henviser til den malmøske historiker A. U. Isberg som sin hjemmelsmand. Denne skriver i sit værk: »Bidrag til Malmø Stads Historia« I, 1895 s. 34:« Jakob »gardian« blev derimod borger i Malmø og giftede sig med enken efter een ved navn Swann. Han boede i årene 1532–40 i en gård nord for kirken i det kvarter, som nu kaldes St. Petri. Hvornår han døde er ikke kendt.« At det er Isberg, der er traditionens ophavsmand ses indirekte deraf, at det ældre udførlige arbejde »Om Reformatorene i Malmø« af Sonnenstein-Wendt fra 1860–62⁴ ikke kender den trods udførlig omtale af guardianen Gabriels skæbne. »Han levede siden mange år i Malmø som en af forstanderne for hospitalet. De fleste af gråbrødrene begav sig til Lund, men flere fulgte Gabriel Poulsens eksempel, antog lutheranernes tro og blev i byen.« Det vides ikke, hvad der nærmere mentes med denne sætning, og hvad der kunne anføres som støtte for den, men Jakob nævnes i hvert fald ikke.

¹ G. Johannesson: Den skånske Kyrka och Reformationen s. 159.

² Danmarks Kirkehistorie II, 1 s. 127.

³ Lindbæk: De danske franciskanerklostre, s. 215.

⁴ Kirkh. Saml. II r. 2. s. 128–235.

For at få klarhed i sagen besøgte jeg Malmø Stadsarkiv, hvor jeg takket være stor imødekommenhed fra stadsarkivarens side kunne undersøge Isbergs papirer og kildemateriale. Det viste sig da, at Isberg i sin notatsamling: »Quarterer og Bygninger« s. 1056 havde optegnet følgende under »Quarteret A. 45 III (gl. n. 220)«: »Ein gardt ther vesten mot Jonn Christiern kremere nu haffuer . . . 10 mk.« (næste linje:) »1532–39. Morten Pedersen af den gård, Jakob Guardian ibor . . . 10 mk.« Isbergs kilde til denne optegnelse er »Sct. Peders Kirkes Regenskaber 1532–39«, der findes i original i stadsarkivet. Det er en samling kvitteringer for betalt landgilde af de ejendomme i Malmø, Sct. Petri Kirke (hvor Klaus Mortensen var sognepræst) ejede. Husene er opført i en bestemt orden, der går igen for hver enkelt år, således at man let kan følge gennem årene, hvem der har betalt landgilde af en bestemt ejendom. For året 1532 angives ingen Jakob Guardian, men for den ejendom, hvor han senere boede, angives (s. 2 b): »Item 10 mk. Morten Pedersen af den gord, han udi bor.« For de følgende år, mangler oplysninger, sikkert på grund af krigsforholdene, og først 1536 er der påny opkrævning af landgilde. Ved samme ejendom nævnes stadig kun samme indehaver (s. 32 b): »Item Morten Pedersen af den gård, han iboer . . . 10 mk.« Men for året 1537 står der følgende (s. 65 b): »Item Morten Pedersen af den gård, Jacob Gardian iboer . . . 10 mk.« For 1538 (s. 107 b): »Item en gård, Jacob Gardian iboer og haver ejerbrev på og giver i jordskyld . . . 10 mk.« Endelig 1539 (s. 226 a): »En gård Jacob Gardian udiboer og haver ejerbrev på og giver deraf . . . 10 mk.« Men 1542 (efter en ny lakune) i 2. bind af »Sct. Peders Kirkes Regenskaber« s. 4 nævnes atter en ny ejer af samme ejendom.

Men endnu for året 1540 har vi en kilde om »Jakob Gardian« i Malmø. Det er i »Malmø Stadsbog«, en art retsprotokol, hvor vi s. 332 øverst finder følgende: »Anno 1540, Sancti Urbani dag (25. maj) her på rådhuset for borgmester og råd og kongens foged forvissede Jakob Gardian, borger, sin stifdatter Johanne, Albert Swanns datter, 12 daler af hendes fædrene arv. Og dem skal han lade hende få, når hun er blevet myndig og bliver viet

til en dannemand, uhindret i alle måder. Derfor lovede Willem Skrædder og Albert Branthum, borgere her sammesteds, sammen med hans eget løfte.«

Dette er hele Isbergs kildemateriale. Det første, vi konstaterer, er, at han, formodentlig ved en forveksling mellem den årrække, første bind af regnskabsbogen omfattede, nemlig 1532–39, og de derfra tagne oplysninger om Jakob Guardian, allerede i sin egen kladde er kommet til at skrive, at dennes tid i Malmø også strakte sig fra 1532–40 (idet han også har taget hensyn til noteringen fra 1540 i Stadsbogen). Men i realiteten er Jakob Guardian kun kendt fra årene 1537–40. Hertil kommer, at der simpelthen *intet* bevis foreligger for identificeringen af ham med viceguardianen fra klosteret. Hvordan Isberg så let har kunnet opstille en forbindelse mellem de to personer, uden så meget som at undersøge sagen nærmere, må være en kritisk historieskriver en gåde. Han er vel blevet narret af sin egen fejlskrivning og dernæst måske af en vis protestantisk ønsketænkning, som dog ikke engang er vel gennemtænkt. Hvis endelig viceguardianen Jakob var blevet lutheraner, er det i hvert fald en psykologisk umulighed, at det var gået så stille af.

Men faktum er, at Isbergs letsindige påstand har standset al senere forskning om uddrivelseskrønikens ophav. Man har jo på hans autoritet fuldt og fast troet, at viceguardianen Jakob i 1532, to år efter fordrivelsen fra klosteret slog sig ned som borger i Malmø med Albert Swanns enke som lejer hos sin gamle fjende Klaus Mortensen i Sct. Petri. I så fald var der selvfølgelig ingen mulighed for at se identiteten mellem ham og Rasmus Ulfs socius.

Da nu denne fejltagelse er opklaret, står der heller ikke mere noget i vejen for de resultater, vor analyse af Uddrivelseskrønikens tekst bragte. Broder Jakob Johansen, der før 1530 var viceguardian i Malmø, blev derefter socius hos provincialministeren, og forfattede i denne stilling de første to trediedele af Uddrivelseskrøniken. Først og fremmest skrev han en indgående skildring af, hvad han havde oplevet i Malmø, men desuden beretninger om begivenhederne i Viborg, Tønder og Flensborg

m. fl. der grundedes på mundtlig fortælling af øjenvidner som guardianen Niels Tybo og lægbroderen Johannes fra Flensborg. Der er meget, der tyder på, at også indledningen er hans værk.

Da således Jakob Johansen har skrevet først og mest, må han anses for Uddrivelseskrønikens hovedforfatter og grundlægger. Det må dog bemærkes, at initiativet til overhovedet at affatte en beretning om klosterødelæggelserne næppe er hans eget, men må føres tilbage til ordensledelsen, beslutningen herom kan være fattet på et kapitemøde eller af provincialministeren personlig.

Af ukendte grunde har broder Jakob dog ikke fuldendt arbejdet. Da Worm-skriveren gav det sin nuværende form, kunne han ganske vist som grundstamme benytte dennes værk, men hertil føjede han afskrifter af en række andre bidrag, hvoraf egentlig kun Rasmus Olufsens forfatterskab til Ystad-kapitlet kan fastslås med sikkerhed. Om Worm-skriveren har været identisk med Rasmus Olufsen eller en anden navngiven franciskaner, kan vi desværre intet sige om. Håndskriftets udseende, hvad angår den ydre ramme, indholdsfortegnelsen og kapitelinddelingen samt visse af de »redaktionelle formler« skyldes sikkert hans planlægning. Men det er betænkeligt, som Johansson gjorde, at ville bygge vidtgående slutninger om forfatterskabet på sådanne formler, der nu engang har tilbøjelighed til at ligne hinanden.

Vi har i stedet søgt at bygge vor teori op på den foreliggende tekst i sin helhed og på den sikre historiske sammenhæng, i hvilken den er blevet til.

Det kunne være fristende til slut at spørge: hvad blev der senere af disse franciskanere og især af hovedforfatteren Jakob Johansen? Herom er det muligt at fremsætte en begrundet hypotese, der går ud på, at han er den samme som provinsen Dacias sidste minister *Jacobus Gottorpius* i Mecklenburg i 1539 og med den mærkelige missionær, der levede i Mexico mellem 1542 og 1567 under navnet *Jacobus Dacianus*. Nærmere at gøre rede herfor må dog udsættes til en anden lejlighed.

Zusammenfassung

Die sogenannte »Vertreibungschronik der Franziskaner« ist eine der Hauptquellen für die Geschichte der Reformation in Dänemark. Trotzdem ist die Frage nach ihrem Verfasser noch nicht gelöst. Zwei Franziskaner, fr. Jacobus Joannis und fr. Erasmus Olavi melden sich als Verfasser von je einem Kapitel. Gertz und Johannesson haben fr. Erasmus als »Hauptredaktör« beansprucht, ohne jedoch überzeugende Beweise anführen zu können.

Der Text selbst gibt aber den Ansatzpunkt für eine mehr befriedigende Lösung der Frage: Zwei Kapitel sind so zu sagen unterschrieben. Es wird deshalb versucht, den Stilcharakter dieser beiden Kapitel zu beschreiben, um danach zu sehen, ob vielleicht andere Kapitel in diese Rahmen hineinpassen. Es zeigt sich, dass fr. Jacobus einen markanten Stil hat: sehr charakteristisch ist seine »gesprengte« Kompositionsform: Der Bericht ist nicht chronologisch, sondern es kommen an mehreren Orten einige etwas ungeschickt eingeschobenen Passagen vor, mit »ante vero« oder ähnlichem eingeleitet. Der Verfasser versucht immer den ganzen theologischen und geschichtlichen Hintergrund mitzubekommen. Solche Einschübsel finden wir z. B. S. 337, 14; 338, 9 (ed. Gertz). Im übrigen ist die Syntax wesentlich hypotaktisch gebaut, wobei fr. Jacobus den Pr. Part. Nomin. besonders gern benutzt. Sein Wortschatz ist durch die »interpretatio romana« der Institutionen charakterisiert; und er hat eine Vorliebe für bestimmte Partikel, besonders »porro« mit der Bedeutung »dann«. In allen diesen Beziehungen ist ihm Erasmus entgegengesetzt. Sein Stil ist besonders durch die juristische Sicht und die Häufung von Doppelausdrücke charakterisiert. Die für Jacobus charakteristische Stilzüge finden sich nun in den Berichten aus Flensburg, Tønder und Malmö in reichem Masse. Das Malmöer Kapitel ist sehr ausführlich (etwa 1/3 der ganzen Schrift); deshalb wird es auch hier besonders eingehend erörtert. Es hat dieselben Einschübsel (z. B. S. 340, 22; 342, 13; 345, 5; 346, 10) und zeigt im Aufbau und bis in die Sprache die grössten Übereinstimmungen mit dem sicher bezeugten Viborger Kapitel. Man kann also konkludieren, dass jedenfalls die erste Hälfte der Schrift (S. 332–50) aus fr. Jacobus' Hand ist.

Die »Chronik« entstammt den Jahren 1532–37. Damals haben der Provinzialminister der Franziskaner, Rasmus Klausen Ulf, und sein socius Jacobus Joannis, den wir als Verfasser der »Chronik« kennengelernt haben, gegen die Konfiskation ihrer Klöster energisch gekämpft. Dieser Kampf folgt einer festen Konzeption:

1° wurde Einsammlung der klösterlichen Fundationsbriefe veranstaltet. 2° wurden Auskünfte über die persönlichen Verhältnisse der Mönche und Verzeichnisse über Klosterinventar, das von Freunden der Mönche aufbewahrt wurde, gesammelt. 3° fing die Arbeit mit der »Chronik« an, die wie Johannesson gezeigt hat, eine juristische Sicht hat: sie ist als Grundlage für einen Prozess gegen die Klosterräuber gedacht. (Die Form der Handschrift, wo noch Platz für neues Material aufgespart ist, zeigt dass die Niederschrift in den 30er Jahren zu setzen ist, wo man noch auf eine Restitution hoffen durfte.)

Wer war aber dieser fr. Jacobus, der einer grosse Rolle im Kampf spielte (Man vergleiche das Næstved-Kapitel!)? Eine mehr detaillierte Analyse des Malmöer Kapitels wird zeigen, dass er mit dem dort genannten Vizeguardian Jacobus identisch ist. Der ganze Bericht ist ganz aus der Sicht des Vizeguardians geschrieben, mit so vielen konkreten Einzelheiten und Schilderungen seiner persönlichen Überlegungen, dass nur er der Verfasser des Berichtes sein kann. Man kann den ganzen Bericht als seine Apologie lesen: Er entschuldigt sein formelles Ungehorsam gegenüber dem kompromissbereiten Guardian.

Warum ist dieser evidente Zusammenhang bisher nicht beachtet worden? Vor allem wegen der Tradition, dass der Vizeguardian als Bürger in Malmö 1532–40 gewohnt hat. Diese Tradition stammt vom Malmöer Stadthistoriker, A. U. Isberg. Wenn man seine Quellen untersucht, zeigt es sich, dass ein »Jacob Gardian« als Malmöer Bürger in den Jahren 1537–40 bezeugt ist. Es besteht aber keinen Grund, diesen mit dem Vizeguardian des Klosters zu identifizieren.

Fr. Jacobus, der ehemalige Vizeguardian von Malmö, wurde also nach seiner Vertreibung zum Socius des Provinzialministers ernannt. Als solcher wurde er Hauptverfasser der »Vertreibungschronik«, die der Restitution der Klöster dienen sollte. Sein späteres Leben wird hier nicht verfolgt. Es lässt sich aber mit grösster Wahrscheinlichkeit annehmen, dass er mit dem letzten Minister der Provinz Dacia (1537–39), Jacobus Gottorpius, identisch ist, der später als Missionar in Mexico (1542–67) bekannt wurde.

Anmeldelser

Troels Fink: 1. Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864 (Universitetsforlaget i Århus 1958. 81 sider). 2. Spillet om dansk neutralitet 1905—1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 3. Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894—1905. (Begge bøger udgivet af Universitetsforlaget i Århus henholdsvis 1959 og 1961 som nr. 6 (343 sider) og nr. 9 (254 sider) i skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur).

Dansk forsvarspolitik mellem 1872 og 1909 har med rette indtaget en betydelig plads i de værker, der i de sidste 35 år er udkommet om Danmarks nyeste historie. Her tænkes især på P. Munchs, P. Engelstofts og Wilhelm la Cours fremstillinger i »Det danske Folks Historie« bd. VIII (1929) og 2. udgaven heraf »Schultz Danmarks Historie« bd. V (1942) samt 2. og 3. bind af la Cours Danmarkshistorie (1940—1950). Disse fremstillinger har det tilfælles, at problemerne hovedsagelig er blevet behandlet ud fra indenrigspolitiske synspunkter. Dette gælder i ganske særlig grad tiden før 1901, hvor det er de partitaktiske og militærtekniske synspunkter, der dominerer. Denne ensidighed har nok sin rod i, at forsvarssagen blev en så vigtig del af forfatningskampen, at den kom til at overskygge det udenrigspolitiske aspekt. Men den hænger utvivlsomt også sammen med en tendens i dansk historiekritik til at behandle de forsvarspolitiske og udenrigspolitiske problemer uafhængig af hinanden, skønt der er en indre sammenhæng. En del af forklaringen herpå må dog søges i den kendsgerning, at det først er i de allersneste år, forskningen har fået adgang til danske og fremmede udenrigsministerielle akter om perioden efter 1879. Der er dog også grund til at nævne den omstændighed, at venstres ledende mænd næsten helt var afskåret fra at skaffe sig et intimere kendskab til de vilkår, hvorunder dansk udenrigspolitik blev udformet, fordi denne politik var blevet et monopol for de skiftende højreregeringer. I hvilken ud-

strækning dette monopol blev hævdet, får man indirekte et levende indtryk af gennem Frede Bojsens politiske erindringer der nu er blevet udgivet af D.N.H. Skønt Bojsen meget indgående beskæftiger sig med Danmarks forsvarspolitik mellem 1872 og 1901, lader han kun glimtvis de udenrigspolitiske synspunkter komme til orde. Denne tavshed om disse problemer, der også kendes fra andre venstremænds fremstillinger, har næppe kunnet undgå at virke tilbage på historikerne, når de skulle skildre tiden indtil systemskiftet.

For perioden mellem 1901 og 1909 er det indenrigspolitiske aspekt ikke nær så dominerende. Her får de udenrigspolitiske synspunkter lov til at komme til orde, fordi der efter den første verdenskrig udkom en del danske og udenlandske publikationer, der i nogen grad kastede lys over begivenhederne, men dog ikke mere end at det kun var brudstykker af et mønster, der kom til syne. I 1919 udsendtes i forbindelse med Forsvarskommissionens arbejde forskellige aktstykker om kaptajn L. C. F. Lützens sendelse til Berlin i 1902—03 og 1906—07, der gav hidtil ukendte oplysninger om regeringen J. C. Christensens udenrigs- og forsvarspolitik. I 1925 udkom i Berlin bd. 19 og 23 i serien »Die grosse Politik der europäischen Kabinette«, der bl. a. indeholdt de meget vigtige dokumenter om den spærring af adgangen til Østersøen som Nikolaj II og Wilhelm II planlagde i 1903, samt referatet af udenrigsminister Raben-Levetzaus samtale med statssekretær von Tschirsky i november 1906 om den danske regerings tyskorienterede udenrigspolitik. Også fra engelsk side udkom i tyverne i serien »British Documents on the Origin of the War 1898—1914« bd. VIII materiale til belysning af Danmarks udenrigspolitik i 1907—08. Endelig kan nævnes de mikrofotograferinger af korrespondancen mellem det russiske udenrigsministerium og dets gesandtskab i København i årene op til 1913, der i begyndelsen af trediverne blev taget i det sovjetiske statsarkiv i Moskva.

Det sidstnævnte kildemateriale synes dog ikke at være blevet benyttet af danske historikere før 1950, men det øvrige har sat sig tydelige spor i såvel Engelstofts som la Cours skildringer af tiden fra 1905 til 1909. Disse er dog tillige et vidnesbyrd om, hvor ufuldkomment dette materiale i virkeligheden er. Det er således ganske karakteristisk når Engelstoft om Lütkenforhandlingerne drager den konklusion, at »det er bagefter såre vanskeligt at sige, hvilken reel betydning disse Lütken-Christensenske bestræbelser har haft for forholdet til Tyskland«. Eller når la Cour om grev Rabens samtale med von Tschirschky skriver, »at man i Tyskland havde modtaget et fejlagtigt indtryk af den politik, der var

vort folks og vor regerings: den ligelige neutralitets«. Det skal her bemærkes, at disse citater ikke er blevet udvalgt for at kritisere de to historikere. De er blot fremdraget som et eksempel på, at det dengang offentliggjorte materiale ikke tillod en dyberegående undersøgelse og analyse af problemerne.

Forudsætningerne for et sådant studium er først blevet bragt til veje i løbet af de sidste 12–13 år efter at det danske udenrigsministeriums arkiv og de tyske udenrigsministerielle akter er blevet tilgængelige for den videnskabelige forskning.

En af de danske historikere, der ikke blot så den chance, som nu bød sig, men også udnyttede den, var daværende professor ved Århus Universitet og nuværende generalkonsul i Flensborg, dr. phil. Troels Fink. I begyndelsen af halvtredserne besluttede han at gøre problemet omkring Lütkenforhandlingerne til genstand for en fornyet undersøgelse, men inden han nåede at fremlægge resultatet heraf i et videnskabeligt værk, opfordrede Statsradiofonien ham til at holde fire foredrag om dansk udenrigspolitik i det 19. og 20. århundrede. Det er disse foredrag suppleret med en redegørelse om Danmark under den russisk-japanske krig 1904–1905, der er blevet trykt i bogen »Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864«.

Denne lille bog på 81 sider har især sin værdi ved at klarlægge hovedlinjerne i dansk udenrigs- og forsvarspolitik gennem de sidste 200 år. Her opridses for første gang hele den udenrigspolitiske baggrund for striden om Københavns befæstning og forsvarslovene af 1909. Der gives tillige en ypperlig skildring af begivenhederne ved krigsudbruddet i august 1914 og en kort omtale af de forhold, der peger frem mod situationen i foråret 1940.

For alle historisk interesserede, der ønsker at blive orienteret om disse spørgsmål i en let tilgængelig og populær form, er det en særdeles velegnet bog. Men efter fremstillingens art er der kun tale om rene oversigter, og i forordet til bogen udtrykte forfatteren derfor håbet om, at han senere måtte få lejlighed til at behandle emnet i en større fremstilling, hvor han kunne give detaljerede oplysninger om hele kildegrundlaget. Dette håb er til fulde blevet opfyldt i de to værker: »Ustabil balance« og »Spillet om dansk neutralitet«, der tilsammen dækker perioden 1894 til 1909. Selvom sidstnævnte bog kom i 1959, d.v.s. to år inden den førstnævnte, vil det være naturligt at omtale »Ustabil balance« først af hensyn til begivenhedernes kronologiske forløb.

Med denne bog har Fink sat sig det mål, »at skildre forsvarspolitikken i sin udenrigspolitiske sammenhæng og omvendt udenrigspolitikken på forsvarspolitisk baggrund«. Titlen hentyder til

den storpolitiske uligevægt, der opstod i Østersøområdet, da Rusland i 1904–05 efter nederlaget i Østasien midlertidig var reduceret som en magtfaktor. Danmark havde indtil da ligget i et trekantet ligevægtsfelt mellem Rusland, Tyskland og England, men fra 1904 blev Danmark placeret i en særdeles udsat position mellem Tyskland og England. Men titlen hentyder også til indre danske forhold, idet et af de mest karakteristiske træk ved perioden efter 1894 var den manglende balance mellem forsvaret og udenrigspolitikken. Det er Finks meget betydelige indsats, at han med støtte i det nye tyske og danske kildemateriale har klarlagt hele dette problemkompleks. I denne forbindelse må det også fremhæves, at han med stort udbytte har benyttet rigsdagsforhandlingerne, således som de findes refereret i folketings- og landstingstidende. Dette er en vigtig kilde til Danmarks nyeste historie, især, hvis man forstår at læse mellem linjerne, hvilken igen forudsætter, at man kender hele baggrunden for forhandlingerne.

Udgangspunktet for Finks fremstilling er Københavns landbefæstning, der i foråret 1894 stort set var færdigbygget. Den var i realiteten rettet mod Tyskland og kom derfor til at virke som en hindring for den neutralitetspolitik, som venstre ønskede gennemført for at fjerne den tyske mistillid til Danmark. Dette udenrigspolitiske mål fandt udtryk i det fjerde punkt i forliget af 1894, med ordene om, at forsvarets orden kun skete med det mål for øje at værges os mod angreb og værne vor neutralitet samt ved en gunstig lejlighed søge denne anerkendt og respekteret. Baron Reedtz-Thott, der blev regeringschef i august 1894 og selv var en af forligets fædre, var enig i, at hovedopgaven måtte være at skabe tillid til Danmarks neutralitetslinje, men modsat Frede Bojsen ønskede han ikke at arbejde for en af stormagterne anerkendt dansk neutralitet. Hans dilemma blev da, at han skulle føre en fast neutralitetspolitik samtidig med at Danmarks potentielle værdi for en krigsførende stormagt var blevet forøget gennem Københavns befæstning. Neutraliteten var altså stærkere truet nu, end dengang befæstningen ikke var bygget. Deraf opstod den indre, ustabile balance. Regeringens vanskeligheder blev yderligere øget på grund af det nordslesvigske spørgsmål, der permanent belastede forholdet mellem Danmark og Tyskland og gjorde det næsten umuligt at overbevise den tyske regering om, at Danmark ikke havde til hensigt at gøre fælles sag med Tysklands fjender.

Det lykkedes hverken for Reedtz-Thott eller de følgende højreregeringer at løse dilemmaet. Dette betød, at højre op mod århundredskiftet ikke blot var kørt fast i indenrigspolitisk hen-

sende, men også med hensyn til Danmarks forsvars- og udenrigspolitik. Hele dette indviklede spil er det lykkedes Fink at fremlægge og analysere med forbilledlig klarhed, og i kapitlet om Køllerpolitikken har han kunnet påvise, i hvilken udstrækning Wilhelm II stod bag de hensynsløse forfølgelser af de dansk-sindede nordslesvigere. Denne politik var nok et led i kejserrigets germaniseringsbestræbelser, men fik sin særlige karakter på grund af det dårlige forhold mellem Danmark og Tyskland i halvfemserne, da man i Berlin regnede med Danmark som en potentiel deltager i en fransk-russisk alliance og lod nordslesvigerne undgælde derfor.

Med systemskiftet i 1901 når skildringen frem til bogens vigtigste afsnit: tiden 1901–1905. Det nye ministerium Deuntzer overtog en tung arv efter sine forgængere, og dets muligheder for at løse de forsvars- og udenrigspolitiske problemer var på forhånd ikke alt for gode. For det første fordi den nye konseilspræsident og udenrigsminister var en mand uden autoritet og politisk erfaring. Valget af ham som regeringschef var imidlertid en nødvendighed som følge af det ulyksalige hensyn, der endnu engang skulle tages til Christian IX's følelser. Men for det andet var ministeriet sammensat af så heterogene elementer, at det var noget nær umuligt at føre en helhedspolitik. Det viste sig ikke mindst ved valget af fæstningsvennen, oberst W. H. O. Madsen som krigsminister. Om Madsen siger Fink, at han ved regeringens dannelse næppe havde forstået situationens vanskeligheder (s. 98). Med ligeså stor ret kan det siges, at regeringschefen heller ikke havde forstået dem, thi ellers kunne han ikke have accepteret Madsen som krigsminister. Baggrunden for denne uheldige udnævnelse har Fink fremdraget gennem en undersøgelse af Troels-Lunds og Johannes Clausens privatarkiver.

Den største værdi ved Finks fremstilling af begivenhederne i de nærmeste år efter systemskiftet findes imidlertid i skildringen af Deuntzers udenrigspolitiske system, der var et storstilet forsøg på at opnå en international anerkendelse af Danmarks permanente neutralitet. Forskellen mellem Deuntzers og I. C. Christensens udenrigspolitiske målsætning har i de hidtidige fremstillinger er ikke været nøje præciseret, og på dette punkt bringer bogen en varig landvinding. Første gang Deuntzer udtalte sig om sit udenrigspolitiske program var i februar 1902. Hans ord ved denne lejlighed var dog ret vage, men i august samme år gav han en meget positiv erklæring i forbindelse med Dansk Fredsforenings opfordring til regeringen om, at Danmark skulle erklære sig principielt og vedvarende neutralt.

Det er en almen antagelse, at de forskere, der arbejder med moderne historie, har et så rigt kildemateriale til deres rådighed, at de i modsætning til oldtids- og middelalderhistorikerne har mulighed for i alle enkeltheder at klarlægge problemerne. Dette turde dog være en sandhed med modifikationer. Vist findes der et enormt materiale, og der kræves ofte et team-work for at få hveden skilt fra klinten. Men gang på gang lades forskerne i stikken, når det gælder om at skildre de motiver, der ligger til grund for beslutningerne, og de interne forhandlinger, der går forud for beslutningernes gennemførelse. Dette er således tilfældet med Deuntzers udenrigspolitiske system. Vi kan nok se, at han i august 1902 blev særdeles positiv overfor tanken om at søge Danmark permanent neutraliseret, men hvad der skete, før denne beslutning blev taget og i tiden indtil slutningen af 1903, da han for alvor begyndte at arbejde på at realisere denne idé, det ved vi praktisk talt intet om.

Så må forskeren da søge frem ad andre veje, og her har Fink gennem et stort arbejde, der har ført ham fra udenrigsministeriets arkiver og de fotograferede russiske akter til Bjørnstjerne Bjørnsons privatarkiv, været i stand til at klarlægge baggrunden for den russiske folkeretslærde Martens' artikel i november 1903 i »Revue des deux Mondes« om Danmarks neutralisering og dette forslags indflydelse på Deuntzers udenrigspolitik. Det er Finks opfattelse, at selvom den russiske regering officielt tog afstand fra Martens' skrivelser, så benyttede den dem til at sende en føler ud, fordi Rusland var interesseret i at hindre andre stormagter i at spærre indsejlingen til Østersøen. Skulle disse magter vise tegn til at ville gøre noget sådant, så havde Rusland opnået et udmærket motiv til at foretage en intervention i et neutraliseret Danmark (s. 122). I alle detaljer er denne politik ganske vist ikke klarlagt, men det skyldes ganske enkelt, at det russiske materiale, vi nu råder over, er meget spinkelt.

Martens' artikel virkede stærkt inciterende på Deuntzer, der øjensynlig ikke gennemskuede den egentlige hensigt med den. Af de samtaler han i november og december 1903 havde med den russiske gesandt Iswolsky fremgår det ganske tydeligt, at han nu mente tiden var inde til at prøve på at få stormagterne og især Rusland til at garantere eller i det mindste anerkende Danmarks permanente neutralitet (s. 153). Denne opfattelse synes yderligere at være blevet styrket da han i januar 1904 fik meddelelse om Nikolaj II og Wilhelm II's plan om at lukke adgangen til Østersøen. At planen allerede da var opgivet af den tyske regering, kunne han dog ikke vide. Vedel var gennem kronprinsens initiativ blevet ind-

draget i regeringens overvejelser, og han gjorde, hvad han kunne for at holde Deuntzer tilbage fra at begive sig ind på denne farlige vej. Gennem hans dagbog fra de hektiske januardage kan man læse hans skarpe kritik af Deuntzer og hans politik, en kritik, der kulminerede i disse uforbeholdne ord: »med den fuldstændige holdningsløshed og confusion hos alle, kan vi risikere alt.«

Hvilke farlige konsekvenser Deuntzers politik kunne have medført fremgår bl. a. af det udkast til en instruktion for den tyske gesandt i Københavns som den »grå eminence« i udenrigsministeriet i Berlin, Fritz von Holstein, udarbejdede i november 1903. Det hed heri, at det danske krigsberedskab umuligt kunne være et angreb fra en eller to stormagter voksent, og garantimagterne (Rusland-Tyskland) måtte da i god tid træffe forholdsregler for at hindre, at fjenden bragte de strategiske punkter i det danske kystområde i sin besiddelse og derved med et slag forpurre formålet med neutralitetstraktaten. Disse »forholdsregler« skulle åbenbart bestå i en præventiv tysk besættelse af de strategiske punkter i Danmark. Med fuld ret skriver Fink, at Holsteins udredning især har interesse ved at vise, »hvad Danmark kunne have ventet sig, hvis dets neutralitet var blevet garanteret« (s. 136). Da Deuntzers udenrigspolitiske status skal gøres op, lægger Fink da heller ikke skjul på, at ideen om Danmarks neutralisering »viste sig at være en illusion; indsigtfulde politikere så det allerede dengang, men mange var grebne af den luftspejling« (s. 223). Blandt disse politikere må først og fremmest nævnes J. C. Christensen, der — skønt han kun var kultusminister — i det stille og foreløbig meget forsigtigt drev sit eget udenrigspolitiske spil ved hjælp af kaptajn Lütken, hans kandidat til krigsministerposten i 1901. Da det mislykkedes at gøre Lütken til minister, støttede han i stedet Lütkens plan om at blive sendt på studierejse til Berlin i 1902. Hans opgave skulle være at få kontakt med ledende tyske, militære kredse for at danne sig et indtryk af, hvorledes man fra officiel hold i Berlin så på Danmarks forsvars- og udenrigspolitik. Dette interessante modstykke til den deuntzerske politik omtales dog ikke i »Ustabil balance«, men derimod i bogen om dansk neutralitetspolitik mellem 1905 og 1909. Man forstår godt, at forfatteren har kviet sig ved at gentage dette mellemspil, der er så ypperligt skildret i det næste bind. Men for læseren er denne lakune et savn, fordi der kommer til at mangle det modspil, der ville have sat Deuntzers udenrigspolitik i relief og givet afslutningen på hans karriere et dybere perspektiv. Deuntzers manglende forståelse for de udenrigspolitiske realiteter viste sig måske intetsteds tydeligere end i

månederne efter den russisk-japanske krigs udbrud. I løbet af foråret 1904 gjorde han et energisk forsøg på at gennemføre sit neutralitetsprojekt, men kom ingen vegne af den let forståelige grund, at hverken den engelske eller tyske regering ønskede at udtale sig om et så delikat emne under en krig. Grundlaget for hans stilling som regeringschef begyndte at vakle, og da han den 18. december 1904 måtte bede krigsminister Madsen træde tilbage, udløste han, som Fink så træffende skriver, en »kædereaktion«, der medførte hans eget fald den 10. januar 1905. Med Deuntzers afgang og dannelsen af ministeriet J. C. Christensen sluttede en fase i dansk udenrigs- og forsvarspolitik. Det havde vist sig, at tanken om Danmarks permanente neutralisering var uigennemførlig. Samtidig var landets stilling blevet endnu mere prekær, fordi Rusland var svækket og modsætningen mellem England og Tyskland voksende.

Det blev den nye konseilspræsident og hans tyskorienterede udenrigsminister, grev Raben-Levetzau, der nu søgte at drage konsekvensen af den nye udenrigspolitiske situation. Allerede i juli 1905 opgav regeringen i realiteten tanken om den permanente neutralitet til fordel for en neutralitetspolitik, der skulle gøres acceptabel for Tyskland ud fra den erkendelse, at Danmark lå indenfor det tyske magtområde. Denne politik fandt sit modstykke i Wilhelm II's vågnende interesse i at få tilvejebragt et venskabeligt forhold til Danmark. »Ustabil balance« slutter med en omtale af de betydningsfulde personskifter, der i slutningen af 1905 fandt sted i København og Berlin, da Lütken blev udnævnt til departementschef i krigsministeriet og Helmuth von Moltke blev chef for den tyske generalstab.

Bogen om Danmarks neutralitetspolitik i årene 1905 til 1909 er i sin oprindelige form øjensynlig tænkt som et studium over Lütken-forhandlingerne baseret på det nye danske og tyske kildemateriale foruden Lütkens egne akter, der først blev tilgængelige i 1949. Dette materiale har endda kunnet suppleres med en række hidtil utilgængelige danske privatarkiver som P. Vedels, Neergårds, Hegerman-Lindencrones og Sigurd Bergs. Arbejdet med dette kildemateriale har ganske naturligt ført andre undersøgelser med sig, indtil det til sidst er blevet til en fremstilling af dansk udenrigs- og forsvarspolitik i disse år. Fink gør dog i forordet udtrykkelig opmærksom på, at han ikke har tilstræbt at give en udtømmende skildring af disse spørgsmål. Dette forbehold tager bl. a. sigte på, at Unionsbruddet i 1905 ikke er blevet omtalt. Den kendsgerning, at bogen er skrevet før »Ustabil balance« har, som ovenfor omtalt, haft den virkning,

at den medtager stof, der egentlig hører hjemme i sidstnævnte værk, nemlig Lütkens ophold i Berlin 1902–03 og hans forbindelse med J. C. Christensen i tiden indtil 1905. I en bog om Lütkenforhandlingerne hører disse begivenheder dog ganske naturlig også hjemme, selvom tyngdepunktet ligger efter 1905, og det kan derfor ikke siges at være nogen alvorlig indvending, at de to bøger overlapper hinanden. Men det har den praktiske virkning, at læserne for at få det fulde udbytte af »Ustabil balance« først må læse »Spillet om dansk neutralitet«.

Lütkens studieophold i Berlin 1902–03 blev gennemført trods betydelig modvilje fra udenrigsministeriets og krigsministeriets side. Men Lütken havde J. C. Christensen i ryggen, og det var også ham, der tvang udenrigsministeriet til at beordre Lütken til at aflægge en officiel rapport om resultatet af sin rejse. Et bedre bevis på Christensens magtstilling i det første venstreministerium kan næppe gives. Desværre ved vi meget lidt om forholdet mellem de to mænd i disse år. Her står vi da atter ved et af de tilfælde, hvor vigtige kilder til den moderne historie svigter. Denne lakune skyldes, at J. C. Christensen destruerede sine papirer nogle år før sin død. I denne forbindelse er det værd at bemærke, at også hans breve til Lütken, der har beroet i dennes arkiv, er forsvundet. Har han på et eller andet tidspunkt forlangt dem tilbage? I så fald må man erkende, at han virkelig var systematisk, når det gjaldt om at ødelægge kilderne til hans egen indsats i Danmarkshistorien.

Såvidt man kan dømme, har Lütkens Berlinophold haft afgørende betydning for Christensens opfattelse af den udenrigspolitik, Danmark burde følge. I sin rapport af 4. november 1903 var Lütkens konklusion angående Tysklands indstilling til Danmark denne: »kan vi ikke stole fuldt på jer under en stor krig, så må vi straks ved dens begyndelse lamslå Danmark«. (s. 19). Konsekvensen heraf måtte blive, at Danmarks eneste mulighed for at komme nogenlunde helskindet gennem en verdenskrig ville ligge i at føre en tyskorienteret udenrigspolitik, eller som Fink formulerer det: gøre vor neutralitetspolitik acceptabel for Tyskland. Lütkens forhandlinger i februar 1906 med generalstabschef H. von Moltke var en yderligere bekræftelse på denne opfattelse. Det var under denne samtale, at Moltke rent ud sagde: »De må hellere komme på det rene med, hvad vej De vil gå, så kan vi træffe aftaler i forvejen; vi er beredte dertil når som helst« (s. 33).

J. C. Christensens forsøg på at smede medens jernet var varmt og sende Lütken til forhandlinger i Berlin i marts 1906 blev imidlertid forhindret af Vedel, der fik overbevist kongen om de

farlige konsekvenser af regeringschefens udenrigspolitiske kurs. Men i begyndelsen af juli fik konseilspræsidenten sat sin vilje igennem, og Lütken kunne rejse af sted med en instruktion, hvis endelige udformning J. C. Christensen havde ansvaret for. Denne instruktion indeholder et meget interessant punkt, som Fink indgående omtaler. Christensen ønskede at få undersøgt mulighederne for en dansk-tysk overenskomst, hvori Tyskland erklærede, at ville respektere Danmarks neutralitet i tilfælde af krig, forudsat at Danmark ville forsvare sin neutralitet mod alle andre magter. Det hed videre, at hvis en sådan overenskomst skulle have et videre indhold f. eks. være en militærkonvention, da måtte man finde dette meget betænkeligt, da den ville kunne udsætte Danmark for store tab og truende fare. Noget sådant burde landet ikke udsætte sig for »med mindre det får væsentlige fordele til gengæld«. Disse »væsentlige fordele« udlagde Lütken overfor Moltke på den måde, at der hermed tænkes på Nord-slesvigs tilbagegivelse. Fink mener, at J. C. Christensen virkelig har troet, der var basis for en dansk-tysk drøftelse herom (s. 43). Som en bekræftelse på denne opfattelse henviser han dels til et notat af Vedel fra marts 1906, dels til J. C. Christensens udtalelse i folketinget i februar 1909 ved forelæggelsen af forsvarslovene. Ved denne lejlighed sagde han, at genforeningshåbet stadig levede, men at det alene byggede på det tyske folks højsind og retsind, hvorfor »vi appellere til og banke på retsindets dør, indtil der engang bliver lukket op«. (s. 43). Finks kommentar her til er, at »ordene i instruksen til Lütken kan således ligeså godt som en »føler« tolkes som et forsøg på at banke på retsindets dør«. (s. 43).

Det er vel tænkeligt, at denne fortolkning er den rigtige, men det kan på den anden side ikke nægtes, at kildematerialet er så spinkelt, at den anden opfattelse ligeså vel – og måske endda bedre – kan gøres gældende. Vi har i virkeligheden kun Lütkens ord for, at de »væsentlige fordele« skal forstås som et ønske om en genforening. At en så selvrådig og selvsikker officerstype som Lütken kunne udlægge den vagt formulerede instruktion på en så håndfast måde, er psykologisk set ikke uforklarlig. Vanskeligere er det at forstå, at konseilspræsidenten, der dog var en politiker med begge ben på jorden, skulle gøre sig til talsmand for en politik, hvis uigennemførlighed var blevet bevist adskillige gange siden 1864. Hans udtalelse i februar 1909 behøver ikke nødvendigvis at tolkes som et oprigtigt omend noget naivt håb om en genforening. Den kan også udlægges som et ønske om overfor omverdenen og ikke mindst overfor visse kredse i Danmark at fastslå,

at Danmarks forsvar ikke var tænkt som led i en tysk fjendtlig politik. At dette virkelig kunne være påkrævet, har vi »en gelede-officers« ord for. I sine betragtninger over Lützens forhandlinger siger den forhenværende officer og senere gesandt Bolt-Jørgensen, at den fare, som hærens officerer regnede med, var, »at den fjende dansk forsvar skulle møde var Tyskland, uanset, at der ved tilrettelæggelse af øvelser og krigsspil neutralt opereredes med »røde«, »blå« eller »hvide« styrker« (Jyske Samlinger 1960, s. 203).

Men hvorledes skal instruktionen om de »væsentlige fordele« da forstås? Her kan der være grund til at omtale Vedels notat fra marts 1906, da han i første omgang fik forhindret Lützens sendelse til Berlin. Det hed i dette notat, at konseilspræsidenten til brug for Lütken havde udarbejdet en »ledetråd«, »der begyndte med at forlange tilbagegivelsen af Nordslesvig og til gengæld overdragelse af de vestindiske øer, som i Tysklands hænder vilde blive af betydelig værdi« (s. 242). Dette meget kortfattede referat, der blotlægger genforeningstanken i al dens urimelighed, fordi det jo ikke blot drejede sig om det dansk-tyske forhold, men også om U.S.A.s og Storbritanniens stilling dertil, kan efter min opfattelse også tolkes på den måde, at spørgsmålet om Nordslesvig kun har været tænkt som en indledende taktisk forhandlingsmanøvre for at føle tyskerne på tænderne og se, hvor langt de ville strække sig m.h.t. at give væsentlige fordele. Og disse behøvede ikke nødvendigvis at være af territorial art. En sådan fortolkning gør ikke J. C. Christensens forhandlingspolitik overfor Tyskland mindre farlig eller mere acceptabel, men nok mindre urealistisk. Imidlertid førte forhandlingerne i Berlin i juli 1906 ikke til noget. Moltke var ikke interesseret i en militærkonvention, og fra dansk side tabte man foreløbig lysten til videre forhandlinger.

Fink fremhæver med rette den risiko Christensens politik indebærer for Danmarks selvstændighed. I denne forbindelse kunne der imidlertid være grund til at omtale et moment, der formentlig har spillet en vis rolle for denne politiks udformning, nemlig konsekvenserne af Unionsbruddet i 1905. Dette medførte en alvorlig forværring af de dansk-svenske forbindelser og skabte i Danmark en følelse af isolation i Norden. Dette forhold har næppe været uden betydning for regeringens tyskorienterede politik. Det er ganske interessant at se, at Lütken i juli 1906 var inde på tanken om at forbedre forholdet til Sverige via Tyskland (s.46). Og vi ved, at Vedel, der var så skarp en modstander af regeringens tyskvenlige politik, i november 1905 fik grev Raben til at gøre et iøvrigt mislykket forsøg på at forbedre de dansk-svenske forbindelser netop for at modvirke den isolering af Danmark, der

ville gøre landets stilling endnu mere prekær i tilfælde af en verdenskrig. Det vil derfor være en vigtig opgave engang at få gennemført en undersøgelse af Unionsbruddets betydning for dansk udenrigspolitik i årene efter 1905.

Det næste træk i spillet om Danmarks neutralitet kom i november 1906, da grev Raben under Frederik VIII's officielle besøg i Berlin havde en længere samtale med statssekretær von Tschirschky. Under denne samtale skal Raben bl. a. have sagt: »Im Falle eines Krieges sei deshalb seiner Ansicht nach die Stellung Dänemarks nur an Deutschlands Seite«. (s. 271). Da referatet blev kendt i 1926, benægtede Raben at have udtalt sig sådan. Tschirschkys referat er unægtelig udtryk for en ensidig tysk opfattelse af samtalen, thi Raben havde ikke gjort sig den ulejlighed selv at nedskrive sin version umiddelbart efter at samtalen havde fundet sted. Referatet må derfor benyttes med varsomhed, men Fink har utvivlsomt ret i, at Rabens dementi i 1926 har forholdsvis ringe vægt.

Op set på baggrund af udviklingen siden sommeren 1905 må det erkendes, at udtalelsen passer ganske godt ind i regeringens tysk-orienterede politik. At man fra tysk side virkelig havde fået det indtryk, at Danmark var ved at blive »bündnisfähig«, har Fink fremdraget et interessant eksempel på. Den 10. februar 1907 blev der i den tyske generalstab skrevet et udkast til et dansk-tysk militærforbund (s. 275). Selvom udkastet næppe er kommet udenfor generalstabens inderkreds, så er det dog endnu et bevis på, hvor langt ud J. C. Christensens politik var ved at føre landet. Een gevinst opnåede Danmark dog, og det er Finks fortjeneste at have påvist dette: optantkonventionen af 22. januar 1907, der var Tysklands betaling for den nye tilnærmelse mellem de to lande. Hensigten fra tysk side var ganske vist at slå artikel V definitivt ihjel. (s. 68). Men denne hensigt nåedes som bekendt ikke, og det blev de dansksindede i Nordslesvig, der fik fordel, da ca. 1200 optantbørn fik preussisk statsborgerret og dermed stemmeret og sikkerhed for ikke at blive udvist.

Det er egentlig forbavsende, at der kunne forhandles om en så udpræget tyskorienteret politik i næsten to år, før den danske offentlighed reagerede. Men det er et godt bevis på, i hvilken udstrækning det var lykkedes J. C. Christensen at holde de egentlige forhandlinger hemmelige. I den henseende viste hans sig som en dygtig arvtager af højres »geheimpolitik«. I foråret 1907 gik det dog galt. Pressen fik nys om Lützens forhandlinger i marts måned med Moltke. Den vidste ganske vist kun lidt, men gættede sig til resten, og en voldsom pressepolemik rettet mod den tysk-

venlige kurs brød løs. Samtidig med denne pressestorm begyndte Raben at blive betænkelig ved tyskerkursen, og fra foråret 1907 spores indenfor regeringen et omslag i retning af en mere ligelig neutralitetspolitik. Dette omslag fandt sit markanteste udtryk under forhandlingerne i 1907–08 om Nord- og Østersødeklarationerne. Fra dansk side ville man ikke gå med til nogen overenskomst, der kunne tolkes som en udelukkelse af England fra Østersøen. Denne tendens blev yderligere styrket efter offentliggørelsen af Forsvarskommissionens betænkning i juli 1908 og regeringens fald få uger senere som følge af Alberti-katastrofen. Med megen grundighed har Fink beskæftiget sig med disse to begivenheder og deres betydning for dansk udenrigs- og forsvarspolitik. Regeringens fald betød en afgørende svækkelse af den tyskvenlige kurs, og ud af marinens forslag i kommissionsbetænkningen voksede de forsvarslove frem, der blev vedtaget i september 1909. Ganske vist lykkedes det J. C. Christensen at fælde Niels Neergaard, hans efterfølger som konseilspræsident, ved at gå mod Neergaards forslag om anlæg af en række fremskudte forter som delvis erstatning for Københavns landbefæstning. I sidste instans blev det dog Neergaards politik, der sejrede ved de nye forsvarslove, der gav hær og flåde en tiltrængt modernisering og styrkede Københavns søbefæstning. Med denne nyordning var forudsætningen for en bedre balance mellem dansk udenrigs- og forsvarspolitik tilvejebragt og dermed for gennemførelsen af den neutralitetspolitik, der skulle stå sin prøve ved verdenskrigens udbrud.

Lütken, der fratrådte som departementschef i oktober 1909, var overbevist om, at hans og J. C. Christensens tyskvenlige forhandlingspolitik havde været af afgørende betydning for Tysklands indstilling overfor Danmark i august 1914. Fink har imidlertid påvist, at dette turde være en misforståelse. Virkningen af Lütkens samtaler var på dette tidspunkt ophørt (s. 167). Neutralitetens bevarelse skyldtes ikke hans forhandling med Moltke, men regeringens beslutning om at spærre bælteerne med miner og den engelske regerings beslutning om ikke at foretage offensive fremstød i Østersøområdet, samt den tyske marines passive holdning. Organiseringen af det danske forsvar, der gav Tyskland tillid til, at Danmark kunne og ville forsvare sin neutralitet, har også spillet en rolle.

Med de to bøger »Ustabil balance« og »Spillet om dansk neutralitet« har Fink på forbilledlig måde forstået at udnytte det nye kildemateriale til at stille dansk udenrigs- og forsvarspolitik i det rette forhold til hinanden. Selvom der står visse spørgsmål

tilbage at undersøge, så ligger hovedtrækkene klart belyst. Vi har nu for perioden 1894–1909 fået fast grund under fødderne. Derfor må man ønske, at Fink i de kommende år må få tid og lejlighed til at fortsætte sine undersøgelser og skrive bogen om Danmarks udenrigspolitik mellem 1910 og 1919. Det er særdeles påkrævet, at et sådant arbejde bliver påbegyndt nu, thi i begivenhederne omkring og under den første verdenskrig ligger flere episoder, der er af betydning for forståelsen af det, der skete i foråret 1940.

V. Sjøqvist.

Nyt fra historisk Videnskab

Den 26. januar 1962 døde landsarkivar, dr. phil. *Gunnar Olsen*, kun 52 år gammel. Han var søn af en bolsmand i Tuse ved Holbæk, arbejdede som ung ved det hjemlige landbrug og beholdt gennem årene en vis tilknytning til det. Efter tre vintre som elev på Askov folkehøjskole besluttede han at læse til cand. mag. og nåede i 1940 sit mål. Historie blev hans hovedfag, interessen var tidligt vakt gennem hans bedstefars fortællinger og egen syslen med arkæologi og hjemstavns historie; allerede som student blev han et aktivt medlem af Historikergruppen. Helt naturligt faldt det, at landbohistorien blev Gunnar Olsens særlige område, men hans store arbejdslyst og åbne indstilling overfor andre sider af det historiske studium gav ham en endnu videre arbejdsmark. I besættelsestiden, der hos mange kaldte på viljen til en stærkere samling om dansk-kulturhistoriske opgaver, skrev han bl. a. et par populære købstadshistoriske fremstillinger, i 1946 »Norges Kamp for Friheden«, i 1950 skrev han i Historikergruppens Danmarkshistorie afsnittet »Enevældens Danmark 1660–1750«, og 1952 ydede han til »Vore gamle Tropekolonier« det vægtige bidrag »Kolonisation og Handel. Tranquebar 1616–1732«. Hans geografiske interesse satte sig spor i afhandlingen »Klima og Historie« (1939).

I første række drev dog Gunnar Olsen landbohistoriske arkivstudier, og allerede hans tidlige arbejder viste en voksende sikkerhed i stofbehandlingen. Efter »Studier i Præstemandtallene 1677–1687« (Fortid og Nutid XIII, 1941), en veloplagt men kildekritisk svag start, betegnede hans undersøgelser over Danmarks kornavl og kornhandelspolitik 1610–1660 (Hist. T. 10 rk. VI, 1943) et afgjort fremskridt. G. O. syntes klar over, at vi i Danmark risikerede at sætte foldudbyttet for lavt på grundlag af det bevarede regnskabsmateriale og mere spredte oplysninger (her kan bondeskifterne ikke udnyttes som m.h.t. kreaturantal). Hans fortsatte studier over landbrugets produktions- og afsætningsfor-

hold i det 17.–18. årh. ville måske have ført til nye resultater, men fik ikke nogen fremtrædende plads i disputatsen med det meget omfattende emne: »Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774« (1957).

Der hører mod til at vælge og stor udholdenhed til at gennemføre en opgave, der kræver et dybt indblik i en 250-årig udviklingsproces, hvis skiftende faser belyses gennem et uensartet kildemateriale. Ufuldstændige måtte de statistiske oplysninger blive, især for de ældre perioders vedkommende, og der var vidt spillerum for topografiske og kronologiske detaljefejl. Alligevel lykkedes det i hovedsagen Gunnar Olsen at klarlægge de forskydninger i forholdet mellem herregårde og bøndergårde, som det fra periode til periode stærkt varierende antal nedlagte bondebrug og hele landsbyer var udtryk for. Hans slutninger, selv de mere sikre, havde ofte en resignerende form, og man savner f. eks. en skarpere skelnen mellem udviklingen indenfor vornedskabets område og vest for Storebælt. Men retfærdigvis må »stordriftens udvikling« tages i den begrænsede mening, han selv holder sig til s. 238, nemlig hovedgårdsarealets udvidelse på bondejordens bekostning, en proces, hvis årsager og følger han søgte at fastslå. Uoverkommelig for enkeltmand ville opgaven have været, hvis han i samme omfang skulle have påvist stordriftens tekniske og økonomiske udvikling gennem 250 år. Efter Hans H. Fussings død 1956 var Gunnar Olsen dog utvivlsomt den, der her kunne have ydet de betydeligste forskningsmæssige bidrag, men en række andre arbejder fyldte hans tid.

Som arkivar på det sjællandske landsarkiv (fra 1947) fik Gunnar Olsen lejlighed til at udarbejde nyttige redegørelser for bl. a. de ældre gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster samt præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, ligesom han har udgivet det i 1957 udkomne bind af Kancelliets Brevbøger, og han var medarbejder ved »Håndbog for danske lokalhistorikere«. 1960 udkom den kulturhistorisk interessante lille bog »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«, i 1961 »Kronborg vestre Birk« (Holbo Herred), hvor denne egns historie er alsidigt skildret på grundlag af et rigt kildemateriale. Også en større danmarkshistorisk skildring af perioden 1660–1721 nåede han i det væsentlige at få fuldført, og det skønt han i foråret 1961 gik ind til den i en ombygningsperiode meget krævende opgave som landsarkivar for Sjælland m.m.

Den frodighed og oplagthed, der prægede Gunnar Olsens forskning og forfatterskab, havde sin grobund i hans lunerige, stærkt landboprægede sjællandske gemyt. Han var en åben,

altid interesseret, hensynsfuld og hjælpsom natur; hans jævne, lidt formløse væsen fik sin indre holdning gennem hans usædvanligt helstøbte, grundredelige karakter. Som historiker udmærkede han sig ved sin utrættelige vide- og virkelyst, der banede vej for en omfattende og solid faglig indsigt, som han fik udmøntet ved sin betydelige fremstillingsevne, mens den strengt metodiske forskning ikke i samme grad var hans styrke. Gunnar Olsens alt for tidligt afbrudte livsgerning formede sig som en lykkelig udfoldelse af evner, der næsten fra første færd fandt opgaver, hvis løsning de helt naturligt kunne samles om.

Fridlev Skrubbeltrang.

Det er med store forventninger, man giver sig i kast med firebinds værket *Marcus Rubins Brevveksling 1870–1922, udgivet ved Lorenz Rerup af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie I–IV* (Kbh. 1963). Udgaven har været under forberedelse gennem adskillige år. Den indeholder ikke mindre end 1.094 breve, fra pjankede studentikose epistler til filosofiske gammelmandsbreve. Initiativet til udgivelsen kom fra Rubins ældste datter, dr. Lis Jacobsen. Oprindeligt havde hun tænkt sig selv at redigere udgaven; men da kræfterne ikke slog til, blev arbejdet overladt til mag. art. Lorenz Rerup, der med overordentlig dygtighed og stor nidkærhed har løst opgaven.

Brevene til og fra Rubin kaster lys over en af hovedstrømningerne i nyere dansk politik. De 200 brevskrivere i samlingen repræsenterer et københavnsk milieu, der både kulturelt og politisk kom til at spille en stor rolle i det 19. og 20. århundrede. Rubin er en typisk repræsentant for dette milieu af københavnske borgersønner, der fra omkring 1870 dannede en bevægelse med stærkt intellektuelt præg. Det, der skabte sammenholdet, var reaktionen mod det højreprægede, ja reaktionære klima i hovedstaden, hvoraf de selv udgik. Det jødiske islæt i denne bevægelse var stærkt. En kreds af unge jødiske intellektuelle gik i Georg Brandes' fodspor og kastede sig med brændende iver ud i den offentlige debat. De vedkendte sig fuldtud deres jødiske herkomst, men dette var for dem noget sekundært i forhold til deres idealistiske interesse for de store samfundsproblemer.

Fra omkring 1880 tager denne bevægelse, der kunne kaldes den københavnske ny-liberalisme, form. Dens mødesteder blev Studentersamfundet og Københavns liberale vælgerforening, dens presseorgan var Morgenbladet, senere Politiken. Politisk set var

anskuelserne meget brogede – det er først efter århundredskiftet, at bevægelsen kan kaldes egentlig radikal. Hverken Rubin eller Harald Høffding havde således forståelse for perspektiverne i Hørups antimilitariske kampagne i firserne. Bevægelsens politiske glidning betegnes ved, at man fra begyndelsen valgte en mand som Christoffer Hage til Folketinget, en højreliberal, der langsomt gled mod venstre og omkring 1900 havnede i radikalismen.

Værdien i den store Rubin'ske brevsamling ligger først og fremmest i, at den kaster lys over denne københavnske nyliberalisme. På langt sigt har bevægelsen det interessante aspekt, at den ligesom danner overgangen mellem nationalliberalismen og radikalismen i vort århundrede – folk som Rubin, brødrene Brandes og P. Munch var ikke fri for det samme intellektuelle hovmod, der prægede de gamle nationalliberale, Krieger, Hall og Ploug. Marcus Rubin stod fra 70-erne midt i denne bevægelse med forbindelser til alle sider, og gennem hans breve lærer man et bredt udsnit af det københavnske borgerskab at kende.

Blandt de mange brevskrivere træder en halv snes mennesker særlig markant frem, inderkredsen omkring Rubin. Tydeligst står Rubins to nærmeste venner, historikerne J. A. Fridericia og Kristian Erslev, og man oplever gennem deres breve den guldalder, som dansk historieforskning oplevede i disse årtier. I sin dagbog giver den kun 15-årige Lis Jacobsen en rammende karakteristik af de to historikere: »Fridericia er trods en næsten fanatisk lidenskabelighed fuld af omsvøb og forbehold – han når først emnets centrum gennem indledninger, der er lige så lange og snørklede som hans lange snoede ben, mens Erslev altid går lige løs på sagen«. (1. bd. s. 19). Man får af brevene også et indtryk af den stadige, stille strid mellem de nævnte venstre-orienterede historikere og deres mere konservative kolleger, Troels-Lund, A. D. Jørgensen, Bricka og andre.

Sin tilknytning til det politiske venstre havde Rubin først og fremmest gennem Edvard Brandes, som han traf i 80-erne, og Niels Neergaard, som han var jævnaldrende med. Medens Neergaard-brevene virker temmelig intetsigende, er brevene til og fra Edvard Brandes blandt de fineste og mest indholdsrige i udgaven. Det var igennem Edvard Brandes, at Rubin to gange i sit liv kom til at spille en aktiv rolle i politik, første gang gennem sit forslag om alderdomsunderstøttelse i begyndelsen af 90-erne og anden gang ved den omdiskuterede artikel i Preussische Jahrbücher i 1911, hvor han officielt udtalte sig om det dansk-tyske forhold og høstede megen utak. Men Rubin følte sig først og fremmest som embedsmand, og mente derfor ellers ikke at kunne deltage i politik.

En meget stor del af brevene drejer sig naturligvis om Rubins virksomhed som statistiker. Blandt disse udmærker brevvekslingen med fagfællen Harald Westergaard sig. Det er vel vanskeligt at finde større modsætninger end disse to, men måske netop derfor var samarbejdet mellem dem særlig frugtbart. Videnskaben var Rubins stærkeste side, og set med eftertidens bagklogskab burde han vel være blevet ved statistiken og ikke have overtaget de høje administrative stillinger, i hvilke han løb sig mange staver i livet. Som embedsmand var han måske lidt mere nidkær og temperamentsfuld, end godt var.

Når man skal bedømme kildeudgaver i almindelighed og denne gigant på 1500 sider i særdeleshed, må man gøre sig klart, hvad formålet med den slags publikationer er, og især hvad der gør et aktstykke fortjent til at blive trykt. Mange interesser blander sig her sammen, men man synes dog at kunne opstille tre hovedbetingelser: enten skal brevet have personhistorisk værdi, som vidnesbyrd om en stor personlighed og hans milieu, eller det må rent historisk give ukendte oplysninger om vigtige begivenheder, eller det må sprogligt-litterært være perler, som en større kreds fortjener at nyde.

Der er i Rubin-udgaven mange værdifulde bidrag, som opfylder disse betingelser. Men på den anden side forekommer det, at udgaven ville have vundet betydeligt ved at blive en del beskåret; det gælder særligt brevene i bind I og II. Man kan tale om, at kilder har en vis historisk »intensitet«, der udtrykker deres værdi for den videnskabelige forskning. Sammenligner man Rubin-udgaven med f. eks. den store Brandes-brevveksling eller med Sofus Høgsbros breve og dagbøger, forekommer det evident, at Rubin-udgaven ikke nær har samme »intensitet«. Spørgsmålet er desuden, om udgaven ikke er i overnaturlig størrelse i forhold til Rubins historiske betydning.

Kan man indvende noget mod udvælgelsen af brevene, er det ikke muligt at rette nogen kritik mod udgiverens arbejde i øvrigt. Magister Lorenz Rerup har præsteret et mægtigt arbejde for at bringe lys til de mange dunkle punkter i brevene. Man kommer ind i en verden, hvor det myldrer med mennesker og begivenheder, og kan se sammenhængen i små og store begivenheder på Rubins tid. Som indledning har Rerup skrevet en introduktion på ikke mindre end 83 sider, en fremragende afhandling om Marcus Rubin og hans omgivelser, et stykke tidshistorie, der egentlig ville gøre større fyldest som selvstændig biografi over Rubin end som indledning til brevene. Som eneste fejl i afhandlingen skal det nævnes,

at forfatteren midt i sin store sagkundskab har glemt at meddele noget så væsentligt som når Rubin er født og død.

Rubins tidsalder, tiden efter 1870, er ved at komme ind i historikernes søgelys. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (D.N.H.) gør et særdeles gavnligt og påskønnelsesværdigt arbejde med disse store kildeudgaver – det pløjer den jord, hvoraf talrige historiske fremstillinger forhåbentlig skal gro.

Kristian Hvidt.

Mange har sikkert jævnlige sandet Kr. Erslevs ord i »Historisk Teknik« (2. udg. § 9) »Den historiske Litteratur er umådelig og hele den øvrige Litteratur kan mer eller mindre bruges som historisk Kilde; at finde sig til Rette heri er meget vanskeligt«. Der er vist heller ikke tvivl om at Sylvestre Bonnard havde ret, når han hævdede, at man ikke kan hengive sig til nogen mere inspirerende syssel end læsning af kataloger. Ethvert bibliografisk arbejde turde følgelig have krav på den største opmærksomhed, og dette gælder naturligvis ikke mindst, når der drejer sig om et emne, der er så svært at beherske som udlændinges rejseindtryk fra Danmark. Det er denne lige så tillokkende som vanskelige litteratur, som *Harald Ilsoe* i sin bog *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700* har påtaget sig at registrere. Det nydeligt udstyrede skrift er af det historiske institut ved Københavns universitet udsendt som en hilsen til professor Astrid Friis på halvfjerdårsdagen, hvilket forekommer velanbragt, idet netop Astrid Friis i samtaler med elever har peget på denne kildegruppens værdi og de problemer, der knytter sig til dens udnyttelse.

Forarbejder mangler vel ikke. C. F. Bricka og især Carl S. Petersen (med afhandlingen *Rejser i Danmark indtil Fr. IV.s Død, Fortid og Nutid I, 1914–16*, s. 45–60) har givet et godt udgangspunkt, men efter de mange års forløb trænger deres arbejder naturligvis til afløsning, og det er da også lykkedes Ilsoe at komme et godt stykke vej videre. Hans fortegnelse omfatter 107 numre, hvoraf det store flertal stammer fra det 16. og 17. århundrede. Det er vel nærmest for princippet skyld, at de kun 9 beretninger, som er ældre end 1567, overhovedet er medtaget. Mere frugtbart end nu at diskutere principperne for udvælgelsen – Adam af Bremens, Knytlingasagas og Robert Molesworths Danmarksbeskrivelser er f. ex. udeladt – er det at betragte det meget, fortegnelsen bringer. Takket være forfatterens nidkærhed og lærdom er der nemlig tilvejebragt et hjælpemiddel, som ved sin over-

skuelige opstilling og udførlige registre er let at benytte, og som giver ikke så lidt mere end titlen egentlig lover. Rejsebeskrivelserne er, så vidt gørligt, opført kronologisk, og der bringes foruden summariske indholdsangivelser fyldige litteraturhenvisninger samt en række oplysende anmærkninger, som til tider kan have et vist pædagogisk sving («Denne Johan Skyttes gesandtskabsrejse bør ikke forveksles eller sammenblandes med hans sendefærd til Danmark i 1615 . . . » etc., se nr. 35), der på fordelagtig måde vidner om forfatterrens beherskelse af emnet. Bogen er imidlertid mere end en bibliografi. Harald Ilsøe har til indledning trukket nogle hovedlinier af rejselivets kulturhistorie op og ved en række fornøjelige citater givet smagsprøver på beretningerne, som sammen med de udmærkede illustrationer nok skal vække læsernes interesse. Det ville forøvrigt være naturligt og glædeligt, hvis dette arbejde kunne give stødet til nyudgaver af de interessanteste af de for det meste sjældne rejseskildringer. At disse er af betydelig værdi i adskillige henseender er hævet over diskussion, men det skal ikke nægtes, at det havde været særdeles velkomment, om indledningen havde indeholdt noget fyldigere bidrag til den kildekritiske behandling af de fremdragne skrifter. Disses karakter af beretninger fra en kompilerende, kopierende og stærkt selvhævdende tidsalder er der sikkert grund til at understrege. Den i Sverige førte, livlige diskussion om værdien af Erik Dahlbergs dagbøger (Ilsøes nr. 59) er således af megen interesse i denne forbindelse. Når Harald Ilsøe, forhåbentlig, fortsætter sine studier over Danmarks samkvem med omverdenen i det 16. og 17. århundrede, der er så godt begyndt med denne bog og med afhandlingen i *Hist. Tidsskr.* 11. Rk. VI bd., vil han være selvskreven for ikke at sige forpligtet til at tage bl. a. denne opgave op.

Johan Jørgensen.

Under redaktion af Svend Ellehøj, Svend Gissel og Knud Vohn er udsendt et *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdårsdagen den 1. august 1963*, med bidrag af elever og københavnske kolleger. De behandlede emner er følgende: Dansk nationalisme og anti-nationalisme omkring 1900 (Povl Bagge), det danske stænder-samfunds epoker (Aksel E. Christensen), rentespørgsmålet i dansk senmiddelalder og reformationstid (Troels Dahlerup), reformationen på Øresunds toldbod 1641 (Sune Dalgård), Flensborgkøbmanden Tile Petersen (d. 1523) (Svend Ellehøj), Frederik IIs jyske råder (Svend Gissel), det ældste danske kommercekollegium (1670 (1668)–91) (Kirsten Glamann), metodiske betragtninger over

benyttelsen af kompagniariver (Kristof Glamann), Bilantz 1660. Adelsvældens bo (Johan Jørgensen), epitafieportrætter af ripensiske patriciere fra renæssancetiden (Otto Norn), Caspar Paludan-Müllers notater i hans eget eksemplar af »Grevens Feide« (Olaf Olsen), den gyldne bulle fra 1356 (Erling Ladewig Petersen), den danske konges kancelli i 1250-erne (Niels Skyum-Nielsen), fragt-omkostningerne i den engelske ostindienshandel 1601–57 (Niels Steensgaard) og C. St. A. Bille og det nordslesvigske spørgsmål (Knud Vohn). Endelig har Niels-Henning Jeppesen udarbejdet en bibliografi over Astrid Friis' trykte arbejder.

Det er ikke altid let for eftertiden at udrede en institutions tilblivelse. Man maa da være Halvdan Koht taknemlig for, at han som en af initiativtagerne til stiftelsen af »The International Committee of Historical Sciences« i et lille skrift med titlen *The Origin and Beginnings of the International Committee of Historical Sciences* (Udg. af CISH, Lausanne, 1962), har redegjort for, hvorledes komiteen opstod. Efter hensigten skulle skriftet have været udarbejdet i samarbejde med den amerikanske historiker Waldo G. Leland. Denne betegner Koht som ideens ophavsmand. Efter Lelands død maatte Koht staa som skriftets eneforfatter. Enhver der nu deltager i den internationale Historikerkomites arbejde vil erkende dennes betydning som et bindeled mellem de store internationale historikerkongresser, der nu afholdes hvert femte aar. Men saaledes har det ikke altid været. Endnu da den internationale historikerkongres afholdtes i Bryssel i 1923 maatte der af de belgiske historikere bygges op på bar bund — 10 aar efter den sidste kongres var holdt i London. Vanskelighederne ved atter at knytte traadene med endnu friske ar efter første verdenskrig nævnes. Henri Pirennes indsats fremhæves. Komiteens genesis kan da dateres til Brysselmødet 1923. Men mange og svære forhandlinger fulgte, og heri spillede skriftets forfatter en ikke ringe rolle. Man maa se det som en direkte følge heraf, at kongressen i 1928 placeredes i Oslo. Dette skyldtes ogsaa det norske program, hvorefter det tilsigtedes at opnaa en fuldstændig international organisation af denne kongres og forberedelserne dertil, hvilket ikke var opnaaet m. h. t. Brysselkongressen. Kohts redegørelse for forhandlingerne og forløbet af Oslokongressen er livfuld og interessant. Da traadene skulle genoptages efter anden verdenskrig havde Halvdan Koht endnu en gang mulighed for at deltage i organisationsarbejdet og til på ny at gøre sig til tals-

mand for tolerance og vidsyn. Han har indenfor det internationale historikerarbejde ydet en betydelig indsats. Hans skrift vil fremefter vidne herom.

Astrid Friis.

Dr. Martin Winckler har flere gange, bl. a. i *Historische Zeitschrift* bd. 179 (1955), behandlet det nordslesvigske spørgsmåls betydning i den internationale politik. 1961 offentliggjorde han i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1961 en afhandling *Zur Zielsetzung und zu den Methoden der Nordschleswig-Politik Graf Julius Andrassys (1871-78)*. *Dr. Winckler* hævder heri bl. a., at »von österreichischer und vor allem russischer Seite aus (die) Gemeinsamkeit ihres Vorgehens in der Nordschleswigschen Frage und Dänemark gegenüber geradezu die Voraussetzung für die sich seit dem Jahre 1872 langsam vollziehende russisch-österreichisch-französische Annäherung und für die Entstehung einer Entente zwischen den Kabinetten von Wien, Paris und Petersburg gewesen ist«. Han ser på dette punkt *Andrassys* politik som en fortsættelse af *Beusts* og mener, at Østrig fra begyndelsen af 1870erne ligesom Rusland ønskede at holde »das nordische »Geschwür«« åben for i et kritisk øjeblik at kunne »gruppere de andre europæiske stater om sig« ved at kræve *Pragfredens Art. V* opfyldt; derfor søgte *Andrassy* at holde de danske forhåbninger i live. Først i en udenrigspolitisk tvangssituation 1878 opgav *Andrassy* dette potentielle våben mod Tyskland og gik med til at ophæve det nordslesvigske forbehold.

I en udførlig afhandling i samme tidsskrifts årgang 1962 har professor *Alexander Scharff* i fortsættelse af tidligere polemik punkt for punkt imødegået *dr. Wincklers* forsøg på en nytolkning af stormagtspolitikken i 1870erne, under stadig kritik af hans kildebennyttelse. Til enkeltheder kan der ikke her tages stilling. Hovedsagen er, at *dr. Winckler*, trods rigtige og interessante iagttagelser, efter professor *Scharffs* og *anm.s* mening ikke har ført sandsynlighedsbevis for sin opfattelse af det nordslesvigske spørgsmåls overordentlige internationale betydning, at han overvurderer den fare for det nye tyske rige, som de andre magters politik medførte (han taler bl. a. om en »indkredsningssring« om Tyskland 1874), og har overdrevne forestillinger om deres benyttelse af det nordslesvigske spørgsmål som taktisk middel mod Tyskland. Selv om *Andrassy* først 1878 imodekom *Bismarcks* ønske, er det lidet troligt, at han tidligere havde tænkt sig i givet fald at kræve *art. V* opfyldt. Det vilde bl. a. i for høj grad stride mod den østrig-

ungarske regerings naturlige, af professor Scharff fremhævede uvillie mod nationalitetsprincippet. Iøvrigt må man henvise læserne til de to afhandlinger og til dr. Wincklers korte gensvar til professor Scharff i samme årgang af det slesvig-holstenske tidskrift, der jo berører problemer af interesse også for dansk historie.

Professor Scharff omtaler s. 239, at forfatteren til en i en tidligere afhandling af dr. Winckler benyttet artikel i Times 9. nov. 1878 har vist sig at være C. St. A. Bille. I Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark IV (1959), s. 472, jfr. s. 480, nævnes det, at påvisningen af Billes forfatter-skab findes i en utrykt afhandling af K. H. Jørgensen. Den er nu offentliggjort i Festskrift til Astrid Friis (1963); forfatteren har i mellemtiden ændret sit navn til Vohn.

Poul Bagge.

Den amerikanske historiker dr. Alan Simpson har i *The Wealth of the Gentry 1540–1650. East Anglia Studies* (Chicago and Oxford Univ. Press, 1961, ss. VII + 226) ydet et interessant bidrag til belysning af gentryens kaar i et nu saa stærkt omdebatteret aarhundrede af dens eksistens. Tawney har villet gøre tiden fra midten af 16. til midten af 17. aarh. til Gentryens. For saa vidt dens fremgang i velstand — fremfor højadelens — angaaer, er det, som vides, nu omstridt.

Det har mindre været dr. Simpsons maal at tage et standpunkt end ved monografier at belyse 'wie es eigentlich gewesen'. Det er hans opfattelse, at man hverken i den ene eller den anden lejr har kunnet ytre sig med bevisers autoritet, dertil er økonomiske biografier alt for faa i tal. Medens han til almindelig orientering om hele spørgsmaalet henviser læseren til J. H. Hexters artikel "Storm over the Gentry"¹ — som han kalder en af "the ablest general reviews" (s. 2) — vender han sig selv til det, der for ham er hovedsagen: mangelen paa virkelig bevisførelse. Man har, skriver han, lige fra fremkomsten af Lawrence Stones artikel "The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy" med talent fortrinsvis nyttet berettende kilder, som vel ikke kan afvises, som naar det gælder Sir Thomas Wilsons "State of England", eller hvor det gælder forskellige memoirer, men som dog frem for alt er repræsentative for aspekter af samtidens opfattelse og let kan accentuere en enkelt side af et økonomisk kompleks. Hvem ville, siger han, ikke foretrække nogle regnskaber. Man ved dog meget vel, at saadanne er

¹ Nu genoptrykt i *Reappraisals in History* (1961), ss. 117–49.

sjældenheder. Det er da et held, at forf. fra East Anglia har kunnet nytte nogle stykker. Med udgangspunkt heri har han kunnet forfatte tre økonomiske monografier af "The Rising Lawyer, Sir Nicholas Bacon", "The Rising Merchant, Sir Thomas Cullum" og "The Courtier, Sir Thomas Cornwallis". Endelig giver forf. i et sidste kapitel en indgaaende redegørelse for "The Mere Landlords" kaar i almindelighed. Her skal straks bemærkes, at hverken "The Courtier", hvis karriere ved hoffet var saare kortvarig eller, eller "The rising Merchant", hvis overgang i gentryens rækker faldt sent, kan kaldes gode typeeksempler. Forf. har dog maattet bruge, hvad han har kunnet finde. — Med stædig energi er han gaaet i gang med regnskaberne. I sine principielle betragtninger i "Encounters with Accounts" har han maattet erkende, at noget let arbejde har det ikke været at faa skik paa disse regnskaber. De er behæftet med alle de mangler, som man kender fra andre regnskaber fra denne tidsalder. Paa et punkt har forf. maattet give helt op: der findes ingen regnskaber over hverken indtægt af "Gratuities" eller udgift hertil. En suspekt indtægtskilde unægtelig, men en noget nær nødvendig for flere, om de skulle leve af deres embede. I store træk har forf. været i stand til at redegøre for indtægten af godser og ejendomme. Bedst staaer det til med investeringerne.

Vi vender os til enkeltmonografierne. Da der hidtil ikke har foreligget en biografi af Nicholas Bacon, har forf., for at give baggrund udvidet sin økonomiske biografi til en almindelig. — Han har til raadighed haft det righoldige Bacon arkiv, der nu er i Chicago universitets eje. — I en god introduktion redegør han for hvorledes, Nicholas Bacon, den begavede søn af en ikke særlig velstillet yeoman — fjærne slægtninge kunne betegnes som gentlemen — som 13-aarig kom til Cambridge, men ikke fortsatte den destinerede gejstlige bane. I alderen mellem 17 og 22 opnaede han derimod at komme paa en længere udenlandsrejse, og blev endelig i 1532 indskrevet i Gray's Inn. Skønt han allerede 1533 blev "called to the bar", synes han aldrig at have praktiseret som sagfører, men i 1537 ansattes han i "The Court of Augmentations" et statsdepartement, der administrerede gods, der tilfaldt kronen. Hans niaarige virke her gav ham store fordele. Ogsaa han fik mulighed for at erhverve en lille part af det gejstlige gods, der skulle videresælges. Myndlingerretten, "The Court of Wards", af hvilken han var medlem, "attorney", fra 1547 til 1559 bød ham yderligere lejlighed til at konsolidere sine ejendomsbesiddelser. Hans giftermaal bragte ham tillige betydelige fordele og forbindelser. Gennem det første fik han forbindelser med Londons

City, endda med Gresham familien. Hans andet giftermaal med Anne Cooke fik endnu mere betydning for ham, idet han derigenem blev besvogret med William Cecil. Med Elizabeths tronbestigelse naaede han helt til tops. Naar han i 1559 udnævntes til Lord Keeper, kan han formodentlig takke sin svoger herfor. Ved sin død 1579 var han storgodsbesidder. Hans dygtige administration gav ham en smuk og stigende indtægt. Dr. Simpson har været i stand til med ret stor sikkerhed at kunne redegøre for hans aarlige godserhvervelser i tiden 1540–1579. I aarene 1540 til 1558 androg hans investeringer gennemsnitlig £ 474 aarligt. I de sidste 20 aar af hans liv £ 1143 aarligt. Alt i alt beregnes Bacons udgift til ejendomserhvervelse til mellem £ 35–40.000. Til bygningsudgifter beregner dr. Simpson dernæst, at Bacon har anvendt ca. £ 6.000, hvoraf Redgrave Hall og Gorhambury Hall naturligvis tegner sig for de største beløb. Af de øvrige store udgifter trækker forf. udgifterne til uddannelse og medgift til børnene frem. Han naar dog kun til det ret beskedne beløb af £ 3135. Endelig nævnes 3 eller 4 besøg af Dronning Elizabeth, der dog ikke synes at have været ruinerende for Bacon. Han har næppe været den mest spendable "entertainer" i kredsen om dronningen. Alt i alt har Bacon formodentlig været en paaholdende mand, omend det næppe direkte kan bevises.

I sin redegørelse for den fremtrædende jurists indtægter sondrer forf. skarpt mellem embedsindtægter, de usynlige indtægter, der hørte til embederne, og endelig indtægterne af hans godser og Londonejendomme. Oplysningen om at Bacon, da han begyndte i the "Court of Augmentations" kun havde en aarsløn paa £ 10 er unægtelig frapperende. Ved hans afgang herfra var aarslønnen £ 70. I the "Court of Wards" var hans aarsløn £ 90. Man behøver ingen nærmere argumentation, men kan blot fastslaa, at af denne aarlige indtægt kan pengene til hans investeringer ikke være tagne. Ud over optagne laan og efterhaanden indtægter af hans godsbesiddelser, henviser dr. Simpson da ogsaa til en indtægt af "gratuities" fra alle og enhver, der ønskede at opnaa et eller andet i de to statsinstitutioner, hvori han var ansat i aarene indtil 1559. Direkte oplysninger om denne indtægts omfang forefindes ikke. Indirekte kan der drages slutninger af en oplysning om, at Bacon selv betalte klækkeligt, da han i 1540 erhvervede Redgrave. Alene til "the chancellor of the Court of Augmentations" betalte han £ 24. Først med sin udnævnelse til Lord Keeper i 1559 opnaaede Bacon en anseelig embedsindtægt. Alt i alt anslaaer dr. Simpson den til £ 1300–1400 aarligt. Da var Bacon selv blevet en holden mand. Medens hans godsindtægter kun kan have andraget

nogle faa pund aarligt i 1540, androg hans indtægt af godser og Londonejendomme £ 1000 i 1559. Hans investeringer fortsatte som nævnt, og 1575 anslaaer dr. Simpson hans fri aarsindtægt til ca. £ 2.479. Denne store stigning i indkomsten maa for uden gennem fortsatte investeringer være fremkommet ved en effektiv godsadministration, der bl. a. medførte, at han som godsejer fik andel i landbrugets større afkastning takket være de stigende priser.

Den bedste parallel til den ekceptionelt dygtige jurist Nicholas Bacon havde indenfor handelsverdenen uden tvivl været Lionel Cranfield. Hans kometagtige bane landede ham sluttelig som højadelig godsejer efter hans forlis som statsmand.¹ Thomas Cullum, hvis regnskab dr. Simpson har fundet frem, stemmer i hans mosaik. Han var født i Suffolk af yeomanslægt, blev lærling hos en Londonklædehandler, en tid hans kompagnon og sluttelig selvstændig. Hans synes frem for noget at være kommet frem ved sin store sparsommelighed. Vistnok har han ogsaa laant penge ud — som for øvrigt ogsaa Lionel Cranfield. Hans lettest tjente penge kom dog sent i hans liv. Det var den indtægt, han opnaede som "Commissioner of the Excise" i 1640erne. Hans gennemsnitlige aarlige indtægt heraf var £ 1300. Han opgav dette embede 1650, men beholdt sin forretning til 1657, da han flyttede fra London. Medens han 1649 havde investeret penge i Londonejendomme, var det først i 1656 at han erhvervede et gods, som han nu var i stand til at betale med £ 18.000. Her levede han de sidste ni aar af sit liv.

Om godsherren, der sluttelig endda blev baron, kan der derfor selv sagt ikke siges meget. Typiske træk kan dog ses. Regeringsjobbet styrkede hans økonomi, saaledes at han kunne investere i ejendomme og godser. Dette har han formentlig anset for den sikreste pengeanbringelse. Heller ikke et ukendt fænomen nu omstunder.

Dr. Simpsons sidste figur er hofmanden, katolikken, Sir Thomas Cornwallis. Kun i ganske faa aar førte han en hofmands liv. Med Marie den Blodiges død var det forbi. Hofmandstjenesten bragte ham væsentlige økonomiske fordele, men derefter levede han i 45 aar som "a mere Landlord". Hans indtægter af hans godsbesiddelser i løbet af denne aarrække noget nær fordobledes, og demonstrerer saaledes, at en godsejer klarede sig stolt i prisinflationens tid. Det samme demonstreres i slutkapitlet om "The Mere Landlord". Heri gives en række eksempler paa hvilke fortjenstmuligheder det store landbrug havde. Det gælder saa vel for de som specialiserede sig i faareavl og for de, der ved kontraktfornyelser

¹ Se R. H. Tawney: *Business and Politics under James I.* Lionel Cranfield. 1958.

med deres bønder kunne stryge store fortjenester eller sætte den årlige afgift i vejret af de et gods underliggende gaarde, saaledes at de stigende konjunkturer fulgtes op.

Dr. Simpsons undersøgelser synes dog at indicere, at de store godskomplekser til sin forudsætning havde, at der tilførtes kapital vundet ad anden vej, ikke mindst synes statstjeneste at have muliggjort den fornødne kapitaldannelse hos de enkelte.

Astrid Friis.

I »A. A. G. *Bijdragen* 8° (Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962) har den ansete hollandske agrarhistoriker *B. H. Slicher van Bath* publiceret en interessant afhandling: *Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history*. Indledningsvis karakteriserer han perioden ca. 1450–1750 som et landbohistorisk tomrum, ofte kun flygtigt omtalt af agrar-specialister på deres vej til nyere perioder med langt rigere kildemateriale, og navnlig oplyses der alt for lidt om landbrugets økonomi. Blandt andre påtrængende opgaver fremhæver van Bath »micro-economic research into the budgets of individual farmers«, og hans afhandling (med let overskuelige tabelbilag) illustrerer på udmærket måde, hvad han forstår herved.

Talmæssigt dominerer de engelske middelalderregnskaber, der omfatter talrige gejstlige og verdslige storbesiddelser, men regnskaber fra fire nordfranske godser i 14. årh. indeholder forholdsvis meget om såvel landbrugsdriften som sociale tilstande. Fra det 16., 17. og 18. årh. findes regnskaber fra godser i Tyskland, Polen, Østersø-egne og Rusland, men de siger intet om driften af de mindre gårdbrug. Af langt større værdi er her enkelte hollandske og engelske kilder, der specielt fremhæves i en kortfattet oversigt over den udbredelse, agrarhistoriske studier på grundlag af regnskaber har fået siden Georg Hanssens banebrydende forskning i Slesvig-Holsten og senere fremkomsten af Thorold Rogers' *History of Agriculture and Prices in England*. Også Danmark og Sverige nævnes i rækken af europæiske lande, hvor agrarhistoriske studier over regnskabsmateriale har haft fremgang i de senere år.

Naturligt nok er van Bath især opmærksom på de få regnskabsførende landmænd, der repræsenterer det mindre eller middelstore landbrug, hvis udøvere jo i reglen ikke var skrivekyndige. Men nordhollænderne (»Friserne«) Rienck Hemmema og Dirck Jansz, den første iøvrigt student fra Louvain, og sydenglænderen

Robert Loder var oplyste mænd fra perioden 1570–1620. De var »moderne« landmænd i en tidsalder, hvor der efter mange historikeres, sociologers og økonomers opfattelse kun fandtes et traditionelt og ensartet landbrug.

Skønt disse regnskaber og dagbøger er alt andet end systematisk ført, kommer det moderne klart frem såvel i landbrugspraksis som i sociale træk, der afviger fra de tidstypiske forhold. I 14 punkter anfører og illustrerer van Bath, hvad han finder karakteristisk for den nye landbrugstype, således et stort foldudbytte (især hvede og byg), dyrkning af ærter og vikker, og dermed en begyndende overgang til særlige foderafgrøder indenfor omdriften, samt avl af hvede og byg med henblik på afsætning i tætbefolkede egne. Endvidere, at prisbevægelser tydeligt nok øvede indflydelse på produktionen, dog således at prisforholdet mellem de forskellige afgrøder var af større betydning end selve prisfluktuationerne. – Produktionen af mælk, smør og ost pr. ko var usædvanlig stor; markerne blev gødsket stærkt og gødningsstoffer, mergel og kalk undertiden tilført udefra; heste afløste okser som trækdyr for plogen, og landbrugsredskaber (delvis) af jern var fremherskende. – Antallet af tjenestefolk var relativt stort, et tegn på intensivt landbrug, men de blev ikke længe på samme gård. Både mænd og kvinder gik på dagleje, nogle fik dagløn, andre havde akkordarbejde. – Endelig fremhæver van Bath »the capitalistic spirit«, bestræbelsen for at drive rationelt landbrug med god fortjeneste, samt oplysningsmomentet: gode skolekundskaber og interesse for kulturproblemer (Hemmene afslører dog ikke, hvorvidt han i 1570-erne var reformert, men da Loder i 1616 avler 20 fold hvede, udbryder han i lovprisninger fra Davids 64. salme, 12. vers).

De »moderne« træk møder man naturligvis ikke i alle disse regnskaber og dagbøger, der hver især kun omspænder en kort periode. En dansk forsker vil kunne afprøve de 14 punkter på udviklingen i det 18. århundredes Danmark; forholdene på det udskiftede Bernstorff gods giver således gode eksempler både m.h.t. afsætningsforhold, stærk gødskning og stort folkehold. – Hvad visse afgrøder angår, har en specialisering utvivlsomt meget tidligt fundet sted, simpelthen fordi den betalte sig, og det kan have påvirket omdriften. Fordelen ved rigelig gødning viser sig både på de nordfranske godser i det 14. årh. og i det 16–17. årh. hos de hollandske gårdbrugere i form af store foldudbytter; ved et enkelt flamsk landbrug udgjorde værdien af gødskningen (iberegnet møgspredning og nedpløjning) endog 60% af de samlede landbrugsomkostninger, mener van Bath. Når man ser, hvorledes de to anførte grupper af landbrug præsterer dobbelt så mange

fold hvede og byg som andre, samtidige godser (table I), og Loders landbrug direkte viser, hvad den rigeligere gødskning må have betydet (s. 15), må man gøre sig nye tanker om, hvorfor høstudbyttet på kronens ladegårde og en del andre danske storbrug i det 17. årh. var så ringe, iøvrigt også sammenlignet med eksempler fra nabolandene (jfr. Gunnar Olsens undersøgelser, Hist. Tidsskr. 10. rk, VI, især s. 439–52). – I denne forbindelse kan det nævnes, at kvægholdet på Hemmemas gård i Friesland o. 1570 var relativt stort og hans produktion af mælk (omsat i smør og ost) større end andetsteds kendt i denne periode og på højde med, hvad der var almindeligt i Nederlandene o. 1800.

M.h.t. regnskabsføringen var Robert Loder langt den overlegne. På grundlag af (senere tabte) notitser beregnede han udgift og indtægt i de forskellige driftsgrene, gjorde kalkulationer over fåreavl, mejeribrug og forbedret jordbehandling, og i modsætning til næsten alle landmænd før det 18. årh. regnede han med forrentning af den kapital, der var investeret i gård og besætning, og førte sit eget og sin families arbejde til udgift. – Iagttagelser af denne art er meget værdifulde til forståelse af et rationelt landbrugs forudsætninger.

Et hovedresultat af disse regnskabs- og dagbogsstudier er da, at der kan påvises en større variation i landbrugsdriften end almindeligt antaget, resumerer van Bath. Det traditionelle kornlandbrug med beskedent foldudbytte var mest udbredt på de engelske godser i middelalderen og på de tyske og vesteuropæiske storbrug i 16.–18. årh. Eksempler på en anden type landbrug med store kornudbytter som følge af kraftig gødskning og derfor med gode indtægter under højkonjunkturer har van Bath, som det vil fremgå af det anførte, med forkærlighed beskæftiget sig med. En tredje type, det intensive landbrug med udstrakt dyrkning af handelsafgrøder, forekommer især i dele af Nederlandene, men også i andre tætbefolkede egne allerede i middelalderen. Det »moderne« landbrug baseret på foderafgrøder begyndte i Flandern i senmiddelalderen og nåede en høj udvikling i England i det 17. og 18. årh., »and from there conquering the world«, slutter van Bath en smule overraskende sin inspirerende fremstilling.

F. Skrubbeltang

Der foreligger egentlig overraskende få undersøgelser, navnlig af moderne tilsnit, over munkeordner og klostre i middelalderens Danmark. Om johannitterne, der her først og fremmest var repræ-

senteret af klostrene i Antvorskov og Dueholm, har vi praktisk taget intet udover Oluf Niensens kyndige udgave af Dueholms brevbog, forsynet med en orienterende indledning af P. G. Thorsen. Det var således omtrent jomfruelig jord, arkivar *Thomas Hatt Olsen* opdyrkede, da han i 1957 indledte undersøgelser af denne ordens historie. Som forarbejder til en monografi om johanniterne foretog han omfattende og åbenbart meget givtige studier i ordenens arkiv, som siden evakueringen af Rhodos har befundet sig på Malta. Det er dybt beklageligt, at disse arbejder blev afbrudt ved Thomas Hatt Olsens altfor tidlige død, men omvendt vel dog en trøst, at hans studier allerede var så vidt fremskredne, at et efterladt manuskript har kunnet udsendes: *Dacia og Rhodos. En studie over forholdet mellem Johannitterstormesteren på Rhodos og prioratet Dacia i de 14. og 15. århundreder med særligt henblik på Juan de Carduna's visitation (-1476)*. (Kbh. 1962. – 109 sider).

Fra Thomas Hatt Olsens side var denne afhandling tænkt som en forstudie til aflastning af den monografiske fremstilling af johanniterne i prioratet Dacia (d.v.s. Skandinavien) med sit tyngdepunkt i behandlingen af ordenens lokale organisation og historie. Med kendskab til den internationale litteratur om emnet og til ordenens generelle struktur og funktioner behandler han i den foreliggende bog fortrinsvis de danske johanniters forbindelser med ordenscentret og stormesteren, der fra 1310 residerede på Rhodos, og det er i virkeligheden lykkedes at klarlægge hovedlinjerne i disse relationer først og fremmest på grundlag af materialet fra ordensarkivet. To tråde løber stadig gennem disse forbindelser, de danske johanniters organisation, der var vanskelig at lægge i faste rammer allerede på grund af de store afstande, og opkrævningen af de pengeydelse – ordinære som ekstraordinære –, som prioratet blev pålagt. Med hensyn til organisationen greb stormesteren ind i 1320, omtrent samtidig med og sikkert foranlediget af kongeskitterne i Norden, men uden at resultaterne helt kan klarlægges. Først i det 15. årh. nåede man et varigt arrangement; 1434 opnåede ordenen en nedsættelse af sine ordinære ydelser, og i 1460'erne tillige en vis administrativ selvstændighed, som man kunne fristes til at parallellisere med de øvrige ordeners forhold til pavestolen under den spirende nationalkirke-dannelse. På den anden side stillede Rhodos-organisationens voksende økonomiske vanskeligheder – navnlig da man efter Konstantinopels fald 1453 kunne forudse tyrkiske angreb på øen – stadigt mere presserende krav til ekstraordinære ydelser fra ordensprovinserne, ydelser som det danske priorat åbenbart har haft vanskeligt ved at udrede; af brevvekslingen herom frem-

går det, at en af grundene til den danske provins' ringe ydeevne var den, at ordenens medlemstal lå i overkanten af, hvad klostrenes økonomi kunne bære. Både det organisatoriske og det økonomiske element synes at være indgået i den allerede nævnte ordning – måske en kompromisløsning –, som den spanskfødte visitator Juan de Carduna, bailli af Majorca, gennemførte i 1460'erne.

De foreliggende studier giver således allerede værdifulde resultater; Thomas Hatt Olsens bog afklarer sikkert i det væsentligste udtømmende denne side af de danske johanniterklostres historie. Enhver af hans studiefæller ved universitetet vil mindes ham trods hans ydre reservation for hans imponerende og præcise viden, der også præger det fremlagte arbejde. Det er ikke blot en smuk gestus, at en række af hans kolleger ved Rigsarkivet har gennemført publiceringen af dette manuskript; bogen har fuldtud sin berettigelse i sig selv, og den vidner tillige om et grundfæstet og redeligt arbejde, der kun blev afbrudt i utide.

E. Ladewig Petersen.

Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede

AF

C. A. CHRISTENSEN

I afhandlingen om krisen på Slesvig domkapitels gods omkr. 1400 gjorde jeg opmærksom på, at man i visse tilfælde kan konstatere, at middelalderlige gårde har ydet op mod 8–10 gange så store afgifter som de eftermiddelalderlige fæstegårde, der dyrkede samme jord. I disse tilfælde kan nedgangen ikke skyldes en simpel landgilderreduktion, den må skyldes ændringer i driftsøkonomiske forhold. Og det effektive driftssystem, vi står overfor, er utvivlsomt brydesystemet, hvis popularitet i middelalderen klart fremgår af tidens dokumenter¹.

1. Et godt indblik i, hvorledes systemet fungerede, og hvorledes det blev afløst af fæsteforholdet, fås ved en betragtning af forholdene i landsbyen Starreklinte i Ods h. Her ejede kapitlet i Århus omkr. 1315 71 $\frac{0}{10}$ af landsbyens jord². Denne jord var fordelt på to brydegårde, til hvilke der hørte otte gård-sædestavne. Den årlige udsæd lå omkring 26 øre korn (= 156 td.)³. Brydegårdenes andele i denne udsæd var 126 td., eller 63 td. pr. gård, mens de 8 gårdsæder tilsammen havde

¹ Hist. Tidsskr. 11 r. VI, s. 240 flg.

² Næmlig 11 $\frac{14}{15}$ øre af landsbyens 17 øre skyldjord, desuden en særjord svarende til $\frac{1}{2}$ øre skyldjord, SRD, s. 423 flg.

³ Næmlig 7 $\frac{5}{6}$ øre skyldjord à 2 øre korn udsæd, et ornum à 1 øre og 4 $\frac{1}{10}$ øre skyldjord à *large* 2 øre korn udsæd, her regnet til 2 $\frac{1}{2}$ øre korn.

30 td. udsæd eller gennemsnitlig $3\frac{3}{4}$ td. pr. gårdsæde. Efter vore størrelsesbegreber ville vi klassificere brydegårdene som proprietærgårde og gårdsædestavnene som små husmandssteder. Brydernes årlige afgifter til kapitlet i Århus beløb sig til 40 mark penge årligt, der i samme jordebog sættes lig 14 øre korn¹ (= 21 pund korn = 84 td. sjællandsk). Gårdsædernes ydelser består i nogle ubetydelige småbeløb i penge, tilsammen yder de $\frac{2}{3}$ mark penge samt 16 høns. Derimod er deres hoveripligt overordentlig tung, hvad vi senere skal komme ind på.

I tiden efter 1315 erhvervede bispen af Roskilde ikke alene kapitlets jord i Starreklinte men også de andre lodsejeres andele², således at hele landsbyen er opført i RBJ 1370 og senere i Dragsholms jordebog 1591 (RA). I 1370 er ydelsen af hele landsbyen 17 pund korn og i 1591 12 pund korn. Under den rimelige antagelse, at der af de 29 % af Starreklints jord, som vi ikke kender noget til i 1315, forholdsvis har været ydet det samme som af kapitlets jord, har totalydelsen i 1315 været 118 td. — eksklusive gårdsædernes småydelser — 68 td. i 1370 og 48 td. i 1591³. I samme periode er der foregået en indgribende ændring i driftsmåden. I 1315 var der som nævnt to brydegårde og 8 gårdsædestavne på 71 % af jorden; i 1370 var hele jorden i Starreklinte fordelt på en storgård, der dyrkede halvdelen af landsbyens jord, og på 6 lige store fæstegårde, der dyrkede den anden halvdel, mens gårdsæderne er forsvundne. Rimeligvis har de 6 gårde haft arbejdspligt til storgården, hvilket økonomisk set har været en anomali, eftersom de 6 gårdes landgilde med tilsammen 9 pund korn overstiger storgårdens, der yder 8 pund.

Efter 1370 er demokratiseringen af landsbyen blevet fuldt gennemført, idet landsbyen ifølge jordebogen 1591 og matriklen 1682, markbog nr. 1707, består af 12 fæstegårde, der er gjort lige i marken; hver har en årlig udsæd omkr. 15 td. korn.

¹ SRD VI, s. 431.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 300, XII nr. 55—56, 3. r. I nr. 206 og 414, III nr. 606—8.

³ Desuden yder hver gård i 1591 1 td. gæsterihavre (= $\frac{1}{2}$ td. hartkorn), hvilket dog må opfattes som afløsning af en realbyrde.

Disse data fra Starreklinte er tankevækkende, fordi de viser en udviklingslinie, der entydigt er i jorddyrkernes favør og jorddrottens disfavør. Skarpest træder denne linie frem i tiden 1315 til 1370, men den er også klar og utvetydig ved sammenligningen mellem 1370 og 1591. Det tvangsmoment, jorddrotterne har været stillet overfor, ligger i og for sig klart for dagen. Det er den faldende befolkningskurve og den dermed følgende mangel på jorddykere, der — ligesom på Slesvig domkapitels gods¹ — gør sig gældende. Den har imidlertid ikke blot medført en sænkning af landgildeniveauet, den har også tvunget jorddrotterne til højst betydningsfulde omlægninger af jordfordelingen i landsbyerne. At belyse dette sidste moment er et hovedformål med denne afhandling. Tendensen i disse omlægninger illustreres bedst ved en sammenligning mellem brydernes og gårdsædernes vilkår i Starreklinte i 1315 og fæstebøndernes i nyere tid. Det kan kun gøres i grove træk, men rammer i hovedsagen sikkert det væsentlige. Som nævnt havde bryderne i 1315 hver en udsæd på 63 td. korn og fæstebønderne ifølge matriklen 1682, hver omkr. 15 td. Da man på begge tidspunkter skematisk regner med et foldudbytte på tre, har brydens høst gennemsnitlig ligget omkr. 189 td. korn; hans afgifter til hans jorddrot svarer til 42 td., i tiende er at yde 18.9 td. og 63 td. er at henlægge til næste års udsæd; nettooverskuddet af høsten altså omkr. 65 td. For fæstebonden 1682 har de tilsvarende tal været 45 td. i høst-udbytte, 4 td. (eller 4.5 med gæsterihavren) i afgift og 4.5 td. i tiende og 15 td. må henlægges til næste års udsæd; nettooverskuddet omkring 21 td. Trods brydens meget større afgifter har han alligevel godt tre gange så stort et høstoverskud på grund af den meget større udsæd. Hertil kommer så de store indtægter af kreaturavl, mejeribrug m. m., som på de store brydegårde i middelalderen langt må have oversteget de indtægter fæstebonden i senere tid kunne have af den art². Brydens

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 234—36.

² Kapitlet i Århus har i 1315 øjensynligt ikke praktiseret den side af brydevæsenet, der bestod i at jorddrotten anbragte en del af gårdens besætning som virning og delte udbyttet heraf halvt om halvt med bryden.

økonomiske stilling har været så god, at bestillingen, som det fremgår af hdfstn. 1282 § 9, var eftertragtet af selvejerbønder: »Item licitum sit bondonibus proprias terras habentibus uillicationem aliorum sumere, ita quod de bonis suis iura regia soluant«. Statsmagten forbød blot, at selvejerbønder udvidede den skattefrihed, de nød som privilegerede jordrotters bryder, til også at omfatte deres privatgods.

Forudsætning for brydegårdens økonomi er gårdsædernes arbejdskraft. Som nævnt var deres afgifter i 1315 yderst ringe, de hører til kategorien småredsel. Deres funktion var at stille gratis arbejdskraft til rådighed for bryderne. Hver gårdsæde skulle gennem forår og sommer arbejde 3 dage om ugen for bryderne og om efteråret 2 dage. I alt har hver gårdsæde måttet arbejde 110 dage og tilsammen har de betydet 880 gratis arbejdsdage for bryderne. Det er ikke svært at fatte de ubehagelige konsekvenser for brydernes økonomi af den bemærkning, der i jordebogen knyttes til gårdsædestavnene: »Sed multi ex eisdem fundis iam sunt desolati«.

Det er naturligt og nærliggende i det 13. og 14. årh.s gårdsæder at se efterkommere af ældre tiders trælle¹. Når man i enkelte tilfælde kan se, at gårdsæderne har haft daglig arbejdspligt², har deres vilkår jo heller ikke adskilt sig så forfærdelig meget fra trællens. Men de havde et fortrin, de havde bevægelsesfrihed. I ældre tider, hvor vi, som senere skal udvikles, må regne med overbefolkning, har denne frihed haft begrænset værdi, men fra omkr. 1300, da de første klare tegn på, at landet mangler jorddyrkere viser sig, og i de følgende generationer, da denne mangel øgedes, måtte konsekvensen blive, at gårdsæderne søgte bedre vilkår hos de jordrotter, der helt eller delvist i Af den grund når brydernes afgifter i Starreklinte, skønt høje i sammenligning med senere, ikke op på det niveau, de kan ses at ligge på andetsteds.

¹ På grund af gårdsædeklassens talstyrke i 14. årh. må der dog antages, at der også indgår efterkommere af frie bønder i klassen, jf. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, s. 207 flg.

² RBJ, s. 102, jf. Fridlev Skrubbeltrang i artiklen *Husmand* i *Kulturhistorisk Leksikon*.

egen interesse var villige til at forvandle deres gårdsædestavne til fæstegårde. I Starreklinte og Avbæk har vi to yderpunkter i den udvikling, der satte ind. I Starreklinte har spørgsmålet om brydegårdenes fortsatte eksistens vel allerede været aktuel i 1315 og afhændelse af jorden været overvej¹; dette blev i hvert fald det endelige resultat, idet kapitlets jord afhændedes 1336, og da til en så lav værdi som 15 mark sølv eller 1.2 mark sølv pr. øre². Uden gårdsædernes arbejdspræstationer har brydernes store afgifter ikke kunnet opretholdes. Det endelige resultat blev som nævnt, at jorden fordeltes på 12 lige store fæstegårde. Antallet af jorddyrkere og dyrket areal i nyere tid svarer nogenlunde til forholdene i 1315, nemlig 12 gårde med en årlig udsæd på 180 td. i hele landsbyen 1682 mod 10 brug med 144 td. udsæd på 71 % af jorden i 1315. Men i Avbæk — hvor der dog også gjorde sig særlige forhold gældende — forsvandt de 12 *coloni*, der svarer til gårdsæderne i Starreklinte, aldeles, og de 3 ydedygtige brydegårde reduceredes til 3 jævne brug med beskedne ydelser³.

2. Den her optrukne linie har til konsekvens, at der må være sket store ændringer i jordfordelingen inden for landsbyerne siden middelalderen. De talrige *curie villicales cum colonis* eller *cum inquilinis*, der omtales i datidens dokumenter, må principielt forudsætte en anden driftsorganisation end den, der prægede fæstesystemet i nyere tid. Men hvor meget af landets jord dyrkedes til disse brydegårde og hvor meget dyrkedes under de andre kendte driftsformer, hovedgårde og landbogårde? Og hvor

¹ Når det SRD VI, s. 424 hedder, at *solebant de istis bonis solvi 40 marche denariorum*, ligger der vistnok heri, at ydelsen ikke præsteredes på tidspunktet for jordebogens affattelse. Når der endvidere sammesteds noteres, hvad 1 øre skyldjord er værd mellem frænder (24 mk.den.) og mellem fremmede (30 mk.den.), er det rimeligvis som vejledning ved et eventuelt salg. Oplysningen kan i hvert fald ikke direkte sigte på kapitlets jord, da kapitlet havde ejet jorden siden 1204; en anden opfattelse hos Kjell Runquist, Hist. Tidsskr. 11 r. III, s. 748 flg.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 300 — Til orientering om jordpriser på det tidspunkt se Hist. Tidsskr. 10. r. I, s. 448 flg. og 457 flg.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 188—93 og 240 flg.

indgribende er de ændringer i jordfordelingen, der må være sket siden middelalderen? For at skaffe et bredt grundlag til bedømmelse af disse forhold er Roskildebispens jordebog 1370 gennemgået landsby for landsby, og de der anførte oplysninger om landbrugsenheder — hovedgårde, brydegårde, landbogårde, gårde og gårdsædestavne — sammenholdt med tilsvarende oplysninger i jordebøger, skøder og lensbreve fra tiden ca. 1500—1600.

Ingen anden dansk kilde byder på tilsvarende muligheder for at skabe et talstærkt sammenligningsgrundlag. For at klargøre de metodiske problemer en sådan undersøgelse rejser, er det naturligt at se på den fremgangsmåde, Erslev anvendte, da han var stillet over for en beslægtet opgave, nemlig den at beregne det dyrkede areal i 1370 og sammenholde det med udsædsangivelserne i matriklen 1660. Erslev fandt 41 landsbyer i RBJ, om hvilke han mente oplysningerne i jordebogen var fuldstændige med hensyn til landbrugsenheder og udsædsangivelser, idet han anså bispen som enejer i disse landsbyer. I disse 41 landsbyer var der efter hans opstilling 385 gårde og 74 husmænd i 1370, mens de tilsvarende tal for 1660 var 437 gårde og 48 husmænd¹, altså tilsyneladende vidnesbyrd om en ikke uvæsentlig stigning i antal af gårde². Nu gælder det imidlertid kun

¹ Valdemarernes Storhedstid, s. 121—23 og 298—301.

² Erslev kommenterer ikke denne stigning, som i og for sig er i modstrid med det, der for ham er hovedresultatet af hans undersøgelse, nemlig at det dyrkede areal i de 41 landsbyer mellem 1370 og 1660 var blevet indskrænket fra 3642 td. til 1762 td. Da Erslevs problemstilling er nærbeslægtet med denne afhandlings, så vist som der er et samspil mellem antal brug og dyrket areal, er der grund til at præcisere, hvorfor senere forskning på dette punkt har måttet kaste vrang på hans forskningsresultat. For det første har Henrik Pedersen påvist, at udsædsangivelserne i Frederik III's matrikel som hvilende på bøndernes egne opgivelser (selvangivelse) er alt for lave, hvilket en sammenligning med den faktiske opmåling i 1682 uigendriveligt beviser, Hist. Tidsskr. 8. r. I, s. 133 passim. Erslevs andet, spekulativt begrundede aksiom, at der i en ortug skyldjord på Sjælland i middelalderen såedes en ortug korn = 2 td., hvorfor en ortug skyldjord har været lig 2 td. land, strander på Aakjærs — P. Lauridsens indvendinger i Årb. f. Nord. Oldkynd. 1903 er i denne forbindelse af mindre rækkevidde — påvisning af, at en ortug skyldjord på Sjælland i forhold til matriklen

for et fåtal af de nævnte 41 landsbyer, at jordebogen udtrykkeligt siger, at bispem er ejer af *tota villa*, men Erslev opfatter en vending som *Villa Grimlæsæ sunt ix villici* som synonym hermed, hvilket imidlertid, som et par konkrete eksempler skal demonstrere, langt fra altid er tilfældet. For eks. hedder det i RBJ, at Gundsømagle *sunt* 16 gårde og 14 gårdsæder — sidstnævnte rubricerer Erslev som »husmænd« — og har $12\frac{7}{8}$ bol jord. Heroverfor står 29 gårde og 17 husmænd i 1660, altså på det nærmeste en fordobling af gårdtal. Allerede det brudte boltal for så stor en landsby tyder på, at bispens jord ikke kan have udgjort hele landsbyens tilliggende. Ifølge listen i RBJ over sognekirkernes tilliggende ejede kirken i Gundsømagle da også jord til 2 plove¹. Kirken var 1320 blevet annekteret til Vor Frue kapel i Roskilde², og ifølge kapitlets jordebog 1568³ svarer disse 2 plove jord til 4 fæstegårde. Problemet er imidlertid ikke klaret med slutningen, at bispens 16 gårde og kapellets 4 gårde svarer til de 29 gårde i matriklen. Det er mere kompliceret på grund af 'husmændene'. Det illustreres bedst af Sjællands stifts landebog 1567, ifølge hvilken Gundsømagle havde 12 decimantes og 12 gårdsæder samt en præstegård⁴. Her er misforholdet mellem gårde, decimantes, i 1567 og 1660 altså endnu grellere end mellem 1370 og 1660. Forklaringen findes, når vi søger til jordebøgerne. Ifølge Roskildegårds, den gamle bispegårds jordebog 1554 (RA) hørte 12 gårde og 3 gårdsæder i Gundsømagle under lenet. I 1542 var imidlertid Gundsøgård med 9 gårdsæder taget fra Roskildegård og blev 1563 skødet til kapitlet⁵, hvorfor dette gods findes i ovennævnte jordebog 1568. De nævnte 12 gårdsæder er imidlertid ikke at sidestille med husmænd; de har sikkert haft en særstilling med hensyn til tiendeydelse og arbejds-

1682 svarer til 4,34 td. land, se Indledning til KVJ, s. 92 og videre nedenfor s. 286.

¹ RBJ, s. 155; denne del af listen var ukendt på Erslevs tid.

² Dipl. Dan. 2 r. VIII nr. 180.

³ AM 4° 876.

⁴ Gissels udg., s. 16.

⁵ Danske Kancellireg. I, s. 258 og Kronens Skøder I, s. 97.

pligt, men bedriftsmæssigt og statistisk set er de gårde¹. Ifølge de nævnte jordebøger yder de hver 1 pd. korn (4 td.) i landgilde og ifølge matriklen 1682, protokol nr. 1796, blev de takserede til mellem $3\frac{1}{2}$ – $5\frac{1}{2}$ td. htk., altså ikke ubetydelige gårde.

Gundsømagles data er således væsensforskellig fra dem Erslev antog, og udviklingslinien fra 1370 til nyere tid bliver en ganske anden. Det er ikke 16 gårde og 14 'husmænd' i 1370, der i 1660 er blevet til 29 gårde og 17 husmænd, men de 16 gårde og 14 gårdsæder korresponderer med Gundsøgård + 12 gårde + 12 gårdsædegårde i 16.–17. årh.². De 17 husmænd i 1660 modsvares ikke af middelalderlige data; vi ved at klassen har eksisteret, jf. fadeburets regnskab 1523: Item til fiskerne i Gundsømagle³, men statistisk set er den terra incognita.

Antallet af landbrugsenheder på bispejorden i Gundsømagle er imidlertid ikke blot blevet reduceret i tiden 1370 til 16. årh., der er samtidig sket en tydelig social udligning i landsbyen. Nedenfor er gårdenes data i RBJ sammenstillet med gårdenes pundydelser i jordebøgerne 1554 og 1568.

1370	1554—68
1 gård à 3 bol med 8 gårdsæder	1 gård yder 8 pd. korn
1 - - 2 - - 4 -	5 gårde - hver 4 pd. korn
1 - - $1\frac{1}{2}$ - - 2 -	1 gård - 3 pd. korn
2 gårde - 1 -	5 gårde - hver 2 pd. korn
1 gård - $\frac{3}{4}$ -	1 gård - 1 pd. korn
5 gårde - $\frac{1}{2}$ -	12 gårdsæder yder hver 1 pd. korn
4 - - $\frac{1}{4}$	
1 gård - $\frac{1}{8}$ -	

¹ Jf. Skrubbeltrangs ovenfor anførte instruktive artikel i Kulturhist. Leksikon og Gissel, Indledning til Sjællands Stifts Landebog, s. XXII–XXV.

² Set fra Landebogens synspunkt består landsbyen af de 12 gårde, decimantes, og de 3 gårdsæder, der hørte under Roskildegård, samt af de 9 gårdsæder, der hørte under Gundsøgård. Udenfor dens synsfelt falder Gundsøgård, der på det tidspunkt betragtedes som privilegeret sædegård, samt præstegård og de 3 gårde, der lå til Vor Frue kapel; dette havde som nævnt patronatsret til kirken, og i det forhold må årsagen søges til, at de betragtedes som tiendefrie; faktisk må de på et vist tidspunkt have tilhørt kirken eller præstekaldet i Gundsømagle.

³ RBJ, s. 182—83.

Gundsømagle i nyere tid hører afgjort ikke til den type landsbyer, hvor gårdene er gjort ens i marken; skønt nogle af dens største gårde blev udstykkede efter 1660, således at landsbyen 1682 udgjorde 34 gårde, varierer dens gårde endnu ifølge matriklen 1682 fra $3\frac{1}{2}$ til 18 td. htk. Men et blik på sammenstillingen viser, hvor langt større forskellene må have været i middelalderen. Gårdsæderne har da øjensynligt endnu ikke egen jord, og forskellen mellem største og mindste gård er som 24:1, medens den i 16. årh., indbefattet gårdsæderne, er som 8:1. I præsteindberetningen 1651 siges byens største gård, Gundsøgård, at være en stor hovgård på 2 bol jord. Udfra den oplysning kan omlægningen, som har været meget indgribende, umiddelbart aflæses. Man har taget jord fra de store gårde og ikke alene lagt denne til de mindre, men også indrullet gårdsæderne i gårdmandsklassen.

Desværre anføres ydelserne ikke i RBJ. Men af en af Erslev udarbejdet tabel¹ fremgår, at der i 674 tilfælde af ialt 734 svares mellem $\frac{1}{2}$ og 1 ørtug korn af hver ørtug skyld; i 386 tilfælde svares nøjagtigt $\frac{2}{3}$ ørtug korn. Det er altså et anvendeligt gennemsnitstal, og anvendes det på Gundsømagle fås en ydelse på 103 pund korn, mens ydelsen i 1554 og 1568 af samme jord er 54 pund korn. Selv om omlægningen ikke er så radikalt gennemført som i Starreklinte, er hovedlinien den samme, en forbedring af de jorddyrkendes økonomiske og sociale kår.

Mens vi således med fuld sikkerhed kan sammenligne bispejorden i Gundsømagle i 1370 med oplysninger fra nyere tid, stiller forholdene sig anderledes med hensyn til Grumløse, som 1370 *sunt* 9 gårde og 5 bol jord, hvilket af Erslev opfattes som udgørende hele landsbyen. Disse 5 bol var i 1320 blevet lagt til bispebordet²; men derudover havde adelen betydelige besiddelser i Grumløse i middelalderen³. I Vordingborg lens jordebog 1609 findes opført 14 gårde i Grumløse, og samme antal findes i matriklen 1682, men hvilke af disse der har hørt til adels-

¹ Valdemarernes Storhedstid, s. 139.

² Dipl. Dan. 2. r. VIII, nr. 146, 180 og 183.

³ ÆA I, s. 43; III, s. 371—72; IV, s. 160; Eline Gøyes Jordebog, s. 395 og 401.

godset og hvilke til bispegodset lader sig ikke med fuld sikkerhed afgøre. Det er imidlertid klart, at den tilsyneladende entydige formulering: »Villa Grimlæsæ sunt ix villici« er en forkortet vending og skal læses som svarende til notitsen om Elmelunde: »In ipsa villa sunt $4\frac{3}{3}$ bool *pertinentes episcopo*«. Og på samme måde skal en vending som »Villa Mannænmarkæ habet duo bol cum dimidio et i quartam et iiii solidos« læses, idet vi ad anden vej ved, at adelen derudover havde store besiddelser i Mandemarke¹. Konsekvensen af disse iagttagelser er, at kun i de få tilfælde, hvor RBJ udtrykkeligt siger, at beskrivelsen omfatter hele landsbyen — det gælder for Ordrup, Fårevejle og Veddinge i Ods herred, Snuderup i Ars herred, Melby² i Strø herred og Gjorslev i Stevns herred — kan oplysningerne i RBJ uden videre sammenlignes med det 17. årh.s matrikler. Til denne konstatering bør dog tilføjes, at der på den anden side ikke af vendinger som *Villa NN sunt* eller *habet* kan sluttes, at der var andre lodsejere i landsbyen; vendingen er neutral.

Ved udarbejdelsen af det efterfølgende sammenligningsmateriale er derfor fulgt en anden og nok så møjsommelig fremgangsmåde end den Erslev anvendte. Princippet har været at efterspore og identificere det gods, der opføres i RBJ, i senere jordebøger, skøder, lensbreve m. m. På grund af sækulariseringen 1536, efter hvilken godset ikke længere holdtes sammen af den døde hånd, og der derfor kan opstå visse ukontrollable usikkerhedsmomenter, er der sondret mellem gods, der findes i kilder før reformationen, og gods, der findes efter. En undtagelse er

¹ Rep. 2. r. nr. 3146 (s. 321 og 323) og Frede Boysen: Møens Historie V, s. 80 og 94.

² Melby var kun forbigående i bispestolens pantebesiddelse, jf. RBJ, s. VI. I pantebrevet 1405 siges pantet udtrykkeligt at omfatte »totam villam«, Rep. nr. 4676. — Tilsyneladende skulle man af en tilføjelse fra 1388 til RBJ, s. 86, jf. s. 66, om godset i Bagsværd: »Residuam partem ville emit N. episcopus de domina Katerina«, tro, at bispem hermed ejede hele landsbyen. Men bemærkningen er næppe korrekt formuleret, thi i 1391 har Erik Nielsen af Horsholm og Henning Olufsen af Søholm gods i Bagsværd, Rep. nr. 3835, og i 1494 ejer Æbelholt kloster gods i landsbyen, SRD, s. 200.

gjort med det gods, der findes i Roskildegårds jordebog 1554, fordi den utvivlsomt omfatter rent bispegods, eftersom det verdslige gods i samme jordebog er rubriceret under Haraldsborglen. I spidsen for dette afsnit, der slutter med mellemrummet efter Tuse (s. 271), er sat 7 landsbyer, som var levende landsbyorganismer i 1370, men forsvandt totalt i tiden derefter. Endvidere må der bemærkes, at der for hver enkelt landsby er undersøgt, om der i dokumentmaterialet foreligger vidnesbyrd om nyerehvervelse eller afhændelse af bispegods. Hvis der herom anvendes upræcise udtryk som *bona* eller lign. er vedkommende landsby normalt udeladt af sammenligningsmaterialet eller også er der i noter gjort opmærksom på de stedfundne ændringer.

Uanset sammenlægningen af bispe- og krongods efter reformationen findes der en række landsbyer, hvor en sammenligning mellem RBJ og senere jordebøger er højst oplysende, nemlig de landsbyer, i hvilke antallet af driftsenheder alene på bispegodset i 1370 overstiger landsbyens samlede antal af tilsvarende enheder i nyere tid. Den fejlmargin, der kan være, tenderer i disse tilfælde entydigt i retning af at formindske den konstaterbare nedgang. Når der i 1370 på bispejorden i Lunderød er 18 gårde, og der i skødet 1558 siges, at al Lunderød er på 8 gårde, og byen også i matriklen 1682 har 8 gårde, så er det teoretisk muligt, at bispejorden med dens 18 gårde i 1370 ikke har udgjort hele landsbyen, men det er givet, at de 8 gårde i 16. og 17. årh. gør det. I Lunderøds tilfælde er det nok kun en teoretisk mulighed, men i nogle tilfælde er det muligt at konstatere, at bispegods og andet gods er slået sammen efter reformationen. I Dragsholms jordebog 1591, der hovedsagelig omfatter det gamle bispegods, opføres således 4 gårde i Ebbeløkke i Ods herred, og ifølge matriklen 1682 er det alle landsbyens gårde. I 1370 ejede bispen 5 gårde + 2 gårdsædegårde sammesteds. Men takket den tilfældige omstændighed, at kronens jordegods i Ods herred i 1370 var pantsat til bispen af Roskilde, ved vi at der desuden i 1370 fandtes en selvejer i Ebbeløkke¹, hvis jord altså indgår i de 4 gårde i nyere tid. Et andet eksempel findes i

¹ RBJ, s. 59.

Vordingborglens jordebog 1609, hvor der under Lekkendegårdslen, det gamle bispelen, opføres 2 gårde i Egebjerg, Bårse herred; og ifølge matriklen 1682 fandtes kun disse 2 gårde i landsbyen. I 1370 ejede bispen 2 gårde + 1 ødejord i Egebjerg¹. Men desuden ejede Agnete kloster i Roskilde gods i Egebjerg, som det allerede besad 1339²; og ifølge klostrets jordebøger 1504–20 i rigsarkivet ejede klostret på det tidspunkt 1 gård i Egebjerg. Det vil sige, at de to gårde i Egebjerg i 1609 stammer dels fra bispebordets dels fra klostrets gods.

Afsnit II er fra befolkningsstatistikens synspunkt behæftet med den mangel, at den anvendte fremgangsmåde automatisk udelukker de landsbyer, hvor gårdtallet i tiden 1370 til nyere tid har været stabilt eller endda som i Starreklinte sikkert er forøget. Denne mangel er søgt afhjulpet ved udarbejdelsen af tredie og sidste afsnit, fra Øvre Hellerup (s. 274) og ud. Kriteriet for dette afsnit har været, at når der i tiden mellem 1370 og sammenligningskilden ikke foreligger vidnesbyrd om bevægelser i bispegodset, eller når disse bevægelser er kontrollable, som anført i noteapparatet, må dette anses som bevis for at godset er identisk. Eksempelvis kan anføres Starreklinte, der 1370 består af en stor gård og 6 gårde, men i 1591 er 12 ens gårde; da der ikke foreligger vidnesbyrd om ændringer i ejendomsforholdene 1370 til 1591, må der sluttes, at de 7 gårde i 1370 svarer til landsbyens 12 gårde i 1591. Som helhed kan der næppe indvendes noget imod denne slutning e silentio, selv om de anførte eksempler Egebjerg og Egeløkke demonstrerer, at der kan være en fejlkilde her. — I denne gruppe er de landsbyer selvfølgelig udeladt, hvor vi, som i tilfældet Grumløse ovenfor, ikke er i stand til at skelne bispegodset fra andet gods.

I den følgende opstilling er til orientering landsbyernes samlede gårdtal angivet efter matriklen 1682 eller — angivet med stjerne — efter præsteindberetningerne 1651 og 1657. Det har umiddelbart betydning ved afsnit II, men giver iøvrigt et værdifuldt indblik i, hvor bispen har ejet hele eller næsten hele byen,

¹ RBJ, s. 11.

² Dipl. Dan. 2. r. XII nr. 142.

og hvor han kun har ejet strøgods. Datumangivelse ved dokumenter udgør det for henvisninger til de kendte, kronologisk ordnede udgaver, Repertorium 2. rk., Kancelliets Brevbøger og Kronens Skøder. Det utrykte materiale findes med undtagelse af regnskabet 1467, Herlufsholms godsarkiv, og Roskilde kaptels jordebog 1568, AM 4° 876, i rigsarkivet (RA).

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landsboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Hilstorp								2	2					} Forsvundne bebyggelser før 1450 ¹	—
Kunderslev								1							—
Polzegård								1							—
Tripporp								8							—
Truethorp								1						} Lensbrev 1450 ² Mageskitte 1454 ³	—
Rye			3												—
Hundshale								5	1					} Mageskitte 1457 1/7	—
Tubberup								1		1					6
Libberup		3						2 ⁴		4	1				5
Hunderup								3		3				} Regnskab 1467 flg. (Herlufsholm)	3
Søng								3 ⁵		2					16
Søstræde								6		5				12	
Herredslev	1	5						11 ⁶		12				} Jordebog 1492 (RA)	—
Blbjerg								17	5	9					—
Ryby								12	5	1					—
Alby								18	7	11				13	
Skjerslev								9		6				8	
Elby	1	15	8					22	5	9	18			27	
Skjærby								1		1				Mageskitte 1496 ⁷	5

¹ Kunderslev blev øde i tiden 1402—1418, se ndf. s. 322; de andre er rimeligvis blevet øde i samme tidsrum.

² ÆA III 368; i 1450 fandtes ingen bebyggelse i Rye.

³ I mageskiftet med Antvorskov omtales Hundshale som de vænger hos Slagelse; jf. landstingsvidne 1514: Stegevangen, fordum kaldet Hundshale, ÆA IV 144.

⁴ Udover den gård og de 3 gårdsæder, der opføres i RBJ, erhvervede bispestolen en gård ved mageskiftet 1410 med Næstved kloster, SRD IV 397.

⁵ De 2 gårde, som bispnen ejede 1370, kom ved ovennævnte mageskitte til Næstved kloster, som i forvejen ejede en gård i Kong; disse 3 gårde er i klostrets regnskab 1467 slået sammen til 2, jf. Helms: Næstved St. Petri Kloster s. 498.

⁶ Gårdtallene for de 5 byer omkring København omfatter bispestolens gods, som blev inddraget under Erik af Pommern og derfor findes i kronens jordebog 1492, RA Reg. 108 A.

⁷ ÆA III 327.

	Jordebogen 1370							Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder		Gårde	heraf øde	Henvisninger
Rude		3		1				2				4	1	} Lensbrev 1498 27/11	5
Sterrede		1		1				1				2			
Ottestrup								4				4			5
Dalby								2	1			2	1	} Lensbrev 1499 25/5	16
Drøsselbjerg								1				1			
Bildsø								1				1			22
Ø. Stillinge								2				2			18
Kirkerup		7						2				3		} Mageskifte 1506 17/3 ¹	7
Haslev	1	6			24							23	3		
Troelstrup				1				14	4		2	10		} Oversigt over be- siddelsesforholde- ne i Ringsted og Ramso h. 1519 ²	12
Ørslev								2				1			
Hjelsomagle								9	1			6			13
Jystrup	1	2						11			2	10			13
Atterup						6						1			1
Mortenstrup				5								5			2
Valsølle						13						7			13
Øm		5						10			4	6			9
Højby								1				1			10
Elmelunde				14	7 ³					1	1	7			11
Nr. Vestud								1	1			1			1
Magleby								11	2			11			11
Busene								11				10			1
Mandemarke								14	2			11		} Oversigt over land- gildeydelse på Mon ca. 1519 ⁴	2
Busemarke								5				2			
Neble								15 ⁵				11			2
Frenderup		6										3			2
Hjelm		3										1			2
Bissinge		3										4			1

¹ Godset i Kirkerup tilhørte Æbelholt kloster, men var i 1370 pantsat til bispestolen. I 1506 bortmageskiftede klostret sit gods i K., 3 gårde, SRD VI 207.

² R.A. Reg. 108A s. 14 nr. 31.

³ 7 besatte gårde dyrker 18 øre jord; de resterende 17 øre jord ligger øde, her anslået til 7 gårde.

⁴ Trykt RBJ s. 311—12. Antallet af gårde fremgår af ydelsen i gas, gåsehavre og høns.

⁵ I RBJ opføres 14 gårde, den 15. erhvervedes 1428, ÆA III 360.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Marbjerg								12					9	} Fadeburets regn- skab 1522 ⁴	9
Gerdrup								2					2		4
Herringløse								4 ¹					4		24
Gundsomagle		14						16	1	12			12 ²		34
Himmelev		5						6 ³					8		9
Veddelev								3					2		17
Øderup								15 ⁶					12		10
Kappelgårde	1												2		2
Øerbjerg						4							1		2
Øvnstrup						6							2		1
Fiskinge		4	3					2					2	} Mageskifte 1529 21/8	17
Øgtved		3		1		1			1	1			1		5
Øaldred								3	2				1		12
Øistrup	1	8								1			10		H
Øllerslev								1					1	17	
Øirke-Hvalso								3					3	14	
Ør.-Hvalsø								1					1	} Roskildegårds jor- debog 1554 (RA)	15
Økimmede		4						1					3		3
Øndersted								1					1		12
Øllerup								9	1				5		7
Øuse	1	7	3					18	1				22	*22	
Øorup		14	4										—	} Kongebrev 1540 ⁶ Skøde 1540 21/11 Skøde 1547 27/10	—
Øagleby	1							47	14				36		*36
Øllinge	1	6				8				1			12		5
Ønderby	1	12						15		1			20	} Skøde 1556 14/8	18
Østby								13			4		16		12
Øestby	1	11	3										9		—
Ønderup								11					9	10	

¹ Der opføres 3 gårde i RBJ, den 4. erhvervedes ved mageskifte 1400 28/10.

² Jf. ovf. s. 264.

³ Minimumtal, idet bispens udover de tre gårde, der opføres i RBJ, erhvervede 2 ved ovennævnte mageskifte, samt yderligere 1 gård og »gods« i 1405, ÆA III 328.

⁴ Trykt RBJ s. 211—283 og sammenholdt med Roskildegårds jordebog 1554.

⁵ Udover de 15 gårde i RBJ erhvervedes yderligere »gods« i 1404, ÆA III 328.

⁶ Jens Madsen får livsbrev på den øde Torupjord; senere kaldt Torsjord, se Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård s. 105, 306.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger	
Tølløse	1	12						22 ¹	3 ¹	1	2	23		} Skøde 1558 19/1	16	
Nr. Vallenderød								13	1			11				11
Lunderød								18				8				8
Tjørnede								12				10	1		9	
Brode	1	6								1		4		} Skøde 1562 15/2 Lensbrev 1570 8/3	H	
Vedbysønder . .								20	7			10				10
Snuderup								6				4	1	} Jordebog 1579 ²	3	
Havelsemagle . .	1	18			15							16				17
Sverkilstrup . .								8	1			7		} Frederiksborg lens jordebog 1582 (RA)	5	
Fredtofte				1				5	2			2				2
Avderød				1				8	1			7				5
Hesselrød								10	4			7				6
Ullerød								1				4				4
Niverød		12		1				9				7				8
Nivå		3						4	2			3				3
Kajerød								6	1			4 ³				3
Rude								4 ⁴	2 ⁴			1				—
Ebbekøb	1	3	3									1				—
Tollerup	1	x ⁵						4				2			—	
Svinø					10							28		} Skøde 1584 16/2 Skøde 1586 10/4	2	
Gurede		1			34			6	1			4 ⁶				—
Hagendrup		6	2		10							7	3		*	
Astofte	2				9	1						9			*	
Asnæs	1	14						11				20	1		*2	
Stenstrup	1	4			4			2				9	1			
Torrendrup		3						1				2				
Ellinge	1				12					1		12	1		I	
Ebbeløkke		2						6 ⁷				4				

¹ Minimumtal, idet der anføres 20 besatte gårde og plures desolates.

² Kalundborglen (RA).

³ Alle landsbyens 5 gårde opføres i jordebogen, men den ene gård ejede kronen allerede i 1525; den findes i Klaus Gjordsens samling af jordebøger, Holbæk len, RA. D. Kanc. Diverse 1481—1571 C, B 46 b nr. 50e.

⁴ Minimumtal, idet der opføres 2 besatte gårde og valie desolate nuncs.

⁵ Antallet ikke specificeret.

⁶ Af Guredes 7 gårde i nyere tid er de 3 gammelt krongods; de findes i Klaus Gjordsens samling af jordebøger 1525 (RA) under Holbæk len.

⁷ Jf. ovf. s. 267.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Sneglerup		2						12				13			12
Fårevejle og Ris hg.	1	13 ¹						12	1			16	1		*18
Veddinge								18				16 ²	1		*16
Tømmerup								4							—
Ordrup								12 ³				12		Dragsholm lens jor- debog 1591 (RA)	12
Plejerup		1						5				4			5
Lumsås	1	16	8					22 ⁴	2			19			19
Sønnerup								15 ⁵	5			10	1		9
Nystrup								13 ⁶	1			9	1		11
Holmstrup								12 ⁷	6			6			6
Starup		x ⁸						19 ⁹	6			14			12
Selstrup		18 ⁷	2					2 ⁷				3			3
Åsmindrup								11 ¹⁰	1			6			9
Sandvig								20				12			14
Lågeby		2			3	3		4				4			4
Sindvig				18								14			14
Lågeby								13				10			*10
Sadeby								3	1			1		Vordingborg lens jordebog 1609 (RA)	1
J. Egesborg								11				5			*5
Lekkende	1	10	4					18	1	1		15			12
Vallebo								4	1			1			1
Stenbjerg				7	1							5	1		5
Midstrup								7				4			*4

¹ 'exceptis desolatis'.

² Tømmerup var nedlagt 1591, jorden dyrkedes bl. a. af gårdene i Veddinge.

³ Bispen ejede 1370 hele Ordrup.

⁴ Bispen ejede 1 hovedgård og 8 gårde, kongen 12 gårde, hvoraf 2 var øde, samt 16 gårdsæder, hvoraf 8 var øde; desuden var der 2 selvejergårde, der 1591 ved deling er blevet til 3.

⁵ Bispen ejede 4 gårde, desuden tilhørte 1 af byens gårde ham som privatmand; kongen ejede 10 gårde, af hvilke 5 var øde.

⁶ Bispen ejede 1 og kongen 12 gårde, af hvilke 1 var øde.

⁷ Ejedes af kongen.

⁸ Antal ikke angivet.

⁹ Kongen ejede 17 gårde, af hvilke 6 var øde; desuden fandtes mindst 2 gårde tilhørende adelen, idet Povl Laxmand 1495 28/5 skøder 1 gård til Esrom kloster og Mogens Goske 1556 4/1 en gård til kronen.

¹⁰ Deriblandt 4 selvejere; i 1591 var der kun 1 selvejer i landsbyen.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)	
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde
Egebjerg							3	1			1 ¹			2
Tange							7 ²	2			2			*1
Øverød							12	6			6			6
Holte							9	2			7			7
Nærum	1	6					11	3			11			12
Trørød		5					4				7		Københavns lens jordebog 1611 (RA)	7
Harrestrup							6				4			4
Farum	1	12					30		1		18			18
Bregnerød							5				2			2
Ballerup	1	13	8				9				12			13
Værløselille	1						13 ³	2			8 ⁴			10
Slagslunde	1	12					10		1		13			14
Pederstrup							7				5			4
Ydernæs							2				1			1
Snedinge	1	5					7		1		8			5
Gjorslev	1	x ⁷			20				1		10		5	
														Jordebog 1614 ⁵
														Sj. LA 1614—24 ⁶
														Præsteindberet- ninger 1651
Øvre Hellerup							3				3			—
Ejlestrup							1				1			1
Vinstrup		1					3				3	1		0
Merløse		2	2				3				5	1		3
Holtug		2			5						6			3
Segnhus							1				1			1
Klippinge							9				8	1		10
Tåstrup							5				5	1		1
Varpelev		x ⁷					12	1			10	4		20

¹ Jf. s. 268.

² Minimumtal, idet der opføres 5 besatte gårde og 'alic desolate'.

³ Der opføres 11 gårde i RB.J med tilsammen 17 øre jord, mens andre 3 øre jord ligger øde, her anslået til 2 gårde, jf. også at den 11. besatte gård netop har 1¹/₂ øre jord.

⁴ Der opføres 10 gårde i jordebogen 1611, men 2 af disse stammer fra kronens mageskifte 1558 14/2 med Gjerd Kiørning; jf. også at bispem 1370 ejer 3 bol og 2 øre jord, hvilket er et sikkert indicium for, at bispem ikke var enejer.

⁵ Saltølen, RA.

⁶ Se Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård s. 319—20.

⁷ Antal ikke angivet.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
ldringe	1							9		1	9			Skøde 1542 14/12	H
tterup		3		1		2		2				11	1	Skøde 1547 27/10	14
åby	1	6						2 ¹				4	1	Skøde 1556 14/8	18
Vallenderød .								8				8		} Skøde 1558 19/1	8
idstrup								3				3			} Skøde 1561 11/5
armløse		1						1				1		} Skøde 1562 15/2	
trup				1		8						8 ²			} Skøde 1570 8/3
strup		1						1				1		} Skøde 1570 8/3	
serup						1		2				3			} Skøde 1570 8/3
rup								1				1 ³		} Skøde 1570 8/3	
kende						1		5		1		5			Lensbrev 1565
														26/11	
uldelev	1	8						2				11 ⁴		Jordebog 1568	35
jnstrup								1				1		(AM)	1
llerup	1									1				Lensbrev 1570 8/3	—
gestrup								7				4		Skøde 1570 8/7	12
llemthorp								6				6		Kongebrev 1573	—
														10/3	
kerød								2	1			1 ⁵		} Frederiksborg lens	5
strup ⁶								4				4			} jordebog 1582
strup ⁶								7				7		} jordebog 1582	
lerød								1				1			} jordebog 1582
berup		2						3				3 ⁷		(RA)	
lsmark				1				4				5			5
vnsnæs								1				1 ⁸			2

¹ Ved mageskitte 1458 19/7 erhvervede bispren 2 gårde i Dråby.

² Kronen bortmageskifter 13 gårde i 1561, men de 5 stammer fra Antvorskov, jf. ÆA IV 122, 129, 148, 154; jf. også, at de 8 af gårdene er fælles om en sammelskat (ikke medtaget i Kronens skøder I,78).

³ I skødet siges den ene af de to skødede gårde at stamme fra bispelenet Salta.

⁴ Bispegodset i Skuldelev blev 1402 23/9 henlagt til Laurentialteret og findes derfor i kapitlets jordebog 1568.

⁵ Der opføres 3 gårde i jordebogen 1582, men de 2 af disse erhvervede kronen 1542 14/12.

⁶ Henholdsvis Birkerød og Tikøb sogn.

⁷ Der opføres 6 gårde i jordebogen, af hvilke de 3 er identiske med det gods, kronen 1563 27/2 erhvervede fra Anne Bilde.

⁸ Af de 2 gårde i jordebogen 1582 findes den ene allerede i Krogens jordebog 1525, RA, D.K. B 46b nr. 50c.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1433 (1651)	
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde
Kastrup							6 ¹	1			4			Skøde 1586 10/4
Marup		4					5				9			Skøde 1587 24/6
Olstrup	1										2			
Bregninge		3	3	1							1			
Asminderup							7	2			4	1		
Kongstrup							10				10			
Føllenslev							1				1			
Havnso							2				2			
Algestrup							1				1			
Eskebjerg							3				3			
Snertinge							1				1			
Hørve		6		7	1						21	3		
Vejleby							2				1			
Bjergeso		6		6							13			
Starreklinte							7				12			
Stubberup		7		1			5	1			12			Dragsholm lens jordebog 1591 (RA)
Tolsager							6				11			
Høve	1	4 ²					9				19			
Vig	1	4					10				17 ³			
Kollekølle	1						5 ⁴	2			4			
Hønsinge	1						5			1	7			
Sidinge	1						4				6			
Klint							8				8 ⁵			
Ulkerup							6				6			
Hunstrup							3				3			
Svendstrup							3				3			
Abildøre							14	1			15			
Bråde							14	1			14			
Hølkerup							14				14			
Prejlerup							8				8			
Holte							4				4			

¹ Udover de 5 gårde i 1370 erhvervedes 1 gård i 1403, ÆA III 357.

² Minimumtal, idet der tilføjes /et plures edificatos/.

³ Der opføres 29 gårde, men da gårdene nr. 18—29 har et særligt afgiftssystem, er de sikkert identiske med de 12 gårde, kronen erhvervede 1562 15/2.

⁴ Deriblandt en selvejgård, i 1591 er den forsvundet.

⁵ Der opføres 9 gårde, men kun de 8 bønder betegnes som gamle Dragsholm-tjenere.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1631)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
bsø								2			2			} Skøde 1607 17/12 Vordingborg lens jordebog 1609 (RA)	1
gnø								4			4				—
alsby								2			2			}	18
stofte								11	2		8 ¹				6
ebby								6			6			}	12
uby		2						1			1				*7
orup	1	8									7			} Antvorskov lens jordebog 1607 (RA)	3
vnbjerg		2						1			1				17
vnbjerg								15	1		18			}	6
eblærød								2			1				*2
llerød								1			2			} Københavns lens jordebog 1611 (RA)	—
rdrup								1	1		1				—
lletorp								1			1			}	24
dbby	1	2						21		1	24				6
raverup		1						5			7			} Saltø lens jordebog 1614 (RA)	12
lløse		4						3			2				15
strup		1						13			15			20	
enø								9 ²			9				
Ialt...	44	431	50	75	9	196	4	1343	134	19	46	1436	41		

¹ Der opføres 12 gårde i jordebogen 1609, men de 4 er ifølge deres ydelser identiske med de gårde, kronen allerede ejede 1513, Vordingborglens jordebog 1513, RA, Reg. 108 A.

² I R.B.I. opføres 7 gårde med en samlet ydelse på 18 sk. grot; i 1410 erhvervedes ydelserne 'gods' med en ydelse på 4 sk. grot, SRD IV 397, her anslået til 2 gårde.

Resultatet af denne sammenstilling kan sammenfattes således. På den jord, hvor der 1370 var 2089 landbrugsenheder, bestående af 44 hovedgårde, 431 gårdsædestavne, 75 brydegårde, 196 landbogårde og 1343 fæstegårde, fandtes der i nyere tid på samme jord 1501 enheder, bestående af 19 hovedgårde, 46 gårdsædegårde og 1436 fæstegårde. Det vil sige, at under den omorganisation, som sammenstillingen bærer vidnesbyrd om, har godsledelsen måttet reducere landbrugsenhedernes antal med

588 til et niveau, hvor det talmæssigt ligger på 71.8 % af niveauet i 1370.

Nogle supplerende bemærkninger må knyttes hertil. Som ovenfor begrundet er sammenligningsmaterialet delt i 3 grupper, i opstillingen markeret ved mellemrum efter Tuse og Gjorslev. Indenfor grupperne stiller tallene sig således:

Gruppe I:	530 >	360 (67.9 %)	}	1559 >	1141 (73.2 %)
Gruppe II:	1062 >	649 (61.1 %)			
Gruppe III:	497 >	492 (99.0 %)			
2089 >			1501 (71.8 %)		

Gruppe I omfatter det statistisk set bedste materiale fra før sekulariseringen eller fra Roskildegårds jordebog 1554, der må tillægges samme kvalitet. Indenfor denne gruppe er brugsenhederne formindsket med 170; tallet må opfattes som minimum, fordi erfaringen viser, at gejstlige institutioner hyppigere ses at have erhvervet sig gods, uden at dette har sat sig spor i kilderne, end det modsatte. Fejlkilden er dog sikkert ikke ret stor.

Gruppe II og III omfatter materialet fra tiden efter reformationen. Af særlig interesse er gruppe II, som viser, at i 74 landsbyer var antallet af landbrugsenheder på bispejorden alene (for Ods herreds vedkommende dog på bispens og kronens jord til sammen) større i 1370 end det samlede antal brug, der fandtes i disse landsbyer i nyere tid. De 413 brug, som er nedlagt efter 1370, kan derfor ligeledes kun være minimumtal.

Som man ser, er der en vis forskel i procenttallene for det materiale, der stammer fra bispetiden, og det efterreformatoriske, nemlig 67.9 % mod 73.2 %. Forskellen kan til en vis grad skyldes, at kronen i flere tilfælde end dem, der lod sig påvise for Ebbeløkkes og Egebjergs vedkommende¹, har slået bispegårde og krongårde sammen. Hovedårsagen skal dog sikkert søges i det forhold, at denne del af materialet omfatter den nordvestlige del af Sjælland, der faktisk indtager en særstilling — Jyllands nærhed? — idet gårdtallet her i en række landsbyer allerede

¹ Se s. 267.

bliver stabiliseret omkring 1370¹, i andre som Starreklinte, Tolsager og Hørve udvides det endda fra 26 til 42 ved udstykning af de store brydegårde². Tænker vi os derfor materialet fra Dragsholms jordebog 1591 udeladt af sammenligningen, vil procenttallet blive 68,3, hvilket ligger overordentligt nær tallet for gruppe I.

3. Ovenfor er vist, hvorledes brydegårdene i Starreklinte er blevet totalt udstykkede og jordfordelingen i Gundsømagle afgørende ændret siden middelalderen. I det følgende vil der blive fremdraget flere eksempler af den art til belysning af denne udviklingslinje. Beviset for dens almengyldighed skal dog ikke søges i disse eksempler, men føres på bredere grundlag.

Den følgende opstilling omfatter alle de enheder i RBJ, hvis areal angives i skyldjord. Derudover er antallet af gårdsæder — der som regel i 1370 ikke har andel i landsbymarken og derfor ikke har skyldjord — anført, ligesom storgårdene Tølløse, Ris, Ellinge (Løvenborg) og Asnæs er medtaget, selvom deres størrelse ikke angives i bolsjord, men efter udsæd, nemlig henholdsvis $9\frac{1}{2}$, ultra 8, 6 og bene 4 læster korn. Da RBJ viser, at der såedes fra $1\frac{5}{8}$ — $2\frac{2}{3}$ læster korn i et bol³, er Tølløse og Ris regnet til 4 bols-, Ellinge til 3 bols- og Asnæs til 2 bols-gårdene. De store gårde på over 50 ørtug skyldjord er anført særskilt ved navn; de svarer, som det senere skal blive påvist, til det begreb, stordriften, som Gunnar Olsen opererer med i sin undersøgelse over godsdriften i nyere tid, og som han definerer som hovedgården, der har over 50 td. htk.⁴ Det er umiddelbart af interesse at se, hvor mange og hvilke gårde, der i 1370 faldt ind under dette begreb. Med dobbelt plustegn er angivet de stordrifter, der i tiden efter 1370 er blevet helt udstykket, med et enkelt plustegn de, der i samme tidsrum ved udstykning er blevet reduceret så meget i størrelse, at de har mistet karakter af stordrift.

¹ Se s. 276 og 313.

² Se s. 292.

³ RBJ s. 38, 41, 79.

⁴ Hovedgård og bondegård, s. 176 ff.

Arealangivelse 1370	Stordrifter ved navn; antal gårde og gårdsæder
240 ørtug jord	Amager ladegård
ca. 120 ¹ - -	+ Slagslunde
ca. 114 ² - -	+ Lekkende
96 - -	++ Tuse
- - -	++ Jyllinge
- - -	++ Havelsemagle
- - -	++ Ballerup ³
- - -	+ Mose
ca. 96 - -	Tølløse
- - -	++ Ris
90 - -	++ Serridslev
72 - -	Gjorslev
- - -	++ Brorup ⁴
- - -	Selsø
- - -	++ Skuldelev
- - -	++ Haslev
72 ørtug jord	++ Utterslev
- - -	+ Bagsværd
- - -	++ Tollerup
- - -	+ Gundsømagle
- - -	Rårup (Cathrineberg)
ca. 72 - -	Ellinge (Løvenborg)
60 - -	++ Vestby
- - -	++ Dråby
52 ^{1/2} - -	+ Farum
51 - -	++ Himmelev
48 - -	14 gårde
45 - -	1 gård
42 - -	1 -
39 - -	1 -
36 - -	10 gårde
30 - -	6 -
28 - -	2 -
27 - -	4 -

¹ Hovedgården har 60 ørtug jord, i hvilke der sås 50 ørtug korn, desuden 3 ornumjorder, i hvilke der sås 54 ørtug korn.

² Se ndf. s. 304.

³ Hovedgården har 2 bol, i hvilke der sås lige så meget som i 4 bol andetsteds; desuden dyrkes *pronunc* 2 øde bol i Agerup til hovedgården.

⁴ Brorup blev genoprettet som hovedgård i 1674, se Gunnar Olsen anf. værk, s. 306.

Arealangivelse 1370	Stordrifter ved navn; antal gårde og gårdsæder
24 - -	35 -
21 - -	6 -
20 - -	2 -
18 - -	36 -
16 - -	3 -
15 - -	12 -
14 - -	5 -
13 - -	2 -
12 - -	202 -
11 - -	4 -
10 - -	4 -
ca. 9 ¹ / ₂ - -	5 -
9 - -	58 -
8 - -	18 -
7 ¹ / ₂ - -	16 -
6 - -	389 -
5 - -	19 -
4 ¹ / ₂ - -	26 -
4 - -	37 -
3 ¹ / ₂ - -	33 -
3 - -	474 -
2 ¹ / ₂ - -	4 -
2 - -	104 -
1 ¹ / ₂ - -	37 -
1 - -	9 -
¹ / ₂ - -	7 -
0 - -	480 gårdsæder

Opstillingen viser et svælg mellem de store og de små brug. Særlig bemærkelsesværdig er, at 635 af 1612 gårde ligger på 3 ørtug jord eller derunder. I forordn. 1284 § 12 karakteriserer lovgivningsmagten den selvejerbonde, der ejer 3 ørtug jord, som fattig mand, der under visse omstændigheder er fritaget for arbejdspligt (inne) til staten. At lovgivningsmagten i 1284 tænker på små selvejergårde formindsker jo ikke, tværtimod øger vægten af det vidnesbyrd om stormændenes syn på den sociale placering af store dele af den jorddyrkende stand, som bestem-

melsen indeholder. Medregnes gårdsæderne har 1115 (53.3 %) af 2092 familiefædre på bispens gods hørt til kategorien 'fattig mand'¹.

Den fulde betydning af den ovenfor opstillede liste fremgår klartest, når den konfronteres med en tilsvarende opstilling, som Henrik Pedersen har udarbejdet over ejendommenes størrelse i 1682². Hans tabel inddeler gårdene i 6 klasser, således at øverste klasse udgøres af gårdene på 20 td. thk. og derover. Det er forholdsvis let på grundlag af selve tabelværket at dele denne klasse i to med 50 td. htk. som skillelinie, derved opnås en sondring mellem hovedgårde af 1. og 2. rang i overensstemmelse med det af Gunnar Olsen skabte nyttige begreb, stordriften.

Som der ses er jordfordelingen i 1370 principielt en anden end i 1682. I 1682 dyrker de 3 øverste klasser 21.6 % af jorden. I 1370 har de tilsvarende klasser næsten tre gange så megen jord under plov, nemlig 59.9 %. Som logisk konsekvens er den store masse af jorddyrkerne presset sammen på betydeligt mindre brug end i 1682. Endvidere er antallet af gårdsæder, der svarer til *huse med jord* i matriklen 1682, tre gange så stort.

¹ Der bør i denne forbindelse gøres opmærksom på, at listen som nævnt kun omfatter de gårde, der anføres med arealangivelse i örtug. Derudover nævnes 305 gårde, men alene med angivelse af ydelser. Som ventelig viser ydelserne samme svælg mellem store og små gårde, som fremgår af arealangivelserne. Således var der i Melby i Strø herred 8 gårde, der hver ydede $\frac{2}{3}$ sk. grot (1 sk. grot = 1 pund korn), 11 gårde ydede hver 3 pund korn og en hovedgård med 15 gårdsæder ydede 20 pund. Da Erslevs tabel (Valdemarernes Storhedstid, s. 139) viser, at 1 pund korn var den gennemsnitlige ydelse af 3 örtug jord, kan gårdene skønnes at svare til henholdsvis 2, 9 og 60 örtug jord. Hovedgården i Melby har rimeligvis hørt til kategorien stordrift; det samme har ladegårdene til de to hovedborge Dragsholm og Hjortholm sandsynligvis gjort, når betænkes, at ladegården til den tredje hovedborg, København, havde 240 örtug jord.

For fuldstændighedens skyld må anføres, at disse 1917 gårde endnu ikke udgør hele bispegodset, idet en væsentlig del af dette ikke specificeres, jf. RBJ Indledning, s. V. Når Erslev i Danmarks Riges Hist. II, s. 623—24, opgiver bispestolens gods til over 2600 gårde, har han altså vurderet denne uspecificerede del af godset til at omfatte 700 gårde.

² De danske Landbrug, s. 363.

Jordebogen 1370					Matriklen 1682. Sjælland				
Ørtugjord	Gårde	%	Ørtug- jord i alt	%	Td. htk.	Gårde	%	Td. htk. i alt	%
over50	26	1.6	2251 ¹ / ₂	16.5	over50	71	0.4	6842	6.0
20—50	82	5.1	2508	18.4	20—50	160	1.0	4646	4.1
12—20	260	16.2	3396	25.0	12—20	917	5.7	13122	11.5
8—12	89	5.6	797 ¹ / ₂	5.9	8—12	3109	19.2	29604	26.0
4— 8	487	30.3	2823	20.8	4— 8	8365	51.8	49979	43.8
2— 4	615	38.3	1755 ¹ / ₂	12.9	2— 4	2835	17.6	8670	7.6
1— 2	46	2.9	64 ¹ / ₂	0.5	1— 2	699	4.3	1058	1.0
ialt	1605	100	13596	100		16156	100	113921	100
Derudover 487 gårdsæder ¹ = 30,3 % af gårdene					Huse med jord: 1593 = 9,9 % af gårdene				

¹ I tallet er medregnet 7 småbrug på ¹/₂ ørtug jord.

Tabellen viser, at klasse 3, der kvantitetsmæssigt svarer til vort proprietærgårdsbegreb, procentvis har den største andel i jorden, nemlig 25.0 %. Det er indenfor denne størrelsesgruppe Henrik Pedersen søgte den middelalderlige hovedgård, og det er i denne klasses forholdsmæssige talrighed forklaringen på de ofte forbavsende høje middelalderlige afgifter må søges. Efter middelalderlig sprogbrug repræsenterer klassen de gårde, der kaldes *curie villicales* eller brydegårde. De middelalderlige hovedgårde, *curie capitales* eller *curie principales*, findes i de to øverste klasser, og de har i 1370 34.9 % under plov, men i 1682 kun 10.1 %. Tallene for øverste klasse, der svarer til begrebet stor-drift, er 16.5 mod 6.0 %.

4. Det er i sidstnævnte tal tabellens vel nok største overraskelse findes. I det følgende skal de metodiske forudsætninger både for den gængse opfattelse af de middelalderlige hovedgårde som små enheder som for den gjorte jävnførelse af RBJ med matriklen 1682 vurderes.

Det gængse billede af den lille middelalderlige hovedgård er hovedsageligt skabt af Henrik Pedersen. Hans fremgangsmåde var den, at han på grundlag af 'Trap' identificerede 199 der

nævnte middelalderlige hovedgårde og efter matriklen 1682 beregnede deres størrelse til gennemsnitlig $13\frac{1}{2}$ td. htk. eller 2–3 almindelige bøndergårde. Hertil knytter han følgende meget sigende bemærkning. »En nærliggende Indvending mod de i den følgende Oversigt meddelte Tal, er den, at de identificerede Gaarde kan have været meget større i Middelalderen eller nærmest følgende Tid, at de i Tidens Løb kan være bleven delvist eller helt udparcellerede, og at Tallene saaledes kan være ganske misvisende. Denne Indvending er dog i Virkeligheden ikke saa farlig, som den kunde synes at være. I saadanne Tilfælde, hvor en Gaard var delt mellem flere Brugere eller — noget som ofte fandt Sted ved disse større Ejendomme — hvor der sad flere Brugere paa den samme Gaard, er det samlede Komplex regnet sammen som en Enhed, og der er i Virkeligheden næppe nogen Grund til at nære større Betænkelighed for Resultatet.«¹ Trods forsikringen er det klart, at ræsonnementet bliver betydningsløs overfor middelalderlige kilders vidnesbyrd.

I sin disputats har Gunnar Olsen på et væsentligt punkt modificeret Henrik Pedersens opfattelse.² I stedet for som denne at bygge på matriklen 1682 og opfatte dens oplysninger som adækvate for middelalderen, omend med de anførte reservationer, går Gunnar Olsen ud fra de i 1774 bestående stordrifter — som han definerer som hovedgårde med over 50 td. htk. — og undersøger deres forhistorie siden 1525. For de 99 sjællandske hovedgårde — de udgjorde 38.5 % af alle, der fandtes i kongeriget — viser det sig, at de 37 er oprettet efter middelalderen. Om andre 47 stordrifter foreligger vidnesbyrd i dokumentmaterialet, der viser, at de i tidsrummet 1525—1774 har været genstand for store udvidelser, i 6 tilfælde foreligger vidnesbyrd om mindre udvidelser, og kun i 9 tilfælde tier kildematerialet fuldstændigt. Med skyldig hensyntagen til beviset e silentio konkluderer Gunnar Olsen, at stordriften har sin spirende be-

¹ Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17. Aarh., Hist. Tidsskr. 8. r. VI (1915—16), spec. s. 47.

² Hovedgård og bondegård (1957), s. 176—81 og 238; jf. artiklen Hovedgård i Kulturhistorisk Leksikon.

gyndelse i slutningen af middelalderen. Hans konklusion falder bedre i tråd med det her fremdragne materiale end Henrik Pedersens opfattelse. Alligevel er der en grundforskel. Efter Gunnar Olsens opfattelse må man grafisk forestille sig stordrifts-udviklingen som en nogenlunde jævnt stigende kurve, der begynder i slutningen af middelalderen og kulminerer i det 18. årh. Efter de ovenfor givne data må kurven derimod tænkes i 14. årh. at ligge væsentligt over det 18. årh.s niveau og kurvens linieføring som en bølgedal, hvor lavpunktet nås omkring 1450—1500. En metode, der går ud fra de bestående stordrifter i 1774 og undersøger deres forhistorie tilbage til 1525, kan i sig selv hverken bekræfte eller afkræfte dette; ifølge udgangspunktet vil den kun få fat i en lille del af materialet. Af de 26 stordrifter i 1370 er der således kun Tølløse, Gjorslev, Brorup, Selsø, Rårup og Ellinge, der fortsat eksisterer som stordrifter i 1774; af disse vil endda Brorup i statistikken optræde som eftermiddelalderlig stordrift, eftersom hovedgården blev udstykket i slutningen af middelalderen, men genoprettet i 1674¹. Af de resterende 20 hovedgårde er de 14 fuldstændigt udstykkede og 6 reduceret til mindre herregårde eller hovgårde. Den af Gunnar Olsen anvendte metode kan derfor kun bevise, at en del af de i 1774 eksisterende storgårde allerede må have eksisteret som storgårde i middelalderen. Overfor spørgsmålet om der har været flere eller færre, stiller den sig ganske neutral, så vist som det ikke har været en forudsætning for en stordrift i middelalderen, at den fortsat skulle være det i 1774.

Bemærkelsesværdigt og værd at anføre er en udtalelse af Erslev i Danmarks Riges Historie II (1902), s. 625. Her skildres, hvorledes udstykningen af storgårdene, der allerede var begyndt omkring 1300, kraftigt fortsattes på RBJ's tid; og dette gjaldt ikke blot for storgårdene. »Overhovedet var Udstykningen stadig fremadskridende; Brydegaarde og andre Gaarde, der havde mere Jord end de almindelige Bøndergaarde i Landsbyen, blev delte, og gennemgående synes man ved Middelalderens Slutning at være naaet til det Antal Bøndergaarde, der siden holdt sig

¹ Anførte værk, s. 306.

nogenlunde uforandret Aarhundreder igennem«. Formuleret på den måde, er tabellen ovenfor ikke andet end en illustration af Erslevs seneste opfattelse¹, at det er efter 1370 den moderne jordfordeling i landsbyerne skabes. Der bør dog fremhæves, at Erslev utvivlsomt med hovedgårde forestiller sig gårde af en mere beskeden størrelsesorden end tabellens. Det fremgår bl. a. af, at han tænker sig dem drevet ved lønnet tyende.

Lad os nu efterprøve de metodiske forudsætninger for tabel-
lens jævnførelse af oplysningerne i RBJ med matriklen 1682. Den hviler til en hvis grad — men også kun til en vis grad — på det af Aakjær fundne gennemsnitstal for en ørtug skyldjord på Sjælland, nemlig 1 ørtug = 4.34 td. land = 0.96 td. htk.¹, eller for at formulere det korrekt og få det nødvendige forbehold med: hvis man i 1370 har dyrket samme areal som i 1682 har

¹ I Valdemarernes Storhedstid (1898) havde Erslev nogle år i forvejen udtalt en helt anden opfattelse, idet han da mente, »at man allerede tidlig i Middelalderen baade hvad smaa og store Driftsenheder angaar nogenlunde var naaet til det, der siden holdt sig som det almindelige, og kan der ikke være Tvivl om, at Hovedmassen af Landets Jord er dyrket gennem smaa Bondergaarde« (s. 109). Den der fremsatte opfattelse har uden al tvivl spillet en større rolle for udformningen af det gængse billede af jordfordelingen i middelalderen end den han i 1902 giver udtryk for. De argumenter, han i 1898 støtter sig til, er en henvisning til J.L.s ledingsparagraffer, samt en tabel (s. 139) over skyldjord og landgilde i RBJ. Tabellen omfatter 718 gårde med tilsammen 3354 ørtug jord, hvoraf Erslev slutter, at hver gård gennemsnitlig har haft 7½ ørtug jord, hvilket svarer til en helgård senere. Fejlræsonnementet er, at *gennemsnitlig* opfattes som identisk med *normalt*. Efter den mere omfattende tabel ovenfor s. 283 har de 1605 gårde i RBJ gennemsnitlig 8½ ørtug jord, men det ville være særdele misvisende, at opfatte dette som normalstørrelsen for en gård. Lige så lidt kan man af J.L. udlæse, hvad der var den normale størrelse på en bondegård på dens tid. Den ændrede opfattelse i 1902 må vel opfattes som udtryk for, at Erslev er blevet klar over svaghederne i sit tidligere ræsonnement. — Forøvrigt beror de beregninger, Sv. Aakjær har foretaget vedrørende antallet af gårde i middelalderens Danmark, KVJ. Indledning s. 237—44, på samme forveksling af begreberne gennemsnitsstørrelse og normalstørrelse.

¹ KVJ. Indledning s. 92, jf. Land Measurement and Land Valuation in Medieval Denmark (The Scandinavian Economic Review VII) s. 128.

en ørtug skyldjord haft ovennævnte værdi. Forbeholdet er vigtigt, men har dog ingen afgørende indflydelse på tabellen. Deler man gårdene i 1682 i 7 størrelsesgrupper, følger deraf automatisk af den tilsvarende inddeling af gårdene i 1370, at der må have fundet store forskydninger sted. Teoretisk kunne man tænke sig, at det dyrkede areal i 1370 kun har været halvt så stort som i 1682; i så fald ville 1 ørtug svare til knap $\frac{1}{2}$ td. htk., og de fleste af de 26 hovedgårde ville miste deres karakter af stordrifter. Men størrelsesforholdet mellem de forskellige gårdklasser ændres ikke, og den uantagelige konsekvens ville blive, at smågårde under 2 td. htk. i 1370 har udgjort 41.1 % af det samlede gårdtal, mens procenten i 1682 er 4.3.

Det her tagne forbehold med hensyn til ørtugjordens gennemsnitsværdi hænger som sagt sammen med spørgsmålet om det dyrkede areal var større eller mindre i 1370 end i 1682. I betragtning af, at jorddyrkernes antal har været væsentligt større i 1370, er det ret sandsynligt, at det dyrkede areal også har været større, selv om det, som nedenfor vil blive understreget, ikke har bestået et simpelt talforhold mellem dyrket areal og antal jorddyrkere. Faktisk er det derfor kun på een måde eksistensen af de mange stordrifter kan anfægtes på. Fra landsby til landsby findes der vitterligt store udsving fra skyldørtugens gennemsnitsværdi, 0.96 td. htk. Teoretisk består derfor den mulighed, at skyldørtugen netop i den lokalitet, hvor stordriften ligger, har været af så ringe værdi, at anvendelsen af gennemsnitsværdien bliver misvisende. For at undersøge dette forhold og for i det hele taget at få overblik over, hvad der skete med de mange stordrifter efter 1370, er hver enkelt stordrifts data gennemgået og sammenholdt med adækvate oplysninger fra senere tid, for så vidt sådanne kan findes.

1. *Amager ladegård.* Hele Amager var i 1370 på 49 bol jord, deraf lå 10 til ladegården. I 1682 var der 1087.0 td. htk. på Amager, af hvilke 80.8 lå til ladegården. I 1370 dyrkes knap $\frac{1}{5}$ af Amager til ladegården, i 1682 knap $\frac{1}{13}$. I forhold til hartkornstallet 1682 har de 240 ørtug i 1370 svaret til 224 td. htk. Ladegården har altså i 1370 hørt til klassen superstordrifter, gårde på

over 200 td. htk., af hvilke der i 1682 kun fandtes 5 i hele landet (Vordingborg, Antvorskov, Gisselfeld, Frederiksborg og Jægersborg) og i 1774 kun 8¹.

2. *Lekkende*. Hovedgården havde 1370 114 ørtug jord samt ornum og ruth, hvis størrelse ikke specificeres. Landsbyens gårde dyrkede tilsammen 49 $\frac{1}{2}$ ørtug. I 1682 var landsbyens samlede hartkorntal 100.4, af hvilke 44.6 lå til hovedgården. Siden middelalderen havde denne opgivet et enemærke i Stensvedskov på 66 ørtug². Målt med matriklen 1682 har hovedgården i 1370 med ornummet og ruth været på mindst 114 td. htk. (i selve Lekkende er der i 1370 97 $\frac{1}{2}$ ørtug og 100.4 td. htk. i 1682). I 1370 har hovedgården foruden det store enemærke i Stensvedskov dyrket om ved $\frac{2}{3}$ af landsbyens jord; i 1682 er dens anpart reduceret til om ved $\frac{2}{5}$.

3. *Slagslunde*. Hovedgården havde 1370 60 ørtug jord, i hvilke der såedes 50 ørtug korn, samt 3 ornumjorder med 54 ørtug korn i udsæd. De 10 gårde i landsbyen havde tilsammen 60 ørtug jord og 50 ørtug udsæd. Hovedgården havde altså 68 % af landsbyens jord under plov. I 1682 var der 122.1 td. htk. i Slagslunde, af hvilke dog kun 29.5 eller 24.2 % lå under hovgården. Målt med 1682 har hovedgården i 1370 svaret til 83 td. htk.

4. *Tuse*. 1370 var der 8 bol i landsbyen, af hvilke 4 lå til hovedgården. 1688 var den udstykket, og hele landsbyen var på 159.12 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 svaret til 79.56 td. htk.

5. *Jyllinge*. Hovedgården på 4 bol i 1370 er senere blevet udstykket. Da der mangler oplysninger om landsbyens samlede boltal kan sammenligning ikke drages.

6. *Havelsemagle*. Hovedgården omfattede i 1370 4 af landsbyens 8 bol. Senere udstykket. Landsbyen havde 1682 128.26 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 svaret til 63.13 td. htk.

7. *Ballerup*. Til hovedgården lå i 1370 2 bol i Ballerup og 2 i Agerup. I Ballerup var der desuden 3 bol, som dyrkedes af bispens bønder, og 1 bol tilhørte kapitlet. Hovedgården senere udstykket. 1688 havde Ballerup og Agerup henholdsvis 105.80 og 47.40 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården i 1370 svaret til 118.0 td. htk.

8. *Mose*. Hovedgården havde i 1370 3 bol samt et bol i Udby.

¹ Gunnar Olsen, anførte værk, s. 177. Ifølge hans data er det sandsynligt, at Vordingborg slots ladegård og Antvorskov kloster ladegård allerede har ligget omkring 200 td. htk. i middelalderen.

² Se ndf. s. 304.

I 1688 var gården kun på 18.7 td. htk. og drives som avlsgård under Hørbygård¹. Både hovedgård og dyrket areal må være væsentlig formindsket siden 1370.

9. *Tølløse*. Hovedgårdens areal i 1370 angives ikke, derimod opgives dens udsæd til $9\frac{1}{2}$ læster korn = 456 td. I Frederik III.s matrikel 1662 siges hovedgårdens totale udsæd at være 96 td. rug og byg samt 11 td. havre og dens årlige udsæd 64 td. rug og byg og 7 td. 2 skp. havre. Denne opgivelse er sikkert alt for lav og at opfatte som typisk udslag af 'selvangivelse', men ifølge opmålingen 1682 var hovedgårdens totale agerareal — under drift og i hvile — 305.0 td. land, hvilket viser, at hovedgården på det tidspunkt ikke på nogen måde kan have haft en udsæd som i 1370. Forholdet er særlig interessant, fordi Tølløse hører til den kategori af middelalderlige gårde, der ifølge Gunnar Olsens data har haft betydelige udvidelser i 16. og 17. årh.¹ Og dog må Tølløse i 1370 have haft et større tilliggende end i 1682, da den havde 88.53 td. htk.

10. *Ris*. Hovedgårdens udsæd angives i 1370 til mere end 8 læster korn = 368 td. Den udstykkedes senere i 4 gårde og 1688 er disse gårdes agerareal 322 td. land, der vurderes til 63.49 td. htk. Ligesom ved Tølløse må slutningen blive, at den middelalderlige gård har haft et væsentligt større tilliggende; i hvert fald har den svaret til 63.49 td. htk.

11. *Serridslev*. Hovedgården var 1370 på 90 ørtug jord. Den gik senere sammen med bispens bønder i landsbyen over til kronen under Erik af Pommern; på reformationstiden afstodes dette gods til København og blev udlagt som fællede. En sammenligning er derfor umulig. Iøvrigt fremgår det af kronens jordebog 1492, at hovedgården allerede da er udstykket i to store gårde og en del af dens jord lagt til landsbyens øvrige gårde².

12. *Gjorslev*. I 1370 lå 3 af landsbyens 6 bol under hovedgården. I 1682 har hovedgården opslugt hele landsbyen og er på 136.84 td. htk. Målt med 1682 har den middelalderlige hovedgård haft 68.42 td. htk. Gjorslev er foreløbig det første eksempel på, at den eftermiddelalderlige hovedgård er større end den middelalderlige.

13. *Brorup*. 1370 havde hovedgården 3 bol, hvilket var al jord i landsbyen. Hovedgården blev udstykket i det 15. årh., men

¹ Gunnar Olsen, s. 159 og 356. Endnu i 1586 var jorden i Mose øde, Kr. Sk. I, s. 307.

¹ Gunnar Olsen, s. 315, 319, 321, 330.

² Se s. 293.

genopstod 1674, da alle landsbyens gårde nedlagdes¹. Dens hartkornstal var 1682 85.84 td., hvilket altså korresponderer med de 3 bol i 1370.

14. *Selsø*. Hovedgården havde 1370 de 3 af landsbyens 8 bol. Den havde i 1682 83.49 td. htk., men var da fornylig bleven udvidet med den i 1669 nedlagte landsby Vestbys jorder m. m.² I Vestby var der imidlertid i 1370 en hovedgård på 60 ørtug jord, som senere nedlagdes. I Selsøs hartkornstal indgår således både dens egne 72 ørtug i 1370 samt de 60 ørtug, som hovedgården i Vestby havde på samme tid.

15. *Skuldelev*. Hovedgården var 1370 på 3 bol. Senere udstykket. Da der ikke fremgår, hvormange bol, der 1370 fandtes i landsbyen, kan sammenligning ikke drages.

16. *Haslev*. Hovedgården havde 1370 halvdelen af landsbyens 6 bol. Den var allerede udstykket 1519 og hele landsbyen havde 1688 137.97 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 haft 68.99 td. htk.

17. *Utterslev*. Hovedgården havde 1370 3 af landsbyens 9 bol. Senere udstykket. Landsbyen havde 1682 138.17 td. htk. og i forhold hertil har hovedgården 1370 haft 46.23 td. htk.

18. *Bagsværd*. Hovedgården var 1370 på 3 bol og desuden havde bispem 1⁵/₈ bol, hvilket vistnok ukorrekt³ siges at udgøre hele landsbyen. 1682 havde landsbyen 95.48 td. htk., af hvilke 40.00 lå til hovedgården. Hvis oplysningen i RBJ er korrekt, har hovedgården 1370 haft 61.92 td. htk. i forhold til 1682.

19. *Tollerup*. Hovedgården har 1370 3 bol. Bebyggelsen senere forsvundet.

20. *Gundsømagle*. Hovedgården var 1370 på 3 bol og blev som ovenfor vist senere formindsket. Da kapitlets bolandele ikke kendes, kan sammenligning med 1682 ikke drages.

21. *Ellinge* (Birkholm). Hovedgården havde 1370 6 læster korn i udsæd = 288 td. Desuden var der 8 landboer i landsbyen, hvis tilliggende ikke opgives. I 1682 havde Birkholm og de 5 tilbageværende gårde i Ellinge tilsammen 287.8 td. land. Da Birkholm ifølge Gunnar Olsen omkring 1632 er blevet udvidet med 7 bøndergårde i Ellinge¹, må disse data forstås på den måde, at hovedgården efter 1370 har afgivet jord til bønderne og igen udvidet sig i 1632, uden dog at nå samme størrelse som i 1370, idet dens totale agerareal 1682 er 196.1 td.

¹ Gunnar Olsen, s. 306.

² Gunnar Olsen, s. 331.

³ Jf. ovf. s. 266.

¹ Gunnar Olsen, s. 321.

22. *Rårup* (Cathrineberg). Hovedgården havde 1370 3 bol, men da de øvrige bol i landsbyen ikke anføres, kan sammenligning med 1682 ikke drages. 1669 blev hele landsbyen inddraget under hovedgården², og med sine 156.76 td. htk. i 1682 er den utvivlsomt større end den middelalderlige hovedgård, og i den henseende en pendant til Gjorslev.

23. *Vestby*. Hovedgården havde 1370 $2\frac{1}{2}$ bol. Bebyggelsen er senere forsvundet, se under Selsø.

24. *Dråby*. Hovedgården havde 1370 $2\frac{1}{2}$ bol, senere udstykket. Da landsbyens samlede boltal ikke opgives, kan sammenligning ikke drages.

25. *Himmelev*. Hovedgården, der senere er udstykket, havde 1370 $2\frac{1}{8}$ bol, men også her mangler byens samlede boltal.

26. *Farum*. Hovedgården havde 1370 $52\frac{1}{2}$ ørtug jord og 30 landboer tilsammen 90 ørtug. I 1682 havde Farumgård 17.07 td. htk. og de øvrige 19 bøndergårde tilsammen 118.20. Målt med 1682 har hovedgården 1370 haft 49.83 td. htk. I 1370 dyrker den $\frac{3}{8}$ af landsbyens jord, i 1682 kun $\frac{1}{7}$.

Resultatet kan sammenfattes således: Af 26 stordrifter i 1370 er 14: Tuse, Jyllinge, Havelsemagle, Ballerup, Ris, Serridslev, Brorup, Skuldelev, Haslev, Utterslev, Tollerup, Vestby, Dråby og Himmelev forsvundet som storgårde efter 1370 og inden nyere tid, og jorden givet til bønderne. Stærkt reduceret i areal er 8 eller 9: hovedgårdene på Amager, i Tølløse, Ellinge, Farum, Slagslunde, Mose, Gundsømagle, Lekkende og (vistnok) Bagsværd. Et større areal end i 1370 har kun Gjorslev og Rårup, samt Selsø, der dog 1682 også omfatter jord, der 1370 lå til den middelalderlige stordrift i Vestby på 60 ørtug jord.

5. Hermed turde det stå fast, at det er i tiden efter 1370, at det sjællandske bondesamfund skabes, som vi kender fra matriklen 1682. Udviklingen har været karakteriseret af en bevægelse mod midten. Jord tages fra de store og største gårde, som i 1370 dyrker $\frac{3}{5}$ af jorden, og gives til de mindre gårde og til de oprindelige arbejdere på storgårdene, gårdsæderne, af hvilke en betydelig del indrulleres i gårdmandsklassen. I det følgende skal der gives nogle flere eksempler på den udstykning, som vi allerede har set virke i Starreklinte og Gundsømagle. Som kri-

² Gunnar Olsen, s. 331.

terium for ændring af gårdenes indbyrdes størrelsesforhold må kornydelsen i pund (= 4 td.) anvendes, da de senere jordebøger som bekendt ikke kender begrebet skyldørtug.

Horve, Ods herred.

Før 1370	1370	1591
3 g. à 12 pund	1 g. à 12 pund	1 g. à 5 pund
1 g. à 7 -	2 g. à 9 -	1 g. à 3 -
2 g. à 6 -	2 g. à 6 -	3 g. à 2 ¹ / ₂ -
6 gs.	1 g. à 3 -	2 g. à 2 -
1 ødejord	3 gs. à 1 ¹ / ₂ -	5 g. à 1 ¹ / ₂ -
	3 gs. à 1 -	9 g. à 1 ¹ / ₂ -
6 g. + 6 gs.	6 g. + 6 gs.	21 g.
Ydelse 55 pund	Ydelse 52 ¹ / ₂ pund	Ydelse 31 ¹ / ₂ pund

Omkring 1370 var man ved at omorganisere driftsforholdene i Hørve. De 6 gårdsæder, som »tidligere lå til brydegårdene« havde fået egen jord, var blevet forvandlet til gårdsædegårde med ydelser fra 4 til 6 td. korn årligt. Jorden var taget fra de store brydegårde, samt sandsynligvis fra den lille ødejord på 2 ørtug skyld, selv om dette ikke udtrykkeligt siges. Ændringen er ikke i jorddrottens favør, idet brydegårdene for den afståede jord får en nedsættelse på 10 pund korn, medens de nye gårdsædegårde kun indbringer 7¹/₂ pund. Sammenholdt med jordebogen 1591¹ har dette dog kun været en svag begyndelse, hvilket umiddelbart fremgår af sammenstillingen.

Hørve og Bjergesø er interessant, fordi det af RBJ fremgår, at det er på dennes affattelsestid, at gårdsæderne i disse landsbyer får egen jord og bliver sat i smør- og kornskyld. Det fremgår umiddelbart, at rentabilitetssynspunkter ikke har været bestemmende. Den fortsatte udligning efter 1370 er ligeledes sket mod godsledelsens snævrere økonomiske interesser. Bemærkes må også, at skønt det givetvis er sket en demokratisering af jordfordelingen i de to landsbyer, findes der dog 1591 i begge

¹ I Dragsholm lens jordebog skelnes udtrykkeligt mellem de 21 gamle bispelige gårde og de 3 gårde, som kronen havde erhvervet efter reformationen, Kr. Sk. I, s. 200, 208 og 313.

Bjergesø, Ods herred.

Før 1370	1370	1591
3 g. à 12 pund	2 g. à 9 pund	1 g. à 5 pund
2 g. à 6 -	1 g. à 6 -	2 g. à 3 -
1 g. à 4 ¹ / ₂ -	3 g. à 3 -	6 g. à 2 -
6 gs.	2 gs. à 1 ¹ / ₂ -	4 g. à 1 ¹ / ₂ -
	1 gs. à 1 -	
	1 gs. à 1 ¹ / ₂ td. smør	
	2 gs. yder intet	
<hr/>		
6 g. + 6 gs.	6 g. + 6 gs.	13 g.
Ydelse 52 ¹ / ₂ pund	Ydelse 37 pund og 1 ¹ / ₂ td. smør	Ydelse 25 pund

en stor gård med 20 td. korn i landgilde. Ligesom Gundsømagle med sine store gårde i nyere tid tjener det til at illustrere, hvor endnu mere storgårdspræget disse landsbyer må have været i middelalderen.

De næste eksempler viser middelalderlige stordrifters udstykning.

Serridslev, Sockelund herred.

1370	1492
1 hg. + 5 gs. yder (30 pund)	2 g. à 5 pund
6 g. à 4 pund	9 g. à 2 -
5 g. à 2 -	1 g. à 1 -
<hr/>	
1 hg. + 5 gs. + 11 g.	12 g.
Ydelse 64 pund	Ydelse 29 pund

Hovedgårdens ydelse anføres ikke i 1370, men da der af hver øre jord, bønderne dyrker, ydes 1 pund korn, kan ydelsen af hovedgårdens 30 øre jord sættes til 30 pund. I 1370 dyrker hovedgården med sine 5 gårdsæder 90 ørtug jord, og de 11 gårde tilsammen 108 ørtug. I 1492 er de 5 gårdsæder forsvundet og hovedgården delt i 2 store gårde. Desuden må ifølge forholdet mellem ydelserne en del af hovedgårdens jord være blevet overladt bønderne, idet fæstegårdens jord i 1370 forholder sig til hovedgårdens som 12:10, medens forholdet i 1492 er som 19:10.

Tuse, Tuse herred.

1370	1554
1 hg. à 4 bol med 7 gs. yder (ca. 64 pund)	3 g. à 6 pund
1 g. à $\frac{3}{8}$ - - 26 groter	4 g. à 27 groter
1 g. à $\frac{5}{16}$ - - 20 -	2 g. à $22\frac{2}{3}$ -
7 g. à $\frac{1}{4}$ - - 17 -	7 g. à 18 -
8 g. à $\frac{3}{16}$ - - 13 -	6 g. à 14 -
1 g. à $\frac{1}{16}$ - ode	
<hr/>	
1 hg. = 4 bol + 7 gs. + 18 g. = 4 bol	22 g.
Ydelse ca. 64 pund + 269 groter	Ydelse 18 pund + $363\frac{1}{3}$ groter

I 1554 er hovedgården ifølge Roskildegårds jordebog udstykket i 3 store bøndergårde, der ifølge præsteindberetninger 1651 hver var på 1 bol. Hovedgårdens fjerde bol samt den lille ødegårdsjord er blevet fordelt på landsbyens øvrige gårde, hvis antal siden 1370 er øget fra 18 til 19 gårde; samtidig er dog 7 gårdsædestavne forsvundet. Normalt er gårdgruppernes ydelser eksakt blevet forøget med 1 grot¹, reelt har pengeinflationen bevirket en betydelig lettelse af byrderne. Da RBJ regner med 1 sk. grot = 1 pund korn², svarer bøndernes ydelser af de 4 bol i 1370 til $22\frac{5}{12}$ pund = $89\frac{2}{3}$ td. korn ($269:12 \times 4$), medens de efter den kgl. naturalietakst fra 1544, der sætter 1 td. korn = 2 mark penge³, i 1554 kun har ydet ca. 27 td. korn af 4 bol jord. Under forudsætning af, at ydelsen af hovedgårdens skyldjord i 1370 har været de normale 1 pund korn af hver øre jord, har hovedgården ydet 64 pund korn, idet hvert bol var på 2 mark skyldjord. Den totale ydelse af bispens jord i Tuse har således udgjort ca. 282 td. ($64 + 22\frac{3}{4}$ pd.), medens den i 1554 svarer til 106 td.⁴

¹ Jordebogen 1554 har ydelserne 20 sk. 3 den. (= 243 den. = 27 groter); $13\frac{1}{2}$ sk. (= 162 den. = 18 groter); $10\frac{1}{2}$ sk. = 126 den. = 14 groter).

² RBJ s. 73: tres (coloni) dant iii pund annone videlicet quilibet vnum pund et duos solidos grossorum.

³ Aakjær, Maal, Vægt og Taxter, s. 252. — 1 sk. grot (12 groter) var lig $\frac{108}{192}$ mark.

⁴ Rimeligvis kan man af de senere ydelser slutte, at udstykningen er sket kort efter 1370, idet de $363\frac{1}{3}$ grot, som senere ydes af de 5 bol jord, på det tidspunkt har svaret til pundydelse af de 3 bol jord, nemlig 30 pund korn ($363\frac{1}{3}:12 = 30\frac{1}{16}$) mod 18.

Som et tredje eksempel på en middelalderlig hovedgårds udstyknings skal Maglebys data gives, således som de fremgår af den indførelse, der omkring 1402 er gjort i RBJ¹, sammenholdt med skødet til Peder Svave 1540. Eksemplet har den særlige interesse, at hovedgården forud for indførelsen 1402 havde tilhørt adelen, nemlig i 1346 hr. Jacob Nielsen Rane, senere hr. Folmer Jacobsen Lunge.

Magleby, Stevns herred

1402	1540
1 hg. og 6 g. yder 39½ pund	25 g. yder 2 pund korn og 2 sk. grot
3 g. à 10 pund = 30 -	4 g. - 1 - - -1 sk. grot
11 g. à 5 - = 55 -	1 g. - 2 - - øde
2 g. à 4 - = 8 -	3 g. - 1 - - øde
17 g. à 2½ - = 42½ -	3 ødejorder yder 3 pund og 2 sk. grot
9 g. à 2 - = 18 -	
<hr/>	
1 hg. ÷ 48 g. yder 193 pund	33 g. + 3 ødejorder yder 62 pund + 55 sk. grot

Som man ser, er hovedgården forsvundet 1540 og gårdene praktisk talt alle gjort ens i marken. Ændringen har samtidig betydet en væsentlig sænkning af ydelserne, vistnok endnu større end den, den ovenfor givne sammenstilling giver udtryk for. Sagen er, at de 55 sk. grot i skødet nok benævnes *landgildepenge*, men temmeligt sikkert er *tenestepenge*. Da forholdet har principiel betydning for de her dragne sammenligninger mellem middelalder og nyere tid, er en kort bemærkning om den metodiske behandling af de problemer, der knytter sig hertil, på plads. En fæstebondes ydelser, således som de findes i jordebøger fra nyere tid, har basis i to forskellige retsforhold, 1) afgift af den lejede jord og 2) afgift af bonden til sin husbond for *forsvar*, *herlighed*, *hold*, eller hvorledes det nu benævnes. Sædvanligvis falder jorddrot og husbond sammen, men ikke altid, således ifølge sagens natur aldrig ved kirkernes gårde, hvor afgiften af jorden tilhører kirkens *fabrica*, mens de andre ydelser, småredslen, tejerne o.s.v. tilfalder den, der har forsvaret. I sådanne tilfælde ses klart, at afgiften af selve jorden som regel næsten

¹ RBJ s. 4—5 og Indl. s. VI.

altid har været fikseret i pund korn. Det samme fremgår som regel også af ødegårdene, hvor jorden dyrkes af andre bønder mod ydelsen af jordens kornafgift, men hvor jorddyrkerens personlige ydelse til sin husbond forsvinder, idet de, der overtager jorden i forvejen jo har deres husbond. I tilfældet Magleby ses dette ved de tre øde gårde og er et af indiciene for, at *landgildepenge* i Magleby hører til herlighedsbegrebet¹. Det er i denne forbindelse grund til at gøre opmærksom på et andet forhold af principiel interesse. Hvis de mange småydelse, der hører til herlighedsbegrebet, er senere end RBJ, har jorddroten i disse fået en delvis erstatning for tabet i selve ydelsen af jorden. I 1540 yder hver af de 25 gårde 2 pund korn, 2 sk. grot landgildepenge, 5 sk. kopenge, 1 lam, 1 gås, 2 høns og $\frac{1}{2}$ svin. I matriklen 1664 beregnes disse ydelser tilsammen til $10\frac{1}{4}$ td. landgildehartkorn²; hver bonde har således svaret 8 td. korn af jorden og $2\frac{1}{4}$ i herlighedsafgifter. Den totale afgift af bondejorden i Magleby i nyere tid er 325 td. korn, hvilket ved første øjekast kunne begrunde den opfattelse, at ydelsen af jorden siden 1402 nok er dalet fra 772 td. til 248 td. korn, men i samme periode har jorddroten dog opnået en vis kompensation ved pålægning af herlighedsafgifter svarende til 77 td. korn. Synspunktet er imidlertid næppe rigtigt. Normalt anføres i RBJ kun ydelsen af jorden, men der fremgår dog utvetydigt af forskellige sidebemærkninger, at bønderne også i 1370 har præsteret ydelser udover de rene jordydelse; således bemærkes under Hammer og Bårse herred, at alle gårde i disse herreder yder »agnum in estate, duas aucas et iiii or pullos in hieme. Item dant omnes insimul . . . lx pecora viua et centum xx oues antiquas uiuas et duas lestars auene in vere pro semine episcopi . . . Item dant pro seruicio estiali circa iiii or lagenas butiri«³. Den eneste herlighedsydelse, som vistnok er yngre end 1370, er gæstierafgiften; da den som regel er 1 td. havre, der svarer til $\frac{1}{2}$ td. htk., af

¹ Ydelser af selvejerbønder, navnlig deres innepræstationer, ses også lejlighedsvis ukorrekt at blive benævnt landgildepenge.

² Nr. 1806.

³ RBJ, s. 14.

hver gård, har dette imidlertid ingen større betydning for de her anstillede sammenligninger. Afgiften må iøvrigt betragtes som afløsning af en realtyng, der må have været en alvorlig belastning af fæstebonden i ældre tid.

Både i 1402 og 1540 er der betydeligt ødegods i Magleby. En sammenligning viser imidlertid, hvilke helt andre problemer ødegodset 1402 har rejst for jorddroten end dem, han var stillet overfor i 1540. På sidstnævnte tidspunkt var der 4 ødegårde og 3 ødejorder i Magleby. Distinktionen angiver sikkert, som Skrubbeltrang har udviklet¹, at gårdene i førstnævnte tilfælde temporært var ubesatte, men at bygningerne forefandtes, mens de i sidstnævnte har stået så længe øde, at bygningerne er forsvundne eller har måttet betragtes som værdiløse. Ødegårde i betydning ubesatte gårde må have eksisteret til enhver tid. Kun et konstant og meget væsentligt overskud af fæstekandidater ville have kunnet forhindre dette. Et alvorligere problem var ødejorderne, fordi de viser, at rammen var for stor, at der var udlagt jord til flere gårde end der var fæstere til. Alligevel var de økonomiske tab for jorddroten i 1540 til at overse og bære. I Magleby, som i 1540 efter nyere tids forhold havde en ødegårdsprocent over normalen, bestod tabet faktisk kun i herlighedsydelse af 7 gårde, hvilket har andraget ca. 15 td. korn, samt i bortfald af de personlige arbejdspræstationer af 7 gårdfæstere. Selve kornydelsen af jorden blev ydet af de andre gårde. Trods alt ingen grund til at foretage drastiske omlægninger i landsbyen med generel nedsættelse af jordydelse for at drage fæstere til. Matriklerne i 17. årh. viser da også, at ødegodset senere er blevet bebygget.

Anderledes i 1402. På det tidspunkt var foruden hovedgården 15 gårde øde. For jorddroten betød det et indtægtstab på $73\frac{1}{2}$ pund eller 294 td. korn udaf en samlet indtægt på 193 pund² eller 772 td. Men det er værd at lægge mærke til,

¹ Husmand og Inderste, s. 32 flg.

² De fleste gårde yder $2\frac{1}{2}$ eller 5 pund korn. I 9 tilfælde står blot, at gården er på 1 eller 2 øre skyld, da 12 øre jord i anden forbindelse sættes lig en ydelse på 30 pund, følger at 1 og 2 øre skyld har ydet henholdsvis

at de 33 gårde, som dog stadigvæk er besatte i 1402, og som nogenlunde svarer til landsbyens gårdtal i nyere tid, stadigvæk yder 119 $\frac{1}{2}$ pund korn eller nær det dobbelte af ydelserne i 16. årh. Hvorfor denne fortsatte nedgang? I et senere afsnit skal svaret søges givet.

De her givne eksempler må sammen med de tidligere beskrevne udstykninger i Starreklinte og Gundsømagle anses for tilstrækkelige til at vise, hvorledes det middelalderlige storgods- og storgårdsprægede samfund er blevet afviklet. De kunne suppleres væsentligt, men indeholder principielt ikke nye træk. Hovedbeviset for demokratiseringen af landsbyen ligger som nævnt ikke i disse eksempler, men i tabellen s. 283. Iøvrigt vil der i det følgende blive lejlighed til udfra andre synspunkter at vise, hvorledes hovedgårdene i Farum og Lekkende formindskedes.

6. Set fra jorddrottens synspunkt har tiden omkring 1400 været en krisetid, set fra jorddyrkerens en fremgangstid. Det har sikkert været flere herremænd end Anders Glob, der gik fallit på Brøndumgård omkring 1400¹, og væbneren Vide Videsen og hustru, der 1391 måtte pantsætte deres hovedgård Hessel for 100 mark lybsk, »recognoscentes se propter penuriam hungærthrong dictam hoc fecisse«², som ikke har kunnet tilpasse deres levestof efter de stærkt dalende jordafgifter. For bonden har de formindskede ydelser ikke været den eneste bedring tiden bragte, en anden, måske ligeså betydningsfuld, har været den, at de mange småbrug, der fandtes, ved sammenlægninger og ved tildeling af jord fra de udstykkede storgodser og storgårde forvandlede til den fæstegård med en normalstørrelse på 4—8 td. htk., som vi kender fra senere tid. Denne naturlige konsekvens af udviklingen og som tabellens talforhold udtrykker, skal her konkretiseres med et par eksempler. De har desuden den fordel, at de giver anledning til nogle vurderende betragt-

2 $\frac{1}{2}$ og 5 pund. Ved 3 gårde anføres hverken ydelse eller skyld. De er her beregnet til mindste ydelse, 2 $\frac{1}{2}$ pund.

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 229—30.

² Repert. I nr. 3815.

ninger over forholdet mellem dyrket areal i middelalder og nyere tid.

I 1370 var der i Farum en hovedgård med 12 gårdsædestavne og $52\frac{1}{2}$ ørtug jord. Desuden fandtes 30 landbogårde i landsbyen med tilsammen 90 ørtug jord, hver gård på 3 ørtug jord. Ifølge matriklen 1682 var Farumgård på det tidspunkt på 17.07 td. htk. og havde 107.3 td. agerland. Resten af landsbyen, 118.20 td. htk. og 723.0 td. land, var fordelt på 19 fæstegårde, der gennemsnitlig havde 6.22 td. htk. og 38.5 td. land. Målt med matriklen 1682 har 1 ørtug jord svaret til 0.95 td. htk. og 5.9 td. land; hver landbogård i 1370 har altså haft 2.85 td. htk. og 17.7 td. land. Forvandlingen af disse små landbogårde til fæstegårde af den normale størrelse er sket ved, at man har nedlagt 11 af de i 1370 eksisterende landbogårde; desuden har man taget 32.8 td. htk. eller 302.4 td. land fra hovedgården 1370. Derved har de 19 fæstegårde fået den størrelse, de har i 1682.

Et andet illustrerende eksempel skal anføres fra Lunderød i Merløse herred. Her var der i 1370 18 gårde, hver på 3 ørtug jord. I tiden 1558 til 1682 vides landsbyen kun at være på 8 gårde. Landsbyen havde 1682 318.4 td. land og 61.25 td. htk., hver gård gennemsnitlig 39.8 td. land og 7.66 td. htk. Dette er opnået ved nedlæggelse af 10 gårde efter 1370. Målt med matriklen 1682 har hver landbo haft 17.7 td. land og 3.45 td. htk. i 1370.

Her kan i hvert fald i første øjeblik en vis tvivl melde sig. Har det større antal jorddyrkere i 1370 ikke automatisk medført, at det dyrkede areal har været tilsvarende større? Dette gælder sådan set ikke blot for forholdene i Farum og Lunderød, men rækker videre. Det aakjærse gennemsnitstal på $4.34 = 0.96$ td. htk. pr. sjællandsk skyldørtug hviler på antagelsen, at det dyrkede areal i 1682 er identisk med middelalderens. Dette er i sig selv ubeviseligt, og man kunne af det forhold, at der i 1370 var 2089 brug på bispens jord, hvor der i nyere tid var 1501, fristes til at slutte, at eftersom Aakjærs gennemsnitstal 0.96 td. htk. praktisk talt stammer fra samme gods, har værdien af en ørtug jord i 1370 på grund af større dyrkningsintensitet

ligget omkring 1.25 td. htk. Imidlertid har dette næppe været tilfældet, fordi et andet betydningsfuldt forhold spiller ind. Markbøgerne 1682 viser som bekendt, at praktisk talt alle landsbyer har jord, der karakteriseres som »ond«, »udygtig«, »havrejord« og lign., d.v.s. jord, der ikke kan gå under normal omdrift og økonomisk ligger på grænsen af, hvad det kan lønne sig at dyrke. Overført på Lunderød betyder det, at de 18 gårde i 1370 ikke på nogen måde kan have dyrket et areal om ved 225 % større end i 1682, men at det større gårdtal er opnået ved, at gårdene har haft et væsentligt mindre jordtilliggende end senere. Som følge heraf har de sikkert også set med mindre kritiske øjne på marginaljorden end deres mere heldigt stillede efterfølgere i 17. årh. har kunnet gøre. Hvor meget det forhold betyder for det aakjærske gennemsnitstal er umuligt at beregne. Vi kan kun påpege, at hvis gennemsnitsværdien blot har været 1.05 i stedet for 0.96 har antallet af stordrifter på bispegodset ikke været 26 men 40, idet der ligger en gruppe på 14 hovedgårde à 48 ørtug jord lige under den anvendte 50-ørtuggrænse.

Det her påpegede forhold, at jorddyrkeren i højere grad end senere har været presset ud på marginaljorden og hans stilling som følge heraf har været prekær og sårbar, indtager idag en central stilling i den europæiske litteratur, der beskæftiger sig med grundelementerne i krisen¹. Kronologisk hører dette problem først og fremmest til krisens første fase, herhjemme tiden omkring 1200, da befolkningspresset kulminerede. Kun for så vidt det kan have bidraget til — og rimeligvis har —, at et oprindeligt positivt fødselstal blev forvandlet til et negativt, spiller forholdet en rolle i krisen omkring 1400. Omkring 1200 må menneskene have manglet jord, omkring 1400 var det vitterligt omvendt.

7. Efter udredning af hvordan den middelalderlige jordfordeling blev afviklet, skal spørgsmålet *hvorfor* belyses. Erslev, der er klar over tendensen, men ikke over omfanget, skriver herom i Danmarks Riges Historie II, s. 625 flg.: At en Hovedgaard ofte blev nedlagt, naar den fra den enkelte Adelsmand

¹ Jf. det nedenfor s. 341 note 1 omtalte værk af Duby, s. 564 flg.

gled over til en Biskop¹ eller Kloster, tyder jo på, at Hovedgaardstriften ikke i sig selv var økonomisk lønnende. Dog viser sig i denne Tidsalder Begyndelsen til et System, der skulde ændre dette Forhold, idet der spores, at man er begyndt paa at anvende *Hoveri af Fæstebønderne* (fremhævet af Erslev) til at bestride det Arbejde, der forefaldt paa Herregaarden«. Dette udvikles videre: Gårdsæderne får jord i landsbymarken mod arbejdspligt til hovedgården, og en del af landboernes landgilde konverteres til arbejdsydelse; således har landboerne i Troelstrup i Ringsted herred ifølge RBJ fået halveret deres landgilde mod at præstere et dagsværk om ugen til hovedgården i Haslev, om efteråret i høstens tid dog 4 dagsværk og ved højbjærgningen 2 dagsværk om ugen. Ordningen frembød fordele for begge parter. Jorddrotten kunde indskrænke sit tyendehold og »Fæstebonden lod sig vist let friste til at paatage sig en vel ret ringe Arbejdspligt, når han derved kunde opnaa en Nedsættelse i sit Landgilde eller andre Fordele. Men det var en skæbnsvanger Vej, man kom ind paa; det rene Fæsteforhold fik en anden Karakter, naar Herremanden paa den Vis kunde byde over Fæsterens Arbejde, Landboen fik derved noget af Tyendets Præg«².

¹ Tanken, at hovedgårdene på roskildebispens gods oprindeligt har været adelsgårde, uddybes i det følgende. »I Roskildebispens Jordebog træffer man foruden de større Gaarde, hvor Bispens Fogeder boede og ud fra hvilke de førte Tilsyn med det omliggende Fæstegods, talrige Hovedgaarde, der er kommet i Bispens Eje, men de er oftest halvt opløste; tidligere Gaardsæder har faaet Jord udlagt af Hovedgaardens Grund, og den Gaard, som i sin Tid har givet Plads for en Adelsfamilie, er nu sunket ned til at drives som en storre Bondegaard«. Overfor tankegangen må indvendes, at vi kun om hovedgårdene i Ris og Magleby ved, at de tidligere har været i adelig besiddelse (Hak og Rane-Lunge). Til gengæld ved vi positivt, at hovedgårdene i Serridslev, Utterslev, Bagsværd og på Amager ligger på jord, som allerede 1186 tilhorte bispens (Kbh.s Dipl. I, nr. 1), endvidere at Selsø ligger på jord, som i hvert fald i slutningen af 13. årh. var i bispens besiddelse (Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 311 og 403). Hovedgårde kan altså udvikle sig både på adels- og bispegods, i sig selv en selvfolgelig konstatering.

² Anf. værk, s. 626—27; Erslevs fremstilling går let ændret igen hos Arup: Danmarks Historie II, s. 120—21.

Erslevs udredning er præget af hans sædvanlige sans for logisk syntese. Men hovedgårdene blev vitterligt ikke udstykket, fordi de var uøkonomiske — i betydning urentable —, de blev udstykkede til trods for, at den ordning, der trådte i stedet var langt mindre givtig for jorddroten. Det er hovedindvendingen mod den erslevske konstruktion. Hertil kommer så, at den af Erslev konstruerede causale sammenhæng mellem hove-riets opståen og standsningen af hovedgårdenes udstykning ikke har støtte i kilderne.

For at illustrere første punkt skal jeg minde om Magleby's data. Forud for 1402, da hovedgård og landsbyens gårde var besatte, har den totale ydelse været 193 pund korn. I 1402, da hovedgård og 15 gårde var øde, ydede de resterende 33 gårde 119¹/₂ pund. Men i 16.–17. årh., da hovedgård og 12 af øde-gårdene er udstykkede og tildelt landsbyens øvrige gårde, er ydelsen af landsbyens jord 62 pund. Vor generation har den fordel frem for Erslevs, at den ved, at Danmark ligesom det øvrige Europa omkring 1400 har lidt under en stærk mangel på jorddyrkere. At det er her det tvangsmoment skal søges, som fører til sænkning af landgildeniveauet, til udstykning af hovedgårde og tildeling af jord til de små brug, er ret indlysende. Men der er et gådefuldt moment, i den udviklingslinie, som også kommer frem i det anførte eksempel. Man kan forstå, at godsledelsen i Roskilde på et vist tidspunkt kan have resolveret, at den øde hovedgårdsjord samt de øde fæstegårdes jorder i Magleby skal overlades de andre bønder i landsbyen uden afgift, men det er ikke umiddelbart indlysende, hvorfor de både skal have i pose og sæk, nemlig mere jord og mindre ydelser.

Det ekstra tvangsmoment, godsledelsen har stået overfor, ikke blot i Magleby, men på hele bispegodset, skal i det følgende søges belyst. Men først skal der gøres nogle bemærkninger om den af Erslev lancerede tanke, at det er hoveriets fremkomst, der standser udstykningsbevægelsen og skaber et nyt grundlag for hovedgårdenes driftsøkonomi. I og for sig spiller synspunktet ingen rolle for den følgende udredning. Selve problemet har dog

så stor betydning for helhedsopfattelsen, at nogle indvendinger kan være på sin plads. For det første må det betragtes som usandsynligt, for ikke at sige udelukket, at de mange middelalderlige stordrifter, af hvilke nogle endda har hørt til superstordriftsklassen, har kunnet været baseret på lønnet arbejdskraft alene. Dertil har de været for store. Når ærkebiskop Asser 1133 ses at disponere over to hovedgårde på $6\frac{1}{2}$ og 4 bols jord¹ — målt med matriklen 1682 omkring 156 og 96 td. htk. — og et kongebrev fra 1148 taler om dagsværk af landboer², er det naturligt at se disse foreteelser i lys af hinanden. Erslev har formelt ret i, at hoveriet sjældent omtales i RBJ, men det omtales endnu sjældnere i jordebøger fra 16.–17. årh. Sammenligner man RBJ med Århuskapitlets jordebog 1315 ses let, at RBJ principielt er opbygget efter samme system som senere jordebøger, mens kapitlets jordebog er en tilstandsbeskrivelse, og den oplyser blandt andet, om det hoveri, der påhvilede hver enkelt landbo³. Når RBJ tilfældigvis om forholdene på Møn oplyser: »De seruciis consuetis antiquis temporibus non potuit prepositus habere veritatem«⁴, kan det kun forstås på den måde, at hoveriet er væsentligt ældre end 1370⁵.

Erslevs berømte eksempel med landboerne i Troelstrup, der lod sig friste til at påtage sig en ringe arbejdspligt mod nedsættelse af landgilden, tager sig også mere besnærende ud på papiret, end når man overvejer, hvad det har betydet i praksis. De 14 landboer i Troelstrup yder i 1370 hver $1-1\frac{1}{2}$ sk. grot = 4–6 td. korn. Faktisk opnår de, hvis Erslevs fortolkning er rigtig, kun et nedslag i landgilden på 2–3 td. korn mod at præstere hoveri i mindst 68, måske 112 dage. Det kan på ingen måde have været en fristende ordning for landboerne. Men spørgs-

¹ Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 56.

² Ibid., nr. 101.

³ SRD VI, s. 423–36; jf. Poul Rasmussen i Jyske Saml. 5. r. VIII, s. 86–90.

⁴ RBJ, s. 139.

⁵ Nævnes kan også, at Nebbeforliget 1348 som en selvfølge går ud fra, at de holstenske herremænd på Fyn har ret til høst- og tærskearbejde af deres bønder til deres »auelsgaarth«, Dipl. Dan. 3. r. III, nr. 40–41.

målet om hoveriets opståen kan ikke hvile på fortolkning af dette ikke entydige kildested¹.

Endelig viser en vurdering af de hovedgårdes data, der fik lov til at bestå gennem senmiddelalder til nyere tid, at det ikke har været hoveriet, der har ført dem frelst gennem krisen. Som illustration skal Lekkendegårds data anføres. Hovedgården havde i 1370 to bol jord i landsbymarken og et ruth og et ornum, hvis størrelser ikke specificeres; endvidere havde den et stort tilliggende i Stensved skov på 22 øre jord, ialt har hovedgården altså haft mindst 114 (48 + 66) ørtug jord. I landsbyen var der desuden 18 gårde med tilsammen $16\frac{1}{2}$ øre jord og $24\frac{3}{4}$ pd. korn i ydelse, en gård med en ydelse på $\frac{1}{2}$ pd. var dog øde. Endvidere var der 10 gårdsædestavne, af hvilke der ydedes småbeløb på 1 sterling (ca. $\frac{1}{2}$ skæppe korn) og 2 høns samt præsteredes arbejde til hovedgården. Fire af disse var dog øde i 1370.

Sammenholdes disse data med Vordingborglens jordebog 1609, så ydede hovedgården på det tidspunkt 12 pund korn og 1 td. smør; i landsbyen var der 15 gårde, hvis samlede skyld beløb sig til $22\frac{1}{2}$ mark penge². Da hartkornsværdien af 1 td. smør er 12 td. og af 2 mark penge 1 td., svarer ydelsen i 1609 til $17\frac{5}{8}$ pd. = $71\frac{1}{4}$ td. korn af hovedgård og fæstegårde.

¹ RBJ, s. 77: »Item quilibet premissorum colonorum et villicorum in autumpno qualibet septimana. laborat ad curiam principalem in metendo cum iiii d(r)awswerke et consequenter per totum annum cum vno per septimanam. Item in autumpno in falcastrando fenum qualibet septimana. cum ii dauswerke. de dimidietate terre prescripte. quam habent et de dimidietate terre premissam pensionem.» — Hoveriet har nærmest være af samme omfang som var normalt omkring 1650, da den var 1— $1\frac{1}{2}$ dag pr. uge, Fussing: Herremand og Fæstebonde, s. 216. — Jeg vil tro, at stedet skal fortolkes som et vidnesbyrd om en af de mange landgildenedsættelser, således at hoveriet til hovedgården i Haslev opretholdes eller fikseres, mens ydelserne nedsættes til hælvten.

² Desuden var der en mølle, der 1609 ydede 2 pund mel, men i 1370 4 pund og forud for 1370 havde ydet 6 pund mel, RBJ s. 10. Endvidere var der 6 huse med jord, hvilke måske korresponderer med de 6 gårdsædestavne i 1370. — I 1370 og 1609 ydede gårdene samme herlighedsydelse, nemlig hver 1 svin, 1 lam, 2 gæs, 4 høns samt en lille ydelse i havre, der 1370 karakteriseres »pro semine episcopi«, RBJ s. 14.

Men i 1370 yder fæstegårdene alene $24\frac{3}{4}$ pd. = 99 td. korn. Ydelsen af hovedgården i 1370 angives ikke, men har den ydet det samme pr. øre jord som fæstegårdene, har dens ydelse af 38 øre jord + ruth og ornum været mindst 57 pd. = 228 td. korn. Hovedgård og fæstegårde har i 1370 da tilsammen ydet mindst 327 td. korn mod $71\frac{1}{4}$ i 1609. Nedgangen forklares kun delvis ved skrumpning af det dyrkede areal; hovedgårdens store tilliggende i Stensved skov blev allerede opgivet i senmiddelalderen¹. I selve Lekkende har hovedgård og fæstegårde i 17. årh. nemlig omtrent samme procentvise andele i landsbyen som i 1370, eftersom hovedgården i 1682 blev matrikuleret til 44.6 og fæstegårdens jord til 49.8 td. htk.; dog synes det efter 1370 at være sket en vis forskydning i fæstegårdens favor, idet hovedgården i 1370 foruden hælvtten af jorden havde et særligt ornum og ruth². Men fæstegårdene i 1370 yder alene mere end totalydelsen af hovedgård og fæstegårde i 1609, nemlig $24\frac{3}{4}$ mod $17\frac{13}{16}$ pd. Faktisk havde godsledelsen i Roskilde stået sig ved ikke blot at opgive jorden i Stensved, men også lade hovedgården og dens jord i selve Lekkende blive øde eller overlade den til bønderne, hvis blot disses ydelser havde kunnet oprettholdes. Som det var ydede den reelt et tilskud til hovedgårdens drift ved den overordentligt store reducering af fæsternes afgifter fra $24\frac{3}{4}$ til $2\frac{13}{16}$ pund korn uden på nogen måde at opnå en tilsvarende gevinst i hovedgårdens ydelse. En anden ting må bemærkes. Skønt Lekkendegård i 17. årh. givetvis har haft mindre tilliggende end i 14. årh., ydede lenets bønder i de omkringliggende landsbyer hoveri til hovedgården³. De 15 ugedagsbønder og de 6 husmænd i 1609 har altså ikke været tilstrækkelige til hovedgårdens drift. De 10 gårdsædestavne i 1370 — af hvilke de 4 var øde — kan derfor måske sammen med et tyendehold på gården antages at have været tilstrækkelige til at bestride

¹ Henrik Larsen i Præstø Amts Aarbøger 1935, s. 45—46.

² Lekkende havde 1682 kun 10 gårde mod 15 i 1609. Måske er hovedgården udvidet i perioden, vidnesbyrd herom anføres dog ikke i Gunnar Olsens anf. værk.

³ Fussing, anf. værk s. 241, 244.

det daglige arbejde på gården, men i så- og høsttid må der have været adgang til at gribe tilbage på fæstebøndernes arbejdskraft. Kun ved de mellemstore gårde, brydegårdene, kan gårdsæderne have dækket de nødvendige arbejdsbehov¹.

Overfor Erslev må altså indvendes, dels at hoveriet må være ældre end slutningen af 14. årh., dels at opretholdelsen af nogle af hovedgårdene ikke skal søges på det økonomiske, men på det sociologiske område. Når Lekkendegård ligesom Dragsholm, Hjortholm, Gjorslev, Bråde (Holsteinborg), Selsø, Saltø m. fl. andre bispelige hovedgårde ikke nedlagdes, var det, fordi de havde en militær og/eller administrativ funktion. Man gjorde lenene større og kunne således nøjes med færre hovedgårde², men helt undvære dem som residens for bispens adelige lensmænd³ var udelukket.

For at undgå al misforståelse må betones, at middelalderlig hovedgårdsdrift uden tvivl på et punkt har adskilt sig fra senere tiders. Trællens, senere gårdsædens arbejdskraft har sikkert spillet en større rolle i den daglige drift end tyendet gjorde senere, men i sæsontiden har landboens arbejdskraft ikke kunnet undværes.

8. Det tvangsmoment jordrotterne har måttet bøje sig for, har som sagt været det store deficit, der omkring 1400 bestod mellem antal brug og antal dyrkere af jorden. Ligesom bønderne ifølge datidens vidnesbyrd i stort tal søgte bort fra krigsramte egne, har de bedre vilkår, som jordrotterne i egen interesse har måttet tilbyde bønderne for at drage dem til sig, utvivlsomt sat den store fæstermasse i bevægelse. Et lille indblik heri får vi sikkert, når vi ser, at der på bispegodset på Møn, som på tidspunktet for indførelsen i RBJ er under reorganisering — af

¹ Brydegården i Niverød, der var på 8 øre jord eller omkring $\frac{1}{5}$ af Lekkendegårds tilliggende, havde 12 gårdsædestavne »seruientes villico«, RBJ s. 81, mens Lekkendegård som nævnt kun havde 10.

² Denne udvikling fremgår klart af en sammenligning mellem 'exactiones' i 1370 og oversigten over bispelenene 1536, RBJ s. 164—67 og 329—32.

³ Sædvanligvis vurderes disse 'bispefogeder' socialt for lavt. De var næsten altid adelige og dannede ryggraden i bispens verdslige magt. Adskillige af dem hørte til højadelen.

ialt $17\frac{5}{8}$ bol jord er de $3\frac{1}{2}$ dog stadigvæk øde — findes en Lasse Jyde, en Peder Jyde, en Sune Jyde, en Peder Lollik og en Oluf Strøby (sjællænding) i landsbyen Magleby¹. Tydeligere endnu fremgår dette dog af det grelle modsætningsforhold, der består fra len til len eller fra gods til gods med hensyn til ødegårde. Mens der i 17 landsbyer nordfor København i Hjortholm len findes 52 ødegårde udaf et samlet antal på 146 gårde (35.6 %)², har på samme tidspunkt nabolenet Selsø ikke en eneste ødegård³. Endnu større modsætninger kan påtræffes på privatgodser. På det gods, hr. Jakob Olufsen Lunge 1386 efterlod sig var kun 4 af 124 gårde øde⁴, og da hans søn hr. Folmer Jakobsen 1406 afstod Højstrup til kronen, fandtes blot 2 ødegårde på godset⁵. Derimod var, da Johan Skarpenberg omkring 1407 afstod Tranholm, 28 af ialt 40 gårde øde (70.0 %)⁶, og da Peder Nielsen Gyldenstjerne 1407 gav afkald på Astrup var de 19 af godsets 27 gårde øde (70.4 %)⁵. Samme ødegårdsprocent (70.9) havde Brøndumgård omkring 1400, idet 34 af dens 48 gårde var øde⁷.

Slående som disse eksempler kan være, markerer de dog endnu ikke yderpunkterne. I de næste to afsnit 9 og 10 er oplysningerne dels om 5 landsbyer i Ods herred dels om 9 i Horns herred detailleret gennemgået. Jeg vil anse dem som de mest krasse modsætninger, der kan opstilles. I det ene tilfælde er ikke alene gårdtal uændret fra 1370 til 1682, men ydelserne ses allerede i 1370 at have været fikseret på et niveau, der ligger lavere end den nyere tids, altså stik imod normalen. Heroverfor står 'oldenområdet' i Horns herred, vel nok Danmarks mest outrerede »Wüstung« med tab af ejendomsret til følge. På Slesvig domkapitels gods forekommer dette fænomen i tilfældet *Norhug*,

¹ RBJ, s. 140.

² nml. i landsbyerne Solbjerg, Nyby, Valby, Bilstorp, Gentofte, Holte, Øverød, Tordrup, Nærum, Birkerød, Kajerød, Høsterkøb, Nivå, Hesselrød, Avderød, Fredtofte og Langstrup.

³ RBJ, s. 70—72.

⁴ Rep. I, nr. 3590.

⁵ Rep. I, nr. 4847.

⁶ Gammeldanske Diplomer 1. r. III, s. 62 og 233.

⁷ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 230.

landsbyen, der endnu 1352 ydede afgifter til kapitlet, men som dettes økonomiske forvalter ikke er i stand til at lokalisere i 1437¹. I »oldenområdet« i Horns herred sker noget tilsvarende, blot i større omfang. Og det betydningsfulde til forståelse af krisens karakter, er, at i hvert fald den store landsby Kunderslev har været bebygget i 1370erne, mens den jord ligger herreløst hen omkring 1418. »Oldenisering« kan altså ikke være en direkte følge af pesten 1350; også *Norhug* levede jo endnu to år efter pesten.

Et skøn over, hvor stor mankoen har været på Sjælland, kan opnås på grundlag af den foretagne sammenligning mellem antal brug i 1370 og i nyere tid. I dette tidsrum formindskedes disse fra 2089 til 1501. Da denne reduktion uden tvivl er en mangelforeteelse, bispens formindskede indtægter og bøndernes stærkt forbedrede vilkår beviser det, betyder det, at godsledelsen rundt regnet har manglet 600 fæstere for at opretholde de bestående rammer. Overført på hele Sjælland kan det — med skyldig reservation mod krav om matematisk nøjagtighed — formuleres på den måde, at mens Sjællands jord på matriklens tid var organiseret således, at der krævedes 16.000 husstande til dens drift, har der i 1370 været udkrævet 22.000 husstande til det samme.

Det er dette deficit på 6000, der gennemtvinger de indgribende ændringer i jordfordeling og den store reduktion af landgildeniveauet. I og for sig er virkningen større end tallet kan synes at berettige. Konkret har vi mødt dette problem i tilfældet Magleby, hvor bispen ikke alene overlader den øde hovedgårdsjord og de øde fæstegårde til de fortsat bestående fæstegårde, men også nedsætter disses ydelser. Det lovmæssige heri indses, hvis vi tænker os det tilfælde, at bispen i 1402 havde resolveret, at al ødejord på hans gods skulle overlades til hans bønder uden afgift, men for fremtiden måtte yderligere landgildesænkning ikke finde sted. I 1402 ville bønderne i Magleby have været tilfredse; reelt ville det betyde en landgildesænkning på 38 %. Men i det øjeblik landgildeniveauet andetsteds dalede

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 192.

væsentligt under de 62 % af det hidtidige — og det gjorde det jo som regel — havde bønderne ikke længere grund til tilfredshed. Havde bispen opretholdt sin modstand mod yderligere sænkninger, ville ikke blot Magleby, men hele hans gods kunne være blevet drænet for jorddyrkere, således som de nævnte godser næsten og oldenområdet totalt blev det. Den samlede manko på 6000 var så stor, at selv Sjællands største jorddrot med sine omved 3000 brug har måttet følge trop, når det gjaldt om at holde på bønderne eller drage dem til godset. Bønderne kunne ikke fastsætte vilkårene, men de kunne vælge og vrage mellem tilbudte vilkår.

Hvorlænge gjaldt denne tilstand? Spørgsmålet er begrebsmæssigt lettere at besvare end kronologisk at bestemme. Det gjaldt indtil det tidspunkt, da driften af jorden ved den omlægning af jordfordelingen som tabellen s. 283 giver udtryk for var organiseret således, at den ikke længere udkrævede omved 22.000 husstande men 16.000. Ligesom »den store landbrugs-krise« i sin sidste fase omkring 1400 ret beset kun er en krise for jorddrotten, ikke for jordbrugeren, er den befolkningsmæssigt set mere end en 'krise', for så vidt den ikke blev overvundet ved, at den tidligere tilstand blev genoprettet, men ved at samfundet skrumpede ind og tilpassede sig den kendsgerning.

Stort set kan man regne med, at denne forvandlingsproces er afsluttet omkring midten af 15. årh. Argumentationen herfor er dels, at det store fald i landgilden om ved det tidspunkt ses at blive bragt til standsning på Slesvig domkapitels gods¹, dels, at den hyppige og talstærke omtale omkring 1400 af ødegårde i skøde- og pantebreve nu bliver en mere sjælden foreteelse². Det betyder ikke, at ødegods og de dertil knyttede problemer ikke længere eksisterede, men med det reducerede antal brug betød det ikke længere den store trussel mod jorddrotternes økonomi. Det kunne ikke længere få det omfang, at det kunne gennemtvinge en generel ændring af jordfordeling og landgildniveau.

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 237—39.

² Se ndf. s. 346.

Når bønderne udfra et elementært økonomisk grundprincip, som vi idag kalder loven om tilbud og efterspørgsel, opnåede så store forbedringer af deres vilkår i generationerne omkring 1400, undres man umiddelbart over, at jordrotterne i besiddelse af den politiske magt ikke lagde bånd på bøndernes bevægelsesfrihed, en forudsætning for deres fulde udnyttelse af situationen. Nu kan vi se, at tanken også har været fremme i 14. årh.s 2. halvdel¹, endda i en meget outreret form, som det fremgår af rigsrådets resposum fra omkring 1380². Overvejes situationen, indser man imidlertid, at en sådan løsning måtte afvises fra ansvarlig side. Ødegodsets omfang var for stort til, at man kunne låse tilstanden fast. For godser med de ovennævnte høje ødegårdsprocenter ville en i forvejen vanskelig situation blive belastet med et 'sortbørsmoment'. Konklusionen fra ansvarlig side kunne kun blive, at der måtte disponeres efter omstændighederne.

I denne forbindelse er nogle kontrakter, som Roskilde Agnetekloster og Clarakloster sluttede med forskellige adelsmænd om genopbygning af deres ødegods, af interesse. To af dem er nemlig indgået med fremragende medlemmer af rigsrådet. Folmer Jakobsen Lunges kontrakt med Clarakloster af 1384 $\frac{3}{4}$ går ud på, at han lejer klostrets gods i »Swabustorp, Anstorp, Agorp et Thogorp cum omnibus circumiacentibus ibi, que non sunt edifi-

¹ Hdfstn. 1376 § 23: »Item villici et coloni quorumcumque, si bona, in quibus resident, vltorius inhabitare noluerunt, secundum leges terre dominis suis predicent et resignent, satisfaciant et liberi recedent secundum leges terre ab eisdem.

² § 7: Item ad articulum de colonis super eorum Føressleff et filiabus eorum desponsandis, quibus voluerunt. Respondetur quod tempore legitimo resignent bona sua et domino bonorum satisfaciant et vadant ubi velint, tempore debito, insuper desponsent filias suas libere, quibus volunt.« — Derimod sigter forordn. 1396 § 6 med sin bestemmelse om, at de »bønder« (= bondoni!), der er farne fra kronen, skal vende tilbage til denne, næppe til dette problem, men er at opfatte som en ophævelse af den ovf. s. 260 omtalte ret for selvejerbønderne til at træde i villicationsforhold til en jorddrot, en ret som hdfstn. 1376 § 21 endnu fastholder. — Anderledes fortolket af Arup: Danmarks Historie II, s. 178—79, og af Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 475—76.

cate«, en formulering, der tyder på en noget uklar forestilling i klostret om den faktiske tilstand på deres gods i denne egn; det drejer sig om skovområdet mellem Ringsted, Merløse og Volborg herrederne. I de første 3 år skulle Folmer Jakobsen ingen afgift betale for at godset kunne genopbygges. De følgende 10 år skulle han yde, hvad de to parters venner ville skønne at være rimelig. Og hvis han efter 13 år stadigvæk ville have godset i leje, skulle han yde samme leje som tredjemand ville give¹.

Det må antages, at hr. Folmer har haft succes med sin genopbygning af ødegodset, thi 1487 19/3 slutter han ny kontrakt med klostret om dets gods i Kýndeløse og Torkilstrup i Volborg herred². Senere må omtalte skovegn dog igen være blevet genstand for en voldsom affolkning. Foruden Clarakloster ejede roskildebispens nemlig også gods i Avnstrup, ialt 6 gårde³. Men ifølge Roskildegårds jordebog 1554 ejede bispens successor kun 1 gård i byen, og det er efter matriklen 1682 landsbyens eneste, (5,05 td. htk.). Under den skrumpning, der har fundet sted, må Claraklosters »bona« være gået tabt. Tilsvarende skrumpning må have fundet sted i nabolandsbyen Atterup. Her ejede bispens i 1370 også 6 gårde, som 1519—1682 er reduceret til en enkelt gård (4.46 td. htk.). Claraklosters ovennævnte gods i de fire landsbyer, som Folmer Jakobsen lejede 1384, var i nyere tid reduceret til 3 gårde, alle enestegårde. Klostret ejede 1519 den eneste gård, der fandtes i Svalmstrup (1682:8.76 td. htk.). *Aghorp* er identisk med den gård *Aurup*, som universitetet 1561 fik tilskødet og som da ydede $\frac{1}{2}$ td. smør (= 6 td. htk.)⁴, og *Thogorp* er uden tvivl identisk med Klarupgård i Haraldsted

¹ Rep. I, nr. 3442. — Udleje af klostergods stred i og for sig mod kanonisk ret. 1377 9/8 havde bispens Niels Jakobsen Ulfeld indskærpet dette overfor Clarakloster, men lovet, sikkert på grund af de ekstraordinære forhold, at godkende de kontrakter, der i forvejen havde været forelagt ham, Rep. nr. 3184.

² Rep. I, nr. 3583.

³ RIJ, s. 79.

⁴ Kr. Sk. I, s. 81 og Rordam, Univ. Hist. IV nr. 121.

sogn, som klostret ejede i 1519 og som ellers ikke nævnes i dets adkomstbreve. Gården var 1682 på 7.69 td. htk.¹.

1380 7/5 sluttede drosten Henning Podebusk og hustru en lignende kontrakt med klostret om dets gods i Gershøj, Volborg herred. Der aftaltes ydelser for 6 år efter følgende karakteristiske skala.

1. år:	6	pund	korn,	1/2	td.	smør,	1	td.	sild
2. -	8	-	-	-	-	-	-	-	-
3. -	12	-	-	-	-	-	-	-	-
4. -	14	-	-	-	-	-	-	-	-
5. -	16	-	-	-	-	-	-	-	-
6. -	18	-	-	-	-	-	-	-	-

Hvis drosten og hans hustru ikke ydede afgifterne eller afgik ved døden, skulle godset med de bygninger, de havde ladet opføre eller som før fandtes på godset, vende tilbage til klostret².

I 1561 havde klostret 6 gårde i Gershøj med en samlet ydelse på 16¹/₃ pund og 6 tejer à 1 gås, 2 høns og 1 skæppe gåsehavre³. Omregnet i hartkorn svarer det til 50 td., medens den ydelse drosten i 6. år lover at yde klostret svarer til 64 td. htk.⁴. Det viser, at det landgildeniveau, drosten har fastlagt i 1380erne, ikke har kunnet holde. Både i 1406 og 1441 ses klostret da også atter at have ødegods i Gershøj⁵. Forøvrigt lå landgilden endnu i 1561 lidt over det normale, thi 1682 blev jorden takseret til 47.64 td. htk.

I 1380 har Henning Podebusk uden tvivl været sikker på, at kunne kalde bønder til Gershøj på vilkår, som på det tidspunkt af bønderne må have været anset for gode, men som senere bønder ville have kastet vrage på, og allerede gjorde det en generation senere. Ligesom de ovenanførte eksempler fra Hørve og Bjergesø (s. 292 flg.) viser det den successive sænkning

¹ Oplysninger om besiddelsesforholdene i Atterup, Svalmstrup og Klarrupgård i 1519 findes i RA, Reg. 108 A: Oversigt over besiddelsesforholdene i Ringsted og Ramsø herreder.

² Rep. I, nr. 3281.

³ Rørdam, anf. st.

⁴ Jf. Aakjær, Maal, Vægt og Taxter, s. 273 flg.

⁵ Rep. I, nr. 4848 og 7188.

af niveauet. Hvad der i et tiår har været betragtet som gode vilkår, er der i næste tiår blevet kimset ad. Hvad Folmer Jakobsen genopbygger i Claraklosters landsbyer bliver omkastet, da bønderne foretrækker vilkår andetsteds. Sålænge de bestående rammer var for store i forhold til den disponible arbejdskraft var det uundgåeligt. Først da rammerne omkring midten af 15. årh. var formindsket så stærkt, at de nogenlunde kunne udfyldes, indskrænkedes bøndernes bevægelsesfrihed gennem udvikling af vordbegrebet.

9. Som helhed betegner tilstandene i RBJ hverken begyndelsen eller slutningen på krisen eller forvandringsprocessen. Der er dog visse undtagelser. Af den ovenfor givne opstilling over antal brug i 1370 og i nyere tid, fremgår det, at der især i Ods herred findes en række landsbyer, hvor gårdtallet har holdt sig uændret fra 1370 til 1591. Betegnende nok har også landgildniveauet holdt sig på samme stade som i 1370, i visse tilfælde endda mod reglen erfaret en vis stigning. Nedenfor gives nogle karakteristiske data fra sådanne landsbyer, hvor talforholdene er så klare, at de kan opstilles i tabel.

	RBJ			Jordebog 1591			Matr. 1664		Matr. 1682	
	Gårde	Skuld pr. gård	Til-sammen	Gårde	Skuld pr. gård	Til-sammen	Gårde	Skuld + herlighed pr. landsby	Gårde	Lands-byens htk.
Sneglerup ...	12 ¹	16 skp	32 td	12	16 skp	32 td	12	45 td 1 ¹ / ₄ skp	12	39.1
Prejlerup ...	8	1 ¹ / ₂ pd	16 td	8	1 ¹ / ₂ pd	16 td	8	22 td 1 ¹ / ₄ skp	8	20.3
Holte	4	1 pd	16 td	4	1/2 td smør ²	24 td	4	31 td 4 skp	4	19.1
Plejerup	5	1 pd	20 td	5	1/2 td smør	30 td	5	38 td 2 skp	5	26.6
Holmstrup ..	12	1 pd	48 td							
	6	1 pd	24 td	6	1 pd	24 td	6	26 td	6	22.9

¹ Desuden var der i 1370 2 gårdsæder.

² Taksten for 1 td. smør var 12 td. korn.

I alle disse landsbyer var gårdene allerede i 1370 gjort ens i marken. I 1370, 1591 (Dragsholms lens jordebog) og 1664 (Frederik III's matrikel) yder hver af Sneglerups 12 gårde 16

skæpper korn i skyld af jorden, tilsammen 32 td. korn. Eksemplet er i øvrigt også af metrologisk interesse, fordi det viser, at skæpemålet er uændret fra 1370 til nyere tid. Desuden yder gårdene 1591 og 1664 hver 1 lam, 1 gås, 2 høns samt 30 sk. penge, der i matriklen 1664 omregnes til 13 td. $1\frac{1}{4}$ skp. landgildehartkorn. I 1370 nævnes disse småredsler ikke, som tidligere nævnt kan dog ikke heraf sluttes, at de ikke fandtes på det tidspunkt¹. Oplysende er hartkornstallet fra 1682, fordi det viser, at jordens ideelle landgilde er vurderet lidt lavere end den faktisk ydede. Forholdene i Prejlerup svarer til forholdene i Sneglerup. Af stor interesse er Holmstrups data. I 1370 var der 12 gårde à 2 örtug jord, hvilke tilsammen ydede 48 td. korn. 6 af disse gårde var dog øde i 1370, og som man ser genoprettedes de ikke senere. Faktisk reduceres ydelsen af landsbyens jord herved til det halve og kommer derved på niveau med de øvrige og på et niveau, hvor det holdt sig i 300 år. Med småredslen takseres landsbyens landgildehartkorn i 1664 til 26 td., mens den ideelle hartkorn 1682 vurderes til 22.9 td. Før 1370 har ydelsen af jorden været over det dobbelte, til gengæld kunne den ikke holdes besat.

I nogle tilfælde kan man også støde på landsbyer, hvor landgilden i 1370 endda er lavere end i det 17. årh. Eksempler herpå er på listen Holte og Plejerup, hvor skyldes af landsbyens jord er forhøjet med henholdsvis 8 og 10 td. landgildehartkorn fra 1370 til 1591, men kendes også fra andet kildemateriale. Således har Poul Rasmussen gjort opmærksom på, at skylden af jorden, der tilhørte kapitlet i Århus, i tiden 1315 og 1427 rundt regnet daler til en tredjedel, men i tiden 1427 til 17. årh. forhøjes lidt igen². Fænomenet kan også iagttages på Slesvig domkapitels gods³. Forklaringen er sikkert den, at jorddrotterne under den skarpe konkurrence om bønderne i visse tilfælde har sænket jordafgifterne ekstraordinært kraftigt, men senere på et tidspunkt, da forholdene har stabiliseret sig, har kunnet foretage visse moderate forhøjelser.

¹ Ovf. s. 296.

² Jyske Saml. 5. r. VI, s. 179 og VIII, s. 3.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 237—39.

Også i anden henseende er disse landsbyer i Ods herred bemærkelsesværdige. Eftersom gårdtal i 1370 og 1688 er uændret, kan det dyrkede areal antages nogenlunde nøjagtigt at svare til hinanden. Man kunne derfor vente gennem disse landsbyer at få et pålideligt indtryk af den middelalderlige skyldørtugs størrelse og hartkornsværdi ved at sammenstille den med agerjordens opmåling og bonitering i 1682.

	Ørtug jord 1370	Td. land 1682	Td. land pr. ørtug	Td. hluk. 1682	Td. hluk. pr. ørtug	Ydelse i pund pr. ørtug jord 1370
Sneglerup	24	228.8	9.5	39.13	1.63	1/3
Prejlerup	12	129.4	10.8	20.25	1.68	1/3
Holte	12	76.6	6.4	19.11	1.59	1/3
Plejerup	15	128.7	8.6	26.55	1.77	1/3
	24		4.8		0.95	
Holmstrup	12	115.5	9.6	22.87	1.91	1/2

Som man ser ligger hartkornetallet pr. ørtug skyldjord væsentligt over Aakjærs gennemsnitstal 0.96¹. Endvidere ses, at ørtugsvurderingen ikke korresponderer med areal, men overraskende nøje med hartkornsberegningen 1682, d.v.s. jordens bonitet er blevet vurderet nogenlunde ens 1370 og 1682. Højest er hartkornetallet ved Holmstrup, men det udlignes ved, at ydelsen pr. ørtug jord også her er højere. Et andet forhold må bemærkes. De nævnte landsbyer findes på kronens gods i Ods herred, som i 1370 forbigående var pantsat til bispen. Karakteristisk for forholdene på dette gods er, at gårdene i mange landsbyer er gjort lige i marken under opgivelse af den gamle bolinddeling. Således havde Hølkerup, Bråde og Abildøre hver 14 gårde à 3 ørtug; hver landsby altså 42 ørtug jord.

Forklaringen på disse forhold er derfor sikkert den, at disse landsbyer i Ods herred, fortrinsvis på kronens gods, er blevet omrebet omkring 1370. Man er herved gået ud fra det forhold,

¹ Se ovf. s. 286.

at ydelsen af en ørtug jord på det tidspunkt normalt var $\frac{1}{3}$ pund korn (= $1\frac{1}{3}$ td.) pr. ørtug jord¹, men har rebet næsten det dobbelte i jord til hver ørtug jord. Fremgangsmåden er for omstændelig til at kunne forklares alene med ønsket om nedsettelse af jordens ydelse; den kunne selvfølgelig, således som det skete de fleste steder, ske uden omlægning af landsbymarken. Man må tænke sig, at forholdene i disse landsbyer har været så desorganiserede at en nyrebning i sig selv har været påkrævet. Denne reorganisering er blevet kombineret med en radikal omlægning og sænkning af ydelserne, som stabiliserede forholdene i disse landsbyer for århundreder².

Bemærkes må også, at Holmstrups data viser en afvigende fremgangsmåde, men at resultatet bliver det samme. Oprindeligt, da landsbyen var på 12 gårde, har dens ørtugjord svaret til det aakjærskes gennemsnitstal. Men ved at nedlægge halvdelen af gårdene bliver ørtugjorden fordoblet, til gengæld udlignes dette ved den større ydelse pr. ørtugjord.

10. Som modstykke til disse ideelle forhold fra 1370 til 17. årh. skal gives en skildring af deres modpol, landsbyerne i oldenområdet i Horns herred. Det er måske gjort noget vidtløftigt, men det indblik i, hvad der kunne ske, er af betydelig værdi til forståelse af jordrotternes tvangssituation. På Slesvig domkapitels gods kan gentagne gange iagttages, at gods er blevet 100 % øde, i nogle tilfælde så længe, at ejendomsretten går tabt³. Det samme sker i det nævnte område i Horns herred. Her er brevstoffet imidlertid i modsætning til de sønderjyske foreteelser så fyldigt, at det tillader et helt andet indblik i tilstandene, ligesom det er udelukket at disse kan være fremkaldt af krigsforhold.

¹ $\frac{1}{3}$ pund korn er lig $\frac{2}{3}$ ørtug korn, hvilket i 1370 er den hyppigst forekommende ydelse af en ørtug jord, jf. Valdemarernes Storhedstid, s. 139.

² Sandsynligvis har — forend faldet satte ind — den oprindelige ydelse af en ørtug skyldjord været en ørtug korn. Men en ørtug jord svarer normalt til ca. 1 td. htk., i de nævnte byer derimod til omkring $1\frac{2}{3}$ td. htk. Ydelsen af jord svarende til $1\frac{2}{3}$ td. htk. reduceres derved fra 3.33 td korn på et tidspunkt for 1370 til 1.33 fra 1370 til nyere tid.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 192 og 224.

Omkring 1500 gjordes følgende tilføjelse til RBJ: »Item haffuer Roschilde domkircke xii bool jorde poo olden i Hornshæreth ther som fordom war Skøneby effther gamle træbogs lydelse och hørde somme aff samme by bespen till oc somme capitel«¹. Om baggrunden for denne tilføjelse og om »oldens« specielle topografi findes mere i det følgende, her kan vi foreløbigt nøjes med i nær tilknytning til *Frederiksborg Amts Stednavne*² og på grundlag af markbøgerne nr. 113 og 117 i rigsarkivet at bestemme »olden« som området mellem Røgerup, Skibby og Manderup i syd, Svanholm, Krogstrup kirke og Onsved i nord, Ferslev og Venslev i vest og Skuldelev sognegrænse i øst. Idag minder bebyggelsesnavnene Skibby Old, Røgerup Old, Bonderup Old og Pagterold om oldenområdet. Pagterold er ifølge Markbog nr. 117 (1682) oprettet omkring 1670 som forpagtergård under Svanholm, de andre bebyggelser, som findes idag, er — bortset fra Bonderup — udflyttergårde fra årene omkring 1800. Oldenens oprindelige areal — i 1682 er kun dele af det igen kommet under dyrkning, hvorfor matriklens opmålinger ikke er adækvate — kan anslås³ til ca. 15 km². Det er grund til at hæfte sig ved dette tal, thi indenfor dette forholdsvist begrænsede område har der vitterligt i højmiddelalderen ligget 9 landsbyer, af hvilke kun en af de mindste, Bonderup, fortsat eksisterede efter 1400. Og det er ikke blot små torpbyer, der forsvinder, Skøneby og Kunderslev har med deres 12 og 9 bol jord hørt til landets store adelbyer.

Til datering af Skønebys »oldenisering« er det så heldigt, at der er bevaret et fragment af roskildebispens dombog fra omkring 1299, i hvilket er indført en opgørelse over de ydelser, der skulle præsteres af bispestolens gods i Horns herred⁴. Der

¹ RBJ s. 72.

² S. 152; sammesteds s. XV forklares *olden* sprogligt som *græsningsområde*.

³ Vi kender selvfølgelig ikke de middelalderlige markeskel i området, men beliggenheden af Manderup, Skibby, Røgerup, Ferslev, Venslev, Svanholm, Ordrup, Onsved, Skuldelevs sogneskel og Vestbymark giver dog en nogenlunde sikker arealberegning.

⁴ RBJ s. 309.

antypes ikke med et ord, hvad anledningen til indførelsen i dombogen har været, men ifølge sagens natur må det dreje sig om en eller anden retslig afgørelse. Nedenfor er dombogens oplysninger sidestillet med de tilsvarende oplysninger i RBJ 1370.

	Dombogen 1299	RBJ 1370
Sønderby	6 bol yder 7 mark korn (84 pd.)	5 bol yder 60 pd. korn
Selso	2 - - 11 øre korn (16.5 pd.)	3 - - (ikke anført)
Østby	6 - - 6 mark korn (72 pd.)	6 - - 72 pd. korn
Vestby	3 - - 84 mark penge (100.8 pd.)	4 - - 36 pd. korn
Manderup	2 - - 18 øre korn (27 pd.)	2 ⁷ / ₈ - - 17 pd. korn
Skuldelev	3 - - 2 mark korn (24 pd.)	3 ⁵ / ₈ - - 21 pd. korn
Gerlev	1 - - 7 øre korn (11 ¹ / ₂ pd.)	bortmageskiftet 1362 1/11
Dråby	2 - - 7 øre korn (11 ¹ / ₂ pd.)	2 ¹ / ₂ bol yder 12 pd. korn
Kunderslev	³ / ₄ - - 8 mark penge + 1 øre korn (11.1 pd.)	³ / ₄ - - 4 ¹ / ₂ pd. korn
Ferslev	¹ / ₄ - - 4 mark penge (4.8 pd.)	¹ / ₄ - - 2 pd. korn
Ialt	26 bol yder 363.2 pd.	28 bol yder 260.5 pd. ¹

¹ Ydelsen i 1370 af de 3 bol jord til hovedgården i Selsø er beregnet til 36 pd. svarende til ydelserne af bolene i Sønderby og Østby.

Godset i Gerlev bortmageskiftede bispestolen 1362 mod til gengæld at få 'bona' i Manderup¹. Udover denne ændring har bispestolen på ukendt måde øget sit gods i Vestby, Skuldelev og Dråby med 2¹/₈ bol². Trods denne øgning i jordtilliggende er

¹ Rep. I, nr. 2678.

² Muligvis skyldes det et mageskifte med kapitlet, idet en af de 15 gamle præbender havde navn efter Vestby, men ifølge kapitlets jordebog 1568 ikke ejer gods i Horns herred, jf. Arhning: Roskilde Domkapitels Hist. s. 98—99.

Geodætisk Institut Ec 1:4000

ydelsen af jorden¹ væsentligt forringet, men nedgangen falder praktisk talt alene på landsbyerne Vestby, Manderup og Kunderslev; her er ydelsen dalet fra 138.9 pund til 57.5, skønt jorden i Vestby og Manderup er forøget med $1\frac{7}{8}$ bol; tages hensyn til denne øgning i jordbesiddelse er ydelsen af hispejorden 1299 dalet fra 138.9 til 39 pund i 1370². Fænomenet er påfaldende og kræver en forklaring. Nu fremgår af opstillingen, at Skøneby, som endnu har været nævnt i 'træbogen' 1290, hverken eksisterer i 1299 eller 1370. Det er en nærliggende tanke, at dens jord er blevet fordelt på de nævnte byer med fiksering af disses afgifter på et meget højt niveau i forhold til deres boltal. Det indebærer, at Skøneby med sine 12 bol jord må søges i Vestbys, Manderups og Kunderslevs nærhed, og da Kunderslev, som vi straks skal se, kan stedfæstes lidt nord for nuværende Pagterold, følger at Skøneby må have dækket den sydøstlige del af det senere oldenområde. I det følgende skal vises, at stedfæstelsen af de andre byer på oldenen fører til samme resultat. Her skal påpeges det ikke uinteressante forhold, at mens bønderne endnu i 1299 er rede til at betale klækkeligt for brugen af Skønebys jord, forsvinder denne villighed øjensynligt i den følgende tid i overensstemmelse med områdets næsten totale affolkning. Skøneby i 1370 svarer til de mange landsbyer i Sønderjylland, for hvilke procuratoren i 1437 opgør kapitlets indtægt til nul³.

Vort kendskab til de øvrige byer i oldenområdet hviler på aktstykker fra 14. til 17. århundrede. Af stor betydning er et

¹ Foruden ydelsen af jorden anføres 1370 også bondernes redsel af lam, gæs, høns og svin; andetsteds i RBJ karakteriseres denne redsel som sommer- og vinterskat, RBJ s. 134 og s. 14. Tilsvarende ydelse har bønderne sikkert også præsteret i 1299, selvom det ikke nævnes; det goes også kun sporadisk bemærkninger om disse ydelser i RBJ. Værdien af redslen af bispens bønder i Horns h. kan efter senere takster beregnes til ca. 40 td. htk. = 10 pd. korn.

² Ved omregningen af mark penge til mark korn er benyttet den takst, der fastsættes i frdg. 1304 10/3, nemlig 10 mark penge = 1 mark korn, Dipl. Dan. 2. r. V, nr. 310. På grund af den stærke inflation i tiden har pengebeløbene i 1299 snarest repræsenteret et større kornkvanta.

³ Hist. Tidsskr. 11 r. VI, s. 224 passim.

aktstykke fra 1472, en følge af de stridigheder, der opstod mellem Billerne, siden 1452 Svanholms nye ejere, og roskildekirken om udnyttelse af græsningsretten i det store ødeområde. I anledning heraf indgav Tetz Rosengård, ærkedegn i Roskilde, dels i sin egenskab af bispelig lensmand på Selsø dels som repræsentant for de præbendeindehavere og institutioner ved domkirken i Roskilde, der havde ejendomskrav på ødebyerne, en klage til kongen i 1472¹. I sit kæremål nævner hr. Tetz de fleste af disse byer ved navn: 'Item kærer jeg, at han — d.v.s. Peder Bille af Svanholm — trænger mig mine marker og min græsgang af, som jeg har af den hellige kirke og af mange gode mænd besynderlig i min befaling, som er Vlstrøpss mark, Klepitstrøpss mark, Krogstrøpss mark og Kwnnersløffs mark og andre flere marker, som hører til de øde torper og skyder ind på fornævnte marker, som er² Rawns(trøp)³ og flere andre torper'. Disse andre torper, som hr. Tetz siger skyder sig ind i ødeområdet, er sandsynligvis dem, der nævnes i låsebrevet på Svanholm 1456 25/10. I dette specificeres Svanholms tilliggende således: '9 bole jord i Wentzsløff, Gynnerup alt sammen, Kundestop alt sammen, Kroghstorp alt sammen uden præstegården og degnegården, Ordtop alt sammen, 1 øre korn i Dalby, 4 pd. skyld i Odhinswedh, i Kimmersløff (d.v.s. Kwnnersløff) 1 fjerding jord, 1 pd. skyld i Kindby og 1 gård, skylder 1 sol. gross., 1 fjerding jord i Dalby og i Clepeestorp 4 gårde'⁴.

¹ Rep. 2. r. nr. 3164.

² Originalen, RA, Roskilde kapitels arkiv, er hullet på dette sted, men efter dettes størrelse kan der kun være tale om et enkelt stednavn, og sandsynligvis har der stået *Skoneby*, dels på grund af den omtrent samtidige indførelse i RBJ, dels fordi kantoren Niels Friis i et utrykt brev af 1555 29/11, RA, Roskilde kapitels arkiv, begrunder roskildekirkens krav på 12 bol jord i oldenområdet med henvisning til kirkens registre, d.v.s. 'træbogen' og RBJ, og til brev, sandsynligvis dette brev.

³ Rep. 2. r. nr. 13033 editerer (*R*)*awns(trøp)*, efter min mening er læsningen *Rawns(trøp)* dog sikker nok. Ejheller er grund til at betvivle *Vlstrøp*, idet forekomsten af et sådant stednavn i Horns h. er blevet verificeret ved fremdragelsen af supplementet til Liber Daticus Roskildensis, Kirkehist. Saml. 6. r. VI s. 374.

⁴ Rep. 2. r. nr. 657.

Af de her nævnte ødebyer er Kunderslev og Klippestrup velkendt fra andre kilder, derimod kendes Kundestop — eller Lunnerup? — og Gynnerup kun fra 4. dombrev og fra låsebrevet på Svanholm¹. I det følgende skal der redegøres for, hvad vi ved om placeringen af disse mange ødebyer i oldenområdet og om disses størrelse; det er jo umiddelbart indlysende, at i forhold til nyere tid har bebyggelsen været overordentlig tæt. Den by, vi kender mest til og som næst efter Skøneby sikkert har været den største, er Kunderslev. Ifølge et tingsvidne af Horns herred af 1469 12/10 har den ligget i Bonderups nærhed, idet det heri erklæredes, at et nyt gærde mellem Bonderup og Kunderslev var ulovligt påført Svanholms grund². En nærmere bestemmelse giver stridighederne om Provsteholmen eller Provstevænget, et område, som provst Kristian af Roskilde havde ladet indhegne i ødemarken syd for Onsved og uden indsigelse ladet pløje og så, 'så længe han var provst i Roskilde og holdt avl i Skuldelev og indtil han blev biskop i Ribe³, det vil sige i tiden

¹ 4. dombrev på Svanholm af 1456 14/4 findes i RA, Torbern Bentsen Billes arkiv. Hvor låsebrevet har Kundestop har dombrevet et stednavn, der øjensynligt er forskrevet og i hvilket der er foretaget rettelser, således at der må læses Llvnnerop; således også læst i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1855, s. 23. Om Kundestop eller Llvnnerop er det rigtige stednavn — eller et helt tredje — kan faktisk ikke afgøres. I hvert fald kan Llvnnerop ikke identificeres med Lyngerup, idet Svanholm aldrig har ejet hele denne landsby; i 1492 ejer den kun 1 gård i Lyngerup, Rep. 2. r. nr. 7266, mens bl. a. både Maribo kloster og Roskilde kapitel ejede gårde i byen, jf. registret i Rep. 1. og 2. r. Derimod kan der ikke være tvivl om, at det er 4. dombrev, der har den rigtige navneform Kwñnersløff, hvor låsebrevet har Kimmerslev (det har til følge, at lokaliteten i registret i Rep. er opført under Kimmerslev, Ramsø herred).

Iøvrigt kom det tvivlsomme stednavn Kundestop til at spille en betydningsfuld rolle i det 17. og 18. århundrede, idet Svanholms daværende ejer Frands Rantzau i 1632 fik udvirket et tingsvidne af Horns herredsting, i hvilket Kundestop blev identificeret med Kunderslev, utvivlsomt med urette som allerede fremgår af det anførte, men bliver tydeligere endnu af det efterfølgende.

² Rep. 2. r. nr. 2649.

³ Tingsvidne af Horns herred 1471, ssts. nr. 3016. — Kristian var domprovst 1401—18, men godset i Skuldelev blev først 1402 lagt fra bispestolen til St. Laurentii kapel, d.v.s. til provstiet, jf. Arhning anf. værk, s. 251.

1402—1418. Hans efterfølgere som domprovster benyttede lejlighedsvis samme område til agerbrug, og 1555 gjorde Kristian 3.s kansler Anders Barby i sin egenskab af domprovst i Roskilde krav på provstiets hævnd til denne jord, hvad der førte til proces med Erik Urne til Hindema, som dokumenterede, at han var ejer af 6 bol jord i Kunderslev og bestred, at provsterne i Roskilde kunde få lovhævnd i Kunderslevs øde marker.¹ Det følger heraf, at Kunderslev må have ligget mellem Bonderup og Onsved, og dette bekræftes af markbøgerne 1682. I markbog nr. 111 findes Provsteholmen syd for Onsved, hvor Onsved mark skærer ind imellem Ordrup og Skuldelev marker, og i markbog nr. 117 findes i Ordrups Tinghøjsvang, der ligger mellem Krogstrup kirke, Onsved og Pagterold, en ås, der kaldes *Gundersløf*. Åsen grænser mod vest til Tingstætteås, og da denne ås er angivet på Ordrup bys udskiftningskort 1801², kan landsbyen Kunderslev stedfæstes temmelig nøjagtigt omkring landevejen fra Krogstrup kirke til Ordrupholm nord for Pagterold.

Som nævnt gjorde Erik Urne i 1555 krav på 6 bol jord i Kunderslev og beviste det med et skøde af 1482 1/7, udstedt af Aksel Valkendorf til Erik Urnes slægtning på mødrene side Johan Jepsen Ravensberg, den senere biskop af Roskilde († 1512)³. Andre ejere var bispestolen i Roskilde og Svanholm, der som vi har set ejede henholdsvis 6 øre og 2 øre jord; desuden erhvervede 1364 1/5 en Folmer Klausen af Torup i Strø herred, hvis slægt er ukendt men hvis adkomstbrev øjensynligt senere ved arv kom i Oxernes besiddelse, 5 øre jord i Kunderslev⁴. Tilsam-

¹ RA, Forfølgningssbogen 1592—98, f. 26 v.

² Kortet i Matrikelsarkivet er gengivet i H. P. Hansen: Blade af Kyndby og Krogstrup Sognes Historie (1941), s. 34.

³ Rep. 2. r. nr. 5047. — Erik Urnes moder Margrete Ravensberg var datter af bispens brodersøn Klaus Eriksen Slippeslot, Adelsårbogen 1927, s. 351.

⁴ Adkomstbrevet 1364, Rep. 1. r. nr. 2724, horer ikke til rigsarkivets oprindelige samling, idet det ikke findes i den Vossiske registrant; da hr. Johan Oxe i 1472 gjorde krav på andel i Kunderslev, Rep. 2. r. nr. 3164, og da hans velbevarede arkiv omkring 1700 fandtes i de adelige brevkister i Frue kirke er brevet rimeligvis overleveret ad den vej; hermed stemmer, at brevet i Langebeks Diplomatarium er afskrevet af Arne Magnussen, der

men er her specificeret $7\frac{5}{8}$ bol, men derudover ejede kronen siden 1348 en gård, hvis bolkvota ikke angives¹, ligesom Mogens Hak og Johan Jepsen Ravensberg i 1472 og 1480 gør krav på andele i Kunderslevs jord uden specificering af, hvor meget det drejer sig om². Kunderslev har derfor haft mere end 8 bols jord; da så store byer i middelalderen altid ses at have hele boltal, er i det følgende regnet med 9 bol som jordtilliggende til Kunderslev.

Af de øvrige ødebyer kan Krogstrup og Ulstrup stedfæstes uden besvær. Sydøst for den ensomt liggende Krogstrup kirke er spor af landsbyens hustomter og dens gadekær påtruffet, og på samme måde kan Ulstrup påvises nordøst for Røgerup³. Om Krogstrup ved vi blot fra låsebrevet 1456, at Svanholm ejede hele landsbyen undtagen dens præste- og degnegård. Ulstrup skænkedes i sin helhed i året 1329 til roskildekirkens bygningsfond og har ikke været nogen lille landsby, eftersom giveren, kanniken Jens Ulstrup kunne båndlægge 10 mark af dens afgifter til sin årstid⁴. I 1568 ydede bønderne i Ferslev blot 1 pd. korn til Dorothea-alteret i domkirken for brugen af Ulstrups ødejord⁵.

Mere besværlig er lokaliseringen af Klippestrup. En af de 15 gamle præbender i Roskilde domkirke, der var indstiftet i slutningen af det 11. årh., havde navn efter landsbyen, og endnu i kapitlets jordebog 1568 noteres, at præbenden var ejer af 8

på anden måde vides at have haft kendskab til Johan Oxes arkiv, jf. Rep. 2. r. VIII, s. 389.

¹ Dipl. Dan. 3. r. III nr. 106.

² Rep. 2. r. nr. 3164 og 4783.

³ Trap III (5. udg.), s. 292 og 294. — Landsbyen Ordrup nord for Krogstrup kirke har først i vor tid fået navneforandring til Krogstrup.

⁴ . . . integrum oppidum, quod dicitur Ulfstorp in Horns h., ita quod ad anniuersarium suum quolibet anno decem marche dabuntur . . . Reliqua reddituum cedant fabricæ. Kirkehist. Saml. 6. r. VI, s. 372.

⁵ Kapitlets jordebog, AM. 876, s. 315. — Iøvrigt er det bemærkelsesværdigt, at Ulstrup — bortset fra Krogstrup, hvor der på grund af kirken gør sig særligt forhold gældende — er den eneste landsby, som den stedlige tradition har bevaret navnet på. Forklaringen er vist den, at den ovennævnte afgift er blevet ydet indtil nyeste tid.

øde gårde i Klippestrup på 'Krogstrup Old'¹. Af låsebrevet på Svanholm fremgik, at denne hovedgård var ejer af 4 gårde, tilsammen har landsbyen altså haft mindst 12 gårde². Ved stedfæstelsen må gås ud fra oplysningen i jordebogen 1568, at Klippestrup lå på Krogstrup Old. Da den sydlige del af oldenområdet i markbogen nr. 113 kaldes Skibby Old — hvilket er en naturlig benævnelse og lever idag — følger, at Klippestrup må søges i den nordlige del af området, som iøvrigt under processen 1555 udtrykkeligt kaldes Krogstrup Old³. Og da den østlige og i hvert fald delvis den midterste har været beslaglagt af Kunderslevs, Bonderups og Krogstrups marker, følger igen, at Klippestrup må have ligget i den vestlige del, eller i området mellem Bonderup og Venslev og syd for Svanholm.

Til stedfæstelsen af de resterende 3 landsbyer, Kundestop (eller Lunnerup?), Gynnerup og Ravnstrup) haves kun få holdepunkter. Da Svanholm hovedgård allerede ved middelalderens slutning har hørt til landets stordrifter, er de to førstnævnte byer sandsynligvis blevet inddraget under hovedgårdens jord⁴. Ravnstrup derimod synes efter visse svage indicier at måtte placeres mellem Ferslev og Venslev og er måske allerede blevet øde samtidig med Skøneby⁵.

¹ Jordebogens oplysning vedr. Klippestrup er anført i Arhnums citerede værk, s. 98.

² Når der i Trap (5. udg.) III, s. 293 og H. P. Hansens anførte værk, s. 42 og 67 hedder, at Klippestrup var en lille landsby på 4 gårde, overses den af Arhnum fremdragne oplysning. Når der endvidere sidstnævnte sted hedder, at gårdene nedlagdes omkring 1472 og blev til enestegården Pagterold, så er Pagterold ifølge oplysning i matriklen 1682, markbog nr. 117, oprettet »for nogle år siden af Krogstrup-old«, d.v.s. af Kunderslev mark, som fremgår af det ovf. anførte og af det følgende.

³ Forfølgingsbogen 1592—98, f. 260 flg.

⁴ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 183. Forfatteren søger dog udvidelsen ikke i Kundestop og Gynnerup, men i »Krogstrup by samt torperne Kumerslev, Klepstrup og Ulstrup«. Af de her nævnte byer kan kun Klippestrup komme på tale, men det kræver en forklaring, hvorledes kapitlets ret er gået tabt; problemet belyses i det følgende. Jorden omkring Krogstrup kirke, altså den gamle landsbymark, dyrkedes 1682 af Svanholms bønder i Ordrup.

⁵ Tetz Rosengård siger 1472 om Ravnstrup — og sandsynligvis også

Den her foretagne lokalisering af »oldens« ødebyer bekræfter den ovenfor fremsatte formodning, at visse foreteelser i dombogen 1299 måtte forklares med, at Skøneby har ligget i Vestbys og Manderups nærhed. Kun med centrum omkring de nuværende Ventehuse i 'oldens' sydøstlige hjørne kan der blive plads til en stor landsbymark på 12 bol jord.

Det er ganske vist kun mangelfulde oplysninger vi har om gårdtal i byerne på olden. Et tilnærmelsesvist indtryk heraf fås dog ved at sammenligne med RBJ's oplysninger om bol og gårdtal, således som de fandtes på bispens gods i Horns h. 1370.

hg = hovedgård, gs = gårdsæde, g = gård.

Oldens byer	Bispagodset i Horns h. i 1370
Skøneby 12 bol	Sønderby 8 bol = 1 hg + 12 gs + 15 g
Kunderslev 9 bol	Østby 6 bol = 13 g
Klippestrup 12 gårde	Vestby 4 bol = 1 hg + 11 gs + 3 g
Ulstrup	Manderup $2\frac{7}{8}$ bol = 11 g
Krogstrup	Ferslev $\frac{1}{4}$ bol = 1 g
Kundestop	Kunderslev $\frac{3}{4}$ bol = 1 g
Gynnerup	Dråby $2\frac{1}{2}$ bol = 1 hg + 6 gs
Ravnstrup	Skuldelev $3\frac{5}{8}$ bol = 1 hg + 8 gs + 2 g
Bonderup 1 bol	<hr/> 28 bol = 4 hg + 37 gs + 46 g

Bedømt efter tallene for Horns herred i 1370 må byerne på Olden have svaret til omkring 100 brug. Nogenlunde samme resultat kommer man til, hvis man regner med det ovenfor fundne gennemsnitstal for 1605 gårde, nemlig $8\frac{1}{2}$ pr. gård¹.

om Skøneby — at den skyder sig ind på olden. Ifølge dombogens oplysninger 1299 ydes på det tidspunkt betydelige afgifter af Vestby, Manderup og Kunderslev, delvis i penge og efter al sandsynlighed delvis for Skønebys jord. På samme tidspunkt ydes tilsvarende en stor pengeydelse af bispens gård i Ferslev; efter beliggenheden kan det ikke have været for Skønebys jord. I denne forbindelse kan nævnes, at der ifølge markbog nr. 114 findes en ås i Ferslevmark mellem Ferslev og Venslev og mod øst op til olden med navn *Ravnshækås*.

¹ Ovf. s. 286.

Skøneby, Kunderslev og Klippestrup har da haft omkring 72 gårde; regnes de øvrige torper til hver et bol — hvilket rimeligvis er for lavt for Krogstrups og Ulstrups vedkommende — kommer gårdtallet til at ligge omkring 90, gårdsæderne eksklusive.

I 17. årh. fandtes kun 3 gårde i området, nemlig 2 i Bonderup samt den omkring 1670 oprettede forpagtergård Pagterold. Som vi skal se i det følgende, skyldes dette, at genopbygning i området bevidst blev modarbejdet og forhindret. Men selv om genopdyrkningen havde nået samme stade som i det øvrige Horns herred, ville gårdtallet uden tvivl have ligget langt under højmiddelalderens. Det lader sig gøre at finde talforhold, der udtrykker dette².

	1951		1682		
	Samlet areal	I omdrift (+ gartneri)	I omdrift	Antal gårde	Td. land pr. gård
Horns h. (÷ Oro) ..	17.522 ha	11.222 ha	14.253 td = 7.868 ha	371	38.4
Skibby og Krogstrup-Kyndby sogne	4.138 ha	3.271 ha	4.108 td = 2.268 ha	106	38.8
Olden	1.500 ha	1.188 ha	1.481 td = 818 ha	38	38.8

Oldenområdets 15 km² er her fordelt efter de forhold, der gælder for de tilstødende sogne, Skibby og Krogstrup-Kyndby. På grund af de store skove i herredets nordlige del er den landbrugsmæssige udnyttelse af areal større i disse sogne end for herredet som helhed. I begge tilfælde gælder imidlertid, at det dyrkede areal i 1951 er knapt en tredjedel større end i 1682. Både for herredet som helhed som for de nævnte sogne gælder at gårdene gennemsnitlig har godt 38 td. land i 1682. Overføres dette tal på oldenområdet og antages samme udnyttelsesgrad som i de tilstødende sogne, skulle området have haft 38 gårde i 1682.

² Tallene er taget fra Trap III, s. 20, og De Danske Landbrug, s. 21.

I højmiddelalderen har området haft mellem 2—3 gange så mange. På grund af landhævning, drænering, moderne arbejdsredskaber m. m. er det udelukket, at udnyttelsesgraden i nyere tid kan være overgået eller blot tilnærmelsesvist nået i ældre tid. Den grænse som moser, småsøer, enge sætter for indtagning af agerjord har rimeligvis endda været snævrere i middelalderen end i 1682. Ligesom de ovenfor anførte eksempler fra Lunderød og Farum¹ viser oldenområdet, at en overbefolkning har presset bønderne sammen på en snæver eksistensbasis.

Oldens senmiddelalderlige historie er nært sammenknyttet med Billernes på Svanholm. 1452 havde rigsråden Torben Bille til Søholm erhvervet Svanholm af arvingerne efter Bo og Knud Nielsen Panter. Det af Mikkel Rud udstedte skøde lyder på 'en tredjedel i Svanholm og i al den øde jord og i al det bygte gods, som til Svanholm ligger i Horns herred', mens formuleringen i Frederik Wardenbergs skøde er: 'en tredjedel af Svanholm gård og et torp Ordhorp og alle de øde byggesteder og øde jorder, som der tilligger i Horns herred'². Efter skødernes ordlyd har godsets tilstand ikke været mindre krisehærged end Brøndum hovedgård i Slet herred var det i 1401, da dronning Margrethe overtog den³. Ifølge senere vidnesbyrd boede i Ordrup de gårdsæder, 'som ej andet landgilde giver end deres arbejde til Svanholm'⁴. Alt andet tilliggende bøndergods, der specificeres i det tidligere anførte låsebrev 1456⁵, har øjensynligt ligget øde. Det må have været et ejendommeligt skue, egnen har frembudt på det tidspunkt. Ad anden vej ved vi, at i nabosognet Ferslev forsvinder i samme tidsrum byerne Ferslevlille⁶ og Vejlebytorp⁷.

¹ S. 299 flg.

² Rep. 2. r. nr. 170 og 194. Kongen og dronningens skøde af deres andel lyder blot på al rettighed i Svanholm og dets gods, *ibid.* nr. 345—46.

³ Se Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 229 flg.

⁴ Rep. 2, r. nr. 7261—63.

⁵ Ovf. s. 322.

⁶ Trap III, s. 294. — Når det om Ferslevlille hedder, at den nævnes 1335—1470, er denne konstatering i og for sig korrekt, men det er grund til at knytte en principiel bemærkning til den. Selv kyndige folk ses ofte at drage den slutning, at sidste gang en forsvunden landsby omtales, er

Svanholms nye ejer Torben Bille kom ret omgående i strid med bispestolen og kapitlet i Roskilde, der foruden at være medejere i flere af Oldens øde byer i forening ejede bøndergods i næsten alle omkringliggende landsbyer. Roskildekirkens standpunkt var, at alle dens bønder havde ret til at drive kreaturer på de øde byers marker, mens Torben Bille og senere hans søn Peder i hvert fald efter modpartens opfattelse anmassede sig en slags ejendomsret over oldenområdet. 'Han byder mine tjenere af Selsø, at de skal deres kvæg afføre af Olden eller køber deres græsgang af ham', klager hr. Tetz Rosengård i 1472. 'Item skylder jeg ham, at han sælger den hellige kirkes og mit græs og græsgang på fornævnte marker og tager derind alle de, som vil give havre herfor'.¹ Efter flere sammenstød og efter ærkedegnens opfattelse klare overgreb fra Peder Billes side henvendte hr. Tetz, der bl. a. også var Kristian 1.s kapellan, sig

terminus post quem for landsbyens nedlæggelse. Men praktisk talt alle disse tidsangivelser stammer fra retsdokumenter, og i den forbindelse overses, at det for det meste er sagen uvedkommende om jord er øde eller besat, den er lige fuldt et lovligt objekt for salg og skødning og genstand for proces. Det er særligt klart i Kunderslevs tilfælde, fordi vi har dokumenter om denne landsby helt ned til 1555, skønt den vitterligt er blevet øde i tiden 1370 til 1418, men det gælder principielt for alle forsvundne landsbyer, at sidste omtale ikke i sig selv betyder, at landsbyen er levende.

⁷ Derimod er det sikkert ikke rigtigt, når Esbernæthorp i det andet nabosogn Skuldelev også almindeligvis opføres blandt egnens tabte bebyggelser. Landsbyen blev 1348 erhvervet af kronen og 1396 pantsat til bispestolen i Roskilde for den betydelige sum af 130 mark sølv, *ÆA I*, s. 128 og *D. Mag. IV*, s. 299. Godset er sikkert identisk med de to gårde i Torpe i Skuldelev sogn, som 1556 horte til det tidligere bispelen Selso og blev skodet til Anders Barby, *Kr. Sk. I*, s. 52. Det fremgår dels af, at godset ikke opføres i *RBJ 1370*, dels at det øjensynligt er den samme landsby, der i 1457 kaldes Esmendorp, men i 1474 blot Torp, *Rep. 2. r. nr. 706 og 3406*. En anden ting er, at Esbernæthorp i 1396 med sin pantenum på 130 mark sølv øjensynligt har været en langt større bebyggelse end de to gårde i 1556. Det er måske årsagen til, at kronen aldrig har indløst den.

¹ *Rep. 2. r. nr. 13033*. — Roskildekirkens principielle standpunkt er klarest formuleret i et memorandum af 1555, der vil blive nærmere omtalt ndf.: Olden er udlagt til overdrev, al Horns herreds indbyggere til gavn og gode til græsning.

personligt til kongen og udvirkede 1472 et kgl. mandat til abbeden i Ringsted, rigens kansler Jep Jensen Sparre, landsdommeren Henrik Meinstorp og ridderen David Quitzov i Ryde. 'Hr. Tetz, ærkedegn i Roskilde, har her berettet for os, at ham er stor uret sket af Peder Bille, vor mand og tjener, på Krogstrup fællid i Horns h., Kunnereslef, Klepstrup, Vlstrop og flere øde torper, og har deraf drevet og »innwmmeth« hans øksne og hans tjeneres af Selsø af hans rette græsgang og mark; hvilket den samme tid vor mand og råd hr. Johan Oxe, Jep Jensen af Ravnstrup og Mogens Hak kærede, at han og deres rettighed i forskrevne Kunesleff mark i leje lader, hvem han lyster, og holder det for sit eget.' Adressaterne befales derfor at stævne hr. Tetz og Peder Bille for sig med deres »bewisninghe« og skille dem ad med rette. 'Thi forbyder vi alle og særdeles Dig, Peder Bille, at I ingen hinder gør hr. Tetz eller hans tjenere på forskrevnefællid og marker førend I i rette har været og adskilt er ... dog vor husfrues og alle andre gode mænds rettighed uforsømt'¹.

Hvorledes det berammede retsmøde er forløbet foreligger intet om. Men i betragtning af indhold og tone i det kgl. mandat er det unægtelig en overraskelse at læse et par aktstykker fra den umiddelbart følgende tid og fremkommet på Peder Billes initiativ. 1474 3/2 fik Peder Bille et tingsvidne af Horns herredsting om, at han lovligt havde »fordelt« 10 navngivne bispebønder fra Selsø len og ladet tage deres mandhelg for løfte skyld, som de havde lovet ham i medfør af græsgang på Krogstrupold, d.v.s. de mistede deres borgerlige ære for ikke-betaling af lovet præstation for beslaglagte kreaturer. Situationen er altså akkurat som den var forud før retsmødet i 1472². Endnu mere frapperende er et tingsvidne af samme herredsting 1475 23/8 af indhold, 'at fornævnte Peder Bille hvert år lydeligen til fjerde ting, siden han fik Svanholm, havde ladet påæske, om nogen havde lod og del i de øde byer på Krogstrupold, da med breve og beviser fremkomme, og ingen fremkommen er, hvorfor

¹ Rep. 2. r. nr. 3164. — Dronningen havde Abrahamstrup som livgeding.

² Ibid. nr. 3406, smtgn. 764, 3164 og 13033.

fogden af Svanholm har ladet forbyde noget kvæg at drive på Krogstrupold uden deres minde af Svanholm¹. Dette tingsvidne kendes kun gennem et referat i et oldingetog vedrørende Kunderslevmark i 1632, og således som det faktisk blev forstået på det tidspunkt, nemlig som bevis for, at Svanholms daværende ejer Frands Rantzau havde ejendomsret til al Kunderslev, kan det umuligt være rigtigt. Hverken Peder Bille, der ifølge sit låsebrev kun ejede en fjerding jord i Kunderslev, eller herredsfoged og tingmænd, der 1480 erklærer, at det er dem vitterligt, at Johan Jepsen Ravensberg og forfædre jævnlige i 60 år og mere havde gjort krav på tinge på ejendom i Kunderslev mark, og som direkte eller indirekte må have haft kendskab til det kgl. mandat af 1472, kan have drømt om på den måde at skaffe kongens, dronningens, bispens og adskillige andre stormænds rettigheder ud af verden. Det ville have været halsløs gerning. Den nærliggende tanke er at opfatte tingsvidnet 1475 som et falskneri. Men mandhelgbrevet 1474 foreligger i utvivlsom ægte beseglet original, og alene det beviser, at der må have været flere momenter i Bille-Rosengårdsagen end hr. Tetz' klage og det på hans foranledning udfærdigede kgl. mandat giver indtryk af. Er man først nået til denne opfattelse, er det også muligt at få øje på disse momenter og indse, at Peder Billes stilling var adskilligt stærkere end hr. Tetz' indlæg giver indtryk af, og at tingsvidnet 1475 sikkert er ægte nok, blot forstået på en væsentlig anden måde, end det blev gjort i 1632.

1475 20. april — altså fra samme år som det nævnte tingsvidne — fik Peder Bille hele to tingsvidner af Horns herredsting. Det første bevidner, at Peder Bille den dag havde været på tinge og spurgt, om nogen mindedes eller vidste, hvad han havde svaret Jep Jensen (Barritsen), lensmand på Abrahamstrup, da denne forbød Peder Bille at fiske i den ny sø, som Jep Jensen havde ladet inddæmme mellem Skibby mark og »oollen«. Tolv udpegede tingmænd erklærede derefter, 'at dem var vitterligt, og mange af dem selv hørte på, at da Jep Jensen i Abrahamstrup forbød Peder Bille at lade fiske i fornævnte sø,

¹ Ibid. nr. 3685.

svarede Peder Bille, at når han blev der med rette afdreven, så at han ikke måtte med rette der lade fiske, ville han gerne have fordrav eller have det i Jep Jensens minde eller af den, som da havde Abrahamstrup i værge på vor nådige herres vegne.

Som man ser et urbant og høfligt ordskifte — i hvert fald fra Peder Billes side — men alligevel en pointering af, at Peder Bille anser lensmandens forbud for ulovligt. I det andet tingsvidne er høfligheden forsvundet og der går til angreb med næb og klør. De udnævnte tingmænd erklærer heri, 'at dem vitterligt var, at Peder Bille og hans visse bud havde været i tre ting, og da var det fjerde, og givet kære på det markeskel, som Skibby mænd — de hørte under Abrahamstrup — havde lagt mellem Skibby mark og den øde mark, som kaldes »oollen«, stenet, stablet og gravet uden al tingsdom, overværendes hverken riddersmændsmænd, jordejende bønder eller nogen anden, der af tinge var tagen. Item vidnede fornævnte 12 dannemænd, at de hørte og så, at herredsfogeden tilstod inden 4 stokke, at han var der hverken i råd eller gerning med, og intet ham var der tilsagt om'.

Det er efter denne erklæring næppe tvivl om, at bønderne i Skibby egenmægtigt og ulovligt har skudt deres markeskel frem i oldenområdet, i hvert fald har de selv bestemt, hvor de anså skellet burde ligge. Men det mest bemærkelsesværdige er, at tingsvidnet absolut ingen konsekvenser fik. Vi kan fastslå dette med fuld sikkerhed, fordi der foreligger flere tingsvidner herom. 1484 27/5 bevidnede herredstinget, at det var tingsmændene vitterligt, 'at hvert år, siden fornævnte markeskel var der lagt, havde Peder Bille eller hans visse bud der til tinge kæret på fornævnte markeskel, og var det da den 3. tingdag, at Peder Bille så i det år gjort havde, og ingen gensvar derimod fremkom'². Et tredje bevaret tingsvidne af 1480 30/11 er af samme indhold, men indeholder derudover nogle konkrete oplysninger om 'det ny markeskel, som Skibby mænd gjort havde i den ødemark, som kaldes Krogstrups Old, som er mellem

¹ Rep. 2. r. nr. 3605—06.

² Ibid. nr. 5476.

Svanholm og Skibby, og på den del, som Skibby mænd ind havde hegnet til deres mark og vang af den fornævnte øde mark og grøde af ført, som Peder Bille gav kære på samme dag¹.

Hvorfor disse magtesløse protester fra herremanden og hvorfor kan bønderne i Skibby negligere, at herredsfoged og herredsting erklærer deres gærde for ulovligt? Årsagen kan ikke være den, at kronen ejede størsteparten af Skibby², herskabsforhold havde ingen indflydelse på markeskelsprocessen. En nødvendig bestanddel af denne var imidlertid oldingetoget, den ed 13 af herredstinget udpegede oldinge svor om de rette skel i gamle dage. Dette middelalderlige »matrikelsystem« har givetvis ikke kunnet fungere i 1470erne, fordi erindringen om forløbet af de gamle markeskel har været udvisket. Skibbybønderne — med deres herskab i ryggen — klarer problemet ved at sætte deres skel efter egen opfattelse af situationen. Herredstinget kalder nok fremgangsmåden for ulovlig, men udtaler sig iøvrigt ikke om ejendomsretten til selve jorden. Problemet har efter alt at dømme kun kunnet bringes til en lovlig afslutning ved et kongeligt diktat, ved at kongen 'red markeskel', men ordskiftet mellem Peder Bille og den kgl. lensmand viser, at denne i hvert fald ikke delte Peder Billes opfattelse af grænsen mellem Svanholm og Skibby, så hvorfor pådrage sig sikre omkostninger med næsten lige så sikre udsigter til et negativt resultat.

Hertil kommer, at den af Peder Bille hævdede ejendomsret til 'den øde mark, som kaldes Krogstrups Old, som er mellem Svanholm og Skibby', i hvert fald delvist hvilede på det samme princip som Skibbybønderne anvendte: Bevis det modsatte. Det er her hr. Tetz' klage og det ovennævnte tingsvidne 1475 kommer ind i billedet. Som omtalt ovenfor kan tingsvidnet ikke være ægte, hvis dets Krogstrupsold medindbefatter Kunderslev, således som forstået i 1632. Det område Peder Bille i 1480 sigter til, har imidlertid sikkert været væsentligt snævrere; han må have tænkt på den østlige del af Olden, nemlig området syd

¹ Ibid. nr. 4725.

² Ifølge Abrahamstrup lensregnskab 1559 (RA) ejede kronen 23 gårde i Skibby, som i 1682 var på 29 gårde ialt.

for hans øde landsby Krogstrup og vesten om Bonderup ned mod Skibby. Hermed stemmer, at man i et andet brev fra 1480 ser, at Kunderslev siges at ligge på 'Kunderslevold'¹. Dermed svinder betænkelighederne og vi kan overveje, hvad der ligger i erklæringen, at Peder Bille havde 'ladet påæske, om nogen havde lod og del i de øde byer på Krogstrup Old, da med breve og bevis at fremkomme og ingen fremkomne ere', hvorfor græsning forbydes uvedkommende. Nu er det umuligt, at Peder Bille efterlyser eventuelle adkomstbreve på Krogstrup, Kundestop og Gynnerup, som han havde låsebrev på; det vilde være juridisk forkert og tåbeligt set fra hans synspunkt. Erklæringen må derfor læses på den måde, at det område syd for Svanholm og Krogstrup og ned til Skibby mark, som han kalder Krogstrup Old, er hans enemærke. Som vi tidligere så, må der af andre grunde antages, at Klippestrup har ligget inden for dette område, og sandsynligvis har hr. Tetz baseret sine krav herpå, men han har i så fald øjensynligt ikke kunnet føre bevis ved oldinge, d.v.s. øde-læggelsen af Klippestrup har ligget langt tilbage i tiden.

Ud fra den skildrede situation er det ikke vanskeligt at indse, at den på hr. Tetz' initiativ i 1472 nedsatte kongelige kommissionsdomstol ikke har kunnet afsige nogen kendelse. Tetz Rosengårds påstand var, at 'Krogstrup fæled, Kunderslev, Klepstrup, Ulstrup og flere øde torper' var fælles overdrev. Med hensyn til Kunderslev har Peder Bille sikkert ikke haft noget imod ideen om den fælles pulje, han ejede kun 2 øre og roskildekirken kun 6 øre af landsbyens 72 øre, men da det kgl. mandat indskærpede, at der skulle tages hensyn til andres rettigheder, var det punkt ikke megen grundlag for en kendelse. Helt anderledes måtte Peder Bille se på kravet om fælles græsning på Krogstrup 'fæled'. Af låsebreve 1456 fremgår, at ærkedegnen kun kan have begrundet dette med henvisning til præste- og degnegården, da Svanholm ejede resten af landsbyen. Eftersom Tetz Rosengård argumenterer for, at bl. a. bispens bønder i Selsø har ret til græsning 'på den hellige kirkes græsgang', ligger der

¹ Rep. 2. r. nr. 4783.

i argumentationen, at de nævnte gårde på det tidspunkt har ligget øde. Men trods alt gav det kun ærkedegnen en indirekte ret gennem sognepræsten til en begrænset del af *landsbyen* Krogstrups jord, og det var som det fremgår af de anførte tingsvidner Peder Billes påstand, at det område, han kaldte *Krogstrup Old*, omfattede flere øde byer, nemlig de i låsebrevet nævnte Kundestop og Gynnerup. Som nævnt er det sandsynligt, at ærkedegnen ved en sådan problemstilling har rejst spørgsmålet om Klepstrups beliggenhed indenfor dette område, men for de kgl. kommissionsdommere må det have været indlysende, at problemet ikke kunde løses indenfor de rammer, det af hr. Tetz udvirkede kgl. mandat angav.

Med tingsvidnet 1475 var stridighederne i denne del af Olden afsluttet, selv om Peder Bille endnu i nogle år protesterede mod Skibbys markeskel. Ifølge matriklen 1682, markbog nr. 117, har Svanholm sine hovedgårdsmarker hovedsagelig liggende syd for hovedgården ned mod Skibby, altså på det område Peder Bille hævdede i 1475. Men på matriklens tid ejer Svanholm derudover Kunderslev marker, som den på noget snørklet måde var kommet i besiddelse af, og som 1682 blev dyrket dels af godsets bønder i Ordrup dels fra den nyoprettede forpagtergård Pagterold.

Ødebyen Kunderslevs skæbne hører til Oldens interessanteste historie, strid om dens jord førte endnu så sent som i 1725 til en proces ved højesteret. Her skal hovedlinierne trækkes op. Som ovenfor omtalt fremhævede det kgl. mandat 1472, at der var flere ejere til Kunderslev mark end blot Peder Bille og kirken i Roskilde, og vi har tidligere nogenlunde nøjagtigt kunnet bestemme de forskellige lodsejeres respektive andele i landsbyens 9 bol jord. Blandt ejerne var Johan Jepsen Ravensberg, som førte sine krav tilbage til sin morfader Albert Hemmingsen (Krag i Sjælland); 1482 1/7 købte han desuden 6 bol med øde gårde eller byggesteder dertil af Aksel Valkendorf². Sandsynligvis har han haft planer om landsbyens genoprettelse, men i så fald må

¹ Se ovf. s. 323.

² Rep. 2. r. nr. 4783 og 5047.

han trods alt have overvurderet sin indflydelse — han blev 1486 kongens kansler og 1500 biskop af Roskilde¹ — thi landsbyen forblev øde. Kilderne tier om, på hvilken måde Johan Jepsen eventuelt har grebet sagen an, derimod kan ses, hvorledes det forsøg, en af hans arvinger Erik Urne til Hindema² gjorde, strandede. 1552 11/8 fik Erik Urne et tingsvidne af Horns herredsting om, at han havde fremlagt skødet af 1482 på tinge og i kraft af dette 'kendt sig ved lod og del i Kunderslev by og mark i Krogstrup sogn og budt sig til reb og raft og ret mål i byggesteder, gader og i marken, fra by til markeskel efter sit åbne brev imod alle dem, som kender sig til ejendom i fornævnte ødeby'.

Tilstede på tinge den dag var kongens fogeder på Abrahamstrup og Selsø — som jo nu var krongods — samt fogeden på Svanholm. Tingsvidnet refererer deres reaktion under eet, problemet har sikkert været gennemdrøftet i forvejen. De erklærede, at de på kronens og på Svanholms vegne kendte sig til lod og del i Kunderslev, og 'om behov gjordes' ville bevise dette med dokumenter. Øjensynlig har de på dette stade foretrukket ikke at afsløre, at de sammenlagt kun ejede en brøkdel af Erik Urnes godt 6 bol jord. Om Erik Urnes tilbud om rebning konstaterer tingsvidnet, at der 'kom aldeles ingen, der ville rebe eller måle med fornævnte Erik Urne i nogen måde'³. Det er ikke svært at få øje på årsagen til medejernes uinteressethed. I det 16. som i det 15. og 17. årh. var de uopdyrkede områder af Olden fælles overdrift for de tilstødende hovedgårde og deres fæstegårde. En udrebning af for eks. de 2 øre jord, som Svanholm ejede i Kunderslev, kunne ikke opveje fordelene ved græsning

¹ Dansk Adels Aarvog 1910, s. 350.

² Hans moder Margrete var bispens broderdatter. — Iøvrigt havde hans broder Jorgen Urne allerede tidligere rejst sagen, idet han 1547 9/12 udvirkede et kongebrev, der stævnedes hans modstandere for kongen med deres breve og beviser, i kraft af hvilke de mener at kunne gøre Jorgen Urne og hans medarvinger hinder på 6 bol på Krogstrupold, Forfølgningssbogen 1592—98, f. 260. Videre ses ikke at være foretaget i 1547, muligvis fordi Jorgen Urne kort efter af andre grunde faldt i kongens unåde og allerede døde 1548, Dansk Adels Aarvog 1904, s. 468.

³ Forfølgningssbogen 1592—98, s. 264 v.

over hele landsbyens område. Men med medejernes passivitet har Erik Urne stået overfor et impasse, uden lensmændenes og herremændens anbefaling har han ikke kunnet bevæge kongen til en riden-markeskel, der som forholdene lå, har været den eneste chance for ham at få Kunderslev mark skåret ud af Olden. Sandsynligvis har han prøvet den udvej, men direkte vidnesbyrd foreligger ikke herom.

Året efter blev Erik Urne sachsisk lensmand i Ratzeburg¹, men han må have givet sin foged på Hindema, Anders Nielsen, ordre til at holde øje med udviklingen, thi i 1555 ses denne at starte en aktion på et nyt grundlag. Forholdet var det, at Anders Barby, Kristian 3.s kansler, som domprovst i Roskilde havde ladet genindhegne og genopdyrke det område, Provsteholmen, som domprovsten Kristian allerede inden 1418 havde indtaget til provstiets gårde i Skuldelev. Anders Nielsen nedlagde protest herimod og sagen kom til behandling på Horns herredsting 1555 4/7. Anders Niensens påstand var her, at Anders Barby ikke uden samtykke af alle ejere kunne foretage indhegninger i Krogstrup Old², og til bevis for Erik Urnes medejendomsret fremlagde han skødet 1482 på de 6 bol jord til Johan Jepsen Ravensberg, mens Anders Barbys befuldmægtigede som bevis for provstiets ret anførte det tidligere nævnte tingsvidne af 1471³. Men selv om dette fastslog, at provst Kristian i sin tid uhindret af nogen havde indhegnet Provsteholmen, betonedede det også, at der hermed ikke var sagt noget om ejendomsretten til jorden. Herredsfogdens dom lød da også på, at eftersom der ikke var fremlagt noget egentlig ejendomsbrev på Provsteholmen, skønt han havde æsket dem, kunne han ikke kende Anders Barby til noget enemærke i omtalte mark. 'Thi sætter jeg samme sag fra mig til kongen og rådet'⁴.

¹ Dansk Adels Aarbog 1904, s. 468.

² Her bruges Krogstrup Old vitterligt i betydning Krogstrup sogns Old, altså i videre betydning end den Peder Bille bruger den i 1475; jf. også at tingsvidnet 1480 taler om Kunderslev på Kunderslev old.

³ Se. ovf. s. 322 note 3.

⁴ RA. Forfølgningbogen 1592-98, f. 26 v.—Ifølge Herredagsdombog 1549—57, f. 369 r appellerede Anders Nielsen herredsfogedens kendelse til lands-

Kongen og rådet henviste sagen til påkendelse af en voldsdomstol, der afsagde sin kendelse 1555 29/11. Dommen er ikke bevaret, men i Roskilde kapitels arkiv nedlagdes et fyldigt memorandum 'for at de gode herrer i Roskilde kapitel må vide, hvorledes den sag nu i vores tid forløbet er'¹. Det var kantoren Niels Friis, der både forsvarede kapitlets specielle ret til Provsteholmen og generelt argumenterede for opretholdelse af den bestående ordning på Olden. Til sine medejere på Krogstrup Old, der protesterede mod Provsteholmen — memorandummet nævner udtrykkeligt Peder Goske, høvedsmand på Abrahamstrup, Herluf Skave, pantelensmand på Selsø og Tale Krafse til Egholm, så Anders Nielsens initiativ har ikke været uden virkning — rettede han det spørgsmål, om de nogensinde havde hørt eller vidste af deres forældre eller af andre, at der var blevet ildet på Provsteholmen på det tidspunkt, da provst Kristian holdt avl i Skuldelev. Da de adspurgte måtte svare benægtende hertil, konstaterede Niels Friis, at så måtte kapitlet også drage den slutning, at provst Kristians indhegning var foregået på lovlig måde, når ingen i datiden havde protesteret. Til Joachim Beck, der gjorde krav på de 6 bol jord, som Aksel Valkendrup havde solgt Johan Jepsen Ravensberg, rettede han først det spørgsmål, vistnok spydigt², om han havde breve eller beviser herpå. Men skønt Joachim Beck svarede benægtende hertil, nøjes kantoren ikke med denne sejr, han har jo sikkert godt vidst, at brevene eksisterede. Kunne Joachim Beck bevise med breve eller på en hvilken som helst anden måde, at Aksel Valkendrup eller

tinget, idet han påstod, at herredsfogeden burde have afsagt en virkelig dom, mens denne forsvarer sig med, at sagen var ham for stor. Landstinget repræsenteret af landstingskriveren tiltræder herredsfogedens opfattelse, hvorefter Anders Nielsen atter appellerer, nu til kongen og rådet, som 1555 afviser appellen. Hermed har Anders Nielsen øjensynligt bedømt sagen som udsigtsløs, thi hverken han eller hans breve er repræsenterede under behandlingen af hovedsagen.

¹ RA. Roskilde Kapitel 1555 29/11. Papir.

² Intermezzoet er ret gådefuldt. Joachim Beck var gift med en datter af bispens broder Jakob, mens Erik Urnes moder var datter af en anden broder Erik, Dansk Adels Aarvog, 1910, s. 351—52. Tilsyneladende har der været familiestrid om retten til brevene.

Johan Jepsen Ravensberg eller nogen anden på deres vegne nogensinde havde haft de 6 bol i deres fri brug, eller at der nogensinde i mands minde var blevet køret på deres lod eller anpart i Krogstrup Old. 'Hertil tavde Joachim Beck og vidste intet ydermere at berette i den sag'. Efter således at have argumenteret mod, at et løsrevet adkomstbrev uden faktisk hævde eller erindring om dets betydning kunne bevise en adkomst, angreb han problemet fra en anden side. Også han gjorde på kapitlets vegne krav på 12 bol jord på Krogstrup Old, men disse havde fra gammel tid været udlagt til overdrev, alle Horns herreds indbyggere til gavn og glæde, hvilket han beviste med gamle registre, d.v.s. træbogen og RBJ, og breve, vistnok klagen og det kongelige mandat 1472, der endnu findes i kapitlets arkiv. Henvisningen til jordebøgerne indeholder en vis tilsnigelse, for så vidt de beviste, at bispestolen var medejer af de 12 bol jord, og bispestolens ret var i 1555 legitimt gået over på Herluf Skaves hænder, altså kantorens modpart med hensyn til Provsteholmen. Men man forstår, at dommen gav ham medhold, 'alt blev bestandendes'.

Herefter er der stille om Kunderslev indtil 1632. I 1597 fik Kristoffer Pachs til Kindholm ganske vist Ravensberg-Urnebrevene vidimeret af rigens kansler, vort kendskab til dem stammer fra denne vidimering¹, men yderligere skridt fulgte ikke efter. Rimeligvis har han været tilfreds med ved hjælp af dem at bevise en utvivlsom ret for Kindholm til at benytte Olden til overdrev. Men i 1624 købte Svanholms daværende ejer Frands Rantzau Kindholm af Kristoffer Pachs' søn Mogens Pachs. Muligvis er de omtalte breve fulgt med i købet og Frands Rantzau således ikke ganske uden moralsk hjemmel for det dokument, han lod udfærdige i 1632, og ved hvilket han ved et kup gjorde Kunderslev til Svanholms enemærke. Ved at læse låsebrevet 1456 på Svanholm — som endnu findes i godsets arkiv² — drog han, måske i god tro³, den slutning, at låsebrevets *Kundestop*

¹ RA. Forfølgingsbogen 1592—98, f. 260—64.

² Rep. 2. r. nr. 657.

³ Hvis han har erhvervet Ravensberg-Urnebrevene sammen med Kindholm, kan han ikke have handlet i god tro.

(der som tidligere nævnt muligvis beror på en fejl læsning)¹ var identisk med *Kunderslev* eller med den del af Krogstrupold, der, som markbog nr. 117 viser, på det tidspunkt kaldtes *Gundersløf*. Ud fra den opfattelse fremlagdes låsebrevet 1456 sammen med det Peder Bille i 1475 givne tingsvidne, der fastslog, at *Krogstrup Old* — i 1475 forstodes ganske vist herved området syd for Svanholm² — var Svanholms enemærke, på Horns herredsting. Da ingen indsigelse fremkom på tinge, opnåede rigshofmesteren, hvad der i århundreder ikke var lykkedes for andre, at der blev udpeget 13 oldinge, der 1632 19/4 omgik *Gundestrups* mark og svor dets markeskel.³ Selvfølgelig måtte det ske efter den øjeblikkelige opfattelse af skellene, hvorfor Provsteholmen, der efter vidnesbyrdene fra 15. og 16. årh. utvivlsomt har hørt til *Kunderslev* mark, ikke omgikkes, og for fremtiden betragtedes som hørende til *Onsved* mark⁴.

Rigshofmesterens autoritet har uden tvivl været medvirkende til opnåelsen af dette for Svanholm gunstige resultat. Men når det i det hele taget var muligt, er det sikkert, fordi den præcise viden om de rette forhold var gået tabt. Roskilde kapitel, der havde breve i sit arkiv, der kunne modbevise Rantzaus opfattelse af ejendomsforholdet, var en institution i opløsning, og Egholms og Selsøs ejere har næppe på det tidspunkt anet noget om deres medejendomsret. En proces i 1722—25 viser det klart for Selsøs vedkommende. Forholdet var det, at Frands Rantzau ved ordningen 1632 ikke blot havde respekteret kapitlets ret til Provsteholmen, han lod også nogle indtægter, som sognekirken i Skuldelev havde hævdt på at bruge, forblive uberørt af nyordningen. Men i 1722 kom Svanholm og Selsø, sidstnævnte gods havde i 1686 erhvervet patronatsretten til Skuldelev kirke⁵, i strid om disse hævdvundne rettigheder. Striden indbragtes

¹ Se ovf. s. 322, note 1.

² Se ovf. s. 333.

³ Langebeks Diplomatarium under 1456 25/10, jf. Rep. 2. r. nr. 657; RA, Højesterets Voteringsprotokol 1725, f. 216v—19.

⁴ Markbog nr. 111.

⁵ Kr. Skr. II, s. 568.

1725 for højesteret. I deres voteringer er højesteretsdommerne enige om, at de to »fundamenter« for domsafsigelsen må være »højesteretsdommen« (låsebrevet) 1456, der fastslår, at *Kundestrup* er Svanholms enemærke, og oldingetoget 1632, der afgrænser dette område. Da ingen kan vinde hævde i anden mands mark, er Skuldelev kirkes hævde følgelig ulovlig¹. Fra Selsøs side gøres intet forsøg på, at angribe »fundamenterne«. Megen viden var gået tabt siden Tetz Rosengårds og Niels Friis' dage. Men alt i alt er højesteretsdommen en ikke ueffen afslutning på de 300 års stridigheder, der fulgte i kølvandet på områdets affolkning, og under hvilke egoistiske særinteresser og selvtægt har spillet den store rolle. Pointen i historien er imidlertid, at Johan Jepsen Ravenbergs og Aksel Valkendorfs forfædre havde gjort vel i, dengang de sidste fæstere forlod deres jord i Kunderslev i tiden 1370 til 1418, at holde på dem, om de så skulle have tilbudt dem nok så gode vilkår.

11. I et nyligt udkommet, fortræffeligt fransk værk om bondestandens forhold i middelalderen² understreger forfatteren med styrke, at der forud for miseren i 14. og 15. århundrede er gået en periode med modsat fortegn, kendetegnet af en overordentligt stor befolkningstæthed, som i sine konsekvenser har ført til stærk udnyttelse af marginaljord og til udbytning af jordens dyrkere i form af høje afgifter³. Kulminationspunktet anses at have ligget omkring 1280.

Årsagen til sammenbruddet i den følgende tid søger G. Duby, forfatteren til ovennævnte værk, i 1) en hypotetisk, men dog mulig klimaforværring, 2) misvækstår i begyndelsen af 14. årh., 3) krige og hårde skattepålæg og 4) pestkatastrofen. Men disse foretelser er ikke tilstrækkelige til at forklare alt. »Il faut sans

¹ RA. Højesterets voteringsprotokol 1725, f. 216 flg.

² *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles) (par) Georges Duby, professeur à l'Université d'Aix-Marseille. I—II. Paris 1962. — Jeg skylder mag. art. E. Ladewig Petersen tak for at have gjort mig opmærksom på dette værk.

³ Se navnlig afsnittet om tiden 1180—1330 med den karakteristiske undertitel: *L'exploitation des paysans*, II, s. 462—500.

doute chercher assez loin dans le passé les ressorts les plus profonds du renversements de la conjoncture. Il fut préparé pendant les dernières années du XIIIe siècle par l'appauvrissement progressif d'un secteur toujours plus étendu de la paysannerie et par le surpeuplement qui poussait à étendre exagérément les défrichements, à solliciter des terres trop pauvres¹. Følgen har været en stigning af dødelighedsraten.

Det er uden tvivl en meget væsentlig side af problemkomplekset, som her fremhæves af Duby. Den er næppe tilstrækkelig til i alle henseender at forklare det store sammenbrud omkring 1400, men synspunktet tjener til klarlæggelse af en langtidsfaktor, der i Danmark må have virket lige siden tiden omkring 1200. Det er sammenspillet mellem denne faktor og en korttidsfaktor, som på sin side er betinget af særlige forhold ved pestepidemierne, der omkring 1400 fører til katastrofe-tilstandene.

Langtidsfaktoren kan man formentlig få øje på, når man betænker, at det »privilegerede« fæstesamfund², der blev skabt i tiden kort efter 1400 og som med hensyn til jordafgifter og jordfordeling utvivlsomt bød jorddyrkeren bedre levevilkår, ikke var i stand til at frembringe noget større befolkningsoverskud. Ifølge de første folketællinger var fødselsoverskuddet:³

1769—1787: 0.30 %

1787—1801: 0.70 %

1801—1834: 0.86 %

Samfundet reagerer omgående positivt på de bedre vilkår. Omvendt kan antages, at de dårlige levevilkår i højmiddelalderen har virket i negativ retning. Men blot et årligt underskud på een promille i tiden 1200—1400 vil reducere befolkningstallet til 83 % af det oprindelige. Dette skal ikke opfattes

¹ II, s. 564.

² Jf. Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 239.

³ Statistisk Årbog 1953, s. 5. — Fejlkilderne i de første folketællinger tenderer i retning af at gøre fødselsoverskuddet større, jf. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 63.

som en beregning af tabet, men som en påvisning af, hvor umærkeligt tabet kan have været fra år til år og hvor mærkbart det bliver over en lang periode. Det forklarer, hvorfor samtiden ikke formåede at give nogen fyldestgørende forklaring på foreteelserne¹. De statistiske forudsætninger har manglet.

Det er et velkendt faktum, at tilstandene i RBJ ikke angiver maksimum for jordens udnyttelse. Udover lejlighedsvis bemærkninger af tilfældig art, drages der i en del tilfælde konkrete sammenligninger mellem jordfordelingen i 1370 og den, der fandtes på træbogens tid, d.v.s. den gamle bispelige jordebog fra 1290², eller i »gamle dage« (antiquitus). Rimeligvis er udtrykkene synonyme, under alle omstændigheder må der med sidstnævnte tidsangivelse sigtes til en tid, der ligger væsentligt forud for 1370.

I omstående opstilling angiver hg. = hovedgård, c.v. = brydegård, g. = gård, ldb. = landbo, gs. = gårdsæde.

Talmaterialet er ikke stort og må ikke overvurderes, men det er velegnet til at illustrere det i sig selv sandsynlige, at jordfordelingen i RBJ ikke angiver maksimum af brug. Ovenfor er skildret, hvorledes den store adelby Skøneby på 12 bol jord nedlægges omkring 1290 som den første af de 8 landsbyer i oldenområdet, og hvorledes de øde gårdsædestavne i Starreklinde omkring 1315 tvinger til omlægning af jordens drift. Af samme jordebog, Århus kapitels, fremgår, at en række jyske landsbyer allerede omkring 1300 har opgivet betydelige dele af deres dyrkede areal. I Tirstrup (Djurs Sd. h.) såedes i kapitlets jord 21 øre korn (94¹/₂ td.), men der kunne sås 36 øre (162 td.), »si mirica, que occupat fere medietatem, exterminaretur«. I Vester-Alling (Sønderhald h.) kunne der sås mere end 48 øre (216 td.), »si esset culta, sed maior pars est occupata silva et

¹ Ibid. s. 235—36.

² RBJ, Indledning s. VIII. — Når sammenligningerne med træbogen 1290 virker så tilfældige og planløse, skyldes det vistnok, at træbogens form kun undtagelsesvis har tilladt sammenligning. I hvert fald har det udtag af træbogen, som bringes i RBJ s. 75 vedrørende lenet Ramløse (sikkert fordi lenet i 1370 var pantsat fra bispestolen) en så summarisk karakter at sammenligning er udelukket.

	Træbogen 1290	Roskildebispens jordebog 1370
Sejnhus	4 g.	1 g.
Svinø	1 hg. + 34 g.	34 g.
Brode	1 c.v. + 4 ldb. + 4 gs.	1 hg. + 6 gs.
Snedinge	1 hg. + 9 g. + 5 gs.	1 hg. + 7 g. + 5 gs.
Sibberup	1 c.v. + 5 gs.	1 c.v. + 3 gs.
Venslev	5 c.v. + 13 ldb. + 8 gs.	5 c.v. + 8 ldb. + 5 gs.
Rude	3 c.v. + 6 gs.	3 c.v. + 3 gs.
Størrede	2 c.v. + 4 gs.	2 c.v. + 1 gs.
Næblerød	5 g.	2 g.
Ellinge	} 1 hg. + 15 g. + 9 gs. {	} 1 hg. + 1 c.v. + 2 g. + 10 ldb. + 9 gs. {
Butterup		
Kaldred	3 g.	1 g.
Istebjerg	1 g. + 2 gs.	1 g.
	3 hovedgårde	3 hovedgårde
	12 brydegårde	12 brydegårde
	71 gårde	48 gårde
	17 landbogårde	18 landbogårde
	43 gårdsæder	32 gårdsæder
	146 enheder	113 enheder

mirica«. Og i Låsby (Gern h.) kunne der sås 12 øre (54 td.), »sed mirica occupavit tertiam partem«¹. Som Poul Rasmussen har gjort opmærksom på, ligger der ligeledes utvivlsomt i ud-sædsangivelser med den kvalificerende indskrænkning »si ex toto (integro) arentur«, at det dyrkede areal ikke længere udnyttes fuldstændigt². Det gælder for Borup (Mols h.), Hedensted (Hating h.) og Drammelstrup (Djurs Sd. h.)³.

Som det ældste vidnesbyrd om, at landet ikke længere formåer at udfylde rammerne må E.S.L. III 8 (omkring 1250) opfattes. Der gives her regler for vindicering af ejendomsret til øde torper eller øde udmarksjorder⁴.

¹ SRD VI, s. 431 og 434.

² Jyske Saml. 5. r. VIII, s. 65.

³ SRD VI, s. 425, 426 og 432.

⁴ Bevisførelsen skulle ske ved hjælp af oldinge; reglen kunne derfor

Men over for denne tydelige nedgangslinie fra 13. årh. af kan der jo drages en lige så klar opgangslinie, nemlig torpdannelsestiden op mod år 1200. På det tidspunkt de to linier har konvergeret, har Danmark haft sit maksimum af brug og sin højeste udnyttelsesgrad af jorden for århundreder. Og dybere set begynder den 'middelalderlige landbrugskrise' her, men har på det tidspunkt i modsætning til et par århundreder senere ensidigt været landboens krise. Torptidens slutfase må have været kendetegnet af, at talrige eksistenser har været baseret på en for optimistisk vurdering af marginaljord, som efter den aftagende udbyttes lov ikke i det lange løb har haft tilstrækkelig bonitet. Men de jorddyrkere, der har måttet erkende, at den jord, de dyrkede, eller den torp, de havde været med til at grundlægge, var en »Fehlanlage« har ikke haft mange andre muligheder end at gribe til tiggerstaven eller tage mod de vilkår, jorddrotterne tilbød. Heri må een af de to vigtige forudsætninger for det storgårds- og storgodsprægede samfund, som er under afvikling omkring 1400, søges. Det har efter økonomiske love været bygget op over en mangel på jord og en overflod af mennesker. Den anden forudsætning har bolet og de dertil knyttede ejendomsbegreber været, men denne side af sagen ligger uden for denne afhandlings rammer.

Den måde, driften af jorden i højmiddelalderen blev organiseret på (hovedgårde, brydegårde, landbogårde og gårdsædestavne), har uden tvivl været den mest givtige for jordens ejere, som Danmark nogensinde har kendt. Men systemet var efter alt at dømme behæftet med den svaghed, at det resulterede i et negativt fødselsoverskud, der i det lange løb måtte gøre sig mærkbart. Selv om denne langtidsfaktor må have haft accelererende virkning, fordi den på et vist tidspunkt må udløse konkurrencemomentet, er den dog næppe tilstrækkelig til at forklare de eruptive udslag af folkemanglen, der forekommer i årene omkring 1400. Normalt må samfundet have kunnet til-

ikke finde anvendelse under de senere processer om oldens ødebyer, idet oldingene da ikke kunne sværge markskellene efter egen erindring. Det viser gradforskellen i situationen.

passer sig den langsomme ændring i stil med forholdene i Starreklinte omkring 1315, hvor de øde gårdsædestavne fører til en successiv ændring af driftsformen. I det lange løb ville resultatet måske være blevet det samme — for så vidt balancen mellem antal brug og fødselstal nødvendigvis måtte genoprettes — men den voldsomme fart i udviklingen omkring 1400 må vise, at en særlig faktor er i virksomhed. Det er på det tidspunkt, at man kan støde på godser med en ødegårdsprocent på omkring 70 og hvor jord i betydeligt omfang kan ligge øde så længe, at ejendomsretten går tabt¹. Vi har ikke bevaret nogen jordebog fra dette krisens højdepunkt. I mangel af jordebøger må foruden slesvigprocuratorens regnskab 1437 — der dog kun indirekte belyser problemet — brevstoffet blive hovedkilden til belysning af denne fase. Statistisk set er dette materiale behæftet med væsentlige mangler, først og fremmest fordi det ikke var påkrævet at angive og juridisk set sagen uvedkommende om skødet eller pantsat gods var øde eller besat på tidspunktet for den juridiske transaktion. Men selv om materialet derfor er præget af tilfældigheder ved formuleringen af adkomstbrevene, er der ingen grund til at betvivle, at det som helhed korrekt afspejler en kulmination af ødegods i årene lige efter år 1400. Nedenfor er anført antal gårde, der *udtrykkeligt* angives som besatte — sædvanligvis ved angivelse af gårdfæsterens navn — eller øde i skøde- og pantebreve. Derudover er angivet, hvor

	Besatte gårde	Øde gårde	%	Ikke specificeret ødegods
1361—1380.....	277	33	10.6	22 tilfælde
1381—1400.....	553	103	15.7	39 —
1401—1420.....	750	264	26.0	51 —
1421—1440.....	436	92	17.4	21 —
1441—1460.....	499	43	8.0	14 —

¹ Denne linie er særligt understreget i en afhandling af forfatteren. Ødegårder og ny bosætning i de nordiske lande. Danmark. Trykt i problemer I, Nordisk Historieforskning (1943), s. 9–24.

ofte udtryk som »bona desolata« eller tilsvarende vendinger forekommer i brevstoffet uden nærmere specifikation¹.

Umiddelbart vil man læse tallene som vidnende om, at krisen i hovedsagen er overvundet omkring 1450. Det gælder dog kun til en vis grad. Sammenligningen mellem RBJ og nyere tid viser, at balancen genoprettedes ved en formindskelse af rammerne for jordens dyrkning. Den demografiske kurve og ødegårdskurven falder derfor ikke sammen.

I danske kilder findes intet, der kan forklare de voldsomme udslag af befolkningsmanglen netop i årene efter 1400. En jævnførelse med den samtidige udvikling i England kan dog kaste lys over denne fase i udviklingen. Ifølge den amerikanske professor Josiah Cox Russels beregninger nåede Englands befolkning i perioden 1400—1430 et lavpunkt med kun lidt over halvdelen af tallet før den sorte død, nemlig 2.1 mill. mod 3.75 mill., eller en tilbagegang til 56 % af den tidligere tilstand. 20 % af tabet er forårsaget af pestårene 1348—50; de følgende epidemier i 1360—61, 1369 og 1374—75 har tilsammen medført et tilsvarende tab². Men derudover var pesten en endemisk tilstand lige til 1430. Af særlig betydning er, at Russel på grundlag af aktuar-mæssige beregninger af det enestående materiale i *Inquisitiones post Mortem* fører bevis for, at pesten først og fremmest har ramt de ældste og alleryngste aldersklasser. Pestens indvirken på de produktive aldersklasser har derfor ikke været øjeblikkelig, men er blevet forskudt til næste arbejds-generation, ligesom reproduktionsprocessen som logisk følge er blevet bragt ud af balance³.

¹ På grund af brevstoffets store spredthed er det muligt, at det ikke er fuldt udtømt.

² I danske årbøger nævnes kun pestårene 1348—49 og 1361, *Annal. Dan.*, s. 174—75, og *SM II*, s. 118. Men som bekendt ebber årbøgerne ud på denne tid.

³ *British Medieval Population* (Abuquerque. 1948), s. 367, jf. 214 passim — Det fortjener at anføres, at Russel regner med en stærkt stigende engelsk befolkningskurve fra *Domesdaybook* 1086 til 1348, resulterende i en stigning fra 1.1 til 3.75 mill., se s. 280. Forholdet er betydningsfuldt til forståelse af den danske og norske ekspansion i vikingetiden.

Russels resultat kan overføres på og indpasses i danske tilstande. Han regner med en større tilbagegang end de 30 %, som sammenligningen mellem RBJ og kilder fra nyere tid fører til. I og for sig er det vel muligt, at epidemierne kan have virket højst forskelligt fra land til land, men det er dog grund til at erindre om, at Sjælland-Møn efter antallet af nedlagte kirker at dømme må have haft et væsentligt mindre folketab end Jylland. Ifølge Aksel E. Christensen findes der 13 nedlagte kirker på de to øer (3.5 %), mens tallet for Nørrejylland er 111 (10.4 %). Den vandring fra Jylland til øerne, der må ligge bag dette forhold¹, har vi også i det foregående mødt et konkret eksempel på under omtalen af forholdene i Magleby på Møn. Den særlige udvikling i Ods herred skyldes temmelig sikkert også dette forhold.

Summary

In an earlier article, *the Crisis on the estate of the Schleswig Chapter 1352 to 1437* (Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 161-244), it has been proved on the evidence of the accounts prepared in 1437 by the *procurator capituli* in Schelswig that from 1352 to 1437 the ground rent decreased to one third of the 1352-level; the rent was also proved to have remained stable at this new level for centuries. With the object of throwing some light on the coercive element behind this — nation-wide — development, this article makes a comparison between the number of people concerned with agriculture (manors, farms, small holdings e.t.c.) living on the land which in 1370 belonged to the bishop of Roskilde and the number of people occupied in the same way on the same land from 1500 to 1600. In this connection it must be remembered that according to investigations carried out by Mr. Aksel E. Christensen, the decrease in population was considerably smaller in the see of Roskilde than in Jutland. The number of farms on the domains of the bishop of Roskilde decreased from 2,089 in 1370 to 1,501 in 1500. In 1370 10 per cent of the farms were derelict and during the following years another 20 per cent were discontinued. *Pari passu* with this discontinuation a re-allotment within the village communities took place; the large hol-

¹ Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen (Nordisk Kultur II), s. 20 og 37 flg.

dings, *curie principales* and *curie villicales*, either surrendered soil or were completely parcelled out to the benefit of the smallholders, *coloni* and *inquilini*. While in 1370 the large farms of 12 td. hartkorn or more (1 td. hartkorn is approximately 2.5 hectares of arable) had 59.9 per cent of the land under cultivation, their share according to the register was no more than 21.6 per cent. The driving force behind this development must have been the fact that the great disproportion which had long existed between the number of farms and farmers had forced the landowners into keen competition for labour in order to have the soil tilled. About the year 1400 *bona* frequently seem to have been lying waste *ultra memoriam hominum*, and it can be established that in some cases proprietary rights to land were consequently lost.

The accounts of the Schleswig *procurator* and the cadaster of the bishop of Roskilde are concordant in establishing that the culmination of the crisis is not the period immediately following the plague in 1350. Epistolary material reveals that the point of culmination must be between 1400 and 1420. The Danish population curve for the period after 1350 must basically be identical with the one Josiah Cox Russel traces for England, and which he relates to the special conditions prevailing during the years of the plague in the second half of the 14th century. As regards Denmark it is likely that a long term factor also played a part. Historical material shows that as early as about 1300 the soil which was already under plough about 1200, at the culmination of the thorp period, was no longer fully tilled. In spite of the fact that the copyhold communities created after 1400 offered far better conditions for the masses on account of lower rent and better distribution of soil, they were able to produce only the slightest excess of births (0.3 per cent at the most), according to the first censuses taken in the 18th century; when this is taken into consideration it seems probable and reasonable to suppose that the medieval society, organized according to economic laws imposed by overpopulation, experienced a negative excess of births; this need not have been considerable; but it considerably aggravated the effects of the epidemics, as the natural process of regeneration did not take effect until this fact had been radically changed and a community with an equilibrium in regard to population had established itself.

Anmeldelser

Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 29 - 1963).

Det er en meget omfangsrig bog, som rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt har forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitetet.

Omfanget hænger i nogen grad sammen med en egenskab, som forfatteren har til fælles, ikke med sin berømte navne og fagfælle rigskansler Arild Huitfeldt, men med en langt ældre navnkundig dansk historieskriver: Saxo Grammaticus, om hvis »Gesta Danorum« Ellen Jørgensen skriver, at det »er blevet en overdaadig Udfoldelse fra først til sidst«. Man gør næppe Saxo uret ved at tillægge ham som stilprincip: Kan du udtrykke en mening udtømmende og smukt i 20 ord, skal du til glæde og gavn for læseren anvende 30 eller 40 ord, og spar ikke paa gentagelser.¹

Stor bredde er i dr. Hvidtfeldts bog allerede til stede i de indledende afsnit, især det om den litterære diskussion om »frihed og ejendom«, storbrug og udparcellering og andre landborettslige og landøkonomiske spørgsmål i Europa og hertugdømmerne i 2. halvdel af det 18. aarh. Især gælder det dog fremstillingen af den politiske kamp om livegenskabets ophævelse i aarene fra og med 1795. Mange aktstykker refereres unødvendigt bredt og ofte føjes hertil kommentarer, som i stor udstrækning gentager, hvad der klart fremgaar af selve aktstykkereferatet. Bogen vilde ganske givet have vundet ved en stramning af teksten. Sproget er dog i det hele godt, selvom forseelser mod grammatik, syntax og logik ikke altid er undgaaet.²

¹ Mon det ikke var med henblik paa fremstillingsformen, at Saxo i følge »Sjæll. Aarvog« fik tilnavnet »Longus«?

² Som et eksempel blandt flere kan nævnes: »De (dvs. de livegne) maatte heller ikke drive forretning uden deres herres samtykke eller i det hele

Personkarakteristikerne er ikke altid lige rammende og kan være noget klichéagtige. »Lysende« er et ord, forfatteren i forskellige forbindelser ynder. Historikeren skal være forsigtig med anvendelse af det, især naar talen er om mænd og kvinder af Adams efterslægt. Den af det daværende danske monarkis statsmænd, om hvem jeg er mindst betænkelig ved at bruge ordet — Christian Ditlev Reventlow — staar dr. Hvidtfeldt i sin bog mere reserveret overfor. Til gengæld kalder han Ernst Schimmelmann en »lysende personlighed« (s. 119), skønt denne repræsentant for en overvejende tysk dannelse — en af de sidste indenfor enevældetidens gehejmestatsråd — vel besad megen idealisme, elskværdighed og aandelig rørighed, men som aand var uden originalitet og dybde og som finansleder svigtede totalt. Forfatteren har her ladet J. G. Rist og Louis Bobé paavirke sit syn med afstandtagen fra den langt mere ædruelige og kritiske Edv. Holm.¹

Han yder det store i A. P. Bernstorffs personlighed og statsmandsgerning fuld retfærdighed, men tvivlsomt er det, om han paa ethvert punkt helt har forstaaet hans synsmaader og motiver. Det samme gælder flere mænd indenfor det slesvig-holstenske ridderskab.

Bogens første hovedafsnit »Livegenskabets tilblivelse og udvikling« giver en dygtig oversigt, men ikke noget nyt, Forf. fremhæver rigtigt, at det østelbiske livegenskab, som det gradvis vokser frem fra den store landbrugs- og befolkningskrise i 14. aarh., gennem prisstigningen i 16. aarh., den øgede og intensiverede hovedgaardsdrift og 30-aarskrigens ødelæggelser, til de former, vi møder i 18. aarh., »har mange forudsætninger«, af hvilke han er tilbøjelig til som de vigtigste at anse »de rent økonomiske, de skiftende konjunkturer«. Dette syn kan dog kun accepteres, hvis han i disse »konjunkturer« indbefatter katastrofale nedgange i folketallet og de faktorer, som har fremkaldt dem: opgivelse af »marginaljordeu« efter den stærke expansion i 12.–13. aarh., med utilstrækkelig ernæring for store befolkningsdele som følge, mange og hærgende krige og — maaske — temporære klimaforværringer i forskellige regioner. Og han er for de tyske landes vedkommende vist for tilbøjelig til at undervurdere romerretslig

taget indgaa nogen forpligtelse, som kunne være imod deres retligheder« (s. 21). Sprogligt kan formuleringen kun gælde de livegnes retligheder, men meningen maa jo være: godsejerens. »En pige blev inderst, naar hun fik godsejerens tilladelse til at gifte sig.« (s. 20) Her maa jo skulle tilføjes: »med en inderst«. Hun blev ikke inderst-kone, hvis hun ægtede en af de livegne gaardmænd. S. 14 synes en linie bortfaldet.

¹ Se bl. a. Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814) VI, 2. del, s. 653 ff.

indflydelse og, hvad angaar stavnsbaandets udvikling baade i landene øst for Elben og i det sjællandske retsomraade, tilknytning til ældre former for ufrihed. Som bekendt hælder flere nyere forskere (G. og H. Aubin, H. v. Loesch, W. Weizsäcker o. a.) til den anskuelse, at der under hele den østtyske kolonisationsperiode gjaldt den bestemmelse, at en bonde kun kunde forlade sit arvefæste, naar han var i stand til at stille sin herre en fuldt tilfredsstillende erstatningsfæster — en delvis tilnærmelse til Paul v. Hedemann-Heespens af de fleste holstenske historikere forkætrede teori. Dr. Hvidtfeldt fremdrager desuden med rette de eksisterende vidnesbyrd om, at bønder af slavisk herkomst i flere tilfælde var undergivet andre retsforhold end bønder af tysk herkomst. Og han betoner med styrke, at adelen i Holsten havde faaet gennemført en vidtgaaende frigørelse af dens godsomraade fra de oprindelige folkelige ting, saaledes at patrimonialjurisdiktionen her var almindelig allerede omkring 1450 (s. 17). Han betoner tillige, at denne jurisdiktionsret, der som forudsætning havde et godsomraades samling omkring hovedgaarden, efterhaanden, hvor fyrstemagten var svag, muliggjorde udviklingen til »Gutsherrschaft« med det haarde livegenskab, vi i 17. og 18. aarh. møder i Østholsten, hvorfra det bredte sig til de fleste større ridderskabelige og hertugelige godser i Øst- og egne af Vestslesvig (s. 12 f., 16 ff.). Selvom patrimonialjurisdiktion i dens fulde omfang for prælater og adelige (sammen med deres exemption fra herreds- og sogning) i de to hertugdømmer først definitivt stadfæstedes i privilegiebrevet af 1524, er det åbenbart den, som den kongerigske adel fiskede efter, naar den under haandfæstningsforhandlingerne i København i 1513 begærede, »at vi maa nyde vore tjenere og vordnede saa fri som kronen og kirken og de gode mænd i Sønderjylland og lante Holsten have deres«,¹ men kun delvis fik opfyldt ved den saakaldte »hals- og haandsret« i haandfæstningerne af 1523 og 1536, ligesom det kun var de færreste adelsgodser i Danmark, som da og siden opnaaede birkeret. Dette er forf. klar over, saaledes at det almindelige blev »at adelens bønder var tingpligtige under herredet« (s. 14). Underligt da, at han ikke ser, at det slesvig-holstenske ridderskab (og til reformationen hertugdømmernes prælater) i kraft af den omfattende jurisdiktionsret allerede i senmiddelalderen kom til at besidde saa store myndighedsrettigheder over sine fæstebønder, at særlige regler, der fastslog bondestavnsbaandet, var mindre nødvendige, før hovedgaardsdrift og hoveri saa stærkt udvidedes under prisstigningen

¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie . . . 1497–1536, II, s. 586 — et kildested, som dr. Hvidtfeldt besynderligt nok forbigaar.

i 16. og begyndelsen af 17. aarh. Dette er en af grundene til, at man stiller sig skeptisk til hans, i tilslutning til J. Jessen fremsatte hypotese, at den i 15. aarh. paa Sjælland og de danske sydøer fremvoxede vornedpligt »kan have været en inspiration for det østelbiske ridderskab, da det i den senere del af middelalderen begyndte at udøve større magt over sine bønder og binde dem til stavnen« (s. 15). Der er ogsaa andre aarsager, som det vil føre for vidt at komme ind paa her. Det samme gælder baggrunden for den i det sjællandske retsomraade udviklede vornedpligt, som faktisk rummer flere gaadefulde problemer end fremvæksten af det østelbiske livegenskab. Her skal blot antydes, at gaaden ikke, saa lidt som ved livegenskabets oprindelse, lader sig løse uden ved antagelsen af ældre former for ufrihed, vel især paa kirke- og klostergodset.

Skal forskellene i den landboretlige og landøkonomiske udvikling i kongeriget Danmark og i hertugdømmerne, som dr. Hvidtfeldt med rette fremhæver som mere iøjnefaldende end lighederne (s. 14), skildres mere udtømmende, end det er rimeligt at gøre i hans bog, maa behandlingen (foruden forordningen om livsfæste 1523) ogsaa omfatte den kendsgerning, at de middelalderlige landskabsloves syn paa ret og uret i saa stor en udstrækning kom til at præge Danske og Norske Lov af 1683 og 1687. Betydningsfuld er ogsaa forordningen af 1682, som gik over i Danske Lov, om at ingen landsbyer eller bondegaarde maatte odelægges for at forbedre sædegaardens avling.¹ Skønt den ikke altid blev strengt overholdt, har den dog sikkert, ved siden af de driftøkonomiske forhold, haft sin andel i, at hovedgaardsjorden i forhold til bondejorden i kongeriget aldrig fik det store omfang, som tilfældet var i de østelbiske lande. Motiverne for forbudet var, som anført i den nedsatte kommissions betænkning, dels fiskale, dels populationistiske; hertil kom efter landmilitisens genoprettelse i 1701 de militære. »Bondebeskyttende« i humanitær forstand kan man ikke kalde nedlæggelsesforbudet af 1682 og de skærpede gentagelser af det i 1725 og 1740, udstedte i en tid, hvor hovedgaardsejersynspunkter var de herskende indenfor regeringen og blandt amtmændene og hvor efter vornedpligtens ophævelse i 1702, pas- og andre bestemmelser i forbindelse med landmilitisordningen gradvis mindskede bøndernes bevægelsesfrihed, en tendens, som kulminerede i stavnsbaandsforordningen 1733 og de senere skærper af stavnsbaandet. Den borgerligfødte kancellisekretær og historieskriver Niels Slange pegede

¹ Senest og bedst behandlet i Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, s. 118 ff.

dog i en memorial fra 1724 paa, at nedlæggelser bl. a. havde den følge, at de andre bønders hoveri blev strengere, og 1736 indsendte Nicolaj Ostorf et forslag til kommercekollegiet, hvori han foreslog udstykning af hovedgaardsjorderne, saaledes at gaardfæsterne blev hoverifri og fik tid og sind til at passe deres egen avl til fremgang for dem selv og til gavn for landet. Forslag fra andre gik i samme retning, bl. a. et af Samuel Gottfried Meyer fra 1739, som lagde stærk vægt paa, at de foreslaaede reformer afgørende vilde ændre bøndernes sind og naturel.¹ Kommercekollegiet afviste med skarp kritik disse forslag, som dog har stor interesse ved at vise, hvilke aandstrømninger der var ved at røre paa sig blandt mænd af dansk borgerstand — samtidig med at i Holsten grev Hans Rantzau paa Ascheberg 1739 begyndte at udparcellere en stor del af sin hovedgaard: jord til hoverifri gaardfæstere, baade for at øge godsets indtægter og forbedre bøndernes stilling, og hertug Frederik Carl af Plön fra 1735 lod bønderne i flere landsbyer købe sig selv og deres brug fri (Hvidtfeldt, s. 42 ff.) — foreløbig dog som enlige svaler. De nævnte danske forslag staar ogsaa som et præludium til den offentlige diskussion om reformer, som i Danmark, sikkert paa initiativ af den tidligere hofpræst og Bergenbiskop, universitetets prokansler Erik Pontoppidan, tog sin begyndelse ved den kongelige opfordring af 1755 til alle om at indsende afhandlinger om »alle de sager, som kan være tjenlige til at opretholde landets flor«. Ikke længe efter kunde Fred. Lütken paa tryk kræve frihed for den danske bonde som middel til at gøre ham til den engelske bondes ligemand i flid og dygtighed;² kgl. regimentskriver Niels Schelde kunde i det af Pontoppidan redigerede »Danmarks og Norges oeconomiske Magazin« V (1761) med redaktørens rosende efterskrift rette et lidenskabeligt angreb paa stavnsbaandet og bondens andre byrder og betegne bondestanden som »den Stand, som egentlig er et Riges Grundstyrke«, og J. S. Sneedorff i sit tidskrift »Den patriotiske Tilskuer« (1761–63) bruge et lignende udtryk: »det menneskelige Selskabs og Statens Grundstøtte« (blad 114). Sneedorff formulerer ogsaa, bl. a. i tilslutning til den franske fysiokrat grev Mirabeau d. æ., ønskeligheden af at give bonden »frihed og ejendom« (blad 70), det fra England importerede slagord (Liberty and Property).

Da dr. Hvidtfeldt i sit afsnit om »Den litterære diskussion og begyndende reformer« (s. 23 ff.) i tilslutning til nyere tyske forfattere lægger saa stor en vægt paa den rolle, som naturretten i dens af Samuel Pufendorf, Chr. Thomasius og Chr. Wolff udbyggede

¹ G. Olsen: Anf. v., s. 121 ff., 228 ff.

² Oeconomiske Tanker I 1756, s. 36 f.

form og den i 18. aarh. af naturretten paavirkede tyske kamera- lisme har spillet for drøftelsen af landbrugets og bondestandens problemer i Danmark og hertugdømmerne som i Tyskland og Østrig, og ganske særligt fremhæver H. G. von Justis og G. C. Oeders betydning, er det rimeligt at betone, at de hovedtanker, vi møder hos disse forfattere fra 1750'erne og 1760'erne, er fremme hos danske reformvenner over 20 aar før, og at Oeders berømte skrift fra 1769 om, hvorledes der kunne skaffes bondestanden »Freyheit und Eigenthum« i flere henseender foregribes af Sneedorff — under fransk fysiokratisk indflydelse — og andre danske forfattere. At naturret og naturretspaavirket kameralisme har været med til at præge tankegangen ogsaa indenfor det danske monarki, især gennem Oeder, skal ikke bestrides. Men dr. Hvidtfeldt undervurderer uden tvivl de inspirationer, som fysiokratismen fra o. 1760 gav danske tilhængere af landbrugsreformer, især ved at styrke den interesse for engelske landbrugsforhold, som allerede før havde gjort sig gældende (bl. a. hos Fred. Lütken). Og det lader sig næppe gøre at rokke afgørende ved Edv. Holms syn, at danske forfattere i aartierne omkring 1750 har »følt sig stærkere hendragne til fransk og engelsk Aandsliv end til det tyske«, og at »deres Hjærter tilhørte den engelske og endnu mere den franske Literatur, ligesom det engelske og det franske Folk afgjort vare de, der interesserede dem mest«. ¹

Hertil kommer imidlertid noget andet, som bør siges, selv- om en bevisforelse i enkeltheder vilde nødvendiggøre en omfattende vurderende redegørelse. Edv. Holm skrev i 1888 det smukke og stadig højt værdifulde jubilæumsskrift »Kampen om Landboreformerne i Danmark« (hvis titel øjensynlig har inspireret dr. Hvidtfeldts). Det indgaar som led i den række af handlinger (udgivne 1879–88), i hvilke den fremragende historiker belyste dansk tænke- og føle måde med hensyn til stat og samfund, regeringsmagt og frihed fra og med Holberg til trykkefrihedsfor- ordningen af 1799, og som er forstudier til det monumentale værk om Danmark-Norges (og hertugdømmernes) historie 1720–1814. Senere skrev Holm i dette værks bind II, 2. Afd. (1909), s. 447 f., at »den Drøftelse, der fandt Sted om Livegenskabet, paa ingen Maade kan sammenlignes med den voldsomme og omfattende Forhandling, som Kampen om Landboreformerne fremkaldte i Danmark«. Efter læsningen af dr. Hvidtfeldts bog

¹ Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udvik- lede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770), 1883, s. 28; jvf. Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., 1898, s. 473.

er man tilbøjelig til at give den ældre historiker ret. Det skyldes til dels, at reformmændene i Danmark — Erik Pontoppidan, Henrik Stampe, J. S. Sneedorff, Niels Schelde, Chr. Martfelt, Fred. Lütken, P. F. Suhm, A. C. Teilmann, Tyge Rothe, V. A. Hansen, P. C. Abildgaard, Ludvig Reventlow og fremfor alle Chr. Ditl. Reventlow og Chr. Colbjørnsen — gennemgaaende var af større format og præget af større medmenneskelig varme end de fleste reformtilhængere og -skribenter i Holsten og Slesvig — med al respekt for Johan Chr. Fabricius, August Niemann, Jürgen Bladt, Fr. W. Otte, G. L. Bokelmann, C. U. D. v. Eggers, F. O. V. Lawätz, H. Fr. Baudissin, L. A. G. Schrader, D. H. Hegewisch m. fl. Betegnende nok betoner en af dem, som i hertugdømmerne med den mest glødende lidenskab forsvarede »menneskelighedens hellige ret«, rektoren i Slesvig H. P. C. Esmarch med stolthed, at han er dansk af fødsel. Meget stærkt dansk (og nordisk) paavirket var ogsaa en anden slesviger: J. C. Fabricius.

Der bør her mindes om, at mens forslag om og forsøg paa at ophæve livegenskabet i Hertugdømmerne i 17. aarh. og frem til 1790'erne er ganske faa og kun sjældent fører til resultater i praksis (Hvidtfeldt, s. 40 ff.), gjorde Christian IV 1633–34 forsøg paa at faa vornedskabet ophævet og fik 5 rigsraader og 17 adelige fra det sjællandske retsomraade betingelsesvis med sig; paa stændermødet 1660 fremkom forslag derom fra rigsraad Gunde Rosenkrantz (betingelsesvis) og fra københavnske borgeres side, og i sit politiske testamente 1666 gik rigsskatmester Hannibal Sehested med stor styrke ind for både denne reform og for ned-sættelse og fastsættelse af hoveriet til et vist antal dage om året, for at vække og fremme bondens arbejdslyst indenfor alle erhverv, et motiv som ved siden af ønsket om at styrke forsvarsviljen ogsaa fremhæves i forordningen om vornedskabets ophævelse af 1702, som flertallet af den nedsatte kommissions adelige og borgerlige medlemmer gik ind for. Det var, skrev Ludvig Holberg i sin 49. epistel, »den største Zirat« i Frederik IV.s historie. Skønt godsejer- og militære interesser i forening — ikke uden indflydelse fra indvandrede tyske godsejere — siden skulde lægge et saa tyngende aag paa den danske bondes skuldre som ingensinde før, kom dog forordningen af 1702, som er enestaaende i datidens europæiske historie, til at faa en stor betydning som støtte for reformvennernes kamp efter 1755. Den er udtryk for en dansk tradition i synet paa bonden, som har endnu ældre rødder end de nævnte og træder frem i Christiern II.s lovgivning, forordningen om livsfæste af 1523 og Frederik I.s og Mogens Gøyes forsøg samme aar paa vornedskabets ophævelse. Der er jo en portion sand-

hed i Erik Arups ord, at et grundtræk i dansk historie »er den stædige hævdelse af ligheden, saa vidt det til enhver tid har været muligt, i alt fald som afværgelse eller fjernelse af ulighed«.¹

Hermed forbandtes i 18. aarh. entusiasmen for den norske bondefrihed (hos G. Schoning, Hans Bull, Nordahl Brun, Suhm, T. Rothe m. fl.) og den stærke væxt i det norske bondeselvejes udbredelse, og desuden og ikke mindst den rige udfoldelse af dansk-norsk aandsliv fra Kingo, Brorson og Chr. Falster frem til Johannes Ewald — vel den europæiske præromantiks største og hjerteligste digtergenius — og Johan Herman Wessel, en udvikling, som næredes af baade hjemligt og fremmed, af humanisme og religiøse strømninger, blandt de sidste især pietismen. Den centrale skikkelse i denne overvældende rigdom er naturligvis Holberg. Han kunde give udtryk for skepsis overfor de sjællandske bønders udviklingsmuligheder, men han førte skikkelser fra deres verden med levende anskuelighed frem for almenheden i »Peder Paars« og i nogle af sine bedste komedier, han bevidnede i »Niels Klim« bøndernes arbejde sin agtelse og talte med sympati om den naturlige forstand og saglige kyndighed hos dygtige bønder, med harme om de trællekaar, som fogeder, herskaber og præster ofte bød bonden. Med Holberg begyndte faktisk den litterære behandling af bondeproblemer i Danmark; alle de senere danske forkæmpere for bondereformer, ikke blot Sorøskolens J. S. Sneedorff, havde læst ham og inspireredes af ham. De talte — hvad enten deres ideal var frie forpagtninger efter engelsk forbillede eller beskyttelse af bondebrugene — blot med større varme og optimisme om »den kære bondestand«, end den store komiske digter og koligt-rationelle livsfilosof svang sig op til.

Vilh. Andersen saa rigtigt da han skrev om »det Samspil mellem Akademikeren og Almuen, som først Holberg, siden Grundtvig fik i Stand« (Ill. dansk Litteraturhistorie II, s. 96). Der bør dog i denne sammenhæng sendes en tanke til Ewald, som vovede i »Fiskerne« (1779) at gøre jævne almuesfolk til heltene i et alvorligt versedrama, og for hvem folkeoplysning var en hjertesag. Endnu mere almenlæst, ogsaa i tysk oversættelse, blev det værk, hvorfra Ewald havde hentet sit emne, Ove Mallings »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« (1777). Malling, den dansksindede, men konservative statsleder Guldbergs protegé, holdt sig endnu forsigtigt tilbage i reformkampen, men hans helstatslige nationalfølelse omfattede ogsaa bonden, som han i sin bog skildrer, som det hed i forordet, »under-

¹ Danmarks Historie II, s. 396.

tiden ved Siden af Kongen, thi hans Handlinger fortjente at staae der«.

Til optimismen bidrog bl. a. de bedrede landbrugskonjunkturer og det heldige udfald af Chr. Günther Stolbergs reformer paa Hørsholms gods (1759–61) og A. P. Bernstorffs og Torkel Badens paa godset Bernstorff (1764–67).¹

Man kan næppe beskyldes for uberettiget nationalistisk overvurdering ved at hævde, at dansk-norsk aandsliv, naar undtages abstrakt og systematiserende filosofi, som aldrig var nordboernes stærke side, musikken og kunsthistorien (Winckelmann), i den nævnte periode, indtil Herders, Goethes og Schillers fremtræden i 1770'erne og 1780'erne, overgik det tyske m.h.t. digtergenier af høj rang indenfor forskellige genrer og i følelsernes ægthed, styrke og rigdom. Man berøver herved ikke Lessing den ære, der tilkommer ham, og Wieland den vel noget ringere, hvorpaa han kan gøre krav. Dette rige dansk-norske aandsliv, i hvilket hjemlige traditioner forenedes med inspirationer fra antiken, bibelen, Vesteuropa, Italien og Tyskland, skabte en frugtbar grobund for den danske kamp for landboreformer, uden hvilken denne ikke fuldt forstaas.

Nær tilknytning til dansk aand- og lærdomsliv, især dansk historieforskning, havde lensgrev Johan Ludvig Holstein til Ledreborg, født i Mecklenburg, men gennem sin fader J. G. v. Holstein, som før sønnens fødsel traadte i dansk hof- og siden i dansk statstjeneste, tidligt akklimatiseret i Danmark, hvor han ægtede en dame af gammel dansk adel, og fra 1735 til sin død i 1763 oversekretær i Danske Kancelli og medlem af konseillet. Ægteparrets karakterfulde og dybt religiøse datter blev 1762 stifmoder til den 14-aarige Chr. Ditlev Reventlow og hans tre aar yngre broder Ludvig. Mere paa initiativ af hende end af deres

¹ Dr. Hvidtfeldt kritiserer, at A. P. Bernstorff i et brev af 1783 om indskriften paa mindestøtten over hans farbroder J. H. E. Bernstorff paa Gentofte Bakke ønskede anført, at onkelen »har været den første i Danmark, som har gjort dette«, den eneste, som helt har udført dette, uden at omtale, at hans svigerfader grev Stolbergs Hørsholmreformer i væsentlige henseender blev taget til forbillede. Dr. Hvidtfeldt gætter paa, at Bernstorff d. y. har glemt dette (s. 45 f.). Det er dog meget lidt sandsynligt. Paa indskriften takkes Bernstorff d. æ. af godsets beboere, fordi han »gav udskiftede, hovningsfrie, arvelige Gaarde« etc. Paa Hørsholmgodset fandt ingen udskiftning af fællesskabet med paafølgende udflytning sted. I dette tilfælde hverken glemte eller løj A. P. Bernstorff, selvom man, naar der maales med guldvægt, nok kan sige, at han gav farbroderen og deres fælles slægtsnavn noget mere, end der strengt taget tilkommer dem. Men Stolbergs søn gik endnu videre i samme retning i sin lovprisning af faderens værk (s. 205).

humane, men konservative og lidet aktive fader studerede brødrene 1764–67 ved det danske akademi i Sorø. Skønt de havde en tysk læge, den udmærkede Carl Wendt, en aandsfrænde af stifmoderen, som hovmester og det i hjemmet herskende sprog var tysk, førtes især den ældre af brødrene tidligt ind i det danske aandsmilieu, hvortil siden under et ophold i England kom stærk betagelse af engelsk liv og borgerfrihed. Han lærte sig at beherske det danske sprog ogsaa skriftligt, hvad ingen af de to berømte Bernstorffer nedlod sig til og blev, som ridderskabets førstemand, den gamle grev C. U. Brockdorff til Kletkamp 1797 med sorg fastslog, »dansk af hjerte og sjæl« (Hvidtfeldt, s. 266). A. P. Bernstorff havde samme syn som Brockdorff og holdt derfor til sin død rentekammerpræsidenten udenfor statsraadet. Monarkiets høje tyske embedsmænd og godsejere betragtede næsten lederen i de danske landboreformer som en national konvertit eller renegat. Det er ogsaa tonen fra de danske reformskrifter og fra Ewalds lyre, som klinger i det jublende brev, som Reventlow 14. juli 1786 skrev til sin søster Louise, grevinde Stolberg, da han havde faaet kronprins Frederiks samtykke til nedsættelsen af den store landbokommission. I brevet peges ogsaa paa den danske tradition: »Hvad Frederik IV ønskede at være, det er Frederik VI...« Sin tro paa lighedens ideal gav Reventlow udtryk i hans nidkærlighed for ved folkeoplysning at faa udslettet skellet mellem »civiliserede« og »uciviliserede«.

Naturligvis forbandt Reventlow med sin ogsaa menigmand omfattende danskhedsfølelse, skønt han mere var det praktiske livs end de boglige studiers mand, kendskab til den udenlandske stats- og samfundsteoretiske litteratur, dog ikke kun den tyske. Det samme gælder i større eller mindre omfang de fleste danske reformskribenter. Men Holm har utvivlsomt ret i, at de fleste af disse skribenter i de første aartier efter 1755 (og forfatterne af reformbetænkninger til kommercekollegiet eller rentekammeret i 1730'erne kan her medtages) helt overvejende byggede paa deres personlige kendskab til de danske landboforhold, »foruden at ogsaa deres naturlige varme Følelse drev dem frem«. »Det maa fastholdes, at Arbejdet for Bondestandens Frigørelse herhjemme fra først af har havt et stærkt, ganske selvstændigt udviklet dansk Element i sig«. ¹

Det lader sig paavise, at denne »genius loci« og kendskab til landboforhold i Danmark og Norge har været med til at inspirere udlændinge, som i Danmark i tale og i skrift virkede for reformer i bondekaar og landbrug, hvad enten deres forudsætninger var

¹ Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., s. 80 f.

overvejende tyske — som J. A. Cramers, Klopstocks og Oeders eller overvejende franske eller fransk-schweiziske — som Saint-Germains og Reverdils¹. Hvor lidt dr. Hvidtfeldt har blik for denne danske linie, fremtræder næsten grelt, naar han former en udtalelse som denne: »Man vil ikke kunne forstaa kronprins Frederiks indsats som hersker uden at se den paa baggrund af den tyske naturret og den tyske kameralistiske lære« (s. 430). Man kan maaske tro, hvad Oeder 22. jan. 1788 skrev til hertugen af Oldenburg: at kronprinsen, efter hvad man havde forsikret brevskriveren, havde »læst mine forskellige afhandlinger med deltagelse og varme«, saa vidt, at den da 20-aarige regent havde kigget lidt i eller ladet oplæse for sig passager i de nævnte afhandlinger. Men kronprinsen havde faaet en ringe uddannelse, blev aldrig meget stiv i tysk og læste sjældent andet end statspapirer, ansøgninger og aviser. Derimod gik han ofte i Det kgl. Teater og oplevede der baade »Fiskerne« og Th. Thaarups »Høstgildet«. Axel Linvald har med rette fremhævet, at kronprins Frederik var mere administrator end lovgiver. »Som han overhovedet manglede Anlæg for det store og var blottet for Fantasi, laa det udenfor hans Begrænsning at trække Linierne op for Udviklingen og gennem store Lovgivningsarbejder at bestemme dens Retning . . . Først naar hans Ministre havde taget Spørgsmaalene op og forklaret deres Synspunkter, evnede han at arbejde sig ind i deres Anskuelse og tilegne sig deres Indhold.«²

M.h.t. de danske landboreformer var Chr. D. Reventlow hans hovedraadgiver baade før og efter den samtale i juli 1786, da han varmt og helhjetet sluttede sig til rentekammerchefens reformtanker og til nedsættelsen af den store landbokommission med den sammensætning og de opgaver, som Reventlow ønskede. Da han tog dette for hele landbosagens løsning afgørende skridt, var han 18½ aar gammel og sikkert ret uvidende om den tyske naturrets og den tyske kameralvidenskabs teorier. Men han besad »en medfødt Sympati for Menigmand og Trang til at skaffe ham Anerkendelse som fuldgod Borger i Samfundet.«³ Det i den givne forbindelse kuriøse ord »medfødt« kan vel forsvares med henvisning til den godlidenhed, som flere af kronprinsens fædre og mødrene forfædre ejede. Men sympatien og trangen havde dog faaet

¹ Carl Roos har berørt dette forhold i sin tankevækkende recension af Leopold Magons og J. W. Eatons bøger om tysk indflydelse paa dansk aandsliv i 2. halvdel af 18. aarh. Hist. Tidsskrift, 10. rk. I, 1930-31, s. 226 ff.

² Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, s. 42; om kronprinsens barndoms- og ungdomsudvikling se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 711 ff.; VI, 1. Del, s. 1 ff.

³ Linvald: Anf. v., s. 37.

deres retning under indflydelse af det aandsmilieu, som hans kongeriges betydende forfattere og landboreformvenner og -skribenter havde skabt, i forening med den unge mands haarde personlige erfaringer, hans enkelthed i føle- og tænkemaade, hans retlinethed og hans alle undersøatter omfattende danskhedsfølelse. »Han er ikke nogen frankernes lærling«, skriver dr. Hvidtfeldt (s. 430). Aa nej — og dog: Var han helt uden viden om, hvad Reverdil havde lagt hans ulykkelige fader paa sinde? Sikkert er imidlertid, at han i langt ringere omfang var en »germanernes lærling« end forfatteren af den foreliggende bog.

I sit afsnit om »Europæisk diskussion og reformarbejde« skriver dr. Hvidtfeldt: »Aldrig siden er Europa blevet international som i dette forjættende aarhundrede« (s. 23).

Som saa mange andre almindelige vendinger trænger ogsaa denne til at modificeres. For det første er udvekslingen af baade materielle og aandelige kulturelementer indenfor den europæisk-nordamerikanske kulturkreds, i alt fald vest for »jernetæppet«, jo i vore dage mere intensiv og omfatter et langt bredere udsnit af befolkningerne end i 18. aarh. Men dernæst er det 18. aarh.s »verdensborgerlighed« (»Weltbürgertum«) jo i første linie et udslag af fransk sproglig og aandskulturel indflydelse paa de andre europæiske landes højeste overklasser og aandseliter, hvortil maa føjes, at hvad de ofte formelt saa blændende franske skribenter bragte til torvs i væsentlige henseender havde rod i britisk tænkning og stats- og samfundsliv, og at den direkte britiske indflydelse var stigende i aarh.s 2. halvdel. De øst-vestlige strømninger har langt mindre betydning før Goethes og romantikkens tid. Størst indflydelse havde i saa henseende vel den tyske og tysk-østrigske musik, züricheren Gessners idylliske hyrdedigtning og — især i England — den tyske pietisme, til dels via Nord-Amerika (Wesley). Den moderne roman havde sit udspring i Frankrig og England, det borgerlige drama i England, førromantiken i Skotland, Schweiz og England, før Rousseau paa sælsom vis parrede den med rationalismen. For indlemmelsen af »det gotiske Elysium« i europæisk litteratur betød det 17. aarh.s nordiske latinskrivende oldforskere og fransk-schweizeren P.-H. Mallet mere end Troels Arkiel, J. G. Keysz'er, G. Schütze og (den stærkt danskpaavirkede) H. W. Gerstenberg.

I forbindelse med sin omtale af europæisk indflydelse paa reformdrøftelsen i det danske monarki skriver dr. Hvidtfeldt (s. 23): »Enhver dansk mand eller kvinde i Danmark forstod selvfølgelig tysk.¹ Det var naturligt i det nationalt blandede

¹ Om berettigelsen af denne udtalelse se bl. a. Roos: Anf. sted, s. 222 f.

monarki.« Han spørger ikke, hvorfor — hvad der var mindst lige saa naturligt — kendskabet til de to kongerigers rigssprog og højtstaaende litteratur ikke var lige saa almindeligt blandt de dannede i hertugdømmerne. Som før nævnt, var den tyske litteratur i 18. aarh. ikke overvættets fascinerende før Kant, Herder, Goethe og Schiller. Og det aandsliv, som udfoldede sig i Holsten med centreer paa nogle ridderskabelige herresæder, især grev Fritz Reventlows Emkendorf og, i ret nær tilknytning dertil, ved Kiels universitet, var overvejende epigonagtigt og, hvad slotskredsene angaar, med et ikke ringe præg af aandfuld selskabsleg, en karakteristik, som man uden at gaa sandheden for nær ogsaa kan anvende om det schimmelmansske aand- og selskabsliv paa Sølyst og i Bredgade — trods de forsøg, som er gjort af L. Bobé, Otto Brandt, Leopold Magon o. a. paa at glorificere denne nordtyske aristokratiske kulturudfoldelse. Hvor virker ikke ved sammenligning aarhundredets dansk-norske aandsliv langt mere livsnært og rigere paa ægte digterbegavelser. Det samme gælder tidens svenske litteratur, især i den gustavianske periode med Bellman som den ypperste genius. Et tilsvarende forhold er i øvrigt til stede, naar man ser paa tidens billedkunst. Hvilken i 18. aarh. virkende tysk kunstner staar maal med C. G. Pilo, N. Abildgaard, Jens Juel, J. T. Sergel og B. Thorvaldsen? I alt fald ikke A. R. Mengs, J. H. Tischbein og den ulykkelige tysk-slesviger Asmus Carstens.

Betegnende nok var den i hertugdømmerne og i Kobenhavns tyske aristokratkreds højst værdsatte digter den »überschwängliche« og kunstlede Klopstock, og blandt de til Holsten fastere knyttede fejredes især Eutinrektoren J. H. Voss, betydeligere som oversætter end som skabende aand. Goethes indflydelse var ikke dybtgaaende indenfor kredsen (modsat forholdet i Oehlenschläger-Tegnér tidens Norden); dens damer, der spillede saa stor en rolle som smags- og aandsdommere, fandt den største tyske digter umoralsk. Dyrkningen af Schiller var forbigaaende og uden megen sans for hans storhed som dramatiker og psykolog, saa højt man end beundrede hans idealisme. Blandt de ikke faa rammende bemærkninger i Paul v. Hedemann-Hespens knudrede storværk er den, at der over hertugdømmernes aandsliv i Klopstocktiden rugede den tragik, »dass ihre Männlichkeit so oft an ihre Geistigkeit nicht heranreicht.«¹ Tvillingekongerigernes aandsliv i 18. aarh. staar i flere henseender i gæld til det tyske. Mindst gælder det de to store norsk-københavnske komiske digtergenier Holberg og Wessel, der nærmest maa betegnes som allergiske overfor det

¹ Die Herzogtümer Schlesvig-Holstein und die Neuzeit, s. 540.

specifikt tyske. I højere grad Brorson og Ewald og flere mindre aander. Men dels i kraft af det nordiske i deres væsen, dels ved frugtbare impulser fra andre kulturer formaar de at hævde sig i deres selvstændighed og ofte at hæve sig op over de sydfra kommende paavirkninger. (En højt begavet aand, Jens Baggesen, bidrog forsøget paa at blive baade dansk og tysk digter til at splitte). Den tyskhed, som længe dominerede saa stærkt ved de enevældige Oldenborgkongers hoffer og paa tyske højadelige familiers herresæder i Danmark og i deres palæer i København, var derfor dømt til at vige for en langsomt, men sikkert sejrende danskhed. Det holder, som vist, ogsaa stik for landboreformbevægelsens vedkommende. Og her er talen ikke blot om kongeriget, men ogsaa om hertugdømmerne.

Det er nemlig en kendsgerning, som dr. Hvidtfeldt ikke rigtigt har faaet fat paa — se bl. a. hans afsnit om »Kongerigets betydning« (s. 46–47) — at hovedårsagen til, at livegenskabet ophævedes i Holsten og Slesvig tidligere end i nogen anden tysk stat, med undtagelse af Josef II.s bøhmiske og sydøstrigske lande og den fysiokratiske hertug Karl Frederiks Baden, var de store danske landboreformlove og det pres, som fra reformvenner i København udøvedes paa hertugdømmernes ridderskabelige og andre godsejere.

Forfatterens skildring af diskussionen om landboproblemer i Europa og hertugdømmerne har derfor knapt nok den betydning, han tillægger den, selvom redegørelsen især for drøftelserne og de begyndende reformer i Slesvig og Holsten naturligvis ikke helt kunde undværes i hans bog. Han svigter paa to punkter. Det rids, han, væsentligt paa grundlag af L. A. G. Schraders »Handbuch der Vaterländischen Rechte« I (1784), giver af »Livegenskabet paa reformtiden« (s. 19–22), er meget summarisk. Her burde han for en gangs skyld have bredt sig mere og tegnet et ansueligt billede af de livegne bønders forskellige klassers, ofte fra gods til gods ret varierende byrder og levevilkaar. Hans materiale er rigt nok dertil. Et eller flere kort over godsomraaderne og deres beliggenhed i forhold til de kongelig-hertugelige amter og lande vilde samtidig have ydet læseren en god hjælp. Hvad der savnes, er ogsaa en samlet redegørelse for hertugdømmernes temmeligt udviklede administrationsforhold, ikke mindst for at vise, hvor omfattende et selvstyre godsejerne besad i forhold til de centrale regeringsorganer. I de fleste henseender sorterede de under Tyske Kancelli i København, saaledes at deres øverste chef var dettes direktor, fra 1784 præsident, A. P. Bernstorff (1773–80, 1784–97), som tillige var udenrigsminister, mens de, modsat de kongelige

amter og lande og byerne, var omtrent uafhængige af rentekammeret og dets chef Chr. D. Reventlow (fra 1784 1. deputeret, 1789–1813 præsident).

Efter de indvendinger af forskellig art, som her er fremført, er der al mulig grund til at betone, at dr. Hvidtfeldt i den snes aar, han har syslet med emnet, har erhvervet sig et imponerende stort kendskab til den relevante ældre og nyere litteratur og ikke mindst til det vældige utrykte stof i en række offentlige og private arkiver og haandskriftsamlinger i kongeriget, hertugdømmerne, Oldenburg og Hannover. Ikke mange historiske værker hviler paa saa solide fundamenter og er i samme grad præget af arkivalisk grundighed og skoling. Her overgaar det langt arbejder af de historikere, som tidligere har behandlet ophævelsen af livegenskabet i hertugdømmerne. Roses maa ogsaa den fyldige indholdsfortegnelse og det rationelt anlagte henvisningsapparat, som i høj grad letter benyttelsen af værket. Og selvom forf. ikke kan siges afgørende at have ændret grundlinierne i billedet af frigørelsesværket i Holsten og Slesvig, saaledes som de er tegnet af Georg Hanssen i hans grundlæggende værk fra 1861, Edv. Holm, Axel Linvald, Otto Brandt, Holger Hjelholt og Chr. Degn, saa har han paa en lang række punkter kastet nyt lys over personer og deres synspunkter og stillingtagen under de mange drøftelser i privatbreve, i trykte skrifter og i de forskellige corpora, kommissioner og collegier, og over de ændringer, som i praxis fandt sted paa hertugdømmernes godser i det behandlede tidsrum. Og den, som i flere tilfælde afviger fra hans synsmaader, vil redebont erkende, at grundlaget for kritikken i stor udstrækning bygger paa hans redelige og objektive resuméer af og citater fra de talrige kilder. Erkendes bor ogsaa, at selvom reformbevægelse og reformværk i Danmark former sig mere dramatisk og spændende, saa havde befrielsesværket i hertugdømmerne nok saa vanskelige problemer at kæmpe med, bl. a. fordi den i kongeriget under hoved- og avlsgaarde dyrkede jord var relativt ringe i omfang i forhold til bondejorden, mens forholdet i hertugdømmernes godsomraader var det modsatte, og fordi godsejerrettighederne i de sidstnævnte var adskilligt mere omfattende og kunde bygge paa aarhundredgammel sædvaneret, mens stavnsbaandet i kongeriget — omend ældre forhold spillede ind — som retsgrundlag havde en ret ny kongelig lovgivning, knyttet til landmilitzen.

I hertugdømmerne tog, hvad forf. ikke skjuler, diskussionen om bøndernes retsstilling og kaar, som saa længe havde optaget sindene i Danmark, først fart efter udgivelsen i 1787 af H. Kamp-høveners paa tysk skrevne værk om udstykningen af og ophævel-

sen af livegenskabet paa kronens domænejorder i Slesvig og Holsten. Forf. har uden tvivl ret i, at fremtrædende danske reformmænd, i første linie Kamphoveners chef i rentekammeret Chr. D. Reventlow, har givet stødet til udarbejdelse af bogen. Men det burde da stærkere være fremhævet, som Edv. Holm gør det, at det i bogen udtales, at staten har *ret* og *pligt* til at kræve ogsaa livegenskabet paa privatgodserne ophævet. Dette maa have gjort et stærkt indtryk i hertugdømmerne. I samme retning virkede naturligvis den berømmelige danske forordning af 20. juni 1788 om stavnsbaandets ophævelse med aar 1800 som definitiv afslutningsfrist og de andre betydningsfulde danske landblove.¹

Der er i denne forbindelse grund til at fremdrage en ridderkabelig godsejer, som forf. er noget haard imod, nemlig den som landmand højtansete kammerherre Hugo von Buchwald til Fresenburg, fra 1797 økonomisk raadgiver for hertug Frederik Christian af Augustenborg. I anledning af en strid mellem hertugen og hans bønder skrev v. Buchwald bl. a. i et brev til hertugen: »Menneskets kærlighed begynder dog overfor sig selv.« Dr. Hvidtfeldt nagler disse ord paa væggen som det stærkeste udtryk for

¹ Selvom de især i 1770'erne og 1790'erne stigende landbrugspriser, som forf. fremhæver (s. 94 ff.), havde deres andel i de godsreformer, som navnlig i 1780'erne og 1790'erne fandt sted i hertugdømmerne, spillede ogsaa reformerne paa domænegodserne og i kongeriget deres rolle som forbilleder. I Slesvig var livegenskabet for 1/1 1791, især fra 1780'erne, ophævet paa 18 godser, deraf 13 i Angel, hvortil 1791–96 kom yderligere 9, deraf 4 i Angel (i alt 27 godser med 476 1/2 plove). Som oftest fandt tillige udparcellering og indførelse af arvefæste eller selveje sted. Hvor tilsvarende reformer i 1780'erne og 1790'erne, indtil 1/1 1797, gennemførtes i Holsten (paa 7 godser med 62 plove), drejede det sig om godser, hvis ejere stod regeringskredsen i København mere eller mindre nær. Dr. Hvidtfeldt nævner dette for Johann Matthias Schalburs og Ernst Schimmemanns til brødres vedkommende, men overser, at det samme gælder ejeren af Muggesfelde generalløjtnant grev Caspar Hermann Gottlieb Moltke, søn af overhofmarskal lensgrev A. G. Moltke og i sin tid tilhænger af Saint-Germain, og den revolutionsvenlige grev Nikolaus v. Luckner, hvis fader af samme navn 1783 var opløftet i dansk grevestand, 1791 blev fransk feltmarskal og 1794 guillotineredes. Til samme kategori maa i virkeligheden henføres »den mærkelige« olding konferensraad Paridon Nikolaus v. Cossel til Jersbæk og Stegen, som ophævede hoveriet, foretog en omfattende udparcellering og i stor udstrækning indførte arvefæste, men af juridiske grunde protesterede mod ophævelse af livegenskabet, som han i øvrigt erklærede sig »af hele mit hjerte fjendsk imod« (Hvidtfeldt, s. 85–89, 210–14). Det burde være oplyst, at v. Cossel 1764–71 var i dansk statstjeneste, bl. a. som kommitteret i General-Landets-Økonomi- og Commercekollegium og 1769–70 i Generallandsvæsenkollegiet, hvis sekretær han 1768–69 var. Paa nogle andre holstenske godser ophævedes 1791–96 hoveriet, men ikke livegenskabet, og bønderne blev tidsfæstere (s. 89–90).

den godsejeregoisme, som han tillægger det store flertal af hertugdømmernes godsejere (s. 420). Han overser, at de, selvom de ikke helt stemmer overens med et hovedbud i evangelierne, dog har været handlingsnorm ikke blot for de nævnte godsejere, men for det altovervejende flertal indenfor alle befolkningsgrupper siden historiens gry. H. v. Buchwald bør imidlertid ikke blot erindres for denne sanddru bekendelse og sit noget konservative syn paa hoveriet, men for den kendsgerning, at han i sin besvarelse af det 1796 til godsejerne udsendte cirkulære uden forbehold og med varm tilslutning gik ind for livegenskabets ophævelse med aar 1800 som seneste tidsfrist (s. 215). I svaret mindede han om — hvad dr. Hvidtfeldt nøjes med at omtale en passant (s. 104), skønt kildens troværdighed efter sagens natur er uangribelig — at, da man i Danmark ophævede »livegenskabet« (altsaa 1788 eller ikke længe efter), »ansaa jeg det for min pligt to aar efter hinanden at fremsætte et lignende ønske med hensyn til Holsten og at bringe denne vigtige sag i forslag.« Dr. Hvidtfeldt nævner i denne forbindelse, at v. Buchwald mente i ridderskabet »uden væsentlig succes at have fort en oppositionstale«, at han i skattesagen var modstander af de privilegiehævde ridderskabsmedlemmer, og at han »synes at have haft ret nær forbindelse med kronprinsen« (s. 105).

Allerede kort efter den danske stavnsbaandsløsning og efter hans syn som nødvendig konsekvens af denne har altsaa et klart-seende ridderskabsmedlem af ældste holstenske uradel, i hvis slægt der var tradition ikke blot for en del selvraadighed, men ogsaa for samfundssind og reformtrang,¹ søgt at fremkalde en gods-ejererklæring om livegenskabets ophævelse, den som først 1797 blev til virkelighed.

Men der arbejdedes i samme retning fra anden, meget højtstaaende side. Den holstenskfødte retslærde og nationaløkonom af ny-adelig familie C. U. D. v. Eggers, 1785–89 professor ved Københavns Universitet i statsret og kameralvidenskab, fra 1786 anvendt af centralregeringen i forskellige hverv og nært knyttet som raadgiver til A. P. Bernstorff, var en ivrig talsmand for ophævelsen af livegenskabet, hvorom han udgav et latinsk skrift, der skaffede ham doktorgraden i Göttingen (1791) og flere afhandlinger paa tysk, der gav ham ry. Han tillagde i en dansk afhandling 1805, som redegør for forhandlingerne om livegenskabets ophævelse indtil 1797, kronprins Frederik hovedæren for reformens gennemførelse. »Han selv fattede med ædel varme den

¹ Se bl. a. Dansk biografisk Leksikon IV, s. 313–25, C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I, s. 376.

store tanke at se alle sine undersøatter personlig frie: Han forfulgte den med urokkelig fasthed.« Og han udtalte efter udstedelsen af den definitive forordning af 19. dec. 1804, at derved fuldførtes »et ønske, der næsten i tyve aar har været mig magtpaaliggende.« Usandsynligt er det ikke, som forf. mener, at v. Eggers' kilde er et brev fra kronprinsen til kancellipræsident Mosting af 17. dec. 1804, hvori han udtaler, at livegenskabet altid havde været ham forhad, og at han folte sig »meget lykkelig over, at en yndlings-tanke, jeg har haft i mere end 20 aar, nu endelig bliver til virkelighed« (Hvidtfeldt, s. 102). Selvom forf. uden tvivl har ret i, at kronprinsen næppe helt forstod rækkevidden af de med livegenskabets ophævelse forbundne militære og andre problemer (s. 264), og selvom Ernst Schimmelmann aabenbart nærere nogen mistillid til kronprinsens fasthed, da han i et brev til grev Cai Reventlow til Altenhof fra april 1795 skrev: »Hvis kronprinsens retfærdige ønske kunde blive hans alvorlige og retfærdige vilje, saa vilde han sandelig være uimodstaelig« (s. 127), saa kunde man i hertugdømmerne ikke nære tvivl om, i hvilken retning regentens ønsker gik. Om Bernstorff skrev v. Eggers i sine »Denkwürdigkeiten« om den afdøde statsmand (1800), at beslutningen om livegenskabets ophævelse var dennes værk, fordi han indledte og gennem sin anseelse forberedte den. Her tages altsaa prioriteten fra kronprinsen, modsat i 1805-fremstillingen. Allerede, da stavnsbaandet ophævedes i kongeriget, havde i følge v. Eggers Bernstorff planer om en tilsvarende ophævelse af det slesvigholstenske livegenskab, men blev betænkelig ved at sætte de nødvendige store summer i omløb paa grund af møntvæsenets omordning. Han vilde i øvrigt »gaa forsigtigt og gradvis tilværks« i erkendelse af de eksisterende fordomme og »de begrundede indvendinger, som kunne fremfores paa grundlag af godsejernes økonomiske forfatning.« Det var hans haab, at »godsbesidderne frivilligt ville tilbyde det, som man ikke gerne ville befale, men som man dog til slut ville have været nødt til at befale.« Paa sine korte rejser til Holsten, især under opholdet paa sit gods Borstel (i nærheden af Oldesloe), forsømte Bernstorff ikke nogen lejlighed til at søge at overbevise godsejerne om rigtigheden af den frigivelse af hertugdømmernes bønder, som var hans og kronprinsens yndlingsønske. Hans forestillinger gjorde ogsaa et dybt indtryk (s. 103-04). v. Eggers' fremstilling er formentlig trods dens Bernstorff forherligende tendens i det hele rigtig, hvor underligt det end er, at Bernstorff ikke samtidig virkede ved exemplets magt, nemlig ved ophævelse af livegenskabet paa Borstelgodset, et forhold, der er lige saa svært at forstaa som de kendsgerninger,

at Bernstorff aldrig lærte sig ordentligt dansk, stod dansk aandsliv lige saa fjernt, som Frederik II af Preussen stod tysk, og gav sine sønner en opdragelse, som gjorde det naturligt for den ældste, Chr. Günther B. i 1818 at forlade den danske statstjeneste for at blive preussisk udenrigsminister og stok-reaktionær.

Hans Jensen har, samtidig med at han overdriver de ældre oldenborgske enevoldskongers ønsker om at skabe større lighed mellem samfundsklasserne og beskytte den danske bonde ogsaa ud fra humanitære motiver, med en styrke, som faar mange til at tro, at det er hans egen opdagelse, fremhævet, at den danske enevælde i kraft af sin oprindelse ved (dog ikke helt fri) stænderbeslutning og »sit principielle statsretlige Grundlag, som det var givet ved Kongeloven«, havde enestaaende betingelser for »at omdanne Stat og Samfund i Overensstemmelse med en ny Tidsaands Krav«. ¹ Med hæren, en energisk gruppe reformvenner blandt de højeste embedsmænd, de herskende tendenser i litteraturen, praktiske erfaringer m.h.t. udstykning, arvefæste og bondeselveje, gode landbrugskonjunkturer og befolkningens store flertal bag sig kunde den retsligt omtrent ubegrænsede danske enevælde gennemføre de store landboreformer uden hensyn til modstanden fra konservative godsejere. I hertugdømmerne var imidlertid Kongeloven aldrig blevet anerkendt ved stænderbeslutning. I følge Bernstorffs syn, som han giver udtryk i et brev af 21. juli 1795 til grev Cai Reventlow til Altenhof — det eneste bevarede brev fra ham om livegenskabets ophævelse — kan statsoverhovedet kun kræve livegenskabet paa privatgodserne ophævet, fordi undertrykkelsen af den personlige frihed strider mod *naturens rel.* Det var ogsaa Kamphøveners standpunkt i bogen fra 1787 (jvf. s. 67). Bernstorff anerkender samtidig gods ejernes fulde ejendomsret ogsaa til godsets bondejord og til at kræve hoveri efter sædvane (s. 145). Hans lærde raadgiver v. Eggers gik ganske vist videre i en tysk piece, trykt i slutningen af 1795. Han mener i tilslutning til visse holstenske retslærde, at de holstenske livegne kun er forpligtet til bestemt, ikke ubestemt hoveri, og at landsherren kan gennemføre livegenskabets ophævelse ved lov, i Slesvig i kraft af sin suverænitæt, i Holsten som tysk fyrste, men i begge hertugdømmerne, fordi »menneskelighedens stemme« og statens vel taler derfor (s. 157 f.). Begge de to mænd mener imidlertid, at regeringen kun skal blande sig i sagen ved at sanktionere godsejernes frie beslutning.

Det ridderskabelige syn paa forskellen mellem kongeriget og hertugdømmerne baade m.h.t. statsret og aandsklima gav den

¹ Dansk Jordpolitik 1757–1919, I, s. 19, jvf. s. 33.

unge grev Fritz Reventlow til Emkendorf, aandelig fører blandt sine unge standsfæller, et markant udtryk i et brev fra 1798 til sin broder Cai: »At hertugerne af Holsten er blevet konger af Danmark, giver dem ingen grund til at løsrive provinsen fra det tyske rige og behandle denne *efter danske love, sædvaner og opfat- telser*« (s. 101).¹

Bernstorff gik meget vidt i anerkendelsen af ridderskabets og de uadelige holstenske godsejeres godsherrerettigheder. Det burde være betonet, at han i langt højere grad end Chr. D. Reventlow og dennes danske meningsfæller er aristokraten med slægtens hjemlande Mecklenburgs og Hannovers forudsætninger. Han saa i det slesvig-holstenske ridderskab og i de tyskdannede høj- adelige godsejerfamilier i kongeriget monarkiets elite, som burde foretrakkes ved besættelsen af diplomatiske og andre høje stats- embeder; og mænd og kvinder i disse kredse — endog Chr. D. Reventlows karakterfulde søster Louise Stolberg, der var gift i Holsten, Charlotte Schimmelmänn og v. Eggers tænkte og følte som han.² Alt for stærkt et pres m.h.t. spørgsmaalet om livegen- skabet har han derfor næppe foreløbig øvet paa sine holstenske godsejerkolleger.

Adskilligt mere betød andre faktorer. Næppe meget bondefri- gørelsesværket i Baden og en del af Josef II.s lande og Frederik II.s mere begrænsede reformer i Preussen, Pommern og Branden- burg. Afgjort mere de danske landbo- og landbrugsreformer og reformerne paa de slesvig-holstenske domænegodser og deres økonomisk fordelagtige resultater. Under paavirkning deraf ogsaa reformskribenterne i hertugdømmerne, hvortil kom indflydelsen fra og den stigende frygt for følgerne af den store franske revolu- tion. Der dannedes i flere byer og stedvis paa landet jakobiner- klubber i hertugdømmerne, og indre uroligheder og optøjer i flere byer fandt sted. Dr. Hvidtfeldt har i Sønderjydske Aarbøger 1945 givet en række oplysninger om denne bevægelse; bogen ville have vundet ved en noget fyldigere skildring af den paa grundlag af 1945-afhandl. I anden halvdel af 1794 erobrede, samtidig med at de mere maadeholdne borgerlige republikanere vandt magten i konventet og dets komiteer, den franske republiks hære Belgien og de fleste tyske omraader vest for Rhinen og trængte sejrende frem i De forenede Nederlande; den antifranske koalition var i

¹ Udhævelserne er anm.s., den historisk ukorrekte formulering Fritz Reventlows.

² Se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 245 ff.; VI, 1. Del, s. 402 ff. — stadig de mest ædruelige behandlinger af den nationale mod- sætning dansk (og norsk)-tysk i dette tidsrum.

fremadskridende opløsning; østmagterne var optaget af undertrykkelsen af rejsningen i Polen og forhandlingerne om den anden deling af dette, og Preussen havde indledet den politik, som i april 1795 førte til dets fredslutning med den franske regering i Basel. Alt dette gjorde et mægtigt indtryk paa sindene i hertugdømmerne, hvad bl. a. breve fra grev Fritz Reventlow til Emkendorf og v. Eggers' førnævnte piece om nødvendigheden af livegenskabets ophævelse bærer vidne om. Baade brevene og piecen er fra 1795. Fritz Reventlow skrev bl. a. 20. marts til sin svoger i København, statsminister grev Ernst Schimmelmänn, at skulde man undgaa en revolution — »og hvem ved, hvor nær den er for os« — var en snarlig forandring i forholdet mellem godsherre og bonde i Holsten en nødvendighed.¹

Forf. omtaler i sin bog paa forskellige steder det meste af dette — dog ikke de franske revolutionshæres fremrykning til omraader, som ikke laa langt fra det danske monarkis sydgrænse, og koalitionen begyndende opløsning — men samler det ikke i et brændpunkt, som forklarer, hvorfor netop aaret 1795 blev saa betydningsfuldt i kampen om livegenskabet. 16. januar (vi skylder dr. Hvidtfeldt denne datoberigtigelse i st. f. ældre fremstillingers 6. januar) 1795 fremsatte godsejer F. O. V. Lawätz til godset Bramstedt i Holsten, som hvis ejer han forlængst havde afskaffet de sidste rester af livegenskabet, nu leder af de ikke-ridderskabelige godsejeres styrende tremandsudvalg, paa de ikke-riciperede godsejeres aarsmøde i Kiel forslag om med ridderskabet at drøfte livegenskabets ophævelse paa alle godser inden for et fastsat tidsrum. De tilstedeværende 10 godsejeres flertal ansaa sagen for saa vigtig, at den »foreløbig skulle udsættes og overvejes indtil videre.« Man besluttede dog, at protokollatet om sagen (mod sædvane) skulle meddeles ridderskabet (Hvidtfeldt, s. 106 ff.).

Forf. rejser det unægteligt interessante spørgsmaal, om Lawätz' initiativ var inspireret af mænd indenfor den højeste regeringskreds i København. Efter længere ræsonneren frem og tilbage havner han i den konklusion, at man »ikke kan udelukke muligheden« deraf (s. 117). Jeg maa tilstaa, at en mere stringent kildekritisk undersøgelse synes mig at føre til det resultat, at sagen er evident. Man kan vel ikke se bort fra muligheden af, at et motiv for Lawätz, hvis han allerede nu forudsaa, at en kautionsforpligtelse vilde tvinge ham til at sælge sit gods, hvad der indtraf aaret efter (1796), har været at vinde regeringens bevaagenhed med henblik paa en statsansættelse (først 1823 fik han dog et lille embede

¹ L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds VIII, s. 292 ff., cit. Hvidtfeldt, s. 123 f.

som postmester i Burg paa Femern). Det maa dog ud fra hele sammenhængen være udelukket, at det er privatøkonomiske omstændigheder han sigter til, da han 11 dage efter mødet (27. jan. 1795) skrev til landsyndicus Circovius, at han var bange for, at hans forslag havde mishaget ridderskabet, »og det vilde af meget vigtige aarsager gøre mig ondt« (s. 115). Al sandsynlighed taler for, at det er de samme »meget vigtige aarsager« han tænker paa, da han i en 1799 affattet redegørelse fortæller, at han havde fremsat forslaget »paa grund af en særlig foranledning, som jeg ikke her anser det for nødvendigt at nævne« (s. 115).

I sin bog fra 1797 »Gemälde der Slavery und Leibeigenschaft«, skriver han, at alle var klare over at ophævelsen var regeringens og den fremtidige monarks ønske, og »at alt, hvad der i denne sag kunde ske for en uheldig masse mennesker kom fra oven (von oben herab)«. Dette maa ud fra en streng fortolkning gælde ogsaa hans egen aktion. Om denne hedder det i 1799-redegørelsen, at da næsten ingen var forberedt paa, hvad der vilde ske, »saa ventede jeg og de, der med mig havde kendskab til sagen, heller ikke paa nogen maade et afgørende, bekræftende svar, men vi er glade ved, at vi saa vort ønske opfyldt« (s. 115–16). Jeg giver dr. Hvidtfeldt ret i, at en direkte tilskyndelse til aktionen fra kronprinsens side synes usandsynlig, bl. a. fordi denne ikke i aaret 1794 eller i jan. 1795 synes at have besøgt hertugdømmerne. I et brev fra Cai Reventlow til Bernstorff af 26. marts 1795 siges, at Bernstorff i et nu vistnok tabt svar paa holstenerens brev til statsministeren af 27. jan. har beroliget ham med hensyn til Lawätz-aktionen (s. 122). Skont Bernstorffs holstenske gods Borstel ikke laa langt fra Bramstedt, synes da ogsaa en direkte tilskyndelse fra Bernstorff mindre sandsynlig. Afvises kan derimod ikke en tilskyndelse i en eller anden form fra v. Eggers, som stod statsministeren nær og som 1792 betegner Lawätz som »en ven« (note 90 til s. 41). Afvises kan heller ikke, trods forf.s tvivl, en formodning om, at Ernst Schimmelmänn, der stod mere kritisk overfor ridderskabet end Bernstorff, mere eller mindre direkte har været impliceret i sagen. Han skrev 28. febr. 1795 til Fritz Reventlow, at han vidste, at der var fremsat »ubestemte forslag« om livegenskabets ophævelse. »Jeg er ikke nøje underrettet om deres virkning, men den maade, det er sket paa, og hvorpaa sagen er blevet indledet, gør, at jeg kun venter mig lidt deraf« (s. 115). Disse ord, skrevne nogle maaneder før »Provinzialberichte« under overskriften »Indsendt til indrykning« gav et referat af forhandlingerne den 16. januar, vækker mistanke om, at Schimmelmänn ved mere, end han er villig til at indrømme

overfor den konservative holstenske greve. Og herved føres man ind i en sammenhæng, som dr. Hvidtfeldt (s. 112–13) uden egentlig begrundelse tager afstand fra. Paa mødet 16. januar fik Lawätz til en af tremandsudvalgets tre »Beystände« valgt den unge dansker Jens Peter Neergaard, fra 1789 ejer af godset Eckhof i Slesvig. Neergaard var søn af den sjællandske nobiliterede godsejer og varme bondeven landsdommer Jens Bruun Neergaard til Svenstrup. Den unge Neergaard var efter samtidige vidnesbyrd en begavet, ærgerrig og dynamisk personlighed, i følge memoirer af Ernst Schimmelmans privatsekretær fra 1797 J. G. Rist altid svanger med planer og forslag, ofte gæst i det schimmelmanske hjem, hvor hans ankomst altid betød en ny sejr over »finansernes sejhed og grevens mistro«. ¹ Fra 1794 var han gift med en datter af sin ungdomsven, den bondevenlige grev H. F. Baudissin til Knoop, tidligere deputeret i Tysk Kancelli i København og nogle aar dansk gesandt i Berlin, og hans ligesindede hustru Caroline, Ernst Schimmelmans charmerende søster, som stod broderen meget nær. Den unge dansker maa for Lawätz have staaet som en særdeles velinformeret repræsentant for reformønskerne indenfor de højeste kredse i baade København og hertugdømmerne. Han var ved nytaarstid 1795 lykkeligt nygift og sprudlede af foretagsomhed, og han beundrede, som siden Albrecht Thaer, sine svigerforældres menneskekærlige reformer paa Knoop.

Hvorledes Lawätz' aktion, skønt ridderskabets »Fortwährende Deputation« i følge en promemoria af den reformvenlige licentiat og godsejer G. L. Bokelmann vilde have lagt sagen ad acta, »hvis ikke et vink fra højere sted havde tilraadet at overveje den, vakte sensation og førte til en betydningsfuld meningsudvexling om den store sag mellem de ridderskabelige grevebrødre Fritz og Cai Reventlow, Bernstorff og Schimmelman, og hvorledes Neergaards svigerfader grev Baudissin i forstaaelse med de sidstnævnte og sviger sønnen paa ridderskabets møde 8. juli 1795 fremsatte forslag om livegenskabets ophævelse inden et bestemt tidspunkt, f. ex. aar 1800, med henvisning til, at en beslutning herom vilde være »hoffet velbehageligt,« om alt dette giver dr. Hvidtfeldts bog udførlig besked. Det maa dog endnu engang betones, at hans fremstilling ikke giver klart udtryk for, i hvor høj grad — ved siden af revolutionsfrygten, den politiske og sociale situation og reformønskerens væxt indenfor den akademiske og borgerlige verden i hertugdømmerne — tilskyndelser fra dansk side og fra de af de danske landboreformer paavirkede høje dansk-tyske eller tyske

¹ J. G. Rist: Lebenserinnerungen II, 1880, s. 284 f., cit. Hvidtfeldt, s. 137.

dignitarer i København med kronprinsregentens tilslutning har bidraget til at faa sagen paa gled.

Baudissins aktion havde til følge, at de tilstedeværende 25 herrer af ridderskabet efter samstemmende førstehaandskilder »erklærede sig enstemmigt og med varme for sagen selv«, men var imod ved en flertalsbeslutning at binde godsejerne, hvis forhold var saa forskellige, til ophævelse inden en bestemt frist.

Forf. erklærer dette for et afgjort nederlag for Baudissin og dermed for reformpartiet i København, først og fremmest Bernstorff og Schimmelmann (s. 144). Bernstorff var vel, som han 21. juli 1795 skrev til Cai Reventlow, skuffet over, at saa mange af ridderskabet manglede den nødvendige »begejstring for det bedre« og erkendelsen af, at bøndernes frigørelse var en almindelig meneskepligt. Men han kan umuligt, underrettet som han var om de ridderskabelige synspunkter bl. a. gennem breve fra brødrene Fritz og Cai Reventlow til ham selv og Schimmelmann i tiden marts-juni 1795, hade ventet en ridderskabsbeslutning som de franske adelige deputeredes af 4. aug. 1789. Og han vedblev at haabe, at ridderskabets og de andre godsejeres flertal vilde enes om at vedtage bondefriheden, naar et godsejerudvalg paa 3-4 personer, tilforordnet et par upartiske juridiske Kielprofessorer, havde foretaget en indgaaende undersøgelse og udarbejdet et projekt, som i mere eller mindre modificeret form kunde underskrives af godsejerne og derpaa godkendes af kongen. Han fik, med tidsaanden, publicisterne, revolutionsfrygten og last not least den kongelige enevælde bag sig, ret. Den af ridderskabet i jan. 1796 nedsatte kommission blev vel mere godsejerpræget end den af statsministeren foreslaaede, men dens medlemmer underskrev, efter langvarige forhandlinger og modtagelse af de til alle godsejere udsendte spørgeskemaer i besvaret stand, 10. marts 1799 en henvendelse til kongen, som udtalte, at samtlige godsejere paa nær én havde erklæret sig for afskaffelse af det personlige livegenskab, og at flertallet var for en tidsfrist paa 8 aar. Bernstorff var da mærket af sygdom, men kunde 21. juni udaande med bevidstheden om, at ogsaa livegenskabets ophævelse i hertugdømmerne inden alt for længe var føjet til hans og hans farbroders andre æreskranse. Tidsfristen var vel dobbelt saa lang som de af Baudissin i juli 1795 foreslaaede 4-5 aar, men dog kortere end de 12 aar, som den danske forordning af 1788 om stavnsbaandets ophævelse fastsatte for den sidst frivogne aldersklassens vedkommende.

Det er givet, at godsejerne handlede under situationens og opinionens tryk, men forf.s forsøg paa at vise ved en analytisk og statistisk behandling af de 43 bevarede skemabesvarelser, at

deres flertal vedblev at være modstandere af ophævelsen, rummer efter mit skøn flere fejlslutninger. Det vil imidlertid tage for megen plads her at begrunde min kritik. Lad mig blot nævne, at forf. synes at slaa sig selv for munden, naar han skriver, at af de 43 var der i alt »23 godsejere — 7 slesvigske og 16 holstenske — der sagde ja uden tvivl i deres hjerte eller i hvert fald kun tog det forbehold, som deres modstand mod afgørelse ved stemmeflertal førte med sig« (s. 218). Det har sin interesse i denne sammenhæng at nævne, at Fritz Reventlow, der paa grund af en udenlandsrejse ikke kom til at deltage i »afstemningen«, men var en ivrig modstander af en fælles godsejereklæring, i juni 1795 skrev til Ernst Schimmelmänn, at der ikke var nogen grund til at tvivle om, at ingen vilde vove selv den mindste indsigelse imod en forordning om personernes frihed, naar der ikke skete indgreb i ejendomsretten til jorden (s. 129).

Forf. kritiserer sikkert med god grund Bernstorff, fordi han ikke indsaa nødvendigheden af at gennemføre forskellige af Fritz Reventlow foreslaaede hjælpeforanstaltninger og reformer, som maatte gaa forud for en almindelig ophævelse af livegenskabet. Baade Chr. D. Reventlow, Ernst Schimmelmänn og regeringskancelliet i Glückstadt — et kollegium af forstandige mænd, hvis sammensætning og funktioner bogen burde have orienteret læseren bedre om — saa her klarere end Tyske Kancellis præsident. Men dr. Hvidtfeldt løber — og det er ikke den eneste gang — vild i sine ræsonnementers spind af spegede traade, naar han i sit slutkapitel »Kampens resultater« skriver (s. 424):« een ting er givet, skulle livegenskabet virkelig forsvinde fra de to hertugdømmer, var det nødvendigt at faa fastsat en bestemt frist, 10, 15 eller 20 aar. Kunne A. P. Bernstorff ikke have faaet Fritz Reventlow med hertil, var der ingen mulighed for en indbyrdes aftale mellem de to mænd«. Det synes her glemt, at Fritz Reventlow overhovedet ikke ønskede nogen erklæring om, at livegenskabet skulde være afskaffet inden en bestemt fremtidsdato. Han vilde, at hver enkelt godsejer med pekuniær og anden støtte fra regeringen, naar hans forhold tillod det, skulle gennemføre forskellige reformer, som op hævede bøndernes tjenesteforhold og sikrede dem ejendom, hvor det var muligt, eller forpagtning paa billige vilkaar m.m. som forudsætning for deres personlige frihed. En principiel vedtagelse om livegenskabets ophævelse efter et fastsat tidspunkt var han imod, fordi bønderne let kunne blive trodsige og urolige, naar de vidste, at friheden ventede dem, og fordi hensynsløse godsejere, især ikke-recipienter, kunde udnytte mellemprioriteten til skade for bønderne (s. 123 ff., 126 ff.). Men det var netop en saadan prin-

cipiel vedtagelse, Bernstorff ønskede, før han gik i graven, og ogsaa fik gennemført. Der var et uoverstigeligt svælg mellem de to mænds synspunkter og ønsker, som udelukkede enhver aftale imellem dem. Samtalerne mellem Fritz Reventlow, Schimmelmann og Bernstorff i København i april-maj 1795 viste det (s. 127). Fritz Reventlow var vel smidigere og mere reformvenlig end broderen Cai, men der var ikke i grundsynspunkterne den forskel mellem dem, som forf. i sin gennemgang af brevvekslingen mellem dem og de to statsmænd i København i foråret og sommeren 1795 vil konstruere frem (jvf. s. 118 ff.).

Den passivitet i landbospørgsmaalet for hertugdømmernes vedkommende, som regeringen viste i tiden mellem Bernstorffs død i juni 1797 og arbejdet med den endelige forordning af 19. dec. 1804, som bl. a. definitivt fastslog, at livegenskabet skulde ophøre fra 1. jan. 1805, giver dr. Hvidtfeldt de to konservative deputerede i Tyske Kancelli Cai Lorenz Brockdorff og grev Cai Reventlow, fra juli 1797 sin afdøde svigerfader A. P. Bernstorffs efterfølger som kancelliets præsident, hovedansvaret for (s. 260 ff.). Den førstes ansvar maa dog være ophørt, da han i dec. 1801 blev kansler i Glückstadt, Cai Reventlows fra dec. 1802, da han tog sin afsked som kancellipræsident, fordi han sluttede sig til sin broder Fritz i ridderskabets af denne ledede kamp mod regeringens skattepolitik i hertugdømmerne, hvorefter præsidentposten stod ledig, til Haderslevamtmanden J. S. Møsting i nov. 1804 udnævntes til embedet. Et spørgsmaal, som ikke rejses i bogen, er det, om ridderskabets modstand, med henvisning til dets gamle privilegier, mod at svare overordentlige skatter, som det ikke i forvejen havde godkendt (en strid, som i bogen kun omtales helt en passant), den af gentagne kriser prægede udenrigspolitiske situation 1798-1802 og de store militærreformer og -udgifter har bidraget til at gøre regeringen mere tilbageholdende m.h.t. landbosagen i hertugdømmerne. Hvorfor holdt kronprinsregenten ikke i disse aar Tyske Kancelli mere til ilden i denne sag? Passiviteten medførte, som forf. viser, at der 1797-1805 i tidsforpagnings- og inderstkontrakter som oftest af godsejerne blev indsat meget haarde vilkaar. Større mængder af bondejord blev dog samtidig ikke inddraget under hoved- eller avlsgaarde, som Fritz Reventlow havde udtalt frygt for.

Selvom det vel er kronprinsen, som i statsraadmødet 23. juni 1797 i den kongelige resolution som svar paa den i hertugdømmerne nedsatte kommissions forestilling af 10. marts fik indsat ordene om, at kongen »ønskede at maalet snart maatte blive naaet, og vilde agte enhver, som bidrog dertil, desto højere«

(s. 264), var han øjensynligt da som senere først og fremmest optaget af militærordningen, nemlig af at den kongerigske ordning gennemførtes ogsaa i hertugdømmerne.

I skildringen af de forhandlinger, som førte til den endelige forordning af 19. dec. 1804 (s. 317 ff.), tillægger dr. Hvidtfeldt paa flere vigtige punkter kronprinsregentens indgriben en afgørende betydning. Det maa, hævder han, i statraadsmødet 2. november 1804, da Chr. D. Reventlow i følge sin dagbog var bortrejst, være kronprinsen, som fik ændret Tyske Kancellis forestilling derhen, at antallet af familiesteder med jord, som 31. dec. 1804 fandtes paa de enkelte adelige godser, ikke maatte formindskes »og især ikke antallet af de hele, halve og kvarte gaarde, bol og lignende steder, som findes paa hvert gods og beboes og indehaves af livegne, frigivne eller andre bønder«, og at hoveriet paa de adelige godser i hertugdømmerne, hvor det endnu ikke var sket, »snarest muligt skal fastsættes, og at ingen forpligtelse til ubestemt hoveri i fremtiden skal være tilladt« (s. 350 f.). Det svarer til principperne i forordningerne for kongeriget af 6. juni 1769, 25. marts 1791 og 6. dec. 1799 samt plakaten af 24. juni 1791, i hvilke, med undtagelse af den førstnævnte, rentekammerpræsident Chr. D. Reventlow som den store landbo-kommissions ledende medlem havde en afgørende andel.¹ Det var denne lovgivning, som var bestemmende for kronprinsens synsmaade ogsaa m.h.t. landboreformværket i hertugdømmerne. Iøvrigt indeholdt kancelliets forestilling bestemmelsen om, at antallet af familiesteder med jord ikke maatte formindskes. Og naar den tillod nedlæggelse eller sammenlægning af ladegaarde, forpagtersteder, hele, halve eller kvarte gaarde, bol eller lign., hvis der altid i stedet blev oprettet et andet familiested med mindst 3–6 tdr. land i udsæd — unægtelig en farlig ret at give godsejerne (s. 349 f.), var der blandt regeringsraaderne i Glückstadt (især hos J. G. Rønne og P. Mathiassen) blik for nødvendigheden af en mere eller mindre vidtgaaende beskyttelse af bondebrugene (s. 332 ff.). Naturligvis tjener det kronprinsen til ære, at han saa stærkt, ud fra baade militære og humanitære motiver, fastholdt en ordning som den kongerigske. Men han havde dog i sin nærhed raadgivere, som kunde bestyrke ham i de nævnte synspunkter, i første linie Chr. D. Reventlow, Selv om denne ikke overværede statsraadsmødet 2. nov., falder det svært at tro at han ikke forinden med kronprinsregenten har drøftet spørgsmaalene om baade bondejordens beskyttelse og hoverifastsættelse i forbindelse med

¹ Hans Jensen: Anf. v., s. 179 ff., 184 ff.; jvf. Holm: Danmark-Norges Historie etc. II, 1. Del, s. 342 ff.; 2. Del, s. 420 ff.

reformerne i hertugdømmerne. Forholdet mellem de to mænd var jo endnu paa dette tidspunkt præget af gensidigt venskab og tillid.¹ Den nye kancellipræsident Møsting ønskede ogsaa en bestemmelse rettet imod udvidelsen af hoved- eller ladegaardsmarker ved henlæggelse af enkelte stykker jord fra bøndermarkerne uden særlig tilladelse. Kronprinsen fandt dog, som hans brev til Møsting af 17. dec. viser, ikke formuleringen af forordning og forestilling tilfredsstillende paa dette og nogle andre punkter. I hvilket omfang han her har støttet sig paa den nu til hovedstaden hjemvendte Reventlow, er ukendt. Da den endelige afgørelse i statsraadet blev truffet 19. dec., var rentekammerpræsidenten som statsminister til stede og lagde i følge sin dagbog ikke skjul paa, at han havde flere indvendinger mod forordningen, som han fandt »meget lidt bearbejdet«, bl. a. hvad angik bestemmelsen om henlæggelse af enkelte jordstykker fra bondegaarde til hovedgaardsjorden og hoveribestemmelserne. I det underskrevne exemplar af loven er der ved en tilføjelse taget hensyn til den sidste indvending. Der er desuden foretaget et par smaarettelser ved hjælp af radering. »Disse rettelser«, skriver dr. Hvidtfeldt, »skyldes vel udtalelser af *kronprinsen* i Statsraadet« (s. 366). Dette kan kun blive en gisning. I hvert fald én af rettelserne — fra »opmaalingsregister« til »opmaalingsregister, udfærdiget af en autoriseret landmaaler« — smager dog ubetinget mere af rentekammer end af kronprins.

I overensstemmelse med de danske hoveribestemmelser og den kongelige resolution af 2. nov. 1804 paabød forordningen af 19. dec. 1804 i sin § 25 (jfv. § 23), at alle forpligtelser til ubestemt hoveri i hertugdømmerne fra 1. jan. 1805 skulle være ugyldige; iøvrigt, tilføjes der i § 26, skulde bestaaende retsgyldige kontrakter, ogsaa de, som omfattede bestemt hoveri, forblive i deres fulde kraft (s. 374). I statsraadsmødet 19. dec. fik Chr. D. Reventlow, der ikke var uden blik for godsejernes vanskeligheder, i følge sin dagbog »afværget, at ikke arbejdet aldeles skulde ophøre paa de steder, hvor ingen forening kan sluttes med bønderne«. Dette foranledigede kancellipræsident Møsting til at udkaste en bestemmelse om, at hvor godsejere og bønder ikke kunde enes om en hoverigodtgørelse, »saa skal undersaatterne præstere det hidtil ydede hoveri, indtil afgørelsen derom er truffet«. Den endelige formulering blev dog, at der i tilfælde af uenighed skulde finde en kommissarisk afgørelse sted saa snart som muligt og senest før 1. maj — dette til dels i overensstemmelse med det af v. Eggers, nu overprokurør, udarbejdede forordningsudkast og det af den

¹ Linvald: Anf. v., s. 74 f.

kancellideputerede Heinzelmann fremsatte ændringsforslag (s. 365 f., s. 374). Da regeringen i Glückstadt siden frygtede, at indersternes holdning kunde føre til ikke-overholdelse af de bestaaende kontrakter, hvis endelig afgørelse ikke var truffet inden majdag, udstedte den d. 13. april 1805 paa egen haand et mandat, som indskærpede bestemmelsen i forordningens § 26, idet der tilføjedes at den ogsaa gjaldt mundtlige kontrakter. Desuden var der i stedet for »bestemt« hoveri indsat »ubestemt«. Da mandatet bragtes til kronprinsens kendskab, skrev han et brev til kansler Cai Lorenz Brockdorff, som lyner af vrede, enevældig monarkfølelse og krænkelighed over, at man har tilladt sig at ophæve kongens lofter i forordningen om afskaffelse af ubestemt hoveri. »Man har villet undergrave min yndlings-sag, man har villet indføre menneskenes slaveri og slaa alle mine gode hensigter omkuld.« Han blidgjordes noget, da Brockdorff bedyrede at det drejede sig om en trykfejl,¹ men tilføjede i sit svarbrev, at han havde »mange sørgelige beviser paa, at mange i Holsten er imod denne sag« (s. 382-85). Disse breve er, som dr. Hvidtfeldt senere fremhæver, vidnesbyrd om, hvor stærkt bondefrigørelsen ogsaa i hertugdømmerne laa kronprins Frederik paa sinde (s. 432). Men bag ham stod i denne sag kancellipræsident Møsting, der meddelte ham mandatet, og vel ogsaa den i de paagældende forordningsparagrafer stærkt implicerede rentekammerpræsident og statsminister.

Naar forf. i bogens slutord giver A. P. Bernstorff og kronprinsregenten hovedæren for livegenskabets ophævelse (s. 432), har han for saa vidt ret, som det blev afgørende for denne reformgennemførelse, at indehaveren af kongerigernes enevoldsmagt og hertugdømmernes landsherre og monarkiets ogsaa i dets tyske dele højest ansete statsmand saa stærkt gik ind for den. Linvalds forsøg paa at skyde Bernstorff i baggrunden til fordel for Ernst Schimmelmann,² bygger paa, at L. Bobé antog nogle breve fra 1795 fra Cai og Fritz Reventlow i det schimmelmanske arkiv for at være rettede til Schimmelmann, mens adressaten, som dr. Hvidtfeldt paaviser, i virkeligheden er Bernstorff (Hvidtfeldt, s. 132, n. 75; s. 140, n. 105 og 107). Ernst Schimmelmann omfattede dog uden tvivl sagen med større medmenneskelig varme end den køligere Bernstorff og havde, som sin ven Chr. D. Reventlow, mere blik for de andre af livegenskabsophævelsen nødven-

¹ Dr. Hvidtfeldt tager ikke klar stilling til rigtigheden heraf, skønt det maa have været hævet over enhver tvivl, at Brockdorff talte sandhed, hvad man da ogsaa i hertugdømmerne var klar over (jvf. s. 386).

² Anf. v. s. 265.

diggjorte reformer og støtteforanstaltninger. Hans tilknytning til søsteren og svogeren Baudissin og deres svigersøn J. P. Neergaard og den sidstnævntes forbindelse med Lawätz og hans igangsættende aktion i jan. 1795 er ovenfor omtalt. Kronprinsens indsatser skal ikke forringes, men han maa dog bære sin andel af skylden for, at reformværket i saa høj grad stod i stampe 1797–1804.

Hvad Chr. D. Reventlow angaar, er der ingen tvivl om, at dr. Hvidtfeldt reducerer hans betydning utilbørligt. Han maa, som før nævnt, have haft en hovedandel i fremkomsten af Kamphøveners bog om domænereformerne 1787. Under sin langvarige tjenesterejse i hertugdømmerne maj–okt. 1796 bidrog han, som Charlotte Schimmelmans ventede sig af ham (i brev til hans søster Louise Stolberg i Tremsbüttel), til at »forskrække disse adelsmænd, som forsvarer livegenskabet«. ¹ Han gjorde det, som hans dagbog fra rejsen viser, bl. a. ved sin betoning, skarpere end Bernstorffs, men overensstemmende med Schimmelmans mænende ord til kronprinsen i brev fra efteraaret 1796 (Hvidtfeldt, s. 185 ff.), af at livegenskabets ophævelse var en pligt for statens overhovede, og at denne nødtes til at befale det ophævet uden godsejernes medvirken, hvis de ikke selv fremsatte forslag derom. Han lod forstaa, at han ønskede en ordening omtrent som den danske, saaledes at livegenskabet forsvandt af sig selv lidt efter lidt, aar for aar. 8. okt. 1796 besøgte han Kletkamp og havde en indgaaende samtale med dets ejer, den gamle greve og klosterprovst C. U. Brockdorff, formand i den nedsatte godsejerkommission. Selv om ridderskabets førstemand fandt ham »dansk af hjerte og sjæl« og selv var rodfæstet i de ridderskabelige traditioner — hvis aristokratiske konstitutionalisme jo ingenlunde var blottet for positive værdier, som Reventlow kunde anerkende (jfv. hans senere bitre kritik af Frederik VI.s kabinetsstyre) — var samværet mellem de to karakterfulde personligheder øjensynligt præget af ikke ringe gensidig sympati. Reventlow glædede sig over de humane reformer, hvormed den gamle hadersmand forberedte sine bønders frigivelse, og folte sig overbevist om, at Brockdorff ikke vilde gøre haard modstand mod livegenskabets ophævelse, naar man fra begge sider kom hinanden mest muligt i møde. Dr. Hvidtfeldt konstaterer, at grev Brockdorff og hans brodersøn, amtmand C. F. Brockdorff paa Schierensee » har været ude for en pression fra Reventlow« (s. 185). Efter al sandsynlighed har rentekammerpræsidentens udtalelser gjort indtryk ogsaa

¹ Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds IV, s. 161, cit. Hvidtfeldt, s. 103.

paa andre godsejere og haft deres andel i den begivenhedsrække, som førte til kommissionsforestillingen af 10. marts 1797 om ophævelse efter 8 aar. Dr. Hvidtfeldt bebrejder stærkt kommissionen og især dens formand, at den ikke foreslog regeringen forholdsregler, der kunde fremme de praktiske reformer. Han fremhæver imidlertid selv, at dette laa udenfor dens kommissorium (s. 254). Det var af mange grunde naturligt, at den, idet den til Bernstorff sendte de forskellige godsejeres besvarelser af spørgeskemaet, herefter gav ordet til regeringen i København. Var der tale om svigten, falder hovedansvaret derfor paa regenten og hans tyske kancelli.

Først under drøftelserne om forordningen af 19. dec. 1804 fik rentekammerpræsidenten lejlighed til efter evne at holde kronprinsen til ilden. Han var siden hovedmand for udarbejdelsen af den betydningsfulde paa de kongerigske principper byggede hoveriforordning for hertugdømmerne af 17. juli 1805.

Forsøger man imidlertid at se tingene i det helt store perspektiv, er det afgørende moment, at Reventlow, sammen med den norske retslærde Chr. Colbjørnsen den forende personlighed i den store landbokommission, er den eneste blandt de mænd, som fik mere afgørende indflydelse paa bondefrigørelsen i Holsten og Slesvig, der helt og fuldt var gennemtrængt af det menneske- og samfundssyn, som den danske reformlovgivning, indbefattet kornhandelens frigivelse, ophævelsen af slavehandelen og den levende interesse for folkeoplysning, der førte til skoleloven af 1814, gav udtryk, og som var vokset frem af mere og mere sejrtrætte tendenser i aarhundredets dansk-norske aandsliv. Naturret og økonomiske overvejelser spillede deres rolle, hovedsagen var dog den aandens og hjertets dannelse, som stadig stærkere vandt magt over sindene i akademiker- og borgerstanden og derfra bredte sig til videre kredse, ogsaa indenfor gods-ejer- og bondestand.

Det er almindeligt i danske historiske fremstillinger at skildre det slesvig-holstenske livegenskabs ophævelse som en epiløg til de store danske landboreformer. Nærmest mod dr. Hvidtfeldts vilje bestyrker hans bog rigtigheden af denne synsmaade.

I 1830 var der en bevægelse fremme i hertugdømmerne for dér til ære for Frederik VI. at rejse en bautasten, som skulle minde om livegenskabets ophævelse »som det vigtigste fremskridt hen i mod det bedre i det nye aarhundrede«. Tanken glædede kongen, som dog hellere saa pengene anvendt til afhjælpning af den nød, som misvækst havde skabt i marsklandene. Dr. Hvidtfeldt fremkaster den tanke, at holstenske og slesvigske bønder

nu kunde rejse kronprins Frederik et minde (s. 433). Rigtigere — og man tør tilføje: mere i den aldrende Frederik VI.s aand — vilde det være, om et saadant mindesmærke paa en eller anden maade symboliserede Danmarks og Norges nationale genier, til minde om, hvad ogsaa monarkiets tyske dele skyldte den statslige forbindelse med de to kongeriger. At det sikkert aldrig rejses, er en sag for sig. —

At denne recension er kommet til at indeholde en del polemik bør ikke bringe den kendsgerning i forglemmelse, at dr. Hvidtfeldts hidtil største værk i kraft af den vældige forskningsindsats og mange skarpsindige udredninger er en imponerende præstation. Ikke mindst gælder det de indtrængende afsnit om godsreformerne i hertugdømmerne 1765–1805, om det omfang, før 1805 ikke meget stort, i hvilket den kongelige kreditkasse af 1786 og laaneinstituttet for hertugdømmerne af 1801 ydede laan til fremme af reformerne, om tidsforpagtningens sejr over arvefæste og bonde-selveje undtagen i Nord- og Mellemslesvig og om indersternes kaar. Den evne til belysning, bl. a. ved statistiske undersøgelser, af økonomiske og sociale forhold, som han i flere tidligere arbejder har lagt for dagen, fornægter sig heller ikke her. Af meget stor interesse er den tanke, han udkaster (s. 405), at »parcelleringerne og maaske ogsaa andre forhold i forbindelse med reformerne i Angel kan have medført ændringer i de demokratiske forhold, som kan være en medvirkende årsag til det *sprogskifte* i Mellemslesvig, først og fremmest i Sydangel, som satte ind i årene før 1800«. Man maa oprigtigt ønske, at hans nye høje embede vil levne ham tid og kræfter til at gennemføre de nødvendige undersøgelser paa dette felt. Ingen anden dansk forsker vil have saa gode forudsætninger derfor.

Den tankevækkende sammenligning (s. 425–30) mellem den selvstændige bondestands kranke skæbne i 19. aarh. i andre ostalbingske lande og udviklingen i Slesvig og Holsten understreger endnu en gang, hvilken lykke det var for bønderne i de sidste, at de i kongerigets store reformtid havde den danske og norske konge som hertug og derfor nød godt af de danske landboreformers humane aand og lyse fremskridtstro.

C. O. Bøggild-Andersen

Nyt fra historisk Videnskab

Som bind IV i *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie* er 1961 udsendt et af selskabets arkivar Asger Lomholt forfattet arbejde om *Landmaaling og Fremstilling af Kort under Bestyrelse af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1761–1843*. Det er det mest omfattende, praktisk videnskabelige Arbejde, der har været paalagt Selskabet, som her i et særligt bind grundigt gennemgås. Efter et kort afsnit om ældre kort skildrer forfatteren den geografiske landmålings almindelige historie i to kronologisk fremskridende afsnit, der er delt ved 1820, da arbejdet var svækket efter professor Thomas Bugges død 1815, hvorfor dets videreførelse 1820 ændredes for Holstens vedkommende. Iøvrigt er det sidste afsnit 1821–42 præget af den tiltagende indskrænkning i selskabets landmålingsarbejde, samtidig med voksende interesse fra militær side i udgivelse af kort. Selskabets sidste kort (i to blade) over kongeriget Danmark blev udsendt 1841, netop s. å. som selskabet – iøvrigt kun med 8 stemmer imod 7 – besluttede at ophøre med kortarbejderne. Man fandt da, at selskabet ikke uden en ny organisation med et betydeligt antal af kyndige og øvede mænd og langt større pengemidler kunne påtage sig at videreføre landmålingsarbejderne på tidssvarende måde; ligesom man nu også mente – utvivlsomt med rette – at den administrative virksomhed, der ville udkræves ved en sådan reorganisering af arbejdet, vanskeligt ville kunne ledes af selskabet.

Arkivar Lomholts arbejde, der naturligvis kan gå anderledes i dybden, end det var muligt for N. E. Norlund i værket om Danmarks kortlægning, giver alle ønskelige oplysninger om arbejdets organisation, om medarbejderne ved dette, ligefra medlemmerne af selve landmålingskommissionen og landmålerne med deres assistenter til korttegnere, kobberstikkere og kobbertrykkere samt de faste instrumentmagere (oversigt s. 135 ff. med henvisninger til omtale af de enkelte andetsteds i teksten), om de udsendte kort etc.; især er udnyttet det materiale, der endnu findes i Viden-

skabernes Selskabs arkiv. Anmelderen kunne have ønsket fylligere oplysninger om den del af opmålingsarkivet, der overdroges til det nuværende Geodætisk Institut (se især s. 90 note 2), herunder oplysninger om de originale målebordsblades indhold; et udsnit af et målebordsblad med sigtelinier aftrykkes vel s. 26 (et andet udsnit er trykt i N. E. Nørlunds ovennævnte værk); men det ville have været af interesse, om det f. eks. var meddelt, om disse målebordsblade gav oplysninger, der ikke kunne udlæses af de trykte kort; dette er i hvert fald tilfældet for visse af disse blades vedkommende. Men dette er kun en detalje. Arkivar Lomholts arbejde er et værk, der både i indhold og udstyr gør såvel forfatteren som det selskab, der står bag, ære.

C.R.H.

I europæisk politisk idédebat i de sidste tiår af det 16. årh. spillede en lille gruppe forfattere, de såkaldte monarkomaker, en betydningsfuld rolle. Monarkomakernes tanker var på ingen måde »nye«, tilmed på vigtige punkter indbyrdes afvigende, men benævnelsen er dog anvendelig som en bekvem fællesbetegnelse for de forfattere, der direkte eller indirekte vendt mod fyrsteabsolutismen hævdede en lære, som tilkendte folket eller dets repræsentanter en plads i statslivet ved siden af fyrsten samt ret til modstand mod denne, hvis han brød sine – oftest kontraktmæssigt begrundede – forpligtelser over for folket. De fleste af monarkomakerne var franskmænd, men ideerne vandt også udbredelse i f. eks. Nederlandene og Skotland. I Danmark sluttede Arild Huitfeldt sig til en af monarkomakerne formuleret modstandslære, og Erik Sparre, den fremtrædende adelige oppositionsleder i Sverige, var givetvis ligeledes bekendt med deres synspunkter. Spørgsmålet om i hvor høj eller ringe grad de har været bestemmende for udformningen af Sparres indlæg i de politiske kontroverser mellem rigsrådet, kong Johan III og hertug Karl i 1580'erne er nu påny taget op til drøftelse i første halvdel af *Kerstin Strömberg-Back's* akademiske afhandling *Lagen Rätten Lära, Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III.s tid*, Lund 1963, udgivet som bind XI i serien »Bibliotheca historica Lundensis« (Ediderunt Sture Bolin et Jerker Rosén), XI + 350 s. I tilslutning til Otto Brunner hævder forf. det standpunkt, at ældre tiders retsforhold og retstænkning, in casu det 16. årh.s, må forstås ud fra tidens egne begreber og ud fra disses ældre (oprindelige) betydningsindhold frem for at de indordnes i moderne retlige kategorier. En dygtigt gennemført drøftelse af de relevante retsbegreber i det 16. årh., lærerig

for dem der vil begive sig ud i dette vanskeligt tilgængelige område, sætter forf. i stand til at vise uklarheder og misforståelser i de tidligere fremsatte opfattelser af Sparres politiske teori og danner dernæst grundlaget for en fornyet og nuanceret analyse heraf. I denne ligger utvivlsomt afhandlingens største fortjeneste. Sparres bundne opgave var den at tolke Sveriges forfatning i en for højadelen gunstig retning, dvs. at indordne det af Gustav Vasa berammede politiske system i en antiabsolutistisk teori. Dette lykkedes kun for ham ved at forene mangeartede elementer fra ældre og nyere retstænkning. Hvor de positiv-retlige argumenter, som han helst gjorde brug af, ikke slog til, tyede han til naturretlig deduktion, med monarkomakerne viser han både overensstemmelse og uoverensstemmelse, overensstemmelse f. eks. i opfattelsen af stænderne og uoverensstemmelse i opfattelsen af de kgl. højhedsrettigheder, hvori han, som forf. antyder, kan være påvirket af Bodins suverænitetsbegreb. – Noget forsøg på direkte jævnførelse med en eller flere af de monarkomakiske forfattere foretager forf. ikke; hendes kendskab til 1500-tallets politiske litteratur (ud over den svenske) synes udelukkende at bero på senere værker herom. En gennemført sammenligning, f. eks. med Hotman, ville antagelig yderligere kunne nuancere forståelsen af Sparres politisk-teoretiske indlæg.

At forf. ikke er blind for sådanne indlægs muligt taktiske karakter ses lejlighedsvis i Sparre-afsnittet og ikke mindst i afhandlingens anden del, hvor der redegøres for de religiøse og kirkepolitiske modsætninger og det deraf affødte udviklede politiske spil mellem Johan III og hertug Karl, et afsnit som en ikke i Sveriges historie specielt kyndig vanskeligt kan vurdere. Vedrørende stridsspørgsmålene »utanför det religiösa och kyrkliga området« bebuder forf. (s. 249) en senere undersøgelse, hvormed de her omtalte studier vil blive afrundede.

Harald Ilsoe

»Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte« har i sin skrift-række som nr. 16 udsendt et bind med titlen »Aus Flensburgs Geschichte« (Flensburg 1963). Dets indhold er en række bidrag særlig til det 18.s århundredes historie: nogle små artikler af den afdøde byhistoriker Christian Voigt, en større afhandling »Der Pietismus in Flensburg« af den danske præst i Satrup (Angel), *H. F. Petersen* samt som hovedstykke (50 sider) »*Olaus Henrich Moller, ein Geschichtsforscher, Genealologe und Schulmann des 18. Jahrhunderts*« af fhv. stadsarkivar *dr. Otto Schütt*.

O. H. Møller (f. 1715, d. 1796) var søn af Flensborgs lærde rektor Johannes Møller (d. 1725), kendt som forfatter til det store værk »Cimbria Literata«, først udgivet af sønnen i 1744. Fra 1738 til 1749 opholdt O. H. Møller sig i København, hvor han 1744 udnævntes til honorær professor. Under Københavnsopholdet udgav han foruden faderens værk flere bd. af »Dänische Bibliothec«. I 1749 blev han rektor i Flensborg. Med utrættelig flid samlede han her genealogiske og historiske, navnlig byhistoriske efterretninger. Han udgav talrige skrifter og efterlod sig store samlinger, der nu beror flere forskellige steder. Også i Rigsarkivet findes saadanne. Møller valgtes nemlig i marts 1778 til korresponderende medlem af det året før oprettede kongelige danske genealogiske og heraldiske Selskab, hvis omfattende samlinger er havnet i Rigsarkivet. Selskabet sluttedes i 1810 sammen med det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie.

Når det i Dansk Biografisk Leksikon (XVI, 1939, s. 26) og også anden steds siges, at Møller i 1776 blev medlem af omtalte Selskab, stiftet året efter (!), er det jo urigtigt. Dr. Schütt undlader klogeligt at anføre årstal for optagelsen.

Dr. Schütts meget velkrevne afhandling er både som levnedsskildring og som bidrag til tidshistorien fortrinlig. Vel er det først og fremmest flensborgske forhold, vi stifter bekendtskab med, men der er også meget om de lærdes virksomhed i hovedstaden og om tyske universitetsforhold. Man mærker i hele skildringen den overlegne og meget vidende historiker. At han har indgående kendskab til Flensborgs historie, er ikke underligt, og måske heller ikke, at han er ekspert i latin, nedertysk, dansk og højtysk. Men det bør nævnes.

Om Møllers håndskrevne samlinger siger dr. Schütt et sted (s. 92), at forskellige af dem kun findes i koncept »und bereiten darum dem unkundigen Leser einiges Unbehagen«. Mon ikke også andre? I hvert fald anfører S. selv (s. 74), at konen til en ven af M. mente: »Lat em ok en beten dytliker schriven, dat man et lesen Kan«.

Af den vurdering, som dr. Schütt giver af »Cimbria Literata«, der omfatter forfattere fra Slesvig og Holsten, Hamborg og Lybæk (indtil ca. 1725), skal jeg anføre, at han – trods værkets uhandlelighed: 3 svære bd. – skriver: »Aber die Mühe lohnt sich, denn auch heute noch ist die »cimbria Literata« als Nachschlagewerk bei geschichtlichen Forschungen über ältere Autoren durchaus brauchbar und besonders der Sippen- und Familienforscher wird das Werk mit Nutzen heranziehen«.

Med udgivelsen af »Cimbria Literata« fik Det kgl. danske

Videnskabernes Selskab straks efter sin stiftelse at gøre, sådan som det nævnes i Asger Lomholt: Det kgl. danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. III (1960), s. 42 ff. Naar det her siges, at manuskriptet i flere år henlå hos familien, »indtil J. L. Holstein blev opmærksom derpå« er dette i hvert fald for summarisk sagt og må nu suppleres med oplysningerne hos dr. Schütt om O. H. Mollers virksomhed for udgivelsen. Bjørn Kornerups bemærkning (Dansk Biografisk Leksikon XVI, 1939, s. 24), at den ældre broder Bernhard »skulde have forestået trykningen«, synes også delvis at bero på en dog forklarlig misforståelse (sml. Schütt, s. 74).

Holger Hjelholt.

Historische Zeitschrift har i 1962 udsendt et *Sonderheft* I. Dets omfang er ikke mindre end 779 sider. Undertitlen er ikke mindre upretentios end hovedtitlen. Den lyder *Litteraturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutsche Geschichte*. I et kort forord begrunder den ene af Historische Zeitschrifts redaktører, professor Walter Kienast, samlebindets fremkomst. Redaktionen, skriver han, vil hermed raade bod paa, at man af pladshensyn har maattet opgive at bringe de fra gammel tid gængse litteraturoversigter i selve tidsskriftet. Videre bemærkes, at man herefter tilsigter at udsende en samling litteraturoversigter hvert andet aar. Videre at oversigterne fremefter kun skal omfatte 5 aar, hvorved omfanget reduceres. Da professor Kienast saaledes selv indirekte kritiserer mammuthbindet, der unægtelig er noget uhaandterligt, tier anmelderen og takker for den orientering, som hermed gives, og hvorigennem et og andet hidtil overset noteres med glæde. Tanken melder sig dog, om ikke de i alt 11 bidrag var blevet lettere haandterlige, om de var blevet udsendt som enkelthæfter.

Med disse almindelige bemærkninger er indiceret, at bidragene ikke er udarbejdede efter en ensartet skabelon. Forfatterne af de enkelte bidrag synes at have været ret frit stillede. Professor *Kellenbenz* har skrevet afsnittet om *Skandinavien* (1945–ca. 1958) omfattende den historiske litteratur fra slutn. af middelalderen til nutiden. Fremstillingen viser klart, at vel er der skandinaviske fællesemner, og de historiske forskninger og fremstillinger, der omhandler disse egner sig fortræffeligt til fællesbehandling, men for de øvrige havde det nok været bedre at behandle hvert land for sig. Med en saadan opdeling i stedet for den i det foreliggende skrift anvendte opdeling i aarhundreder, var overblikket sikkert blevet bedre. Der er dog al grund til at være professor *Kellenbenz*

taknemlig for hans oversigt. Hans store personlige interesse for og viden om handelshistorie er mærkbar. Han finder plads til at nævne forskellige smaaidrag til dansk handelshistorie. I særdeleshed næsten alt hvad der er fremkommet til belysning af dansk øksenhandel, som han erklærer ogsaa at være af betydelig international interesse. Man maa da haabe, at Svend Ellehøj snart faar en del af sit store værk herom fra haanden.

I øvrigt finder man oversigter over den historiske litteratur om (2.) italiensk middelalder (1945–58), (3.) Ungarn (1945–60), (4.) Polen (1945–60), (5.) Sovjetrusland af russiske historikere (1953–57), (6.) Rusland og Sovjetunionen (1953–59) omfattende den i tidsrummet fremkomne litteratur udenfor Sovjetrusland, (7.) Latinamerika (1945–59), (8.) Sydøstasien (1945–58), (9.) Japan, (10.) England (1950–59), (11.) Frankrig, Middelalderen (1952/54–59).

Af listen ser man, at her foreligger en prisværdig bestræbelse for at orientere om i øvrigt ikke let tilgængelig litteratur f. eks. oversigterne over Latinamerika, Sydøstasien og Japan.

Skal man fremhæve oversigter, der brillerer med god og klar disposition og forfattet med overlegenhed, maa det nok blive Ch. Howard's om den engelske historiske litteratur, som dog naturligvis ikke er undertegnede anm. ubekendt samt den fastopbyggede oversigt over kaar og faser indenfor polsk historisk videnskab af G. Rhode. Billedet af polske historikere under de stadigt skiftende forhold kan meget vel prydes med et vaabenskjold med devisen *quand même*.

As. F.

I 1961 habilerede den østtyske historiker *Erich Donnert* sig i Jena med arbejdet *Der Livländische Ordensritterstaat und Russland. (Der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1583), Rütten und Loening, Berlin 1963*. Efter en historiografisk indledning opdeles emnet i fire hovedkapitler: Den livlandske krig og de østbaltiske folks klassekamp, Rusland og Tyskland, Danmarks, Sveriges og Polen/Litauens kamp om den livlandske arv samt Moskva-staten og Vesteuropa. Forfatteren støtter sig fortrinsvis på trykte kilder og fremstillinger, men har naturligvis også søgt i de efter krigen ofte forstyrrede arkiver (f. eks. s. 46 note 164, s. 52 note 209, s. 77 note 83, s. 154 note 15, s. 157 note 33, s. 168 note 50). Emnets mangfoldighed kræver et stort sprogkendskab, og Donnert har tydeligvis stræbt efter en fuldstændig udnyttelse af tysk og (sovjet-)russisk litteratur,

men også fremstillinger og kildeudgaver på lettisk, polsk og svensk er benyttet. De grundlæggende betingelser for at behandle det russiske fremstød mod vest skulle således i sjælden grad være til stede.

Det er da også undertegnedes opfattelse, at Donnert – på et marxistisk grundlag – har ydet et værdifuldt bidrag i retning af en syntetisk fremstilling. Der gøres rede for den uhyggeligt stærke klasseforskel og deraf følgende klassekamp i Livland og de livlandske byers monopolstilling i den russiske handel, der på »et parasitært grundlag« skaffede dem rigdom, såvel som for rivaliseringen mellem Riga/Tallinn og Narva, der forgæves søgte om optagelse i Hansa'en, samt for spændingen mellem de livlandske byer og Lübeck. Den stærke anti-moskovitiske kampagne fra Polen/Litauen og visse tyske fyrstelige kredse – i modsætning til Habsburgernes russiskvenlige politik – stilles op mod Lübecks og det øvrige Vesteuropa's ønske om direkte kontakt med det russiske marked. Russerne ønskede på deres side at befri sig for naboernes chikanerende handelskontrol, der skyldtes frygt for Ruslands voksende magt.

Donnert konkluderer, at de russiske troppers angreb 1558 og deraf følgende bondeopstand tilintejggede ordensstaten, men i selve fremstillingen er årsagsforholdet knap så klart. De russiske troppers angreb på Livland 1558 var det udløsende moment for ordensstatens underkastelse under Polen/Litauen 1561 (s. 231), men andetsteds siges, at bondeopstanden i Estland 1560 indledte ordensstatens undergang som selvstændig stat (s. 78), for »den livlandske grundbesiddende feudaldadel og byernes herskende lag giver sig under Rusland, Danmark, Sverige og Polen/Litauen ikke mindst for at blive herrer over den lettiske og estniske by- og landbefolknings revolutionære massebevægelse« (s. 83).

Naturligvis har netop bondeopstanden i Estland 1560 i særlig grad optaget nyere sovjet-estisk historieskrivning. Mens der for en halv snes år siden var en tendens til at se russerne betragtet som de estniske bonders befriere, er der nu kommet et mere nuanceret synspunkt, sidst hos esteren H. Ligi (1961), et synspunkt Donnert ligeledes er nået frem til.

Den russiske politik overfor Livlands indbyggere fremstilles som dobbelttydig: Man søgte at vinde den undertrykte indfødte befolkning ved at spille den ud imod den tyske overklasse, og tyskerne søgtes – særlig efter landets deling – vundet ved sikring af de gamle privilegier. De tyskere, der samarbejdede med russerne, gjorde det for at bevare deres position, mens letter og estere hjalp for at frigøre sig fra tysk undertrykkelse (s. 67 f.).

Den af Danmark mæglede seks måneders våbenstilstand 1558 mellem Rusland og Livland anser Donnert for at være den begivenhed, der førte den ubesatte del af Livland til underkastelse under Danmark, Sverige og Polen/Litauen. Årsagen til våbenstilstanden finder Donnert i kredsen omkring den indflydelsesrige Adašev, der ville foretage en offensiv mod Krim-tartarerne. Derimod anser *I. B. Grekov* våbenstilstanden for nødvendig af politiske grunde for at demonstrere en fredelig indstilling overfor det øvrige Europa (s. 315, i *Očerki po istorii meždunarodnych otnošenij Vostočnoj Evropy XIV–XVI vv*, Moskva 1963).

Donnert følger naturligvis den moderne opfattelse, der snarere ser Ivan Groznyj som et politisk geni end som en blodig tyrant. Det kommer især frem i gennemgang af de internationale relationer, hvor Ivan benyttede forholdet til England og Vesteuropa i øvrigt som taktiske led i sin store plan om moderniseringen af Rusland, mens de vesteuropæiske stater – trods tidens antirussiske propaganda – kappedes om at inddrage tsaren i deres diplomatiske spil. Særligt forholdet til England var vigtigt, da ikke mindst våbentilførslerne gennem de engelske købmænd spillede en rolle for krigen i Livland (p. 259 f.).

Donnert bringer meget materiale af direkte betydning for dansk historieforskning. Som bekendt spillede Frederik II.s bror, Magnus, i hele perioden en rolle i Livland, ja, i årene omkring 1570 fremstod han som landets »konge«. Der forsøges en omvurdering af Magnus: »Hvor vidt Frederik II af Danmark, Ivan IV af Rusland, Sigmunt II August og Stefan Batory af Polen var redskaber for (Magnus), der under den højdramatiske epoke af den livlandske krig stræbte efter personlig magt, må i det enkelte senere undersøges« (s. 182), og »allerede de første forholdsregler (1560), som Magnus indledte, viser den omtanke og det vidsyn, som også kendetegner hans senere handlinger« (s. 183). Desværre nævner Donnert ikke aftalen af 1561 mellem Magnus og Frederik II, der faktisk politisk umyndiggør Magnus indtil forhandlingerne med Ivan 1569–70. Donnert har ganske ret i, at der mangler en moderne biografi af Magnus, og at kilderne til hans historie er spredt i arkiverne. I øvrigt giver de polske politiske opfattelser af Magnus fra hans senere år, der for længe siden er offentliggjorte i Zamoyski-arkivet og de pavelige nuntiers indberetninger, et billede, der snarere harmonerer med det traditionelle danske; stor af navn, men ikke af styrke etc.

På 24 sider behandler Donnert Danmarks stilling til det livlandske problem og Rusland. Også her afviger hans opfattelse fra den traditionelle: Udenrigspolitisk foretog det danske monarki

i anden halvdel af 1500-tallet »grossangelegte Agressionen« (s. 174). Ud fra det benyttede russisk-udgivne kildemateriale til Danmarks politik er der grund til at komme med flere detail-indvendinger. De af *Ju.N. Ščerbačev* 1915 udgivne Akta Hafniensia ad historiam rossicam pertinentia I (1326–1569) (også russisk titel) i Čtenija v Imperatorskom Obščestvo Istorii i Drevnostej Rossijskih pri Moskovskom Universitete, bd. 255, har Kristoffer Valkendorffs og Elias Eisenbergs instruktion til tsaren 1569 for at formå denne til krig mod Sverige, hvad Donnert gengiver uden yderligere kommentarer. Uheldigvis mangler udgivelsen nærmere oplysninger. Det afhjælpes imidlertid af samme forfatters: Datskij arhiv. Materialy po istorii drevnej Rossii, hranjaščesja v Kopengagene 1326–1690 gg, Moskva 1893, hvor det fremgår s. 62 f., at kreditiver m.m. ligger forseglede i Rigsarkivet – sendelsen blev aldrig til noget. Donnert burde heller ikke tale om »direkte samarbejde mellem storfyrsten og den danske konge« vedrørende fribytteren Karsten Rodes tjeneste hos Ivan 1570 (s. 195). Det antydes s. 53, note 214, at Donnert kender aktsamlingens fortsættelse med akter 1570–75(76), der udkom 1916 som samme series nr. 257 (i noten angives forkert bindnummer og årstal). Her fremgår det, at Frederik II september–oktober 1570 udsteder talrige arrestordrer på Rode, der måtte sidde fængslet på Hald lige til 1573. – En morsom pointe mister Donnert i forbindelse med ratificeringen af den dansk-russiske traktat i 1562, hvor de russiske gesandter ydmyger Frederik II for øjnene af det danske hof, idet de tvinger ham til at følge den russiske ratifikationsformel, og ikke den han selv først havde fremsagt. Ščerbačev har gjort rede for forhandlingerne i Dva posol'stva pri Ioanne IV Vasil'evice, Russkij vestnik, bd. 190, Moskva 1887. Desværre kommer Ščerbačev's fortjenstfulde udgiverarbejde ikke til sin ret. I litteraturlisten anføres akterne 1326–1569 som udgivet af M. K. Ljubavskij og det følgende bind 1570–75(76) nævnes slet ikke. (De to bind er for nylig også kommet til Det kongelige bibliotek, det sidste dog som mikrofilm).

For en vesteuropæisk læser vil det sikkert virke forvirrende, at en del russiske udtryk for samfundsinstitutioner bringes uformidlet. Ligeledes følges det russiske system med angivelse af litteratur i det alfabet, hvori den er trykt. I den 11 sider lange litteraturliste anføres et udvalg af de i noterne citerede titler (såvel som nogle helt nye, ubenyttede), men listen kan, bl. a. hvad de polske titler angår, ikke siges fri for en vis vilkårlighed.

Jorgen Steen Jensen.

Yield ratios, 810–1820 er titlen på det i 1963 udkomne A.A.G. Bijdragen 10 (se omtalen af 8. publikation i Hist. Tidsskr., dette bind, s. 251 ff.). Emnet hører til de vigtigste i landbrugshistorien, og 1000 års spændvidde sætter forventningerne op, navnlig da *B. H. Slicher van Bath* som udgiver bringer en interessant »Introduction«, et engelsk resumé af hans afhandling i A.A.G. Bijdragen 9 (på hollandsk).

van Bath understreger det årlige kornudbyttes afgørende betydning for menneskenes ernæring og den økonomiske udvikling gennem de mange århundreder. Han finder det overraskende, at økonomisk historieforskning lige til den nyeste tid har været så lidt opmærksom på foldudbytter i fortiden. »Only during recent years data on this subject have been published in many countries«. Her tænker van Bath formentlig især på samlede publikationer, mens han – som vi skal se – næppe kan have kendskab til de mange spredte oplysninger om foldtal, der findes i landbolitteraturen rundt om i landene. I et kort afsnit om teoretiske aspekter påpeger forfatteren virkningerne af en fremgang fra 3 til 4 fold, der indenfor trevangsbruget bl. a. betød, at kun $\frac{1}{4}$ i stedet for tidligere $\frac{1}{3}$ af den besåede agerjord måtte forbeholdes udsæd til næste høst. Der blev da mulighed for større foderafgrøder, og landbruget kunne brødforsyne en (større) ikke-landbrugsbefolkning. Overgang fra tovangs- til trevangsbrug havde til følge, at der kunne leve flere mennesker på samme landbrugsjord, idet kornarealet blev forøget fra $\frac{1}{2}$ til $\frac{2}{3}$ (heraf omtrent det halve brødkorn). – Til denne teoretiske betragtning må bemærkes, at spørgsmål om jordens hvile og tilstrækkelige gødskning i praksis spillede en stor rolle. Iagttagelser fra danske markbøger (landmålingen 1682–83) og andre kilder tyder på, at en ikke ringe del af de indhegnede kornvange aldrig blev dyrket, og adskillige agre blev ikke besået hvert år.

Forholdet mellem en gårds størrelse og dens folkehold (familie-medlemmer iberegnet) var bestemmende for overskudsproduktions størrelse, altså det kornudbytte der kunne anvendes til forbrug andetsteds. Også her spillede foldudbyttet ind. Store gårde ville i almindelighed have forholdsvis mest korn til salg, men steg foldudbyttet, kunne også mindre gårdstørrelser bidrage til det lokale eller endog et fjernere markeds forsyning med korn. – I praksis var forholdet som regel det, at større landbrug selv i dårlige år kunne sælge korn, mindre gårde derimod kun i gode eller middelhøje år. På godser med betydeligt hoveri hørte størstedelen af herregårdens arbejdskraft til bøndergårdenes folkehold og tærede normalt kun på disse mindre landbrugs korn-

udbytte, i misvækstår og under særlige forhold dog med tilskud fra hovedgården. Hvor der ikke var mulighed for kornimport, blev ikke-landbrugsbefolkningens størrelse afhængig af det stedlige landbrugs foldudbytte. »In a country with rather low yield ratios highly developed industry, commerce and transport are impossible«, fastslår van Bath.

Der var snævre grænser for, hvad et landbrug i ældre tid kunne kaste af sig. Et lavt foldudbytte kunne gøre det nødvendigt at dyrke et større areal, men dette krævede mere trækraft forspændt plove, møgkærrer og hostvogne, altså også foder til flere husdyr. I middelalderen blev både heste og øksne fodret med havre, men de sidste fortærede kun halvt så meget som de første, oplyser van Bath, og han mener, at man først kunne gå over til fortrinsvis at anvende heste som trækdyr, efter at trevangsbruget var blevet almindeligt. Måske. Danske kilder fra det 17. årh. bestyrker dog en formodning om, at den endelige overgang til heste som dominerende forspand skete i en periode med stærk tilbagegang i antallet af hornkvæg på bøndergårdene. Man bør her være opmærksom på, at hovedgårdsudvidelser ikke blot formindskede bondejorden med nogle procent, men at hoveriforøgelsen samtidig krævede et større folkehold på kost og flere heste på foder hos bønderne, med risiko for at disse arbejdsydelser udenfor bondebruget kunne forringe egen høst. Nedgang i gennemsnitshostudbytte i det 17. årh. er iagttaget i England, Tyskland og Østeuropa såvel som i Skandinavien, og bl. a. polske historikere er tilbøjelige til at give storgodsernes udvikling og den voksende bondeundertrykkelse hovedskylden for de lave foldudbytter. Tredivårskrigen bærer ikke ansvaret, siden nedgangen var begyndt i Tyskland forinden. – Også gødskningen blev utvivlsomt forringet som følge af hoveriet og de reducerede hornkvægbesætninger. Når fremgangen alligevel var i sigte, endnu før kornprisstigningen omkring 1750 tilsmilede bondebruget, må det i Danmark især skyldes, at det dyrkede areal let kunne udvides (som regel ved nyopdyrkning indenfor selve bymarken), hvis bønderne havde tilstrækkelig arbejdskraft. Nyere undersøgelser over danske befolkningsforhold (Aksel Lassen) lader formode, at landbefolkningen 1690–1750 voksede med 35–40 pct.

Men tilbage til foldangivelserne fra de 1000 år. Som vigtige kilder nævner van Bath specielt engelske kloster- og kirkeregnskaber fra middelalderen og regnskaber fra krongods og adelsgods i Tyskland, Danmark, Polen og Rusland i 16.–18. årh., men i de tabellariske oversigter over foldudbytte (inddelt efter 1. afgrøder, 2. århundreder, 3. lande) møder man endvidere Irland, Frankrig,

Spanien, Italien, Belgien, Holland, Svejts, Sverige, Norge, Tjekslovakiet og de tidligere Randstater. Endvidere nævnes rapporter fra »the agricultural tours«, som navnlig Arthur Young bragte på mode ved sine rejser i England, Irland og Frankrig sidst i det 18. årh. Officielle undersøgelser kendes fra det 19. århundredes begyndelse i Frankrig, Nederlandene og Rusland (de startede formentlig tidligere; her i landet efterlyste rentekammeret fra 1774 høstindberetninger, og fra visse amter indkom der foldangivelser).

Kildematerialets oplysninger om foldudbytte er ikke lige pålidelige. van Bath anfører, at tallene kan være *for lave*, fordi tiendene ofte blev udtaget før opgørelsen, ligesom daglejere undertiden modtog deres løn i kornsæd straks efter at de havde udført høstarbejde. Og foldtallene kan være *for høje*, fordi meddelelserne navnlig har været opmærksomme på usædvanligt gode høstresultater. Monstergårde opnåede ofte særlig gode høstudbytter, men de er naturligvis ikke repræsentative for egn eller land. Også i ældre tid fandtes der foregangsmænd, der bedre end det store flertal forstod at udnytte konjunkturerne og ikke veg tilbage for omkostningerne ved at frembringe større afgrøder. – De færreste foldangivelser bygger på opmålingsresultater, og det er forøvrigt tvivlsomt, om disse i almindelighed var så nøjagtige, at de ubetinget må foretrækkes for de anslåede foldudbytter. Mest usikkerhed knytter sig til *udsæden*: kom de angivne kornmængder virkelig i jorden? Ikke mindst på de hoveridrevne storbrug var der også andre muligheder!

I tilknytning til nogle nyere undersøgelser har G. Duby i 1962 udtalt formodning om, at vesteuropæisk landbrug gik betydeligt frem fra det 9. til det 13. årh., men van Bath påviser, at Duby har gjort sig skyldig i alvorlige fejlregninger og misforståelser. Selv er van Bath antagelig på mere sikker grund, når han m. h. t. England, hvor kildematerialet i de fleste århundreder er ret omfattende, har beregnet fremgangen for hvede, rug, byg og havre under eet: fra et gennemsnit på 3,7 fold 1200–1249 til 4,7 i perioden 1250–1499 og 7,0 fold 1500–1699 (Holland og England under eet). En ny stigning på 50 pct. noteres for perioden 1750–1820, men her indgår også Irland og Belgien i gruppen. For Frankrig er den tilsvarende stigende kurve: før 1200 3,0 fold, 1300–1499 4,3 og 1500–1820 6,3 fold (s. m. Spanien og Italien). Tyskland og Skandinavien er i »Introduction« slået sammen og optræder kun i to faser: 1500–1699 4,2 fold, 1700–1820 6,4 fold (p. 16).

Sådanne hovedresultater ser tilforladelige ud, men de er naturligvis baseret på et temmelig uensartet kildemateriale. Går man til de små lande, vokser usikkerheden. Holland er ingen

undtagelse. Her er hovedkilderne de regnskabs- og dagbogsnotater fra 1570–74 og ca. 1601–17, som van Bath tidligere har publiceret (jfr. ovenfor s. 251 f.), og som viser »moderne« landmænds fine høstresultater. Det 18. årh. er udelukkende karakteriseret ved foldtal mellem 15 og 48 (!), ganske vist fra det mest frugtbare Friesland. I forhold hertil må perioden 1800–1820 (beregnet) uundgåeligt vise nedgang, også for Frieslands vedkommende. – Danmark og Sverige er i det 17. årh. repræsenteret ved Gunnar Olsens og Hans H. Fussings undersøgelser (Hist. Tidsskr. 10. rk. III og VI). I det 18. årh. forsvinder Danmark ud af billedet, skønt vi navnlig fra tiden efter 1770 har mange oplysninger (se V. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne I s. 24 ff., samt Fortid og Nutid XII s. 161 ff. og XIII s. 20–31), men fra Sverige bringes Eli F. Heckschers foldoplysninger fra Skarhult, Rydboholm og Löfstad samt G. Enequists kalkulationer vedr. Luleådalen. Fra perioden 1802–20 meddeles J. Hillstenius' gennemsnitsberegninger for hele Sverige og G. Utterströms Björnö-tabeller, mens kongeriget Danmark overhovedet ikke er repræsenteret og hertugdømmerne kun ved nogle få foldtal, bl. a. fra Als.

Forklaringen på tilfældighedernes tilsyneladende frie spil er ganske ligetil. Under »Practical hints« (A.A.G. Bijdragen 10, p. 27) oplyser van Bath, at »the yield ratios have only been collected from printed sources as far as they were known to the author and were available in Dutch libraries«. Naturligvis kan ingen nok så kyndig agrarhistoriker overkomme at orientere sig i andre landes spredt-foreliggende litteratur om emnet. Det viser fakta. Efter anmelderens opfattelse bør en oversigt over foldudbytter i europæiske lande gennem tiderne da for fremtiden bygge på, hvad eksperter i de enkelte lande kan fremlægge og kritisk kommentere til brug for en samlet publikation.

F. Skrubbeltang

Populærhistoriske bøger stiller utvivlsomt store og specielle krav til deres forfattere, i hvert fald hvis kvaliteten skal være forsvarlig, og dansk historisk litteratur råder over meget få værker, der kan siges at opfylde disse betingelser. Det er derfor opmuntrende, at to engelske bøger af denne art om europæisk middelalderhistorie bliver tilgængelige for danske læsere ved udgivelsen af R. W. Southern's »*Ridder og Klerk. Middelalderen i Støbeskeen*« (København 1962) og Joan Husseys »*Byzans. Historie og*

Kultur« (København 1962), begge værker skrevet af fremragende kendere af deres emner og begge af meget høj kvalitet.

Hverken den engelske eller den danske hovedtitel på R. W. Southern's bog er helt tilfredsstillende; »Ridder og Klerk« har en bismag af reklameteknik eller er i bedste fald irrelevant; dens engelske titel »The Making of the Middle Ages« leder vel snarest tanken hen på folkevandringstiden. Kun den danske undertitel »Middelalderen i Støbeskeen« dækker reelt indholdet, for så vidt som bogen behandler perioden fra slutningen af det 10. århundrede til begyndelsen af det 13. århundrede, den store ekspansionsperiode i Europas historie, kulminerende med det fjerde korstog og etableringen af det latinske kejserrige i Konstantinopel; den periode, der med forfatterens egne ord gjorde Europa til hovedcentrum for »politiske eksperimenter, økonomisk ekspansion og åndelige landvindinger«. Middelhavet blev på ny centrum for europæisk politik og bindeleddet i dets intellektuelle forbindelser med byzantinsk og islamisk kultur.

De intellektuelle aspekter af den europæiske – og specielt vest- og sydeuropæiske – ekspansion fremhæver Southern med rette stærkt, og de kunde måske endda betones med endnu større styrke i betragtning af, at det ekspansive element i Europa ikke blot nu er karakteristisk for Europa i modsætning til Byzans og Islam, men vel navnlig fordi det gav Vest- og Sydeuropa en kulturel overlegenhed, det hidtil ikke havde haft. Klarest fremtræder dette fænomen i forhold til den stagnerende, islamiske kultur; medens Europa i det 13. århundrede kommer ind i den sækulariseringsproces, der i senmiddelalderen leder frem til nationalstatsdannelsen, bevarer Islam sin stærke sammenkædning af stat og religion, som i den udformning den da havde fået, hindrede fundamentale fornyelser meget langt ned i tiden. I denne henseende forekommer det mig således, at det skel, Southern sætter ved begyndelsen af 1200-tallet er særdeles velmotiveret.

Indenfor disse tidsmæssige rammer giver forfatteren en prægnant analyse af den omdannelsesproces, som finder sted i det europæiske samfunds organisation. Han påpeger – måske for kortfattet –, at den økonomiske ekspansion og bredere intellektuelle horizont skaber betingelser for reorganisation af samfundsstrukturen. Orden og bureaukratisering afløser det net af individuelle og territoriale enheder, der havde karakteriseret det 9. århundrede. Skarpest og mest overbevisende præsenterer Southern dette sit hovedsynspunkt i skildringen af opbygningen af de store, franske territorier og organisationen af det pavelige bureaukrati. Ikke mindst bemærkelsesværdigt er det, at det 11. og 12. århundredes

rigoristiske formulering af paveideologien kun tilmåles meget knap plads; det er interessant og tankevækkende, at forfatteren i så høj grad lægger vægten på, at de lokale kirkers retlige behov i højere grad end pavestolens eget initiativ frembringer det højt udviklede og differentierede, administrative maskineri, vi kender fra det 12. og 13. århundrede.

Professor Southern's bog er ikke lettilgængelig. Forfatteren, der hidtil først og fremmest har gjort sig gældende som en fin kender af Englands historie i tidlig normannisk tid, fremtræder her med en fast komponeret og smukt gennemtænkt analyse af det europæiske milieu i samme periode. Bogen vinder i dybde og tankeindhold for hver gang læseren vender tilbage til den. Den lider på den anden side af forfatterens tilbøjelighed til deduktiv metode. Bogens kapitler indledes ofte af abstraktioner, der umiddelbart kan være vanskeligt gennemskuelige, og som først opnår fuld klarhed ved gennemlæsning af hele kapitlet. Den abstrakte indledning får funktion af en konklusion, hvis præmisser først efterhånden fremlægges. Southern's bog kan sine steder vække modsigelse, men det må stå fast, at den giver et seriøst forsøg på analyse og syntese, der tåler sammenligning med Johan Huizinga's klassiske vurdering af senmiddelalderen. Ligesom ved den hollandske historikers bog kan man hæfte sig ved, at resultaterne ikke helt kommer til deres ret, fordi den økonomiske baggrund ikke tillægges tilstrækkelig vægt. Southern er naturligvis meget vel klar over den økonomiske ekspansion, der finder sted i højmiddelalderen, men dens næsten eksplosive karakter betones næppe tilstrækkeligt. Videre lægger han i sin bog ligesom Huizinga stærk vægt på Europas intellektuelle milieu, men han når på sit felt videre end Huizinga ved sin stærke betoning af reorganisationen af den europæiske samfundsorganisation.

Joan Husseys værk om Byzans bæres ligeledes af visse hovedideer, men er ellers af en ganske anden stobning, mindre analytisk, mere deskriptiv og derfor også noget mere traditionelt anlagt. Forfatterinden giver indledningsvis et mesterligt rids af det byzantinske riges politiske historie fra det 4. århundrede til dets opløsning i 1453 som baggrund for skildringer af enkelte sider af det byzantinske samfund og navnlig af byzantinsk kultur.

En hovedside af bogens idé er det at skildre samspillet mellem godsejeraristokratiet – eller om man vil: feudalismen – og centralregeringen i alle dets vekslende faser. Det bliver allerede af den grund en svaghed, at de sociale og politiske konsekvenser af kejser Heraclios' reformer i første halvdel af det 7. århundrede ikke betones stærkere end tilfældet er. Joan Hussey nævner, at de skabte

forudsætningerne for »det 10. århundredes fremragende resultater«, og at de i sig selv med indførelsen af *teme*-ordningen kan karakteriseres som en militarisering af riget. Men forfatterinden burde sikkert – i overensstemmelse med Ostrogorskij – have understreget stærkere, at Heraclios' fiskale og militære reorganisation synes at have befordret fundamentale, sociale forskydninger; senantikens rigoristiske fæstegodssystem og håndfaste beskatning blev afløst af et frit bondesamfund. Det byzantinske rige udviklede sig i klar modsætning til frankerriget og Islam, som hver især videreudviklede den fælles arv fra antiken i feudal eller quasi-feudal retning. Først i slutningen af det 9. og gennem det 10. århundrede bredte storgodsdriften sig påny og feudale tendenser toner frem, netop de tendenser, der bliver hovedmotiv i Joan Husseys skildring.

På tilsvarende måde kunde man have ønsket en fyldigere vurdering af byernes – og navnlig af Konstantinopels – udvikling. De toneangivende, byzantinske korporationers udvikling i retning af handels- eller industrimonopoler burde vel i overensstemmelse med moderne forskningstendenser være understreget stærkere end den ældre generations betoning af statens kontrolpolitik overfor byerhvervene, først og fremmest fordi denne udvikling, der fuldbyrdes i det 10. århundrede, skaber et bypatriciat af en vis politisk betydning også overfor godsejeraristokratiet. Hovedindvendingen mod Joan Husseys bog kan sammenfattes således: Stærkere betoning af samfundets sociale struktur og hovedlinierne i dets økonomiske udvikling havde utvivlsomt styrket grundlaget for forfatterindens hovedtese, skildringen af kampen om det byzantiske riges feudalisering fra det 10. århundrede.

Begge bøger er oversat af *dr. Georg Rona*, og begge er de med stort held omsat til dansk sprogdragt, måske bedst i Joan Husseys bog, medens *Southern's* sikkert vanskeligere fremstilling har givet anledning til enkelte, men intetsteds alvorligere misligheder.

E. Ladewig Petersen.

Håndskriftet H 112 og de danske historikere

En studie i overlevering

A F

HARALD ILSØE

En ikke ubetydelig del af overleveringen af de middelalderlige danske kilder går, som det vistnok er almindeligt erkendt, gennem det 16. århundredes historikere og kendes nu kun gennem brudstykker hos Peder Olsen, Svaning, Vedel og Huitfeldt eller gennem afskrifter af håndskrifter, som ved disses og andre historikers afleveringer kom til universitetsbiblioteket, deres sidste hjemsted inden de ved branden i 1728 gik op i luerne.

Afskrifterne og de meget vigtige fortegnelser over afleveringerne af historikernes arbejdsmateriale fra den ene til den anden og sluttelig til universitetsbiblioteket er naturligvis flittigt udnyttet af vor tids udgivere, hvad enten det så gælder diplomer, annales eller scriptores; men som oftest kun punktvis efter det enkelte formål. Nogen samlet analyse med påfølgende kritisk vurdering af de gamle afleverings- og biblioteksfortegnelser foreligger endnu ikke, selv om de siden 1882 har været nemme at gå til i Birket Smiths pålidelige udgave.¹ Og på monografiske undersøgelser af de enkelte historikers hele stilling i overleveringen er der en ikke mindre følelig mangel. En sådan var navnlig i høj grad ønskelig for Peder Olsens vedkommende. Her skal imidlertid en tredje undersøgelsesmåde forsøges. På et for overleveringen vigtigt håndskrift, samlingsbindet H 112 i universitetsbiblioteket

¹ S. Birket Smith: Om Kjøbenhavns universitetsbibliothek før 1728, især dets håndskriftsamlinger (1882), s. 106 ff.

i Uppsala, anlægges en primært overleveringshistorisk eller historiografisk betragtning, ikke som tidligere væsentlig en isoleret tekstfilologisk. Derved opnås to ting: 1) at en karakteristisk linie i den overlevering der går fra det 16. århundredes samlere og historikere gennem universitetsbiblioteket og frem til nutiden trækkes tydeligt op, og 2) at der kastes lys over det ikke meget undersøgte, men ganske væsentlige spørgsmål, hvordan det 16.-17. århundredes historikere arbejdede med de håndskrevne kilder.

H 112.s betydning for årbogsoverleveringen er åbenbar. Allerede den omstændighed, at de eksisterende udgaver af Lundeårbogen, Essenbækårbogen, Povl Helgesens korte Danmarkskrønike og Peder Iversens og Henrik Smiths årbøger har draget nytte af teksterne heri, viser håndskriftets centrale placering. Men problemerne melder sig hurtigt. Sammenligner man f.eks. de forskellige udgiveres opfattelse af håndskriftets proveniens, finder man store divergenser.

H. F. Rørdam, der har fortjenesten af at have fremdraget håndskriftet, har i sin beskrivelse af det kort bestemt det som en samling afskrifter fra det 16. århundrede ejet af Huitfeldt, og han følges heri af Kr. Erslev, dog således at denne mere skarpt skelner mellem en ukendt samler, som har excerperet stykkerne, og afskrifternes ejer, Huitfeldt.¹ På denne baggrund er det bemærkelsesværdigt, at Ellen Jørgensen (som udmærket kender Rørdams og Erslevs opfattelse) i indledningen til *Annales Danici* udtaler, at håndskriftet »oprindelig synes at have været blandt historiografernes samlinger«, for hermed lades jo Huitfeldt helt ude af billedet. Med historiograferne kan menes Vedel, Krag, Venusin etc., men ikke Huitfeldt. Opfattelsen er vistnok udsprunget af Ellen Jørgensens konstatering af, at H 112 er beslægtet med et nu tabt håndskrift i universitetsbiblioteket; en nærmere motivering giver hun ikke.² Endnu længere bort fra

¹ H. (F.) Rørdam, *Monumenta historiae Danicæ I* (1873), s. 260 ff (med en gennemgang af indholdet); Kr. Erslev: Klavs Billes rulle (*Danske Magazin* 4. r. VI, s. 139-47).

² *Annales Danici Medii Ævi* (1920), s. 11.

Rørdam-Erslev fører udgiverne af Povl Helgesens samlede skrifter os. »Det kunne se ud som et ungdomsarbejde af St. H. Stephanius«, mener de, uden iøvrigt at fremføre nogen anden grund for deres antagelse end den der ligger i den parentetiske eftersætning: »hvem pagineringen vist skyldes«(!)¹ Senest er håndskriftet udnyttet af Harald Berg, som holder sig til det Rørdam-Erslevske standpunkt og af ydre karakteriserer det som et samlingsbind af den sædvanlige slags fra det 16. århundrede².

Det må anses for fornødent at tage spørgsmålet om tilblivelsen af H 112 op påny. Først nogle bemærkninger om håndskriftets ydre data.³

H 112 og Huitfeldt. Håndskriftet H 112 er ved Stiernelds donation kommet til universitetsbiblioteket i Uppsala. Det er et papirhåndskrift i kvartformat, hvis blade måler ca. 16, 3–5×20, 2–5 cm. Teksten er skrevet med hænder der hører hjemme i slutningen af det 16. eller begyndelsen af det 17. århundrede. Paginering og foliering synes at være samtidig ligesom det pergamentomslag, hvori bladene er indheftede, thi et notat på ydersiden af bagpermen: »1170 bygdis Rostock 1186 bygdis [. . .]g« må efter skrifttrækkene henføres til tiden o. 1600. Bag på forpermen har Stierneld oplyst, at ms. sammen med de Dalinske manuskripter, som solgtes med den Rödingske samling 1785, er kommet fra Danzig til Stockholm. Andre proveniensangivelser foreligger ikke.

Ser man bort fra et på første blad indklæbet foldet papirark med notater af senere oprindelse⁴, består ms. af 8 upaginerede

¹ Skrifter af Paulus Helie, 7. bd. ved Marius Kristensen † og Niels-Knud Andersen (1948), s. 150f.

² Harald Berg: Till frågan om Huitfeldts s.k. förlorade källor (Saml. o. studier utg. av svenskt arkivsamfund I: Archivistica et mediævistica Ernesto Nygren oblata (1956), s. 39–52), s. 42.

³ Ved undersøgelsen har håndskriftet fra universitetsbiblioteket i Uppsala været indlånt til benyttelse på Det kgl. Bibliotek. En fotokopi findes nu sammesteds som Ms. phot. 177 4°.

⁴ Ifølge velvillig meddelelse fra fil. dr., f.d. landsarkivarie Sten Eng-

blade (1 læg), de paginerede sider 1–14 og – da pagineringen herefter uden tilsyneladende grund erstattes af en foliering – bladene 15–148, hvortil kommer to ubeskrevne og ufolierede blade efter bl. 29 og to smalle strimler, rester af udskårne blade, mellem henholdsvis bl. 112 og 113 og bl. 129 og 130 samt til sidst et ubeskrevet og ufolieret, delvist bortsmuldret blad (149).

Ganske øjensynlig har det første upaginerede læg ikke oprindelig tilhørt ms. I dette alene finder vi et stort vandmærke bestående af et firkantet midterfelt med ruder omgivet af nogle ornamentter, forskelligt fra det i det øvrige ms. forekommende: et sammenslynget FS med en krone over. På det forsåvidt uvedkommende lægs bl. [1r] er med en hånd fra o. 1600 skrevet et onomastisk epigram på ti verslinier med tydelige allusioner til navnet Huitfeldt; til første stavelse alluderer ord for lys, stråler og glans, til sidste ord for agre, sletter og marker. Bl. [1v], [2v], [3r], og [4r]–[8r] er ubeskrevne; på bl. [8v] er senere indført en indholdsfortegnelse til ms, mens bl. [2r] og [3v] rummer en større optegnelse om Ludvig Albertsen Eberstein. Sidstnævnte er aftrykt af H. F. Rørdam og af denne med rette anført som skrevet af Arild Huitfeldt.¹ Det kun delvist beskrevne læg stammer altså fra Huitfeldts værksted. Det samme, men i lidt anden forstand, gælder den øvrige og egentlige del af håndskriftet, der rummer renskrifter med vekslende skrifttræk, hist og her tilsat rettelselser eller randnoter foretaget med bl.a. Huitfeldts hånd. Når der i det følgende tales om H 112, sigtes der alene til denne paginerede og folierede del af håndskriftet.

Håndskriftets ældste historie er uoplyst. En række spørgsmål må derfor tages op til undersøgelse. Relevante er spørgsmålene, om ms. kan dateres nærmere, om Huitfeldt er dets oprindelige ejer (den der har ladet afskrifterne tage), og om forholdet mellem dets forskellige stykker: har det fra begyndelsen af udgjort en

strøm, hvem jeg takker for en nyttig brev-diskussion af forskellige H 112-problemer, er en oplysning af Stierneld om at disse notater er skrevet med Dalins hånd ikke rigtig.

¹ Mon. hist. Danicæ I, s. 261; bl. [2r] slutter med »Johanne Grand), bl. [3v] begynder med »Men der kong Erick.«

helhed? En analyse af tekstindholdet, teksternes fordeling på skriverhænderne og atter disses fordeling på de enkelte læg kaster lys over det sidste spørgsmål. Som det vil fremgå, er det naturligt at betragte håndskriftet som bestående af fem hovedstykker:

I. S. 1 – bl. 29 (sammen med 2 påfølgende ufolierede og ubeskrevne blade ialt 6 læg à 4 blade). »Ex libro Henrici Weygeris y Malmö«, d. v. s. *Henrik Smilhs danske årbog*. Skrevet med en lille, noget snorklet, men tydelig skrift: skriverhånd 1.

II. Bl. 30–45 (4 læg à 4 blade). En ufuldstændig afskrift af *Poul Helgesens korte latinske Danmarkshistorie*, som begynder med »Snio rex Liiii« og efter nogle få linier om Christian II slutter »Erat enim etc.« Den manglende begyndelse svarer nogenlunde til, hvad der ville have fyldt 8 blade (2 læg). Bl. 45v er ubeskrevet. Selv om en skriftsammenligning med stykke I vanskeliggøres af, at dette er skrevet med gotisk, nærværende med latinsk skrift, finder man ved at sammenligne de i stykke I forekommende latinske ord med tilsvarende i stykke II så mange lighedspunkter, at der er grund til at mene, at også II er skrevet med skriverhånd 1.

III. Bl. 46–53 (2 læg à 4 blade). »Ex libro M. Petri Iarij, post alia quæ alias habeo.«, d. v. s. *Peder Iversens årbog* med nogle tillæg. Bl. 53v har oprindeligt stået blank, men en senere hånd, som her kan lades ude af betragtning, har indføjet et stykke om tempelherreordenen. III er skrevet med en lidt større skrift: skriverhånd 2.

IV. Bl. 54–89 (9 læg à 4 blade). Forskellige optegnelser og excerpter. Bl. 54r–58r »Dette haffuer ieg udskreffuit oc noteret af en rulle som hørde her Claus Bilde thiill« (et udtog af *Essenbæk-årbogen*), bl. 58v–76v »Hæc svnt ex vetvstissimo qvodam libro quem habet Stigotus Pors y pergameno inscriptum« (et udtog af *Lundeårbogen*), bl. 76v–86v »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accipi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense« (en broget samling *excerpter fra Peder Olsens samlinger* med følgende overskrifter: bl. 77r »Episcopi Roschildenses«, bl. 81r »Nota de Valdemaro primo«, bl. 82r ». . . de Christophero filio«, ». . . de Henrico Leone (rettet fra: Kone) duce Saxonix«, bl. 82v ». . . de Valdemaro rege«, bl. 85v »In antiquo libro sic inuenio«, desuden bl. 86v–87v uden overskrift *Ringstedtaflen* og bl. 88r–89v »ex libro Georgij Gylte«, altså *excerpter af Göran Gyllas bog*, herimellem (bl. 89r) en *herredsfortegnelse* m. v. af anden oprindelse. Bl. 89v er ikke helt udskrevet, til sidst står en tilføjelse af Huitfeldt. Alle stykkerne

følger umiddelbart efter hinanden, intetsteds falder skifte i læg sammen med et tekstafsnits begyndelse eller ophør. Med skriverhånd 2 er med blæk, der virker blegere end det hidtil anvendte, skrevet bl. 54–73; efter et lægskifte, men midt i lundeårbogsudskriften ved år 1282, overtager en ny hånd afskrivningen. Blækfarven synes at være den samme. Skriverhånd 3 har skrevet de fire læg bl. 74–89.

V. Bl. 90–148 (sammen med det ubeskrevne og ufolierede sidste blad og 2 rester af afskårne blade ialt 11 læg à 4 og 3 læg à 6 blade). Indtil bl. 146r forskelligt *stof* hidrørende fra Peder Olsen, som i anden sammenhæng vil blive specificeret nedenf. s. 409 f., bl. 146r–148v *udtog af Lundekapitlets brevbog og gavebog*. Heller ikke i dette stykke falder skifte i læg sammen med ophør eller begyndelse af en tekst. En skriverhånd 4 med en større skrift end de foregående optager bl. 90–112 (sammen med den ubeskrevne strimmel efter bl. 112 = 6 læg à 4 blade). Derefter, midt i en årbog, skiftes atter til skriverhånd 2, der har skrevet bl. 113–18 (1 læg på 6 blade), mens bl. 119–29 (som med remsen efter bl. 129 udgør 3 læg à 4 blade) er skrevet med skriverhånd 1. Herefter overtager skriverhånd 4, igen midt i en årbog, bl. 130–43 (2 læg à 4, sidste læg på 6 blade), og endelig er bl. 144–48 (sammen med det ubeskrevne blad 149 = 1 læg på 6 blade) skrevet med skriverhånd 3. På en oprindelig tom plads bl. 148v nederst har samme senere hånd som på bl. 53v indført yderligere nogle bemærkninger om tempelherreordenen.

H 112 består altså af fem hovedstykker skrevet af fire skrivere. De fire skriverhænder har hver skrevet to, af andre hænder adskilte partier af håndskriftet, nemlig:

Hånd 1 s. 1–14, bl. 15–45, 119–29.....	I, II, V	ialt 13 læg
Hånd 2 bl. 46–73, 113–18.....	III, IV, V	ialt 8 læg
Hånd 3 bl. 74–89, 144–48.....	IV, V	ialt 5 læg
Hånd 4 bl. 90–112, 130–43.....	V	ialt 9 læg

I denne gentagne anvendelse af skriverhænderne og i den omstændighed, at de alle forekommer i hovedstykke V, ser jeg et stærkt indicium for, at de enkelte stykker er blevet til samtidig og fra begyndelsen har været tænkt som dele af en helhed. Ved afskriverarbejder, hvor flere skrivere stod til rådighed, har

det langt fra været usædvanligt at fordele læggene imellem dem, så at arbejdet kunne gå hurtigere for sig. Forholdet kendes fra kancelliarbejder (jfr. Kong Valdemars jordebog!)¹, og det er en fremgangsmåde, som Huitfeldt har benyttet sig af f. eks. under arbejdet med Christian II.s historie og oversættelsen af Philip de Commines' memoirer.² Ved afskrivningen af H 112 har arbejdet åbenbart været således organiseret, at tre skrivere (1, 2, 4) hver har fået tildelt en tekst at begynde med (og altså har kunnet gå i gang samtidig), mens en fjerde (3) derpå er trådt til og har hjulpet med afskrivningen af de sidste læg i henholdsvis hovedstykke IV og V. Vekslingen af hænder i det sidste hovedstykke er da fremkommet ved at skriverne har overtaget nogle læg her, efterhånden som de er blevet færdige med de oprindeligt tildelte antal læg. Derved har de formentlig kunne afslutte afskrivningen nogenlunde samtidig.

Som endnu et vigtigt holdepunkt skal anføres, at der overalt er anvendt samme papirskvalitet med samme kun sjældent forekommende vandmærke: det sammenslyngede og kronede FS som er kendetegnet for papiret fremstillet på Frederik II.s papirmølle ved Hvidøre.³

Med denne bestemmelse af H 112 som en oprindelig helhed er der åbnet mulighed for også at betragte forlæggene for de enkelte tekster som på en eller anden måde sammenhørende. Men herom senere. Hvad der ligger for er at udpege afskriverarbejdets iværksætter. Næppe nogen anden end en historiker kan tænkes at have interesseret sig for disse til dels højst specielle fragmenter og bearbejdelser. Det vil senere i undersøgelsen fremgå, at der ikke kan være tale om de to historikere, der foruden Huitfeldt var virksomme i tiden o. 1600, Anders Sørensen Vedel og Niels

¹ Erik Kroman: Kong Valdemars Jordebog. Et håndskrifts historie (1936), s. 27f med henvisning til andre eksempler hos Wattenbach.

² Christian II: Ms. K 14 i Stockholm, der vil blive nærmere beskrevet i en under forberedelse værende tekstudgave af Christian II.s historie; Hans Mogensens oversættelse af Ph. de Commines' memoirer, udg. af P. Nørlund, III (1917), s. XXII-IV.

³ Arthur G. Hassø: Et minde om Frederik II.s papirmølle ved Hvidøre (Til Knud Fabricius 13. august 1945, s. 57-67).

Krag. Når dernæst tages i betragtning, at Huitfeldt faktisk vides at have anvendt flere skrivere ved sådanne afskrivningsarbejder, og ikke mindst at han jo har haft vort ms. i hænde som arbejdsmateriale, vil man sikkert give mig ret i, at netop han med stor sandsynlighed kan udpeges som den der har ladet afskrivningsarbejdet sætte i gang og bekoste.

Eet usikkerhedsmoment synes der imidlertid at være. Ud over Huitfeldts og skrivernes hænder optræder spredt i håndskriftets margin forskellige andre hænder, hvormed en rettelse eller konjektur er tilføjet. Tilføjelsen udgør ofte kun to eller tre ord, hvorfor det er så godt som umuligt, til dels vel også unødvendigt, at bestemme disse hænder i forhold til hinanden. Dog er det øjensynligt, at en af dem optræder som korrektør på basis af skriverforlægget, og i denne korrektør er det naturligvis muligt at se en håndskriftets første ejer. Langt snarere er der imidlertid tale om en femte, mere betroet skriver, en afskriverarbejdets tilsynsførende om man vil. En sådan forklaring er på ingen måde søgt. Nøjagtig det samme gælder et (andet) af Huitfeldts håndskrifter, en del af cod. Holm. K 3 (= Ms. phot. 66, 2°, Det kgl. Bibl.), der indeholder afskrifter af Sjællandske krønike (med fortsættelsen) og den øst-danske årbog 1074–1255. Også dér forekommer foruden afskrivernes og Huitfeldts en eller flere rettende hænder, som har udfyldt huller og ændret fejlskrevne ord.¹ Tilstedeværelsen af en korrektør bestyrker altså snarere end svækker bevisførelsen for, at Huitfeldt har taget initiativet til afskrivningen af H 112.

Næste spørgsmål er nu, hvornår Huitfeldt kan have ladet afskriften tage? Et glimrende dateringsmiddel har vi i selve papiret. Hvidøremøllens papirproduktion indskrænker sig til små syv år fra sidst i 1576 til noget hen i året 1583. Hermed er for håndskriftets tilblivelse givet en sikker terminus post quem. På den anden side er Huitfeldts randbemærkninger givetvis nedskrevne i forbindelse med hans arbejde på Danmarks Riges Krønike, trykt i årene 1595–1603.

¹ Jfr. M. Cl. Gertz, *Scriptores minores*, II, s. 8–9; Ellen Jørgensen; *Middelalderlig historisk litteratur på modersmålet* (1930), s. 8 n. 4.

Karakteristiske tilskrifter af Huitfeldt findes s. 9, bl. 48r, 49r, 53r, 72v, 89v, 100r og 116r;¹ at de alle angår middelalderen kan ikke undre, da alene Henrik Smiths årbog rækker videre end til 1523. Helt sikkert har håndskriftet været i brug ved udarbejdelsen af den i 1602 udgivne »Chronologia II«, som dækker perioden 1286–1375. Ikke alene findes i ms. s. 3–9 en række krydsmærker i margin vedrørende tidsrummet 1319–75, antagelig markerende at pågældende passager er taget ad notam ved udarbejdelsen af dette bind, men nogle fejldateringer i Chronologia II af belejringerne ved Axvall og Hunehals til 1327–28 kan direkte føres tilbage til den dansk-svenske årbog i H 112-tekstens form.² En anden ejendommelighed knytter sig til brugen af nævnte årbog af Henrik Smith. Smiths årbog har Huitfeldt draget nytte af i hele sit historieværk, således også i den først udkomne del, Christian III.s historie, hvis fortale er dateret okt. 1595³. Vished for at hans årbogstekst har været den i H 112 finder vi vistnok i Christian I.s historie (fortale dat. 24. jan. 1599), idet han her under 1455 anvender en navneform svarende til den i H 112 forekommende: »Taassbroe«, hvor andre Smith-tekster og overhovedet andre kilder (den lundensiske ærkebispeskrønike, Mogens Madsen m.v.) har »Tofftebro«.⁴

Da det er lidet troligt, at Huitfeldt til Christian III.s historie skulle have anvendt noget andet eksemplar af Smiths årbog end det han brugte til Christian I.s historie, kan tilblivelsen af H 112 sættes til ca. 1580–95 med årene 1576 og 1599/1602 som absolutte yderpunkter.

Huitfeldts kildesamling, nu H 112, kom en anden forsker til gode. Da Niels Krag havde modtaget udnævnelsen til historiograf

¹ Flere er gengivet i Mon. I, således s. 272 n. 2 (for »meddeller« læs »meddelte«) 273 n. 4, 274 n. 2, 278 n. 1.

² Harald Berg: Till frågan om Huitfeldts s.k. förlorade källor, s. 41–42.

³ H. F. Rørdam: Historieskrivningen og historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen I (1867), s. 41.

⁴ Mon. hist. Danicæ I, s. 601, 2.r. II, s. 158; Scriptores minores II, s. 125. »Taassbroe« er i H 112 indsat som en rettelse i margin dels i Smiths årbog, bl. 15r, dels i årbogen 1268–1523, bl. 138r; førstnævnte er benyttet af Huitfeldt til stedet i Christian I.s historie.

fik han, som jeg skal dokumentere, adgang til at tage afskrifter af de for ham relevante dele af H 112. Det må være sket i tiden efter historiografudnævnelsen 31. juli 1594 og før hans død i maj 1602. Disse afskrifter kom nogle år senere sammen med Krag's øvrige samlinger til universitetsbiblioteket, hvor de opbevaredes blandt folianterne i et bind med titlen »Antiquitates rerum Danicarum a Canuto III ad Margaretam« signeret »A 9«. Afskrifterne gik til grunde ved branden i 1728.¹

H 112 og A 9. Huitfeldt og Niels Krag. Mens H 112 efter Huitfeldts død i lang tid forsvandt for forskningen, så at sige kom ud af omsætning, indtil Rørdam o. 1870 blev opmærksom på det i Uppsala, har A 9 og en række derfra hentede afskrifter hyppigt tjent historikerne som kildetekster. A 9 er således kommet til at indtage en ofte berørt, men så vidt vides aldrig nærmere undersøgt mellemstilling i overleveringen. Ellen Jørgensen har ganske vist ud fra sit store kendskab til overleveringshistorien kunnet påvise, at A 9 må have indeholdt afskrifter fra H 112, nemlig, som *Annales Danici*'s udgiver påpeger, af Lunde-årbogen, eftersom det ved en sammenligning mellem en bevaret Stephanius-afskrift fra A 9 og teksten i H 112 klart fremgår, at sidstnævnte har ligget til grund for Stephanius' forlæg i A 9, – og højst sandsynligt også af den dansk-svenske årbog 826–1415, der i A 9 som i H 112 havde plads mellem en række uddrag af Peder Olsens samlinger. Men derved lader Ellen Jørgensen det blive.² Tilhørsforholdet til henholdsvis Huitfeldt og Krag lades uomtalt, egentlige konsekvenser af påvisningen er ikke draget, sammenligningen langt fra ført til bunds.

Førend spørgsmålet om forlægget for H 112 tages op til behandling, vil vi søge at bestemme forholdet mellem A 9 og H 112. I en vis forstand: forholdet mellem Niels Krag og Huitfeldt.

A 9 er som nævnt gået tabt. Det er dog muligt at skaffe sig

¹ S. Birket Smith: Om Københavns universitetsbibliothek før 1728 (1882), s. 115 1.1–5, s. 140 nr. 21; Dan. Mag. 6. r. I., s. 33–34; jfr. nedenf. s. 412.

² *Annales Danici*, s. 11f, 23.

en hel del at vide om dette håndskrift, navnlig takket være den udførlige fortegnelse, som Stephanus i 1640'erne udarbejdede over indholdet af de håndskrifter han modtog til låns fra universitetsbiblioteket, hans »Designatio variorum documentorum et antiquitatum«. ¹ En simpel jævnførelse mellem Stephanus' indholdsangivelser for A 9 og stykkerne eller overskrifterne i H 112 viser, hvor nær de i virkeligheden står hinanden:

A 9

fortløbende efter Stephanus

S. 1, 99, 221: (Sjællandske krønike, et danmarkshistorisk compendium og en »Chronicon de origine et gestibus Danorum«).
S. 293: Quod sequitur chronicon ex lib. ms. domini Huitfeldii, maxima sui parte mutilum, anno 1595 Lugduni Batavorum prodiit, sed integrum... (∴ Povl Helgesens korte latinske Danmarkshistorie).

S. 337: Chronicon ex vetustissimo quodam libro, quem habet Stigotus Pors y pergameno inscriptum.

S. 384: Chronologia ex lib. d.

H 112

S. 1 – bl. 29: Henrik Smiths årbog.

Bl. 30–45: Den ufuldstændige afskrift af Povl Helgesens korte latinske Danmarkshistorie.

Bl. 46–53: Se nedenfor efter bl. 148 v.

Bl. 54r–58r: »Dette haffuer ieg udskreffuit oc noteret af en rulle som hørde her Claus Bilde thiill« (∴ Essenbækårbogen).

Bl. 58v–76v: »Hæc svnt ex vetvstissimo quodam libro, quem habet Stigotus Pors y pergameno inscriptum« (∴ Lundeårbogen).

Bl. 76v–87v: »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accepi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense« (se videre specificationen ovenfor s. 403).

Bl. 90rf: »Hæc svnt excerpta

¹ Udg. af William Christensen i Dan. Mag. 6. r. I, s. 1–71, 97–177, 193–247; om A 9 s. 33–34.

Petri Roskild. minoritæ excerpta.

(Om den dansk-svenske årbog 826–1415 oplyser Stephanus andetsteds: »Extat hæc eadem chronologia in codice ms. . . signato A 9, ubi ad calcem legitur descriptam fuisse ex libro Georgii Gylthe«).¹

S. 402: Historia de Valdemaro Valdemari ejusqve rebus gestis.

S. 404: Historia de Henrico Menvith.

S. 410: Chronologia de Christophoro rege et maxime de historiis Schlavorum et Saxonum per Albertum Chrantz.

S. 418: Chronologia de episcopis Lundia.

S. 519: Chronologia ex libro quodam Arnoldi Huitfeldii.

S. 543: Alia ex membranis ejusdem authoris.

S. 553: Ex iisdem membranis chronologica.

S. 566, 567, 569, 575: (Udskrifter af et ms. fra Sorø).

ex libro D: Petri Roschildensis minoritæ« (herunder findes bl. 93v–98v et udtog af den dansk-svenske årbog 826–1415; bl. 98v sidste linie står »Hæc ex lib. Geo. Gylth.«).

Bl. 99r–100r: Et stykke uden overskrift, der begynder: »Waldemarus Waldemari Estoniam . . . impugnavit« (efter andet ms. aftrykt i Gertz, Scriptorum minores I, s. 459–60).

Bl. 100r–101r (eller 101v): »In alio libro sic habetur de Henrico Menuith«. Derefter nogle excerpter.

Bl. 103r–106r: »Sequentia de Christophoro rege extracta sunt maxime de historiis Slauorum et Saxonum per Albertum Chrantz. Et hic videntur contrariari supradictis de eodem rege Christophoro.«

Bl. 106r–v: Forskellige excerpter.

Bl. 106v–107r: »In alio libro sic de episcopis Lundia.«

Bl. 107v–114r: Uden titel årbogen 1241–1410 (Script. rer. Dan. V., s. 528–34).

Bl. 114r–115r: Uden titel årbogen 1259–1286 (Annales Danici, s. 196).

Bl. 115r–146r: Uden titel årbogen 1268–1523 (Script. rer. Dan. VI., s. 219–47).

Bl. 146r–148v: Udtog af Lunde-kapitlets register og gavebog.

¹ Anført i Annales Danici, s. 23.

- S. 589: Alia ex libro m. Petri Iarii post alia quæ alias habeo. Bl. 46–53: »Ex libro M. Petri Iarij, post alia quæ alias habeo«
 S. 613: M. Nicolai Petri Haffniensis de Cimbris et Gothis lib. II. (Peder Iversens årbog m. v.).
 S. 717: Chronologia ejusdem authoris ad finem libri.

Stephanius anfører i sin registrant kun sidetallet for de sider, hvor hvert stykke begynder, ikke hvor de slutter, og der er derfor mulighed for, at han har udeladt eller oversprunget noget. Uden vanskelighed konstaterer vi dog, at der for et stort og samlet partis vedkommende er nøje overensstemmelse mellem de i de to håndskrifter forekommende overskrifter og begyndelsesord, og ikke mindst: at stykkernes rækkefølge på en enkelt undtagelse nær er helt den samme.

Ganske vist har A 9.s skriver i enkelte tilfælde ikke kunnet finde nogen overskrift i H 112. Problemet har han elskværdigt løst ved i stedet at angive proveniensen: ex lib. ms. Huitfeldii (s. 293, 519ff). Deraf ses, at forholdet er H 112→A 9 og ikke omvendt. Med hensyn til Povl Helgesens krønike finder karakteristikken »maxima sui parte mutilum« jo udmærket anvendelse på den ufuldstændige afskrift i H 112, og m.h.t. årbøgerne 1241/1259/1268ff kan der ikke være nogensomhelst tvivl om, at de har været at finde et sted mellem lundebispekronologien og Sorøudskrifterne, thi Stephanius har i sin store kildeskriftsamling, Chronologia Danicæ Systema, bl. 122–141, skrevet de samme tre årbogsarbejder af efter A 9. Rækkefølgen er den i H 112 givne og overskriften lyder: »Incerti authoris ex vetusto codice ms. bibliothecæ Haffniensis signato A 9.«¹

Men mærkeligt er det unægtelig, at lundebispekronologien i A 9 skulle have optaget hele 101 sider (s. 418–519), når den i H 112 kun fylder lidt over en side. Endvidere at de tre nævnte årbøger i A 9 kun synes at optage tilsammen 47 sider (s. 519–65) mod 78 i H 112, når det sædvanlige tilmed er, at stykkerne antager et sidemæssigt større omfang i A 9 end i H 112. Og

¹ De la Gardie 25–29 i Uppsala = Ms. phot. 67 2° i Det kgl. Bibliotek.

hvordan forklare kildeangivelsen »membran«, s. 543 og 553? Vi føres herved til spørgsmålet, om Stephanus' registrant overhovedet er til at stole på. For at få klarhed over dette er det nødvendigt at foretage en kontrolberegning af hovedstykkernes omfang og læggenes fordeling på disse. Endog for A 9 er en sådan beregning nemlig mulig.

Når man i dag tager et af de velkonserverede og indbundne samlingsbind fra det 16. eller 17. århundrede i hænderne, forestiller man sig uvilkårligt, at bindet altid har været således, et bind med så og så mange blade, hvorpå den ene tekst efter den anden efterhånden er indført. Ofte forholder det sig imidlertid sådan, at afskrifterne oprindeligt har været skrevet på en række løse læg, samtidig eller successivt, hvilke blot er blevet holdt sammen ved et løst omslag, evt. tillige ved en signatur på læggene. H 112 og adskillige bevarede håndskrifter fra Anders Sørensen Vedels samlinger er blevet til på denne løse måde – i enkelte tilfælde sporer man ligefrem omgrupperinger af læggene efter nye af ham selv udfundne kriterier¹ – og på samme vis er Niels Krag uden tvivl gået til værks.

Som det ses af afleveringsdesignationen over hans samling fra 1602, bestod håndskriftet »Antiquitates rerum Danicarum« (senere = A 9) på afleveringstidspunktet af en række »konvolutter« eller læg, der ved en afmærkning med astronomiske tegn holdtes sammen i større læg eller bundter. Hele håndskriftet bestod af 8 sådanne bundter à 2–15 konvolutter.² Spørgsmålet bliver da: Hvorledes forholder disse 8 bundter eller hovedstykker sig til det A 9 vi kender gennem Stephanus?

¹ C. Paludan-Müller i Hist. Tidsskr. 3. r. VI, s. 320–21. De fleste samlinger af læg er ved arkivers og bibliotekers omsorg blevet sammenhæftede, men i Add. 120 4° er de bevarede i deres oprindelige løse tilstand. En studie over Vedels håndskriftsamling er under forberedelse.

² »Antiquitates rerum Danicarum a Canuto III ad Margaretam, 5, convolut. 9, 4 Convolut. 11. ♂ Convoluter 10. ♀ Convolut. 15. ʒ Convolut. 2. ⊙ convol. 3. ʒ convolut. 2. ♀ convolut. 15, Qvæ sunt de Cimbris, Gothis. Item chronologia Nicolai Petri Hafniensis«, Birket Smith a. a., s. 115 1.1–5.

Sætter vi, at hver af de i afleveringsdesignationen omtalte konvolutter har udgjort et læg på 6 blade (og andre muligheder foreligger i virkeligheden ikke), når vi gennem nogle udregninger frem til følgende fordeling:

Kragafleveringen 1602			Stephanius-registranten			Differ- ence i blade
Kende- mærke	Antal konvo- lutter	Antal bereg- n. blade	Indhold	Sider	Omreg- net til blade	
(1) 5	9 × 6 = 54 bl.		Sjællandske krønike . . .	1- 98 = 49 bl.		+ 5
(2) 4	11 × 6 = 66 -		Danmarkshist. comp. . .	99-220 = 61 -		+ 5
(3) ♂	10 × 6 = 60 -		{Chron. de origine, . . . } {P. Helgesens krønike . . . }	221-336 = 58 -		+ 2
(4) ♀	15 × 6 = 90 -		Lundeårbogen m. v.	337-518 = 91 -		÷ 1
(5) D	2 × 6 = 12 -		Chronologia Huitfeldtii ..	519-542 = 12 -		0
(6) ⊙	3 × 6 = 18 -		Mere Huitf., Sorøstof . . .	543-588 = 23 -		÷ 5
(7) Y	2 × 6 = 12 -		Peder Iversens årbog . . .	589-612 = 12 -		0
(8) ♀	15 × 6 = 90 -		Om cimbrerne m. v.	613- ? = ? -		?

Nærmere kommentarer til beregningen er vistnok unødvendig. Minus-differencerne forklarer jeg ved, at enkelte læg i pågældende hovedstykke har indeholdt flere blade end det beregnede gennemsnitstal (jfr. lignende uregelmæssigheder i H 112, ovenfor s. 404), plus-differencerne som antallet af overskydende ubeskrevne og derfor upaginerede blade. Da der er regnet med læg på gennemsnitlig 6 blade, må plus-differencen nødvendig blive større end 5 blade. Regnestykket går således smukt op.

Af skemaet sluttes, at det fjerde hovedstykke, som ifølge Stephanus endte med bispekronologien fra s. 418, rigtigt nok er gået helt frem til s. 518, da der fra og med s. 337 skal regnes med 15 konvolutter à 6 bl. = 90 bl. eller 180 s., ved en lille afvigelse faktisk 182 s. Følgelig må bispekronologien, der højest kan have optaget 2 sider svarende til H 112.s ene plus nogle linier, være efterfulgt af et nyt stykke omfattende omtrent s. 420-518, altså et stykke som – uvist hvorfor – ikke er registreret af Stephanus. Dette stykke kan meget vel, mener jeg, være de omtalte tre årbogsarbejder, som jo i H 112 løber ud i eet uden nogen form

for overskrift. Ca. 99 sider i A 9 over for 78 sider i H 112 er et helt ud acceptabelt forhold, jfr. at Lundeårbogen optager henholdsvis 47 og 37 sider = forholdet 94:74. En videre konsekvens bliver det så, at de tre Huitfeldtstykker i A 9, s. 519–65, der ikke kunne bringes i noget rimeligt forhold til stykkerne i H 112, nu må opfattes som værende udskrevet af andre håndskrifter i Huitfeldts bibliotek, en opfattelse som betegnelsen membran s. 543 og 553 klart støtter. Med »liber quidam« og »membrana« sigtes der til andre håndskrifter end H 112; hvilke vides ikke.

Tillige finder vi ved skemaets hjælp en mulig forklaring på, at Peder Iversens årbog i A 9 står i helt andre omgivelser end i H 112. Den har optaget to læg for sig, som kunne anbringes et vilkårligt sted mellem de syv øvrige hovedstykker.

Alt dette er naturligvis kun en forsøgsvis forklaring af udenværkerne. En sikker tekstmæssig bekræftelse af A 9.s afhængighed af H 112 gives i de tilfælde, hvor der er bevaret afskrifter taget fra A 9. Sådanne finder vi som tidligere berørt i Stephanius' Systema, nemlig bl. 11 r–36 v af Sjællandske krønike, bl. 112 r–22 r af Lundeårbogen, bl. 122 r–41 r af årbøgerne 1241–1410, 1259–86 og 1268–1523, bl. 141 v–43 v af den ældre Sorøårbog (~ A 9, s. 575) og bl. 144–46 af Peder Iversens årbog.¹ Af disse er Sjællandske krønike og Sorøårbogen ikke at finde i H 112. Om alle de øvrige gælder, at fejl og særegenheder enten kan føres tilbage til H 112 eller i det mindste forklares ud fra den dobbelte afskrivningsproces fra H 112 til A 9 og fra A 9 til Systema. Forholdet er især tydeligt ved Lundeårbogen og Peder Iversens årbog, hvor man kan jævnføre med tekster af fjernere familie; men der findes også for årbøgerne 1241/1259/1268 ff talende vidnesbyrd, f. eks. et sted i systemateksten der går tilbage til en mere end tvivlsom rettelse i margin af H 112 (jfr. videre nedenfor s. 420).

¹ Ms. phot. 67 2° i Det kgl. Bibliotek. – Stephanius har taget A 9-afskrifterne i marts 1643 eller tiden derefter. I et brev dateret Sorø 25. febr. 1643 beder han Ole Worm om at fremskaffe »ex bibliotheca vestra publica et regia . . . volumen ms. notatum *lit. A 9*, quod varia continet chronologica«, hvilket Worm derpå sender ham med et brev dateret 2. marts, Olai Wormii epistolæ I, 1751, s. 250–51.

Der kan herefter overhovedet ikke være tvivl om, at det samme afhængighedsforhold har eksisteret mellem de to hver for sig sammenhængende dele af håndskrifterne, hvis overskrifter så nøje følges ad, mellem A 9, s. 384–418 og H 112 bl. 90r–107r, hvor bl.a. den dansk-svenske årbog er at finde. Det endelige bevis finder vi i Stephanius' randnoter til en andetstedsfra hentet afskrift af nævnte årbog (*Systema* bl. 100r–06r). Disse noter er utvivlsomt varianter hentede fra A 9, jævnfør at Stephanius i overskriften har tilføjet »Extat hæc eadem chronologia in codice . . . signato A 9«, og bekræfter på enhver ønskelig måde, at A 9-teksten går tilbage til den i H 112.¹

Hvad Povl Helgesen-afskriften angår er det tidligere anført som rimeligt, at A 9-afskriften stammede fra H 112. Tilbage står spørgsmålet om, hvordan de resterende, ikke fra H 112 hentede stykker er kommet ind i A 9. Problemet lader sig til dels løse, hvis vi fastholder den dokumenterede kendsgerning, at Niels Krag i et vist omfang har haft adgang til Huitfeldts håndskriftsamling.

Foruden de fra H 112 tagne afskrifter ses Krag ifølge fortegnelsen over hans efterladte samlinger at have ejet en »Gesta Danorum a Dan etc. ex libro membran. Dn. Huitfeldij, convolut. 6«, et stykke som ikke med sikkerhed kan identificeres.² Det kan derimod stykket »Annotatio annorum vetustissimi codicis, convolut. 1«, hvis forlæg må antages at have været den i cod. Holm. K 3 bl. 54–56 afskrevne østdanske årbog 1074–1255, dér kaldet »Annotatio annorum ex vetustissimo quodam codice.«³

¹ Dette vil nærmere blive belyst i en undersøgelse af denne årbogs overlevering af f. d. landsarkivarie fil. dr. Sten Engström i *Humanistiska Vetenskapssamfundets i Uppsala årsbok* 1963–64.

² Birket Smith a. a. s. 114 1.30–31. »Gesta Danorum« er en i overleveringen hyppigt forekommende betegnelse, der kan dække over snart sagt hvadsomhelst. Med alt muligt forbehold skal der her peges på to bearbejdelser, som er overleverede med denne titel: *Saxocompendiet* (jfr. Ellen Jørgensen: *Historieforskning etc.*, s. 15, *Scriptores minores I*, s. 216, *Kirkehistoriske Samlinger 3. r. I*, s. 307 1.6) og den middelalderlige danske kongekronike, som bl. a. er bevaret i en Vedel-afskrift i Add. 120 4° og udgivet i M. Lorenzen: *Gammeldanske krøniker (1887–1913)*, s. 1–60.

³ Birket Smith a. a., s. 115 1.15; Ellen Jørgensen: *Middelalderlig historisk litteratur på modersmålet (1930)*, s. 8.

Pågældende del af K 3 har tilhørt Huitfeldt og rummer foruden årbogen 1074–1255 *Sjællandske krønike*.

En undersøgelse af Sjællandske krønikes tekstoverlevering har M. Cl. Gertz 1918 foretaget i sin udgave i *Scriptores minores*, og han kom da til det overraskende resultat, at teksten i K 3 må have været forlæg for Stephanius' afskrift i *Systema*, skønt denne efter Stephanius' eget klare udsagn var taget fra A 9 (s. 1–98). Det blev for Gertz såvel som for Ellen Jørgensen et uløst spørgsmål, hvorfor Stephanius trods den påviselige afhængighed af K 3 så bestemt har anført A 9 som sin kilde.¹ Forklaringen er ganske enkel: Huitfeldts eksemplar i K 3 har udgjort forlægget for afskriften i A 9. Stephanius-kopiens afhængighed af K 3 er ikke umiddelbar, den har A 9 som mellemled, præcis det samme som gjorde sig gældende ved afskrifterne af bl. a. Lundeårbogen og Peder Iversens årbog, blot at stammoderen der var H 112! Selve titlen for A 9 er hentet fra dette først afskrevne stykke i Huitfeldts samling. På titelbladet i K 3 står med versaler skrevet »Antiquitates rerum Danicarum a Canvto III ad Margaretam.«²

På lignende måde forholder det sig antagelig med A 9, s. 99–220: »Compendium rerum Danicarum ab Haraldo Gormonis ad Canutum Valdemari per annos plusquam 245 continuatum«. Hvad denne titel end dækker over – en del af Saxo-compendiet, evt. en latinsk bearbejdelse af Knytlingesaga? – bør den sammenholdes med den lidt kortere titel for et ms. i Huitfeldts samling: »Rerum Danicarum compendium ab Haraldo ad Canut.«³ Intet ms. med lignende titel er fundet bevaret eller omtalt andetsteds i overleveringen end netop her hos Huitfeldt og Krag.

Desuden stod i A 9, s. 221 ff »Chronicon de origine et gesti-

¹ Gertz a. a. II, s. 8–10, 15–17; *Annales Danici*, s. 29. – Det er naturligvis urigtigt, når Gertz antager A 9 for et middelalderhåndskrift.

² H 112 og K 3 har trods forskellen i format på en eller anden måde tidligt været betragtet som sammenhørende. På henholdsvis bagsiden af forpermen og på titelbladet af de to håndskrifter står med samme skrift »N: 18.« Man kunne formode: et mærke fra Huitfeldts bibliotek.

³ Birket Smith a. a., s. 131 1.1.

bus(!) Danorum. Ex lib. ms. m. Johannis ludimagistri Arrusienensis¹, s. 566 ff Sorøstoffet og s. 613 ff Niels Pedersens værk om cimbrerne og goterne. Om disse stykkers proveniens ser jeg ingen mulighed for at sige noget bestemt. Sidstnævnte skrift findes ganske vist anført i fortegnelsen over Huitfeldts samling,² men afskrifter heraf har været så forholdsvis almindelige, at Krag kan have fået sin andetsteds fra. Et enkelt forhold skal dog kort drøftes. Sorøstoffet – en ærkebispeliste, en kongeliste, abbed Vilhelms genealogi og Sorøårbogen – fandtes altsammen i det berømte Sorøhåndskrift, hvorefter Vedel udgav Adam af Bremen³. En anden udskrift af dette bind, hele Adams 4. bog, indgik ifølge Stephanius-registranten i håndskriftet A 10, s. 5 ff (»Descriptio regionum vel insularum aquilonis ex ms. coenobii Sorensis«) og påfaldende nok også her i forbindelse med en afskrift hentet fra et Huitfeldt-håndskrift, s. 1 ff: »Summa paa alle herreder i Danmarkis rige 190. Ex membranis Huitfeldii.«⁴ De to afskrifter hørte sammen og udgjorde 4 konvolutter i følge fortegnelsen over Krags samling, hvori de betegnedes som »Geographica Danica ex membrana Huitfeldii.«⁵ Der eksisterer altså de to muligheder, at Krag i A 9 og A 10 har afskrevet Sorøstykkerne efter afskrifter hos Huitfeldt, eller at han har lånt Sorøhåndskriftet til afskrivning, samtidig med at han var i gang med at kopiere mss. fra Huitfeldts bibliotek.⁶ For den første mulighed

¹ Dvs. Hans Pedersen Horsens, kendt som historisk samler og forfatter, se Poul Rasmussen: Hans Pedersen, Horsens's Catalogus pontificum som kilde til Aarhus stifts ældste historie (Kirkehistoriske Samlinger 6. r. V, s. 407–32). Han var ca. 1593–1601 rektor i Aarhus, hvor Huitfeldt var domkapitlets provst, og stod i forbindelse med Vedel, Birket Smith a. a., s. 154 n. 1. I den nævnte chronicon synes årbogen 1095–1194 at have indgået, Annales Danici, s. 32–33.

² Birket Smith a. a., s. 130 under »Y«.

³ John Danstrup: Esgruserhåndskriftet (Det kgl. da. Vidensk. selsk., Hist.-filolog. skrifter I nr. 4) (1943), s. 36–43.

⁴ Da. Mag. 6. r. I, s. 34. En sådan herredsliste findes i H 112 bl. 89r, hvor tallet dog er 191. Den går tilbage til »Klavs Billes rulle« og findes efter andet ms. trykt i Script. rer. Dan. II, s. 528.

⁵ Birket Smith a. a., s. 112 under »E«.

⁶ Danstrup a. a. regner kun med muligheden, at Krag har afskrevet Sorøhåndskriftet direkte.

taler den anførte fællestitel i Krag-fortegnelsen, men dens påidelighed anfægtes jo i nogen grad af, at Adam-stykket i Stephanius-registranten erklæres at hidrøre fra (= er afskrevet fra?) Sorø-håndskriftet, hvorfor man næppe kan udelukke, at »ex membrana Huitfeldii« er inspireret af proveniensangivelsen for herredslisten alene. Jeg tør derfor ikke tillægge den første forklaring prioritet frem for den anden, og følgelig – hvor fristende det end er – heller ikke mene, at *hele* A 9 eller *hele* det første hovedstykke i A 10 går tilbage til afskrifter i Huitfeldts besiddelse. Men muligheden foreligger.

H 112, A 9 og Stephanius. Ved hjælp af H 112 og enkelte andre håndskrifter fra Huitfeldts håndskriftssamling er indholdet af det nu tabte håndskrift A 9 så vidt muligt bestemt og dermed en gren af overleveringen for enkelte årbøgers samt for Sjællandske krønikes vedkommende bragt på det rene. Undersøgelsen har ligeledes gjort det klart, at alle Stephanius-afskrifterne fra A 9 med undtagelse af afskriften af Sorøårbogen må forkastes som tekstkilder, da de jo blot er afledt af velbevarede tekster i H 112 og K 3. Særlig grund er der til at opholde sig ved årbogskompiletionerne 1259–1286, 1241–1410 og 1268–1523, eftersom Ellen Jørgensen som hovedtekster til disse konsekvent henviser til Systema-afskrifterne og alene har lagt en sådan til grund for sin udgave af årbogen 1259–86.¹ Skulle den overhovedet udgives, burde teksten i H 112 være trukket frem. Teksterne her er i alle tre tilfælde væsentlig bedre end dem i Systema. For at dette ikke skal stå udokumenteret, skal jeg med nogle få udvalgte eksempler illustrere min påstand, hvad der måske kan være så meget mere grund til, som de også fortæller noget om Stephanius' måde at arbejde på.

Vedrørende forholdet mellem H 112 og Stephanius-afskrifterne i almindelighed bemærkes, at Huitfeldts egne randbemærkninger i H 112 intetsteds har fundet optagelse hos Stephanius. De kan bevidst være udeladt eller være kommet til i håndskriftet,

¹ *Annales Danici*, s. 24 n. 1, 31 n. 1; årbogen 1259–86 er trykt, s. 196.

efter at afskrifterne i A 9 var blevet taget. Hvorvidt fejl eller overspringelser i Stephanius-teksten skyldes A 9.s skriver eller Stephanius, er det naturligvis i det store og hele umuligt at afgøre. To grundtræk kendes imidlertid fra andre afskrifter af Stephanius og kan derfor med god grund tilskrives denne: en vis frihed i ortografien, som bl. a. bevirker afvigelser i stavemåden af de i teksten forekommende egennavne, og en let redaktion bestående i at årstallene for overskuelighedens skyld rykkes frem foran det eller de afsnit, for hvilke de gælder, en fremgangsmåde der undertiden har ført til mindre lemlæstelser af den oprindelige syntax, i værste tilfælde til bortkastelse eller indsættelse af enkelte ord.¹ De af årbogskompilatoren indskudte henvisninger af typen »in alio libro sic« har Stephanius(?) i nogle tilfælde ladet stå, i andre slettet. Som eksempler på strygninger kan anføres slutbemærkningen til årbogen 1241–1410 »Et post multa quæ alibi inveniuntur« og de unægtelig ukunstlede begyndelsesord til årbogen 1268–1523: »Alibi sic.« Som helhed tjener Stephanius' små ændringer og strygninger til at fremhæve disse sene kompilationers karakter af så at sige »ægte« årbøger. Hans indgriben spores vistnok navnlig i årbogskompilationen 1259–1286.

Årbogen 1259–1286² er stærkt afhængig af Jyske Krønike, hvad der viser sig endnu tydeligere i H 112 – end i Stephaniusafskriften. Således er i flere tilfælde årsafsnittenes indledningsord i H 112 (og Jyske Krønike) uden videre strøget i Stephanius-teksten, nemlig (under 1260) »Huius anno 6« (»6« er i H 112 fejlskrivning for Jyske Krønikes »2«), (under 1261) »Anno 3« og (under 1264) »et sequenti«, mens Stephanius til gengæld for egen regning under år 1274 har indført et »scilicet«. Iøvrigt har Stephanius begyndelsesåret 1250 i stedet for H 112's og Jyske Krønikes 1260. En morsom udvikling er sket i det første tekstafsnit, idet Jyske Krønikes »multa mala contra regnum fecerunt« i H 112 er blevet forvansket til »multa intra regnum fecerunt«, hvilket Stephanius atter har rådet bod på ved at sætte »multa damna regno intulerunt«, der jo – omend med andre ord – rammer den oprindelige mening.

¹ Jfr. Stephanius' forhold til f. eks. den yngre Næstvedårbog, Ribe-årbogen og den lundensiske ærkebispkrønike (Annales Danici, s. 19, 27; Scriptorum minores II, s. 103).

² Annales Danici, s. 196.

Redaktionen er mindre påfaldende i de to andre årbogstekster, men tekstudviklingen åbenbar. I *årbogen 1241–1410*¹ finder man under 1258 en bl. a. fra Sjællandske Krønike kendt oplysning om et slag ved »Kersterup« (Kisserup). Dette er uvist hvorfor i H 112 bl. 108 v med anden hånd i margin rettet til »Tostrup«, et navn der absolut ikke har hjemmel i nogen god kilde (jfr. nedenfor s. 430); men det har i Stephanius-teksten helt fortrængt »Kersterup«. Lidt senere i teksten har H 112's skriver ikke kunnet tyde sit forlæg, der bl. 109 r gengives i følgende form: »(Christophorus rex obiit Ripis et sepultus) & dn pditiose occisus«. I A 9 eller af Stephanius er dette tydet som »est dum proditiose occisus«; givetvis skal der læses »et dicitur proditiose occisus« (jfr. Annales Danici, s. 208 og Rørdam, Monumenta Hist. Dan. 2. r. II, s. 21). Nævnes kan også begge teksters »Gundonum«, en fejllæsning af »Bundonum« (H 112 bl. 108 v, Systema bl. 122 v). Udeladt i Stephanius-afskriften er en 9 liniers tilføjelse om Erik Glipping, H 112 bl. 111 v, og et stykke om samme bl. 115 r med overskriften: »Ex alio libro«.

Med hensyn til *årbogen 1268–1523*² vidner det om Stephanius-tekstens afhængighed af H 112, at en forkortelse for quoniam (»qn«) i H 112 bl. 115 v (under år 1268) er eftergjort i Systema bl. 126 r. I andre versioner af pågældende notits mangler ordet »quoniam« eller forkortelsen herfor (jfr. Annales Danici, s. 209 og Mon. 2. r. II, s. 23). Et andet sted er der i H 112 i stedet for »Ibi aliquot hominum milia servavere excubias, alii aliis locis« ved dittografi kommet til at stå ». . . alii locis alii locis aliis«. Fejlen går igen hos Stephanius, dog at den nu er forbedret til »alii loris, alii locis aliis«! (H 112 bl. 144 r, Systema bl. 140 r). Iøvrigt rummer Stephanius-teksten til denne årbog ikke helt få overspringelser. En overspringelse som den af H 112 bl. 117 v: »Stigotus Anderssen obiit in Hielm 1294 et Jacobus captus est, et rex misit exercitium in Hunehals« kan være foretaget bevidst (fordi dette var kendt fra andre tilsvarende kildesteder), men overspringelsen af linien i H 112 bl. 145 v: »1515 fuit terremotus magnus Sabbatho« er afgjort en skødesløshed. Sætningen er aldeles nødvendig, hvis man skal forstå det følgende, i Stephanius-afskriften medtagne »post festum Chanuti«. Et enkelt stednavn har Stephanius-teksten dog mere end H 112. Da ordet (vistnok »Salernitanensem«) i Systema ikke er tydet helt ud og står efterfulgt af prikker, skyldes navnet formodentlig en vanskelig læselig tilføjelse i mellemlæddet A 9 (Systema bl. 128 r, H 112 bl. 119 r).

¹ Script. rer. Danic. V, s. 528–31.

² Script. rer. Danic. VI, s. 219–47.

Med al respekt for Stephanius, der jo kun bærer et delvist ansvar for afskrifternes form i Systema, er det ikke vanskeligt af disse få eksempler at se, hvor principielt betydningsfuldt det er, at H 112 med hele dets indhold er undsluppet den ødelæggelse, som er blevet A 9 og mange andre håndskrifter til del. Forvanskninger, ændringer og overspringelser er alle gået over i *Scriptores rerum Danicarum*, hvor Suhm til grund for sine udgaver har lagt teksterne i J. P. v. Ludewigs *Reliquiæ manusciporum IX* (1731), der går tilbage til de her beskrevne Stephanius-tekster.

Det er om de tre årbøger nævnt, at de er sene kompilationer. Spørgsmålet om deres herkomst fører med sig hele spørgsmålet om, hvad der har udgjort forlæg for H 112. Hvorfra fik Huitfeldt denne kildesamling?

H 112 og Peder Olsen. Det er et karakteristisk træk ved H 112, at ingen af de afskrevne kilder dér foreligger i fuldstændig form. Povl Helgesens krønike mangler begyndelsen og er afkortet til slut; alle de øvrige stykker fremtræder som udtog, står tilmed i håndskriftet udtrykkeligt betegnet som sådanne. Udtogene stammer forskellige steder fra. De kan efter deres herkomst undersøges i to omtrent lige store dele, en del med rod i Peder Olsens samlinger (bl. 76v–87v, 90r–146r) og en del med blandet, i visse tilfælde usikker proveniens (s. 1–bl. 76v, 88r–89v, 146r–48v). Lettest kan den del der går tilbage til Peder Olsen fikseres.

Roskildeminoriteren nævnes i overskrifterne bl. 76v og bl. 90r, hvor der oplyses, at uddragene er gjort »ex libro isto«. Hermed kan næppe menes nogen anden bog end Peder Olsens berømte kollektanbind bevaret som AM 107 8°.¹ Antagelsen bekræftes ved en sammenligning mellem excerpterne i H 112 og teksten i AM 107. En historisk samler – den ukendte ophavsmand til forlægget for H 112 – har af Peder Olsens lille men ind-

¹ Beskrevet i *Annales Danici*, s. 203 ff; jfr. iøvrigt henvisningerne til litteraturen herom i *Hist. Tidsskr.* 11. r. V, s. 36 n. 3.

holdsrige bog udskrevet, hvad han har skønnet af værdi for sit eget private formål.

Excerpterne er taget i flæng fra de forskelligste steder i bogen og bygger snart på hovedtekst snart på tilskrifter i randen og indsatte sedler; selv enkelte af bogens overstregede passager er tydet og afskrevet.¹ Uddragene går undertiden lige over i hinanden uden nogen som helst form for markering af begyndelse eller slutning, i andre tilfælde er de af epitomator forsynede med overskrifter som »Nota de Valdemaro primo« o. lign. (jfr. ovenfor s. 403), men hyppigst er overgangen fra et sted til et andet i Peder Olsens bog dog i excerpterne markerede ved et »alibi sic« eller »in alio libro sic«. Det sidstnævnte udtryk er ganske ejendommeligt, forsåvidt som der givetvis til stadighed er tale om Peder Olsens bog. Jeg kan kun forklare det ved, at ordene udtrykker epitomators opfattelse af, at pågældende sted i sin tid af Peder Olsen er hentet fra anden kilde, en anden bog end den, hvorfra teksten til den foregående udskrift stammer. I det mindste eet tilfælde giver støtte til denne forklaring. For en udskrift fra Peder Olsens bog bl. 15vff har epitomator sat overskriften »In antiquo libro sic invenio« (H 112 bl. 85v). Denne »gamle bog« er altså stadig Peder Olsens; overskriften er utvivlsomt inspireret af en iøvrigt uvedkommende tilføjelse nederst på bl. 15v i Peder Olsens bog: »Guttormus etiam secundum antiquissimos libros erat rex.«

Af større vigtighed er problemet, hvordan det kan være gået til, at der mellem disse excerpter, som så rigtigt angives at stamme fra Peder Olsens bog, er kommet til at stå stykker som ikke findes heri, nemlig bl. 86v–87v Ringstedtavlen og bl. 93v–98v uddragene af den dansk-svenske årbog. Forholdet kan naturligvis forklares ved mangelfuld kildeangivelse: Ringstedtavlen, der jo står sidst i det første sæt excerpter lige før Göran Gylta's genealogi, skulle da ved uagtsomhed være indført uden angivelse af et skifte i forlæg, og noget lignende kunne tænkes

¹ Nedenfor det overstregede i AM 107 bl. 80r står med fremmed hånd noteret: »haec alibi inuenio non deleta«. Mon ikke en bemærkning af vor epitomator?

m.h.t. udtoget af den dansk-svenske årbog, om hvilken det i det mindste til slut hedder »Hæc ex lib. Geo. Gylth.« Og dog. Man bør ikke overse, at Peder Olsen faktisk har benyttet både Ringstedtavlen og den dansk-svenske årbog, fra hvilke han rundt om i bogen flittigt har citeret store passager.¹ Og m.h.t. Göran Gylta er det påfaldende, at den genealogi, som under hans navn gengives i H 112 bl. 88r–v, kun er en let bearbejdelse, tildels en oversættelse fra latin til dansk af det samme tekststykke, som uden kildeangivelse (men skrevet med samme tydelige hånd som uddragene af den dansk-svenske årbog) findes i AM 107 bl. 44v. Har epitomater også haft visse af Peder Olsens forlæg i hænde? Problemerne henstilles til overvejelse af den der engang påtager sig at udrede alle de tråde, der løber gennem Peder Olsens bog, herunder stadierne i bogens tilblivelse og spørgsmålet om den oprindeligt har indeholdt mere end nu bevaret.

En detaljeret gennemgang af epitomators forhold til AM 107 skal læseren blive forskånet for. Herom blot dette, at han enkelte steder har suppleret eller ændret teksten,² nu og da har indladt sig på en kort diskussion af divergerende oplysninger,³ af og til motiveret sit udvalg.⁴ Årbogskompilationerne 1241–1410 og 1268–1523 er, som også Ellen Jørgensen har iagttaget,⁵ ganske let bearbejdede excerpter fra en række fortløbende sider i Olsens bog. Og det samme gælder årbogen 1259–86, der blot er en udskrift af bogens bl. 73r–v. De i Ellen Jørgensens udgave af sidst- anførte årbog som selvstændige partier fremhævede oplysninger⁶ er for de to's vedkommende epitomators tillæg (»de quo alias« – »ubi fortassis . . . Jacobo«), alle de øvrige er simpelthen afskrifter af de små gnidrede tilføjelser, som er gjort i Peder Olsens – på Jyske Krønike hvilende – hovedtekst. Af råstoffet i AM 107

¹ Jfr. *Scriptores minores* II, s. 77, 83–86; *Annales Danici*, s. 23 med n. 7.

² F.eks. bl. 77v: »Ascerus qui obiit 1156 in Eskielso« ~ AM bl. 102r: »Atscerus [tom plads] obiit 1159.«

³ F.eks. bl. 81v: »Et sic est hoc falsum vel alterum, quia . . .«

⁴ F.eks. bl. 78v: »Hæc annotaui propter hanc causam, quia postea multa dicuntur de Petro Fynssen . . . Et sic possumus coniecturare . . .«

⁵ *Annales Danici*, s. 24, 31.

⁶ *Annales Danici*, s. 196.

har vor epitomator altså udsondret disse excerpter i årbogsform, som i H 112 går lige over i hinanden og vel mest naturligt kan regnes for to »arbejder«, eftersom kompilationen 1268–1513 i fortsættelse af kompilationen 1259–86 begynder med år 1295 og først siden har et indskud vedrørende 1268ff. Men A 9.s skriver eller snarere Stephanus opfattede dem som tre forskellige arbejder, hvorved excerpterne fra Peder Olsens bog fik den af Ludewig og Suhm publicerede form. Kun som udtryk for den endnu uidentificerede epitomators arbejde med danmarkshistorien har excerpterne i H 112 interesse. Den såkaldte årbog 1259–86 burde aldrig have været udgivet i *Annales Danici*.¹

På samme måde som ved Peder Olsens bog, ræsonnerende og let bearbejdende, synes vor epitomator at være gået til værks over for sine andre kilder; men da vi ikke kender grundforlægget for denne del af H 112, er det umuligt at kigge ham i kortene. Undersøger vi imidlertid, om disse kilder kendes tilsvarende fra andre samlinger, kommer vi ham lidt nærmere ind på livet. Det viser sig ved nærmere efterforskning, at der består en sammenhæng, en parallel om man vil, mellem denne del af H 112 og stykker i de Vedelske samlinger.

H 112 og Vedel. Anders Sørensen Vedel er uden sammenligning den historiker fra det 16. århundrede, hvis arbejdsmateriale er bedst kendt af eftertiden. Antallet af de endnu eksisterende håndskrifter, som han har skrevet eller ladet skrive løber op over

¹ Det er en hel gåde, hvordan Ellen Jørgensen har kunnet undgå at se afhængigheden af Peder Olsens bog. Hun nævner, *Annales Danici*, s. 33, at Peder Olsen »har kendt årbogen« og henviser da netop til det blad, hvorfra hele »årbogen« er afskrevet! – Parallelstederne mellem H 112 og AM 107 er følgende: 76v–77r ~ 93r, 77r–78r ~ 102r–v, 78v ~ 106r, 78v ~ 49v, 78v–81r ~ 145r–53v, 81r–85r ~ 50r–64v, 85r ~ 60 bis v, 85v–86v ~ 15v–16v, 86v–87v (Ringstedtavlen) ~ ? (derefter Göran Gylta m.v.), 90r–93v ~ 11r–12v, 93r–v ~ 25v, 93v–98v (da.-sv. årbog) ~ ?, 99r–100r ~ 69v, 100r–01v ~ 77r–v, 101v–02r ~ 77v, 102r–03r ~ 80r, 103r–06r ~ 79r–v, 106r ~ bl. f (efter bl. 9), 106v–07r ~ 81v, 107v–14r ~ 64v–67v, 114r–15r ~ 73r–v, 115r–46r ~ 73v–92r.

snesen. Hertil kommer yderligere den viden om hans håndskrifter, der kan hentes ud af en fortegnelse, som han ca. 1595 udarbejdede over sine samlinger, hans såkaldte Promus Condus, hvori man bl.a. vil kunne finde oplysninger om en række siden forsvundne håndskrifter.¹

I Promus Condus har Vedel mellem sine foliohåndskrifter anført et papirhåndskrift indeholdende to hovedstykker, som vi genkender fra H 112, »*Ex libro Henrici Vegneri(!) Malmogiensis chronologica quædam ab 1074 ad 1549*« og »*Excerpta alia quædam aliunde aff en gammel rulle som herr Claus Bilde haffde ab 1027 ad 1363.*« Håndskriftet er tabt, men alene stykkernes betegnelse røber et slægtskab med afskrifterne i H 112, ikke blot verbalt, men også derved at de foreligger som udtog og hver dækker over et tidsrum, der nøjagtigt svarer til de respektive stykkers tidsmæssige omfang i H 112.² H 112-teksten til Henrik Smiths årbog findes intet andet sted bevaret i samme form, de øvrige bevarede udtog er snart mere, snart mindre fyldige og spænder over et større tidsrum, tiden 974–1561³. En tilsvarende isoleret stilling i overleveringen indtager H 112-teksten til Essenbækårbogen (= udtoget af Klaus Billes rulle) ved at begynde med året 1027, hvor alle andre bevarede tekster begynder med 1020⁴. Parallellen med Vedel-stykkerne er derfor meget påfaldende.

Forskellige andre uddrag af Klaus Billes rulle har været kendt af såvel Vedel som Huitfeldt. Om forholdet mellem Vedels afskrift af notitserne fra rigsregistret i Add. 120 4° og Huitfeldts gengivelse i Danmarks Riges Krønike har Kristian Erslev udtalt, at Huitfeldt »nok kunne have« sine meddelelser fra Vedels afskrift.⁵ En anden mulighed er, at de er udgåede fra et fælles forlæg. Under alle omstændigheder er et slægtskab sandsynligt.

Helt sikkert er det, at samme forlæg ligger til grund for Lunde-

¹ Promus Condus er trykt i E. J. de Westphalen, *Monumenta inedita rerum Germanicarum IV* (1745), sp. 1585–96.

² Årstallet 1556, der i H 112-teksten til Smiths årbog er sat efter 1549, er senere tilføjet.

³ *Mon. I*, s. 573 ff.

⁴ *Annales Danici*, s. 144.

⁵ Kr. Erslev: *Klaus Billes rulle* (*Dan. Mag. 4. r. VI*, s. 139–47), s. 141.

årbogsteksten i henholdsvis H 112 og Vedel-håndskriftet Gl. kgl. saml. 2455 4°. I begge håndskrifter opgives årbogen at være udskrevet af en bog ejet af Stig Pors, men ingen af teksterne går, som Ellen Jørgensen har påpeget, umiddelbart tilbage til denne bog, de er afskrifter af *eet og samme uddrag* af Stig Pors' bog. Begge afskrifter har fra dette uddrag overtaget en karakteristisk udtalelse af epitomator, åbenbart en historisk samler, der inden overspringelsen af et større stykke har bemærket: »Jam multa hic dicebantur de Absalone et Valdemaro, quae alias habui in aliis libris . . .«¹

Afskriften af uddraget af Stig Pors' bog står i Vedels håndskriftsfortegnelse opført som stykke nr. 21 i en omfangsrig samlingsmappe. Som stykke nr. 22 anfører Vedel dernæst Peder Iversens årbog.² Dette stykke eller en afskrift heraf er bevaret som et selvstændigt læg i et tredje Vedel-håndskrift, Additamenta 114 4°, hvor overskriften bl. 48 lyder »Ex libro M. Petri Jarij vel Jarøensis«. Der er følgelig, ligesom ved afskriften af Iversens årbog i H 112, tale om et udtog. En sammenligning de to tekster imellem godtgør, at udtogene er ens, teksterne hinanden nærstående, men dog indbyrdes uafhængige, akkurat det samme forhold som gjorde sig gældende for teksterne til Lunde-årbogen. Den tilgrundliggende tekst har øjensynlig rummet forskellige svært forståelige forkortelser, som afskriverne har kunnet tyde på hver sin måde, hvorved mange varianter er fremkommet.³ Een afgørende forskel er der dog. H 112 fortsætter et stykke ud over, hvor Vedels afskrift hører op. Forklaringen skal søges i H 112.s overskrift: ». . . post alia, quæ alias habeo«, altså i at årbogen er øget med et andetstedsfra hentet tillæg. Men et

¹ Annales Danici, s. 11, 89. Ellen Jørgensen mener, at en del af årbogsteksten i GKS 2455 4° er skrevet med Svanings hånd. En sammenligning med Rostgård 42 4° (jfr. skriftprøven i Vidensk. Selsk. Skr., 5.r., hist. og philosoph. afd. 4. bd. IX (1873), tavle III) har ikke overbevist mig herom.

² Westphalen a. st. sp. 1590.

³ Rørdam meddeler i sin udgave i Mon. I, s. 267 ff kun en brøkdæl af varianterne og mange er da også blot slemme afskriverfejl. I det fælles forlæg må notitserne for 1266 og 1274 have stået lost tilføjet, da de i håndskrifterne har fået en forskellig placering.

sådan tillæg har Vedel oprindeligt også haft! I hans håndskriftsfortegnelse nævnes umiddelbart efter Peder Iversens årbog som samlingsmappens 23. stykke: »Adjuncta quædam de archiepiscopis Lundensibus.« Betegnelsen må siges at være dækkende for en fortsættelse svarende til den i H 112. Fortsættelsen begynder med overskriften »De hoc Birgero habes plura post« og rummer forskelligt om Birger og hans efterfølgere m. v. (Rørdams udgave, s. 276 ff).

Endelig følger sidst i H 112, efter de tre Peder Olsen-årbøger og nogle linier om ærkebiskop Uffe, to udtog af kilder hjemmehørende i Lund. Under overskriften »Extat litera in registro capituli cuius initium tale est« bringes korte uddrag af breve i Lundebogen, og under overskriften »Ex libro capituli Lundensis« uddrag af kapitlets gavebog, – formentlig det ældste vidnesbyrd om en historikers arbejde med disse kilder. De selvsamme udskrifter er det lykkedes at finde i det tidligere nævnte Vedelhåndskrift Gl. kgl. saml. 2455 4° bl. 56–57, d. v. s. i slutningen af det læg, hvori Lundeårbogen står afskrevet. Den sidste del af udskriften, et helt blad, mangler ganske vist, men en nærmere eftersøgning bringer det for dagen som bl. 47 i Add. 114, hvor det ved en eller anden uagtsomhed er sat ind. Atter her må vi regne med teksternes indbyrdes uafhængighed. Efter omtale af et brev udstedt af kong Oluf i 1383 findes i H 112 følgende bemærkning: »et superius anno 1385. Ergo vixit tot annos in regimine.« I Vedelafskriften er rækkefølgen imidlertid denne: »Ergo vixit tot annos in regimine et superius anno 1385.« Man må formode, at »et superius anno 1385« i forlægget har været løst tilføjet, hvorved de to forskellige redaktioner er fremkommet. Det oprindelige indvisningstegn, et lille krydsmærke, er sluppet med ind i Vedelafskriften.¹

Enkelte træk tegner sig nu tydeligt. Den del af H 112, som ikke går tilbage til Peder Olsens samlinger og Göran Gyltas bog, er med undtagelse af Povl Helgesens krønike stykke for stykke

¹ H 112 bl. 147 v; Gl. kgl. saml. 2455 bl. 57 v. Blandt afvigelserne mærkes desuden: »Der for *tilstede* paffuen, at Lunde Domkircke skulle da icke høgre werit set oc taxerit« (Add. 114), »Der for *formindskede* paffuen *denn summam*, at Lunde Domkircke skulle da icke . . .« (H 112).

fundet i en tilsvarende form i de Vedelske samlinger¹. Alle stykkerne er efter form og indhold uddrag af større kildeskrifter, og i de tilfælde, hvor en tekstsammenligning mellem H 112 og bevaret Vedel-materiale har været mulig, viser det sig, at den ene gruppe ikke er afskrevet fra den anden, men at slægtskabet beror på et fælles forlæg. Dette eller disse forlæg ses endvidere at have været affattet af en historisk samler, som har givet sine uddrag overskrifter, begrundet foretagne overspringelser og henvist til kilder, som han havde »andetstedsfra i andre bøger«, øjensynlig den samme som har været virksom ved excerperingen af Peder Olsens bog. Han udleverer intet sted sin navn. Vi må selv prøve at identificere ham.

H 112 og ? Påvisningen af, at Huitfeldt og Vedel hver for sig ejede excerpterne i indbyrdes uafhængige afskrifter, fører med sig som konsekvens, at disse to historikere kan lades ude af betragtning ved eftersøgningen af den ukendte samler. Dette bekræftes af et andet holdepunkt, den tidligere citerede overskrift i H 112 bl. 76v: »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accepi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense.« Udtalelsen er værdifuld. For det første fastslås derved, at excerpterne ikke er gjort af Peder Olsen selv (hvad der jo ellers nok var tænkeligt); en anden har lånt bogen af ham. Dernæst bekræftes det indirekte, at denne anden ikke kan være Huitfeldt, idet Huitfeldt ved Peder Olsens død ca. 1570 var en ung mand på 23–24 år, der kun lige netop var vendt hjem fra sin udenlandsrejse og endnu ikke nærede planer om et historisk forfatterskab. Og endelig passer ordene meget dårligt på Vedel, for selv om denne jo ganske vist nok fik Peder Olsens bog i hænde, så var det ifølge hans egenhændige påtegning bag i bogen: som en gave og personlig erindring, modtaget da Peder Olsen lå på sit yderste². Udtrykket »accepi mutuo« (fik til låns) ville Vedel derfor næppe have betjent sig af.

¹ P. Helgesens kronike er ikke i overleveringen kendetegnet ved nogen karakteristisk titel, hvad der formentlig er grunden til, at den ikke kan eftervises i fortegnelserne over Vedels eller de andre historiograferes samlinger.

² H. F. Rørdam: *Historieskrivningen*, s. 47; *Annales Danici*, s. 203.

En tidsmæssig placering af excerpterne skal forsøges. Terminus ante quem er med Peder Olsens død sat til ca. 1570. På den anden side stammer ifølge Ellen Jørgensen yngste indførsel i kollektanbindet fra 1546, hvormed vi har en, omend ikke helt sikker, terminus post quem.¹ Førend ca. 1550–52 har Göran Gylta's bog næppe været tilgængelig, men en sikker placering af denne er vist iøvrigt umulig². Med hensyn til Lundeårbogsudskriften mærkes, at den opgives at stamme fra en bog »quem habet Stigotus Pors.« Nutidsformen angiver, at Stig Pors ved afskrivningen var i live, altså at den blev foretaget før hans død i 1556. Lidt senere er da Klaus Billes rulle kommet til vor samlers kundskab, hvis man ellers tør lægge vægt på, at den »hørde« Klaus Bille til – Klaus Bille døde i 1558 –, mens udtoget af Henrik Smiths årbog tidligst kan være gjort i året 1557, da der i teksten findes henvisninger til Johannes Petersens Holstenske krønike og Michael Beuthers Calendarium historicum, som begge udkom i dette år. Udtoget af Peder Iversens bog lader sig vel ikke tidsfæste, men titlen magister foran hans navn viser i det mindste, at hans identitet har stået epitomator klar. Peder Iversen døde 1562.

Nogen sikker konklusion om excerpternes tilblivelsestid kan på dette grundlag ikke drages. Det er muligt, at de er blevet til over en lang årrække, men de kan også alle – hvad der forekommer nok så sandsynligt – hidrøre fra det forholdsvis korte tidsrum: tiden omkring 1556–58.

Vor samler skriver, som sagt, ikke bare af, men udvælger hvad han har brug for, da han i forvejen har kendskab til adskillige andre kildesteder. Hans arbejde er stort anlagt og spænder over det meste af Danmarkshistorien. Man får det bestemte indtryk, at han arbejder efter en større plan. Foruden Peder Olsen kender jeg i tiden ca. 1550–60, for den sags skyld gerne

¹ Ellen Jørgensen: Historieforskning etc. indtil år 1800, s. 83 n. 2; AM 107 bl. 7r.

² Den tyske oversættelse af Olaus Petri's krønike, som bogen måske har forbindelse med, afsluttedes i Wittenberg 1550; i 1552 vendte Gylta hjem til Sverige, se Ellen Jørgensen a. a., s. 89 n. 3 og Svenska Män och Kvinnor.

1540–70, kun een historiker, om hvem der kan være tale: Hans Svaning!

H 112 og Svaning. Svaning havde et ualmindeligt godt kendskab til Peder Olsens stof, og på ingen passer ordene »*accepi mutuo*« bedre end på ham. Det er ganske evident, at han har kendt kollektanbindet, hvilket man kan overbevise sig om ved at læse randnoterne til det bevarede danske krønikefragment 1241–82, hvori han henstiller nogle problemer til undersøgelse i »*librum Petri Roschildensis*« eller »den bog Petri minoritani Roschildensis« – utvivlsomt »*libro isto*«, AM 107 8°. ¹ Det ligger uden for rammerne af denne undersøgelse at redegøre for Svanings hele benyttelse af stykkerne i H 112, – en opgave som overlades til fremtidige Svaningkommentatorer – men jeg skal i al korthed på basis af Erslevs udgave af krønikefragmentet meddele nogle slående iagttagelser.

Det danske krønikefragment, så lidt omfangsrigt det end er, viser Svaning som kender af et meget stort kildemateriale. Han gør udstrakt brug af Peder Olsens stof, kollektanbindet, »*Danorum gesta*« og (ifølge Erslev) kompilationerne 1241–1410 og 1259–86; desuden er påviseligt både Lundeårbogen og Essenbækårbogen hans kilder. ² Enkelte ejendommeligheder knyttet til hans benyttelse af »årbogen« 1241–1410 og Essenbækårbogen røber en forbindelse med H 112-excerpterne.

I H 112 bl. 108v er i teksten til årbogen 1241–1410 ved år 1258 et velafhjemlet »Kersterup« i margin rettet til »Tostrup« (jfr. ovenfor s. 420). I det eneste eksisterende eksemplar af Svanings danske fragment, Gl. kgl. saml. 2441 4° (en afskrift tilhørende Vedel), har afskriveren i margin bl. 26v skrevet:

¹ Svaning-Huitfeldt. Svanings Danmarkskronike 1241–1282 . . . udgivet ved Kr. Erslev (1928), s. 103, 109, jfr. s. VIII.

² Svaning-Huitfeldt passim; jfr. Rørdam: *Historieskrivningen etc.*, s. 98 og C. O. Bøggild-Andersen i *Hist. Tidskr.* 11. r. V, s. 73 ff. – Det er en væsentlig svaghed ved Erslevs udgave af Svaning-Huitfeldt, at han – trods erkendelse af Svanings kendskab til AM 107 – ikke har inddraget dette håndskrift som tekstkilde, men alene henviser til de trykte uddrag.

»Eodem anno fuit bellum Testrup inter regem et rusticos.«¹ Bemærkningen må have stået i forlægget, altså have været en tilføjelse i Svanings manuskript. Det samme må antages at have været tilfældet med rettelsen i H 112. Svaning er kilden til denne tvivlsomme efterretning som fra H 112 via A 9 og Stephanius er gået over i den sene overlevering.²

En anden forbindelse mellem H 112 og krønikefragmentet kan læses ud af Svanings brug af Essenbækårbogen. To steder har Svaning nemlig benyttet denne årbog i en tekstform, som kun findes overleveret i H 112. Det ene gælder meddelelsen under 1253 om et slag mellem danskere og tyskere, ifølge H 112-teksten ved Skanør, ifølge to andre tekster ved Slesvig, mens en fjerde bevaret helt har oversprunget notitsen. Svaning har Skanør.³ Det andet gælder Essenbækårbogens oplysning om Børglumbispens Elavs drab ved år 1266. Under dette (nota bene: urigtige) år omtales drabet alene i H 112-teksten, idet alle de øvrige bevarede tekster udelader meddelelsen, der vel er en senere interpolation. Men den har sat sig spor hos Svaning!⁴

Så tidligt som fra 1540'erne findes der vidnesbyrd om Svanings historiske interesse. Fra først i 1540'erne kendes en anbefaling af ham som historiker fra Melanchton,⁵ og i 1548, da han fulgte med prins Frederik til hyldingen i Norge, opfordrede han Laurents Hanssøn til at gøre de norske kongesagaer tilgængelige ved at oversætte dem til nutidssproget.⁶ I denne rejse deltog bl.a. *Klaus Bille*. Fra ca. 1552, da han forlod stillingen som lærer for Frederik II, helligede han sig arbejdet med at skrive en Danmarkshistorie tilskyndet dertil af Johan Friis. Han tog da fast bopæl i Ribe, hvor dekanatet siden 1547 havde været hans. I årene 1546–60 var han tillige forlenet med et kannikedømme i Roskilde, byen, hvori *Peder Olsen* færdedes og

¹ Svaning-Huitfeldt, s. 78.

² Jfr. Suhms opregning af kildestederne i *Historie af Danmark X*, s. 356.

³ *Annales Danici*, s. 147; Svaning-Huitfeldt, s. 68.

⁴ *Annales Danici*, s. 147; Svaning-Huitfeldt, s. 116–17.

⁵ Ellen Jørgensen: *Historieforskning*, s. 221.

⁶ Rørdam, *Historieskrivningen*, s. 70f.

Stig Pors var ærkedegn. Ligeledes nød han godt af et vistnok livsvarigt præbende i Lund. I et brev dateret Lund den 8. sept. 1547 tilstår han, at mester *Peder Iversen*, kannik i Lund, har gjort ham regnskab for den tid, han har været hans prokurator i kapitlet¹. Svaning ejede allerede ved midten af 1550'erne betydelige samlinger til sin Danmarkshistorie, hvad der fremgår af kongebrevet 19. dec. 1555, hvori han bedes møde i København og vise dem frem; thi »huor mand lader forfare udj closterne eller andenstedz ephther exemplaria, tha sige the, atj tilforne haffuer anammit thennom.«² Om en aflevering er der ikke tale denne gang. Først i febr. 1579 fik Svaning befaling til at aflevere sine arbejder og materialer til Niels Kaas for at denne med andre kunne dømme, om der var noget som var værd at lade trykke³. Samlingernes videre skæbne er kun delvis kendt, men det meste er sikkert via de senere historikere havnet i universitetsbiblioteket og siden brændt.

Så meget vides dog, at både Vedel og Huitfeldt har haft adgang til Svanings samlinger. De få eksisterende originale Svaning-manuskripter, Gl. kgl. saml. 2444 4° og Rostgård 42 4°, må være blevet unddraget afleveringen, for de har begge tilhørt Vedel⁴, og Vedel ejede endvidere i afskrift såvel det danske krønikefragment som Svanings skrift om syv-årskrigen⁵. Da han i 1595 nødtvungent afleverede dele af sin samling til Niels Krag, erklærede han imidlertid om de to sidstnævnte skrifter, at de »findis iblant M. Hansis documenter«, altså en særlig gruppe, som han fralagde sig ethvert ansvar for.⁶ En antydning af hvor de befandt sig giver han i et brev samme år til Valdemar Parsberg. Det hedder her, hvor han søger at bagatellisere omfanget af sin

¹ H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets historie I* (1869), s. 569, jfr. s. 700.

² Smst., IV, s. 126.

³ Kanc. brevb. 1576–1579 (1900), s. 577.

⁴ Det ses af det karakteristiske pergamentomslag, jfr. *Annales Danici*, s. 29–30.

⁵ Svaning-Huitfeldt, s. VII; Mon. II, s. 120.

⁶ S. Birket Smith: *Om Kjøbenhavns universitetsbibliothek før 1728*, s. 109.

samling, at han har modtaget stof af Huitfeldt ligesom han til gengæld har meddelt Huitfeldt dokumenter af sin samling, »saa ieg tencker vel, at den danemand D. Niels Krag haffuer dennem bekommen aff hannem *mel salig M. Hans Svanings historier.*«¹ Med andre ord synes Svanings indleverede materiale i tiden inden Niels Krag's udnævnelse til historiograf at have befundet sig hos Huitfeldt. Utvivlsomt måtte Huitfeldt i 1594 eller 1595 udlevere det til Krag, men han havde forinden sikret sig afskrifter af det han kunne bruge, hvilket bl.a. ses af de forskellige Svaningstykker der står opført i listen over de afleverede dele af hans samling.²

En sådan afskrift udgjorde også det bind der i afleveringslisten benævnes »Literæ et contractus varij cum alijs documentis«, thi det er senere oplyst herom, at »in frontispicio libri extat, qvod Arnoldus Hvitfeld ex Iohannis Svaningii vetusto codice hunc librum describendum curavit.«³ Og atter en sådan afskrift var H 112. Vedels ord om samarbejdet med Huitfeldt giver os nu en mulig forklaring på, at også han foruden enkelte arvede originalmanuskripter ejede afskrifter, der kan føres tilbage til Svanings materiale. Vedel har på et eller andet tidspunkt ved Huitfeldts, muligvis også ved Niels Kaas' mellemkomst haft lejlighed til selv at afskrive, hvad han ønskede fra Svanings håndskrifter, deriblandt det excerpthåndskrift der har udgjort forlægget for H 112. Således er hans og Huitfeldts udtog nært beslægtede, eftersom deres kilde er fælles, men indbyrdes uafhængige. På samme vis forholder det sikkert med det danske krønikefragment, om hvilket Erslev har påvist, at Huitfeldt har brugt en anden og mere pålidelig afskrift end den nu kendte fra Vedels samling. I dette som i forrige tilfælde har Huitfeldt og Vedel kunnet arbejde med hver sin afskrift af Svanings eksemplar.

¹ C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel, s. 201; udhævelsen er min.

² Birket Smith a. a., s. 130-31 under ω , B, Γ , Δ , Q, muligvis også under G; desuden det i næste note angivne stykke.

³ Birket Smith a. a., s. 130 under μ , og s. 154 under nr. 76.

Hvorfor Niels Krag, da han ca. 1595 henvendte sig til Huitfeldt angående Svanings efterladenskaber, ikke fik udleveret selve forlægget for H 112, men måtte tage afskrifter af afskriften, kan undre. Svanings store latinske fremstilling fik han jo udleveret.¹ Måske var håndskriftet bortkommet efter en af afskrivningerne. Hverken i fortegnelsen over Huitfeldts eller Krags samling lader forlægget for H 112 sig eftervise.

Vor historie er da denne. En dansk historiker har lidt efter midten af det 16. århundrede foretaget en stofindsamling, hvorunder han havde adgang til at excerpere forskellige samleres, Peder Olsens, Peder Iversens og Henrik Smiths bearbejdelser foruden enkelte ældre håndskrifter i andres besiddelse. Historikeren kan med stor sandsynlighed udpeges som Hans Svaning, om hvis indsamlingsvirksomhed og hele arbejdsmåde H 112 derfor afgiver et vigtigt vidnesbyrd. Det af Svaning samlede og redigerede materiale har siden været tilgængeligt for Anders Sørensen Vedel og Arild Huitfeldt, der hver for sig har ladet udskrifter tage deraf. Svanings eget excerpthåndskrift er tabt, ligeledes flere af Vedels udskrifter, men Huitfeldts afskrifter er bevarede som H 112, hvis tilblivelse kan dateres til ca. 1580–95, d.v.s. det tidsrum hvori ansvaret for Svanings håndskrifter lå hos Niels Kaas eller andre regeringsemedsmænd. Disse håndskrifter udleveredes i 1594 eller 1595 til Niels Krag, som tillige fik tilladelse til at afskrive H 112 og andre – fortrinsvis fra Svaning stammende? – håndskrifter, bl.a. Sjællandske krønike, i Huitfeldts bibliotek. Krags udskrifter af H 112 m.v. samledes i det senere i universitetsbiblioteket opbevarede bind A 9, enkelte i bindet A 10, men inden A 9 gik til grunde ved branden, blev det registreret og til dels afskrevet af Stephanus, og på hans let redigerede udskrifter hviler nogle af teksterne i *Scriptores rerum Danicarum* (jfr. stemma-oversigten nedenfor). Først i slutningen af forrige århundrede blev H 112 opdaget af H. F. Rørdam og dermed inddraget i tekstudgivelserne, dog har en enkelt Stepha-

¹ Den synes i afleveringslisten for Krag endda at findes i to eksemplarer, Birket Smith a. a., s. 116. l. 5 f. n. og 119, l. 3.

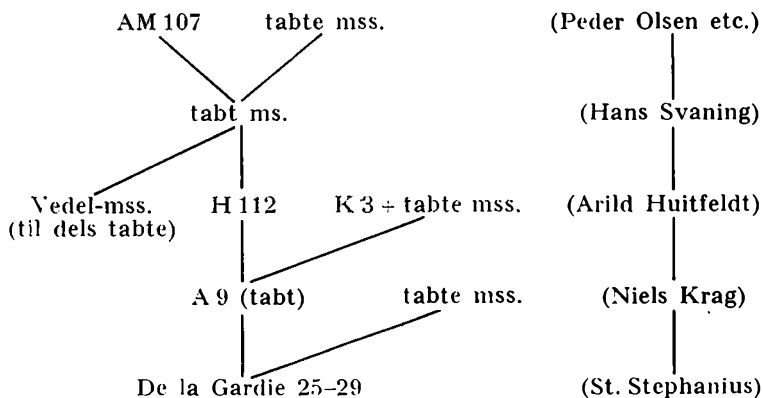
nius-afskrift endnu af *Annales Danici*s udgiver været tillagt værdi, skønt den i sidste instans er en udskrift af Peder Olsens kollektanbind – et skoleeksempel på hvordan en lang skriftlig overlevering kan gøre en simpel udskrift af kendte kilder interessant og »selvstændig«.

Hvad Suhm udgav i *Scriptores rerum Danicarum* og Ellen Jørgensen i *Annales Danici* var med andre ord afskrifter af *Stephanius*, der havde afskrevet dem fra *Niels Krag*, der havde afskrevet dem fra *Huitfeldt*, der havde afskrevet dem fra *Svaning*, der havde afskrevet dem fra *Peder Olsen*, der havde afskrevet det fra . . .

Historikerne er et flittigt folkefærd.

Tillæg

Stemma

Zusammenfassung

Obwohl ein nicht geringer Teil von der Überlieferung der mittelalterlichen dänischen Jahrbücher und Chroniken durch die Historiker und Sammler des 16. Jahrhunderts geht, ist diese Überlieferung nicht grösseren sammelnden kritischen Untersuchungen

unterworfen worden. Es fehlt sowohl an monographischen Behandlungen der ganzen Stellung der einzelnen Historiker in der Traditionsmasse als auch an einer kritischen Schätzung der wertvollen Verzeichnisse über die Ablieferungen der Handschriften der Historiker an die alte, im Jahre 1728 abgebrannte Universitätsbibliothek in Kopenhagen. In dem gegenwärtigen Artikel hat der Verfasser, um Klarheit über einen charakteristischen Entwicklungsgang zu bringen, eine wichtige Handschrift, H 112 in der Universitätsbibliothek in Uppsala, gewählt, die Texte zu *Annales Lundenses*, *Annales Essenbecenses* und der kurzen Dänemarksgeschichte Povl Helgesens ausser Exzerpten aus verschiedenen Chroniken des 16. Jahrhunderts enthält, und diese von einem primär überlieferungshistorischen und historiographischen Gesichtspunkt aus untersucht.

Über die Provenienz der H 112 haben divergierende Meinungen geherrscht. Es wird nachgewiesen, dass die Handschrift etwa 1580–95 geschrieben worden ist, und dass es der berühmte dänische Historiker Arild Huitfeldt ist, der eine Schicht von vier Schreibern eine jetzt verloren gegangene Vorlage zum Gebrauch für seine Arbeit mit der Dänemarksgeschichte, die er in 9 Bänden 1595–1603 publizierte, hat abschreiben lassen.

Die meisten von den Handschriften Huitfeldts wurden nach seinem Tod an die Universitätsbibliothek abgeliefert und wurden dadurch zugänglich für die Historiker des 17. Jahrhunderts, ehe sie mit der Bibliothek im Jahre 1728 zugrunde gingen. H 112 wurde aber, ungewiss weshalb, nicht abgeliefert. Sie war lange Zeit hindurch der späteren Forschung unbekannt, bis der dänische Historiker H. F. Rørdam etwa 1870 in der Universitätsbibliothek in Uppsala darauf aufmerksam wurde, wohin sie via Danzig und Stockholm durch die Donation Stiernelds gekommen war.

Trotzdem kam H 112 indirekt anderen Historikern als Huitfeldt zugute. Eine Reihe Abschriften in Codex De la Gardie 25–29 (in der Universitätsbibliothek in Uppsala), die etwa 1643 von dem Historiker Stephanus Stephanus genommen sind und in gewissen Fällen durch weitere Zwischenglieder die Grundlage der Texte in Jakob Langebeks und P. F. Suhms monumentaler Quellenausgabe *Scriptores rerum Danicarum* (1772–1834) gebildet haben, zeigen sich bei näherer Untersuchung zu H 112 zurückgeführt werden zu können. Der Verfasser dokumentiert u. a. mit Hilfe der Registrate des Stephanus über die Handschriften, die er in den 1640-ern von der Universitätsbibliothek lieh, seiner sogenannten »Designatio variorum documentorum et antiquitatum«, wie dieses dadurch erklärt werden soll, dass der Reichshistoriograph Niels

Krag einmal in der Zeit zwischen 1594 und 1602 Gelegenheit hatte, in der Bibliothek Huitfeldts H 112 und andere Handschriften abzuschreiben, darunter auch einen jetzt in K 3 in Kungliga Biblioteket in Stockholm aufbewahrten Text von »Själlandske Krönike«. Krag's Abschriften wurden in der Universitätsbibliothek in Band »A 9« gesammelt, der, bevor er zugrunde ging, die Vorlage für die obenerwähnten Abschriften des Stephanius ausmachte.

Die Konsequenz hiervon ist, dass alle Stephanius-Abschriften, insofern sie via A 9 auf H 112 oder K 3 zurückgehen, als Textquellen zu verwerfen sind.

Im letzten Teil des Artikels wird danach die Frage über die Vorlage für H 112 untersucht. Es wird nachgewiesen, dass ein Teil des Inhalts via ein Zwischenglied zu den Sammlungen des Historikers Peder Olsen zurückgeführt werden kann, und zwar zu Peder Olsens noch bewahrtem Sammlungsband in der Arnsmagnänske Sammlung in Kopenhagen, AM 107 8°, der sich von der Zeit vor der Mitte des 16. Jahrhunderts datiert. Unter den Exzerpten, die in H 112 aus AM 107 herrühren, gibt es einige Notizen, die nach der Abschrift des Stephanius von Ellen Jörgensen in *Annales Danici* unter dem Namen »Annales 1259–1286« herausgegeben sind. Diesen Notizen kann man indessen überhaupt keinen selbständigen Wert beilegen.

Andere Teile von dem Inhalt in H 112 sind in entsprechender Form unter den Handschriften zu finden, die dem mit Krag und Huitfeldt gleichzeitigen Historiker Anders Sörensen Vedel (1542–1616) gehörten. Diejenigen von den betreffenden Vedel-Abschriften, die bewahrt sind, zeigen, dass Vedel ebenso wie Huitfeldt (H 112) eine jetzt verloren gegangene Vorlage benutzt hat, die im allgemeinen als eine Sammlung leicht redigierter Quellenauszüge, angelegt von einem historischen Sammler einmal in den 1550–Jahren, bestimmt werden kann. Dieser Sammler, der wie angeführt Zutritt zu den Sammlungen des Peder Olsen gehabt hat, kann ferner von verschiedenen Kriterien aus mit grosser Wahrscheinlichkeit als Hans Svaning (etwa 1500–84) bezeichnet werden, der gerade damals von dem König unterstützt an einer Dänemarksgeschichte arbeitete. Svaning wurde 1579 gezwungen, seine Handschriften an die dänische Regierung abzuliefern, und diese müssen später Huitfeldt und Vedel zur Verfügung gestellt worden sein.

H 112 wie gewisse Teile von Vedels Handschriften sind als Abschriften von Teilen des Arbeitsmaterials Svanings zu betrachten.

Småstykker

1.

Corfitz Ulfeldt og hans børn i Basel

Af

Finn Friis

Gennem tre hundrede år har pamfletskrivere og historikere, romanforfattere og videnskabsmænd skildret Corfitz Ulfeldt og hans hustru Leonora Christina og bedømt deres liv og handlinger på meget forskellig måde. Litteraturen er så righoldig, at der vel kræves en vis dristighed til at forøge den yderligere.

Når nærværende forfatter har interesseret sig for Corfitz Ulfeldts og hans børns ophold i Basel, er det ikke som sagkyndig i det syttende århundredes historie eller som specialist i Ulfeldt-slægtens forhold. Det er som led i en række studier over dansk-schweiziske forbindelser, at jeg har fæstet mig ved, at Corfitz Ulfeldt tilbragte sine sidste dage i Basel og at hans børn efter faderens død bevarede en vis tilknytning til den lille schweiziske republik.

Denne kendsgerning har ganske vist i tre hundrede år været kendt både gennem den ulfeldtske korrespondance og gennem de meddelelser, som den danske regering i sin tid modtog fra agenter i udlandet. Mange af disse akter findes i Rigsarkivet eller Det kongelige Bibliotek, og en del af dem er tidligere blevet offentliggjort på originalsproget eller i oversættelse. Men ingen af Ulfeldtforskerne synes at have foretaget undersøgelser i Basel eller at have sat sig i forbindelse med biblioteker eller arkiver der på stedet. Louis Bobé skrev således i 1940¹: »Krigen har hindret

¹ Personalthist. Tidsskr. 11. r. I, s. 37.

mig i at indhente mulige oplysninger fra Stadsarkivet i Basel, som Birket-Smith ikke har rådspurgt«; men dette spor er heller ikke senere blevet fulgt. Jeg har derfor søgt at udfylde denne lakune under to besøg i Basel, hvor personalet i Universitetsbiblioteket og i Statsarkivet ydede mig megen hjælp.

– Efter halvandet års fangenskab på Hammershus lykkedes det i december 1661 Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina at slippe fri, men løsladelsen var betinget af, at de gav afkald på deres rettigheder og på en væsentlig del af deres store besiddelser. Endvidere var forudsætningen, at Corfitz Ulfeldt skulle holde sig i ro på Ellensborg på Fyn.

Allerede i foråret 1662 bad han dog kongen om tilladelse til at rejse udenlands i seks måneder for sit helbreds skyld, og dette blev allernådigst bevilliget, hvad der vel egentlig på baggrund af tidligere erfaringer var ret generøst. Der var blevet talt om en badetur – »en Reise til Suurbrøndene og de varme Bade« (i Aachen?), men Corfitz Ulfeldt rejste slet ikke til noget badested. Efter et kortere ophold i Amsterdam slog ægtefællerne med børn og tjenerskab – ialt 15 personer – sig ned i Brügge, hvor de havde venner, som senere på forskellig måde ydede dem bistand.

Den ærgerrige og urolige mand kunne dog ikke nøjes med at være rekonvalescent eller lediggænger. Dels forelagde han under en rejse til Paris kong Ludvig den Fjortende forskellige mærkelige projekter, dels korresponderede han med den svenske konge for at opnå forsoning og tilbagegivelse af de godser, som i 1660 var blevet konfiskeret i Sverige. Endelig vendte Corfitz Ulfeldt sig i en tredje retning og fik tilkaldt en repræsentant for Kurfyrsten af Brandenburg, idet han lod forstå, at han havde meget vigtige sager at betro kurfyrsten. Overfor en højtstående mellemmand, generalmajor Alexander von Spaen, gjorde den forhenværende rigshofmester i december 1662 gældende, at hvis Kurfyrsten ønskede at vinde den danske krone, kunne han regne med aktiv støtte både hos Ulfeldt og i mange indflydelsesrige kredse i Danmark, hvor der herskede stor misfornøjelse med den nuværende konge.

Kurfyrsten indlod sig ikke på denne meget løst underbyggede

og fantastiske plan. Derimod underrettede han – men først nogle måneder senere – Frederik den Tredje om Ulfeldts henvendelse. Nu blev der slået almindelig alarm i Danmark. Det lykkedes dog ikke at opspore nogle »medskyldige«, og det er måske tvivlsomt, om der faktisk fandtes nogen person med indflydelse, der kan have givet Ulfeldt rimelig grund til at regne med støtte til et kup.

Den 24. juli 1663 blev Corfitz Ulfeldt – der stadig sad i Brügge – efter en i største hast gennemført proces degraderet fra sin stand og værdighed og dømt til døden som landsforræder. Eksekutionen skulle ske med al tænkelig grusomhed. Alt gods, der tilhørte ham og hans børn skulle konfiskeres, og børnene måtte aldrig komme til Danmark igen.

Der var dog et *men* ved den hurtige og radikale domfældelse: Ulfeldt var jo ikke i Danmark, og hvordan skulle man få fat på ham? Den 4. august blev der udlovet en belønning på 20.000 rigsdaler til den eller dem, der bragte landsforræderen levende til København. Den, der kunne bevise, at han havde dræbt Ulfeldt skulle have udbetalt 10.000 rigsdaler.

Allerede inden dommen blev forkyndt, var familien i Brügge imidlertid blevet ramt af en anden ulykke. Leonora Christina drog i forsommeren til England, hvor hun ville prøve på at få tilbagebetalt en større sum penge, som kong Karl den Anden havde laant, men resultatet var, at Leonora den 9. juli blev overgivet til danske udsendinge, som førte hende til Danmark. Dette blev indledningen til 22 års fangenskab i Blåtårn. Corfitz Ulfeldt, som ivrigt havde opmuntret sin hustru til Englandsrejsen, ventede en tid forgæves på hende i Brügge, men han så hende aldrig mere.

Både før og efter at dommen var faldet sendte Frederik den Tredje breve til statsoverhovederne rundt i Europa, bad dem om hjælp til at få fat på landsforræderen og appellerede til deres solidaritetsfølelse: Forbrydelser som dem Ulfeldt havde begået, måtte alle fyrster være fælles om at bekæmpe.

I Rigsarkivet opbevares en række imødekommende svar på den danske konges henvendelse – bl.a. fra Regensburg og Wien, Anhalt, Darmstadt, Heidelberg, Thüringen, Braunschweig,

Oldenburg og Osnabrück.¹ Ludvig den Fjortendes svarskrivelse af 28. september, som er underskrevet »Deres gode broder, fætter, allierede og forbundsfælle Louis« indeholder et i overstrømmende vendinger affattet løfte til Frederik den Tredje om, at den franske konge vil gøre alt, hvad der står i hans magt for at yde bistand. Samtlige »guvernører« i Frankrigs provinser og stæder vil få pålæg om at efterspore Ulfeldts person, pågribe ham, hvis han findes og sætte ham under omhyggelig bevogtning, hvorefter forræderen eventuelt skal blive overgivet i danske udsendinges hænder. Skønt kong Ludvig selv erklærede, at han havde vanskeligt ved at tro, at Ulfeldt »skulle være så uklog i vore lande at søge et asyl, som han kan være sikker på ikke at finde«, blev hele det store statsapparat nu sat i bevægelse. I et samtidigt dokument² kan man se, hvorledes dette skete: 7 fogeder (baillifs) blev underrettet og gav ordrerne videre til 45 »lieutenants«, som atter henvendte sig til 183 underordnede »vicomtes«. Disse instruerede gennem deres »sergeants« de 4800 kirkesogne. Selv om en tilsvarende strøm af indberetninger er flydt tilbage til Paris, har indholdet dog formentlig været helt negativt.

Nederlandene med Brügge hørte den gang til den spanske konges vidtstrakte rige, og der gik bud fra København til Madrid. Men allerede den 22. juli sendtes der også skrivelser med anmodning om at yde bistand til at pågribe den landflygtige dansker både til Statholderen i Bruxelles og til magistraten i Brügge. De lokale myndigheder i den by, hvor Ulfeldt havde slaaet sig ned, var altså på dette tidspunkt fuldt vidende om, hvad der var i gære, men ønskede inden den foretog sig noget, fuld dækning fra de højere instanser. Corfitz Ulfeldt fik da gennem venner og velyndere hurtig underretning om alt dette og kunne træffe sine forholdsregler.

Samtidig (sidst i juli) gav Frederik den Tredje en særlig udsending, Generaladjutant Mikkell Skov, instruktion om at

¹ RA. Varia 34: Skrivelser til Fyrster om Ulfeldts arrest.

² Se Moldenhaver: Hannibal Sehesteds første Ambassade i Frankrig (Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter (1806) II, s. 194–95.

drage til Flandern for at sikre sig, at kongens anmodning var kommet i de rette hænder og sørge for, at Ulfeldt straks blev ført til Danmark, hvis myndighederne efterkom denne anmodning. Men Skovs rejse blev stærkt forsinket – efter hans mening ved forskellige intriger. Det var først midt i september, at den danske udsending nåede til Bruxelles, hvor statholderen nu endelig udstedte en udtrykkelig ordre til at lade Ulfeldt arrestere eller yde bistand til arrestationen. Derefter fortsatte Skov til Brügge med den kongelige introduktionsskrivelse til »De høyanseelige og ærægtige synderlige Elskelige Borgmester og Raad udi Brügge Bye i Flandern«. Men da var fuglen forlængst fløjet. Efter hvad en af familien Ulfeldts tjenere, der senere blev forhørt i Danmark, oplyste, forlod Corfitz Ulfeldt allerede byen den 19. august – 2 dage efter at han fik meddelelse om, at Leonora Christina var ført til Danmark.

Medens Ulfeldts 4 sønner på dette tidspunkt var spredt omkring i Europa, boede de tre døtre endnu i Brügge. På foranledning af Mikkel Skov blev der foretaget husundersøgelse og udfærdiget en inventarliste over familiens ejendele, hvoraf nogle foreløbig blev beslaglagt. De tre unge piger var nogen tid under bevogtning, men da indflydelsesrige venner i Brügge gik i brechen for dem, blev de ubehagelige foranstaltninger snart tilbagekaldt, og de slap iøvrigt uskadt fra den danske aktion. Derimod kom den uheldige Mikkel Skov, som blev ramt af alle slags mærkelige komplikationer, til at sidde 10 år i gælds fængsel i Brügge¹.

Corfitz Ulfeldt kunne nu ikke føle sig sikker noget sted og måtte gå ud fra, at der overalt ville være spioner og agenter, der var ivrige for at tjene den pris som den danske regering havde sat på hans hoved². Men hvor skulle han søge tilflugt?

¹ Om Mikkel Skovs sendelse, om forhandlingerne i Bruxelles og udviklingen i Brügge, se H. Paus: Corfitz Ulfeld. Hans Livs og Levnets Historie I-II (1746–47); Danske Mag. 3. r. I, s. 283 ff. og J. J. E. Proost: Le Comte d'Ulfeld (Gand 1880).

² Et populært udtryk for håbet om at få fat på forræderen findes i et

England under Karl den Anden kunne der naturligvis ikke være tale om. At blive i Nederlandene eller et andet spansk område var ikke tilrådeligt, og i Frankrig måtte han regne med at blive mødt med mistillid. Et ophold i Nordtyskland ville være farligt, og myndighederne i Østrig, hvis velvilje Ulfeldt først håbede på, syntes nu også at være ugunstigt stemt.

Ad veje, som vi ikke kender, nåede Corfitz Ulfeldt i efteråret 1663 frem til *Basel*. Som sønnen Christian Ulfeldt senere skrev, må det have været »un long et facheux voyage« for den dødsdømte flygtning, hvis sygdom var under stadig udvikling og som netop var blevet ramt af et særlig hårdt slag ved hustruens bortførelse og indespærring.

En af fordelene ved at være i Basel var den, at dette skjulested havde flere udgange, da den lille republik jo havde grænse fælles både med Tyskland og med Frankrig. Som bagland kunne man regne med det øvrige Schweiz, der allerede den gang havde et vist ry for imødekomenhed mod flygtninge. En næste tilbagetogslinje var Italien, hvor to af sønnerne (Christian og Ludvig) på dette tidspunkt opholdt sig, og hvor familien mente at kunne regne med nogen sympati.

Der kunne også være en anden grund til netop at vælge Basel. Det var et sted, som adskillige danske i det sekstende og syttende vers af en ukendt digter optrykt hos Paus (op. cit. II, s. 299–300) med titlen »Corfitz forrige Græve af Ulfeld. Hans Livs og Levnets korte Beskrivelse« og hvis sidste strofer lyder som følger:

»Hans heel blod-tørstig Krop,
Ja hans oprørske Tanke
Omdrives som en Top,
Saasom en Fugl omvanke.

Hvor hand i Verden er,
En Dag skal dog fremskride
Paa Hvilken selv han her
Skal Legemligen lide.

Da skal hans Fædres Land,
Da skal den danske Tunge
Om ham den U-troe Mand
Et *morialur* siunge.«

århundrede havde forbindelse med. Talrige danske adelsmænd opholdt sig i deres ungdom nogen tid ved byens gamle, berømte universitet.¹

Flere medlemmer af Ulfeldtslægten havde i de foregående 80 år ladet sig indskrive ved Basels universitet. Blandt disse var også Corfitz Ulfeldts fader Jakob Ulfeldt. I universitetsmatriklen finder vi følgende navne:

- 1587 Jakob Ulfeldt (1567–1630),
 Maj 1599 Christopher Ulfeldt (1583–1633)
1617/18 Christian Ulfeldt	(?)	}	Sønner af Mogens
1617/18 Corfitz Ulfeldt	(-1624)		Ulfeldt og fætre til
			righshofmester
			Corfitz Ulfeldt
- 1648/49 Christopher Ulfeldt d.y. (1631–50).

Nogle af dem havde også opholdt sig andetsteds i Schweiz.

Både for unge og for ældre var det nyttigt at være indskrevet. Herved kom man ind under Universitetets beskyttelse og jurisdiktion. Det betød skattefrihed, og immatrikuleringen gav også dem, der kunne have brug for det, en rimelig begrundelse for at opholde sig i Basel. Når man blot betalte sit universitetsgebyr var kontrollen med, at der virkelig var tale om et studieophold, ikke videre streng.

Det hedder i den ovenfor citerede matrikeludgave (bd. III, s. VII), at på den ene side var der mange, der studerede, men ikke var immatrikuleret, på den anden side » . . . sind lange nicht alle in den offiziellen Listen verzeichneten Immatrikulierten wirklich Studenten gewesen. Vielmehr finden sich häufig Personen eingeschrieben, die sich nur deshalb immatrikulieren liessen, um den Privilegien der Universität etwa in Sachen der Steuerfreiheit und Gerichtsbarkeit teilhaftig zu werden. Unter

¹ Die Matrikel der Universität Basel. Im Auftrage der Universität Basel herausg. v. H. G. Wackernagel unter Mitarbeit v. M. Sieber, H. Suter u. A. Tammann. II. Band (1532/33–1600/01) u. III. Band (1601/02–1665/66) 1956–1962. – Uddrag af matriklens oplysninger om danske er tidligere offentliggjort af Alfred Krarup i Kirkehist. Saml. 5. r. II, s. 404.

solchen immatrikulierten Nicht-Studenten bilden offentsichtlich die Diener vornehmer Herren das Hauptkontingent.«

Under disse omstændigheder var der vel intet særligt påfaldende i, at også den 57-årige landflygtige dansker Corfitz Ulfeldt lod sig indskrive. I universitetsmatriklen finder vi under 19. december 1663 navnet »Johannes Anglesius, Anglus«, og det er ganske sikkert, at det var dette dæknavn, som Corfitz Ulfeldt benyttede.

Han synes i nogen tid at have levet forholdsvis ubemærket. En væsentlig del af tiden blev brugt til, efter at der allerede i Brügge var udarbejdet et kortere forsvarsskrift, at skrive en længere »apologi«, som afsnit for afsnit blev sendt til venner i Frankrig (La Peyrère), i Hamburg (Otto Sperling) og Stockholm (Christopher Sleun). Særlig vægt lagde Ulfeldt på at genvinde det svenske hofs velvilje, idet han håbede, at i hvert fald nogle af børnene kunne finde et fristed der.

Corfitz Ulfeldt boede hos et medlem af den ansete og velstående familie *Russinger*. En række ejendomme i byen¹ har været i Russingernes besiddelse, så det kan næppe med sikkerhed fastslås, i hvilken gade Ulfeldt faktisk boede. Måske var det i Greifengasse, hovedgaden i Kleinbasel – nær ved Klaraplatz; den Emanuel Russinger (1618–81), som efter det iøvrigt oplyste har været hans vært, var klosterforvalter ved Klarakirken.

Efterhånden kom tre af Ulfeldts sønner: Christian Ulfeldt (f. 1637), Ludvig Ulfeldt (f. 1644) og Corfitz d.y. (f. 1645) også til Basel. Det samme gælder datteren Anne Kathrine (f. 1639), som senere blev gift med Jan Marcus Cassetta i Brügge. De to andre døtre blev, som allerede nævnt, boende i Brügge, medens den yngste søn Leo (f. 1651) var i Hamburg.

Også sønnerne skal i Basel være optrådt under dæknavne. Navnene Franciscus Francy, Jacques Marais og Franq Dioraminus har været nævnt og det er blevet anført, at de var indskrevet ved universitetet under disse navne, men de findes i hvert

¹ Blumenrain 94 (nyt nr.: 32), Greifengasse 227 (28), St. Albanvorstadt 1341 (25, Mitte, Hinterhaus), og flere andre (Angivelser i grundbøgerne, som opbevares i Staatsarchiv).

fald ikke i matriklen. Derimod belyser Universitetets protokoller en ejendommelig episode, hvor to af Ulfeldtsønnerne i begyndelsen af februar 1664 omtales under deres virkelige navne.

I rektor Lucas Burckhardts regnskabsbog (*Rationes rectorales 1663–64*), som findes i Universitetsarkivet, er indført følgende:

». . . Ex Multis

A Christiano et Ludovico, Comitib. ab Ulfeld
ob duellum Tigorinorum

	℔	Sch.	Pf.
20 Imperiales	40		
detracto Rectoris triente	13	6	8
remanet fisco	26	13	4

Dette viser, at to Ulfeldtsønner er blevet idømt bøder for deltagelse i en duel med nogle »Tigurini« (borgere fra Zürich), og at bøderne beløb, efter fradrag af de rektor tilkommende sportler, er indgået i universitetets kasse.

I samme regnskabsbog findes desuden en angivelse af, at medlemmerne af dekanrådet har fået udbetalt mødediæter for deres medvirken ved en duelsags behandling¹. Indførslen ser således ud:

Expense	In conventus decanorum
Anno 1664 d. 9 Vebr. in causa Duel- listarum binorum	7 person – 14 –

De 20 Rigsdaler (40 Basler Pfund) svarer efter nutidens forhold til ca. 400 Schweizerfrancs, hvad der jo var en ret klækkelig bøde for et par studenter. Men måske kan man gå ud fra, at der ved fastsættelse af bøder – på samme måde som når der er tale om inskriptionsgebyrer – blev taget hensyn til delinkventernes rang og stand.

Det er ejendommeligt, at de tre Ulfeldtsønner først optræder i Universitetsmatriklen på et senere tidspunkt – tre uger efter,

¹ Her nævnes Ulfeldtnavnet ganske vist ikke, men i regnskabsbogen omtales kun denne ene duelsag.

at duelsagen behandlede af universitetets myndigheder. Men som ovenfor nævnt har det nok været ret almindeligt, at studenter var forsømmelige med hensyn til immatrikulering og betaling af indskrivningsgebyr indtil de selv havde en særlig interesse i at bringe forholdet i orden.

Under 29. februar finder vi da følgende i matriklen:

Ludovicus	}	Comites ab Ullfeldt, fratres
Christianus		
Cornificius		

med et samlet inskriptionsgebyr på 6 lb.

I Ulfeldtlitteraturen¹ har der hidtil været tale om en duel, der blev *forhindret* af myndighederne; men regnskabsoplysningerne viser, at en duel faktisk *fandt sted*, og at i hvert fald de to danske deltagere fik deres straf derfor. Men hvad var grunden til denne episode?

Efter at Corfitz Ulfeldt havde boet nogen tid inde i selve byen, flyttede han – muligvis af helbredshensyn – ud til landsbyen *Riehen* (ikke Riehen som anført i forskellige kilder), som ligger 5–6 kilometer borte. Riehen er en af de ganske få landkommuner, som i vore dage hører til halvkantonen Basel-Stadt. Den ligger lige ved den tyske grænse. Landsbyen er efterhånden blevet til en halvt bymæssig bebyggelse med et stort villakvarter, men en række af de gamle bygninger er bevaret. Ulfeldt boede her i et hus, som tilhørte hans vært i Basel, Emanuel Russinger. Nogle år senere gik det ved mageskifte over på andre hænder, og det har senere været i de berømte Baslerfamilier La Roche og Merians eje.

Nogle kilder meddeler, at også Anne Kathrine flyttede til Riehen og trods den store aldersforskel blev udgivet for Corfitz Ulfeldts hustru. Derimod synes i hvert fald de to af brødrene at være blevet boende i selve Basel. Da familiemedlemmerne optrådte under forskellige slægtsnavne, vakte Anne Kathrines

¹ Se f. eks. Birket Smith: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie* (1879–81), II, s. 175.

stadige besøg hos brødrene nogen forbavelse, og det siges,¹ at to herrer (officerer?) fra Zürich, der gentagne gange traf brødrene, kaldte hende for et løsagtigt fruentimmer. Dette skulle da have været årsagen til den ovennævnte duel.

Når ikke mindre end fem udlændinge i nogen tid færdes halvt fordækt og har indbyrdes forbindelse, kan det nok give en vis anledning til mistanke. Den opmærksomhed, der blev vakt ved duelsagen, har formentlig gjort den fredløse Corfitz Ulfeldt yderligere betænkelig. I hvert fald blev det besluttet, at børnene skulle forlade Basel, hvad der må være sket midt i februar.

Nogle af familiens venner bebrejdede senere sønnerne, at de havde ladet deres syge fader blive alene tilbage, og i et brev har Christian Ulfeldt retfærdiggjort sig med, at afrejsen skete efter faderens udtrykkelige ønske: »Vi drog bort for at adlyde ham – men ikke uden bedrøvelse, da vi var bange for, at der i vor fraværelse skulle ske ham det, der skete.«²

Ved børnenes afrejse syntes Corfitz Ulfeldts helbred ganske vist at være nogenlunde godt, men allerede 4 dage senere³ forværredes tilstanden så stærkt, at lægen frygtede det værste. Der har muligvis været tale om en akut lungehindebetændelse. Samtidig skal Ulfeldt imidlertid været blevet endnu mere opskræmt ved et rygte om at danske spioner var i nærheden.

Den dødssyge mand traf da den fortvivlede beslutning at flygte fra Riehen og lod sig omgående ved nattetide bringe ned til Rhinen (6–7 kilometer fra hans opholdssted). Hans vært havde sørget for at skaffe en båd. En bekendt borger Hans Lucas (Lux) Eckenstein (Eckhenstein)⁴ var med om bord og bragte bud tilbage om hvad der derefter skete: Et par timer efter indskibningen døde Corfitz Ulfeldt 58 år gammel i nattekulden. Båden lagde til ved den lille by Neuenburg på østrigsk område, og der

¹ Birket Smith, loc. cit.

² Se de hos Birket Smith II s. XXXXII (n. 182) angivne kilder.

³ Ibidem.

⁴ Hans Lucas Eckenstein (1610–69) betegnes som »Kråmer« men blev i 1666 udnævnt til »Gerichtsamtsmann« – en slags offentlig anklager. Se: Leu-Holzbach: Supplement zu dem schweizerischen Lexikon (Zürich, 1787) II, s. 112.

blev Ulfeldt – under en fransk købmands navn – begravet af munkene i et kloster.¹

Neuenburg, som ligger umiddelbart ved Rhinen, en 25 kilometer nedenfor Basel, har haft en meget omskiftelig skæbne. På grund af sin strategiske beliggenhed er byen ofte blevet berørt af konflikter og krige – mellem kejser og kirke, mellem protestanter og katoliker og mellem Frankrig og Tyskland. I 1675 og i 1704 blev den fuldstændig ødelagt og led senere stærkt både under Napoleonskrigene og under anden Verdenskrig. Man kan da ikke undre sig over, at der i dag i de lokale arkiver ikke synes at være noget at finde til belysning af det lille mellem spil, da Corfitz Ulfeldts lig i 1664 blev bragt i land og begravet i byens Franziskanerkloster. Forespørgsler i østrigske og tyske arkiver: Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien, Statthalterarchiv (Landesregierungsarchiv) i Innsbruck og Generallandesarchiv i Karlsruhe samt ved »Erzbischöfliches Ordinariat« i Freiburg (Breisgau) har heller ikke givet noget resultat. Der måtte ellers være grund til at tro, at henvendelserne fra danske myndigheder (se nedenfor s. 454) kunne have sat sig spor i Neuenburg og omegn.

Efter at Lucas Eckenstein var kommet tilbage fra Neuenburg har familien Ulfeldts venner i Basel sendt ilbud om dødsfaldet til de ulfeldtske børn, der som sagt på dette tidspunkt alle havde forladt Basel. Nogle af dem var formentlig i Lausanne. Det er givet, at de omgående er søgt tilbage til Basel.

– Den 11. november 1663 havde man i København, under meget drastiske former, gennemført en henrettelse *in effigie* af Corfitz Ulfeldt. Anne Kathrine Ulfeldt skrev den gang til vennen Sperling: »Jeg er veltilfreds, at de Danske brænde ti Billeder op, naar ikkun Originalen bliver i god Behold og ved god Helbred. . .« Men nu måtte det være magtpåliggende for Ulfeldts børn at bringe hans lig i sikkerhed, da de frygtede, at den danske regerings agenter skulle komme på sporet og eventuelt få de jordske levninger fjernet fra klostret for at bringe dem til Danmark,

¹ I en af kilderne anføres, at de barmhjertige munke »endog til overflod holdt endeel Siæle-Messer over ham og helligede hans Grav, paa det store Potentater ikke skulle igien lade det opgrave«.

hvor de ville være udsat for forhånelse og mishandling. Heldigvis lå Neuenburg langt fra København og nær ved Basel.

Der gik kun få dage, inden Christian Ulfeldt, ledsaget af Ekkenstein, henvendte sig i Neuenburg for at få faderens efterladenskaber udleveret. Han havde en anbefaling fra universitetet med, men dette var ikke nok. Neuenburgerne krævede, at selve regeringen i Basel skulle give visse garantier.

Den 2. marts 1664 blev sagen forelagt Magistraten, og henvendelsen fra Corfitz Ulfeldts børn fik en omgående og velvillig behandling. I Staatsarchiv findes to dokumenter, som skal gives in extenso (se nedenfor s. 460 ff.), nemlig en motiveret indstilling til borgmesteren og en skrivelse af samme dato, som blev udfærdiget af borgmester og råd for at stille myndighederne i Neuenburg tilfreds. I *indstillingen* oplyses følgende: »Nogle fremmede herrer« har i nogle uger opholdt sig dels i Basel, dels i Riehen. De har ladet sig indskrive ved universitetet under falske navne. Den ældste af disse personer lod sig »for nogle dage siden« føre bort i dødssyg tilstand og afgik ved døden på Rhinen. Før sin død fortalte han hr. Lux Eckenstein, at han hed Ulfeldt og tidligere havde været rigshofmester i Danmark. Skibets mandskab bragte liget i land i Neuenburg og begravede det der. De ejendele, som den afdøde havde hos sig, blev taget i forvaring og beslaglagt af myndighederne i Neuenburg.

Efter sønnernes anmodning udstedte universitetet en attest, som den ene af dem havde med, da han sammen med hr. Eckenstein rejste til Neuenburg. Denne attest blev dog ikke anset for tilstrækkelig til, at de kunne få udleveret de af myndighederne tilbageholdte ejendele. Man forlangte i Neuenburg, at rådet i Basel under sit segl skulle bevidne, at de tre herrer Ludvig, Christian og Corfitz Ulfeldt er den afdøde grev Ulfeldts sønner og arvinger, og samtidig påtage sig en vis garanti overfor Neuenburg, hvis de nævnte ejendele udleveres. Da herrerne Ulfeldt i denne anledning og tillige for at opnå myndighedernes beskyttelse har henvendt sig til dem og indtrængende anmodet om bistand, så at Neuenburgernes krav kan blive opfyldt, har man fundet det nødvendigt at forelægge sagen for de høje rådsherrer.

Indholdet af *skrivelsen* er på mange punkter en gentagelse af indstillingen, men der er grund til at fremhæve følgende: Corfitz Ulfeldt, som en tid har boet dels i byen Basel, dels i den til Basel hørende flække Riehen, rejste »for nogle dage siden« herfra. Universitetsmyndighederne har berettet, at Ulfeldt i den første tid færdedes incognito under navnet Johann Anglesius (fra England), og at sønnerne anvendte andre dæknævne. Senere har man gennem familiens vært: Emanuel Russinger, borger i Basel, bragt i erfaring, at den omtalte, senere ved døden afgåede herre, som oprindeligt kaldte sig Johann Anglesius, i fortrolighed har opgivet, at hans virkelige navn var Corfitz Ulfeldt, og at de andre personer var hans sønner Christian, Ludvig og Corfitz samt hans datter Anna Catharina (sic). En person, der er søn af en borger i Basel og tidligere har truffet brødrene i Paris og andetsteds, har bekræftet, at deres egne landsmænd, som befandt sig på de nævnte steder, anså dem for og respekterede dem som den store Ulfeldts sønner. I betragtning heraf og af de oplysninger, som bl.a. stammer fra udenlandske studenter, nærer rådet ingen tvivl om, at de nævnte personer virkelig er Ulfeldts børn og arvinger. Da samtlige Ulfeldt-søskende har besluttet påny at sende en befuldmægtiget repræsentant til Neuenburg, har rådet efter deres anmodning indvilget i at bekræfte ovenstående og tillige i at stå som garant og til enhver tid skadesløsholde Magistraten i Neuenburg med hensyn til det, der måtte blive udleveret.

Spørgsmålet om udleveringen af Corfitz Ulfeldts lig omtales ikke i de citerede dokumenter. Dette kan vel skyldes, at begravelsen havde fundet sted på klostergrund og at spørgsmål vedrørende liget udelukkende angik de kirkelige myndigheder og ikke de verdslige, som skrivelsen var rettet til.

– I den tidligere litteratur findes der ingen helt bestemt angivelse af dødsdatoen.¹ I et brev af 8. marts fra Christian Ulfeldt til Otto Sperling d.æ. nævnes den 27. februar (gammel stil) som dødsdagen. Da dødsfaldet omtales i universitetsprotokollen

¹ Se herom bl.a. S. Birket Smith op.cit. Anden Del, s. XXXXII–III (n. 182).

den 22. og i private kilder fra 23. og 24. februar,¹ må angivelsen i det nævnte brev formentlig bero på en fejltagelse eller en fejlskrift.

En anden uklarhed er opstået på grund af en udtalelse (i et brev af 28. maj fra Corfitz Ulfeldt d. y.), hvorefter sønnerne først skulle have fået underretning *11 dage* efter dødsfaldet. Da der yderligere måtte gå et par dage med tilbagereisen til Basel skulle de altså først være kommet dertil lidt ind i marts, hvad der jo slet ikke stemmer med det, der iøvrigt foreligger. Kan det tænkes, at tallet »11« er en fejlskrivning eller fejlslæsnings for »iii«?

Heller ikke i de netop omtalte Basler-akter af 2. marts angives nogen nøjagtig dato, men det hedder, at Ulfeldts død har fundet sted »vor etlichen Tagen«. Imidlertid kan man nu fastslå følgende kronologiske ramme:

1. Den 9. februar betaler Christian og Ludvig Ulfeldt den mulkt, som universitetet har idømt dem. Ulfeldtsønnerne har altså først forladt Basel *efter* den 9. februar og Corfitz Ulfeldts flugt skal efter sønnernes angivelse have fundet sted yderligere 4 dage efter deres afrejse.

2. Den 22. februar forelægges der universitetsmyndighederne en skrivelse, der omtaler Ulfeldts begravelse i Neuenburg. I universitetets regnskabsbog findes der under denne dato følgende optegnelse:

	Expense	In conventus regentiae
A° 1664	d. 22 Februarii. Regentia habita, in qua literae Neuenburgi ad Rhenum transmissae lectae, obitum ac sepulturam Comitis ab Ulenfeld significantes	
	13 personis	1 Pf. – 6

3. Den 29. februar immatrikuleres Ulfeldtsønnerne.

4. I tiden mellem den 22. februar og den 2. marts har Christian Ulfeldt med en ledsager været i Neuenburg.

5. Den 2. marts behandler Magistraten sagen som ovenfor refereret.

¹ Paus: op. cit. II, s. 317–18.

Når alt tages i betragtning kan man nok regne med, at dødsfaldet har fundet sted ikke tidligere end den 15., men heller ikke senere end den 20. februar. Den sidste dato har været angivet i en af de hos Paus anførte kilder og akcepteres af Birket Smith.¹

– Efter at magistraten havde truffet sin beslutning kunne Christian Ulfeldt drage til Neuenburg, medbringende anbefalings- og garantiskrivelsen fra Basel, men heller ikke ved denne lejlighed lykkedes det at opnå et endeligt resultat. For at få liget og de forskellige efterladenskaber udleveret krævedes der adskillige rejser til Neuenburg. Den 9. april skrev Anne Kathrine: »Mine Brødre . . . er alle tre i Dag tidlig, for den femte eller siette Gang reiste til Neuburg for at see, om de kunne faae deris salig Hr. Faders døde krop ud for selv at begrave ham hemmeligen med egne Hænder, paa det man kan befrie hans Been fra den Tyran.«²

Den 8. marts havde Christian Ulfeldt meget indtrængende anmodet Otto Sperling om at sende penge, da brødrene var helt blottet derfor, »så at vi kan gjenerholde de vigtige papirer, at det dog ikke skal falde i Tyrannens hånd«. Også senere breve indeholder energiske anmodninger om at få tilsendt et klækkeligt beløb, som eventuelt må kunne fremskaffes ved salg af noget af det kostbare sølvtøj, som Corfitz Ulfeldt havde deponeret i Hamburg. Hvis man kan stole på, hvad der siges i kansler Reinkingks korrespondance, som refereres nedenfor, synes Ulfeldtbørnene faktisk at have brugt en del penge til gaver (bestik- kelse?) i Neuenburg og andetsteds.

Helt uden midler kan de dog ikke have været. Således skriver Anne Kathrine i det ovennævnte brev af 9. april til Sperling: »Fremdeles beder min Broder Christian, at Hr. Doctor ville bede Peder Livkarl at han ville komme her til Basel til ham, thi Peter, hans Tiener er død i Italien, og han har nu ingen hos sig.«

Den 7. maj skrev hun: »Vi leve her nu paa den samme Maneer som vi nu have levet i lang Tid; men de give os nu bedre Haab end tilforn.«³

¹ loc. cit. II, s. 176 og XXXXII (n. 182).

² Journal for Politik 1815, s. 275.

³ Ibidem, s. 273.

-- Hvordan og hvornår nåede efterretningerne om Corfitz Ulfeldts død til København, og hvad foretog den danske regering sig i denne anledning?

Danmark havde den gang ingen diplomatisk repræsentation i Basel eller andre schweiziske republikker og modtog følgelig heller ingen officielle indberetninger derfra. Men der synes at have bestået et vist organiseret internationalt efterretnings-system, som gjorde det muligt for mindre staters regeringer i løbet af en nogenlunde rimelig tid at skaffe sig oplysninger om interessante begivenheder også i lande, hvor de ikke havde gesandter.

Forskellige aktstykker blandt de ulfeldtske sager tyder på, at det ikke kan have varet altfor længe, inden man fra Basel via Paris eller på anden måde har modtaget de første efterretninger om Ulfeldts sidste levetid og hans død. En »Extractschreiben aus Basell« (se fodnote 1 til s. 441 ovenfor) bærer datoen 23. februar. Den omtaler forhistorien: 3 mandspersoner – en ca. 70 år gammel, to i trediveårsalderen – har i ca. 3 måneder opholdt sig i Basel. De angav, at de var flygtet fra England for at redde livet og ville derfor ikke opgive deres rigtige navn, men det var i hvert fald velhavende personer af rang. Senere blev det kendt, at det var grev Ulfeldt og hans to sønner. Sønnen blev efter en duel straffet med en bøde og drog derefter til Lausanne. Nu er faderen død i en båd på Rhinen og blevet begravet i Neuenburg; sønnerne ventes tilbage til Basel. I flere andre »aviser« fra Basel eller Paris findes meddelelser af nogenlunde tilsvarende indhold.

Alt dette kunne måske være baseret på rygter og opspind. Men der kom også meddelelser fra en kilde, man havde grund til at stole på.

I Rigsarkivet¹ findes dels to breve fra regeringsråd G. G. Balcke til den holstenske kansler Didrik Reinkingk i Glückstadt. dels de følgeskrivelser, hvormed Reinkingk sendte Balckes meddelelser videre til Kong Frederik den Tredje.

Balcke var en slægtning af Reinkingk; han stod i landgreven af Hessens tjeneste og opholdt sig i Heitersheim, som ligger

¹ RA. Ulfeldtske Sager, fasc. 24.

mellem Basel og Freiburg, ikke langt fra Neuenburg. I sit første brev (af 22. marts 1664) fortæller Balcke, at man i Neuenburg efter at have undersøgt en på Rhinen afdød persons papirer har konstateret, at denne person var den landsforviste Corfitz Ulfeldt, at Ulfeldts sønner har henvendt sig i Neuenburg og at man derfra har forelagt sagen for de overordnede østrigske myndigheder i Freiburg med anmodning om instruktioner. Reinkingk beder herefter den 28. marts Balcke sørge for, at de på Ulfeldt fundne dokumenter (hvoraf nogle er i lønskrift) bliver opbevaret og at liget ikke overgives til andre end til den danske konge. Kansleren henstiller endvidere, at man fra København skriver til Freiburg med anmodning om at få liget og dokumenterne udleveret.

I den følgende skrivelse fra Balcke (af 25. april?) meddeles, at Ulfeldts lig 4 uger tidligere er blevet opgravet og overført til Basel »efter indtrængende anmodninger fra hans tre sønner og efter at der er ydet anselige gaver både til de østrigske myndigheder i Freiburg og til biskoppen i Konstanz, hvis kirkelige jurisdiktion Neuburg er underlagt«. Hvad der senere er sket med liget kan man ikke vide, og der går forskellige rygter derom; det er måske mest sandsynligt, at det er blevet begravet under et træ i det nærliggende Schwarzwald, hvor det ikke vil være muligt at genfinde det. Staden Basel, som behandler Ulfeldtsønnerne med største velvilje, har afvist henvendelser fra flere fyrstelige personer, bl.a. Markgreven af Baden-Thurlach, der har anmodet om »einen arrest auf den todten corper«.

Herefter måtte Reinkingk (den 2. maj) meddele København, at man altså ikke mere kunne nære tvivl om Ulfeldts død, men at der formentlig ikke kunne være tale om at få liget udleveret. Hvis Kongen derimod måtte ønske at tage yderligere skridt for at få fat på de fundne brevskaber, burde der straks, eventuelt med særlig kurer, sendes et budskab til de østrigske myndigheder i Freiburg.

Spor af stedfunden korrespondance mellem Kong Frederik imidlertid ikke kunnet finde hverken i København eller Basel; den Tredje og myndighederne i Freiburg eller i Basel har jeg

det sidstnævnte sted synes der iøvrigt ikke at være akter vedrørende Danmark, som er ældre end 1768. Det er muligt, at man i København har opgivet at tage yderligere skridt vedrørende Corfitz Ulfeldts lig og efterladenskaber efter at Baslerregeringen i denne sag havde vist sig så umedgørlig selv overfor en fyrstelig nabo som Markgreven af Baden.

I Jammersmindet fortæller Leonora, at slotsfogeden i Blå-tårn i marts sagde til hende, at nu var hun blevet enke («Nu seid Ihr Wittib»). Ikke desto mindre foreligger der adskillige vidnesbyrd om, at der gik nogen tid, inden man i Danmark og andetsteds virkelig blev overbevist om Ulfeldts død. Både venner og fjender – ikke mindst de sidste – har åbenbart længe ment, at der kunne være tale om rygter, udspredd som en led i en krigslist, der kunne tjene til at lade forfølgerne miste den kloge rævs spor. Den 21. april skrev den svenske gesandt i København, Lilien-crona imidlertid til Kong Carl den Ellefte¹, at »Magistraten i Basel har meddelt Hs. M. en Beretning om Ulfeldts Død, saa at man ei mere kan tvivle derom«. En sådan beretning findes dog ikke blandt Ulfeldt-akterne.

Til trods for al den velvilje, de nød, og den hjælp, de fik hos myndighederne i Basel, følte Ulfeldts børn sig ikke helt sikre. Den 28. maj udtalte Corfitz Ulfeldt d.y. overfor en ven i Paris, at »skønt vi er under beskyttelse af regeringen og universitetet her på stedet truer de danske agenter os hver dag og gør tusinde forsøg på at dræbe os eller bortføre os samt vore venner og tjenere.«²

På dette tidspunkt vidste Ulfeldterne, at deres fortrolige ven, dr. Otto Sperling var blevet bortført fra Hamburg og bragt til København. Hvis myndighederne i Hamburg ikke havde grebet ind, ville man formentlig også have bortført den yngste af Ulfeldtbørnene, den 12-årige Leo, som havde været i Sperlings

¹ P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredjes Regering (1857), II. b. s. 24.

² Ny kgl. samling 2139b. 4to. Fasc. 24. Brevskaber angående Corfitz Ulfeldt og hans sønner.

varetægt. Den 24. maj skrev Christian Ulfeldt¹ til borgmesteren i Hamburg og takkede ham for alt, hvad han havde gjort for Leo. I brevet nævner han, at han havde hørt, at man i Hamburg havde påbegyndt en retssag mod »förræderen Hagedorn«², og at denne skulle have sagt, at han ville behandle Christian Ulfeldt på samme måde som han havde behandlet Sperling. Det forlød, at Hagedorn allerede var på vej til Basel. »Hvis de der søger at drage ham til ansvar blot vil ulejlige sig med at sende det mindste budskab til førsteborgmesteren i Basel, som hedder hr. Wettstein³, rette deres klage til ham og lade den gå til mig, så skal jeg nok tage mig af ham [Hagedorn] og sørge for, at der sker ham retfærdighed.«

I Rigsarkivet findes et koncept til en kongelig skrivelse med det formål at få udleveret *Christian Ulfeldt*, som i 1662 i Brügge havde dræbt kommandant Adolph Fuchs, Corfitz Ulfeldts og Leonora Christinas plageånd på Hammershus. Konceptet, der formentlig stammer fra første halvdel af 1664,⁴ giver et résumé af forhistorien og siger derefter, at der foreligger troværdige efterretninger om, at Christian Ulfeldt opholder sig i Basel og er immatrikuleret ved universitetet; dette har dog sikkert ikke været bekendt med det begåede mord. Kongen har derfor besluttet at sende hr. . . . [navnet in blanco] til Basel for at anmode om, at morderen må blive arresteret og udleveret, så at han kan få sin fortjente straf. I de bemærkninger, der ledsager konceptet, gør koncipisten (Chr. Tohlman) imidlertid opmærksom på, at hvis man finder det rigtigst, at processen finder sted i Basel, må skrivelserns indhold ændres, »men jeg ved ikke, hvorledes dette skal formuleres, idet det må erindres, at sønnen i henhold til dommen over hans fader er blevet landsforvist.«

¹ Ny kgl. Samling 2146c.

² Oberstløjtnant Christoffer Hagedorn, der havde iværksat bortførelsen af Sperling.

³ Johann Rudolph Wettstein (1594–1666) var en af Basels berømteste sønner og repræsenterede Schweiz på fredskongresserne i Osnabrück og Münster. Fra 1626–45 var han »overfoged« i Riehen og fra 1645 til sin død overborgmester i Basel.

⁴ Ulf. Sager, fasc. 24.

Endvidere anføres en vigtig betragtning af praktisk art: Der vil være store vanskeligheder forbundne med at føre fangen gennem så mange lande. Der er over 40 toldsteder mellem Basel og Amsterdam, og overalt må der anmodes om fri passage, træffes en ordning med lokalt personale til ledsagelse o.s.v. Hvorvidt universitetet i Basel har jurisdiktion i straffesager eller denne er forbeholdt rådet, ved Tohlman ikke. I Rostock tilhører al jurisdiktion rådet; i Köln har universitetet med stort besvær opnået jurisdiktion, »men dette har givet anledning til stor tumult«. En autoriseret genpart af Corfitz Ulfeldts »revers« (af 1661?) må i hvert fald vedlægges.

Da der ikke findes spor af en færdig skrivelse eller positiv resolution i sagen, kan man måske gå ud fra, at Frederik den Tredje også i Christian Ulfeldt-sagen har opgivet at sætte universitetet og råd i Basel i bevægelse.

Det vides, at Ludvig Ulfeldt og hans yngste broder, Leo, i juni 1664 drog til Sverige. I 1665 var Leo Ulfeldt imidlertid i Basel, i hvis universitetsmatrikel hans navn er indført den 17. september. Også de to yngste søstre skal have opholdt sig en tid i Basel (1664–65).

I over et år efter Corfitz Ulfeldts død førtes der en livlig korrespondance mellem sønnerne i Basel og Otto Sperlings søn, Otte Sperling d.y. Brevene indeholder en mængde dunkle vendinger og omskrivninger og er som oftest underskrevet med falske navne.

I Statsarkivet i Basel findes iøvrigt en oplysning, som viser, at der var dem, der endnu næsten 3 år efter Corfitz Ulfeldts død regnede med, at myndighederne i Basel havde forbindelse med Ulfeldtsønnerne. Referatet af det møde, som »det lille råd«: magistraten afholdt den 15. december 1666, indeholder følgende optegnelse:

»Graffen von Ulfeld

Schreiben von Frawen Brigitte von Ulfeld, welche sich für des Verstorbenen H. Corfitz von Ulfeld Schwestern dargibt, und bittet das mein gn. H. Zwey Mitgesandte an Ihre Vettern dess

von Ulfeld Söhne so sich zu Rom enthalten dirigitte Schreiben, Ihnen überschicken wollten.

Die Schreiben sollen H. Russingers zuverschaffen eingehändigtt und Ihm überlassen werden dieser Frauen wiederum zu antworten«.

Magistraten overgav altså disse skrivelser til Ulfeldts tidligere vært, familiens tillidsmand Emanuel Russinger og lod ham bestemme, hvad der videre skulle foretages¹

– Alt i alt må det siges, at myndighederne i Basel viste Ulfeldterne meget stor velvilje og gav dem al mulig hjælp i deres vanskeligheder. Som Christian Ulfeldt skrev: »Magistratcn gjort det for os, hvilket jeg aldrig har kunnet forestille mig. De have stor medynk med os Elendige«. Det er også klart, at de borgere i Basel, som familien Ulfeldt stod i forbindelse med, har været yderst hjælpsomme.

Allerede den gang kunne man altså finde eksempler på det humanitære sindelag, som man i Schweiz ofte har lagt for dagen overfor flygtninge, der var i nød.

¹ Det må formentlig dreje sig om en henvendelse fra Corfitz Ulfeldts yngre søster Birgitte, som var født i 1614 og i 1630 blev gift med Otto Krafse. Ifølge Thiset og Bobé: *Danske Adelslægter* (10. Bind, s. 360) skulle Birgitte Ulfeldt ganske vist være død 1664, men det tilføjes, at denne angivelse måske er tvivlsom.

Ulfeldtsønnerne kan næppe have haft noget ønske om at komme i forbindelse med deres tante. I et af de breve, som Corfitz Ulfeldt i 1663 skrev til Otto Sperling d.æ. (*Wolfs Journal* 1816, s. 121 ff.) hedder det: ». . . ifald De ikke har anden Beretning om Tildragelserne i København med Madame end hvad min Søster *Birgitte* kan sige Dem, da maae De vide, at der sjeldent gaae sande Ord ud af hendes Mund, men hun opfinder Snak dem til Bedrag, som modtage hende, og at hun er overmaade frugtbar i at digte Løgne og Usandheder. Forresten maa D.V. vide, at dette Fruentimmer er den dødeligste Fiende af Madame og af mig, og at hun har forraadt os, og værel Aarsag i, at den høibaarne Frue blev sat i Fængslet med mig paa Bornholm. Deres Velbyrdighed maae aldeles ingen Omgang have med hende eller til-lade, at hun . . . nogensinde faaer Deres Sønner eller Døttre at see, og send aldrig min Søn til hende« (Talen er her om Leo Ulfeldt, som den gang opholdt sig hos Sperling). – Leonora Christinas Jammersminde viser, at hun nærede den største mistillid til og foragt for Birgitte Ulfeldt, og Birket Smith (*Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie*, I, s. 443) kalder hende »et nederdrægtigt Fruentimmer«!

Tillæg

1.

Staatsarchiv Basel-Stadt

Protokolle. Kleiner Rath. Bd. 45, fol. 209 v.

Sitzung vom Mittwoch, 2. März 1664.

Grafen
von Ulfeld

Mein Herr Bürgermeister Ihr E. Wht. hatt angezeigt, wasmassen seit etlichen Wochen sich etliche frömbde Herren theils alhie, theils zu Riehen aufgehalten, welche bey der Universität sich | zwar under fingirten Namen | immatriculirn lassen. Von denen habe sich der ältere vor etlichen Tagen todtkranckh hinwegführen lassen, seye auf'm Rhein gestorben, habe vor seinem End gegen Herrn Lux Eckhenstein aussgeschlagen, dass er der so genant Ulenfeld gewesster Reichshoofmeister von Dannenmarckh seye. Den haben nun die Schüffleuth nach Neuenburg geführt, allwo er begraben, die bey sich gehabte Sachen aber von der Obrigkeit allda verwahrlich aufgehalten und sequestriert worden. Auff Ersuchen der Söhnen habe Lobl. Universitet ihnen eine Attestation ertheilt, vermittelt deren der einte mit Herrn Eckhenstein nacher Neuenburg gereist, umb willen aber auf solche Attestation, die alda angehaltene Sachen nicht abgefolgt, sondern vermög schriftlichen Rechts-Bescheides begert werde, dass die Stad Basel under ihrem Secret attestirn solle, dass die drey angebenen Herren Ludovicus, Christianus und Cornificius Grafen von Ulfeld dess abgelebten Herrn Söhn und Erben seyen, und man wegen Herausgebung der Mobilien die Stad Newenburg schadlos halten wolle, welchen Fahls sie solches von Handen geben, im widrigen veranlasst wurden, selbsten an Ort und End zu schreiben und zu ihrer decharge die Warheit zu erkundigen, im übrigen in alleweg ihrer Stad Newenburg Abzugsgerechtsame und aufwendende Unkosten vorbehaltend. Weilen nun gedachte Herren Grafen von Ulfeld die Söhn so wohl desshalben als auch wegen begerenden obrigkeitlichen Schutzes sich angemeldet und gar innstendig umb Willfahr angehalten, habe Ihr Str. E. Wht. nothwendig crachtet, Meinen g. HH solches fürzutragen.

::: So viel mans ohnvorgreiflich bezeugen kan, wollen Mein g. HH ihr, der Ulfeldischen Kindern halben attestirn, auch umb den Werd dessen, so Meinen g. HH gelifret werden möchte cavirn, und der Stad Newenburg | da sie es annemme | dessen Schein geben.

2.

Staatsarchiv Basel-Stadt

Ratsbücher C 13 (Urkundenbuch XIII), fol. 51.

Wir Bürgermeister und Raht der Statt Basel thun kund hiemit, dass an heut dato uns, die wolgebornen Herrn Christianus, Ludovicus und Corfcicus gebrüdere Graffen von Ulfeld auss Dannenmarckh, gebürend zu vernemmen geben lassen; welchergestalten ihr Herr Vatter, der auch wolgeborne Herr Corfitz von Ulfeld gewesster Reichshoffmeister in Dannenmarckh, nach deme derselbe sich sambt ihnen und ihrer geliebten Fräuelin Schwester Anna Catharina Gräffin von Ulfeld, eine Zeitlang theils in unserer Statt, theils in unserem eigenthumblich flecken Riehen enthalten, und vor etlichen tagen in grosser krankheit, gehoffen, umb seiner gesundheit willen, den Luftt etwas zu ändern, von dar abgereisst, in der wegfahrt zwischen hier und der Statt Newenburg im Breissgau auff dem rhein todes verblichen, von den Schiffleuthen und unserem Burger Hanns Lux Eckhenstein (so ihne begleitet) naher ermelter Statt Newenburg gebracht, auch allda zur Erden bestattet worden seye, und zwar darauffen sie gesambt geschwisterte durch Ihren hiezuvu Bevollmächtigten Herrn Bruder Lutovicum graffen von Ulfeld, bey loblichem magistrat der Statt Neuuenburg sich angemeldet, in Meinung, die bey gesagtem Herr Corfitz von Ulfeld befundene sachen, als desselben kinder und erben gegen entrichtung gebürenden abzugs, und aufgewanter Unkosten zu entheben. Solches aber ihnen nicht verwilliget worden wollen, Sie hetten dan zuvor von Uns *beglaubtes Attestatum*, dass [sie] ernante (?) gesambte geschwisterte dess angedeuter massen verstorbenen Herr von Ulfeld kinder und erben seyen, und dass Wir umb das so Sie also herausgeben, die Statt Newenburg künftigs entheben und schadloss halten wollen, beglaubtes attestatum aussgewürckht. Wiewohlen nun uns von alhiesiger Universität so viel bericht geschehen, dass genante Herrn Ulfeld anfänglich sich incognito alhie auffzuhalten gesucht, desswegen der Verstorbene sich Johannem Anglesium Anglum, die Söhn aber mit andern angenommenen Namen genennt, so haben jedoch, so viel kürzte der zeit halben sein können, Wir seithero von Unserem Burgern Emanuel Russinger als Ihrem gewessten Kostherrn in Erfahrung gebracht, dass mehrgedachter verstorbene Herr, der sich anfänglich Johannes Anglesius genennet, Ihme sein eigentlichen Namen, Corfitz von Ulfeld, und genante Herrn Christianus, Ludovicus und Corfcicus seine Söhn auch Sie Anna Catharina seyne dochter seye, in vertrauen schon damahlen angezeigt habe.

Gestalten inzwischen vor einem unsrer Burgers Söhnen, welcher diese Herren Gebrüder vor etwas Zeit zu Paryss und anderer ortten angetroffen und gekant, vernommen, dass dieselbe von ihren eigenen landtsleuten aller orthen für des grossen von Ulenfeld Söhn gehalten und respectiert worden. Auss solchen und anderen von frömbden studiosis und sonsten eingelangten berichten [ist] bey uns darin kein zweifel, sondern wir gänzlich erachten, dass ja dessen also, und sie geschwisterte, bedeuets Herrn Corfitz von Ulfeld zuevor Johannes Anglesius genannt, Kinder und erben warhafftig seyen. Dieweil dan sie Ulfeldische geschwisterte sembtlich entschlossen, jemanden expresse abzuordnen, sich in solchem ihrem Anliegen bey loblicher Statt Newenburg nachmalen anzu-melden, Als haben wir derselben instendigen Bitten nach, solches nicht allein hiemit bezeugen, sondern auch beneben uns in krafft dieses erbietig machen wollen, dass wir umb den werth und belauff dessienigen, so ein Lobl. Magistrat der Statt Neuenburg Ihnen denen Abgeordneten uberliefern wurdet, jederzeit red und anttwort geben und sie desshalben in allweg schadlos halten wollen. Zu Urkhund haben wir diese Attestation mit unserer Statt hierauff getrucktem mehrerem Insigel verwahrt. So beschehen den 2ten Martii 1664.

2.

Danske¹ i den azovske flåde 1696-98

Af

Knud Rasmussen

Azov² ligger ved Donflodens udløb i det hav, som byen har givet navn, og som gennem strædet ved Kerč åbner den vejen til Sortehavet. I det 17. årh. var Azov en vigtig fæstning i osmannernes forsvar af deres besiddelser på Sortehavets nordlige kyster og samtidig en udsat forpost mod Donkosakkernes land.

Erobringen af denne by blev Peter Aleksevič' første udenrigspolitiske mål som zar over alle Ruslande. I sommeren 1695 løb en russisk hær to gange storm mod fæstningens mure, men

¹ Ordet danske er her opfattet i sin moderne betydning.

² Ved translitterationen er fulgt de af dansk standardiseringsråd opstillede regler: DS 378, s. 1—2.

blev slået tilbage, og hen på efteråret besluttede man at hæve belejringen. En af grundene til felttogets uheldige udfald var belejringens ineffektivitet: Tyrkerne havde frit kunnet bringe byen forsyninger ad søvejen, for zaren rådede ikke over skibe, der ville have været i stand til at hindre en sådan trafik.

Men forehavendet blev ikke opgivet. I løbet af vinteren 1695—96 lykkedes det zar Peter at bygge 2 større og 27 mindre fartøjer, der ganske vist knap kunne sammenlignes med en flåde, men som dog skulle kunne løse de taktiske problemer ved Azov. Den følgende sommer (1696) belejredes byen påny — af en hær på ca. 90.000 mand, mens den lille flåde sluttede belejringskæden til søs. Efter et kraftigt bombardement overgav byen sig den 19. juli 1696¹.

For første gang i århundreder havde Rusland vundet fodfæste ved Sortehavet, selv om det følgende tiår snart skulle vise, at fodfæstet ikke var så fast endda. I triumf kunne den unge zar drage ind i sin hovedstad, og med Europas respekt kunne han det følgende år drage ud på det store gesandtskab til Nederlandene og England.

Besiddelsen af de nyerhvervede områder rejste imidlertid problemer, hvis løsning ikke voldte færre vanskeligheder end erobringen. Skulle Azov sikres forsvarligt imod fjendtlige overfald, og skulle den på den anden side tjene som udgangspunkt for yderligere erobringer, måtte byen omskabes til en russisk fæstning med russiske indbyggere, med en stærk garnison og en stor, regulær flåde. Forslag om sikringen af Azov og skabelsen af en flåde fremlagdes fyldigt motiverede for en bojarduma, der den 20. oktober 1696 godkendte begge.

I de følgende måneder fastlagdes organisationen og finansieringen af det store skibsbygningsprogram. Begge dele lagdes i princippet på skatteyderne, d. v. s. de store jordbesiddere og byerne, der til dette formål inddeltes i byggeselskaber, såkaldte kumpanstvo'er. De store jordbesiddere udgjorde 17 gejstlige og 21 verdslige kumpanstvo'er, der hver forpligtede sig til bygningen

¹ M. M. Bogoslovskij: Petr I. (Forkortes Bogoslovskij). I. (1940), s. 207—336.

af ét skib, mens byerne fik ordre om at bygge ialt 14 fartøjer. Kumpanstvo'erne fik i reglen navn efter dets betydeligste medlem, f. eks. Strešnevs kumpanstvo, Šeremetevs kumpanstvo etc. De ialt 52 skibe skulle stå færdige til april 1698.

Det statslige overopsyn med skibsbygningen blev overdraget chefen for volodimirskij sudnyj prikaz¹, Aleksandr Petrovič Protas'ev, der desuden fik instruks om at træffe forberedelser til at bygge 6 store og mindst 20 mindre skibe på statens regning².

Imidlertid havde zar Peter allerede i oktober 1695 henvendt sig til den danske konge og bedt om tilladelse til i Christiania eller Christiansand at hverve en 10—12 skibstømrere, der havde kendskab til bygning af galejer. Henvendelsen skete gennem den danske kommissær i Moskva, Henrik Butenant von Rosenbusch, som med stor iver stillede sig bag den zaristiske anmodning³. Zaren lagde vægt på, at tømrerne kom hurtigt, og man forstår så godt hans hastværk. Det er netop på dette tidspunkt, at belejringen af Azov må opgives, fordi man ikke har kunnet forhindre tyrkerne i at undsætte den belejrede by.

Til alt held skulle det russiske galejbyggeri ikke afhænge af de norske skibstømrere, for ikke før 24. februar 1696 modtog von Rosenbusch svar på sin henvendelse⁴. Den danske konge stillede sig heri meget imødekommende, idet han forsikrede, at han til enhver tid ønskede at vise zaren sit nabovenskab⁵. Han tilbød et hold bestående af en kaptajn, to mestre, to undermestre og otte tømrere, der skulle aflønnes med henholdsvis 50, 30, 20 og 16 rigsdaler om måneden, foruden fri rejse og tre måneders løn forud⁶.

¹ Volodimirskij sudnyj prikaz var domstol for retssager mellem adelige.

² Bogoslovskij: Opus cit. I, s. 360—65.

³ RA. Tyske kanc. Udenrigske afdeling. (Forkortes TKUA). Rusland nr. 40: Indberetninger, til dels med bilag, fra Henrik Butenant von Rosenbusch. Indberetn. af 25/10 og 30/10 1695.

⁴ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: von Rosenbusch' indberetning af 20/3 1696.

⁵ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: Koncept til skrivelse til von Rosenbusch 10/1 1696.

⁶ Bilag til 8.

Henvendelsens gunstige modtagelse vakte naturligt nok zaren tilfredshed, men da der netop var ankommet 50 hollandske og hamburgske tømrere, ønskede han at nøjes med de mere kvalificerede folk, d. v. s. en kaptajn og fire mestre. Åbenbart for at sagen ikke skulle få lejlighed til at trække yderligere i langdrag, meddelte von Rosenbusch, at de tre måneders forskud og andre omkostninger kunne sættes på hans regning, for — som han vel ikke uden bagtanker tilføjer — »ich habe noch keinen pfenning von meinem Solarium, wie auch von Postgeldt währenden meines Dienstes erhalten«¹.

Hvornår det danske krigskancelli er begyndt at tage sagen op til alvorlig behandling er ikke at se, men det endelige valg må være truffet omkring den 1. maj 1696. Vor viden om de fem mænd, som valget traf, er højst forskellig. Størst er den — som man kunne vente — om gruppens leder, kaptajnløjtnant Simon Pedersen Elkier, der i 1691 var blevet udnævnt til kaptajnløjtnant i årstjeneste. Han havde derefter gjort tjeneste som chef for fregatten »Flyvende Abe«, i 1693 var han blevet næstkommanderende på orlogsskibet »Dronning Charlotte Amalie«, og i 1695 havde han fået sin gamle chefstilling på »Flyvende Abe« tilbage². Om hans kvalifikationer som skibsbygger er det vanskeligt at danne sig noget indtryk; han synes aldrig at have ledet arbejdet på et dansk værft, men skal man slutte ud fra hans egen beskrivelse af de skibsmodeller, som han den 3. juni forsøgte at sælge kongen, har han allerede da været en idérig konstruktør. Den ene er en model af et artilleritransportskib, som kunne ændres ikke mindre end seks gange, alt efter behov³.

De gunstige økonomiske betingelser, som stillingen i Rusland tilbød, kunne nok friste en dansk kaptajnløjtnant. Simon Pedersens gage havde hidtil været 250 rigsdaler om året⁴, mens han i

¹ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: Kopi af von Rosenbusch' indberetning af 22/3 1696.

² T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660—1814 og den danske Søetat 1814—1932. (1935). I, s. 328.

³ RA. Krigskancelliet. Indkomne sager søetaten vedr. 1696 nr. 289.

⁴ RA. Søetaten. Embedsarkiv. Eskadreskriverne. Gagebog for søoffi-

Rusland skulle hæve 50 rigsdaler om måneden, hvortil kom, at kongen tilbød ham halv gage, så længe han var borte¹. Han ville da komme op på en årsgage af 725 rigsdaler.

Trods de lokkende tilbud synes kaptajnløjtnant Pedersen ikke at have været blind for de farer, der kunne være forbundet med rejsen til Moskva. Den 3. maj beder han kongen om at måtte nyde den nåde »dog stedse at være udi Eders kongelige Majestæts tjeneste, og når jeg udi tvende år som Eders kongelige Majestæts tjener har været udi den store zars forretning, da at blive deraf fri og komme hid igen«².

Sammen med kaptajnløjtnanten skulle rejse to overmestre og to undermestre. Den 4. maj skrev tømmermestrene Johan Eriksen og Niels Sørensen kontrakt med generalkommissariatet om rejsen til Rusland. Efter at have indskærpet tømmerne lydighed over for kaptajnløjtnanten fortsætter kontrakten: »Hans penge skal ham ved hver måneds udgang rigtig betales, og når han der udi landet sin tjeneste to år har forrettet, og da ikke længer måtte lyste der at blive, skal det ham frit forestå sig på rejsen hjem igen at begive, hvortil kaptajnen (d. v. s. Simon Pedersen) ham al befordring skal bevise«. En lignende kontrakt sluttedes den 10. maj med skibstømrer Hans Jensen og den 28. maj med skibstømrer Anders Olsen. Begge skulle de gøre tjeneste som undermestre³.

Også for de fire mestre har ansættelsen i Rusland virket økonomisk tillokkende. Anders Olsen og Hans Jensen, der begge var tømmermænd af 1. klasse, havde på Holmen henholdsvis 20 og 16 rigsdaler i årlig gage⁴. De skulle nu have en årsløn på 192

cerer og Holmens betjente samt gejstligheden ved Holmen 1696—1707. Folio 31.

¹ RA. Admiralitetet. Kgl. resolutioner 1696 nr. 27.

² RA. Krigskanc. Kgl. ekspeditioner søetaten vedr. 1696 nr. 89. 62.

³ RA. Generalkommissariatet. »Adskellige Ordres Bog« vedr. søetaten 8/1 1695 — 31/12 1698. Under 6/6 1696 indført afskrift af skrivelse af 4/5 1696.

⁴ RA. Søetaten. 1. og 4. Divisions mønsterskriver. Civilbetjente, mestre og mestersvende, deres årslønbetaling 1. jan. 1694—marts 1698, så og årstjenere ved håndværkerne, månedsbetaling 1692—31/7 1696. Nr. 8. Folio 49 og 58.

rigsdaler. Hverken Niels Sørensen eller Johan Eriksen synes i 1696 eller de nærmest foregående år at have været ansat på Holmen.

Nu da beslutningen om afsendelsen af de danske skibsbyggere endelig var taget, ønskede kongen deres afrejse fremskyndet mest muligt. Allerede den 5. maj udstedtes rejsepas til Simon Pedersen og fire unavngivne tømrere¹, og samme dag fik kaptajnløjtnanten en tidsfrist på 14 dage til at forberede sin rejse².

Der skulle imidlertid gå endnu en måned, før den lille gruppe kunne begive sig på vej. Undermesteren Anders Olsen ansattes som nævnt ikke før 28. maj, men det er heller ikke utænkeligt, at Simon Pedersens kreditorer kan have deres andel i rejsens forhaling. I et brev så sent som den 3. juni beder kaptajnløjtnant Pedersen kongen om hjælp til at betale sin gæld og tilbyder til gengæld de forømtalte modeller³. Det er vel som et svar på denne henvendelse, at man må se en post i de kongelige kammerregnskaber under 8. juni, hvor der står: »Kaptajn Simon Pedersen bekom til rejsepenge ad Moskva 100 r.«⁴.

Omtrent på dette tidspunkt begav den lille gruppe sig ud på den lange rejse, der i de følgende måneder skulle føre den så godt som helt til Sortehavet. Kongen medgav Simon Pedersen et brev til Butenant von Rosenbusch, hvori vilkårene for danskernes ansættelse hos zaren endeligt slås fast — med en enkelt ændring i forhold til de oprindelige fremsatte lønkrav, idet undermestrene ikke skal have 20, men kun 16 rigsdaler om måneden. Det præciseres ligeledes, at de ikke har villet engagere sig for mere end to år⁵.

En måneds tid senere — omkring den 10. juli — ankom dan-

¹ RA. Krigskancelliet. Protokol over ekspederede sager 1696 nr. 184. En russisk oversættelse af passet findes i *Dopolnenija k aktam istoričeskim, sobrannija i izdannija archeografičeskoju kommissieju*. XII (1872) s. 44 f. og i S. Elagin: *Istorija russkago flota. Period Azovskij* (1864). (Forkortes Elagin). Priloženie I nr. 44 note 1.

² RA. Krigskanc. Kgl. ekspeditioner søetaten vedr. 1696 nr. 89/62.

³ RA. Krigskanc. Indk. sag. søetaten vedr. 1696 nr. 290.

⁴ Kgl. Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid. Udg. v. E. Marquard (1918), s. 476.

⁵ RA. TKUA. Almindelige del 1676—1770 nr. 71: Gehejmeregistratur 1696. Folio 432.

skerne til Novgorod¹, og den 25. kunne de anmelde sig i det russiske udenrigskancelli, posol'skij prikaz i Moskva, hvor de blev forhørt om deres tidligere liv, færdens og kunnen.

Kaptajn Simon Pedersen oplyste, at han var født i København, hvor hans fader, Peter Ivanov, havde været købmand. Fra barnsben var han vant til livet på søen, der havde ført ham både til Sverige, England, Spanien, Holland og Frankrig. Han tjente nu på syvende år den danske konge. Om sine færdigheder måtte han oplyse, at han aldrig havde været i krig, da Danmark havde haft fred i de år, han havde tjent i flåden, men m. h. t. skibsbyggeri hævdede han at kunne både tegne og bygge skibe og også lede selve arbejdet på et værft. Foruden sin datter havde han med sig sin egen lille stab, bestående af en læge, en tjener og en tolk.

Af mestrene stammede den ene, Johan Eriksen, fra Lübeck, mens den anden, Niels Sørensen, var født i København, hvor hans fader havde været skibsbygger som han selv. Han havde først været tre år i dansk tjeneste og var derefter draget udenlands i 18 år, havde besøgt både Sverige, Holland og England. Han var nu igen i den danske konges tjeneste. Også de to undermestre, Anders Olsen og Hans Jensen, var københavnere og havde været i flåden i henholdsvis 11 og 10 år².

Allerede to dage senere, den 27. juli, blev den danske gruppe under eskorte sendt videre mod Azov, til trods for at man allerede da i Moskva må have fået efterretning om byens erobring den 19. juli. I en følgeskrivelse fra det russiske krigskancelli, razrjadnyj prikaz, til admiral Lefort gøres der nøje rede for de lønninger, danskerne skulle hæve, og til hvilken kurs dette skulle ske³. Den 5. august nåede gruppen Voronež, hvorfra den fort-

¹ Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikago. I (1887), s. 531: Skrivelse fra von Rosenbusch til Peter den Store af 13/7 1696.

² Elagin: Priloženie I nr. 44.

³ Elagin: Priloženie I nr. 45. Vekselkursen sættes til 1 rigsdaler = 18 altyn og 2 dengi, hvilket er lidt mere end $\frac{1}{2}$ rubel, der er 16 altyn og 4 dengi. Den danske kommissær von Rosenbusch synes at have benyttet en vekselkurs på 1 rigsdaler = $\frac{1}{2}$ rubel, en forskel på 10⁰/₁₀₀, jvf. Elagin: Priloženie I nr. 42.

satte med skib ned ad Don. Imellem byerne Rešetov og Vešk traf danskerne admiral Lefort, der var på vej nordpå mod Moskva. Sommerens felttog var under afvikling efter Azovs erobring, og cheferne ilede til Moskva for at deltage i det store triumfindtog¹. Lefort, der nu ikke havde behov for de danske skibsbyggere i Azov, gav dem ordre til at fortsætte til byen Panšin, hvor de kunne få roere og eskorte til tilbageturen.

Den 1. september begav de sig igen nordpå op ad Don, men nåede i første omgang ikke længere end til byen Donecki, hvor skibets besætning enten allerede var flygtet eller lå syge, og af eskortens 19 soldater var 7 syge, mens de øvrige nægtede at rejse videre med skibet. Der var derfor intet andet for end at rejse videre over land, men nu synes rejseholdet helt at gå i opløsning. Sammen med nogle udenlandske læger red Simon Pedersen til byen Korotojak, mens pod'jačien² Vladikin, der ledede danskernes rejse, og de øvrige måtte blive tilbage, indtil det lykkedes at leje nogle køretøjer. Holdet samledes igen i Voronež, og til vogns gik turen mod Elec, men her tog Simon Pedersen og flere andre de vogne, som Vladikin havde lejet, og kørte videre i retning af Tula. Det lykkedes dog Vladikin at skaffe to vogne hos den lokale vojevode, og i dem kørte han mod Tula, hvor han ventede at træffe Simon Pedersen og de øvrige. Men disse var kørt forkert og kom først til Tula efter Vladikin, der i mellemtiden var blevet syg, hvilket ikke hindrede Simon Pedersen i at tage hans vogne og køre mod Moskva, hvortil holdet ankom omkring den 1. november (1696)³.

Denne legen tagfat, der ganske vist er set gennem Jakob Vladikins øjne, giver et indtryk af den danske kaptajnløjtnant som en utålmodig og noget ilter person, der gerne går sine egne veje. Men det har næppe heller været behageligt at rejse mere end 2000 km i det russiske efterår. Og det omsonst.

Da danskerne vendte tilbage til Moskva, var beslutningen om

¹ Moritz Posselt: *Der General und Admiral Franz Lefort*. II (1866), s. 349.

² Betegnelse for en kancelliskriver.

³ Elagin: *Prilozenie I* nr. 46.

skabelsen af en regulær flåde som nævnt taget den 20. oktober. De danske skibsbyggere var derfor så meget mere nødvendige, som dette stort anlagte forehavende kun ville kunne gennemføres ved hjælp af udenlandske specialister, der i stort tal måtte antages til dette formål. Denne opgave blev overdraget udlændingen Franz Timmermann, som ved årsskiftet 1696—97 sendte hververe til Nederlandene og Sverige. En fuldstændig fortegnelse over, hvormange udlændinge denne hvervekampagne bragte til Moskva, findes ikke, men der er efterretninger om, at i hvert fald 65 udlændinge kom til Moskva i månederne marts til august 1697 efter kontrakt med Timmermann. Af disse var 36 svenske og 25 hollandske¹. Der synes ikke at have været danske blandt de hvervede, og det er uvist, om kaptajn Pedersen har forsøgt at skaffe yderligere folk fra Danmark, derimod ankom der i december 1696 to svenske bådsmand på hans opfordring².

Også mod Sydeuropa rettedes blikket for at skaffe kvalificerede folk. Allerede i juli 1696 henvendte zar Peter sig til den venezianske republik i denne anledning, og i november indvilgede 13 venezianske kaptajner og skibsbyggere i at gøre tjeneste for zaren³.

De danske skibsbyggere tilbragte vinteren 1696—97 i Moskva. Forholdet mellem dem indbyrdes var ikke det bedste, for — som den danske kommissær melder hjem: Simon Pedersen »will hier alles nach seinem Kopfe haben, welches sich so nicht wol thun lässt«⁴. Derimod kan det næppe betvivles, at kaptajnens stjerne har været i stadig stigen på rette sted. Antallet af udenlandske søofficerer i Moskva kan på dette tidspunkt ikke have været stort, og det er derfor naturligt, at den marineglade zar har fattet interesse for den idérige dansker.

I december 1696 indsendte kaptajnløjtnant Pedersen et forslag til løsning af et af de mange vanskelige problemer, som

¹ Elagin: Priloženie V nr. 2 a—i.

² Dopolnenija k aktam istoričeskim, sobrannija i izdannyja arheografičeskoju kommissieju. XII (1872), s. 48 f.

³ Elagin: Priloženie V nr. 1 a og v.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 40: von Rosenbusch' indberetning af 30/4 1697.

skibsbygningen ville volde. Hovedkvarteret for hele projektet skulle være byen Voronež ved floden af samme navn, der er en biflod til Don. Voronež ligger i et skovområde, hvilket var praktisk, når skibene skulle bygges, men upraktisk, når skibene derfra skulle sejles til havet ad smalle og undertiden vandfattede floder. Dette problem mente Simon Pedersen at kunne løse. Han udfærdigede tegninger til et transportskib, der var 130 fod langt, 42 fod bredt og 15 fod højt. Dette skib — mente han — ville kun gå 5 fod i vandet, selv når det blev ladet med store skibe på 20, ja endog 40 kanoner, som ellers stak 10 fod i vandet. På den vedlagte tegning tilføjede han dog forsigtigt: »Dette må gøres, når vandene er rolige og uden bølger«¹.

Det er vel bl. a. denne opfindelse, der har draget zaren til danskerens hus² og fået ham til at nære »en sær tillid til kaptajn Pedersen i at bygge barkolonger og andre slags invention af skibe«³. Men i dette tilfælde kom der dog intet ud af den peder-senske invention.

Mens den danske kaptajn syslede med sine tegninger, udarbejdede den russiske administration de nærmere planer for skibenes bygninger, for forsyningen med materialer, arbejdskraft m. m. Barkolongernes størrelse fastsattes til 115 fod i længden, 21 fod i bredden og 7 fod i vandet. Arbejdet skulle ved hvert skib ledes af en udenlandsk mester, bistået af en udenlandsk undermester. Af håndværkere skulle to tømrere og to smede være udlændinge, mens andre fire smede og 60 tømrere skulle være russiske. Hertil kom en læge og ikke mindre end fem tolke, der var nødvendige ved anvendelsen af den udenlandske arbejdskraft. Behovet for håndværkere var således mere end 4000 mand, hvortil kom et ikke nærmere fastsat antal arbejdere, der skulle gå til hånd⁴.

¹ »Sie ž podobaet činiti egda vody tichi i bez voln«. Elagin: Priloženie IV nr. 13 note 4.

² RA. Admiralitetet. Indk. sag. 1697 nr. 19. Simon Pedersen til admiralitetet 7/5 1697.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Poul Heins' kopibog over udgåede breve 1697—99. Heins' brev til Gustav Meyer 7/6 1698.

⁴ Elagin: Priloženie III nr. 21.

Den fremtrædende rolle, som var tiltænkt den danske kaptajnløjtnant, bekræfter, hvor velanskrevet han på dette tidspunkt har været hos zaren. Af de 52 barkolonger, som det var pålagt kumpanstvo'erne at bygge, skulle fire, siden otte udføres efter Simon Pedersens tegninger. Ved de fire skulle danskeren med sine mestre direkte lede arbejdet; det drejer sig om de skibe, der skulle bygges af T. N. Strešnevs, V. P. Šeremetevs, V. F. Dolgorukijs og G. V. Tjufjakins kumpanstvo'er. Til andre fire skulle han levere tegninger og se til, at bygningen foregik i overensstemmelse med disse. Det drejer sig om M. A. Čerkasskijs, I. V. Buturlins, P. I. Chovanskijs og K. O. Ščerbatyjs kumpanstvo'er, hvor arbejdets direkte ledelse var overdraget hollændere¹.

Endelig kom foråret, og arbejdet kunne tage sin begyndelse. Den 7. maj meddelte Simon Pedersen det danske admiralitet, at han havde sendt de fire mestre i forvejen til Voronež, for at de kunne bringe alle nødvendige ting i orden, således at man ikke bagefter skulle kunne sige om danskerne, at de ikke var lige så dygtige som de mestre, der netop var ankommet fra Venezia og Holland².

I Voronež var de russiske ledere imidlertid ikke kommet lænere end til at erkende deres egen ukyndighed i alt, hvad der angik skibsbygning. De russiske adelsmænd, der skulle forestå forsyningen af træ, havde ikke turdet tage bestemmelse om, hvilke træsorter der skulle anvendes, hvormeget og hvor de skulle fældes o. s. v. Da de fire danske mestre den 7. maj ankom til Voronež, blev de derfor inddraget i denne sag i deres egenskab af specialister på dette område. Heller ikke de havde lyst til at tage ansvaret, men erklærede, at det var umuligt at sige, hvor meget tømmer der ville medgå »fordi træet i disse skove ikke er ens; på nogle steder er det udmærket, på andre steder helt dårligt«³.

¹ Elagin: Priloženie III nr. 41.

² RA. Admiralitetet. Indk. sag. 1697 nr. 19. Simon Pedersen til admiralitetet 7/5 1697.

³ »potomu čto de v tech lesach les ne roven; v inych mestach naročit, a v inych mestach gorazdo ploch«. Elagin: Priloženie III. Pribavlenie nr. 88.

Men tømmeret skulle skaffes, og den 21. maj udpegedes et stykke skov ved »Čistoe Ozero«, og samme dag mødte tømmerne og arbejdsfolkene på dette sted. Et par måneder senere var tømmeret skovet, og man kunne begynde at flåde det til Ramon, en by i nærheden af Voronež, hvor danskerne skulle bygge deres skibe. Den 26. juli lagde Niels Sørensen kølen til Šeremetev-kumpanstvo'ets skib, og fire dage senere begyndte bygningen af Strešnev-kumpanstvo'ets skib under ledelse af Johan Eriksen¹. På samme tid er Hans Jensen begyndt at bygge Dolgorukij-kumpanstvo'ets skib², mens Tjufjagin-kumpanstvo'ets skib, hvis bygning Anders Olsen formentlig har forestået, ikke yderligere omtales.

I løbet af sommeren er de mange tusinde arbejdere blevet samlet i Voronež og de andre byer, hvor værfter blev anlagt. Det kan ikke undre, at der opstod uoverensstemmelser mellem så mange og så kloge hoveder af forskellig nationalitet. Skibsbygningshåndværket lå endnu ikke i faste internationale rammer, men var undergivet tradition, behov og tilfældigheder. Dertil kom, at venezianske og danske mestre vurderedes højere end hollandske, der derfor ikke fik tildelt selvstændige opgaver, hvilket vakte nogen bitterhed blandt de sidste³.

Imod årets slutning måtte kaptajn Pedersen indberette den hollandske mester, Alfert Naning, der ledede arbejdet på bygningen af Čerkasskij-kumpanstvo'ets skib. Som allerede omtalt skulle danskeren udarbejde tegninger også til dette skib, men hollænderen var meget utilbøjelig til at rette sig efter kaptajn Pedersens ordrer. Da Naning tredje gang havde lagt en kølplanke, der var kortere end den, Pedersen ønskede, blev de uvenner, og hollænderen gav sig til at skælde danskeren ud »som fulde folk plejer«⁴. Efter yderligere uoverensstemmelser indberettede Simon Pedersen sagen til det russiske admiralitet, der den 15. december hidkaldte Alfert Naning og pålagde ham at

¹ Elagin: Priloženie III nr. 36 v.

² Elagin: Spisok sudov azovskago flota 1696—1712, s. 9.

³ Elagin: Priloženie III nr. 41.

⁴ »kak byvajut p'janje ljudi«.

være kaptajn Pedersen lydige i alt m. h. t. bygning af barkolonger, i modsat fald ville han blive straffet¹.

Den 1. januar 1698 henvendte Naning sig derfor til kaptajn Pedersen for at få tegningerne til skibets overbygning. Men dette nægtede danskeren. Han ønskede ikke længere at have noget med dette skib at gøre og udtalte, at Naning kunne bygge det på sin egen hollandske facon².

Til den hollandske skibsbyggers forsvar skal det indrømmes, at kaptajn Pedersen ikke synes at have været nogen let arbejdsgiver. Som allerede omtalt var forholdet mellem kaptajnen og mestrene i forvejen ikke det bedste, og de blev — ligesom Naning — sure over ustandselig at måtte gøre deres arbejde om³.

Men på trods af alle hindringer, som mennesker og natur kunne skabe, blev der gjort store fremskridt. Da lederen af admiralitetet, Protas'ev, i december 1697 gjorde status, var han tilfreds med de resultater, der foreløbig var nået. I et brev til zaren, der siden foråret opholdt sig i udlandet, meddelte han, at fire galejer allerede var færdige og flere barkolonger nærmede sig deres afslutning. Dette gjaldt bl. a. de fire barkolonger, som danskerne byggede⁴. Skal man tro denne fremstilling, synes det meget naturligt, at nye og krævende opgaver blev lagt på de dygtige danskeres skuldre.

I foråret 1698 fik kaptajn Pedersen ordre til at bygge endnu fire skibe, denne gang for admiralitetet⁵. Men dette ærefulde hverv blev mødt med megen uvilje fra danskerens side, hvilket foranledigede Protas'ev til gentagne gange at beklage sig til den danske gesandt Poul Heins⁶.

¹ Elagin: Priloženie III nr. 42 og Materialy dlja istorii voronežskoj i sosednich gubernij. Voronežskie akty. (1887). I (Forkortes Voronežskie akty) nr. 157.

² Elagin: Priloženie III nr. 34.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 7/6 1698.

⁴ Elagin: Priloženie III nr. 41.

⁵ Ibid. IV nr. 8.

⁶ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 24/5 og 26/7 1698 og ibid. nr. 42: Gesandtskabsrelationer, til dels med bilag, fra Poul Heins. Relation af 29/7 1698.

Sagen var imidlertid helt enkelt den, at danskerne nu ville hjem. Formentlig har det primitive liv i de russiske skove betaget dem både eventyrtrang og pengelyst, hvortil kommer, at der i sommeren 1698 synes at have bredt sig en almindelig utilfredshed blandt udlændingene. Danskerne kunne henvise til, at der nu var gået to år, og at deres kontrakt derfor var udløbet. Så tidligt som i april skrev de fire mestre til gesandten Poul Heins og bad ham hjælpe dem til deres afsked. Da de kun fik et henholdende svar¹, rejste de i juni selv til Moskva for at tale med Heins. Heins forelagde sagen for Protas'ev, der imidlertid hævdede, at han ingenting kunne foretage sig, før zaren vendte tilbage, og med denne besked måtte mestrene rejse tilbage til Voronež². De undlod dog ikke at indsende en bønsskrivelse til kongen, hvori de anmodede »om hjælp til vores fridom, på det vi fattige mænd kunne komme igen til vores fædreland til vores fattige hustru og børn, eftersom vi heller ønskede at tjene vores daglige brød udi vores konges rige...³«

Mens mestrene henvendte sig til deres konge, skrev kaptajn Pedersen direkte til zaren. I august, formentlig den 18., sendte han et langt og bittert klagebrev, hvori han henviser til den iver, hvormed han er gået op i sit arbejde, hvorledes han én, to, tre, undertiden fire gange om ugen er redet fra værft til værft for at tilse arbejdet på sine skibe, hvorledes han ikke blot har måttet lede arbejdet, men også har taget del i det, når folkene var syge o. s. v. Idet han henviser til, at han kun har bundet sig for to år, skriver han: »Weill ich aber von Anfang wie ich hier im Lande auf den Pansche⁴ Reise, so woll alls hier wegen des Schiffesbauwery meine Mittel eingebüset hab und die mier gegebene Comanda nicht so gebührlich respectiret und daher manitoniret

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Gustav Meyer 26/4 1698.

² RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 7/6 1698 og ibid. nr. 42: Heins' relation af 24/6 1698.

³ RA. Krigskanc. Indg. sag. søetaten vedr. 1698 nr. 304. Brevet er underskrevet af Anders Olsen, Niels Sørensen og Hans Jensen. Ifølge Heins' relation af 29/7 1698 er en af tømrerne død.

⁴ D. v. s. Panšin.

werde, das IHRO ZARRISCHE MAGISTHET christliches vorhabende Werck befördern können, sondern auf allerhant Ahrt und Weisse verfolgt, so länger und ärger nachgesetzt werde und nur zurletzt auf Respect und Ehre geschimft worfür ich mich in der Welt habe saur werden lassen, aber leider nun hier deswegen meines Lebens müde und befinde mich deswegen in hertzqwellende Schwachheit, das ich nicht so capabell bin solche grosse, hohe angelegen Werck zu ordeniren, das IHRO ZARRISCH MAGISTHET damit so wol versichert können alss wie ich vorhär mit Respect und Lust und affrontiret und ungehindert frisch und gesunt mein Dinst verrichten können, alss bitte ich desswegen alleruntertänichst, ich möchte von der Schiffbauwery verschonet werde...«¹

Der måtte naturligvis igen tilvejebringes ordnede forhold i Voronež, og i august rejste Protas'ev fra Moskva for at besigtige værfterne. Efter at være ankommet til Voronež sendte han bud til danskeren for at få en forklaring på hans optræden. Til at begynde med foregav Simon Pedersen at være syg, men endelig mødte han op og erklærede, »at han ikke ville lave noget, fordi ingen viste ham den fornødne ære, og fordi alle i Voronež, både udlændinge og russere morede sig over ham«². Til slut blev Protas'ev træt af at høre på danskerens besvælinger og overgav arbejdet med bygningen af statsskibene til en anden³.

Danskerne fik således ikke lov til at vende hjem, og uden videre rejse bort kunne de heller ikke. I juli 1698 udstedtes der et generelt forbud mod at lade udenlandske mestre forlade Voronež, og det blev samtidig forbudt landets indbyggere at sælge eller udleje både og heste til udlændinge⁴. Nogen hjælp fra deres egen regering fik danskerne ikke. Heins havde svaret mestrene,

¹ Elagin: Priloženie III nr. 43 og Voronežskie akty nr. 158.

² »čto ničego delat' ne budet, dlja togo budto česti dostojno zdes' nad nim nikto ne vedet, i budto nad nim vse, čto ni est' na Voroneže inozemcy i russkie ljudi, smejuťsja«.

³ Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikago. I (1887), s. 641 og Elagin: Priloženie IV nr. 9: Protas'evs brev til Peter den Store den 24/8 1698.

⁴ Elagin: Priloženie IV nr. 18.

at der intet kunne gøres i sagen, sålænge zaren var borte, og Simon Pedersen bliver bebrejdet sin genstridighed. Han har at rette sig efter zarens ordrer¹. Lettere forståelig er det officielle Danmarks holdning, når det drejer sig om personer, der privat havde engageret sig i Rusland. Således den norske kaptajn Gustav Meyer², hvem man med denne begrundelse nægter at intervenere for³. Den danske konges og gesandts uvillighed i denne sag må formentlig ses i lyset af de vanskelige forhandlinger om en alliance mellem de to lande, som netop var Heins' mission⁴.

Netop på denne tid, da skibsbyggerne forsøger at blive løst fra deres tjeneste, træder et nyt hold danske i russisk sold. Til forskel fra skibsbyggerne, hvis ansættelse var foregået på regeringsplan, havde de nyttilkomne på eget initiativ ladet sig hverve i Holland.

Under sit ophold her sluttede zar Peter kontrakt med den hollandske — eller norske⁵ — kaptajn Cruys, der i den russiske flåde fik rang af viceadmiral⁶. Cruys gik straks i gang med at hverve søfolk til den nye flåde, og i juli 1698 ankom ialt 590 mand til Archangel'sk. Her var hollændere, englændere, tyskere, franskmænd, svenskere, danskere o. fl., kort sagt repræsentanter for alle Nord- og Vesteuropas søfarende nationer. Flest var svenskerne i et antal af 165 mand, danskerne på andenpladsen med 157 mand og hollænderne som nr. 3 med 111 mand. Skandinavernes numeriske overlegenhed forklares af det store antal matroser, som lod sig hverve fra disse lande. Af 356 matroser var 119 svenske og 114 danske, men kun 26 hollandske. Ser man

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 24/5 og 26/7 1698.

² Formentlig identisk med den i T. A. Topsøe-Jensen og Marquard: *Opus cit.* II, s. 176 f. nævnte Gustavus Meyer.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 97: 1697—1705. *Kopibøger over relationer med deres bilag.* Heins' relation af 28/3 1699.

⁴ Carl S. Christiansen: *Danmark-Norges Traktater 1523—1750.* 11 (1949), s. 33 ff.

⁵ Ludvig Daae: *Nordmænd og danske i Rusland i det attende Aarhundrede.* *Norsk Hist. Tidskr.* 2. r. IV (1884), s. 413 ff.

⁶ Elagin: *Prilozenie V* nr. 5 v.

derimod på officererne, bliver billedet et ganske andet. Af 93 kaptajner, kaptajnløjtnanter, løjtnanter, styrmænd og understyrmænd var 52 hollandske. Tendensen er tydeligt den, at mens Skandinavien leverede de menige, kom officererne fra Holland.

Også på denne gruppe må den gode betaling have virket tillokkende, selv om niveauet var lavere end for de tekniske specialisters vedkommende. Kaptajnløjtnanterne skulle have 40 rigsdaler om måneden, løjtnanterne 24, styrmændene 20 o. s. v.

På grundlag af det foreliggende materiale er det umuligt at udskille, hvormange egentlige danske der har været blandt de 157 repræsentanter for Danmark-Norge, idet nordmændene kun et enkelt sted er skilt ud som en særlig gruppe. Heller ikke er det ganske givet, at de enkelte nationalitetsbetegnelser er rigtige. Angivet som danske er følgende syv officerer: kaptajnløjtnanterne (komendory) Jan Samson og Heronimus Meyer, løjtnanterne Peter Tomasof eller Flomas, Evert Rulevc eller Roeiof, Rulof Bram, Tomas Eversen eller Evert og Sy Brant Jansen¹. Ingen af disse navne er medtaget i Topsøe-Jensens og Marquards »Officerer i den dansk-norske søetat«².

Der findes ingen samlet opgørelse over udlændinge i den azovske flåde fordelt på nationer, og de ovennævnte 590 mand var kun Cruys' andel i hvervningen 1698. Af en opgørelse dateret 28. december s. å. fremgår det, at der på dette tidspunkt var ansat ialt 830 udlændinge i den azovske flåde, heraf udgør de ovennævnte 157 danske, hvis antal som nævnt må tages med megen forbehold, knap 20 %³.

I Voronež sker der imidlertid i løbet af august-september en mærkbar ændring i kaptajn Pedersens holdning, en ændring, der må tilskrives zarens pludselige tilbagekomst fra udlandet og ud-sigten til at få virkeliggjort en af sine store inventioner. Og måske frygt. Om aftenen den 25. august dukkede zar Peter uventet op i Moskva⁴, og rygtet om hans hjemkomst og den påfølgende

¹ Elagin: Priloženie V nr. 7 b.

² Topsøe-Jensen og Marquard: Opus cit.

³ Elagin: Priloženie V nr. 13.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Jensen 26/8 1698.

hårde fremfart mod alle opsætsige har formentlig med hast bredt sig ud over det ganske rige. Samtidig erfarede Simon Pedersen af Protas'ev, at zaren havde givet ordre til, at der skulle bygges seks transportskibe¹ efter en model, som zaren engang havde set hos Simon Pedersen i Moskva. I et brev til Peter den Store dateret 14. september tilbyder danskeren at bygge disse transportskibe, idet han dog gør zaren opmærksom på, at skibe på 200 fods længde vil være meget vanskelige at manøvrere i de smalle og krumme flodløb. Skibene bør efter Simon Pedersens mening være noget mindre, men dog store nok til at transportere barkolonger, der går 10 fod i vandet². Et par dage senere gør han Protas'ev et lignende forslag³. Ikke et ord om at rejse hjem.

Men det var for sent. Zaren var nu blevet vred og klagede til Poul Heins, der som ægte diplomat forsikrede, at den danske konge naturligvis ikke kunne billige kaptajnens opførsel. Det bestemtes, at sagen skulle undersøges til bunds, når zaren kom til Voronež⁴. Der gik imidlertid et par måneder, inden zar Peter kunne afse tid til at bese det storværk, som han for halvandet år siden havde sat i gang. I mellemtiden lykkedes det Simon Pedersen, der åbenbart var ved at blive klar over sin pinlige stilling, at rejse til Moskva for at søge hjælp hos Poul Heins. Men dér var ikke hjælp at hente. Han fik ordre til ufortøvet at rejse tilbage til Voronež, hvortil zaren var rejst den 23. oktober⁵. Nu skulle Simon Pedersen stå til regnskab for sine handlinger. Heins har dog ikke helt villet lade sin landsmand i stikken, men medgav ham et brev til viceadmiral Cruys. Uden at tage standpunkt i den prekære sag anmodede Heins viceadmiralen om at tage danskeren under sin protektion og bad om, »es ihm wenigstens möge verstattet werden durch gebühlich Verhöhr und Kriegsrecht seine Sache an den Tag zu legen«⁶.

¹ Elagin: Priloženie IV nr. 1 ja.

² Voronežskie akty nr. 159.

³ Elagin: Priloženie IV nr. 13 og Voronežskie akty nr. 160.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 42: Heins' relation af 9/9 1698.

⁵ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Carstens og Cölner 28/10 1698.

⁶ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til viceadmiral [Cruys] 26/10 1698.

Desværre kender vi ikke afgørelsen i denne sag. Mulighederne er flere og ikke alle lige behagelige. Den føromtalte kaptajn Meyer oplevede i foråret 1699 at blive lagt i jern¹, men om dommen over Simon Pedersen ved vi intet. Da Poul Heins ikke omtaler ham under sit lange ophold i Voronež i begyndelsen af det nye år, kan man vel slutte, at han ikke længere har været der, men er blevet afskediget fra sin tjeneste som skibsbygger². Heller ikke mestrene synes Heins at have truffet i Voronež, og deres videre skæbne er ukendt.

De skibe, som danskerne havde bygget, blev søsat i maj 1699. Strešnev-kumpanstvo'ets skib fik navnet »Tri rjumki«³, mens Šeremetev-kumpanstvo'ets skib døbttes »Baraban«⁴. Navnene på de to andre skibe kendes ikke. »Tri rjumki« og »Baraban« var lidt mindre end oprindeligt fastsat: »Tri rjumki« var 114 engelske fod langt og 24 fod og 2 tommer bredt, »Baraban« en kende større. De havde begge en besætning på 135 mand⁵. Med kvaliteten af det byggede var det så som så, hvilket ikke mindst

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til von Rosenbusch 20/3 1699.

² Først 1701 synes Simon Pedersen at have forladt Rusland. Poul Heins medgav ham en anbefaling til chefen for Holmen, admiral Stöcken, og heri karakteriseres han som »un homme plein d'inventions et de bonne volonté«, der har lidt meget i Rusland (RA. TKUA. Rusland nr. 99: Heins til admiral Stöcken 3/7 1701, se også TKUA. Rusland nr. 100: Heins til Hans Henrik Tønder 18/11 1701). Oplysningerne i I. H. Lützwow: Samling af historiske Efterretninger om danske Søofficerer. (1788), s. 215 om, at han 1702 skulle have opholdt sig i Moskva, er efter alt at dømme ikke rigtige. 24. juli 1705 lykkedes det Simon Pedersen at få arresteret en vis major Bambanius i Glückstadt, fordi denne havde talt ilde om den russiske nation (RA. TKUA. Rusland nr. 103: 1705—09 Georg Grundts gesandtskabsarkiv. Frederik IV.s ordre af 10/4 1706). Endelig forsøger han sig i 1724 som plattenslager over for den danske gesandt i Holland, Niels Griis, i forbindelse med et opdigtet anslag mod den danske konge (RA. TKUA. Nederlandene nr. 159: 1723—24 Gesandtskabsrelationer, til dels med bilag, fra Nicolas Griis. Griis' relationer af 18/1 og 15/4 1724 og Ludvig Daae: Nils Griis, dansk-norsk Envoyé i Haag. Norsk Hist. Tidskr. 2. r. VI (1888), s. 41—42).

³ »Tre glas« (vin eller spiritus). Elagin: Spisok sudov azovskago flota 1696—1712. S. 6—7.

⁴ »Trommen«. Ibid.

⁵ Ibid.

skyldtes det fugtige træ, der var anvendt. En kommission, der i 1699 eller 1700 undersøgte samtlige skibe, havde mange ting at rette og mange hårde ord tilovers. Værst gik det dog ud over danskernes skibe, der fik karakteren »dårligst af alle«¹.

Selv om dansk skibsbygning således ikke kom til at fejre store triumfer i Voronež, var der dog, når alt kommer til alt, udført et pionerarbejde under meget vanskelige forhold både i teknisk og organisatorisk henseende.

Om de danske søfolk, der 1698 lod sig hverve i Holland, har haft lige så lidt held til at føre og bemane de færdige skibe, får stå hen. Foreløbig kom flåden ikke i kamp, da der allerede 14. januar 1699 sluttedes våbenstilstand med Tyrkiet². Ingen af de syv nævnte officerer er optaget i »Obščij morskoj spisok«³, og deres indsats kan derfor ikke vurderes. Først det følgende tiår skulle bringe danske søofficerer, der drev det vidt i russisk tjeneste⁴, og først da opbyggedes en russisk flåde, der fik egentlig militær betydning, nemlig den baltiske.

De danske skibsbyggere trådte i zarens tjeneste på et tidspunkt, da russisk udenrigspolitik var vendt imod Tyrkiet, mens forholdet til Sverige endnu var venskabeligt. Som omtalt hvervedes der også i Sverige skibsbyggere til værfterne i Voronež, og i sommeren 1697 modtog zaren 300 kanoner som gave fra Karl XI⁵. På denne baggrund kan hvervningen i Danmark, der skete på russisk initiativ, næppe betragtes som forløber for den dansk-russiske alliance af 24. august 1699⁶, der var rettet mod Sverige, og som kom i stand på dansk initiativ.

¹ »Strešneva, Dolgorukago, Šeremeteva est' chudšie ot vsech korablej razmerom i krepostiju«. Elagin: Priloženie III nr. 58 punkt 3.

² Bogoslovskij. III (1946), s. 416 f.

³ Obščij morskoj spisok. Č. 1. (1885). (Almindelig flådeliste).

⁴ Ibid. samt Ludvig Daae: Nordmænd og danske i Rusland i det attende Aarhundrede. Norsk Hist. Tidsskr. 2. r. IV, s. 407 ff.

⁵ Elagin: Priloženie IV nr. 4.

⁶ Carl S. Christiansen: Danmark-Norges Traktater 1523—1750. XI, s. 33 ff.

Anmeldelser

Skrifter udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. 1952-1964.

I 1952 konstituerede *Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie* sig, og i efteråret samme år opnåede dets daværende formand og næstformand, landsarkivar Johan Hvitfeldt og arkivar C. Rise Hansen, den første bevilling fra Carlsbergfondet. Siden da er der med fortsat støtte fra dette og fra anden side udsendt en imponerende serie af betydningsfulde publikationer. En central plads såvel i udvalgets som i publikums øjne indtages af tingbogsudgaverne. Af disse er, mens dette skrives, udgivet *Herlufsholm Birks Tingbøger 1616–19, 1630–33* ved arkivar Karen Marie Olsen (2 bd.), *Aasum Herreds Tingbøger 1640–48* ved professor Aksel E. Christensen og universitetsadjunkt Troels Dahlerup (4 bd.), samt de endnu uafsluttede *Skast Herreds Tingbøger 1636–40* ved arkivar Poul Rasmussen (4 bd. + 1 hefte) og *Sokkelunds Herreds Tingbøger 1621–22, 1625–37* ved amanuensis Ole Karup Pedersen (2 bd. + 3 hefter).

Selvfølgelig har historieinteresserede været klar over det værdifulde kulturstof, der fandtes i tingbøgerne, og det har lejlighedsvis i større eller mindre omfang været udnyttet i retshistorisk og lokalhistorisk forskning, men almeneje bliver det først med udvalgets udgaver. Det er ikke for meget sagt, at hermed træder bonden som individ ind i historien. I ældre kilder er han objekt, her er han den agerende. I mange tingsvidner står personer og situationer så klart aftegnet, at de næsten efterlader et synsindtryk hos læseren, i hvilken forbindelse man dog også må erindre sig, at det er nogle af de bedste tingbøger, der fremlægges. Det livfulde kommer selvfølgelig navnlig frem i tingsvidnerne om dramatiske begivenheder i herred eller birk, slagsmål, drab, trolddomssager og lignende, men det fremgår også af de udgivne tingbøger, at æresfor nærmelser med påfølgende slagsmål og drab i hidsighed har plaget landsbysamfundene i et omfang, der langt overstiger hyppigheden af disse

foreteelser i vor tid. Det er en hidtil upåagtet vrangside ved fællesskabet, som rimeligvis har sin psykologiske forklaring i det alt for nære samliv og den store afhængighed af hinanden. Det ville i den forbindelse være interessant om udvalget kunne udgive nogle tingbogsårgange fra de vestjyske egne, hvor enestegårde var fremherskende. Mon disse foreteelser ikke vil vise sig at være mere sjældne her.

Det er dog ikke i disse handlingsmættede episoder, man skal søge tingbøgernes største værdi, men i de glimt, der uforvarende kastes over kulturtilstande og den daglige tilværelse på landet. Nogle få linier fra sagen om den ulykkelige forkarl Niels Jensen, der blev fundet druknet i Vardeå, skal fremføres til illustration. Spørgsmålet var, om karlen havde begået selvmord eller var blevet myrdet. Lensmanden hidkalder to bartskårere fra Ribe for at syne liget, disse erklærede, »at de så, at der var en pøt (fordybning) over hans venstre øje noget om til den venstre side, og da skar de kødet fra samme pøt, og da var benet inden for samme pøt noget sprukken og lidt indtrykt, og var der en liden skal, som de kunne opløfte med en kniv, dog var huden over samme pøt hel forinden (de skar)«. Ikke nogen ilde erklæring af disse barber-kirurger. Et indtryk af rytmen og den daglige tilværelse på en gård fås af disse få linier fra en medtjeners erklæring: »En torsdag morgen ungefær ved St. Mortensdags tide næstforleden da kom en af (gårdejersken) Marens, salig Otte Rasmussens piger og kaldte på ham, på en dreng og på Niels Jensen, som da tjente fornævnte Maren Ottes, at de skulle komme ind at bede Gud om nåde og til deres davre. Og der de kom ind, faldt de på knæ og læste og siunge, som de plejede at gøre, og der det var gjort, gik de ud igen og ville ikke have deres davre, fordi de tykte, det var for tidlig, og der fornævnte Niels Jensen gik ud, da sagde han til Maren Ottes: I hister på så mange nye skikke med os. Hvor mon I vil hen med os?« (Skast herred 1640, s. 57 og 58, normaliserede). Forkarlens surhed skyldes irritation over, at de ikke som hidtil skal røgte dyrene inden davren. Under sagens videre forløb karakteriserer enken sig i en henvendelse til øvrigheden – hun var under mistanke for at have skaffet karlen af vejen – som en fattig, skrøbelig kvinde. Det clichéagtige i denne så velkendte form for en henvendelse til øvrigheden belyses af det forhold, at hun dog havde syv mennesker i sit brød.

Noget af det vigtigste tingbogsudgaverne illustrerer er de vidt-forskellige vilkår bondebefolkningen har levet under fra egn til egn. Anmelderen har hidtil opfattet det som exceptionelt, når bønderne i hans hjemstavn, Nørre Rangstrup herred, kan ses

allerede omkr. 1600 i praksis – men ikke teoretisk – at nyde arvefæstets fordele med fikseret stedsmål, ubetydeligt hoveri og lignende og søgt forklaringen i Frederik 2.s udkøb af adelen i området. Men tingbogen for Skast herred viser, at forholdene her ikke har adskilt sig synderligt fra forholdene syd for kongeaen. I modsætning til forholdene i Herlufsholms birk er det et efter tiden velstillet samfund, man skimter bag retsprotokollerne, givende sig udslag i gode aftægtsforhold, store, ja til tider rige arveefterladenskaber og en forholdsvis fri disposition over gård og jord. Her er det holbergske billede af fæstebonden misvisende, men kommer man til Herlufsholms birk, møder man scenerier og forhold, der er som taget ud af Jeppe på Bjerget. Således sidder en aften i 1632 gårdmanden Rasmus Laarck og drikker med smeden i Ladby i dennes stue. Udenfor på gaden står Rasmus' kone Maren og bruger ukvemsord og vil have manden hjem. Da mister Peder Smed tålmodigheden og brøler: »Der burde fare en djævel i din sakramentske tæve, du burde stubbes til kagen, du est ikke den mand værd du haver«. Konen får sin mand til at stævne smeden til tinge for at mortificere de på offentlig gade fremsatte udtalelser, hvilket denne gør uden forbehold. »Han var uvidende om at have sagt det anførte, thi han var så drukken, at han hverken kunne gå eller stå, samt at han ikke vidste andet om Rasmus Laarcks hustru end det som var ærligt, kristeligt og tilbørligt i alle måder«. (1632, s. 106. 1603, s. 4). Erklæringen får en i høj grad til at mindes Jeppe's groteske ed »Jeg vil gøre min højeste ed på, at det er løgn, alt hvad jeg svor på tilforn«, thi af tingsvidner fra følgende tid og til slut af konens egen tilståelse fremgår, at hele landsbyen var klar over, at hun gennem syv år havde gjort manden til hanrej og at mindst et af børnene havde landsbyens Don Juan, Søren Andersen Jyde – om hvis forbavsende meriter tingbogen indeholder adskilligt – som fader.

Men ikke blot de pittoreske scenerier minder om Holberg, også dennes og ligesindedes harme over de trællekår, man bød de sjællandske bønder, belyses af tingbogen. I 1633 tiltaler skolens foged to fæstebønder – de optræder både før og senere som tingmænd, skulle altså have hørt til birkets mest ansete og indsigtfulde bønder – fordi de mod skoleforstanderens forbud havde ladet deres søster begive sig udenfor birket, førend hun havde barslet. De tiltalte forsvarer sig med, at skoleforstanderen havde givet tilladelse til, at søsteren måtte stå skriftemål for sit lejemål hos præsten i Risleev. Præsten der havde sendt hende videre til skrifte hos præsten i Herlufmagle, fordi den udlagte barnefader boede der, og under opholdet i denne præstegård fødte pigen pludselig sit

barn, »hvilket foster« altså var født udenfor birket, d. v. s. uden for vornedskabet, hvilket er pointen i sagen set fra skolens synspunkt. Fogedens påstand til dom er 1) hvad præsterne har foretaget sig kommer ikke sagen ved, 2) der skal ikke bevises, at skoleforstanderen har givet tilladelsen, 3) præsten i Risby kan ikke være hjemmel for, at skoleforstanderens forbud overtrædes og 4) om de to brødre ikke efter recessen (1558) art. 42 burde stå til rette. Fogedens argumentation fejer alle menneskelige hensyn til side og konstruerer derefter lydighedsnægtelse over for et uhjemlet påbud fra skolens side. Vornedskabet omfattede ikke kvinderne på det tidspunkt, først en generation senere blev der i D. L. 3-14-5 indsat en bestemmelse, der kunne have hjemlet fogedens påstand. Det var imidlertid en innovation i Danske Lov og blev ikke kodificeret uden indsigelse fra Peder Lassens side: male et contra principia juris, nam spurius sequitur conditionem matris, et mater est immunis quocumque loco nata sit, ergo et spurius (jf. Steenstrup i H. T. 5. r. VI, s. 410). Når fogeden henviser til recessens påbud om, at bønderne under straf af fæstetab skal være deres husbond lydige, tager recessen givetvis ikke sigte på det foreliggende forhold. Birkedommeren optog sagen til dom efter 4 uger, men har øjensynligt og forståeligt haft vanskeligheder med at formulere en dom, thi der blev ikke afsagt nogen, men efter den berammede frist stævnedes man påny brødrene til tinge, for at få dem til at indrømme, at de havde overtrådt et dem bekendt forbud fra skolens side. Den ene broder – den anden møder ikke og fik omgående en 3 marks bøde for foragt for retten – indrømmer, at han var bekendt med forbudet, men gentager, at skoleforstanderens tilladelse var indhentet i dette specielle tilfælde. Sagen bliver »af-tinget« med, at de to brødre betalte 7 daler 16 skilling i bøde (1633, s. 54, 64 og note, 164 og 166).

Sagen efterlader et dybt indtryk af, hvor hjælpeløse og ukyndige tingmænd har været, selv i forhold, der angik dem selv. Denne ukyndighed kommer iøvrigt på en næsten tragikomisk måde til udtryk i en anden sag, hvor landsdommeren havde dekretet, at birkedommeren skulle vige dommersædet for at afgive en vidneforklaring. Tingmændene afslår efter tur at tage dommersædet i dette forholdsvis ubetydelige anliggende, een udtaler, »at han forstår sig intet derpå«, en anden, at han har givet birkefogeden en skæppe havre, »formedelst han ikke vil sidde i dommers sted« (1633, s. 86). Også det kunne blive en indtægt.

I anden forbindelse har Poul Meyer som jurist udtrykt ønske om, at udvalget måtte få lejlighed til at udgive så mange tingbøger som muligt for bedre at lære de forskellige rettergangsformer at

kende (Bol og By 4, s. 56). Udfra det rige indblik tingbøgerne giver i kultur- og samfundstilstande, kan anmelderen fuldt tiltræde dette ønske. Det ville således være ønskeligt at få nogle tingbogsårgange fra 1680erne, fordi den sociale position af de i tingbøgerne agerende personer da forholdsvis let kan fastslås ved hjælp af matriklen 1682.

Læseren af tingbøgerne vil jo hurtigt opdage, at han står overfor en række juridiske begreber, som er fremmede eller uvante for ham i den sammenhæng, de optræder i, for eks. at give lov på lovhævd lovtidsdag, at dele med høringer, at miste sit mandhelg, at blive tremarksmand, at stande for dom (hver der ikke er tale om domsafsigtelse) o.s.v. Professor Poul Meyer har i sine noter til tingbøgerne og i en særbehandlings *Dom og Dele* i udvalgets publikationsserie *Bol og By* 4, s. 28–60, ydet fortjenstfulde bidrag til klarlæggelse for læseren af en del af disse begreber. Det arbejde, der er nedlagt her, må i høj grad påskønnes, men qua anmelder må man gøre nogle bemærkninger. P. M. formulerer s. 40 et betydningsfuldt forhold på følgende måde. »Afgørende for opfattelsen af tingsafgørelserne er imidlertid, at adskillige dokumenter og vidnesbyrd, der efter moderne opfattelse opfattes som bevismidler, efter datidens ret har karakter af formelle beviser, hvilke i realiteten vil sige domme«. Hvor mange læsere har egentlig glæde af en sådan formulering, og hvor bliver berettigelsen af den anke af, som P. M. tidligere (s. 28) har rettet mod ældre retshistorikere for deres anvendelse af deres egen tids juridiske begreber til beskrivelse af fortidens fænomener? Udgangspunktet for P. M.s anførte formulering er et udtryk som »N. N. stod her i dag for dom«, uden at der på nogen måde foregår noget, der efter vore begreber har med domsafsigtelse at gøre. Faktisk anvendes udtrykket fuldkomment identisk med det velkendte middelalderlige udtryk »N. N. in placito nostro anno domini etc. constitutus«, hvoraf ingenlunde følger, at P. M.s formulering er urigtig, men at vort tingbegreb er for snævert, at det »at være på tinge« under givne omstændigheder er ensbetydende med at opnå en dom. For eks. vil en herremand, der efter lovlig varsel får et synsnævns uimodsagte erklæring om, at gårdfæld er konstateret, i praksis have opnået en dom over fæsteren, fordi recessen 1558 fastslog, at gårdfæld giver ret til udvisning. P. M.s formulering dækker dette forhold, men man kan jo nok synes, at det ville være mere frugtbart, om en retshistoriker drog sammenligning med en tingbogdommers virke idag og understregede, at i fortiden blev mange flere forhold behandlet på den formelle måde en sådan dommer anvender.

Dette er imidlertid et formuleringsproblem, den næste ind-

vending er derimod af real karakter. S. 41 skriver forfatteren »Hvis vidne stod mod vidne, har tinget oprindeligt ikke kunnet tage stilling til, hvilket udsagn, der skulle anses for troværdigt . . . Efter reformationen . . . blev det pålagt herredsfogederne at granske og forfare vidnesbyrdene på begge sider og dømme, efter som de fandt retfærdigt«, nemlig ved recesserne 1547 og 1558. Det fremgår af s. 31, at v. Stemann, Schleswigs Rechts- u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert (1855), ikke hører til P.M.s læsning, hvad der kun kan beklages. Som herredsfoged i Nordslesvig og senere præsident for appellationsdomstolen i Slesvig havde v. Stemann en føling med den i sammenligning med kongeriget meget mindre brudte udviklingslinie i hertugdømmet, som stadig gør hans bog læseværdig. Hertil kommer, at han som udgiver af ca. 200 sider udtog af sønderjyske tingbøger nok er værd at lægge mærke til. – En sammenligning mellem hans stærkt forkortede udtog og Udvalgets udgaver viser iøvrigt, hvor rigtigt det er, at Udvalget har besluttet sig for en ord- og bogstavret gengivelse af tingbøgerne. – Men tilbage til emnet. Stemann gør bl.a. opmærksom på, at en stor del af de mange domme med diffamerende virkning (tremarksmand, mindermænd og lign.) har deres hjemmel i Tord Degns art. 94. »Item pro falso testimonio in placito prestito soluat falsus testis ad minus tres marchas bondoni et regi tantum«. Direkte henvisning til denne bestemmelse findes gentagne gange i Herlufsholms tingbog men på en lidt særegen måde, således 1631, s. 99: »N.N. formente om han (modparten) ikke havde berettet løgn inden tinge og derfor bør at bøde tre mark efter kong Eriks håndfæstning«. I noteapparatet gøres opmærksom på, at en sådan bestemmelse ikke findes i håndfæstningen 1282 29/7 og at »måske bruges sådanne henvisninger til at betegne almindelige retsgrund-sætninger, det er i hvert fald ikke sandsynligt, at birkefogeden har haft et håndskrift, der betegnede sig som 'Kong Eriks håndfæstning'. Forklaringen er så temmelig sikker den, at Tord Degns artikler i mange lovhåndskrifter står blandt de supplerende lovtekster, der gives til landskabslovene, og dette supplement begynder som regel altid med håndfæstningen 1282. Man har derfor allerede omkr. 1300 kunnet procedere mod falsk vidneafleggelse på tinge, og de »tremarksmænd«, der optræder i hdfstn. eller landefredsforbundet 1360 og som hører til nederst på den sociale rangstige, må opfattes som de første kendte repræsentanter for den klasse diffamerede mennesker.

Alene tingbogsudgaverne er en stor præstation, men derudover har udvalget sat sig for at kaste lys over mange andre sider af bondens tilværelse. Anmelderen anser udgivelsen af statistisk

materiale fra 16. årh. som den næst tingbøgerne vigtigste opgave. Den faste grund under fødderne, som Henrik Pedersen skabte med sit talmateriale fra 1682 matriklen, skydes for visse dele af landet med forholdsvis stor sikkerhed 100 år og længere tilbage i tiden. Bibliotekar Svend Gissel har udgivet *Sjællands Stifts Landebog 1567* og overarkivar C. Rise Hansen et beslægtet kildemateriale, *Præsteindberetninger om Fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599*. Materialet er værdifuldt, men har statistisk set også sin begrænsning, hvilket bl. a. fremhæves af Gissel i hans indledning s. XXII flg., jf. også anmelderens bemærkning ovf. s. 264 note 2 om forholdene i Gundsømagle. Til fremlæggelse af statistisk materiale må også henregnes arkivar Poul Rasmussens udgivelse af *Århusgård og Åkær Lens Jordebog 1544* og *Silkeborg Lens Jordebog 1586*. Formelt er det jordebogsudgaver, men de meget grundige indledninger må ses i sammenhæng med samme forfatters andetsteds udgivne *Herreklostrenes Jordegods i del 16. Aarhundrede og dets Historie* (1957) og det vil da ses, at disse arbejder sigter på ikke mindre end en fuldstændig opgørelse over gejstlighedens gods i Århus stift på reformationstiden. I den henseende peger hans arbejder langt ud i fremtiden, man må ønske, at tilsvarende undersøgelser må blive foretaget for andre stifters vedkommende.

Til belysning af forholdene på adelens gods har Udvalget foreløbigt udgivet *Jakob Ulfelds Jordebog 1588* ved Svend Gissel, og vil, medens dette skrives, i nær fremtid udgive *Eske Broks Skifte 1626* ved C. Rise Hansen og *Viborg Landstings Skøde og Pantebøger før 1660* ved landsarkivar Jens Holmgård. Endelig er der i serien *Ældre Danske Kirkebøger* hidtil udgivet tekstbindet *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731* ved museumsinspektør Ole Højrup. Ligesom ved tingbøgerne føler man ved læsning af de ofte righoldige biografier over de afdøde, at man kommer datidens mennesker ind på livet, men her set fra studerkammerets vinduer, ikke med retsskriverens briller, og det gør i nogen grad en forskel. Kan der iøvrigt udtrykkes en skarpere fordommelse over vornedskabet end den, der ligger i præstens mindeord over den 21-årige Morten. »Hjemme hos forældrene til denne dag. Levet skikkeligt, flittigt, forældrene lydig etc. Var truet med øde gård som brødrene og andre sådanne, men nu befriet derfor«. (Nr. 603).

Udvalget har ikke nøjedes med udsendelsen af disse mange forskelligartede udgaver, men har sideløbende hermed startet to serier, der videnskabeligt behandler de problemer, som det har sat sig som mål at belyse. I serien *Landbohistoriske Skrifter* er udkommet afdøde landsarkivar Gunnar Olsens disputats, *Hovedgård*

og *bondegård*, en behandling af stordriftens vækst i tiden 1525–1774. I serien *Bol og By* er skabt et forum, hvor emner vedrørende landbefolkningens forhold tages op til videnskabelig behandling. Det ligger udenfor denne anmeldelses rammer at referere alle de her fremkomne afhandlinger, enhver der er interesseret i ældre tiders samfunds- og kulturtilstande må selv holde øje med denne publikation, der omhandler og kaster lys over mange forhold.¹ Dog kan der være grund til at omtale to agrarhistoriske afhandlinger, fordi Udvalget blandt sine fremtidsplaner har en udgivelse af udvalgte markbøger fra Christian V.s matrikel. Hvis det moment ikke forelå, ville anmelderen efter endt læsning af de omtalte afhandlinger, Poul Rasmussen, »De regelbundne landskifter. Deres beskrivelse og deres bestemmelse« og Ole Widding, »Om rebning«, have henlagt dem og til eget brug rubriceret dem som henholdsvis en metode til forbedring af Henrik Larsens metode og som en tilbagevendende til Olufsens gamle opfattelse af den gennem tiderne uændrede landsbymark. Men med den omtalte plan in mente rejser de et større problem: Hvor står den agrarhistoriske forskning i grunden idag og hvad tilsigtes med en udgivelse af nogle markbøger? Udfra det synspunkt kan der være grund til at tage stilling til de to afhandlinger. Widdings opfattelse går ud på, at markbøgerne repræsenterer et levn, at den landsbymark der opmålt 1682 har bestået således »gennem tiderne«. Hans eksempler virker kritisk set just ikke imponerende, det ældste fra 1499 beviser jo ikke andet end at forholdet mellem de tre gårdes størrelse er det samme i 1499 og 1682 (*Bol og By* 5, s. 90), og det trænger sådan set ikke til bevis. Man kunne sagtens opstille en mængde eksempler, der viste i modsat retning af Widdings opfattelse, men det er ikke det afgørende, det afgørende er, at Widdings grundopfattelse er skæv. Han formulerer den overfor 'skeptikere' på den måde: »der havde vel ikke været grund til at gennemføre en så omfattende omvæltning af åsene, som en rebning faktisk betød,

¹ Af betydelig interesse er således Gissels påvisning af, at åbotønden og sjællandstønden ikke blot som hidtil bekendt havde forskelligt skæppetal, men også var af forskelligt rumindhold, hvilket er nyt. Gissels argumentation (*Bol og By*, 5, s. 39) finder sin fulde bekræftelse i Langs andet regneeksempel fra 1576, nemlig at 11 åbolæster er lig 8 læster 11 pund 6 skæpper sjællandsk. Baggrunden for regnestykket, som Gissel ikke fortolker rigtigt, er: 11 åbolæster eller 396 åbotønder er lig 396 + 33 tønder sjællandsk (fordi ifølge Langs første ligning 1 åbotønde (8 skæpper) er lig $6\frac{1}{2}$ skæpper sjl. (= $1\frac{1}{12}$ tønde), hvilket skal deles med 48 og giver Langs facit 8 læster 11 pund 6 skæpper sjællandsk. Overfor Gissels tvivl om, hvor gammel denne sjællandske skæppe har været, må fremhæves, at når 12 gårde i Sneglerup i 1370 hver yder 16 skæpper byg, og de også gør det i 1591 og 1664 (ovf. s. 314) har vi også lov at slutte, at skæppetallet har været uændret i den periode.

hvis ikke der derved var skabt en ordening, som betød en retfærdig jordfordeling i forhold til de afgifter, der hvilede på jorden, og en fordeling, som var accepteret af bønderne i de pågældende byer. De havde selv en interesse i, at ordenen blev opretholdt« (ibid). Det skæve i forestillingen er, at man ved en rebning kunne opnå en objektiv, retfærdig løsning. En landsbymark var ikke en plan skrivebordsflade, den bestod navnlig set fra bonitets synspunktet – og det var i bøndernes øjne det væsentlige – af en mosaik af uensartede bestanddele. Jo større enheder man inddelte marken i, des større var de uretfærdigheder, der kunne ramme den enkelte, jo mindre man gjorde dem des mindre var denne skavank, men det førte kun til en approximativ tilnærmelse til den absolutte retfærdighed og var behæftet med den fejl, at det førte til yderliggående udparcelleringer. En retfærdig løsning var sådan set den Gjesingbønderne havde udtænkt, nemlig den hvert år at skifte marken påny; over en årrække ville plus og minus for den enkelte udlignes. Men manglerne ved den ordening er jo også indlysende, så det er let at forstå, hvorfor den 1637 blev opgivet (Skast herreds tingbog 1637, 584). Tilfældet belyser iøvrigt også, at Widding i nogen grad overdriver bøndernes modvilje mod nye rebninger, det samme fremgår ligeledes af de mange lokale forbud mod rebninger i nyere tid, således forbød amtmanden i Haderslev i 1605 nye rebninger i amtet, fordi de førte til så mange stridigheder indenfor landsbyerne. Widdings andet ræsonnement, at en rebning eo ipso måtte betyde en retfærdig jordfordeling i forhold til afgifter, modbevises tilfulde af matriklen 1682. Gårde med samme landgilde kunne som bekendt have et vidtforskelligt hartkornstal. Det er jo netop det dilemma, der ligger bag udarbejdelsen af matriklen. Overfor Widding må derfor hævdes, at den udvikling fra større til mindre inddelinger, der kan konstateres siden højmiddelalder (Paludan-Müller, Poul Meyer; man kunne også nævne Arup, men her er tankegangen en anden), er en ganske naturlig foreteelse, den hører fællesskabets mekanik til. Et givet grandestævne har på et givet tidspunkt uden tvivl kunnet udtænke og vedtage en ordening, der var bedre end den hidtidige, men erfaringen ville snart vise, at nogle stadigvæk var mere begunstigede end andre, og selv om forskellene var mindre, var krav om nyrebning stadigvæk lovhjemlet, medmindre rebning ikke blev forbudt som i Haderslev amt.

Poul Rasmussens afhandling drejer sig som nævnt om en forbedring af Henrik Larsens metode til bestemmelse af bolene i matriklen 1682. Men spørgsmålet er, om en sådan forbedring er påkrævet. Lidt historiografi vil her være på sin plads. Det var under en diskussion med Erslev, at P. Lauridsen i 1903 som støtte

for sin opfattelse af bolet i middelalderen henviste til, at bolet ifølge matrikuleringsarbejderne endnu var en »håndgribelig realitet« i landsbymarken i 17. årh. Bemærkningen blev grebet af den da unge Henrik Larsen, og man kan sige det blev hans livsværk at efterspore disse bol i matriklen 1682. Tankegangen, der ligger bag, er beslægtet med Olufsens og Widdings, nemlig den, at når disse bol var bestemt efter en analyse af markbøgernes talkolonner, har vi de middelalderlige bol for os. Som bekendt har han dannet skole.

Det bedste materiale til studiet af disse 'Larsenske bol' er imidlertid ikke markbøgerne 1682, men akterne med tilhørende kort over opmålingen i Tyrstrup herred 1716–18. Man behøver blot at kaste et blik på et af disse kort, der vedrører opmålingen af Stenderup bymark og som Mogens Lebech har udgivet i *Sdj. Aarb.* 1937, s. 32, for at indse dette. De agerstrimler, der på kortet er angivet med tallene 1–6 er bolene i landsbymarkens fald. Alle de problemer, der knytter sig til markbøgernes talkolonner, hvilke gårde, der ligger i bol sammen, hvormange bol der er, hvilken himmelretning målingen er foretaget i o. s. v. løses her let og overskueligt af sig selv. Faktisk behøves der udover kortet kun nogle få opmålingsakter til illustration, hvilke gårde, der lå i bol sammen, og hvilket ottingtal de havde, for at kunne overskue hele systemet.¹ For den agrarhistoriske forskning, der mere end 100 år har beskæftiget sig med disse problemer, vil en udgivelse af et passende udvalg af disse kort og akter uden tvivl kunne blive af meget større værdi end udgivelse af nogle markbøger. Hvem tør for eks. på et kort som det over Stenderup bymark 1716 forsøge at indpasse et middelalderligt bolbegreb, der omkr. 1250 giver sig udtryk i en formulering som: »Backensbool in uno loco, et dimidium Fæstebool iuxta Gamlæby tofteænde?«

C. A. Christensen

Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund (Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945). 1963. 328 sider.

Som første bind i en planlagt serie af studier over besættelsestiden har Udgiverselskab for Danmarks nyeste historie udsendt

¹ Til systemets karakteristika hører, at de gårde, der lå i bol sammen ikke har samme agerbol fra fald til fald. Hvis en gårdgruppe har bol 1 i et agerfald, kan den f. eks. have bol 5 i næste, bol 2 i tredje o. s. v. Ser man på kortet er det let at indse, at herved kan de uretfærdigheder, der er en følge af agerfaldenes naturgivne form, formindskes. Det er en anden fremgangsmåde end den Gjesingbønderne anvendte, men tilstræber principielt det samme, en formindskelse af uretfærdighedsmomentet.

På dansk friheds grund (Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940–1945) af cand. mag.'erne Henrik S. Nissen og Henning Poulsen.

De i bogens undertitel nævnte organisationer var vigtige led i den folkelige front, der i besættelsestidens begyndelse blev rejst, ikke så meget mod besættelsesmagten som mod den antiparlamentariske idé-infektion, der truede det danske samfund på baggrund af 30'ernes kriseår og det chok, den 9. april forvoldte. Det er et hovedsynspunkt i bogen, at disse organisationer – og ikke mindst prof., dr. theol. Hal Koch – »bidrog til, at en demokratisk indstilling kom til at ride frem på bølgerne fra den nationale vækkelse« (s. 295), der var en reaktion på besættelsen og som kunne have udviklet sig til en stærk antiparlamentarisk bevægelse. Ungdomssamvirkets og De ældres Råds arbejde må derfor ikke på baggrund af den senere udvikling under besættelsen skydes til side som ligegyldigt. »Det var i besættelsens første år en aldeles nødvendig medicin for et folk, hvis tillid til sig selv og sin livsform var blevet rystet i sin grundvold« (s. 294).

Dansk Ungdomssamvirke – D.U. – og dens stærkt grundtvigiansk prægede støttekreds med Jørgen Jørgensen og Knud Kristensen som politiske hovedfigurer, havde deres blomstringstid i tiden før d. 29. aug. 1943. Da regeringen hørte op med at fungere og da en stor del af D.U.'s ledere deltog i det illegale arbejde, mens organisationen selv stillede sig neutral over for modstandsbevægelsen, trådte D.U. ud af det politiske spil. Heri havde det før bruddet kunnet spille en vis rolle som forbindelsesled mellem befolkningen og politikerne ved at sprede informationer og ved at underrette politikerne om stemningen i landet i en tid, da pressens nyhedsformidling og den offentlige debat var lammet. Hertil kom en omfattende demokratisk oplysningsvirksomhed blandt ungdommen, et resultat af navnlig Hal Kochs idé om, at det ikke var tilstrækkeligt, at de politiske ungdomsforeninger havde fundet sammen i D.U. til et fælles nationalt og kulturelt virke af upolitisk art, men at det tværtimod gjaldt om at »politisere« ungdommen, d.v.s. gøre de unge til aktive borgere, der var sig deres ansvar over for det demokratiske samfund bevidst. I en særdeles fængslende skildring viser forf., hvorledes det lykkes Hal Koch at gøre denne idé til det ledende synspunkt i D.U.'s arbejde; deres skildring har i det hele sin styrke i, at den giver det første detaljerede billede af idébrydningen og af stemninger inden for ledelsen af D.U.

Denne styrke er imidlertid også en svaghed ved bogen, for så vidt forf.'s optagethed af D.U.'s indre udvikling lejlighedsvis

synes at sløre deres blik for, hvilken betydning der kan tilmåles D.U. i datidens situation. Forf. har lagt vægt på at give et »bidrag til belysning af tidens problematik« (s. 9), og dette er fuldtud lykkedes for dem, men en stærkere understregning af det praktiske grundlag for D.U.'s arbejde ville formodentlig have ført dem til at tage større forbehold over for den i D.U. nærede forestilling, at det »placerede sig selv som den folkelige basis for konge, regering og rigsdag« (s. 231), hvilket må siges at være en enorm opgave for en ret løs organisation, en slags forening for foreninger, der havde varierende tilslutning i landets forskellige egne og som ovenikøbet i meget stor udstrækning stod under indflydelse af en enkelt fremragende personlighed, Hal Koch, der »i stadig højere grad blev den, der tegnede firmaet« (s. 147). Der må også næres betænkelighed over for forf.'s generelle synspunkt, at »de skiftende stemninger og den offentlige opinion kommer klarere til udtryk i Dansk Ungdomssamvirke end i de politiske partiers vælgerforeninger, fordi ungdomssamvirket, skønt det opfattede sig som en del af den folkelige baggrund for samarbejdspolitikken, dog stod væsentlig friere i sin kritik af regeringen og partierne, end vælgerforeningerne gjorde« (s. 9). Dette er rimeligvis rigtigt i forhold til vælgerforeningerne, men næppe i forhold til hele befolkningen, hvis opinion ikke kan identificeres med den række af gode, men ungdommelige hoveder, der fandt en tumleplads i D.U.

Denne overvurdering af D.U.'s betydning skal ikke forklejne forf.'s fortjeneste som de første – efter tilskyndelse af prof., dr. phil. Roar Skovmand – at have fremdraget et hidtil ret overset og undervurderet kapitel af besættelsestidens historie. Opgaven har været besværlig, da kildematerialet har vist sig at være spredt og ufuldstændigt. D.U.'s centrale arkiv er ikke bevaret, samtidige trykte kilder må på grund af den indskrænkede ytringsfrihed behandles med varsomhed. Forf. har søgt at samle et fyldestgørende materiale – et flerårigt arbejde, der i forbavsende grad har været kronet af held –, men de har undertiden været slået med blindhed. Eksempelvis filosoferer de over forstander J. Th. Arnfreds mulige andel i en stillingtagen af Andelsudvalget i sommeren 1942 (s. 215) i stedet for at prøve en henvendelse til ham, som ville have givet til resultat, at netop det modsatte af deres gisning var tilfældet: det fremgår af udvalgets udførlige forhandlingsprotokol, at Arnfred varmt anbefalede at yde støtte til den skoletanke, der efter krigen blev ført ud i livet på Krogerup.

En særlig interessant kildegruppe er beretninger fra folk, der havde tilknytning til D.U.'s eller De ældres Råds arbejde. Disse beretninger er referater af forf.'s interviews med beretterne,

udarbejdet på grundlag af båndoptagelser eller notater. Efter redaktionen er de i reglen blevet godkendt af beretterne, dog kun med hensyn til indholdet, ikke til formen. Hensigten med denne fremgangsmåde har været at bevare den løse mundtlige fremstillingsform, som forf. – sikkert med rette – tillægger en større erindringsværdi end den skriftlige redegørelse med dens krav om stringent sammenhæng. Beretningernes pålidelighed er selvsagt blevet kontrolleret ved sammenligning med samtidige kilder. Herved har forf. gjort den interessante iagttagelse, at erindringen synes at være sikrest om forhold »som vidnet allerede i øjeblikket har tillagt alvorlig betydning, og som han har taget stilling til« (s. 18). Forf. har fremskaffet 52 sådanne beretninger, der har haft større betydning for dem end det fremgår af noteapparatet. Foruden orientering om personlige forhold og håndbogsviden, fremhæves »det indtryk af den almindelige atmosfære, der har ligget i mange beretninger« (s. 18). Man tager ikke fejl i, at det er dette subjektive indtryk, der trods al kildekritisk forsigtighed har fået forf. til at overdimensionere betydningen af D.U.'s arbejde.

Det er imidlertid ikke kun en svaghed, at forf. ser på samtiden med øjne, der er påvirket af D.U.'s idealistiske og vækkende syn. Der kan peges på den livfulde og friske fremstilling, på bogens dristige åndshistoriske problemstilling, på den sympatiske indfølelse, hvormed flere af De ældres Råds forgrundsfigurer er portrætteret, samt på den åbenlyse beundring, hvormed forf. følger Hal Kochs færd fra hans første fremtræden i en bredere offentlighed med de navnkundige Grundtvig-forelæsninger i efterårssemestret 1940 til hans sensationelle bebuden i 1943 af, at der efter krigen vil blive præsenteret en regning for krigstidens nationale samling i form af et krav om en virkelig effektiv socialpolitik. Til gengæld kan der også peges på, at forf. deler D.U.'s aversion mod f. eks. Højgaard-kredsen, Dansk Samling og Erik Scavenius, hvis ufolkelige statskløgt ikke kan beskrives som »ønske om at gøre Danmark fordelagtigt bemærket i Nazi-Tysklands øjne« modsat andre forhandlingspolitikere, der »stod fast på at klare sig igennem med et minimum af indrømmelser« (s. 255).

Som helhed har forf. præsteret en inciterende bog, en værdifuld kortlægning af hidtil næsten ukendte stemninger og strømninger i besættelsestidens første år, selv om de i deres vurdering af de behandlede organisationers betydning for stærkt har ladet sig lede af, hvad disse organisationer ønskede at være.

Lorenz Rerup

Guvernør Edward Carstensens indberetninger fra Guinea 1842-1850. Udgivet ved Georg Nørregård af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1964. 444 sider.

Så tidligt som i 1936 har professor, dr. phil. Georg Nørregård i dette tidsskrift (10. r. 3. bd.) indgående beskæftiget sig med afståelsen af de danske besiddelser i Guinea i 1850. I »Vore gamle Tropekolonier«, bd. 1 (Kbh. 1952), har professor Nørregård endvidere givet en udførlig og velskrevet skildring af de danske guinesiske besiddelsers mere end 200-årige historie. Man må derfor karakterisere udgiveren som vor fornemste kender af den danske aktivitet i Vestafrika i det 17., 18. og 19. århundrede, og dette er i høj grad kommet nærværende udgiverarbejde til gode.

Bogen fremstår i et tiltalende udstyr. De få illustrationer forekommer velvalgte, og der er grund til at fremhæve det medfølgende kort, der yder en væsentlig støtte under læsningen; kortet er et dansk opmålingsarbejde fra 1802 med senere suppleringer, og dette samtidige arbejde giver en langt mere instruktiv baggrund for indberetningerne end et tilsvarende moderne kort ville have formået.

I indledningen meddeler udgiveren Edward Carstensens vita og giver en kort skildring af tilstandene i Guinea i disse år, idet der forøvrigt henvises til den mere indgående behandling heraf i »Tropekolonier«. Herefter følger så de 141 indberetninger, forsynet med et udtømmende arkiv- og noteapparat, samt, hvad der givet vil lette bogens anvendelse, en kort regest over hver indberetning. Af hensyn til ikke-danskkyndige er disse registre også medgivet i engelsk oversættelse, og for den danske læser har udgiveren endelig indsat en meget velkommen »fortegnelse over fremmedord og udtryk anvendt af de danske i Guinea« samt et velanvendeligt navne- og sagregister.

Der er således tale om et videnskabeligt fuldt tilfredsstillende udgiverarbejde, og det må dernæst være naturligt at spørge: Hvad giver disse publicerede indberetninger læseren?

Egentlig ikke så forfærdelig meget.

En dansk tilstedeværelse i Guinea på Carstensens tid afspejlede ikke nogen levende forbindelse mellem Danmark og Afrika, men skyldtes udelukkende historiske årsager.

Fra starten havde den danske aktivitet på Guineakysten været lagt an som forretning, og det havde næsten konstant vist sig at være en temmelig dårlig forretning. Områdets eneste eksportartikel af betydning var slaver til Vestindien, og kun ved at postere underskuddet på de afrikanske forter som en anlægsudgift på den

store vestindiske sukkerindustri regnskab kunne deres vedligeholdelse forsvares. Plantagedrift havde vist sig umulig, og med forordningen om den danske slavehandels ophør bortfaldt derfor ganske de afrikanske besiddelsers eksistensberettigelse.

Økonomiske interesser havde Edward Carstensen således ikke at varetage. Og politisk var situationen omtrent lige så trøstesløs.

Danmark havde aldrig på noget tidspunkt haft territorielle interesser i Afrika udover de for handelens drift strengt nødvendige forter. Helt ind i begyndelsen af 1800-tallet havde samtlige europæiske nationer i Guinea været afhængige af et godt forhold til kystens befolkning. Da denne balance ændredes i europæisk favør med englændernes sejr over Ashanti, blev det selvsagt også disse, der høstede frugten heraf i form af øget indflydelse inde i landet. Udenfor det område, som fort Christiansborgs efterhånden forældede skyts var istand til at dække, var den i forvejen beskædne danske indflydelse til stadighed afhængig af ændringer i den lokale politiske magtbalance.

Udover at forsøge på at opretholde status quo, eller med Carstensens eget udtryk, »at temporisere«, havde den danske guvernør ingen politiske interesser at varetage.

Indberetningernes oplysninger om områdets afrikanske befolkning indskrænker sig til dennes snævre berøringsflade med den danske administration, og for at få et nuanceret billede af befolkningens liv vil man være nødt til at supplere indberetningerne med materiale fra missionerne og fra rejsebeskrivelser.

Hvad indberetningerne derimod giver, er et billede af dansk koloniadministration og et portræt af en dansk koloniembedsmand.

Det er i denne forbindelse værd at påpege den parallelle udvikling, der i disse år fandt sted indenfor de små danske besiddelser i Afrika og i Indien, og som klart belyser det døende danske kolonistyre. For begge gjaldt det, at med krigen med England i 1807 var deres tid uigenkaldeligt forbi. Den aktive periode, hvor alle embedsmænd havde haft fuldt op at gøre såvel indenfor som udenfor deres embede, var nu afløst af stagnation. En afståelse var uundgåelig; spørgsmålet var kun hvornår, og ingen kunne vide, at det ville tage den danske regering mere end 30 år at drage konsekvensen af de komplet ændrede forhold. Såvel i Indien som i Afrika havde embedsmændene nu rigelig tid til at beskæftige sig med selv de mindste detaljer indenfor administrationen og til at forfatte lange og velskrevne indberetninger.

Mod denne baggrund må den danske koloniadministration og den danske koloniembedsmand Edward Carstensen betragtes.

Det billede, man får af den danske koloniadministration, må karakteriseres som forstemmende. Det præges af Danmarks komplet manglende evne og vilje til at investere i de besiddelser, som man så længe havde holdt fast ved. Ønsker man at undersøge, hvorvidt en dansk indsats på dette sene tidspunkt havde været mulig, falder det naturligt at konferere udgiverens positive syn på besiddelsernes muligheder, og deraf følgende negative vurdering af salget, med det indtryk, som Carstensen indberetninger efterlader hos læseren.

I 1952 konkluderede professor Nørregård («Tropekolonier» I, s. 619), at de danske besiddelser i Guinea blev solgt til spotpris, og at »de kunne være blevet en kilde til forøget velstand og skueplads for et lykkeligt menneskeværk, ikke blot til glæde for Danmark, men også for territoriets afrikanske befolkning«. En gennemlæsning af vedkommende afsnit i «Tropekolonier» efterlader unægtelig læseren med det modsatte indtryk, og dette indtryk bestyrkes kun yderligere ved læsningen af Edward Carstensen indberetninger.

Uden endda at inddrage Danmarks politiske og økonomiske stilling efter afståelsen i 1850 er det vanskeligt at forestille sig, at det fra dansk side skulle have været muligt at foretage en investering af mennesker og kapital i et omfang, der kunne have muliggjort et begyndende dansk civiliseringsarbejde i Guinea. At englænderne i århundredets anden halvdel formåede dette, skyldtes netop investeringer i en målestok, som helt lader en eventuel dansk indsats ude af betragtning.

Men tilbage står så Edward Carstensen person, og den er i høj grad med til at gøre indberetningerne læseværdige.

Selv så Carstensen meget koldsindigt på de danske besiddelsers muligheder, og ikke længe efter hans ankomst stod det ham klart, at hvad angik politisk og økonomisk indflydelse, da var spillet tabt forlængst. Det lagde han i sine indberetninger ikke skjul på, men han understregede samtidig, at Danmark, sammen med andre europæiske nationer, alligevel havde en mission i Afrika. Hans mål var »Slavehandelens Undertrykkelse og Africas Civilisation« (s. 315), og han var i tilstrækkelig grad europæer til at anbefale, at Danmark ydede sit dertil ved at undervise befolkningen på engelsk. At fortsætte med at give en i forvejen mangelfuld undervisning på dansk ville berøve befolkningen enhver mulighed for at komme i kontakt med europæisk civilisation, og den danske skoleundervisning efter Mallings »Store og gode Handlinger« gjorde selvsagt mere skade end gavn.

I sine tanker om Afrikas civilisation og i sine forsøg på med

helt utilstrækkelige midler at bremse den udførsel af slaver, der endnu så sent som i 1845 faktisk fandt sted fra de danske besiddelser, var Carstensen omend ikke forud for sin tid, så dog på højde med de bedste i sin samtid. Når udgiveren derfor (s. 9) bemærker, at Edward Carstensen måske især har interesse, »fordi han var broder til Georg Carstensen, der blev berømt som grundlægger af Tivoli«, må undertegnede erklære sig uenig heri. Den personlighed, vi møder i indberetningerne, formår udmærket at fastholde læserens interesse uden bistand fra den københavnske forlystelsesråd.

Den danske virksomhed i Guinea under Edward Carstensens guvernørperiode kan således næppe påregne interesse udover som en studie i de sidste faser af en 50-årig stagnationsperiode. Derimod er dansk historisk litteratur blevet beriget med et kulturhistorisk værdifuldt portræt af en embedsmand fra enevældens sidste år.

Ole Feldbæk

Friedrich Meinecke Werke I-VI. 1957-1962

Efter *Friedrich Meineckes* død (1954) besluttede det efter ham navngivne Historiske »Seminar« (Friedrich-Meinecke-Institut) ved Berlins »Freie Universität« at foranstalte en udgave af hans »samlede værker«. Under en redaktionskomité, bestående af Hans Herzfeld, Carl Hinrichs og Walther Hofer, er denne udgave: »Friedrich Meinecke Werke« nu afsluttet i 6 store bind, udkommet i årene 1957-62. Nævnte redaktører har udgivet og skrevet indledning til hver sit bind, nemlig Meineckes tre hovedværker: »Weltbürgertum und Nationalstaat«, »Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte« og »Die Entstehung des Historismus«.

Større besvær end disse tre bind må de øvrige tre have kostet de respektive udgivere. I bd. II er mange steder fra samlet Meineckes »Politische Schriften und Reden«, udg. af Georg Kotowski. Idéhistorikeren Meinecke undlod nemlig ikke at udmønte sin historiske erkendelse i indlæg til belysning af konkrete politiske spørgsmål. Hans sidste bidrag her er talen »Geschichte und Politik« fra 1951; han var da 89 år gammel.

Større interesse for danske historikere end dette bd. har formentlig bd. IV »Zur Theorie und Philosophie der Geschichte«, udg. af Eberhard Kessel. Et enkelt lille stykke i dette bd. har ikke før været publiceret. Men det allermeste genfindes i Meineckes små bøger »Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte« (1939), »Aphorismen und Skizzen zur Geschichte« (1942) og »Schaf-

fender Spiegel . . . » (1948). En enkelt afhandling »Kausalitäten und Werte in der Geschichte« har været trykt tre steder tidligere: i *Historische Zeitschrift*, bd. 137 (1928), i »Staat und Persönlichkeit« (1933) og i »Schaffender Spiegel«.

Størst interesse for dem, der forud er fortrolige med Meineckes produktion, frembyder selvsagt bd. VI »*Ausgewählter Briefwechsel*«, udg. af Ludwig Dehio og Peter Classen (K. F. Koehler Verlag, Stuttgart 1962. 664 s.). Bindet er delt i tre afdelinger: 1. Meineckes egne »Ausgewählte Briefe 1890–1953«, 316 sider; 2. hans og Siegfried A. Kaehlers brevveksling 1912–1953, 250 s. og 3. Meineckes og Eduard Sprangers brevveksling 1943–1953, 70 s.

I de to sidste afdelinger fylder såvel historikeren Siegfried Kaehlers (d. 1963) som pædagogen og filosofen Eduard Sprangers (f. 1882) breve adskilligt mere end Meineckes. Man kan beklage, at der ikke er bevaret flere breve fra hans virksomhed som arkivar og hans professorater i Strassbourg og Freiburg, den tid, hvor hans første hovedværk »Weltbürgertum und Nationalstaat« så lyset. Om dette værk sagde Dehio i festtalen på M.s 90-årsdag, at skønt det ikke havde fremdraget en eneste ukendt kilde, virkede det forfriskende på videnskaben – som en forårsregn, der faldt natten igennem.

Men ingen evt. beklagelser kan fordunkle den rigdom, som indeholdes i de bevarede breve – til forståelse og belysning såvel af tidshistorien som af Meineckes ydre livsløb og indre udvikling under kejserdømme, Weimar-republik, nazisme og efterkrigstid. Jo mere man er fortrolig med tysk historieforskning og dens udøvere i nævnte lange tidsrum, des mere udbytte vil man selvsagt have af læsningen. Oplysende for, hvad der afhandles i brevene, er registerets personnavne: Goethe, Wilhelm von Humboldt og Bismarck, Ranke, Treitschke og Burckhardt hører til de hyppigst nævnte.

Meineckes position blandt historikere – og den høje alder, han opnåede – og produktiv til få år før sin død – medførte talrige hædersbevisninger til ham. Det er velgørende af breve og takkeskrivelser at se, hvor naturlig taknemlig og beskeden han modtog disse, samtidig noget kritisk indstillet over for nutidens ubændige trang til fejring af jubilæer og runde fødselsdage.

Som venteligt finder man i brevene smukt formede billeder, også et enkelt længere digt, som jeg straks skal nævne. Da han i et brev fra nazismens periode opfordrer et ligesindet ægtepar til at besøge sig, skriver han, at så er der dog som fire Skt. Hansorme til at lyse op i natten. Og i et brev nogle få år før hans død hedder det (s. 612): »Im übrigen leben wir immer einsamer. Die Besuche

verden immer seltener. Es ist alles wie ein langsames Erlöschen einer Kerze. Aber man findet sich auch damit innerlich ab, solange noch ein Funke des Göttlichen in uns glüht«.

Digtet »Trilogie des Galgenhumors« (s. 243 ff.) er fra januar 1946, hvor ernæringsforholdene i det udbombede og besejrede Tyskland var skrækkelige. Det skildrer, med hvilken nydelse kornkaffen uden mælk og de 150 gram brød indtages om morgenen – og derefter en pipe tobak: »Und nun denk ich lange nach, – Ach, wie ist der Geist so schwach. – Immer nur durchs Materielle – Steigt er auf ins Ideelle . . .«. – Af brevene fremgår, at M. meget hurtigt efter krigens slutning begyndte at modtage levnedsmiddelpakker fra venner og kolleger i udlandet, fra Danmark, Amerika, ja selv fra England, der mange år efter krigen beholdt en streng rationering.

Pakkerne fra Danmark skyldtes navnlig Aage Friis, der også efter 1. verdenskrig havde hjulpet Meineckes familie. »Den ufor-glemmelige Aage Friis« hed det i et brev fra M.s enke til mig. Brevudgaven indeholder en række breve til Friis i tiden 1921 til Friis' død 1949. Det første omhandler Friis' artikel i Historische Zeitschrift om § 5's ophævelse. I brevene træffer man desuden omtale af M.s forelæsninger i København i 1924 og af et senere privat besøg hos Friis i 1935 (s. 162). M. lærte sig også nødtorftigt at læse dansk. – Brevvekslingen mellem Friis og Meinecke drejer sig mere om personelle forhold end om videnskabelige spørgsmål, skønt Friis ved sine studier over Bismarcks ungdom (Bismarck, 1909) var kommet i nær berøring med tysk historieforskning.

Rundt om i brevene findes tyske historikere omtalt, der er blevet nazismens ofre: én død i koncentrationslejr, en anden afsat fra sit embede, mange gået i landflygtighed til England eller Amerika. Men naturligvis støder man også på de mange, der tilpassede sig situationen, mere eller mindre frivilligt, og med adskillige af disse afbrød M. ikke forbindelsen – trods dyb uoverensstemmelse. Det gælder navnlig den tysk-østrigske historiker H. Ritter v. Srbik (se s. 164).

Et flagrant vidnesbyrd blandt talrige om M.s afsky for nazismen afgiver brevet 4. november 1937 (s. 176). Han nævner sin studie over Schillers »Spaziergang« og skriver: »V. 149 bis 165 des Gedichtes sind zwar heute gleich verständlich . . .«. Det hedder her: »Aus dem Gespräche verschwindet die Wahrheit, Glauben und Treue – Aus dem Leben, es lügt selbst auf der Lippe der Schwur . . .«. – En anden udtalelse om nazismen (og Hitler?) indeholder et brev fra september 1943 til Spranger (s. 572 f.). Om verdenskrigens udfald kunne der på det tidspunkt næppe råde tvivl. M. skriver til

vennen, at han efter ca. 60 år igen læser Fritz Reuters *Stromtid*: »Dieser innerlich haltlose, unerfahrene, aber aufgeblasene Gutsbesitzer Axel v. Rambow, der seinen treuen und zuverlässigen Inspektor beiseite stösst und nun mit neumodischen, unverständenen Methoden sein Gut rasch herunterwirtschaftet . . .«.

Tør man finde en smule koketteri deri – samt en oprigtig værdsættelse af sin hustru –, at M. genfinder sig selv i Jochen Nüssler, som sidder i kakkellovnskrogen med sin pibe, og medens hans virksomme kone tager sig af bedriften, har som stående vending: »wat soll ik dorbi dauhn«. M. var da over de 80, og som både brevene og udgavens bd. II viser, havde han så vist ikke siddet med hænderne i skødet under det optrækkende nazistiske uvejr. General Beck, hovedmand for attentatet mod Hitler 20. juni 1944, stod han i forbindelse med (s. 402 anm. 1). En overgang var M. også medlem af den tyske Bekendelseskirke, og dennes hemmelige arkiv gemtes en tid i M.s hjem Am Hirschsprung 13, Berlin-Dahlem (s. 147 anm.). Niemøller var dengang præst i Dahlem. Men M. erkendte som »christlicher Heide« (s. 347f.) »die absolut trennende Scheidewand« mellem sig og den konfessionelle kirke.

Da brevhemmeligheden ophævedes kort efter den nazistiske magtovertagelse, kan man egentlig ikke vente i brevene fra tiden 1933–1945 at finde helt klare udtryk for brevskrivernes opfattelse af hændelser i dette tidsrum. Et brev fra Kaehler fra vinteren 1944 (s. 440 ff.) er dog ekspederet uden om posten og indeholder kraftige ytringer om den skæbne, Hitler tiltænkte det tyske folk: »Es gibt nur zwei Möglichkeiten – der Endsieg oder der ehrenvolle Untergang wie bei den Nibelungen«. – Ved adskillige udtalelser både af Meinecke og Kaehler bør man nok have in mente, at trods al modsætning til nazismen ser de begivenheder og forhold fra den tyske stats og det tyske folks standpunkt. Vi møder udtalelser af M. om Polen og Tjekoslovakiet som hybride statsdannelse, og kort efter verdenskrigens udbrud skriver han til Kaehler (26. sept., s. 357): Über den glänzenden Feldzug in Polen werden auch Sie sich gefreut haben«. Dog føjer han til: »über das Drum und Dran müssten wir uns jetzt gründlich unterhalten«.

Siegfr. Kaehler, professor i Göttingen, var M.s gamle elev fra Freiburg. Med al beundring for sin »Hochverehrter Herr Professor« var K. imidlertid, som hans lange skrivelser viser, indstillet på at finde svage eller formodet svage steder i M.s historiefilosofi. Han betoner dog, at han udgør den »loyale opposition«. Skønt M. sikkert har været taknemlig for kritiske bemærkninger, der gav anledning til ny, frugtbar overvejelse, og skønt de to familier forblev i oprigtigt venskab, forekommer forbindelsen noget disharmonisk. I

sin mindetale fra 1963 over Siegfr. Kaehler (trykt i *Historische Zeitschrift*. Bd. 198, 1964) siger Walter Bussmann også: »In der Freundschaft zwischen Friedrich Meinecke und Siegfried Kaehler konnte eine weltanschauliche Uebereinstimmung kaum zustande kommen . . .«. Bussmann fremhæver således deres vidt forskellige syn på Wilhelm v. Humboldt. Ved fremkomsten af K.s bog: »W. v. Humboldt und der Staat« (1927) udtaler M. i brev til K. (s. 338) sin dybe skuffelse over denne: »Mir ist es, als ob ein Götterbild ohne Not zerschlagen sei«.

Selv om K.s breve, som sagt, fylder uforholdsmæssigt i relation til M.s, kan man påskønne den belysning, som herved falder over M.s egen produktion, ligesom deres mange meddelelser om, hvorledes familien M.s tilværelse formede sig. K. er en god brevskriver, og der er meget i hans breve af interesse, om det end ikke har speciel forbindelse med M. Jeg vil bl.a. nævne den vurdering, som henholdsvis M. og K. giver af H. Ritter v. Srbik fire binds værk »Deutsche Einheit« (1935–1942) (s. 204 ff. og s. 430). K.s udtalelser om bd. 4 har vi måske godt af at lægge os på sinde: »Schliesslich enthält der vierte Band doch viel »Wissenschaft vom Nichtwissenswerten« . . . bei aller Bewunderung für die minutiöse Nachzeichnung des leisesten Wellenschlages auf der Oberfläche des endlosen Stromes des diplomatischen Wechselspieles verliert der Leser schliesslich die Geduld und *will* garnicht mehr alles erfahren . . .«.

Fandtes ingen »weltanschauliche Uebereinstimmung« mellem K. og M., gjaldt dette derimod i høj grad for Meinecke og Eduard Spranger, hvis brevveksling udgør bindets sidste afdeling. Det var et alderdomsvenskab, men båret af sjælenes dybe harmoni. Som det hedder i et af Sprangers breve (s. 633) til den næsten 90-årige M.: »Ich bin Ihr Ihnen in Zeit und Ewigkeit unlösbar verbundener E. Spr.«.

Den kommentar, som udgaven er forsynet med, vil læseren formentlig kunne anse tilfredsstillende. Om de i brevene nævnte personer findes oplysninger dels i fortegnelsen over brevmottagere, dels i registeret. En med nazi-tiden ukendt vil måske ikke straks forstå, at Ptg. betyder Parteigenosse. Det er disse folks nye ansigter i Preussische Akademie, der, som M. i 1939 skriver til Kaehler (s. 358), afskrækker ham fra regelret at møde i Akademiet. I et brev fra 1934 (s. 150) hedder det: »Der Spaziergang hat sich sehr verkleinert, aber blüht weiter«. Om den: et møde og »spadsere-tur« med ligesindede søndag formiddag hver 14. dag kan man læse i M.s »Strassburg, Freiburg, Berlin 1901–1919« (1950), s. 159: »Dieselben alten Herren, hat man von uns später gesagt, treffen sich an demselben Punkte, gehen denselben Weg in den Wald

[Grunewald], kehren in derselben Konditorie ein, bestellen dieselben Getränke, führen dieselben Gespräche und gehen denselben Weg nach Hause«. – Hvad den tyske, i Schweiz levende digter Ernst Wiechert (d. 1950) har udtalt i 1947, og som Spranger kalder »recht ungeschickt«, er i hvert fald mig ukendt.

Ved min læsning er jeg kun faldet over få og små urigtigheder. M. nævner i brev 1927 (s. 124) Forsythe Saga, og den gamle Jolyon er her (ved læse- eller trykfejl?) blevet til Golyon. Jørgensen og Heidtfeldt (s. 289) er Harald Jørgensen og Johan Hvidtfeldt. S. 295, hvor talen er om Aage Friis' 2 publikationer, burde sikkert bd. 3 af hans »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark«, udk. 1948, være nævnt.

Som urigtig vil jeg ligeledes betegne karakteristikken af mig i brev 18. april 1947 (s. 278) som »fanatischer Nationalist«. Men jeg bestrider ikke, at Friis på grund af vor forskellige opfattelse af sydslesvigernes selvbestemmelsesret har givet mig sligt skudsmål, der bedrøver Meinecke. Føler jeg mig brøstholden herved, kan jeg betænke, at min lange personlige forbindelse med M. indledtes i 1927 med en introduktionsskrivelse af Friis – og at den, så vidt skønnes, ikke forstyrredes af nævnte udtalelse. I et brev nogle måneder senere (26. aug. 1947) omtaler M., hvad han kalder »meine freundliche Gesinnung« imod ham – jeg vilde kalde det beundrende hengivenhed – og skriver, han glæder sig over, »dass über den Abgrund der schrecklichen Zeiten hinüber, die wir erlebt haben, diese Gesinnung unverändert geblieben ist. Auch dafür danke ich Ihnen von Herzen«.

M.s sidste leveår prægedes af svigtende høreelse og syn, og hans trofaste, virksomme hustru måtte være hans brevskriverske. Da hun omkr. hans 90-årsdag sendte mig et fotografi af ham, skrev hun: »Sie sehen, er ist recht gealtert, aber das Geistige ist noch vorhanden«. Og Ludwig Dehio, der i indledningen til brevudgaven kommer ind på alderens brøst, fortsætter om ham: »während das einsame Gehirn seine gewohnte Arbeit ungetrübt und unablässig fortsetzte. Er brach dann wohl resigniert ab: »Ich wollte Ihnen noch so viel sagen – ich kann nicht mehr.«

Holger Hjelholt

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 10. august 1963 døde *Hal Koch*, 59 år gammel. Da han 1937 blev professor i teologi ved Københavns universitet med nordisk kirkehistorie som særligt område havde han tilsyneladende en fredelig akademisk løbebane foran sig, men Danmarks besættelse drog ham ind i en bred og ofte omstridt offentlig virksomhed ved siden af hans embedsgerning. Hans Grundtvigforelæsninger 1940, et vidnesbyrd om at den oprindeligt kosmopolitisk indstillede videnskabsmand nu var folkeligt og nationalt vakt, gjorde ham kendt udenfor snævre akademiske kredse og blev anledningen til at han samme efterår blev valgt til formand for Dansk Ungdoms-samvirke. Han havde fra sin ungdom hadet fascisme og nazisme, denne »sammensværgelse mod det inderste i europæisk kultur«, og ved hans indflydelse blev det oprindeligt upolitiske samvirke et redskab for politisk opdragelse af ungdommen, et organ for det danske demokratis passive modstand mod nazisme og besættelse, efterhånden også en støtte for forhandlingspolitikken. I tidsskriftet *Frie Ord*, som han 1946–48 udgav sammen med Vilh. Grønbech, forsvarede han siden politikernes holdning under besættelsen, men fik samtidig sagt adskillige beske sandheder om retsopgøret og andre forhold efter befrielsen. Han havde både fysisk og moralsk mod og var aldrig bange for at gå mod strømmen. 1940erne bragte ham to andre store opgaver. Han fik afløb for sin stærke sociale interesse som formand for ungdomskommissionen 1945–52, der dog langt fra nåede de resultater han havde håbet, og 1946 blev han Krogerup højskoles første forstander. Skolen var tænkt som uddannelsessted for ledere af ungdomsarbejdet i byen og på landet, men landboernes tilgang svigtede, og det blev overvejende dele af byungdommen, han der kunde påvirke til menneskelig og borgerlig aktivitet og ansvarsfølelse. Selv for en så alsidig begavelse og usædvanlig arbejdskraft blev det imidlertid i det lange løb for meget samtidig at lede en højskole, passe et professorat og adskillige andre hverv og udfolde en betydelig litterær produktion, og efterhånden længtes han efter pånå at samle sig om sin videnskab.

1956 tog han da afsked med Krogerup og blev samme år forstander for Københavns universitets institut for dansk kirkehistorie. Her inspirerede han en række unge teologer til kirkehistorisk forskning, tildels i form af gruppearbejde under hans ledelse. Blandt de talrige arbejder, der blev frugten, er det vigtigste den store undersøgelse af vækkelsernes frembrud i Danmark i 19. århundrede, som han sammen med P. G. Lindhardt tog initiativet til. Han deltog dog stadig i den offentlige debat om aktuelle spørgsmål, arbejdede for Ydre Mission og virkede som prædikant. 1958 lod han sig ordinere, og i hans sidste år tiltrak præstetegningen ham mere og mere.

Fra studentertiden var det Hal Kochs drøm at undersøge forholdet mellem kristendommen og den antike kultur. Hans af kirkehistorikere og klassiske filologer lige beundrede disputats (*Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*, 1932), skrevet i Tübingen efter et længere studieophold hos Origenesforskeren de Faye, var tænkt som en grundlæggende forstudie til et forsøg på »i bred stil at gøre regnskabet mellem antik og kristendom op«. I mindre afhandlinger, bl. a. i *Historisk Tidsskrift* 10. r. V (1939), indkredsede han emnet, og han behandlede det kortfattet i en ypperlig fremstilling af kirkens historie i oldtid og middelalder i Gyldendals Verdenshistorie, hvor han også skrev om folkevandringstidens almindelige historie (*Verden i Gaar – Verden i Dag* I–II, 1936–38). Men den på een gang kritiske og åndfuldt dristige afhandling *Konstantin den Store. Pax romana – Pax christiana* (universitetsfestskrift 1952), hvor Konstantins gerning ses i stort religionshistorisk perspektiv, blev i det væsentlige afslutningen på hans selvstændige arbejde inden for dette felt.

Han var da, først tilskyndet af muligheden for at blive J. Oskar Andersens efterfølger, siden forpligtet af sit professorat og inspireret af sin folkelige interesse, kommet dybt ind i studiet af dansk kirkehistorie, som han – i hvert fald for middelalderens vedkommende – i højere grad end tidligere forfattere så på europæisk baggrund. Herved og fordi han i sin kritiske metode og på flere andre (men langt fra alle) punkter fulgte brødrene Weibull og Erik Arup blev *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* (I–II, 1936) grundlæggende. Hans oprindelige plan havde været at skrive en biografi af Eskil, og bogens hovedemne, som han også belyste i en stor afhandling om de danske klostre indtil 1221 (*Historisk Tidsskrift* 10. r. III, 1936), er »mødet« mellem den cluniacensisk-gregorianske reformbevægelse og den danske kirke og det danske samfund, med Eskil som den centrale figur. Sine

resultater udnyttede han i fremstillinger af det danske folks historie 1042–1241 (*Schultz Danmarkshistorie I*, 1941) og 1060–1241 (*Politikens Danmarkshistorie III*, 1963) og i første bind af den af ham og Bjørn Kornerup redigerede *Den danske Kirkes Historie* (1950).

Fra middelalderen gik han til det 19. århundrede, arbejdede først med Grundtvig (den smukke bog *N. F. S. Grundtvig*, først på svensk 1941, flere mindre afhandlinger, den vigtigste om Grundtvigs krise 1810–11 (*Smaaskrifter tilegnede Aage Friis*, 1940), og en udgave af Grundtvigs udvalgte skrifter (s. m. Georg Christensen, 1940 ff)), og skrev derefter om tiden 1800–48 i bind VI af *Den danske Kirkes Historie* (1954). Her søger han ligesom Hans Jensen og P. G. Lindhardt, men med flere forbehold end den sidste, at se det religiøse liv i sammenhæng med andre sider af livet i samfundet (jfr. gruppearbejdet *Et Kirkeskifte*, 1960). Kærnen i dette bind er skildringen af den folkelige selvstændiggørelse gennem vækkelserne og deres »møde« med det grundtvigske livssyn, der gjorde grundtvigianismen til en »på een gang religiøs og folkelig rejsning af en bredde og et vingefang, man aldrig før eller siden har set mage til«. Det blev hans sidste større arbejde. Til den store danske kirkehistorie skulde han have skrevet afsnittet om sin egen tid (1920–60), men ved sin død var han knap nået ud over materiale-samlingen.

Hal Kochs evner og interesser var mangeartede, og få universitetslærere har sat så dybe spor uden for deres embedsgering som han. Også som kirkehistoriker var han alsidigt udrustet. Han havde med sin skarpe forstand udprægede anlæg for kildekritik, han besad historisk indfølgelsesevne, kunde trænge ind i en fremmed og indviklet tankegang og se en stor åndshistorisk sammenhæng. Han var receptivt begavet, og så forskelligartede forskere som Vilh. Grønbech, Norvin, J. Oskar Andersen, brødrene Weibull og Erik Arup – for blot at nævne nogle af de nordiske – har mærkbart påvirket ham, men han forstod både at lade sig inspirere og at bearbejde det modtagne selvstændigt. Han hævdede med Arup at det jævne folks liv og virke var historieforskningens vigtigste genstand, hvad der ikke udelukkede at han bestandig følte sig tiltrukket af de største kirkehistoriske skikkelser, især dem der var nået ud til »livets grænseland« og kunde tale myndigt om hvad de havde set, som Grundtvig eller som Luther, af hvem han har tegnet et ypperligt portræt (1958). Helst arbejdede han med brydningen eller »mødet« mellem stærke åndelige magter – kristendommen og den antike kultur, staten og kirken under Konstantin, reformbevægelsen på Eskils tid og den gamle kirke og samfundsorden,

de folkelige vækkelser og grundtvigianismen i 19. århundrede. Hans sans for de store spørgsmål og linier havde en skyggeside i en vis tilbøjelighed til at forenkle, men hans stærke optagethed fik emnerne til at leve. Derfor blev han en af vore bedste popularisatorer, og som forfatter, redaktør og taler ofrede han en stor del af sin tid på at sprede historisk oplysning. Et centralt personligt anliggende i hans forskning og forfatterskab var altid forholdet mellem den fra grækerne stammende humanisme og kristendommen. Her fandt han de to kilder til den åndelige kraft i den vest-europæiske kultur. Og humanisme og kristendom, med vægten lagt på ansvaret over for næsten, prægede og forbandt alt det tilsyneladende spredte han udrettede som forsker og lærer, borger og menneske.

Poul Bagge

Den 1. februar 1963 døde Sture Bolin knap 63 aar gammel. Hans helbred havde de seneste aar været noget vaklende, men dog kom døden overraskende og bortrev ham midt i fuldførelsen af hans mønthistoriske livsværk.

Sture Bolin var en af Laur. Weibulls tidligste elever. Han disputerede hos ham i 1926 og var derefter docent ved Lunds universitet, indtil han i 1939 efterfulgte ham som professor i historie.

Paa frugtbar maade er Bolins forskning blevet præget af spændingen mellem personlige anlæg og kritisk skoling i milieuet, paa den ene side hans medfødte trang til at finde sammenhæng og udstikke lange linier, paa den anden side den Weibull'ske historieforsknings krav om radikal og indtrængende kritisk granskning af den enkelte kilde og det enkelte problem. Han fulgte ogsaa nok sin lærer i studiet af det hjemlige – det skaanske, det gammel-danske og det nordiske – men paa en ganske anden maade end han, satte han sin forskning ind i et internationalt perspektiv og saa sine problemer i almenhistorisk sammenhæng. Hertil kommer, at der i hans forskningsmetode indgik ganske særlige elementer. Han besad en for en historiker sjælden matematisk indstilling, der ikke blot gav sig direkte udtryk i hans analyser, men som ogsaa spores i hans sikre valg af muligheder til forklaring af en kompliceret sammenhæng, og han havde en speciel evne til at angribe kilderne fra nye vinkler og at opsøge sine kilder udenfor historikerens alfarvej og udlede sikre og talende vidnesbyrd af dem. Det vakte bestyrtelse, men var karakteristisk for hans sikre greb, at han, da han som sagkyndig skulde udrede forholdene omkring

transiteringen af tyske tropper gennem Sverige til Norge i 1940, ikke vilde nøjes med de officielle akter, men krævede grænsestationernes originale toglistes og papirer udleveret. At dette primærmateriale medførte vigtige og uomtvistelige korrektiver overraskede ikke ham.

Bolins evne til at forny forskningen ved skiften fra fordybet analyse til ny syntese kommer klart til orde i docentperiodens forskning i ældre dansk historie. Hans minutiøse studie over *Hallandslisten* (Scandia 1929) satte ind paa et klassisk emne, Kong Valdemars Jordebog, men bragte ved stringent matematiske operationer en principielt rigtig løsning, hvor tidligere forskere havde famlet sig frem. Derefter fulgte i 1934 syntesen i *Ledung och frälse*, hvor resultaterne herfra i forbindelse med en omtolkning og videreførelse af Arups banebrydende studier over ledingen dannede kernen i en fortættet social- og militærhistorisk fremstilling af samfundsstrukturens omformning, fra hird og krigsleding til Valdemarernes skatteleding og herremænd. – En mere almen social-økonomisk oversigt over det gamle nordiske samfund meddelte han siden i *The Cambridge Economic History of Europe I* (1942).

I de samme aar fortsatte han ogsaa Weibull'ernes kritiske arbejde indenfor den ældste dansk-svenske historietradition. Specielt kastede han sig over Adam af Bremen-forskningen, dels i form af analyser af Adams tekst og tekstoverlevering, der rokkede stærkt ved Schmeidlers opfattelse¹, og dels en række nytolkninger af Adams tekst til forstaaelse af den historiske sammenhæng (Scandia 1931 og 1932). Men ogsaa her førte kildeanalyserne over i en omfattende syntese, det historiografiske værk fra 1931 *Om Nordens äldste historieforskning*. Her understreges kontinuiteten som en fortsat intens kildeforskning fra magister Adam over Sakso og danske annaler til den svenske historieskrivnings ældste trin til og med Erikskrøniken. Man udvalgte, omplacerede og omformede forgængerne og føjede dem sammen til stadig nye mønstre, gerne udbygget med frie konstruktioner og tilføjelser, men denne granskning havde en anden mission end vor: ikke objektiv sandhedssøgen ud fra metodisk kildekritik, men ønsket om at give passende historisk baggrund for aktuel politik. Herved føjede Bolin et positivt aspekt til den Weibull'ske negativisme; som levning maatte disse traditioners kildeværdi fastholdes, hvor meget de end havde mistet i betydning som berettende kilder.

¹ Vetenskaps-Societeten i Lund, Årsbok 1930 og 1931. – Siden har han udformet sine undersøgelser til en hel ny teori om sammenhængen, der totalt omstøder Schmeidlers stemma med tre indbyrdes uafhængige hovedredaktioner (Classica et Mediaevalia 1948).

Det er dog utvivlsomt Bolins møntforskning, der vil blive staaende som hans vigtigste videnskabelige indsats. Den var hans alfa og omega. Han yndede at berette om, hvorledes tilfældet spillede ham et puds, da han paa Weibulls første seminar fik den romerske denar i nordiske møntfund som opgave. Den 19-aarige student vidste ikke, hvad en denar var, men den 26-aarige licentiat disputerede paa den banebrydende afhandling *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*. Gennem aarhundreder havde mønter været numismatikernes særlige domæne; arkæologer og historikere udnyttede nok deres bestemmelser og resultater, men uden nogen nærmere prøvelse af mønternes og møntfundenes kildeværdi. For Bolin var en metodisk bestemmelse af møntfundenes historiske vidneværdi en første betingelse, og han viste, at den krævede en meget kompliceret analyse, ikke blot af møntfundenes struktur (saavel enkeltvis som i fuld geografisk sammenhæng), men ogsaa af udmøntningens og pengepolitikens varierende karakter. Som et af hans vigtigste almene korrektiver skal nævnes paavisningen af, at perioder med mange og rige skattefund ikke lod sig tolke umiddelbart som vidnesbyrd om velstand, men først og fremmest vidner om krig og uro. De germanske folkevandringer som de svenske hære i Danmark ved midten af det 17. aarhundrede var tydeligt afmærkede ved ophobning af skattefund.

I 1930erne besluttede Bolin at inddrage møntfundene i sine studier over nordisk vikingetid, og samtidig uddybede han sine monetære teorier paa ældre møntvæsen helt tilbage til Lydien. Det resulterede i et manuskript til en samlet mønthistorie helt frem til ca. 1300. Af dette uddrog han sin fornemme afhandling *Muhammed, Karl den Store og Rurik* (Scandia 1939), der reviderede Pirennes tese om araberne som afbrydere af forbindelsen mellem Orient og Occident og placerede vikingerne som betydningsfulde formidlere. Saaledes fik den nordiske ekspansion i vikingetiden en naturlig forklaring.

Herefter hvilede møntstudiet et tjaar. Først efter 1950 genoptog Bolin sine kompletterende undersøgelser i fjerne museer og samlinger alt mens hans teorier om pengevæsenets varierende struktur og funktioner yderligere præciseredes. Paa nordiske historikerkongresser og i foredrag andetsteds fremlagde han vigtige punkter af sine revolutionerende omvurderinger og nye synspunkter med emner som det feudale møntsystems opstaaen, skattemønt og plovpenning samt den betingede gyldighed af Greshams lov; denne – paaviste han – var faktisk kun gyldig, hvor den frie værdimønt herskede, mens en af ham opstillet matematisk formel tillige tog hensyn til alle former for skatte- og

monopolmønt. Bag alt dette laa manuskriptet til den samlede mønthistorie under fortsat revision. Af dette lykkedes det kun Bolin at afslutte og udsende 1. bind *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.* i 1958. De følgende bind, om samspillet mellem arabisk, byzantinsk og vesterlandsk mønthistorie via vikingetidens møntfund og de feudale møntsystemer til den danske mønthistorie frem til de saakaldte »borgerkrigsmønter« omkring 1300, foreligger i uafsluttet manuskript, men vil antagelig kunne publiceres, saaledes at denne eminente forskningsindsats forhaabentlig ikke skal forblive en torso.

Bolins historiske interesser var vidtspændende, og specielt var han levende engageret i sin egen tids historie. Det var faktisk den aktuelle samtidspolitik, der umiddelbart før krigsudbruddet i mere end en halv snes aar tvang ham bort fra mønterne. Han kastede sig over studiet af dettes storpolitiske baggrund og rekonstruerede i bogen *Del ensidiga våldet* fra 1944 en fast aarsagsforklaring. Selv om efterkrigstidens flom af autentiske kilder i mangt og meget har gjort den forældet, dokumenterede han dog ved sin analyse af samtidens meget ufuldkomne og farvede kilde-materiale (især de censurerede hvidbøger, memoirer og aviser) sin paastand om, at den middelalderlige kildekritik giver den bedste uddannelse for en samtidshistoriker.

Denne rige forskerpersonlighed virkede ogsaa frugtbart paa mange andre felter end i sine skrifter. Hans noget nervøse undervisning var inciterende, og hans seminar var af en fornem kvalitet, hvorom talrige elevs afhandlinger bærer direkte vidnesbyrd. Hans sikre judicium var meget søgt, privat som officielt, og altid var han generøs; næppe nogen anden er saa hyppigt blevet kaldet som sagkyndig ved professorbesættelser, ikke blot i Sverige, men ogsaa i alle tre nabolande.

Et udmærket indtryk af Sture Bolins vidtspændende og indtrængende forskning giver nu de to bind afhandlinger, som han i sine sidste aar redigerede til Aldus-serien: *Ur penningens historia* (1962) og *Från Tacitus til Tage Erlander* (1963). Ligeledes i Aldus-serien er posthumt udgivet *Världskriget och Versaillestraktaten* (1964), et uafsluttet oversigtsværk, der i 1960–61 holdtes som forelæsninger.

Aksel E. Christensen

Dr. Klaus von See disputerede i 1954 over emnet: Det skandinaviske kongedømme i middelalderen, og skulle således have gode forudsætninger for at gennemføre en opgave som den foreliggende

– Das Jütsche Recht (Weimar 1960). – Et nøjere bekendtskab med arbejdet bekræfter i høj grad denne antagelse. Forud for selve lovteksten gives en introduktion i de historiske og retshistoriske forhold i middelalderens tre skandinaviske riger og en gennemgang af en række retshistoriske og filologiske specialproblemer i tilslutning til Jydske Lov.

Udover en forkortelsesliste er bogen forsynet med et kommenterende register med tyske stikord til hver registerartikel, men efterfulgt af de tilsvarende gamle danske begreber, samt en fortegnelse over gamle danske retsbegreber og ord, hvor den tyske oversættelse virker som henvisning til registeret. Forkortelseslisten omfatter kun de vigtigste forfatterititler, iøvrigt må man hente de fornødne oplysninger i fodnoterne. Det føles som en mangel, at der ikke gives en samlet litteraturliste.

Jydske Lov tænkes efterfulgt af en hel række oversættelser af middelalderlige, skandinaviske retsoptegnelser. Det er iøvrigt ikke første gang J.L. er blevet oversat til og trykt på tysk, det skete allerede i 1486. I de forløbne århundreder er der kommet flere udgaver på tysk, den sidste i 1819, som var en praktisk håndbog til daglig brug i hertugdømmet Slesvig. Her vedblev den, omend med ændringer, at være gældende ret frem til 1. januar 1900, da Bürgerliches Gesetzbuch trådte i kraft.

Om selve oversættelsen skal her kun gøres en enkelt indvending. Oversætteren har valgt den efter nyeste teori mest usikre oversættelse af det berømte sted i fortalen: »Den lov, som kongen giver og landet tager ved, den må han heller ikke ændre eller ophæve uden landets vilje, medmindre *den* strider åbenbart imod gud.« Von See foretrækker den formulering af bisætningen, som mange håndskrifter har, men som giver en anden mening, nemlig »uden at *han* (kongen) handler åbenbart imod gud«, skønt han er opmærksom på den filologiske undersøgelse, som Anders Bjerrum har foretaget, på grundlag af hvilken denne nåede til læsemåden »hun« d. v. s. den (loven) i stedet for »han«. Den tvivl, som endnu måtte være til stede i valget mellem »han« eller »hun« ifølge Bjerrums udlægning, er vistnok helt bortfaldet efter fremkomsten af N. Skyum-Nielsens arbejde, Kirkekampen i Danmark 1241–90, se s. 20 ff, hvorfor man må beklage, at v. See ikke tog mere hensyn til Bjerrums resultat.

Man bør i høj grad prise det glimrende initiativ, som selvfølgelig først og fremmest må have adresse til læsere i tysktalende lande, men som også vil kunne gavne danske forskere. Det er et dygtigt og omhyggeligt arbejde, selvom et par stikprøver i fodnoterne har afsløret nogle trykfejl i den latinske tekst, som er sluppet upåagtet

igennem korrekturlæsningen, således s. 24 i noten til linie 30, »constitutiones« i stedet for »constitutiones«, s. 60 i noten til art. 55 »diusia« i stedet for »diuisa«, s. 68 i noten til linie 11–12, sidste linie, »at« i stedet for »et«, s. 79 i noten til art. 29 »aliquiis« i stedet for »aliquis« og endelig s. 135 i noten til art. 35 om Thords art. 12 »uulneratur« i stedet for »uulneratus«.

Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck

Udenlandsrejsen, der i det 16. og 17. århundrede blev anset for et så nødvendigt led i uddannelsen af de unge adelige og borgerlige, lader sig i de fleste tilfælde kun følge gennem bevarede matrikler for universiteter og akademier, stambøger eller ligprædikener, alle kilder behæftede med store mangler, ikke mindst den, at de næsten intet fortæller om hvad man fremfor alt gerne ville vide: hvilke impulser modtog de unge danske i det fremmede og hvor meget kom disse overhovedet til at præge dem i deres senere virke hjemme? Lidt bedre stillet er man, når der er bevaret rejsedagbøger eller selvbiografiske skildringer, men indholdet af disse er i ovennævnte henseende oftest skuffende magert, og fra denne regel er *Christen Skeels resedagbok 1619–1627*, Malmö 1962 (141 s., ill.) ingen undtagelse. Dette skal naturligvis ikke lægges udgiveren af den nydelige bog arkivar *Lennart Tomner* til last. Christen (Albretsen) Skeels rejsedagbog, som Tomner i 1956 opdagede på Skabersjö slot i Skåne (hvortil den fra dansk side i 1920'erne foretagne registrering af danica i skånske herregårdsbiblioteker åbenbart ikke nåede) har stor interesse, blot ikke som selvbiografisk dokument, men som en ung adelsmands skildring af en typisk udenlandsrejse.

At en flerårig rejse rundt i Vest- og Sydeuropa var den naturlige afslutning på en ung adelsmands uddannelse, var en opfattelse der i Danmark for alvor brød igennem i de gode tider efter Syvårskrigen. Erhvervelse af praktisk sprogfærdighed, mere forfinede sæder og personligt kendskab til fremmede statsforhold var hovedformålet med de langvarige rejser, og så naturligvis tilegnelsen af dette udefinerlige verdensmandsvæsen, som gjorde den færdigt uddannede adelsmand til hvad englænderne kaldte »a complete person«. Første generation, der oplærtes i dette verdensmands-ideal, er repræsenteret ved Henrik Rantzau's sønner og Johan Friis' brodersøn Christian Friis (Borreby), og de efterfulgtes hurtigt af mange andre, hvoriblandt kan nævnes store rejsende som Sivert Grubbe, Christian Barnekow, Jacob Ulfeldt og Christen Skeels

fader Albret S., adelige der alle senere gjorde smuk karriere. En udenlandsrejse blev en stiltiende forudsætning for ansættelse i centraladministrationen. Man mærker fra tidligt i 1580'erne, hvordan regeringen ivrigt griber chancen for at udnytte sådanne velkvalificerede adelige i kongens tjeneste. I adskillige tilfælde lover den økonomisk støtte til udenlandsstuderende i form af kontante tilskud eller tildeling af præbender, på betingelse af at vedkommende siden lader sig bruge »i Tydske Cancellie eller i anden maade«. ¹

Med Christen Skeel er vi nået frem til anden generation, for hvilken rejsen var et selvfølgelig tilbehør. Uddannelsen fik en mere praktisk drejning, idet talrige adelsmænd nu gjorde ophold ved nogle af de moderne adelsakademier og undertiden – i de mere fremskredne universitetsbyer – fulgte forelæsninger i samfundsvidenskab og politik. Christen S. og hans broder blev betegnende nok indskrevet ved universitetet i Leiden som stud. jur.'er. Der kan næppe være tvivl om at Skeel'erne og mange andre høstede gavn af rejsen, men det er på den anden side lige så givet, at rejserne for andre unge i det 17. årh. udartede til rene fornøjelseskure. Ditlev Ahlefeldt priste sig lykkelig over, at han havde undgået fristelserne ved ikke at blive ført til »de tyske universiteter, hvor man som oftest lærer flere laster end dyder og spilder tid og penge, ej heller til Leyden, Saumur eller Angiers eller andre steder i Holland eller Frankrig, hvilke almindeligvis frekventeres af de tyske, der her øve sig i deres eget modersmaal og i elskov . . . hvad siden besmykkes med navnet courtiſeren, mere end de øve sig i at lære sprog, skønne kunster og exercitier.« ² I alle tilfælde blev rejserne kostbare. De blev et statussymbol. Derfor bliver de så udførligt omhandlede i ligprædikerne.

I en interessant af Tomner refereret rejseinstruktion 1652 fra Christen S. til sønnen Otto – tredje her nævnte generation – advares denne mod at opføre sig som så mange andre unge, der udenlands agerer kavalerer og holder sig med mange tjenere, heste og karosser. Det tillades ham under mere varige ophold i Frankrig m. v. at fæste een tjener, mest for sprogets skyld, men Christian S. undlader ikke at oplyse, at *hans* fader først tilstod ham og broderen en tjener i de to sidste rejseår. Det må retfærdigvis anføres, at Otto S. var ældre, da han drog ud, end faderen, et forhold der gennemgående gjorde sig gældende mellem generationerne før og generationen efter oprettelsen af akademiet i Sorø 1623. Albret S.

¹ Se Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873–76, s. 193–95; Kancelliets Brevbøger 30/1 1582, 24/9 1585, 6/6 1587.

² Ditlev Ahlefeldts erindringer 1617–1660 (1922), s. 14–15.

var i 1585 13 år gl., da han blev sendt til akademiet i Strassburg, Christen S. 16, da han kom til fyrstekollegiet i Tübingen, mens Otto S. kunne frekventere Sorøakademiet som 16- til 19-årig og først derefter rejste ud. Man tør tro, at den 19-åriges krav til standsmæssigt udstyr har været større end den 13- eller 16-åriges. De samlede udgifter ansættes i instruktionen for Otto S. til det betydelige beløb af 1000–1200 rdlr årlig, hvortil kom en årsløn på 300 til hovmesteren. Da de to rejste sammen i 7 år, blev det til en smuk sum penge. Trods sin størrelse lå beløbet pr. år næppe meget over gennemsnittet, omtrent det samme kostede de unge Rosenkrantz'er deres forældre ca. 20 år tidligere.¹ Hvad Christen S.s rejse kostede er uoplyst, men faderens vægring ved at bevilge tjenerløn indtil de sidste rejseår røber, at der var stukket bestemte grænser for udfoldelsen.

Iøvrigt besøgte alle tre Skeel-generationer Tyskland, Frankrig og Italien, de to første, men vistnok ikke den tredje, desuden England. I det 17. årh. blev korte afstikkere til London og de to store universitetsbyer ellers mere almindelige end tidligere. Derimod er det i overensstemmelse med udviklingen, at Christen og Otto S. udvidede rejsen med en tur gennem Nederlandene, hvor Leiden-universitetet i det 17. årh. øvede stor tiltrækningskraft.

Udgiftskontoen kunne familiefaderen kontrollere, men ikke meget mere. Det øvrige afhang af sønnen selv og hans præceptor. For dog at kunne have indseende med forholdene påbyder Christen S. sønnen at skrive hjem mindst en gang om måneden, at hjemsende en relation om hvert besøgt land og desuden dag for dag at optegne, hvad mærkeligt han ser og hører. Det sidstnævnte krav om dagbogsføring fremsættes ligeledes i tidens trykte rejsevejledninger og har sandsynligvis været en af de faste pligter, der blev påbudt de unge adelsmænd på rejsen, for at de ved hjemkomsten så at sige skulle kunne bevise, at de havde efterlevet idealet af »le parfait voyageur«, dvs. havde set sig godt om. Mange sådanne rejsedagbøger må være gået tabt og spores nu kun i ligprædikernes detaljerede redegørelser. Om der er større grund til at beklage tabet er vel tvivlsomt. De har som flertallet af de bevarede dagbøger indeholdt ret upersonlige opremsninger af byer og seværdigheder på rejseruter, som blev gennemkrydsede af tusinder af andre og i de fleste tilfælde er beskrevet af mere kyndige eller åndfulde rejseforfattere. Men man må dog være taknemmelig for at en lille del – som f. eks. Christen S.s – er bevaret, så at man ved at følge nogle danske udenlandsrejsende dag for dag kan få et

¹ Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40 (1955), den årlige udgiftskonto: Til vore børn.

grundigt indblik i deres færden og idet mindste få chancen for at hente et guldorn eller to frem.

Ved bedømmelsen af Christen S.s dagbog kan det være nyttigt at repetere, hvad der iøvrigt foreligger trykt af rejsedagbøger og -skildringer. Af adeliges anfører jeg Sivert Grubbes 1580–89 (Da. Mag. 4.r. II, s. 368–82), Ove Juels 1633–39, 1647–48 (Hist. Tidsskr. 3.r. III, s. 423–91, 501–38) og »Ditlev Ahlefeldts erindringer 1617–1660« (1922), s. 14–24 (1635–40), mens Otto Skrams 1587–92 og Holger Vinds 1641–45 kun foreligger i uddrag (Kirkeh. Saml. 6.r. II, s. 21–32, Personalhist. Tidsskr. 4.r. I, s. 207–20). En særstilling indtager Henrik Rantzaus d. Y.s skildring af en rejse til Orienten 1623 ved at være udgivet allerede i forfatterens livstid (1669). Mere givende er dog som regel de skildringer der er forfattet af skrivefærdige borgerlige, hvoriblandt fremhæves de selvstændige publikationer: »Otto Sperlings Studienjahre« (1920) omfattende tiden ca. 1618–28, »Christen Jensen Lodbergs rejsedagbog fra 1668« (trykt som manuskript 1961), nordmanden »Johannes Lilienskiolds reisejournal 1668–1670 . . . nedskrevet af Ludovicus Paus« (1916) og den kulturhistorisk værdifulde »Holger Jacobæus' rejsebog« (1910) bl. a. omfattende studietiden 1671–79. Den vistnok betydeligste fra det 17. årh., Ole Borchs rejsejournal i Ny kgl. saml. 373 4°, er endnu ikke udgivet.

Ove Juels dagbog er den der står Christen S.s nærmest. Skeels er en tand mere upersonlig, men til gengæld meget fyldigere. Betragtet som pligtarbejde leverer den forsåvidt et bidrag til den senere landkommissærs og rigsråds karakteristik: også som ung gik han samvittighedsfuldt til arbejdet. Dagbogen er ganske vist kortfattet for den første udenlandsrejses vedkommende (1619–22), men der er her mere tale om et studieophold end en rejse, idet den unge Skeel og hans brødre opholdt sig et halvt år i Giessen og tre år ved fyrstekollegiet i Tübingen, kun afbrudt af forskellige småudflugter. Da dagbogens emneområde af Skeel er defineret som værende »huad steder wj vare oc huad remarquable der var att see, altså byer og seværdigheder, men ikke studier eller studenterliv, har han selvsagt ikke meget at meddele fra denne rejse. Så snævert er dagbogen anlagt, at han end ikke nævner, at en præceptor og senere en yngre broder døde under opholdet i Tübingen. Den anden rejse derimod, den egentlige kavalertur, som han 1623–27 foretog sammen med broderen Otte og hovmesteren Frederik Andersen, har givet ham fyldigt stof til dagbogen.

I maj-sept. 1623 besøgte Skeel'erne de forenede Nederlande, hvor de valgte Leiden som fast udgangsstation for deres udflugter. De omtalte seværdigheder rækker lige fra tugthuset og vajsenshuset

i Amsterdam til billedet af Erasmus i Rotterdam; pudsigt nok har Skeel glemt at indføre noget om Leiden. Fra Brielle kom de over Gravesend til London, hvor de under et 5-dages ophold fik forevist seværdigheder som f. eks. krudtkælderen i parlamentsbygningen og »soe nogle engelender agere«; derpå drog de over Canterbury og Dover til Frankrig, deres opholdssted i de næste 2½ år, fra sept. 1623 til marts 1626. De slog sig for det første år ned i Blois, men deres daglige liv omtaler Skeel ligesålidt her som andetsteds, nævner kun nogle udflugter til omegnen. Ove Juel fortæller imidlertid, at der i Blois var et akademi og at det franske sprog dér gik for at være »heel reent«. I Blois har Skeel'erne da formentlig skullet tilegne sig den nødvendige sprogfærdighed, inden de i efteråret 1624 rejste til Paris. Også i denne by boede de et årstid, frekventerede sagtens et eller andet adeligt akademi, besøgte hvert fald seværdighederne og studerede de franske skikke hvoriblandt »de ceremonier som skede med kongens søster og Duc de Scheureuse« og kongens skærtorsdagstvætning af de fattige. Efter en rundrejse Orléans-Amboise-Poitiers og tilbage drog de i begyndelsen af 1626 mod Italien.

Mødet med Italien har utvivlsomt været rejsens største oplevelse. Henvend to tredjedele af dagbogen er optaget af Skeels meget grundige skildringer fra besøget her marts-juni 1626. Via Lyon og Genève ankom de til Torino og rejsen løb derefter i hovedtrækkene Milano - Venezia - Loreto - Rom - Napoli - Rom - Siena - Livorno - Firenze - Bologna - Padova - Venezia - Parma - Genova. Der er tydeligt tale om en sightseeingtur. Normalt opholdt rejseselskabet sig kun 2-4 dage i hver af de store byer, i Rom dog 2 x 5 dage, længst i Padova med 13 dage i træk. Ved universitetet sidstnævnte sted lod de sig immatrikulere nogle ganske få dage før de atter brød op - et memento om at udvise den største forsigtighed med at drage slutninger om N.N.s studier ved et universitet på grundlag af dets matrikel alene.

Det er næsten utroligt, hvad Skeel har fået med af detaljer fra de talrige omvisninger selskabet har fulgt. Adskillige timer må være gået med at føre de mange facts ind i dagbogen, man fristes til at tro, at han har støttet sin hukommelse med trykte guides. Man hører om arsenalet i Venezia og de 8000 gondoler og 800 broer, om de slette huse i Ravenna, hvor alle vinduerne er af papir, om Loretos indbyggere der er »mesten paternostermagere«, lysthaverne i Rom, vejen til Capua: »megit god, men onde folck«, hospitalet og horerne i Napoli »som ere 40700 som mand ved«, vinen ved Montefiascone, »den beste muskateller win som er j gandske Italien«, 1. maj-festen i San Lorenzo, det »krumme« tårn i

Pisa, Luccas rådsforfatning, jødekvarteret i Mantoa, Genovas højhuse hvori der bor mere end 50 personer osv. osv. Navnlig giver Skeel dog besked om oldtidsminderne, bl. a. Forum Romanum¹, renæssancepaladserne med deres kostbare kunstinventar, herunder værker af »Michael Angelus, en skøn kunstler«, til dels også hospitalerne, men fremfor alt de katolske kirker med deres brogede forråd af relikvier. Denne interesse for katolske kirker og skikke er ganske pikant, når henses til den skarpe reaktion mod de modreformatoriske missionsforsøg herhjemme netop i 1620'erne. Skeel'erne har dog vel nærmest betragtet ceremonierne som skuespil, inventaret som kunst og relikvierne på linie med herlighederne i de fyrstelige kunstkamre. En enkelt gang bryder en kritisk kommentar frem, da Skeel i Rom har fået forevist halvdelen af den pille, hvorved Jesus skulle være blevet hudflettet: »oc er ded den tredie ieg haffuer set oc den ene anderledis end den anden«. Selv om man nok fra læsningen af reformationstidshistorien husker forskellige relikvieuhyrligheder, bliver man ved læsningen af Skeels dagbog ganske overvældet af denne rigdom på makabre eller undertiden pudsige relikvieskatte. Anm. tilstår sin svaghed for fantasifulde påfund som »et stycke aff den pille som hanen stod oc galede [på] 3 gange, førend S. Peter forsuor vor Herre« og ikke mindst det charmerende stykke »et lidedt vindue, igiennem huilckedt jomfrue Marie bleff helset aff Gabriel Engel.«

I juni forlod Skeel'erne Genova og rejste gennem Sydfrankrig over Toulouse, Bordeaux og La Rochelle til Paris. Efter endnu et par måneders ophold her gik rejsen hjemad uden andre ophold end dem en måneds vindstille krævede ved Vlieland og vinterkulden i nærheden af Groningen. Med ankomsten til Ribe 3. marts 1627 var Christen S.s udenlandsrejse(r) afsluttet.²

Der kunne enkelte steder i Tomners indledning til dagbogsgudgaven have været gravet dybere. Om hovmesteren Frederik Andersen hedder det blot, at han senere blev professor ved Københavns universitet. Dette er ikke helt korrekt. Han var fra 1635 til sin død i 1644 prof. designatus, men tiltrådte aldrig nogen stilling. Hans færden efter rejsen med Skeel'erne turde være værd at følge. Samme år som han vendte tilbage blev han engageret af Holger Rosenkrantz som præceptor for bl. a. sønnen Jørgen, med

¹ Det er følgelig urigtigt, når Henny Glarbo i Rom og Danmark gennem tiderne I, s. 70 vil hævde, at Forum Romanum ikke omtales af det 17. årh.s rejsende. Forum omtales også af Ove Juel.

² At samme Christen S., som det oplyses i Pers. Tidsskr. 10. r. II, s. 148, i sept. 1632 skulle være indskrevet i Bodleian Library's adgangspapirer, beror på en fejlidentificering. Der er tale om Christen Ottesen Skeel, jfr. Prins Christian (V.)s Breve I, s. 2.

hvem han rejste til Frankrig og England, derefter, ca. 1635, tog han ud med en søn af kansler Christian Friis og atter i 1640 med en søn af Jørgen Skeel.¹ Han var altså efterspurgt som præceptor i de fineste adelsfamilier. Dette skyldes naturligvis i sidste instans, at han havde klaret turen med Skeel'erne på fortrinlig måde. Rejseplanen virker da også smukt gennemtænkt med sprogindlæringsopholdet i Blois, førend man invaderede Paris og rejsen til Italien placeret først på året, inden varmen tog overhånd. Ligeledes har Frederik Andersen øjensynligt sørget for, at de kom til de rette steder på de rigtige tidspunkter dvs. til Rom i påskehøjtiden og til Venezia omkring Kristihimmelfartsdag, hvor dogens formåling med havet fandt sted.

Det er tidligere fremhævet, at dagbogen er upersonlig, næsten objektiv, og med et begrænset emneområde. Aktuelle politiske eller krigsmæssige begivenheder holdes udenfor; men deraf kan man efter anm.s mening ikke slutte, at Skeel ikke har interesseret sig for disse ting. Redegørelser af denne art hørte simpelthen ikke hjemme i dagbogen. Snarere vil jeg hævde, at man af visse positive oplysninger i dagbogen kan slutte tilbage til viden og samtaler om aktuelle forhold under Tredivårskrigen, således når han under 5.6. 1623 bemærker, at han så kongen af Bøhmen i Haag, og under 29.4. 1626, at det berømte Heidelbergske bibliotek befandt sig i Vaticanbiblioteket (hvortil det efter Tillys erobring var skænket i 1623). Interesse herfor kan man, som jeg skal sandsynliggøre, ligeledes slutte ud fra selve rejseruten.

Dagbogsudgaven er forsynet med et kort, hvorpå Skeel'ernes rejserute er indtegnet. Det er behæftet med nogle mindre unøjagtigheder (placeringen af Angers i forhold til Tours, Orange som rejsens nordligste punkt mellem Avignon og Nîmes i stedet for Pont-St.-Esprit ca. 20 km længere mod nordvest, strækningen Genova-Savona angivet som landrute, skønt den blev tilbagelagt pr. skib), men det er bekvemt til oversigtsbrug og især til nytte, hvis man sammenligner med samtidige post- og vejkort. Derved træder afvigelserne fra hovedruterne, normalvejen, klart frem. Sammenligner man Skeel'ernes rute med Melchior Tavernier's »Carte géographique des postes« fra 1632, ser man bl. a. at Orange (tilhørende fyrstehuset af samme navn) ligger uden for hovedvejene og altså har haft en vis egen tiltrækningskraft, endvidere at Skeel'ernes besøg i Montauban har været en afstikker fra hovedvejen Toulouse-Bordeaux, ligesom de øjensynligt har næret et særligt ønske om at se La Rochelle. I beg. af 1620'erne havde

¹ Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40, se reg.; Pers. Tidsskr. 10. r. II, s. 148; Da. Mag. 5. r. I, s. 348, II, s. 9–11, 24.

Montauban og La Rochelle, der begge var sikkerhedsstæder, påkaldt sig opmærksomheden i de hårde stridigheder mellem katolikker og huguenotter. Skeel'ernes interesse for disse aktuelle forhold er da den sandsynlige grund til, at de lagde vejen deromad, og at Christian S. i dagbogen udtaler sig om de odelagte katolske kirker i førstnævnte og fæstningsværkerne i sidstnævnte by.

Skeel gengiver ganske givet mange mundtlige ciceronehistorier. Karakteristisk er s. 84 vinhistorien »est-est«, som går igen hos Otto Sperling (s. 65), Ove Juel (s. 473), Johannes Lilienskiold (s. 183) og Holger Jacobæus (s. 112) omend i varierende versioner. Det skal ikke skjules, at Skeel har tabt pointen. Et par stikprøver i de samtidige rejsehåndbøger kunne formodentlig kaste yderligere lys over dagbogen, da Frederik Andersen sikkert ligesom Ditlev Ahlefeldts præceptor har bragt sine elever »bøger tilhænde, hvori alle provinser og stæder med alle deres rariteter vare beskrevne.«¹ Der er iøvrigt ikke noget at sige til, at Tomner har afstået fra at ledsage udgaven med en realkommentar. En sådan ville have sprængt alle rammer. Men man kunne have ønsket en gennemført identificering af de mindre kendte stednavne og dem alle medtaget i registret. Ligeledes savner man oplysninger om de forskellige steder i teksten forekommende ejendommelige ord og udtryksmåder. Ikke enhver læser, i det mindste ikke anm., kan umiddelbart indse at f.eks. »Borgard« s. 39 er slottet Beauregard, at der s. 37 med »Windhune« menes mynder, at »releen« s. 45 betyder posten (fr. relais) etc. Det er små, men generende vanskeligheder, som en udgiver bør spare sine læsere for.

Man er Lennart Tomner og det svenske forlag Allhem taknemmelig for at de har påtaget sig arbejdet og omkostningerne ved udgivelsen af Christen Skeels dagbog. Næppe nogen anden bevaret rejsedagbog ført af en dansk adelsmand i det 17. årh. giver en så udførlig gennemgang af hvad der er berejst, besøgt og beset. Udførligheden i forbindelse med den omstændighed at Skeels rejserute har været gængs for mange danske udenlandsrejsende giver dagbogen interesse og værdi som kulturhistorisk dokument.

Harald Ilsoe

Det er ikke tilfældigt, at fhv. højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen udsender sin bog *A. D. Jørgensen og 1864* (1964, 230 sider) i 100-året for den katastrofe, der ramte Danmark og ganske særlig Sønderjylland. 1864 satte dybe spor i A. D. J.s

¹ Ditlev Ahlefeldts erindringer, s. 22.

udvikling, det prægede hans historieskrivning og gav stødet til hans omfattende virksomhed til støtte for den sønderjyske danskhed, hvorved han navnlig fra 1887 gennem sit intime samarbejde med H. P. Hanssen, fik en vægtig og langtrækkende betydning såvel for det praktiske nationale arbejde i Nordslesvig som for den sønderjyske danskheds nationale ideologi. Intet gav under stormene forud for genforeningen H. P. Hanssen større tryghedsfølelse end bevidstheden om, at han handlede i A. D. J.s ånd og udførte de tanker, denne havde indprentet ham (Et Tilbageblik, bd. 1, 1928, s. 214).

Forberedelsen af denne genforening opfatter forf. som »drivfjederen« i faderens arbejde. Hvad enten han optrådte som arkivmand, historisk forfatter eller folkelig foredragsholder, så lod han »overalt den fædrelandske betoning træde frem«. Da en fyldestgørende biografi endnu savnes, og da forf. mener som søn at have særlige forudsætninger for at løse denne opgave, har han skrevet den foreliggende bog, der dog begrænser sig til »belysningen dels af betydningen for ham af katastrofen i 1864, dels af den påfølgende menneskealders stræben mod en genforening« (s. 10).

Der er som oftest noget misligt i at diskutere en far med en søn eller en datter. Troels G. J., der ved faderens død i 1897 var 23 år gammel, ved på en måde mere om A. D. J. end der kan vides af en, der aldrig har haft personlig berøring med ham. Heroverfor må det dog ikke glemmes, at forf.s personlige kontakt med faderen kun omfatter den sidste del af dennes liv, og at han ikke står med væsentligt bedre kort på hånden over for størsteparten af A. D. J.s liv – heriblandt den vigtige barndoms- og ungdomsudvikling – end hvem som helst, der interesserer sig for denne ejendommelige historiker. Hans sønlige pietet og hans i modsætning til faderens ret stive politiske begrebsverden må vel snarere regnes som en negativ end som en positiv forudsætning for tilvejebringelsen af en fyldestgørende biografi.

Forf.s nære slægtskabsforhold har dog kun i ringe grad sat forstyrrende præg på den foreliggende biografi. Stærkest spores det i behandlingen af eftermælet, der end ikke nævner den indgående og sønderlemmende anmeldelse, J. A. Fridericia gav Redegørelsen i Politiken d. 14. april 1901, og heller ikke den både anerkendende og kritiske vurdering, som Marcus Rubin fremsatte dels i sin anmeldelse af 1. bog af J.s bidrag til Danmarks Riges Historie (Tilskueren 1897, s. 465–87), dels i et stykke, der var tænkt som kommentar til en planlagt udgivelse af J.s breve til Rubin (Marcus Rubins brevveksling, bd. 4, 1963, s. 190 ff.). Forf.s afvisning af den oftere fremsatte påstand, at A. D. J. skulle have lidt af et anti-

universitetskompleks, virker derimod overbevisende, og hans undertiden skarpe polemik mod folk, der kritiserer hans far, kan vel også tages som legitime udslag af hans sønneforhold (f. eks. mod Aage Friis s. 108f., mod Vilh. Andersen s. 141 og 157).

Mere forstyrres fremstillingen af forf.s særprægede opfattelse af politiske forhold i datiden. Den foreløbige finanslov af 1. april 1885 betegnes som »berettiget modvirkning mod folketingsvenstres årelange ubeføjede visnepolitik« (s. 112); til A. D. J.s samling af træk om justitsminister Nellemann, der – som han med bidende ironi skriver – skal vise »hvor vel funderet vor officielle statsret er i de hænder«, bemærker forf.: »De antyder altså en vis skepsis med hensyn til provisoriets juridiske berettigelse, men heller ikke mere« (s. 119). At A. D. J. tillægger sin skolekammerat Henning Matzen skylden for provisoriet (Danske Mag. 7. r. V, s. 23) forbigås i tavshed. Til gengæld udtaler forf. den betragtning: »Hvis han [A. D. J.] som Krieger regnede de provisoriske uroloves opretholdelse efter rigsdagssamlingens udløb for grundlovstridig, sejrede i 1886 en modsat opfattelse i Højesteret, men det var ikke den juridiske side, han lagde vægt på« (s. 116). Mest ejendommeligt træder forf.s synsmåde frem i tilknytning til et dagbogsnotat, hvori J. anfører grundlovens ord om rigsdagsmændenes ansvarsfrihed. Hertil bemærker forf.: »Det er rigtigt, at tinget kan dække mod tiltale for ord, og at der ikke straffes for afstemninger. Men almindelige retsgrundsætninger tilsiger, at overlagt og betydningsfuldt misbrug af en formel kompetence til at stemme medfører, at afstemningen ikke kan kræves respekteret« (s. 113). Det kan vel ikke siges, at A. D. J.s aldeles ujuridiske forhold til forfatningskampen totalt forsvinder i forf.s fremstilling, men det er synd at sige, at det kommer til sin ret i disse omgivelser.

Der er også grund til at spørge, om den foreliggende bogs problemstilling ikke for ensidigt fremhæver nederlagets og genforeningsbestræbelsernes betydning for A. D. J. Allerede i 1939 opkastede prof. Knud Fabricius det spørgsmål, om det nationale kald var »den dybeste Bund i A. D. Jørgensen« (H. T. 10. r. V, s. 410), og dr. Ellen Jørgensen omtaler den bølgegang, der altid var i J.s sind »Driften til 'vita activa' og Længslen efter 'vita contemplativa'« (Hist. Studium i Danm. i det 19. Aarh., 1943, s. 206). Heller ikke Redegørelsens svar er entydigt. Dels tillægger den 1864 en altafgørende betydning, dels hedder det i det stykke, der er skrevet i 1888: »Jeg må da sige, at jeg droges over imod historien af hele min åndelige ungdomsudvikling, men at den rimeligvis vilde være bleven af en helt anden art end den blev, dersom ikke 1864 var kommen imellem« (Redeg., s. 170). Og i 1896, da A. D. J. stod

foran afslutningen af de opgaver, der havde deres oprindelse i 1864, drømmer han om »at knytte forbindelsen med den første ungdoms rige interesser og videre syn« (o. c., s. 166). At han mest af alt attråede »at sidde ved Sokrates' fødder og blive gammel« (o. c., s. 134) er kendt nok.

Det er denne problematik, der kommer til kort i forf.s fremstilling med dens undertiden langtrukne referater af indholdet af J.s forfatterskab. Mere givende er et kapitel om J.s sønderjyske virksomhed, der samler et ret spredt stof. Heri er der dog unøjagtigheder, som forf.s formodning at dr. M. Steenstrup skulle have været den mellemmand, der bragte J. i forbindelse med brygger J. C. Jacobsen, som finansierede de Fyrretyve Fortællinger. Som påpeget af dr. Ellen Jørgensen var det A. F. Krieger og F. Meldahl (jf. Helga Stemann: F. Meldahl og hans Venner, bd. 5, 1931, s. 118-19). Personregistret er ikke helt til at lide på, og bogen skæmmes af ikke få, men let gennemskuelige trykfejl.

Denne biografi er på grund af sin detailrigdom en håndsækning til enhver, der beskæftiger sig med A. D. J., men den er ikke mere end en håndsækning.

Lorenz Rerup

I hundredåret for Frederiksborg Slots brand holdt museets stab en række foredrag om begivenheden, og disse foredrag er nu blevet udsendt i noget udvidet og bearbejdet form som årbog for Frederiksborg Amts historiske Samfund. »Omkring Frederiksborg Slots brand den 17. december 1859. Af H. D. Schepelern, Jørgen Paulsen og Povl Eller.« (Hillerød 1964) bærer vel endnu i nogen grad præg af den oprindelige foredragsform, men til gengæld er bogen blevet forsynet med et fyldigt noteapparat og et udmærket billedmateriale, af hvilket der især er grund til at fremhæve en række fortræffelige fotografiske optagelser af ruinen ganske få dage efter branden.

I »Frederik den Syvende på Frederiksborg« giver H. D. Schepelern på grundlag af bl. a. hofjournalerne et detaljeret billede af det daglige liv på kongens vinterresidens, som slottet var blevet allerede i efteråret 1848. Frederik VII viedes til grevinde Danner i slotskirken den 7. august 1850, og portrættet af parrets livsførelse på slottet og det fordringsløse samvær med Hillerøds borgerskab giver et harmonisk supplement til det gængse billede af den af samtiden så ildsete forbindelse. Slotsbranden beskrives detaljeret af Jørgen Paulsen, der samtidig opregner, hvad det lykkedes at redde bl. a. fra »Den historiske Portraitsamling«, der

havde haft til huse på slottet siden 1812. Redningsarbejdet kom til at spænde over vidt forskellige indsatser, ligefra flytningen af grevindens flygel, der kilede sig fast i en af de snævre vindeltrapper, og til kabinetssekretær J. P. Traps resolute handling, da han på sin vej ned gennem det brændende slot med sikker kunstfornemmelse stak et maleri under hver arm, nemlig Wuchters Griffenfeldportræt og C. A. Jensens portræt af H. C. Ørsted. Ialt lykkedes det at redde 250–300 malerier foruden en del af det værdifulde kirkeinventar; men branden efterlod, kirken ene undtaget, hele hovedslottet som en udbrændt ruin. I »Frederiksborgs restaurering« gør Povl Eller dog med rette opmærksom på, at slottets mure og tårne, med enkelte undtagelser, i virkeligheden stod bevaret til taghøjde. Murværkets sikring og istandsættelse stillede derfor heller ikke Meldahl overfor større problemer. Det gjorde til gengæld genskabelsen af interiørerne, og hér gennemtrufede han en udsmykning, der hentede sine forbilleder fra hele renaissancens Europa. Overfor sagkyndige indvendinger fra bl. a. Worsaae fastholdt Meldahl med sin karakteristiske selvsikkerhed (s. 147), at det »ville være en skandale, om man havde benyttet de store midler til at holde sig til det lavmål, der oftest er i arbejder fra Christian IV's tid.«

Ole Feldbæk

Et halvt århundrede efter Karl Alnors »Die Geschichte der Verfassung und Verwaltung der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1700« (1914) er der nu kommet en slags fortsættelse i flensborgeren, dr. Gert Sandhofers *Flensburgs Stadtverfassung von 1700 bis 1848* (1964. 192 s. – Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 45). Tidsrummet kendetegnes ved absolutismens, centraladministrationens, indskrænkning af det kommunale selvstyre dels ved udnævnelse af kgl. embedsmænd: borgmester, politimester, bysekretær og dels ved udstedelse af forordninger og bestemmelser, der gik ud på at skabe ensartethed og lighed for loven i monarkiet. Mod tidsrummets slutning gives der ved »normativet« af 1833 for Flensborg »borgerskabet« en vis, begrænset indflydelse på valget af de deputerede til de 24.s forsamling.

Det er en fornøjelse at læse Sandhofers gode og klare, vel-disponerede fremstilling. Af utrykt materiale bygger den naturligt væsentlig på arkivalierne i Flensborg byarkiv, men også arkivet på Gottorp og Rigsarkivet er benyttet. Såvel teksten som litteraturfortegnelsen viser udstrakt kendskab til såvel den pågæl-

dende danske som tyske litteratur. Af den danske kommer selv-sagt »Sønderjyllands Historie« og »Flensborg Bys Historie« (I–II. 1953–1955) navnlig i betragtning.

Da en anmelder formentlig bør fremsætte et par kritiske bemærkninger, følger her to-tre små. At fattigforordningen af 7. sept. 1736 anføres som værende af 7. sept. 1737 (s. 151), er vel en trykfejl. S. 108 nævnes, at der var mange ansøgere til borgmesterstillingen i 1845, som kongen besatte med justitsråd C. F. Callisen. Havde det ikke været rimeligt blandt ansøgerne at have nævnt flensborgeren, professor i Kiel, Christian Paulsen? (se Flensborgeren, professor Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen. 1946, s. 341 f.). – S. 80 omtales, at et reskript fra statholderen fra 1759 til Flensborg by – samt indfødsretsloven 1776 – lagde hindringer i vejen for indvandring fra syd, »während den Einwanderer aus dem Norden [udh. af mig] keine Hindernisse in den Weg gelegt wurden«. Udtalelsen er urigtig, da de pågældende bestemmelser i hvert fald ikke hindrede »indvandring« fra Sydslesvig eller Holsten, der geografisk ikke kan omfattes af udtrykket »Norden«. Forf. kan her næppe have haft den grundige undersøgelse præsent, som Åge Bonde og Johan Hvidtfeldt har givet i »Flensborg Bys Historie«. II, s. 149 ff.: »Befolkningen 1720–1848«. Blandt de adskillige interessante bilag, der findes i Sandhofers bog, er for resten en opgørelse fra 1778 – i anledning af indfødsretsloven – over antallet af deputerede i hertugdømmernes byer, der var fødte udenlands (s. 178 f.). Men – som sagt – mine indvendinger er uden større betydning over for dette dygtige bidrag til monarkiets næststørste bys historie, »die Königlich Dänemarkische Stadt Flensburg«. *Holger Hjelholt*

I en vis tilknytning til professor Oswald Hausers »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke« fra 1960 står hans elev dr. Kai Dettlev Sievers' undersøgelse »Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897–1901 (1964, 181 s. Samme forlag og bd. 47 i samme skriftrække som Sandhofers). Det er et udmærket supplement til tidligere danske skildringer – Mackeprangs, H. P. Hanssens, Hans Lunds – af denne berygtede periode i preussisk Nordslesvig-politik, idet Sievers har kunnet benytte de pågældende preussiske embedsarkivalier og således skildret politikken set indefra. Han har desuden givet et godt bidrag til Ernst Mathias v. Köllers karakteristik ved at følge hans løbebane før og efter hans virksomhed de fire år som overpræsident i provinsen

Slesvig-Holsten. Beklageligvis har han ikke kendskab til Troels Finks bog »Ustabil Balance. Dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1894–1905« (1961).

Sievers' bog er forsynet med flere illustrationer, således tre herlige billeder af Köller fra hans senere år. På det sidste, taget på hans 80-årsdag (8. juli 1921), ses han sammen med den lykønskende præsident Hindenburg. Også den socialdemokratiske overpræsident i Slesvig-Holsten sendte da sin lykønskning og konstaterede, at Köller i sin overpræsident-tid havde erhvervet sig »in allen Kreisen der Bevölkerung persönliche Zuneigung und Verehrung«.

Det er ikke ganske det skudsmål, der er blevet ham til del i danske kredse, og Sievers blotlægger i enkeltheder de vilkårlige og umoralske tvangsmidler, som Köller-politikken brugte for at knuse danskheden. Men var Köller selv ophavsmand til denne, spørger Sievers. Det synes, som Sievers vil tillægge kejser Wilhelm II og hans augustenburgske gemalinde et hovedansvar her (se s. 62 ff., 105 og 117). Et væsentligt ansvar tildeler han desuden landråden i Haderslev, dr. Mauve, der ret kort efter Köllers tiltrædelse forelagde denne en hemmelig betænkning med detaljerede forslag til bekæmpelse af »den danske agitation« (s. 49 ff.). Summarisk tør man vist sige, at de alle – kejser, embedsmænd og den tysksindede del af befolkningen i hertugdømmet – var »lige gode« om politikken. Overpræsidentens »stærke og ægte tyske politik« (s. 101) hilstes med jubel og bifald af næsten alle tysksindede, og Köller blev genstand for store ovationer.

Sievers tager nok bestemt afstand fra den »nationalistiske« politiks metoder. Hans fremstilling vil dog næppe tilfredsstille en dansk læser. Ved hans omtale af bladet »Itzehoe Nachrichten« (s. 117) støder vi på de gamle slesvig-holstenske klicheer om »statsretlige overgreb« og »befrielse fra det danske herredømme«. At 1864 og 1866 for den langt overvejende del af Nordslesvigs befolkning betød en tvangsendlemmelse i en fremmed stat, ses ikke klart. De danske aviser i Nordslesvig og Flensborg omtales til stadighed som »agitationspressen«, oppositions- eller protestpressen. Ved skildringen af festlighederne for Köller i Haderslev januar 1899 (s. 103) siges, at »Haderslevs beboere« modtog ham med største glæde. Det kan dog kun gælde de tysksindede! S. 156 nævnes, at flertallet af beboerne i Rødding var dansksindede, men var de da ikke det i næsten alle nordslesvigske sogne – endda et større flertal end i Rødding.

Når det s. 11 hedder, at Preussen ophævede § 5 i 1879 – i stedet for 1878 – må det være en lapsus. Peter Skau fra Bukshave kaldes s. 102 for H. Skau. Den af Gustav Johannsen anførte ud-

talelse (s. 126) under debatten i den tyske rigsdag 1899 om udvisningerne, at han intet havde imod »private «Germanisering« auf anständige Weise«, må i hvert fald ikke forstås, som hyldede han en sådan.

Som allerede nævnt, må Sievers' afhandling vurderes som et fortjenstfuldt bidrag til belysning af Köllerpolitikken. Den har endvidere det fortrin at være velskrevet, og den læses med den levende interesse, hvormed man som regel altid følger tider, fyldte med kamp og spænding.

Holger Hjelholt

Arthur Thomsons afhandling *Stöld av annans hustru. Kristoffers landslag, tjuvabalken kapitel I. Scripta Minora (Lund 1963)*, er inspireret af en diskussion mellem fil. mag. Lizzie Carlsson og professor Ragnar Hemmer. I kap. I gengives og kommenteres denne diskussion, mens kap. II væsentlig er helliget en fremstilling af den oprindelige tolkning af tjuvabalken. Sidste kapitel: Tillempningen af tjuvabalken kap. I efter 1608 er det bærende afsnit. På grundlag af ca. 40 retstilfælde, der kaster nyt lys over problemstillingen, søger Thomson her at klarlægge det 17. årh.s retspraksis, den eneste periode fra hvilken der eksisterer et større antal retsager. Inden sammenfatningen, som er oversat til tysk, har forf. placeret 7 ekskurser.

»Den bedste ting som bonde har i sit bo er hans ægteviede hustru. Den som stjæler hende fra bonden, han er værste og største tyv. Og derfor den som lokker bondens hustru fra ham og løber bort med hende, bliver han grebet på fersk gerning, da skal han føres til tinge og dømmes og ophænges over andre tyve.« Således indledtes tjuvabalken kap. I, der på dette punkt betragtes som enestående ikke bare i nordisk, men også i germansk middelalderret i det hele taget. Lizzie Carlsson har fundet en genklang af den gammeltestamentlige opfattelse om hustruen som mandens ejendom, som den kom til udtryk i anden mosebog. Hun har tillige hævdet den opfattelse, at bestemmelsen oprindeligt skulle omfatte to forseelser, nemlig bortløben eller rømning og ægteskabsbrud eller hor, mens Hemmer på linie med den lidt ældre retshistoriske doktrin har forfægtet det synspunkt, at man kun havde tænkt sig at straffe for rømningen. Forf. slutter sig til Lizzie Carlsson bl.a. under henvisning til, at bestemmelsen også hjemler straf for hustruens forseelse. Såvel dobbelt som enkelt hor var hjemfalden til dødsstraf, men en omfattende benådningspraksis fra kongens side formildede dog virkningerne af den inhumane lov.

Underretterne havde frem til Dronning Christinas straffelov af 1653 tolket tjuvabalken kap. I som omfattende forseelsen rømning og hor. Man stod, som forf. udtrykker sig, for nær livets realiteter til at fristes til subtiliteter i lovfortolkningen (!). Retspraksis fra de højere instanser peger i retning af, at man der ønskede at ramme det gennem rømningen kvalificerede ægteskabsbrud. Endelig synes kongemyndighedens indehaver at have gået sine egne veje ved at afsige retskendelser som var der kun tale om et hordelikt, ikke et rømningsdelikt, hvadenten det drejede sig om straf eller benådning.

Arthur Thomson, fhv. universitetskansler i Lund, har med denne afhandling om et ret så fascinerende problem i høj grad beriget den nordiske retshistorie. Det er et grundigt og interessant arbejde, som forøvrigt skal betragtes som en forstudie til en kommende større afhandling om de »kyrkliga skamstraffen«.

Inger Skyum-Nielsen, J. Dübeck

Stig Jägerskiolds afhandling *Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige under den yngre landslagens tid (Lund 1963)* består af en almen del og 5 exkurser. Det indledende kapitel rummer en fremstilling af begrebet reception og en beskrivelse af forløbet af receptionen på kontinentet. Bogens hovedafsnit, kapitel II, har 5 underafsnit, som tilsammen kaster lys over den mosaik af praktiske og teoretiske forudsætninger, som har skabt receptionen af fremmed ret i Sverige i det 17. og 18. århundrede. Exkurserne behandler en række specialproblemer af så vidtspændende natur, at de i nogen grad truer med at spolere overblikket. Forf. er dog selv klar over risikoen, hvorfor han afslutter sit værk med en meget grundig sammenfatning.

En smuk gestus til glæde for læsere, som måtte være mindre velbevandret i latinen, er den liste, som han har vedføjet det traditionelle videnskabelige noteapparat, og som indeholder oversættelser af alle anførte latinske citater, være sig fra corpus juris civilis eller andetsteds fra.

Jägerskiöld opstiller kun en sondring imellem total og begrænset reception og afholder sig fra definitioner. Under omtalen af receptionen på kontinentet gennemgås forholdene i en række lande, steder, provinser m. v. Også dansk ret nævnes her. I en fodnote henvises til Stig Iuuls redegørelse for mulighederne for romerrettens indvandring i Danmark i slutningen af det 17. århundrede i »Kodifikation eller kompilation?« Man fristes til et lille nationalt

suk. Danmark havde som naboland fortjent lidt mere omtale. Den, som søger orientering om forholdene i Norden, herunder Danmark, må savne en henvisning også til Poul Johs. Jørgensens afsnit om fremmed rets indflydelse på dansk ret før Danske Lov i Dansk Retshistorie.

Studiet af receptionen af fremmed ret berører efter Jägerskiöld to emnekomplekser, nemlig henholdsvis optagelsen af sætninger fra corpus juris eller andre retsordninger og henholdsvis den herskende retskildelære. Det er dog ikke muligt at holde dem skarpt adskilte, idet receptionen af corpus juris delvis afhæng af den gældende retskildelære, mens denne lære på sin side var påvirket af sætninger i corpus juris og altså selv reciperet.

I klar modsætning til ældre teoretikere er det forf.s opfattelse, at romerretten har øvet en vældig indflydelse på svensk retsudvikling. Det er dog nok lidt forhastet, når han i den forbindelse vender blikket mod de »nordiska grannländerna« og alene på grundlag af Matzens udtalelse i Panterettens historie om, at »Loven var Udtryk for Folkets Retsbevidsthed« slutter, at det 19. århundredes danske doktrin på linie med den samtidige svenske skulle have set med ublide, nærmest fjendtlige øjne på romerretten og af den grund have forsøgt at benægte romerrettens betydning for den nationale rets udvikling. Forskere som f.eks. Holberg og C. Paludan-Müller synes tværtimod at have betragtet problemet om romerrettens betydning for den ældre periode med et nøgternt blik.

Under gennemgangen af forholdet mellem retskildelæren og intern svensk ret kommer forf. ind på den rolle, som både sædvane-retten og præjudikatretten spillede i 1600-tallet. Selvom begge retskilder tillagdes stor vægt, måtte de dog med tiden vige for den statslige, særlig kongelige retsdannelse, skønt grænsen mellem præjudikat og lovgivning var flydende, hvis kongens afgørelse betragtedes som lovfortolkning. Det kunne i denne relation have været nævnt, at Stig Iuul allerede i Fællig og Hovedlod fra 1940, s. 252, konstaterede, at sædvanen for den almindelige retsudvikling i Danmark i tiden efter middelalderens slutning havde særlig interesse, fordi fremmed ret ad denne vej havde øvet påvirkning på dansk ret.

Ikke blot manglen på nationale regler udgjorde forudsætningen for en reception af fremmed ret, – det såkaldte behovssynspunkt, men også romerrettens autoritet og den klassiske dannelse var faktorer af betydning. Corpus juris betragtedes i visse tilfælde som en genspejling af fornuftens lov og kunne som sådan påberåbes af svenske domstole. Selvom forf. har lagt et meget stort arbejde for dagen i sine bestræbelser på at vise romerrettens betydning for

svensk retsudvikling, glemmer han dog ikke, at anden fremmed ret, f. eks. hollandsk, fransk, italiensk og spansk også fandt frem til Sverige ad forskellige veje.

Jägerskiöld slutter sit meget grundige, lærerige og fængslende arbejde med at slå fast, at de bånd, som forbandt retsudviklingen i Sverige med den almen-europæiske, var mange. Arven fra Rom har virket befrugtende langt frem i Sveriges historie såvel med hensyn til almene retsgrundsætninger, som specielle regler, normer for retsdannelse, fortolkning og metode. Han forsvarer sine teser med stor alvor. Alligevel aner man smilet i baggrunden, når han lader Goethe få de sidste – lidt skeptiske ord: »es erben sich Gesetz und Rechte wie eine ewige Krankheit fort«.

Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck

For en lidt ældre betragtning hører »den naturvidenskabelige revolution« hjemme i 16. og 17. århundrede. Efterhånden er det imidlertid almindeligt accepteret, at man må både længere tilbage og længere fremad i tiden, hvis man vil indfange den periode, hvori naturvidenskaberne gennemløb den udvikling, der er forudsætningen for deres moderne stade.

I århundrederne mellem 1300 og 1800 skete de naturvidenskabelige fremskridt, som omstyrkede ikke blot middelalderens, men også oldtidens autoriteter. Den aristoteliske fysik mistede sit herredømme, og man slap fri af den skolastiske filosofis irgange. Det er helt klart, at hele denne udvikling har haft en umådelig indflydelse på hele vort kulturmønster. I første omgang holdt påvirkningen sig inden for en vesteuropæisk horisont, men senere er vesteuropæisk, videnskabelig tankegang bragt ud til andre kulturkredse, så virkningerne af de naturvidenskabelige fremskridt hår fået et universelt omfang.

Et er imidlertid at pege på denne udviklings gennemgribende betydning, noget helt andet er at give den en tilfredsstillende beskrivelse og se den i sammenhæng med den idéhistoriske og samfundsmæssige udvikling iøvrigt. Historikere har sjældent tilstrækkelig indsigt i naturvidenskabelig metode og teknik til at kunne give sig i lag med en fremstilling af emnet. Naturvidenskabsfolk på deres side er kun i få tilfælde indstillet på at se de videre samfundsmæssige perspektiver i det naturvidenskabelige gennembrud.

I 1948 vovede Herbert Butterfield imidlertid at tage sagen op under en historisk synsvinkel. Han behandlede da i en forelæs-

ningsrække i Cambridge den moderne naturvidenskabs forudsætninger, og han fulgte disse forudsætninger tilbage til 1300-tallet. 1957 udsendte han en revideret og åjourført udgave af forelæserningerne under titlen »The Origins of Modern Science«, og denne udgave foreligger nu i dansk oversættelse: *Den naturvidenskabelige revolution. Den moderne naturvidenskabs oprindelse 1300–1800.* (På dansk ved Iver Gudme. 1964).

Ser man bort fra, at oversættelsen præsenterer Butterfields i forvejen ikke alt for præcise sprog i en langt fra udadelig gengivelse, kan man kun med glæde notere, at denne bog nu er tilgængelig for en bred dansk læserkreds. Butterfield understreger, at i virkeligheden »overstråler den naturvidenskabelige revolution alt siden kristendommens opkomst og reducerer renæssancen og reformationen til slet og ret episoder, rene indre forskydninger inden for den middelalderlige kristenheds system«. Heri ligger næppe større overdrivelse, og det er vigtigt, at dette synspunkt føres frem med så stor styrke, at naturvidenskabernes udvikling virkelig får den rette placering i den almindelige historiske bevidsthed.

Butterfield refererer i en form, som alle vil kunne følge, de væsentligste faser i den moderne naturvidenskabs historie. Han fordyber sig ikke i de teknisk-videnskabelige sider af udviklingen, og han giver heller ikke en kronologisk fremadskridende skildring af de enkelte opdagelser og af de mænd, der gjorde dem. Derimod prøver han at se sammenhængen i de problemer, der skulle løses, og som blev løst, og han viser, hvordan udviklingen dels forudsatte dels fremkaldte en fuldstændig omkalfatring af tilvante tankegange og forestillinger. Denne synsmåde giver bogen værdi også på steder, hvor enkeltheder i fremstillingen vil kunne diskuteres.

For Butterfield er det afgørende at eftervise, hvordan enkelte centrale intellektuelle hindringer måtte overvindes, for at naturvidenskabens kunne tage de afgørende skridt fremad. Inden for mekanikken var selve bevægelsens problem det kritiske punkt, man havde svært ved at komme over. Det mærkedes i astronomien i forbindelse med jordens omdrejning. I fysiologien viste bevægelsesproblemet sig ved udforskningen af blodets kredsløb og hjertets virksomhed.

For kemiens vedkommende var hovedproblemet et andet. Her lå vanskeligheden i at nå frem til en identifikation af grundstofferne, og de tilsyneladende simpleste elementer: luft, vand og ild, viste sig at være de største hindringer for tankens fremskridt. Butterfield mener i denne forbindelse i modsætning til andre skribenter, at kemiens udvikling vel snarere hemmedes end fremmedes af flogiston-teorien, der længe var ene om at give en tilsyneladende plausibel forklaring på forbrændingsprocessen.

Det kan være vanskeligt at skrive naturvidenskabernes historie alene af den grund, at de problemer, de bedste hoveder tumlede forgæves med århundreder igennem, nu er banaliteter for enhver skoledreng. Hele vor tænkemåde er i den grad bestemt af den naturvidenskabelige revolutions resultater, at man må gøres opmærksom på, hvor svært det har været at nå den viden, der for os er selvfølgelig.

Charmen ved Butterfields bog er, at den netop giver et indtryk af den intellektuelle og forskningsmæssige helhed, hvori de naturvidenskabelige opdagelser blev gjort. Butterfield er derfor ikke faldet for den nærliggende fristelse til at fremstille udviklingen som et retlinet forløb, hvor opdagelse følger på opdagelse. Tværtimod gør han omhyggeligt rede for, hvordan det ofte var vanskeligt for forskerne at frigøre sig fra traditionen fra antikken og middelalderen. Han påpeger, at adskillige af fremskridtene skete inden for den aristoteliske tradition. Det er bl. a. tilfældet med de lægevidenskabelige opdagelser ved universitetet i Padova, en af aristotelismens faste borge.

Det vide perspektiv i Butterfields bog træder særlig tydeligt frem i hans forsøg på at forbinde udviklingen i naturvidenskaberne med andre sider af samfundsudviklingen samt i hans redegørelse for fremskridtstankens vækst. Han fremhæver, at den naturvidenskabelige, den industrielle og den landbrugsmæssige revolution er et system af indbyrdes beslægtede forandringer. Men han understreger også, at det er umuligt, før flere detailundersøgelser foreligger, at sige noget om, hvordan de forskellige sider af udviklingen hænger sammen. Man må hellere tage forandringerne på de forskellige områder som aspekter af en omfattende bevægelse end se den naturvidenskabelige revolution som ophav til udviklingen på alle andre felter.

I denne antydning af, at de forskellige sider af samfundsudviklingen ikke behøver at hænge sammen på en ukompliceret måde, mærkes Butterfields store historiske erfaring. Den træder også frem i hans påpegen af, at selve vor fornemmelse af at høre til i en græsk-romersk kulturtradition har været med til at svække vor opmærksomhed over for det 17. århundredes betydning i vor kulturelle udvikling. Det ligger Butterfield på sinde at understrege, at det 17. århundrede bragte en ny faktor ind i vor historie, som på afgørende punkter førte os ud over traditionen fra antikken og konstituerede et særligt vest- og nordeuropæisk element i vor moderne kultur.

Butterfields lille bog er spændende og fængslende læsning. Den er en god indføring i et helt central problem i den nyere tids idé- og samfundshistorie.

H. P. Clausen

Det er påfaldende, så ofte de gode monografier om industrialiseringen i det ene eller det andet land skrives af udlændinge. Englænderne Knowles, Clapham og Henderson har skrevet om industrialiseringen på Kontinentet, franskmændene Benaerts og Mantoux om industrialiseringen i henholdsvis Tyskland og England og amerikanerne Dunham og Cameron om Frankrig. Det er som netop dette emne kræver afstand, hvis en systematisering af det komplicerede forløb skal gennemføres.

I denne række kunne man også nævne Columbiaprofessoren Shepard B. Clough, der allerede tidligere har udgivet en bog om Frankrigs økonomiske historie i det 19. og 20. århundrede, og fra hvis hånd, der nu foreligger en fremstilling af Italiens økonomiske historie siden 1860, *The Economic History of Modern Italy* (Columbia U.P. 1964).

Fremstillingen er trods sin rigdom på detaljer og forfatterens imponerende kendskab til både det primære materiale og litteraturen flydende skrevet og let læst. Et dobbelt notesystem, der bringer forklaringer og ekskursioner i forbindelse med teksten, mens henvisningerne er samlet bag i bogen, øger både læseligheden og anvendeligheden. Værkets grundsynspunkt er den økonomiske vækst, men den politiske historie er inddraget i rimeligt omfang. Forfatteren har således anvendt den politiske histories periodeindelning (samlingen, 1. verdenskrig, fascismen, 2. verdenskrig), hvilket for Italiens økonomiske historie må siges at være fuldt be rettigt.

Bogen er så nøgtern og vel afbalanceret både i stoffordeling og i vurderinger, at det ofte kan være vanskeligt at få øje på problematikken. Der er mange vanskelige punkter i Italiens økonomiske historie siden samlingen, der den dag i dag kan sætte liden skaber i kog, og som desuden har principiel interesse for udviklingsspørgsmålet og vækstproblemerne. Et referat af de almindelige, ofte stærkt polemiske synspunkter, ville have været et værdifuldt supplement til forfatterens egne kølige vurderinger.

Det gælder ikke mindst problemerne omkring den uegale vækst, som professor Clough i øvrigt allerede tidligere har beskæftiget sig med i en artikel i *Journal of Economic History*. C. fremhæver uden tvivl med rette, at den populære opfattelse, at Norden udbyttede Syden efter samlingen, ikke holder stik. Sydens fattigdom har mere komplicerede årsager end nogle uheldige skattelove. Men selv om man med professor Clough må frikende det samlede Italiens statsmænd for ond vilje, er man ikke dermed færdig med alle virkningerne af Italiens samling for den regionale udvikling. Det drejer sig om et alment problem: hvilke virkninger har den

nationale samling af regioner på forskelligt udviklingstrin for regionernes økonomi? Som påvist bl.a. af Myrdal er der ingen hjælp at hente hos den usynlige hånd, når det gælder udjævning af interregional ulighed, tværtimod vil afstanden øges, hvis udviklingen overlades til sig selv. En økonomisk politik, der som den italienske, fortrinsvis tog hensyn til de mest dynamiske sektorer, måtte automatisk være til ugunst for det overvejende agrare Syden. På den anden side vil en økonomisk politik, der sigter mod en egal udvikling, som f. eks. den politik, der under femårsplanerne er blevet ført i Indien, antagelig udsætte det tidspunkt, da økonomien i blot en del af landet kommer ind i selvforstærkende vækst og skabe risiko for kostbare fejltagelser med hensyn til lokalisering og koordinering af industrianlæggene. Der findes ingen ideel løsning på det praktiske problem, men at betragte den italienske udvikling som uundgåelig, fordi Syditalien ved samlingen var fattigere end Norditalien, er ensbetydende med at betragte den politik, der faktisk blev ført, som den eneste mulige.

Et andet særpræget italiensk træk, som man kunne have ønsket nøjere uddybet, er den store rolle staten har spillet i italiensk økonomi, især siden mellemkrigstiden. Da banker og industrien under verdenskrigen truedes af katastrofe, oprettedes i 1933 IRI (Istituto per il Riconstruzione Industriale), hvis opgave oprindeligt kun var at foretage støttekøb af de mest truede aktier, men som snart fandt sig så dybt engageret i det italienske erhvervsliv, at man med en vis ret kunne sige, at staten havde overtaget industribankernes rolle som kapitalformidler. IRI og de øvrige statslige holding-selskaber afvikledes ikke sammen med den korporative stats øvrige nydannelser efter 1945, tværtimod er både deres antal og deres engagementer blevet udvidet i de senere år.

Resultatet kan aflæses af skemaet hos Clough s. 336–37. IRI er hovedaktionær i de vigtigste banker og rederier og har desuden betydelige interesser i jern og stålindustrien, i skibsværfter, i den elektromekaniske industri og maskinindustrien m.m. Ialt omfattede IRI's aktiver i 1957 rundt regnet 32 milliarder kroner. Bortset fra holding-selskaberne kontrollerer den italienske stat naturgas, petroleum, kulminer og elektricitet, altsammen 100 % nationaliserede industrier.

Denne udvikling, der er fortsat og konsolideret under efterkrigstidens regeringer af moderat højre eller centrum, har fundet sted under indtryk af agitationen fra venstre, især fra kommunisterne, men den er gennemført inden for rammerne af en kapitalistisk økonomi. F. eks. finansieres de statslige holding-selskaber

ved hjælp af emissioner på det almindelige kapitalmarked. Ikke desto mindre må statens engagement i erhvervslivet have givet regeringerne ekstraordinære muligheder for både regionaludjævning og regionalplanlægning, man havde gerne set en mere udtømmende diskussion af disse forhold.

Skønt man således kan være uenig med Cloughs stoffordeling og vurderinger, rokker dette ikke ved bogens kvalitet. Der er kun grund til at være taknemmelig over, at et så vanskeligt tilgængeligt, men betydningsfuldt afsnit af Europas økonomiske historie her er blevet behandlet med grundighed og fordomsfrihed.

Niels Steensgaard

J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning

AF

JØRGEN SCHOUBE

Studiet af dansk udenrigspolitikens historie under den ældre Bernstorff domineres af tre navne. Amatørhistorikeren, udenrigsministeriets direktør fra 1864 til 1899, Peter Vedel gav med sin monografi over J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik den første introduktion til studiet. Edvard Holm, den store fremstiller af det 18. århundredes historie, fulgte efter med i sit imponerende værk om »Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigerne Adskillelse (1720–1814)« som den første at give en samlet oversigtsmæssig fremstilling af såvel Danmark-Norges ydre- som indrepolitiske historie under den ældre Bernstorff. Endelig udarbejdede Aage Friis, udgiveren af »Bernstorffske Papirer«, det ufuldendte, stort anlagte biografiske værk »Bernstorfferne og Danmark«. ¹

Sandsynligvis på Edvard Holms opfordring ² var P. Vedel i 1865/66 ³ begyndt at studere Danmark-Norges udenrigspolitik under den ældre Bernstorff. I sin disputats om P. Vedel tilslutter

¹ Desuden har overarkivar, dr. phil. V. Sjøqvist i 1946 indleveret et maskinskrevet manuskript, »Danmark-Norges Udenrigspolitik 1755–1763«, til Det Kgl. Biblioteks håndskriftsamling. Da forfatteren har valgt ikke at lade værket trykke, vil det kun i forbigående blive omtalt i nærværende afhandling.

² V. Sjøqvist: Peter Vedel, Udenrigsministeriets direktør, bd. II, 1865–1911, Aarhus 1962, s. 159.

³ Sst., s. 161.

V. Sjøqvist sig Aage Friis' formodning om, at det var nederlaget i 1864, der »vakte hans [Vedels] Trang til historisk at eftergaa det Grundlag for hin nu for stedse svundne Politik, der var at finde ved Midten af det attende Aarhundrede«. ⁴ Efter et par mindre arbejder offentliggjorde Vedel i 1870 anonymt en stor afhandling i Historisk Tidsskrift om »Grev v. der Ostens Gesandtskaber«, der i 1874 efterfulgtes af afhandlingen om »Grev Rochus Friedrich Lynar«. Hertil var i 1871 kommet kildepublikationen »En Brevvexling mellem Grev Johan Hartvig Ernst Bernstorff og Hertugen af Choiseul 1758–1766«. Disse arbejder var dog alle kun forstudier til Vedels hovedværk »Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium« fra 1882 og den samme år udkomne kildesamling »Correspondance ministérielle du Comte J. H. E. Bernstorff«. ⁵

»Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium« fik ved sin fremkomst al mulig anerkendelse. Dog forblev den, trods sin centrale plads i dansk udenrigspolitisk historieskrivning i det 19. århundrede, uanmeldt i Historisk Tidsskrift. Var det, som Sjøqvist tænker sig, fordi Vedel selv havde frabedt sig »den ære at blive anmeldt i et fagligt tidsskrift« eller skyldtes det, som Vedel selv synes at have ment, at han ikke hørte »til Lavet«? ⁶ I 1897 gav dog Edvard Holm i sin »Danmark-Norges Historie« følgende rosende og anerkendende karakteristik af værket: »Det er et overordentligt grundigt og fortræffeligt Arbejde, skrevet med varm Kjærlighed til Bernstorffs historiske Skikkelse, med et dybtgaaende Kendskab til Datidens almindelige Historie og med et fint Øje for mange Sider af Bernstorffs Personlighed, ligesom det indeholder interessante Bemærkninger i flere Retninger. I formel Henseende er Stoffet fuldt behersket, og den hele Udvikling følges let og klart . . . Men . . . hvor stor Pris jeg end sætter paa det

⁴ Sst., s. 158. Denne opfattelse støttes af Vedels egen udtalelse i forordet til første bind af »Correspondance Ministérielle«, s. II, hvor han taler om den interesse, samtiden kunne have i Bernstorffs diplomatiske korrespondance: »cet intérêt est d'autant plus grand que, pendant cette période, la question de Slesvig-Holstein, cette éternelle plaie du Danemark, traversa une crise qui menaça jusqu'à l'existence même de la monarchie danoise«.

⁵ Sjøqvist: Peter Vedel II, s. 159 ff.

⁶ Sst., s. 162.

nævnte Arbejde, og til hvor megen Gavn det end har været mig, falder min Opfattelse af Bernstorff paa flere Punkter ikke sammen med Vedels . . .«. Indirekte indeholder Holms fremstilling af J. H. E. Bernstorff i »Danmark-Norges Historie« og i »Danmarks Riges Historie« da også ganske væsentlige korrektioner,⁷ hvad vi nedenfor nærmere skal behandle. Ikke desto mindre blev Vedels værk, som Aage Friis i 1943 udtrykte det, »Grundlag for Edvard Holms og alle andres senere Behandling«. Friis anså det for »et fortrinligt Værk«, selv om det udelukkende byggede på dansk arkivmateriale.⁸ Hans Jensens vurdering af J. H. E. Bernstorff og hans politik i Dansk Biografisk Leksikon fra 1933 er for det væsentlige afsnits vedkommende ren afskrift efter Vedel, og i Schultz Danmarks Historie bd. III fra 1942 giver han sin tilslutning til Vedels synspunkter på lignende måde.⁹ Endnu Svend Cedergreen Bechs fremstilling af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i Politikens Danmarks Historie bd. 9 fra 1965 bærer tydeligt præg af Vedels værk. Efter »Bernstorfferne og Danmark« er der ikke på tryk udkommet andre samlede fremstillinger af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik. Trods Holms indvendinger er Vedels hovedsynspunkter forblevet uantastede.¹⁰

Vedels værk fremtræder i formel henseende, bortset fra indledningskapitlet og et bredere anlagt slutningskapitel, som et

⁷ E. Holm: Danmark-Norges Historie III: 1, kap. 6, note 1; jvf. Sjøqvist: Peter Vedel II, s. 162.

⁸ Dansk Biografisk Leksikon XXV, s. 212.

⁹ Sammenlign til eksempel P. Vedel: Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium, s. 4 f., og Hans Jensen i Dansk Biografisk Leksikon II, s. 531, samt i Schultz Danmarkshistorie III, s. 554.

¹⁰ Sjøqvists utrykte værk er det første forsøg på en fuldstændig omvurdering af J. H. E. Bernstorff som diplomat og statsmand. Cedergreen Bech opholder sig lige så lidt som den ældre Bernstorff-skole ved neutralitetsbegrebet. Det fornemmes dog, at han i sin fremstilling er påvirket både af Sjøqvists upublicerede værk »Danmark-Norges Udenrigspolitik 1755–1763«, jvf. til eksempel kapitlet »Udenrigsministeren« s. 379–383, og af Hans Kargaard Thomsens øvelsesopgave fra 1960 over den Rantzau-Bering-skjold'ske mission af 1762, jvf. s. 391 f. Se nedenfor note 178 om H. K. Thomsens opgave.

diplomatisk historisk arbejde. I forordet fremhæver Vedel, at det har været hans mål at søge at »tilfredsstille dem, der ønske en sammenhængende Kundskab til Bernstorffs [udenrigspolitiske] Styrelse og Danmarks diplomatiske Historie i denne vigtige Periode«. ¹¹ Vedel bygger i alt væsentligt sin fremstilling på sin egen udgave af Bernstorffs diplomatiske korrespondance, som han generelt henviser læserne til med den sigende begrundelse, at »næppe nogen anden Pen [ville formå] saa klart at udvikle Begivenhederne og deres Bevæggrunde og saa overtydende at vise den danske Regerings Loyalitet og politiske Hæderlighed paa den Tid som Bernstorffs egen.« ¹²

Vedel betragter – dog uden at levere noget bevis herfor – J. H. E. Bernstorff som enerådende for dansk udenrigspolitik fra hans tiltræden i 1751 til Frederik V's død. Selv »Moltke vedblev uden Skinsyge at bøie sig for sin Collegas aandelige Overlegenhed«. ¹³ Først tronskiftet skabte muligheder for intriger, der efter Struensees magtovertagelse førte til Bernstorffs afskedigelse i 1770. Disse intriger vanskeliggjorde Bernstorffs stilling over for kongen, men Vedel synes ikke at mene, at de umiddelbart kom til at influere på Bernstorffs ledelse af den danske udenrigspolitik. ¹⁴ Salderns indgriben til fordel for Bernstorff synes han at betragte som ganske unødvendig. ¹⁵

Ud fra denne vurdering af J. H. E. Bernstorff som reelt enerådende for dansk-norsk udenrigspolitik i perioden fra 1751 til 1770 opbygger Vedel sin undersøgelse. I det centrale første kapitel om Bernstorffs »System« foretager han en undersøgelse af Bernstorffs grundlæggende politiske principper, og i lyset af disse betragter han hele det efterfølgende udenrigspolitiske handlingsforløb. ¹⁶ Det er dette afsnit, der igen og igen citeres af de efter-

¹¹ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, Forord, s. I.

¹² Sst., Forord, s. II.

¹³ Sst., s. 2 f. Jvf. om Bernstorffs stilling i regeringen sst., s. 358 f.

¹⁴ Sst., s. 292.

¹⁵ Sst., s. 294.

¹⁶ I sit afsluttende afsnit karakteriserer Vedel selv meget sigende sin fremgangsmåde: »Vi have i den foregaaende Fremstilling tilstrækkelig viist, hvilke Grundsætninger han [Bernstorff] fulgte i sin Udenrigsstyrelse, og hvorledes han gennemførte dem.« P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 368.

følgende forskere – og med god grund. Heri opstiller Vedel sin hovedtese om J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik, og heri demonstreres tydeligere end noget andet sted i bogen Vedels metode. Gang på gang henviser Vedel selv i de efterfølgende kapitler til disse grundprincipper hos Bernstorff. Det vil derfor i det følgende være nødvendigt ret udførligt at redegøre for Vedels bernstorffske »System«.

J. H. E. Bernstorff havde, hævder Vedel, en »bestemt og udførlig plan for sin Virksomhed«, da han overtog styrelsen af Danmark-Norges udenrigspolitiske anliggender. »Grundtrækkene af denne Plan, Formaalene og Principerne, bevarede sig uforandret i de tyve Aar, i hvilke han forblev Udenrigsminister. Derimod maatte selvfølgelig Midlerne og Betingelserne undergaae væsentlige Forandringer i Tidens Løb, efterhaanden som de europæiske og de indre danske Forhold stillede sig anderledes.«¹⁷ Dette system havde en »negativ« og »positiv« side. Den negative side bestod i at føre en »afgjort fredelig« politik og bestandig stræbe efter »at bevare Danmarks Neutralitet« i tilfælde af »en almindelig europæisk Krig«. Denne politik var imidlertid ingeniende ensbetydende med passivitet. Tværtimod ville Bernstorff »bidrage hvad han formaade til at Freden snarest muligt kunde gjenoprettes, og imidlertid . . . rette sine Bestræbelser paa, at vore Grændselande ikke bleve Krigens Skueplads, og at ikke blot dansk Territorium, men ogsaa dansk Skibsfart og Handel beskyttedes mod Overlast af de Krigsførende.« De midler, som Bernstorff ville tage i anvendelse for at nå den rent negative side af sit program: at holde Danmark-Norge uden for europæiske eller oversøiske krige, var i første række diplomatiske, i anden et effektivt krigsberedskab. Viste det sig umuligt at holde landet uden for en krig »med Ære«, var Bernstorff »fuldt beredt paa at vove det Yderste for at forsvare det«, og selv, som han udtrykte det, »lade sig begrave under Fædrelandets Ruiner«.¹⁸

Den positive side af Bernstorffs program opdeler Vedel i to underafdelinger, hvoraf den første var »udadtil at forøge Statens Anseelse«, »Reputationen« eller for at bruge et moderne udtryk

¹⁷ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 3 f.

¹⁸ Jvf. sst., s. 4 f. og s. 7.

prestigen, den anden var »indadtil at samle Landet indenfor dets naturlige Grændser«.

Bernstorffs bestræbelser for at øge monarkiets prestige i udlandets øjne var, understreger Vedel, »et veloverveiet politisk Middel. Thi det var ikke hans Mening, at den dansk-norske Stat skulde gjøre sig selv til et stumt og unyttigt Medlem af det europæiske Statssamfund, ene beskjæftiget med Handels- og andre materielle Interesser. Om Staten end hverken vilde eller kunde vinde Fordele ved Vaaben, mistvivlede han dog ikke om, at den skulde kunne naae saadanne [fordele] ved moralske Midler, og efter hans Opfatning har en lille Stat ikke mindre end en stor sin Opgave at løse til Gavn for sig selv og for Verden.« Denne opgave kunne blandt andet bestå i »at være Mægler mellem de større Stater, naar de begjærede det, forudsat at Neutraliteten ikke derved udsattes for Fare og at der var nogen Udsigt til et lykkeligt Udfald«. ¹⁹ Hovedmidlet for Danmark-Norge til at opnå »Fordele« var således ifølge Vedels opfattelse af Bernstorffs »System« at vinde øget prestige, hvilket igen kun kunne ske ved »moraliske« d.v.s. diplomatiske midler. Denne understregning af de diplomatiske midlers Betydning synes Vedel at se i forbindelse med Bernstorffs udtalte afsky for den offensive krig, som han karakteriserer »som ugudelig, barbarisk og . . . upolitisk«. ²⁰

Anden del af Bernstorffs »positive« program var ifølge Vedel, som allerede nævnt, »at samle Landet indenfor dets naturlige Grændser«. Med dette suspekete udtryk går Vedel over til at behandle den ældre Bernstorffs politiske syn på det gottorpske

¹⁹ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 5.

²⁰ Jvf. sst., s. 4. Den gængse opfattelse af udtrykket upolitisk i det 18. århundrede var uklog, ufornuftig d.v.s. stridende mod egne interesser. Som synonym for begreber som politisk klogskab og kløgt benyttedes ordet politik, jvf. E. Reibstein: Völkerrecht, Eine Geschichte seiner Ideen in Lehre und Praxis, bd. I, Von der Antike bis zur Aufklärung, Freiburg/München 1958, s. 389. Jvf. også nedenfor, s. 549. – Vedel kritiserer senere Bernstorff for at overvurdere Danmark-Norges ressourcer: »Bernstorffs Politik var altfor stort anlagt og trængte til et bredere materielt Grundlag end Danmark-Norges Magt kunde afgive.« P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 370. Jvf. nedenfor, s. 586.

spørgsmål. Bernstorff ønskede »at forene hele Landet nord for Elben under Kongens umiddelbare Myndighed og navnlig at udslette de sidste Spor af de fordærvelige Delinger, som tidligere Konger havde foretaget af Hertugdømmerne«. Var nu en sådan ændring af den territorielle status quo forenelig med en »afgjort fredelig« politik? Hvilke midler var Bernstorff parat til at tage i anvendelse for at realisere denne del af sit program? Vedel besvarer indirekte disse spørgsmål ved at fremhæve den fare, som Gottorperne tidligere havde udgjort for Danmark, og den øgede trussel, som de var kommet til at udgøre efter Adolf Frederiks tronbestigelse i Sverige og Karl Peter Ulriks forventede snarlige tronbestigelse i Rusland. Såvel »den svenske Krone« som den russiske storfyrste havde, understreger Vedel, ikke opgivet deres offensive planer over for Danmark. Ud fra denne betragtning synes Vedel at anse Bernstorffs politik over for såvel Sverige som Rusland for at være af principiel defensiv karakter. Bernstorffs bestræbelser for at lægge hindringer i vejen for en forøgelse af den svenske kongemagt bliver et defensivt modtræk fra den danske regerings side, og under henvisning til, at det var »et Livsspørgsmaal for Danmark, at Storfyrsten bragtes til at afstaa sine holsteenske Lande . . .«, forsvaret Vedel, at Bernstorff »for at naae dette Maal . . . benyttede alle Midler, enhver Situation og de forskjelligste Combinationer«. ²¹

Efter således at have givet en kort redegørelse for Bernstorffs »Anskuelse i Almindelighed« om krig, fred og neutralitet, »Grundtrækkene . . . Formaalene og Principerne« i den plan, han – efter Vedels mening – fulgte, ²² går Vedel over til en principiel gennemgang af J. H. E. Bernstorffs alliancesystem.

Vedels hovedsynspunkt er her, at den ældre Bernstorff principielt ønskede at føre en alliancefri udenrigspolitik. Han »nærede«, skriver Vedel, »væsentlige Betæneligheder ved . . . faste Traktater. Gjentagne Gange udtaler han den Sætning, som navnlig England senere med Consequents har fastholdt, at man ikke bør binde sig for en fjernere Fremtid og med Hensyn til endnu

²¹ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 5 ff.

²² Sst., s. 3.

uvisse Eventualiteter, hvis nærmere Omstændigheder i alt Fald ere ubestemmelige.« Ønsket om at bevare landets udenrigspolitiske handlefrihed parredes med en personlig »Agtelse for Individets Ret« og en uvilje imod at øde undersåtters liv »i en Krig, der ikke umiddelbart angik Fædrelandet.«²³

Disse betænkeligheder opvejedes imidlertid, fortsætter Vedel, af Bernstorffs frygt for at se Danmark-Norge diplomatisk isoleret og »Offer for en eller anden hensynsløs Combination.«²⁴ Hertil kom hensynet til »Finantsernes trykkede Tilstand«, »den offentlige Mening«s formodede uvilje imod under disse forhold at opgive de subsidier, som en alliance med en stormagt endnu omkring midten af det 18. århundrede sædvanligvis betød. Tilsammen overbeviste dette Bernstorff om, at det var en »Nødvendighed« »indtil videre« at vedligeholde »det engang antagne Subsidie-traktat-System.«²⁵ Dog lod han sig »ikke føre videre end til Forsvarsforbund med saavidt muligt begrændset Krigshjælp, medmindre Rigets egen directe og defensive Interesse fordrede det, thi han vilde aldrig opgive Regeringens Uafhængighed og Selvstændighed for at underordne sig en fremmed Stats politiske System.«²⁶

I valget af alliancepartner stod Danmark-Norge i tiden før den diplomatiske revolution frit mellem de to store europæiske magtgrupper – »thi det havde Valget«, hævder Vedel.²⁷ Dog hørte det »nærmest til det franske Parti siden Traktaten af 15. Marts 1742, uden at England . . . endnu havde opgivet Haabet om at kunne drage [det] over paa sin Side.«²⁸ Af yderligere indskrænkninger i Bernstorffs valgfrihed nævner Vedel sely, at Bernstorff »personlig var meget fransksindet og endnu satte Frankrigs Magt særdeles høit, om han end erkjendte, at en slet Regering for Tiden lammede den. Men endvidere afgav Forholdet til Sverig

²³ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 8.

²⁴ Sst., s. 7.

²⁵ Sst., s. 8.

²⁶ Sst., s. 8 f.

²⁷ Sst., s. 9.

²⁸ Sst., s. 9 f.

et meget væsentligt Motiv for den danske Regering til at slutte sig til Frankrig«. ²⁹ Det var Bernstorffs mål, skriver Vedel, »at skabe et stærkt og oprigtigt Forbund mellem de to Stater [Danmark og Sverige] til fælles Forsvar og til Ligevægtens Bevarelse i Norden. Men dertil udfordredes, at den frie Forfatning, der siden 1720 bestod i Sverig, forblev uforandret, thi Erfaringen havde noksom viist, at en enevældig Konge var tilbøielig til at tilfredsstille det svenske Aristokraties Virksomhedstrang ved Krigseventyr, Bytte og Erobring, hvorimod en aristokratisk-bureaukratisk Styrelse vilde bevare Freden, som ikke blot var i Naboernes og navnlig Danmarks Interesse, men ogsaa i Sverigs egen, idet de fremmede Krige kun tjente til at udtømme Landets Kræfter, uden at bringe det nogen varig Fordeel til Gjengæld. Dobbelt nødvendigt var det at bevare Forfatningen, naar det var Adolf Frederik og Lovisa Ulrike, der sad paa den svenske Throne«. ³⁰

»Opnaaelsen af dette Øiemed, den frie Forfatnings Opretholdelse og Forbundet mellem Nordens Stater, afgang, understreger Vedel, imidlertid »væsentlig af Frankrig, hvis Indflydelse dengang var afgjørende i Sverig . . .«. Traktaten af 25. april 1750 (om de svenske Gottorperes arveafkald på Slesvig og løfte om en nærmere bestemt mageskifteordning, dersom den gottorpske del af Holsten skulle tilfalde dem) var blevet afsluttet takket være den franske regerings indflydelse i Sverige og med dens garanti. Forlovelsen mellem kronprins Gustav og Frederik V's ældste datter, Sophie Magdalene, skyldtes ligeledes fransk indflydelse. Dertil kom, at i de hemmelige paragraffer i den dansk-franske traktat af 1742 var en triplealliance mellem de to nordiske stater og Frankrig stillet i udsigt. ³¹ Meget talte således for at opretholde forbundet med Frankrig. Hvorfor brød Bernstorff da, spørger Vedel, med sin tidligere franskvenlige politik?

I sit kapitel om det bernstorffske »System« angiver Vedel kun to årsager. Den første er Bernstorffs modvilje mod Frankrigs

²⁹ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 10.

³⁰ Sst., s. 10.

³¹ Sst., s. 10 f.

stadige forsøg på at gøre Danmark og Sverige til blot »afhængige og lydige Forbundsfæller« og Frankrigs vægring ved at støtte Bernstorffs politiske linie, der – ifølge Vedel – gik ud på at skabe en fælles dansk-svensk politik »i den Deel af Europa« med det sigte at »holde England og Rusland inden passende Grændser«. Den anden årsag er simpelthen, at »en anden endnu mere storartet Plan« begyndte at optage Bernstorff. »Det var Tanken om en Familie-Union i det oldenborgske Huus«. Denne union skulle »i Overensstemmelse med Bernstorffs almindelige Grundsætninger . . . dog kun have en defensiv Character og gjøre sig til Opgave ved sin Overvægt at sikkre Freden saavidt muligt i det øvrige Europa. Men Forudsætningen for denne Plan var Løsningen af det gottorpske Spørgsmaal, og før den var naaet, kunde Intet gjøres for at forberede en Union.« Denne plan måtte imidlertid vente, fordi der skulle »en større Personlighed til for at opfatte en saa vidtrækkende politisk Plan, og det blev Catharina d. 2den.«³² Med denne indirekte hyldest til J. H. E. Bernstorff som dristig og vidtskuende statsmand afslutter Vedel sin principielle gennemgang af det bernstorffske politiske »System«.

Spørger vi nu, hvad det var for en opgave, Vedel stillede sig selv, da han stod for at skulle udarbejde første kapitel om Bernstorffs »System«, opdager vi, at spørgsmålet kan være nok så vanskeligt at besvare.

En ren deskriptiv fremstilling af, hvad Vedel opfattede som hovedtrækkene i J. H. E. Bernstorffs politik, er der ikke tale om, selv om kapitlet indeholder passager af ren deskriptiv karakter, f. eks. når Vedel behandler baggrunden for det gottorpske spørgsmål og den bernstorffske alliancepolitik.³³ På sådanne steder kan fremstillingen antage karakter af et indledende resumé af de i de følgende kapitler foretagne undersøgelser af Bernstorffs udenrigspolitiske praksis. At det imidlertid ikke var disse afsnit, Vedel selv betragtede som indledningskapitlets centrale indhold, fremgår navnlig af hans senere bemærkninger om, at han har villet redegøre for Bernstorffs »Grundsætninger«, inden han på-

³² P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 11 f.

³³ Sst., s. 5 ff. og s. 9 ff.

viste, hvorledes denne gennemførte dem i praksis,³⁴ men også Vedels indholdsfortegnelse over kapitlet er i denne henseende oplysende. Hvad Vedel i sit indledende kapitel åbenbart ønskede at give, var – idet han jo som nævnt gik ud fra, at Bernstorff havde den afgørende beslutningsmyndighed på det udenrigspolitiske område – en redegørelse for Bernstorffs *motiver* til at handle, som han gjorde. I lyset af det bernstorffske motivkompleks betragter Vedel i de efterfølgende kapitler hele den danske udenrigspolitik fra 1751 til 1770.³⁵

³⁴ Jvf. ovenfor, note 16, samt P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 3.

³⁵ Vedel bruger ikke selv ordet *motiv*, men taler om Bernstorffs »System«, »Anskuelse i Almindelighed«, »Principer« etc.; jvf. dog s. 10 og s. 12, hvor ordet *motiv* undtagelsesvis benyttes. Når Vedel s. 371 anvender udtrykket »Motivering«, mener han hermed den udtrykkeligt givne motivforklaring, motivudsagnet.

Når der ovenfor og i det følgende tales om motiver, vil den definition, som gives i det for studiet af udenrigspolitik epokegørende teoretiske værk af Richard C. Snyder, H. C. Bruck og Burton Sapin: *Foreign Policy Decision Making, An Approach to the Study of International Politics*, New York 1962, s. 137–53, ligge til grund.

I deres definition af begrebet *motiv* går Snyder m. fl. ud fra den gængse opfattelse, at motiver er »inferences drawn from behaviors. Hence, they are indirectly inferred, *not* directly observed«. Snyder m. fl. skelner mellem to hovedgrupper af motiver: »erhvervede« motiver og motiver »inherent in the physiology of the human organism«, også kaldet »innate or instinctual motives.«

Det er kun de såkaldte »erhvervede« motiver, som har forfatterens interesse. Inden for denne kategori skelnes der igen mellem to undergrupper: »because of and in order to motives. *In order to* motives refer to an end state of affairs envisaged by the actor. Such motives thus refer to the future. What is motivated . . . is the »voluntative fiat«, the decision: »let's go« which transforms inner projection into an act. On the other hand, *because of* motives refer to the actor's *past experience*, to the sum total of factors in his life-history which determine the particular project of action selected to reach a goal.« Studiet af »because of« motiver er forbundet med overordentlig store vanskeligheder, det »would necessitate almost an psychoanalytic approach«. For den praktisk arbejdende forsker vil det alene af den grund være naturligt først at søge at udskille de mere håndterlige »in order to« motiver. Men denne fremgangsmåde har endvidere den fordel, at risikoen for at sammenblende de to former for motiver nedsættes betydeligt.

Det tjener til Vedels ros, at han satte sig dette lige så vanskelige som interessante mål for sit værk. Heri ligger da utvivlsomt også en af de væsentligste forklaringer på, at »Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium« fik en så afgørende indflydelse på det billede, de efterfølgende generationer af historikere dannede sig af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik. Men én ting er imidlertid arbejdsopgavens formulering, en anden den måde, hvorpå den realiseres. Efterforsker vi, hvorledes Vedel søgte at løse den stillede opgave, afsløres en metode, som vi i dag må karakterisere som forældet og uudviklet.

Søger vi med det ovenfor resumerede »System« som udgangspunkt at skabe os en idé om Vedels metode, støder vi straks på alvorlige mangler. For det første opererer Vedel ofte med så generelle og altomfattende begreber, at det bliver så godt som umuligt kritisk at efterprøve mange af hans påstande. Således når han postulerer, at Bernstorff i tilfælde af »en almindelig

Når vi arbejder med »in order to« motiver, er vi beskæftiget med »the future consequences of an act – its relationship to an ultimate end from which motives can be inferred.«

Det historiske kildemateriale kan være mere eller mindre velegnet til motivstudier og alt efter den forskningsopgave, som historikeren stiller sig, mere eller mindre apropos. Den diplomatiske korrespondance indtager imidlertid her en særstilling. Snyder m. fl. fremsætter i denne forbindelse den interessante betragtning, at depecher ofte er identiske med de udenrigspolitiske beslutningstageres handlinger. »Acts are verbal acts«. I den diplomatiske korrespondance vil endvidere »motive avowals and imputations« spille en stor rolle. Motivudsagn vil ofte »function to coordinate social action by persuading some participants to accept an act or acts.« Motiver bliver da »acceptable justifications for present, past and future programs of action«. De er imidlertid ikke »mere justification«, for, som Snyder m. fl. fremhæver, beslutningstageren vil skele til reaktionen: »what will be said?« Dette vil igen have tendens til at påvirke ham i udarbejdelsen af sine motivforklaringer. I sine bestræbelser på at forebygge en negativ reaktion hos modtageren vil han ofte være fristet til at operere med »valgte« motiver, d.v.s. han vil være »more concerned about how a particular act can be explained motivationally for others (or how others can be motivated by it) than about its other consequences«. Ud fra dette synspunkt får det gamle spørgsmål om »rationalisering« og »sande« eller »falske« motiver mindre vægt. Snyder, s. 142–47.

europæisk Krig« ville bestræbe sig på at føre en »afgjort fredelig« politik, vel at mærke, når det kunne ske »med Ære«,³⁶ d.v.s. når Danmark-Norges grænser og dets vitale interesser ikke umiddelbart var truet. Noget præcisere synes Vedel umiddelbart at udtrykke sig, når han hævder, at Bernstorff ville forsøge »at bevare Danmarks Neutralitet«. En nærmere bestemmelse af sidstnævnte begrebs indhold savnes imidlertid.

En nødvendig betingelse for at kunne karakterisere en ført politik som en neutralitetspolitik må være, at begrebet neutralitet har – eller gives – et nærmere defineret folkeretligt indhold. To fremgangsmåder er her mulige. Enten kan der foretages en historisk-komparativ undersøgelse af den europæisk-amerikanske folkeretlige teori og praksis omkring midten af det 18. århundrede for herigennem at skabe klarhed over, hvorledes neutralitetsbegrebet almindeligvis opfattedes i Bernstorffs samtid, hvorefter mere specielt Bernstorffs folkeretlige begrebsverden og politiske praksis undersøges, idet den karakteriseres og bestemmes ved en sammenligning med den i tiden gængse. Eller: der kan ud fra et samfundsvidenskabeligt synspunkt foretages en mere juridisk-folkeretshistorisk undersøgelse, hvorved Bernstorffs politik søges karakteriseret og bestemt ud fra en normativ folkeretlig begrebsopfattelse.

For begge metoders vedkommende må det imidlertid gælde, at de benyttede begreber søges gjort så entydige som muligt, ligesom det må kræves, at forfatteren klargør for sig selv, hvilken af de to metoder han ønsker at benytte. Endvidere må forfatteren bevidst og klart skelne mellem på den ene side sit forskningsobjekt, i dette tilfælde Bernstorffs folkeretlige teori og praksis, og på den anden side det måleapparat, som han har valgt til undersøgelsen, hvad enten dette nu består af relative begrebsforestillinger, opstillet på grundlag af de førnævnte historiske undersøgelser af folkeretsbegreberne omkring midten af det 18. århundrede, eller det består af et sæt normative regler, opstillet af en folkeretsekspert i forfatterens samtid. Vi vil nu undersøge, hvorledes Vedel forholder sig til disse metodiske krav.³⁷

³⁶ Jvf. ovenfor, s. 539.

³⁷ Når ønskeligheden af en folkeretshistorisk begrebsanalyse her så kraf-

Nærmest synes Vedel at anvende den metode, der ovenfor er betegnet juridisk-folkeretlig. Som vi senere skal søge at føre bevis for, var Vedel påvirket af en folkeretsforfatter fra det 19. århundrede,³⁸ men han synes aldrig at have forsøgt at klargøre sig, i hvor høj grad hans karakteristik og vurdering af det bernstorffske »System« var bestemt heraf. Hans folkeretlige begreber er så godt som altid implicite. Dette har den metodisk uheldige følge, at Vedels egne synspunkter sammenblandes med Bernstorffs, og at den ønskelige sammenligning mellem disse og de normative begreber, som Vedel ubevidst arbejder med, udvandes til en bedrevidendes dom over Bernstorffs synspunkter. Dette

tigt understreges, sker det ud fra overbevisningen om, at kun en sådan undersøgelse vil give den udenrigspolitiske historiker den nødvendige sikkerhed i karakteriseringen og vurderingen af en periodes udenrigspolitik. Det er så langt fra hensigten at søge at nedvurdere Vedel og hans værk ved at opstille krav, der var fremmede for Vedels tid og den forskningstradition, inden for hvilken han arbejdede. Vedels værk vil uanset de mangler, moderne historikere ud fra moderne problemstillinger vil finde ved det, bevare sin plads i dansk udenrigspolitisk historieskrivnings historie som et vægtigt og betydningsfuldt pionerarbejde, og der er så meget mere grund til at fremhæve dette i denne forbindelse, som den forskning, der her efterlyses, endnu i dag stort set er ugjort.

Forudsætningen for at de folkeretlige begrebers samlede udviklingshistorie kan skrives er, at der i de enkelte lande findes ikke blot de nødvendige kildeudgaver til belysning af hvert lands folkeretlige praksis op gennem tiderne, men at de nødvendige videnskabelige bearbejdelser af disse er foretaget. Den første bredt anlagte folkeretlige kildepublikation, udgivet af den amerikanske International Law Association, udkom så sent som i 1886. Amerikanernes eksempel blev fulgt op af russiske forskere, bl. a. Martens, men bortset herfra er de europæiske folkeretsforskere indtil de sidste årtier vejet tilbage for den kæmpemæssige opgave, det ville være at søge at realisere det amerikanske program i Europa. Med den monumentale British Digest of International Law, som nu er under udgivelse, er der imidlertid givet de øvrige europæiske lande et inspirerende eksempel.

Det er at håbe, at det også vil inspirere danske folkeretshistorikere. Som stillingen er i dag står vi ikke blot uden nogen samlet fremstilling af den danske folkeretsfornknings historie, men som de fleste europæiske lande uden nogen samlet kildeudgave til belysning af dansk folkeretlig praksis og følgelig uden nogen samlet, videnskabelig redegørelse for samme.

³⁸ Jvf. nedenfor, s. 562–584.

indebærer dog ikke i Vedels tilfælde nogen forkastelse eller fordømmelse af, hvad han opfatter som Bernstorffs »grundlæggende Anskuelser«. Tværtimod identificerer Vedel sig i så stærk grad med Bernstorff, at hans værk får et stærkt apologetisk præg. Denne tendens er igen en delvis følge af Vedels egen folkeretlige begrebsverden.³⁹

Vedels folkeretsopfattelse træder indirekte frem gennem hans behandling af Bernstorffs gottorpske og svenske politik og af alliancepolitikken, mere direkte i hans forsvar for en væbnet dansk intervention i Sverige.

Som indledning til sin gennemgang af den »negative« og »positive« side af det bernstorffske »System« fremhæver Vedel i en kommentar til et citat af Bernstorff, at denne »stillede... sig paa Folkenes og Menneskelighedens Standpunkt og fordømmer Krigen som ugudelig, barbarisk og... upolitisk, fordi hvad der vindes ved Vold og mod Befolkningens egen Villie, ogsaa kun kan bevares ved Vaaben og hævdes ved Tvang«. ⁴⁰ Det fremgår af sammenhængen og det følgende, at når Vedel her taler om Bernstorffs fordømmelse af krigen, tænker han kun på den offensive krig. Senere pointerer Vedel Bernstorffs personlige »Agtelse for Individets Ret« og hans uvilje imod at øde undersåtters liv »i en Krig, der ikke umiddelbart angik Fædrelandet«. ⁴¹ Med andre ord: Vedel ønsker at fremhæve, at Bernstorffs udenrigspolitik (folkeretligt) hvilede på respekten for folkenes og det enkelte menneskes frihed. Den tankegang, som Vedel her tillægger Bernstorff, tilslutter han sig selv. Under behandlingen af Bernstorffs »positive« program betegner Vedel de diplomatiske midler som »moralske«. ⁴² Da Vedel, som det vil fremgå nedenfor, tydeligt accepterer den defensive og præventive krig, må modsætningsvis umoralske midler betegne den offensive krig.

Defensive og præventive krige betragter Vedel som fuldt forenelige med en principiel fredspolitik. I tilfælde af, at Dan-

³⁹ Jvf. nedenfor, s. 562–584.

⁴⁰ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 4.

⁴¹ Jvf. ovenfor, s. 542.

⁴² Jvf. ovenfor, s. 540.

mark-Norge blev angrebet eller udsat for trussel om angreb, ville regeringen folkeretligt have ret til at gribe til våben. En sådan trussel udgjorde efter Vedels mening den russiske storfyrstes krav på den tidligere gottorpske del af Slesvig og »den svenske Krone«s revancheplaner over for Danmark. Ja, Vedel synes endog at mene, at den danske regering i klassisk folkeretlig forstand havde en *justa causa* til om fornødent med magt at sætte sig i besiddelse af den gottorpske del af Holsten. Vedel karakteriserer det som »et Livsspørgsmaal for Danmark, at Storfyrsten bragtes til at afstaa sine holstenske Lande«, og han forsvarer, at Bernstorff benyttede »alle Midler, enhver Situation og de forskjelligste Combinationer«. ⁴³

Videre anser Vedel i overensstemmelse med sit syn på Bernstorffs gottorpske og svenske politik defensive subsidiealliancetraktater med begrænset krigshjælp (partie auxiliaire) for fuldt forenelige med en neutralitetspolitik. Dog understreger han som nævnt Bernstorffs betænkelighed ved faste subsidiealliancetraktater. De subsidiealliancer, som Bernstorff indgik, karakteriseres uden undtagelse som »forsvarsforbund«. Den krigshjælp, som Danmark-Norge forpligtede sig til at yde, hvis dets allierede blev angrebet, var »saavidt muligt begrændset«, og den forsvares – som forsvarsforbund i almindelighed – med, at den var i »Rigets egen directe og defensive Interesse«, og at den var påtvunget landet som en art europæisk »Nødvendighed«.

Det vil af ovenstående fremgå, at Vedel må skelne imellem fuldkommen og ufuldstændig neutralitet. En accept af begrænset krigshjælp i henhold til en indgået defensiv alliancetraktat forudsætter begrebet ufuldstændig neutralitet.

Det er endvidere af betydning at lægge mærke til, at de subsidiealliancetraktater, som Bernstorff indgik, ikke alene var i overensstemmelse med rigets »directe og defensive Interesse«,

⁴³ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 5 ff. Vedel taler på én gang om, at det var Bernstorffs mål at udstrække kongens »umiddelbare« myndighed til Elben og navnlig at udlette de sidste spor af de »fordærlige Delinger«, og at »samle Landet indenfor dets naturlige Grændser«. Jvf. nedenfor, s. 601.

men at de også var nødvendige. Vedels understregning af, at Bernstorff formåede at opretholde den danske regerings ubundne handlefrihed må ses i forbindelse med Vedels karakteristik af Bernstorffs politik som en neutralitetspolitik. Hans ovenfor omtalte fremhævelse af Bernstorffs »Agtelse for Individets Ret« og uvilje mod at øde undersåtternes liv »i en Krig, der ikke umiddelbart angik Fædrelandet« må betragtes som et retsfilosofisk forsvar for den defensive krig og en nærmere karakteristik af, hvad Vedel kalder »Rigets egen directe og defensive Interesse«.

Et særligt karakteristisk eksempel på Vedels folkeretlige opfattelse er endelig hans forsvar for væbnet dansk intervention i Sveriges forfatningsanliggender. I forbindelse med den dansk-russiske alliancetraktat af 1769 skriver Vedel, at Bernstorff anså det for nødvendigt, at den svenske forfatning af 1720 blev opretholdt, og at man måtte »vove det Yderste og, om fornødent, . . . skride til Anvendelse af Magt«, hvis den blev angrebet. »Efter Folkeretten«, kommenterer Vedel, »i alt Fald saaledes som den paa den Tid opfattede Sagen, kunde der ikke være nogen Betænkelighed ved en væbnet Intervention til Fordeel for den bestaaende Forfatning. Rusland gjorde nemlig gjældende, at det ved Nystaderfreden [1721] havde erhvervet en udtrykkelig Ret dertil, og Danmark kunde da som Allieret slutte sig til Rusland. Datidens største folkeretlige Autoritet, Vattel, indrømmede desuden en Nabostat ubetinget Ret til at understøtte et af to stridende Forfatningspartier, og endelig har man altid erkjendt, at en Stat er berettiget til at intervenere, naar den udsættes for en øiensynlig Fare ved den nye Forfatning, hvad den danske Regering vel kunde paastaae at ville blive Tilfældet, dersom den daværende svenske Konge blev enevældig. Men Bernstorff vilde desuden, at Svenskerne selv skulde indsee, at man ikke agtede at indskrænke deres Selvbestemmelse eller udøve noget Herredømme over dem, men kun havde til Hensigt at forsvare dem i de Rettigheder og Friheder, som idetmindste en Deel af dem ikke frivillig vilde opgive. Han begrænsede derfor en eventuel Intervention paa den ene Side til det Tilfælde, at Naboernes 'vigtigste Interesser

vare udsatte for Fare', og paa den anden ved den Betingelse, at 'Forfatningspartiet' selv udtrykkelig eller stiltiende forlangte den«. ⁴⁴

Vi har på de foregående sider søgt ved eksempler at vise Vedels brug af vage, altomfattende begreber og specielt hans brug af implicite folkeretlige begreber til karakteristik af Bernstorffs politik.

Det uheldige ved denne metode øges yderligere ved Vedels ufuldstændigt udbyggede noteapparat. Vedel anser det ingeniende for nødvendigt konsekvent at føre bevis for en fremsat påstand. Dette er særlig mærkbart i det grundlæggende første kapitel, hvor Vedel mener at føre bevis for sin hovedtese om Bernstorff som principiel forkæmper for en freds- og neutralitetspolitik.

Når Vedel således hævder, at Bernstorff havde »lagt . . . en Plan for sin Virksomhed«, da han i 1751 overtog ledelsen af Danmark-Norges udenrigspolitik, ses det ikke umiddelbart, hvorpå han vil støtte denne påstand. ⁴⁵ Noget bevis for at denne plan holdt sig uforandret til 1770 leveres heller ikke, omend Vedel ved beskrivelsen af det bernstorffske »System« i al almindelighed henviser til to depecher fra J. H. E. Bernstorff fra henholdsvis 1763 og 1765. ⁴⁶ Hvad disse skrivelser måtte kunne fortælle om Bernstorffs ideer og praktiske politik i 1763 og 1765 er i denne sammenhæng irrelevant. Afgørende er, at de intet kan sige om uforanderligheden i et muligt eksisterende bernstorffsk »System« i hele perioden fra 1751 til 1770.

Derimod er de af interesse for os, når vi søger at efterspore, i hvilke metodiske baner Vedel har tænkt, da han opstillede tesen

⁴⁴ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 315 med note 3. Jvf. Holms korrektion af Vedels udlægning af Vattel, bog II, § 56, i Danmark-Norges Historie III :1, kap. 18, note 34. »Vattel«, skriver Holm, »indrømmede paa det af ham citerede Sted kun Retten til at understøtte en Regering imod en Fyrste, der omstyrter sit Riges Grundlov og udøver et utaaeligt Tyranni. Ellers bestrider Vattel udtrykkeligt Retten til at blande sig i en anden Stats indre Forhold.« Jvf. nedenfor, s. 592, note 137.

⁴⁵ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 3 f.

⁴⁶ Sst., s. 4, note 1.

om det bernstorffske »System«; thi Vedel betragtede uden al tvivl disse to depecher som nøglen hertil. »Bernstorff«, fremhæver han under henvisning til disse to skrivelser, »udvikler selv sit Program gjentagne Gange i sine . . . Depecher.«⁴⁷

Lad os derfor se nærmere på disse to depecher. Den første er en instruksionskrivelse af 10. juni 1763 fra J. H. E. Bernstorff til den nyudnævnte gesandt i Paris, baron Gleichen.⁴⁸ Depechen falder i tre hovedafsnit. Det første behandler, hvad Bernstorff kalder Frederik V's »System« i almindelighed. Det andet omhandler kongens »System« set specielt i forhold til Frankrig, og det tredje indeholder de mere detaillerede, aktuelle instruktioner til Gleichen.

I omtalen af Frederik V's »System« i almindelighed skriver Bernstorff, at kongen som »eneste mål« har »sine folks lykke«. Hans politik går ud på at sikre dette mål »ved midler, der er ham værdige«, ved beslutsomhed og handlekraft, »ved den mest samvittighedsfulde ordholdenhed, ved en uforanderlig stadighed i sine venskaber og alliancer«. Folkets lykke bestemmes nærmere ved det »at være uafhængig af nogen anden magt bortset fra sin naturlige og legitime herres og dennes love, at nyde i fred og ro alle de goder og alle de fordele, som disse love yder det, aldrig at se sine interesser opofret, kun at kæmpe, hvis det er nødvendigt, for sin herre og sit fædreland og ikke for fremmede strids-spørgsmål, hvoraf det kun vil komme til at dele eller bære farerne eller ulykkerne uden at få en lige del af goderne, heldet og æren, at se sin fyrste respekteret og æret af Europas andre magter, alliance med ham efterstræbt og hans indflydelse på nabofolkenes regeringer så rodfæstet, på grund af værdsættelsen af hans klogskab og dyd, at han kan opretholde ligevægten og freden og hindre enhver revolution, der truer den fælles sikkerhed og ro, og endelig at føle sin velstand, sin magt og rigdom øget indadtil ved legitimt og retskaffent erhvervede vindinger og ved vise indretninger i alle dele af staten«, samt ved støtte til handel, landbrug og kunst.

⁴⁷ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 4.

⁴⁸ P. Vedel: Cor. bd. II, nr. 236, s. 133-142.

I andet afsnit, hvor systemet ses i relation til Frankrig, skriver Bernstorff, at »Frankrig er kongens ven«. I de 21 år de to lande har været allierede, er alliancen blevet fornyet tre gange, og i hele denne tid har kongen »opfyldt alle forpligtelser«. Han føler sig overbevist om, at alliancen vil være til fælles gavn, »forudsat at begge parter overholder den med samme opmærksomhed og trofasthed«. Frankrig og Danmark-Norge har fælles interesse i, at »Norden er fri« og at Ruslands magt, der er steget så voldsomt og foruroligende, begrænses. De to lande har ligeledes fælles interesse i at beskytte Sverige mod russiske anslag og hindre verdenshandelen i at falde i hænderne på englænderne, »deres uforsonlige fjender«, eller hollænderne, »der altid er parate til at tilslutte sig og understøtte deres sag«. Frankrig og Danmark bør stræbe efter at skaffe Nordens handels- og søfartsnationer del i verdenshandelen, så at de, hvis tilfældet kræver det, kan holde havet frit for Frankrig og sikre det alle »deres goder og hele deres støtte«. Kongen af Danmark føler sig personlig overbevist om, at den franske konge har det samme syn som han på de bånd, der binder Frankrig og Danmark sammen, og »skønt der for ganske nylig har været tider . . . hvor denne fyrste [Ludvig XV] syntes at lade hånt om dem, lod hans majestæt ikke hånt om dem og han vil hellere glemme denne svigten eller blot forklare den ved den store ulykke, som dengang hvilede tungt på Frankrig, end deri se anledning til at træde op mod det [Frankrig] og tro, at denne magt nogensinde kunne gøre sig skyldig i en glemsomhed med hensyn til sine forpligtelser, der i den grad ville stride mod dens interesser og dens ære«.

I sidste afsnit redegør Bernstorff for den danske regerings syn på en række aktuelle spørgsmål af større eller mindre betydning, og Gleichen instrueres om, hvilket sprog han i denne forbindelse skal føre over for den franske regering. Med henblik på den dansk-franske alliancetraktat af 30. januar 1754,⁴⁹ der ville

⁴⁹ Denne traktat var en fornyelse af den dansk-franske traktat af 14. august 1749, der dog først udløb 15. marts 1756. Først fra dette tidspunkt trådte derfor den nye traktat i kraft. Den skulle gælde for et tidsrum af otte år, og da der ikke fandt nogen fornyelse sted, udløb den 15. marts 1764,

udløbe 15. marts 1764, hedder det: »Kongen [Frederik V] vil sandsynligvis behage at forny den, men han ønsker ikke, at De skal fremsætte forslaget«. Et sådant forslag fra dansk side vil ikke blive accepteret af den franske regering på grund af finansernes dårlige stilling og »på et tidspunkt, hvor man dér [i Sverige] synes at ville etablere et nyt system«. Gleichen får i stedet for ordre til at koncentrere sig om at få den franske regering til at betale de subsidier, som den skylder Danmark ifølge den gamle traktat.

Endvidere skal han søge at holde den franske regering fast ved dens traditionelle politik i Sverige, d.v.s. støtte hattepartiet og opretholde forfatningen af 1720. I denne forbindelse skal han klart lade den franske regering forstå, at hvis den skifter politik og tillader eller tolererer enevældens indførelse i Sverige, vil Frankrig miste »alle sine venner i Norden« og tvinge Sverige i armene på Rusland og Preussen. Og selv om forsøget på at indføre absolutismen mislykkes, vil »frihedens forsvarere« i Norden, der har set sig forladt af Frankrig i nødens stund, blive tvunget til for fremtiden at søge hjælp hos England.

Sluttelig skal Gleichen påpege Frankrigs interesse i »lidt efter lidt at give de andre uafhængige søfartsnationer midler til at svække [Englands] handel ved [selv] at få del deri«. Ingen nation, beordredes gesandten til at understrege, var så velegnet hertil som Danmark, »uden hvilket der, under en krig med englænderne, hverken ville være ly eller asyl eller følgelig nogen skibsfart for franskmændene i Nordsøen«. Når Frankrig således fremmede danske interesser, fremmede det sine egne.

Den anden depeche, som Vedel henviser til, er en depeche dateret 23. marts 1765 fra J. H. E. Bernstorff til den danske gesandt i Warszawa, St. Saphorin.⁵⁰ Som svar på tre spørgsmål,

22årsdagen for den dansk-franske alliances formelle indgåelse. Jvf. P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 136, og H. C. de Reedtz: Répertoire Historique et Cronologique des Traités conclus par la Couronne de Dannemarc, Göttingen 1826, s. 201.

⁵⁰ P. Vedel: Cor. II, nr. 271, s. 205–212. Det er vigtigt at mærke sig, at denne depeche er afsendt kort tid efter underskrivelsen af den dansk-rus-

som han havde fået stillet af fyrst Czartoryski⁵¹ via Saphorin, redegør Bernstorff her påny for Frederik V's »system«.

Frederik V's system, skriver Bernstorff er »celui d'un père de son peuple«. Kongen arbejder udelukkende på at fremme folkets lykke. »Hvad der tjener dette mål er ham kært, hvad der hæmmer det er ham fremmed. Alle hans forbindelser (liaisons) hviler på dette princip«. Han er ikke bundet til noget østrigsk, fransk eller engelsk system, »han kender kun sit eget, og det består i [at arbejde for] ro og uafhængighed for alle de lande, som omgiver ham eller interesserer ham.« »Han undgår at påtage sig forpligtelser for lange tidsrum, forpligtelser der, skønt nyttige i det øjeblik de indgås, på grund af de almindelige omskiftelser i menneskelige forhold kan ophøre med at være så, før de udløber.« »Kort sagt, magten til frit at arbejde for det gode og folkets lykke er for ham charmen ved storhed og det tillokkende ved kongeværdigheden; og dét, min herre, er nøglen til hans politik (conduite) og alle hans handlinger i hele hans regeringstid.«

Det er i overensstemmelse med dette princip, at han to gange har set Europa i brand uden at lade sig inddrage i stridighederne, og det er ud fra samme princip, at han har været »rede til at drage sværdet til forsvar for sine stater« uden at lade den overvældende fare afholde ham fra »denne retfærdige beslutning«, og til igen at stikke det i skeden, »idet han gav den Almægtige, hans frelser og hans støtte, æren«, da »hans fædrelands vel ikke længere krævede, at det blev draget«. Samtidig hermed begravede han »al modvilje og alt had mod den magt, som havde søgt at ødelægge« Danmark-Norge. Det er endvidere i overensstemmelse med dette princip, at han arbejder for »fordragelighed og ro« blandt sine naboer.

siske alliance af 11. marts 1765, hvorved Danmark-Norges overgang fra et fransk til et russisk alliancesystem fuldbyrdes. Først 6. april 1765 blev traktaten dog ratificeret i København.

⁵¹ Michael Frederik Czartoryski (1696–1775) var Polens ledende statsmand fra 1735 til sin død. C. var svigerfar til Stanislaus Poniatovski, der med Ruslands og »familiens« støtte i 1764 var blevet valgt til Polens konge. C. modarbejdede Frankrigs indflydelse i Polen. Ved indre reformer søgte han forgæves at hævde Polens uafhængighed over for Rusland.

Som generelle mål for kongens bestræbelser fremhæver Bernstorff to, »som han aldrig taber af syne«: »det endeligt og fuldstændigt at bilægge de så langvarige og i mere end et århundrede så ofte alvorlige uoverensstemmelser i Norden, som skiller hans hus, og det at udvide sine stater, ikke ved vold og uret, men ved fredelige traktater, hvilket lovet være Gud ikke hidtil er mislykkedes for ham, og at berige dem ved fredens kunst og ved skabelsen af en handel, der omslutter alle verdensdele.«

I det følgende understreger Bernstorff, at Danmark-Norge ikke længere er allieret med Frankrig. De subsidiebetalinger, som Frankrig har bundet sig til at betale Danmark, skriver sig fra en nu udløbet traktat. »Kongen har altid afslået subsidier og vil altid afslå subsidier, der hindrer ham i at følge« de ovenfor anførte principper. »Men når de almindelige forhold i Europa, samt kongerigets interesser indbyder ham til at slutte en alliance og indgå en forbindelse, der er begrænset til et vist antal år og i øvrigt i overensstemmelse med alle dele af hans system, vil han, når lejlighed byder sig, ikke afslå deri at indføje en paragraf, som ved at yde ham subsidier øger kongerigets samlede forhåbninger og rigdomme, mangedobler og letter ham [udnyttelsen af] de midler, han har til at tilfredsstille sine ønsker, støtter udførelsen af det gode og tjener som modvægt mod de fordele, som et fremmed kongerige, og specielt Frankrig, i øvrigt har af handelen med hans stater, hvor [handels]balancen, trods kongens utrættelige bestræbelser, endnu, må det indrømmes, er imod os.«

Bernstorff kommer til slut ind på Danmark-Norges forhold til Sverige. »Sverige«, skriver han, »har i næsten et århundrede været kilden til Nordens ulykker«. Dets konger har, drevet »af erobningslyst og begær efter de rigdomme, som deres eget land nægtede dem«, gang på gang kastet Norden ud i krig. Folket er besjælet af samme ånd, men forfatningsformen hindrer det i »at tilfredsstille sine tilbøjeligheder og sine naturlige lyster«. Roen i Norden er således afhængig af forfatningsformens opretholdelse. Den danske konge »søger ikke at skade Sverige, han ønsker kun at se det gamle had begravet, og han vil med glæde se denne tidligere rivals lykke og velstand, men at røre ved dets eksiste-

rende love, det er at røre ved den kosteligste juvel i hans egen krone, og der ville ikke være noget, som hans majestæt ville modsætte sig stærkere og kraftigere, hvis det skulle blive nødvendigt. Resten er ham mere ligegyldigt. Det er for ham af ringe betydning, hvem der leder Sverige, forudsat at Sverige forbliver frit og fredeligt. Det er sandt, at denne magt derved på en vis måde forlader dem, der har større eller mindre del i den almindelige ledelse af Europa. Men dette onde er ikke stort, han vil ikke græmmes over det«.

Endelig pointerer Bernstorff, at den danske konge gerne ser Polen og Danmark-Norge knyttet sammen i venskab, men dertil behøves »hverken traktat eller alliance«.

En sammenligning mellem det vedelske »System« og Bernstorffs to depecher viser umiddelbart, at Vedels påstand om eksistensen af et bernstorffsk system og dets uforanderlige karakter simpelthen er en gentagelse af Bernstorffs egen påstand med den forskel, at Bernstorff naturligt nok betegner det som »kongens system«. Som tidligere nævnt kan dette selvfølgelig ikke tages som noget bevis. For Vedel synes det imidlertid at have været tilstrækkeligt blot at kunne pege på, at Bernstorff flere steder i sin korrespondance hævdede at lede Danmarks udenrigspolitik ud fra et bestemt »System«. I hvilken betydningsmæssig sammenhæng og i hvilken udenrigspolitisk situation udtalelsen er faldet, tages der ikke hensyn til.

Denne tendens til at benytte Bernstorffs udsagn uden kritisk vurdering og uden hensyntagen til den indre og ydre kontekst kommer endnu tydeligere frem, når vi ser på, hvad det er for partier i Bernstorffs to depecher, som Vedel må have benyttet som kildegrundlag for opstillingen af sin tese om Bernstorffs »grundlæggende Anskuelser.«

Såvidt det i det hele taget er muligt at skønne uden nøjagtige henvisninger fra forfatterens side, må Vedel helt have holdt sig til Bernstorffs generelle redegørelser for kongens system. I første afsnit af depechen af 10. juni 1763 må Vedel have ment at finde belæg for den såkaldte »negative« side af sit bernstorffske »System«: påstanden om, at Bernstorff ville holde Danmark-Norge

uden for europæiske stridigheder, hvis det var foreneligt med landets interesser og kunne ske »med Ære«. Bernstorffs flittige brug af ord som »fred« og »ro« og hans fremhævelse af krigens ulykker er sikkert også blevet opfattet som bevissteder. Vedel må vel endvidere i dette afsnit have ment at finde bevis for Bernstorffs bestræbelser for »udadtil at forøge Statens Anseelse« og opnå fordele »ved moralske Midler«. Begge punkter udgør jo en del af det bernstorffske »System«s såkaldte »positive« program. I Bernstorffs depeche til St. Saphorin af 23. marts 1765 har Vedel sikkert i beslægtede udtalelser set yderligere bevis, men desforuden har han sikkert dér ment at finde bevis for sin karakteristik af Bernstorffs alliancesystem og dennes politik over for Sverige som defensiv. Derimod ses det ikke, at Vedel har taget ringeste hensyn til de afsnit i depecherne, der indeholder Bernstorffs direkte eller indirekte instruktioner til gesandterne. Vedel synes helt enkelt at have ræsonneret som så, at hvis man ønsker at finde frem til Bernstorffs ledende motiver og principper, har man blot at henholde sig til Bernstorffs egne udsagn herom.

Denne kritik af Vedels metode må ikke forstås som en afstandtagen fra overhovedet at benytte Bernstorffs egne udsagn om sine motivforestillinger som kilder. Uanset graden af subjektivitet må en statsmands egne samtidige redegørelser for motiverne bag hans handlinger altid være af næsten lige så stor interesse som de motiver, historikeren selv mener at kunne uddrage dels af selve handlingsforløbet dels af det milieu, forstået i videste betydning, som denne statsmand handler ud fra. De forskellige arter af udsagn (ordrer, motivudsagn, beretninger etc.) bør imidlertid sammenholdes. Alene at lægge en statsmands egne motivudsagn til grund for en fremstilling af dennes motiver, giver urimelig stor usikkerhedsmargin. På den anden side må den sikkerhed, historikeren kan opnå ved en motivforskning ud fra handlingerne, ikke overvurderes. Udenrigspolitiske handlinger fremtræder jo som oftest som verbalhandling, der er så godt som uadskillelige i form og indhold fra de dertil knyttede motivudsagn.⁵²

⁵² Af ovenstående undersøgelse vil fremgå, at når Vedel taler om Bernstorffs »System«, hans »Principer« eller hans »Anskuelse i Almindelighed«,

Betragtes Bernstorffs redegørelse for kongens generelle system i depechen af 10. juni 1763 imidlertid ud fra synspunktet: hvad ønskede Bernstorff at opnå i den aktuelle situation, hvilke snævrere målforestillinger havde han, kastes der et helt nyt lys over Bernstorffs motivforklaringer. Ifølge Bernstorffs instruktioner skulle Gleichen primært arbejde for, at den franske regering afviklede sin subsidiegæld til Danmark. Derimod skulle han ikke indlede forhandlinger om en fornyelse af den dansk-franske alliance, men nok søge at bearbejde den franske regering til at opretholde sin traditionelle politik over for Sverige.

Bernstorff synes dog at have frygtet, at sådanne bestræbelser ville blive resultatløse. Hvis den franske regering var ved at skifte politik over for Sverige, var forudsætningen for en fornyelse af den dansk-franske alliance faldet bort. De dårlige franske finanser ville virke i samme retning. Bernstorff gjorde det ganske klart, hvor Danmark-Norge ville være at finde, hvis det skulle vise sig, at hans mistanke til den franske regerings fremtidige svenske politik havde været berettiget.

Denne tolkning af Bernstorffs instruktion passer ind i det billede, vi har af udviklingen i Bernstorffs syn på Frankrigs svenske politik i tiden efter årsskiftet 1762/63.⁵³ Gradvis forværredes forholdet mellem de to allierede. Den 15. marts 1764 udløb alliancetraktaten af 1754 uden at være blevet fornyet. Først et

beskæftiger han sig med Bernstorffs motiver, som om de var, hvad Snyder ville kalde »because of« motiver. Med andre ord, Vedels forklaringer følger denne linie: Bernstorff handlede sådan og sådan, fordi han havde disse eller hine anskuelser. Det er karakteristisk, at Vedel ikke beskæftiger sig med spørgsmålet om, hvorfra Bernstorff da havde disse anskuelser. Bernstorffs motiver eller principper antager for Vedel karakter af en ideologi. Jvf. ovenfor, s. 545, note 35.

⁵³ Jvf. Gunnar Carlquist: Carl Fredrik Scheffer och Sveriges politiska förbindelser med Danmark åren 1752–1765, Lund 1920, s. 295–97. Carlquist mener, at Bernstorffs frygt for, at Frankrig skulle »ändra system i Sverige«, allerede havde fortaget sig i slutningen af april 1763. C. henviser til B.s instruktion til Gleichen af 10. juni 1763, men tager ikke stilling til B.s ordre til Gleichen om ikke at tage initiativ til at forny den snart udløbne dansk-franske traktat af 1754.

år efter fuldbyrdeses dog det endelige brud ved undertegnelsen af den dansk-russiske alliancetraktat af 11. marts 1765.

Bernstorffs redegørelse for kongens system i depechen af 1763 bliver da et forsøg på dels at retfærdiggøre den danske regerings subsidiekrav over for Frankrig, dels at påvirke den franske regering via den danske gesandt ved at pege på alle de forhold, der talte for en fastholdelse af den traditionelle franske politik over for Sverige, og dels at retfærdiggøre et eventuelt kommende skifte i den danske regerings politik over for Frankrig. Bernstorffs redegørelse for kongens »system« er med andre ord en række motivforklaringer, knyttet direkte eller indirekte til de aktuelle målforestillinger, Bernstorff havde.

Vedels fortolkning bliver ikke mere forståelig, hvis vi går over til at betragte Bernstorffs depeche af 23. marts 1765 og på lignende vis forsøger at vurdere kongens system ud fra Bernstorffs målforestillinger og den aktuelle politiske situation. Hvad Bernstorff udtaler om Sverige og den danske regerings principielle og praktiske alliancepolitik, fremstår tydeligvis som en retfærdiggørelse af den ændrede, men endnu ikke officielt kendte danske politik, specielt indgåelsen af den dansk-russiske alliancetraktat af 11. marts 1765 med den modificering, som den danske regerings uvilje mod at slutte et formeligt forbund med Polen nødvendiggjorde.

Den ovenfor foretagne undersøgelse af Bernstorffs redegørelser for kongens system bekræfter yderligere vor formodning om, at Vedels tese om det bernstorffske »System« udelukkende hviler på løsrevne udsagn fra Bernstorff, set som her uden sammenhæng med de i depecherne indeholdte instruktioner og den aktuelle udenrigspolitiske situation i affattelsesøjeblikket. Dette synspunkt bekræftes yderligere, hvis vi, hvad pladsen ikke her tillader, gennemgår de andre kildesteder, som Vedel henviser til som bevissteder for sit »System«. ⁵⁴ Alle de her forekommende

⁵⁴ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 4 og 8. Som bevis for, at Bernstorff »nærede væsentlige Betæneligheder ved disse faste Traktater«, henvises således bl. a. til Bernstorffs afvisning af et engelsk alliancetilbud i 1751, der ville have truet den dansk-franske alliance og den året i forvejen ind-

udsagn udspringer af den aktuelle politiske situation og kan ikke, løstrevet fra den sammenhæng, hvori de er brugt, benyttes som bevis for eksistensen af et bestemt bernstorffsk »System« af uforanderlige principper.

Uanset det metodisk uforsvarlige i Vedels fremgangsmåde må vi altså slå fast, at Vedel ved på denne måde at gennemgå dele af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitiske korrespondance udskiller en række elementer, hvoraf han opbygger sit sindrige og elablerede bernstorffske »System«. Styrken i dette kildemæssigt svagt funderede konstruktionsarbejde er den hovedsageligt implicite folkeretlige grundopfattelse, som binder de enkelte elementer sammen. Vi har i det foregående søgt at danne os et billede af denne vedelske folkeretlige grundopfattelse og i en række tilfælde prøvet nærmere at bestemme Vedels folkeretlige begreber. Vi vil nu til sidst søge at efterspore, fra hvilken (hvilke) folkeretlige forfatter(e) Vedel har hentet sine anskuelser.

Skønt tidligere juridisk professor og æresdoktor ved Københavns universitet synes Vedel egentlig aldrig at have haft nogen videnskabelig interesse for jura.⁵⁵ Hans juridiske fortid og hans stilling som direktør for udenrigsministeriet havde dog bibragt ham en vis viden om folkeretten. I Vedels historiske arbejder finder vi enkelte direkte henvisninger til ældre og yngre folkeretlig litteratur, specielt i hans »Correspondance Ministérielle«. Derimod er hans lille artikel fra 1868/69 om den tysk-danske folkeretsteoretiker Martin Hübner ikke at betragte som noget folkeretligt, men som et personalhistorisk arbejde.⁵⁶

Af Vedels henvisninger til folkeretlig litteratur⁵⁷ ser vi, at gåede aftale med de svenske Gottorpere vedrørende arveafkald på Slesvig og eventuelt mageskifte af Holsten med Oldenburg og Delmenhorst.

⁵⁵ V. Sjøqvist: Peter Vedel II, s. 156 f.

⁵⁶ P. Vedel: Smaa Bidrag til Personalhistorien fra den anden Halvdel af det 18. Aarhundrede, Danske Samlinger IV, 1868/69.

⁵⁷ I Bernstorffs Ministerium, s. 315, note 3, henviser P. Vedel til Vattels værk. Dette er den eneste direkte henvisning i Bernstorffs Ministerium til et folkeretligt arbejde.

Hvis man kan dømme efter en henvisning i Martin Hübners bog: De

han har været bekendt med den schweiziske folkeretsteoretiker Emer de Vattels berømte værk: »Le Droit des Gens, ou Principes de la Loi Naturelle« fra 1758, samt August Wilhelm Heffters: »Das Europäische Völkerrecht der Gegenwart«, hvis første udgave skriver sig fra 1844, og hvis anden, reviderede udgave udkom fire år efter. Hertil kommer den tyske forsker L. Gessners værk: »Le Droit des Neutres sur Mer«, Berlin 1865. Ud over en enkelt henvisning til sidstnævnte værk er det dog ikke muligt at påvise Gessners indflydelse på Vedel. Vi vil derfor indskrænke os til at se nærmere på Vattel og Heffter.

Som det umiddelbart fremgår af titlen på Vattels arbejde, tilhører han den klassiske naturretlige folkeretsskole. Hans nærmeste læremester er Wolff, hvem han støtter sig så stærkt til, at han til tider er blevet betragtet som en uselvstændig epigon, ja endda blot som Wolffs oversætter.⁵⁸ Dette er dog klart uretfærdigt. Selvom han på ingen måde tåler sammenligning med Wolff, for slet ikke at tale om Grotius, hvis berømte afhandling: *De Jure Belli ac Pacis* var hans anden hovedkilde, indeholder

la Saisie des Bâtimens Neutres, Haag 1758, s. 16 f. (jvf. James Brown Scott (Edit.): *The Classics of International Law*, bd. I, E. Vattel: *Le Droit des Gens ou Principes de la Loi Naturelle*, With an Introduction by Albert de Lapradelle, Washington 1916, s. XXXIII), var Vattels værk kendt i Danmark allerede året efter dets udgivelse. Vattels værk vandt hurtigt overordentlig stor udbredelse. I England blev det udsendt i oversættelse tre gange inden år 1800. I USA var dets succes endnu større, omend langsommere. 1780 blev det lærebog ved de amerikanske universiteter. I Tyskland var successen mindre, men dog betydelig. I Schweiz blev Vattels værk vel modtaget. Derimod blev Vattels ry i det 18. århundredes Frankrig ringe. Oplysningsfilosofferne nævner kun hans bog med ringeagt. I det 19. århundrede stiger Vattels indflydelse yderligere. I næsten samtlige europæiske og amerikanske lande kan man spore hans indflydelse på studiet af folkeretten. Denne indflydelse holdt sig indtil midten af det 19. århundrede, da den langsomt trængtes tilbage af de første nationale lærebøger og monografier over folkeretten. Indledningen til ovennævnte udgave af Vattel, kap. III, s. XXIX–XXXII, samt kap. IV.

I Cor. bd. I, s. 286, henviser P. Vedel til de i teksten ovenfor anførte værker af Heffter og Gessner. Det er, såvidt det ses, det eneste sted i Vedels trykte produktion, hvor de nævnes; andre folkeretlige forfattere nævnes ikke.

⁵⁸ *The Classics of International Law* I, indledning, s. XLIV.

hans værk på flere punkter selvstændige og betydningsfulde bidrag til folkeretten.⁵⁹

Af speciel interesse for os er, at Vattel er den første folkeretsteoretiker, der søger at formulere en folkeretlig neutralitetsteori. Grotius taler overhovedet ikke om neutrale, men om *medii in bello*. Ifølge Grotius måtte sådanne magter intet gøre, der kunne styrke den fyrste, der havde begyndt en *bellum injustum*. Hos Wolff er de neutrale moralsk forpligtet til at hjælpe en stat, der fører en *bellum justum*, med subsidier eller tropper. Vattel er den første, der kræver upartiskhed af de neutrale, således at forstå at sand upartiskhed bestod i, at de neutrale helt skulle afholde sig fra at yde hjælp til nogen af de krigsførende magter.⁶⁰ »Neutrale nationer er de, der ikke tager del i krigen, og som bliver ved med at være venner med begge parter, og som ikke favoriserer den ene part til skade for den anden.«⁶¹ Den upartiskhed, som en neutral nation må opretholde, har kun relation til krigen og består i to ting: »1. Ikke at yde hjælp, hvis man ikke er forpligtet dertil, ikke frivilligt at levere hverken tropper, våben eller ammunition, eller noget som direkte kan benyttes i krigen. Jeg siger »ikke at yde hjælp« og ikke »at yde lige hjælp«, thi det ville være urimeligt for en stat samtidig at hjælpe to fjender. Desuden ville det være umuligt at hjælpe ligeligt, da det samme antal tropper, den samme mængde våben, ammunition etc. leveret under forskellige omstændigheder, ikke ville udgøre samme hjælp.«

Kravet til den neutrale nation om helt at afholde sig fra at yde hjælp til de krigsførende magter gælder dog, understreger Vattel under punkt 2, kun sådanne ting (forhold), som kunne være af betydning for krigsførelsen. Men den neutrale bør endvidere ikke, blot på grund af krigen, nægte at yde den ene af de krigsførende parter noget, som den yder den anden. »Det fratager den [dog] ikke retten til at varetage statens grundlæggende interesser i sine forhandlinger om venskabs- og handelsforbindelser.«⁶²

⁵⁹ The Classics of International Law I, indledning, s. XLV–LV.

⁶⁰ Sst., indledning, s. XLVIII og s. LI.

⁶¹ Vattel, anf. udg., bog III, § 103.

⁶² Sst., bog III, § 104. Jvf. indledning, s. LII.

De krav om upartiskhed, der her var blevet opstillet, gjaldt kun stater, der var ubundet af traktatmæssige forpligtelser.⁶³ Kun de var »frie til at forblive neutrale«. Dette indebar dog ikke, at de stater, der havde påtaget sig traktatmæssige forpligtelser, derved var at betragte som ikke-neutrale. En stat kunne ifølge Vattel udmærket være neutral og samtidig i overensstemmelse med en tidligere indgået alliancetraktat yde en vis begrænset krigshjælp til den ene af de krigsførende parter.⁶⁴ Der er med andre ord intet skarpt skel mellem krigsførende og neutrale magter. Vattel accepterer både en fuldkommen og en ufuldstændig neutralitet.

Denne opfattelse af de neutralers pligter og rettigheder hænger sammen med Vattels traditionsbestemte skelnen mellem *bellum justum* og *bellum injustum*. Kun krige, der som mål havde varetagelsen af en *causa justa*, var folkeretligt tilladelige. »Retten til at bruge magt eller påbegynde krig tilkommer kun nationer til forsvar for eller opretholdelse af deres rettigheder. Hvis nogen angriber en nation eller krænker dens absolutte rettigheder, gør han den en *uret*. Da og kun da har denne nation ret til at sætte sig til modværge og bringe ham til fornuft; den har endog ret til at komme en *uret* i forkøbet, når den ser sig truet af den. Vi kan derfor generelt sige, at grundlaget for eller årsagen til enhver krig, hvad enten den allerede er en kendsgerning eller [blot] en trussel, er en *uret*. De grunde, der kan anføres til retfærdiggørelse af krigen (les Raisons justificatives de la Guerre), viser, at man har været offer for en *uret*, eller at man føler sig tilstrækkeligt truet til at være bemyndiget til at imødegå den med magt«. ⁶⁵

En stat er dog ikke berettiget til at påbegynde en krig, selvom *målet* er retfærdigt. Vattel kræver yderligere, at krigen skal være nødvendig og uundgåelig. »To ting kræves . . . for at gøre den [krigen] retfærdig: 1. En ret, som skal hævdes, d.v.s. en grund til at kræve noget af en anden nation. 2. Umuligheden af at opnå dette på nogen anden måde end ved magt. Kun nødvendighed kan bemyndige til magtanvendelse.⁶⁶

⁶³ Vattel, bog III, § 104.

⁶⁴ Sst., bog III, § 105.

⁶⁵ Sst., bog III, § 26.

⁶⁶ Sst., bog III, § 37, jvf. § 36 og § 183.

I sin behandling af alliancetraktater peger Vattel på den norm, fyrster og statsmænd efter hans mening havde til at afgøre, hvorvidt en krig da var både »retfærdig« og »nødvendig«. »En traktat«, siger han, »på latin *foedus*, er en pagt indgået af suveræner med henblik på almenvellet enten for bestandig eller for en længere tidsperiode«. ⁶⁷ Af denne definition følger igen, at en traktat, der udgør en direkte trussel mod statens eksistens, er ugyldig, thi »ingen hersker har magt til at binde sig til noget, der kan føre til statens tilintetgørelse, da han har fået overdraget suveræniteten for at varetage nationens vel. Nationen selv er nødvendigvis bundet til alt, hvad der er nødvendigt for dens selvopholdelse og frelse, og kan ikke indgå aftaler, der strider mod dens uafkastelige forpligtelse«. ⁶⁸

Vattel anser det for folkeretligt lovligt, ja »prisværdigt«, at en stat på enhver måde hjælper en anden stat, der udkæmper en retfærdig krig. En »sådan hjælp bliver endog en pligt for enhver nation, som kan yde den uden at skade sig selv.« ⁶⁹ Det sidste forbehold er det altafgørende og det, der tydeligst adskiller Vattel fra tidligere naturretlige folkeretsteoretikere. Vattel understreger da også i overensstemmelse hermed, at alliancetraktater kun bør indgås i fredstid af meget vægtige grunde, og når statens vel taler herfor. ⁷⁰

Inden for defensive alliancetraktater skelner Vattel mellem fuldstændige og ufuldstændige traktater. ⁷¹ En fyrste kan uden at tage direkte del i krigen sende en anden fyrste hjælp i form af tropper eller skibe. Disse tropper eller skibe kaldes hjælpe-tropper, og fyrsten optræder da som *partie auxiliaire*. ⁷² Denne hjælp kan undertiden antage form af en pengehjælp, der da kaldes subsidier. Hyppigere bruges ordet subsidier dog om den sum penge, som en fyrste modtager for den ovennævnte begræn-

⁶⁷ Vattel, bog II, § 132.

⁶⁸ Sst., bog II, § 160.

⁶⁹ Sst., bog III, § 83.

⁷⁰ Sst., bog III, § 84.

⁷¹ Sst., bog III, § 80.

⁷² Sst., bog III, § 81.

sede militærhjælp. Traktater, hvor en sådan betaling er aftalt, kaldes for subsidietraktater.⁷³

Stater, der under en krig optræder som *parties auxiliaires*, mister som allerede nævnt ikke derved nødvendigvis deres status som neutrale. Vattel opstiller følgende betingelser for, at sådanne stater folkeretligt kan betragtes som neutrale: Den defensive alliancetraktat skal være indgået uden henblik på krigen; den må ikke være rettet ensidigt mod den ene af de krigsførende parter; traktaten skal endvidere være indgået før krigsforberedelserne begyndte og før krigens udbrud.⁷⁴

Ud over Vattels neutralitetsteori vil det være af speciel interesse for os at betragte hans stilling til spørgsmålet om en stats ret eller mangel på ret til at intervenere i en anden stats forfatningsmæssige anliggender.

Ud fra sin grundlæggende tanke om nationernes frihed, der er udledt af tanken om det enkelte menneskes frihed, drager han den konklusion, at en nation frit kan vælge og ændre sin forfatning.⁷⁵ Ingen fremmed stat har ret til at intervenere i en anden stats forfatningsmæssige anliggender, »med mindre den bliver anmodet derom eller tilskyndet dertil af særlige grunde.«⁷⁶

I sit kapitel om »Retten til selvforsvar og følgerne af nationernes suverænitet og uafhængighed« kommer Vattel nærmere ind på det ene af de ovenfor antydede to tilfælde, hvor intervention i et andet lands indre anliggender vil være folkeretligt tilladelig. 1. Hvis et land angribes af et andet land eller hvis det trues med angreb, har det ret til at gribe til våben for at forsvare sin krænkede eller truede ret.⁷⁷ Ligeledes: »Hvis . . . der skulle være en urolig eller ond nation, der bestandig er parat til at skade andre, til at modarbejde dem og opmuntre til indre uro, er der ingen tvivl om, at alle de andre ville have ret til at gå sammen for at undertrykke den, tugte den, ja endog uskadelig-

⁷³ Vattel, bog III, § 82.

⁷⁴ Sst., bog III, § 101 og 105. Jvf. ovenfor, s. 565, og nedenfor, s. 576 f.

⁷⁵ Sst., bog I, § 33 ff.

⁷⁶ Sst., bog I, § 37, samt bog II, § 54.

⁷⁷ Sst., bog II, § 50 ff.

gøre den«. ⁷⁸ 2. Direkte intervention i et lands forfatningsmæssige forhold er kun tilladt, pointerer Vattel senere, hvis »en fyrste ved at bryde de grundlæggende love (les Loix fondamentales) giver sine undersåtter lovlig grund til at sætte sig op imod ham; hvis han ved uudholdeligt tyranni fremkalder revolution«. I disse tilfælde var det tilladt enhver fremmed magt at hjælpe det undertrykte folk, »som anmoder om dens hjælp«. De stater, der måtte anse fyrstens sag for retfærdig, har dog også ret til at hjælpe ham. ⁷⁹ Ved udformningen af denne interventionsret har Vattel utvivlsomt haft Vilhelm III's intervention i den engelske »Glorious Revolution« af 1688 i tankerne. Vilhelm intervererede som bekendt først efter at have modtaget en udtrykkelig, skriftlig opfordring fra lederne af det engelske revolutionære parti.

Fra Vattel skal vi gå over til at se på Heffters folkeretslære. Sammen med sin ældre kollega Eduard Gans havde Heffter oprindeligt planlagt at give en fremstilling af folkeretten, således at Gans skulle redegøre for krigen og Heffter for freden. Ved Gans' død besluttede Heffter at påtage sig udarbejdelsen af hele værket.

August Wilhelm Heffter opnåede med offentliggørelsen af »Das Europäische Völkerrecht der Gegenwart« hurtig international berømmelse. I 1888 var hans værk oversat til flere fremmedsprog og udkommet i otte oplag. ⁸⁰

Heffters plads i folkerettens historie må ses i forbindelse med den tvedeling af folkeretten, der fandt sted i tiden efter Grotius. En rationalistisk, naturretlig folkeretsskole kom til at stå over for en positivistisk retning. Den rene naturretlige folkeretslære gik tilbage til Hobbes og Pufendorf, der fuldstændig forkastede traktater og eksisterende folkeretlig praksis som kilder til folkeretten. For denne skole blev fornuften den eneste anerkendte folkeretskilde. ⁸¹ Den positivistiske folkeretsskole så derimod folkeretten som udtryk for en »vilje« og via Gentili, Zouche, Bynkers-

⁷⁸ Vattel, bog II, § 53. Jvf. Introduction § 22.

⁷⁹ Sst., bog III, § 56.

⁸⁰ Franz Dahl i Salmonsens Konversationsleksikon XI, s. 120.

⁸¹ Alfred Verdross: Völkerrecht, Wien 1964, s. 102 f.

hoek og J. J. Moser nåede den frem til et nyt metodisk grundsyn. »Folkeretsvidenskabens stof« skulle »udelukkende« søges »*a posteriori* i de diplomatiske *kilder*« og folkeretsvidenskabens eneste opgave var »af dem at udarbejde de regler, som staterne virkelig fulgte i praksis«. ⁸²

Inden for den positivistiske skole må man imidlertid igen skelne mellem to forskellige grupper. »Den ene indskrænker sig til en fremstilling af den positive folkeret uden at bestride naturrettens *etiske* gyldighed. Denne retning vil med andre ord kun reservere udtrykket 'ret' for den positive ret, men lader naturretten gælde *som moral*«. Striden mellem denne retning og den klassiske naturretlige folkeretslære, repræsenteret af Grotius, Rachel, Wolff, Vattel o.a., for hvem folkeretten var en syntese af naturret og positiv ret, bliver således af ren terminologisk karakter. Den anden retning, som Verdross kalder den radikale retspositivisme, forkaster imidlertid også naturretten som en del af moralen og nægter at anerkende nogen grænser for folkeretten. ⁸³

Heffter tager selv i sit forord til 1844-udgaven klart afstand fra både den rene rationalistiske, naturretlige folkeretslære, der helt vil benægte eksistensen af en folkeret, og den radikale positivisme, der kun vil bygge på vilkårlig praksis og traktater. »Det dybere grundlag for al folkeret« finder Heffter »i menneskets fornuftbestemte – d.v.s. den på tankens nødvendighed beroende – vilje, så snart den går op i en fællesbevidsthed, der ikke blot søger at gøre sig gældende i enkeltstater som lov og kræver, at loven skal være dens tjener, ja sætter sig selv i lovens sted, men også søger at gøre sig gældende blandt de nationer, der træder i forbindelse med, i samfundsmæssigt forhold til hinanden, såvidt betingelserne herfor er til stede. Hvor der er et samfund, der er der også en ret; staten selv er artens fornuftbestemte menneske (der Staat selbst ist der vernünftige Mensch der Gattung); træder flere isolerede nationer sammen, så kan de kun eksistere med hinanden på denne basis; uligheder i dannelses-

⁸² Verdross, *anf. værk*, s. 104.

⁸³ *Sst.*, s. 101 og 104.

graden, i graden af det herredømme, som fornuften er i stand til at opnå over sanserne (Sinnlichkeit), vil ganske vist hæmme den fuldstændige udvikling og fremkalde midlertidige modifikationer, men den endelige norm, som man bestandig må stræbe efter, forbliver det, som vi må erkende som indholdet af menneskenes frihed i forhold til hinanden, samt det, der er i overensstemmelse med vor natur og dens udvikling i staten«. Takket være den konstitutionelle udvikling har flere folk opnået indflydelse på staternes retsudvikling og det vil nu [i 1844] sjældent være muligt for regeringerne at sætte sig ud over, hvad folkene anser for ret eller uret. »Derved er der blevet givet folkeretten en fastere basis«. »Retsbevidstheden« kan nu finde mere alment udtryk, men den må altid være i overensstemmelse med »menneskets moralske natur«. Heffter understreger, at han i sit værk har haft til hensigt at opsøge »de rigtige kriterier for [gældende] praksis«. Hans mål har været »en virkelig ret med menneskelig og national karakter«, den »strenge sandhed uden sminke«. Derimod har han ikke haft til hensigt at beskæftige sig med »døgnpolitikens endnu svævende spørgsmål«. »Grundlaget for deres afgørelse vil man let finde«. ⁸⁴

For Heffter bliver folkeretten således et udtryk for retsbevidstheden, der igen afspejler det frie samspil mellem den fornuftbestemte vilje og det til enhver tid eksisterende politiske, sociale og kulturelle milieu (Bildungsgrade) i de stater, der står i forbindelse med hinanden. Retsbevidstheden bliver med andre ord for Heffter, der er stærkt påvirket af Hegels filosofi, en art Volksgeist, der skaber folkeretten, ja al ret. ⁸⁵ Den bliver den norm, ud fra hvilken al politisk praksis må måles. Takket være den er det muligt at finde frem til den folkeretlige »strenge sandhed uden sminke«. ⁸⁶

Det er vigtigt i denne forbindelse at lægge mærke til, at Heffter opererer med en human-national statsret og en national-statslig

⁸⁴ Heffter, s. V ff.

⁸⁵ Heffter anerkender selv direkte Hegel som sin læremester, § 9, s. 24, jvf. §§ 2 og 3, s. 2-6.

⁸⁶ Heffter, s. VI.

folkeret. Derved bliver det også en art Volksgeist, ikke en Weltgeist, der skaber folkeretten, omend de forskellige nationale Volksgeister gensidig påvirker hinanden. Svarende til det fornuftbestemte menneske på det statslige område står den fornuftbestemte stat på det folkeretlige. Eller som Heffter udtrykker det: »staten selv er artens fornuftbestemte menneske«.

Fredens opretholdelse er en forudsætning for, at den fornuftbestemte vilje kan udfolde sig i fuld frihed. Imidlertid forsynder det enkelte menneske og nationerne sig imod denne frihed. Krig kan derfor blive nødvendig. »Til forsoning og oprejsning fra fornedrelsen (Versinken) tjener krigen . . . Ganske vist skaber også krigen åndelige bevægelser og hæder kræfter, som i fredstid sover og forsummer og forbliver uden frugt. Alligevel er den dog forberedelsen til freden, en beskyttelse mod uretten og mod forstyrrelsen af den fornuftige folkeviljes frihed«. Folkeretten kan derfor ikke ignorere krigen, ja først folkeretten kan give krigen et retsgrundlag.⁸⁷

I fuld overensstemmelse med Hegel betragter Heffter de suveræne Stater⁸⁸ som bærere af den menneskelige naturs moralske behov. Staternes fælles opgave er at sikre »den fornuftige udfoldelse af mennesket i dets frihed«.⁸⁹ Denne opfattelse af staternes opgave bliver grundlaget for Heffters skelnen mellem en »retfærdig« og en »uretfærdig« krig (bellum justum og bellum injustum). Kun når der foreligger visse nærmere definerede »retfærdige grunde« (justæ causæ) er en krig folkeretligt tilladelig. Blandt disse grunde er et »uretfærdigt« angreb fra en anden magt eller forberedelser til et »uretfærdigt« angreb. I sidste tilfælde behøver den truede stat ikke at afvente iværksættelsen af angrebet, blot skal der være tale om en »virkelig krigsfare«. Med andre ord: defensive og præventive krige er »retfærdige« krige. Også angrebskrige kan dog være »retfærdige«, forudsat at de har

⁸⁷ Heffter, s. 6.

⁸⁸ Suveræne stater er ifølge Heffter stater, der er fuldstændig frie og uafhængige af andre stater og ikke underkastede nogen fælles højere magt. Sst., bog II, § 14, s. 204.

⁸⁹ Sst., bog I, § 16, s. 33.

til formål at gennemtvinge et retligt begrundet krav, f. eks. at skaffe en tidligere krænket part sin ret igen (eksekutionskrige). I alle tilfælde opfatter Heffter en »retfærdig« krig som en reaktion på en tilføjet eller påtænkt uret.⁹⁰

Blandt krigsførende stater skelner Heffter mellem hoved- og hjælpemagter (*parties principales* og *parties auxiliaires*). Blandt hjælpemagterne regner han sådanne stater, der traktatmæssig er bundet til at yde den ene eller den anden i en krig værende magt hjælp. En sådan krigshjælp kan være almen og ubegrænset, i hvilket tilfælde hjælpemagten er forpligtet til at kaste sig ud i krigen med alle de til dens rådighed stående midler. Krigshjælpen kan imidlertid også være begrænset (partikulær), d.v.s. at hjælpemagten kun er forpligtet til at yde en kvalitativt og kvantitativt nærmere begrænset hjælp, f. eks. et bestemt hjælpekorps, en vis subsidieydelse, indrømmelse af våbendepoter, havne etc. Generelt er krigshjælp for Heffter »indrømmelse af bestemte fordele, hvorved en krigsførende magts angrebs- eller forsvarssystem over for de andre styrkes, [vel at mærke] med ubegrænset pligt hertil, indtil et vist fjendtligt endemål er nået«. ⁹¹ Dette er det afgørende punkt. Kun derved træder man ud af den strenge neutralitet. ⁹² Alliancetraktater, hvori krigshjælpen er nærmere angivet (begrænset), kan være af defensiv eller aggressiv karakter. Uanset eksistensen af alliancetraktater eller ej er det dog forbeholdt enhver magt at afgøre, om en krig er »retfærdig« eller »uretfærdig«. Kun et fuldstændigt sammenfald af lige og vedvarende interesser kan derfor yde forbundne stater nogen sikkerhed. ⁹³

I overensstemmelse med sin statsopfattelse lægger Heffter overordentlig stor vægt på neutraliteten. »Intet er så vigtigt for

⁹⁰ Heffter, bog II, § 106, s. 192 f., og § 113, s. 203 f. Heffters opfattelse af *bellum justum* er i fuld overensstemmelse med de førende klassiske naturretlige folkeretsteoretikere. Jvf. Verdross, anf. værk, s. 435 f., samt Heffter, bog II, s. 204, note 2, hvor han henviser til Vattel, bog III, § 183.

⁹¹ Heffter, bog II, § 115, s. 205.

⁹² Jvf. nedenfor om Heffters neutralitetsbegreb.

⁹³ Heffter, bog II, § 115, s. 206 og § 116, s. 207 f.

opretholdelsen af et frit moralsk statssamfund som neutralitets-spørgsmålet (das Verhältnis der Neutralität)«. »Neutral (medius in bello) i videre betydning er«, siger han, »enhver stat, der ikke deltager i en krig som hovedmagt«. Neutralitet forudsætter: »opretholdelse af fredens ret med upartiskhed og uden fjendtlighed over for de krigsførende«. Der findes imidlertid både »en fuldkommen og streng neutralitet« og »en ufuldstændig neutralitet«.

Den ufuldstændige neutralitet er forenelig med hjælpeydelse til gunst for en af de krigsførende magter.⁹⁴ En stat kan som hjælpemagt (partie auxiliaire) således på én gang være krigsdeltager og neutral. Dette forudsætter dog, at hjælpemagten har indgået traktaten om partikulær krigshjælp eller begrænset defensiv hjælp, før krigen udbrød og uden henblik på denne, endvidere at hjælpemagten ikke gør sig skyldig i egentlige angrebshandlinger, og at modstanderen reelt anerkender hjælpemagten som neutral, samt endelig at grænserne for neutraliteten i øvrigt ikke bliver overtrådt.

Som neutral (ufuldstændig) betragter Heffter også den stat, der enten i overensstemmelse med tidligere traktater eller med modstanderens udtrykkelige billigelse kun begunstiger den ene af de krigsførende parter. Som neutral er også den stat at anse, der bona fide har søgt at yde alle krigsførende lige begunstigelser, men som efter nogen tids forløb er blevet tvunget af omstændighederne til at opgive sin upartiskhed.⁹⁵

Til sidst skal vi, som tilfældet var med Vattel, undersøge Heffters opfattelse af interventionsretten.

Generelt set afviser Heffter, at nogen stat har ret til at intervenere i en anden stats indre anliggender. Ingen stat har ret til at påtvinge en anden stat en bestemt forfatning eller hindre den i at ændre sin forfatning.⁹⁶ Fra denne hovedregel om ikke-intervention gør Heffter dog en række betydningsfulde undtagelser.

Interventionen kan, understreger han, kun ske på et rets-

⁹⁴ Heffter, bog II, § 144, s. 252.

⁹⁵ Sst., bog II, § 144, s. 252-53.

⁹⁶ Sst., bog I, § 44, s. 90.

grundlag. De folkeretligt tilladte interventionsarter inddeles formelt i to grupper, dels efter objekt dels efter form.

Den første gruppe, hvor kriteriet er objektet eller genstanden for interventionen, inddeles igen i to undergrupper. Første undergruppe omhandler intervention i forfatningssager, anden intervention i regeringsanliggender.

Ser vi på den form, interventionen tager, skelner Heffter mellem »*egentlig intervention*«, hvor den fremmede magt stræber efter at gennemføre sine beslutninger som hovedmagt, i yderste tilfælde endog ved magtanvendelse«, og »*simpel kooperation* med en magt eller et parti i den fremmede stat selv«. Den sidstnævnte form for intervention er, bemærker Heffter, hvad angår folkeretlig praksis, af nyere dato (efter 1834); den betegnes nærmere som en »*accessorisk hjælpelydelse*«. En tredje interventionsform er den, hvor der gribes til »*forebyggelsesmidler* til afvendelse af truende farer«. Endelig nævnes som en fjerde form den »*venskabelige intercession* med henblik på egne eller fremmede interesser«.

Af de her nævnte fire interventionsformer har den første særlig interesse. »*Egentlig intervention*« i en fremmed stats forfatnings- eller regeringsanliggender, hvor den intervenerende magt optræder som hovedmagt, kan finde sted i følgende tilfælde: 1. Når den fremmede stat selv har tilladt det, eller den intervenerende magt har en betinget traktatmæssig ret hertil, enten »i kraft af en overdraget garanti for en bestemt forfatning eller i kraft af visse bestemte rettigheder«. Denne ret indtræder så snart »en af deltagerne påkalder denne garanti«. 2. Når forfatningsændringer eller regeringsforanstaltninger i en stat truer »en anden stats velerhvervede ret«, f. eks. en successionsret. 3. »Herudover har stater, der anerkender en fællesret over sig, og der som mål har gensidige humane relationer, ret til . . . , når der kan opnås enighed (mit gemeinsamer Zustimmung)«, at intervenerer med magt, hvis der »i et land eller mellem forskellige magter« raser »en meningsløs krig (zielloser Kriegszustand)« for derved at give krigen et mål, genoprette de ødelagte bånd mellem nationerne og »befri sig for en konstant trussel (Beunruhigung)«. Det er, siger Heffter, »naturligvis« også tilladt at søge at hindre

en sådan meningsløs krig. 4. Endelig eksisterer der en »interventionsret mod en anden stats ubeføjede intervention i en tredje stats anliggender, forsåvidt nemlig denne intervention begrundes med et også for de øvrige eller bestemte stater retsødelæggende princip«. Bortset fra disse tilfælde er egentlig intervention ikke tilladt.⁹⁷

I Heffters redegørelse for de andre former for indblanding er det af interesse at lægge mærke til, at han kun vil tillade politimæssige foranstaltninger i tilfælde af en fremmed stats opmuntning til oprør i en anden stat. Hvori disse politimæssige foranstaltninger skulle bestå, ses ikke. Derimod har en stat ret til at gribe til »gengældelsesmidler (Retorsionsmitteln)«, hvis der er tale om en »virkelig ødelæggelse af [dens] interesser.«⁹⁸ Endelig er »kooperation« med magtmidler tilladt i tilfælde af virkelig borgerkrig i en stat, hvis en af de krigsførende parter anmoder om hjælp. En sådan »accessorisk hjælpeydelse« forudsætter dog altid en anmodning om hjælp fra en af de krigsførende parter; den kan ikke påtvinges dem.⁹⁹

Lige så tydeligt det er, at Vattels interventionslære må ses på angelsaksisk baggrund, lige så iøjnefaldende er det, at Heffters forfægtelse af den her behandlede langt rummeligere interventionsret må ses i forbindelse med Den Hellige Alliances, specielt Ruslands interventionspolitik i tiden efter Wienerkongressen.

Sammenligner vi nu på de ovenfor fremdragne punkter Vattels og Heffters folkeretslære, vil både ligheder og forskelle træde tydeligt frem.

Som vi i forbigående har berørt, hviler Vattels folkeretslære på tanken om nationernes (staternes) frihed, der igen er udledt af tanken om det enkelte menneskes frihed. Denne grundtanke er specielt karakteristisk for Vattel og adskiller ham fra alle tidligere folkeretsteoretikere.¹⁰⁰ Trods den hegelske filosofiske

⁹⁷ Heffter, bog I, § 45, s. 91 ff.

⁹⁸ Sst., bog I, § 45, s. 93.

⁹⁹ Sst., bog I, § 46, s. 94 f.

¹⁰⁰ The Classics of International Law, indledning, s. IX ff. Jvf. ovenfor s. 567.

ikklødning vil man let se, at Heffters folkeretslære principielt hviler på samme grundtanke. Begge opererer med en human-national statsret og en national-statslig folkeret.

Ser vi på Heffters opfattelse af krigen, genfinder vi hos ham den klassisk folkeretlige skelnen mellem *bellum justum* og *bellum injustum*, som også Vattel arbejder med. Sammenholder vi dette med Heffters specielle fremhævelse af menneskets fornuftbestemte vilje, et begreb, der er karakteristisk for den positivistiske folkeretsskole, vil vi allerede på dette grundlag kunne tilslutte os Verdross' placering af Heffter »blandt de moderate positivist, der anerkender naturrettens etiske gyldighed«. ¹⁰¹

Foretager vi en mere detaljeret sammenligning mellem Vattels og Heffters opfattelse af en »retfærdig« og »uretfærdig« krig, konstaterer vi et fuldstændigt sammenfald i synspunkter. Heffter henviser da også selv direkte til Vattels værk.

Vattels og Heffters syn på defensive alliancetraktater er med én vigtig undtagelse også sammenfaldende. Begge skelner mellem hoved- og hjælpemagter (*parties principales* og *parties auxiliaires*), og hos begge kan en hjælpemagt på én gang være krigsførende og neutral. Heffter understreger imidlertid, at hvis to stater har indgået en alliance med hinanden som hovedmagter, er de, dersom intet andet er bestemt i traktaten, bundet til at yde almen krigshjælp, hvilket indebærer, at de ikke ved en separatfred kan træde ud af krigen. De har begge en »ubegrænset pligt« til at yde den stipulerede hjælp, »indtil et vist fjendtligt endemål er nået«. Modsætningsvis fremhæver Heffter, at hvis den indgåede traktatmæssige hjælpeydelse ikke er af denne karakter, er vedkommende stat ikke udtrådt af »den strenge neutralitet«. Vattel har ingen tilsvarende betragtning over den fuldkomne neutralitet.

Denne difference i Vattels og Heffters syn på defensive alliancetraktater medfører et væsentligt forskelligt syn på neutraliteten. Begge skelner ganske vist mellem fuldkommen og ufuldstændig neutralitet, men deres definitioner af disse to begreber er meget forskellige. Hvor Vattel definerer neutrale stater, d.v.s. stater, der opretholder en fuldkommen neutralitet,

¹⁰¹ Verdross, s. 101 og 104.

som »de, der ikke tager del i krigen, og som bliver ved med at være venner med begge parter, og som ikke favoriserer den ene part til skade for den anden«, og understreger, at upartiskheden indebærer »ikke at yde hjælp« og ikke »at yde lige hjælp«, kræver Heffter blot »opretholdelse af fredens ret med upartiskhed og uden fjendtlighed over for de krigsførende«. At udtrykket »uden fjendtlighed over for de krigsførende« skal opfattes som dækkende over en betydeligt rummeligere opfattelse af begrebet fuldkommen neutralitet, er allerede fremgået af, hvad vi ovenfor under afsnittet om defensive alliancetraktater har sagt om Heffters syn på hoved- og hjælpemagters forpligtelser.

Denne forskel kommer endnu tydeligere frem, når vi betragter Vattels og Heffters syn på den ufuldstændige neutralitet.

Begge kræver, at en hjælpemagt, der har indgået en defensiv alliancetraktat om partikulær krigshjælp, for at kunne betragtes som neutral skal have indgået den før krigens udbrud og uden henblik på den; men i tilslutning til Moser¹⁰² og i direkte modstrid med Vattel vil Heffter også regne den stat for neutral, der i overensstemmelse med en tidligere traktat eller med modstanderens udtrykkelige billigelse eller tvunget af omstændighederne kun begunstiger den ene af de krigsførende parter.

Sammenligner vi til slut Vattels og Heffters syn på interventionsretten med specielt henblik på retten til at intervenere i en fremmed stats forfatningsanliggender, ser vi også her en strengere og en mere rummelig begrebsopfattelse stå over for hinanden. Begge accepterer ikke-intervention som en hovedregel. Heffter henviser selv i denne forbindelse bl. a. til Vattel.¹⁰³

Det er først, når vi går over til undtagelserne fra denne hovedregel, at forskellen mellem de to folkeretsforfattere træder tydeligt frem. Vattel vil, bortset fra når der – som under punkt 1 – er tale om selvforsvar, kun tillade intervention i et fremmed lands forfatningsanliggender i ét tilfælde, nemlig når den intervenserende magt er blevet opfordret hertil i forbindelse med en borgerkrig i vedkommende fremmede land. Svarende til dette

¹⁰² Jvf. Heffter, bog II, § 145, s. 253, note 2.

¹⁰³ Heffter, bog I, § 44, s. 90, note 31.

punkt hos Vattel står Heffters punkt om »kooperation« med magtmidler, også benævnt »accessorisk hjælpeydelse«, i tilfælde af borgerkrig i en stat, hvor en af de krigsførende parter anmoder om hjælp. Heffter henviser direkte til den ovenfor omtalte paragraf hos Vattel. Endvidere må punkt 4 af Heffters såkaldte »egentlige intervention« vel siges at være beslægtet med den form for intervention, som Vattel berører under sit første punkt. De øvrige af Heffter opregnede punkter er lige så mange yderligere undtagelser fra hovedreglen om ikke-intervention.

Speciel interesse for os har de to første punkter af Heffters »egentlige intervention«. Det vil let ses, at den folkeretlige grundret, som Heffter her plæderer ud fra, er den traktatmæssigt »velerhvervede ret«. Det er vigtigt her at lægge mærke til, at han i punkt 1 vil tillade enhver af de kontraherende parter, altså også garantmagten, at intervenere, hvis der er tale om en ændring af den i traktaten garanterede forfatning.

Vi kan således konkludere, at der på en række væsentlige områder er overensstemmelse eller betydelig lighed imellem Vattels og Heffters folkeretslære. Begge opererer med en human-national statsret og en national-statslig folkeret, der har sin oprindelse hos Vattel. Begge skelner som de klassiske folkeretsteoretikere mellem *bellum justum* og *bellum injustum*. De adskiller sig på dette punkt tydeligt fra de radikale positivistiske folkeretsteoretikere. Begge skelner endvidere mellem fuldkommen og ufuldstændig neutralitet. Denne skelnen er karakteristisk for den ældre folkeret. Den afløses efter midten af det 19. århundrede, d.v.s. samtidig med at den positivistiske folkeretsskole for alvor vinder frem, gradvis af den opfattelse, at der folkeretligt ikke gives nogen anden form for neutralitet end den fuldkomne. I slutningen af 1880'erne synes en skelnen at være blevet betragtet som definitivt forældet.¹⁰⁴ Endelig accepterer både Vattel og Heffter ikke-intervention som den folkeretlige hovedregel.

Forskellen mellem Vattels og Heffters folkeretlige begreber er imidlertid lige så betydningsfuld som lighederne. Trods Heff-

¹⁰⁴ R. Kleen: *Neutralitetens Lagar*, bd. I, Stockholm 1889, bog I, § 21, s. 142.

ters anerkendelse af »naturrettens etiske gyldighed« tilhører han som påvist en særlig hegelsk, moderat positivistisk folkerets-skole. Både hvad angår neutralitetsretten og interventionsretten opererer han endvidere med langt rummeligere begreber end Vattel.

Efter den ovenfor gennemførte sammenligning skal vi sluttelig sammenholde Vedels folkeretsopfattelse med Vattels og Heffters lære. Vi betragter først de punkter, hvor der er overensstemmelse eller betydelig lighed imellem Vattels og Heffters folkeretssyn.

Vi genfinder hos Vedel grundtanken om folkenes og det enkelte menneskes frihed.¹⁰⁵ For både Vattel og Heffter er denne tanke grundlaget for deres skelnen mellem *bellum justum* og *bellum injustum*. Eller sagt med andre ord: den naturretlige opfattelse af folkenes og det enkelte menneskes frihed er det etiske vurderingsgrundlag for deres skelnen mellem en »retfærdig« og en »uretfærdig« krig. Begge fordømmer den offensive krig; kun når en stats (nations) »ret« bliver angrebet eller truet af angreb, er det folkeretligt tilladeligt for denne stat at bruge magt. Begge understreger endvidere, at krigen skal være absolut nødvendig. Der skal være tale om »virkelig krigsfare«. For både Vattel og Heffter bliver i videste forstand kun defensive og præventive krige »retfærdige« krige.

Samme tanke finder vi hos Vedel. Også han fordømmer den offensive krig, kun den defensive eller præventive krig er for ham en »moralsk« krig, Vedels synonym for en »retfærdig« krig. Som Vattel og Heffter kræver han af en »moralsk« krig, at der skal være tale om et angreb eller en trussel om angreb på en stats »ret«.¹⁰⁶

Videre finder vi i Vedels bedømmelse af defensive subsidie-alliancetraktater den samme skelnen mellem hjælpemagter (parties auxiliaires) og hovedmagter (parties principales), som vi har set gennemført hos både Vattel og Heffter;¹⁰⁷ Vedel skelner som

¹⁰⁵ Jvf. ovenfor, s. 567 og 575.

¹⁰⁶ Jvf. ovenfor, s. 549 ff.

¹⁰⁷ Jvf. ovenfor, s. 550.

de mellem fuldkommen og ufuldstændig neutralitet; og endelig er der fuld overensstemmelse mellem Vedel og de to folkerets-teoretikere i deres syn på den partielle krigshjælp som – på visse nærmere betingelser – fuldt forenelig med den ufuldstændige neutralitet. På alle disse punkter ser vi således en slående lighed i opfattelse hos både Vattel, Heffter og Vedel.

Vi har ovenfor påpeget, at Vattel var den første folkerets-teoretiker, der formulerede en folkeretlig neutralitetsteori. Vi har endvidere på en række punkter demonstreret Heffters store afhængighed af Vattel, og sluttelig er det påvist, at disse fælles lighedspunkter mellem Vattel og Heffter går igen hos Vedel. Føjer vi hertil Vedels egen henvisning til Vattel og Heffter, kan vi foreløbig konkludere, at der er en betydelig sandsynlighed for, at Vedel i sit folkeretssyn enten er påvirket direkte af Vattel, direkte af dem begge, eller direkte af Heffter og indirekte af Vattel.

I håb om at kunne udelukke én eller to af disse tre muligheder og gøre beviset absolut gældende vil vi fra at sammenligne Vedels folkeretsbegreber med de punkter, der er fælles for Vattel og Heffter, gå over til at sammenholde Vedels begreber med Vattels og Heffters på et af de områder, hvor de to sidste divergerer kraftigst.

Vi har tidligere påvist de betydelige divergenser mellem Vattels og Heffters syn på interventionsretten. Disse divergenser overskygger helt deres principielle enighed om, at ikke-interventionsretten er den folkeretlige hovedregel. Undersøger vi nu nærmere Vedels syn på specielt en stats ret til at intervenere i en anden stats forfatningsanliggender,¹⁰⁸ ser vi, at han i tre tilfælde vil hævde det folkeretligt tilladelige i væbnet intervention i Sveriges forfatningsanliggender. For det første hævder han, at Rusland som garantmagt for den svenske forfatning af 1720 ifølge freden i Nystad havde »erhvervet en udtrykkelig Ret« til væbnet intervention, hvis forfatningen søgtes ændret. »Efter Folkeretten«, skriver Vedel, »i alt Fald saaledes som den paa den tid opfattede Sagen, kunde der ikke være nogen Betænkelse ved væbnet Intervention til Fordel for den bestaaende Forfat-

¹⁰⁸ Jvf. ovenfor, s. 551 f.

ning«. Sammenligner vi, idet vi i første omgang ser bort fra den indskudte sætning, Vedels opfattelse på dette punkt med Vattels og Heffters fremstillinger, vil det klart fremgå, at Vedel ikke kan støtte sig på Vattel.¹⁰⁹ Lige så klart vil det fremgå, at Vedels opfattelse af Ruslands interventionsret som garantmagt på det nøjeste svarer til punkt 1 af hvad Heffter kalder den »egentlige intervention«.¹¹⁰ Af sammenhængen fremgår det da også, at når Vedel taler om »Folkeretten«, mener han en også på hans egen tid gældende folkeret. Tilsyneladende ligger der i den indskudte sætning, »i alt Fald saaledes som den paa den Tid opfattede Sagen«, et forbehold fra Vedels side – men det er vist også kun tilsyneladende. Opfattes den indskudte sætning nemlig som et forbehold, må ordet »den« læses som den folkeretlige teori på Bernstorffs egen tid. To folkeretsteoretikere kunne da komme på tale, nemlig Wolff og Vattel; men netop disse to forfattere havde brudt med den tidligere gældende opfattelse og gjort sig til talsmænd for ikke-interventionsprincippet.¹¹¹ Vedel henviser da heller ikke på dette punkt til nogen af Bernstorffs samtidige folkeretsteoretikere. Snarere skal ordet »den« i den indskudte sætning læses som den folkeretlige (russiske) praksis på Bernstorffs tid og sættes i forbindelse med den umiddelbart efterfølgende sætning, »Rusland gjorde nemlig gjældende, at det . . . havde erhvervet sig en udtrykkelig Ret«. Denne tolkning støttes da også af Vedels notehenvísninger i forbindelse med omtalen af denne magts opfattelse af sagen.

Et spørgsmål for sig er endelig Vedels opfattelse af Danmarks ret til intervention i Sveriges forfatningsanliggender. En sådan ret også for Danmark udleder Vedel af Danmarks allianceforbindelse med den russiske garantmagt. Hos Heffter har imidlertid kun stater, der optræder som hovedmagter, en sådan interventionsret.¹¹² Danmark har altså ikke som hjælpemagt for Rusland

¹⁰⁹ Jvf. ovenfor, s. 567 f. og 573 ff. samt 577 ff.

¹¹⁰ Jvf. ovenfor, s. 551 f.

¹¹¹ The Classics of International Law I, indledning, s. XLVII; jvf. dog om Vattels undtagelser herfra ovenfor, s. 567 f.

¹¹² Jvf. ovenfor, s. 574.

ifølge Heffter nogen ret til at intervenere, hvis den svenske forfatning af 1720 ændres på trods af Ruslands påkaldelse af en ved freden i Nystad ydet russisk garanti.

Fastholder vi derfor, at Vedel støtter sig på Heffters punkt 1 af »egentlig intervention«, må vi også konstatere, at han fejlagtigt har udstrakt den her af Heffter opstillede interventionsret for en hovedmagt til også at gælde en hjælpemagt. Er nu en sådan fejlfortolkning fra Vedels side sandsynlig? Han var dog tidligere juridisk professor! Svaret må uden forbehold blive et ja.

Vi er i den heldige situation, at vi, hvad angår det andet tilfælde, hvor Vedel vil tillade væbnet intervention i et lands forfatningsanliggender, har endnu et eksempel på en fejlfortolkning, men i modsætning til det lige behandlede eksempel henviser Vedel her direkte til en bestemt paragraf hos en navngiven folkeretsteoretiker, nemlig Vattel. Vedel hævder her, at Vattel »indrømmede . . . en Nabostat ubetinget Ret til at understøtte et af to stridende Forfatningspartier« i en stat. Som tidligere nævnt har allerede Edvard Holm klart påvist det fejlagtige i en sådan fortolkning,¹¹³ og vi må helt tilslutte os Holms korrektion. Som påvist er der på dette punkt fuld overensstemmelse mellem Vattel og Heffter.

Som tredje og sidste tilfælde, hvor intervention er folkeretligt tilladelig, nævner Vedel, at man i folkeretten »altid [har] erkjendt, at en Stat er berettiget til at intervenere, naar den udsættes for en øiensynlig Fare ved den nye Forfatning«. Vedel kan her tænke på den folkeretlige generelle ret til selvforsvar, som både Vattel og Heffter anerkender,¹¹⁴ men det er i så tilfælde forbavsende, at han kæder en sådan ret sammen med en forfatningsændring i den aggressive stat. Hverken Vattel eller Heffter har nogen specifik bestemmelse, der omhandler retten til selvforsvar specielt i tilfælde af, at en stat ved en forfatningsændring skulle blive i stand til at slå ind på en aggressiv politik. En sådan bestemmelse ville da også være ganske unødvendig. Derimod giver Heffter under punkt 2 af »egentlig intervention« en stat ret

¹¹³ Jvf. ovenfor, s. 552, note 44.

¹¹⁴ Jvf. ovenfor, s. 579.

til intervention, »når ved forfatningsændringer eller regeringsforanstaltninger i en [anden] stat . . . [denne første] stats vel-erhvervede ret bliver krænket«. Som eksempler herpå nævnes »successionsret« eller »lensherlige (lehnsherrliche) krav«. Ser man nu bort fra de eksempler, der viser, hvorledes Heffter har ønsket paragraffen opfattet, kan det ikke udelukkes, at Vedel ved en fejlfortolkning kan have taget denne paragraf til indtægt for sin besynderlige interventionsregel. Ja, på anden måde synes det ikke muligt at give en blot nogenlunde tilfredsstillende forklaring på dens tilblivelse.

Sammenfatter vi til slut resultatet af vor sammenligning mellem Vedels, Vattels og Heffters syn på interventionsretten, kan vi fastslå, at Vedel på ét punkt udtrykkeligt henviser til Vattel, som han imidlertid fejlfortolker. Han pointerer med henblik på dette punkt, til forskel fra de to øvrige tilfælde, hvor han vil hævde det folkeretligt forsvarlige i intervention i en stats forfatningsanliggender, at der er tale om en folkeretlig opfattelse hos en folkeretsteoretiker, der er samtidig med Bernstorff. Dette tyder på, at han i de to øvrige tilfælde ikke – i hvert fald ikke udelukkende – støtter sig på Vattel eller andre med Bernstorff samtidige folkeretsteoretikere. Hvad angår det første punkt, er det trods fejlfortolkningen uomtvisteligt, at hans forlæg er Heffter. Hvad angår det tredje og sidste punkt er det sandsynligt, at han er påvirket af Heffter.

Ser vi endelig på tendensen i Vedels fejlfortolkninger, går den i retning af en udvidelse af interventionsretten. Dette peger også i retning af Heffter. Yderligere svarer denne tendens til den almindelige apologetiske, bernstorffvenlige tendens i hele værket.

Vi må da som resultat af vor folkeretlige sammenligning konkludere, at de indre kriterier peger på, at Vedel er direkte påvirket af Heffter i sit folkeretssyn. Samtidig må vi dog konstatere, at Vedel har konsulteret Vattel. Bevisligt i ét tilfælde for at demonstrere det folkeretsteoretiske syn på interventionsret i Bernstorffs samtid. I intet tilfælde har vi imidlertid kunnet konstatere, at Vedel har støttet sig til Vattel, hvor dennes syn divergerer med Heffters. Derimod kan vi med sikkerhed sige, at Vedel

i ét, muligvis i to, støtter sig til Heffter, hvor denne kraftigt afviger fra Vattel.

De indre kriteriers vidnesbyrd støttes af de ydres. Vi ved, at Vedel allerede i sin studietid i København gennem professor Fr. Chr. Bornemanns forelæsninger¹¹⁵ var blevet fortrolig med Heffters anskuelser. Bornemanns forelæsninger over folkeretten byggede specielt på Heffter og Wheaton.¹¹⁶ Selv havde Bornemann i sin ungdom studeret hos Heffters ældre kollega og meningsfælle Gans. Under sit studieophold i Berlin 1847/48, ved vi endvidere, at Vedel benyttede lejligheden til at følge professor Heffters forelæsninger ved Friedrich Wilhelm universitetet.¹¹⁷

På grundlag af alle disse vidnesbyrd kan vi med næsten fuld sikkerhed konkludere, at Vedel har været direkte påvirket af den heffterske folkeretslære, og at denne ligger til grund for hans hovedtese om J. H. E. Bernstorff som principiel forkæmper for en freds- og neutralitetspolitik.

Det var således med udgangspunkt i en folkeretsopfattelse fra 1844, at Vedel i sit indledende kapitel opstillede den tese om det ideale bernstorffske »System«, der så afgørende skulle påvirke de kommende generationer af historikeres syn på J. H. E. Bernstorffs person og udenrigspolitik. Det billede, der her var givet af Bernstorffs ideale politik, blev kun på enkelte punkter modificeret i de efterfølgende kapitler, hvor Vedel søgte

¹¹⁵ V. Sjøqvist: Peter Vedel I, s. 22. I Vedels arkiv i Rigsarkivet findes en pakke betegnet: »Ekscerpter vedrørende Retshistorie, Kirkeret, Kirkehistorie og Notitsbog 1–2«. I »Notitsbog« nr. 2 fra 1846 har Vedel på fjerde sidste side givet en litteraturliste, der bl. a. omfatter folkeret. Ud for ordet »Folkeretlig« står: »Systemer, Martens, Wheaton, W. O. Manning, Heffter, Kent« med de her angivne understregninger.

¹¹⁶ A. H. F. C. Goos i C. F. Bricka: Dansk Biografisk Lexikon II, 1888, s. 532.

¹¹⁷ V. Sjøqvist: Peter Vedel I, s. 31. Sjøqvist taler om, at Vedel fulgte undervisningen hos »professor Homeyer, Heffler og Gans.« »Heffler« må være en trykfejl for Heffter. Eduard Gans kan Vedel ikke have fulgt, da denne allerede var afgået ved døden i 1839 og da også i forordet til første udgave af Heffters værk omtales som afdød.

at sammenholde Bernstorffs principper med hans politiske praksis.¹¹⁸

I sin redegørelse for den bernstorffske politik før og efter afslutningen af den dansk-franske alliancetraktat af 4. maj 1758¹¹⁹ er Vedel så nær, som han bortset fra det afsluttende kapitel nogetsteds kommer, ved at kritisere Bernstorff for at udsætte Danmark-Norges neutralitet for fare. Med henblik på Bernstorffs forsøg på at formå Frankrig og Østrig til at støtte en temmelig fantastisk mageskifteplan, ifølge hvilken det preussiske Østfrisland, der i sommeren 1757 var blevet besat af franske tropper, ved fredsafslutningen skulle overdrages den russiske storfyrste mod, at denne gik ind på at mageskifte den gottorpske del af Holsten for Oldenburg og Delmenhorst – dog således at Danmark eventuelt enten beholdt en mindre del af de to tyske grevskaber eller slap for at opgive bispedømmet Lübeck – skriver Vedel: »Han [Bernstorff] maatte være meget sikker paa sig selv for at turde inlade sig paa en saadan Forhandling med de to Stormagter, uden at frygte for efterhaanden at blive trængt længere frem end han oprindelig vilde«. I afdæmpet form, og uden at Østfrisland blev nævnt, indgik denne plan i den dansk-franske traktat af 4. maj 1758. Vedel anser dog ikke denne for stridende mod Danmark-Norges neutralitet. »Neutraliteten var ikke i nogen Maade compromiteret«, kommenterer han. Efter underskrivelsen af traktaten faldt det imidlertid Bernstorff »svært«, fremhæver Vedel, »lige overfor de Allierede at hævde Neutraliteten og ikke lade sig føre videre henimod en aktiv Deeltagelse i Krigen«. Da Mecklenburg i begyndelsen af 1758 besattes af preussiske tropper, lagde den franske og østrigske regering stærkt pres på den danske regering for at formå den til som tidligere at optræde som protektor for Mecklenburg. Formålet var på denne indirekte måde at få Danmark inddraget i krigen. Det danske gehejme-konseil anbefalede Frederik V at afkræve Frankrig og Østrig en direkte og indtrængende skriftlig anmodning om intervention

¹¹⁸ Jvf. P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 368.

¹¹⁹ Sst., s. 97–107.

til fordel for Mecklenburg samt et løfte om »med al Iver at understøtte Danmark i den holsteenske Sag«. Da den militære situation imidlertid i mellemtiden havde ændret sig, bortfaldt spørgsmålet om dansk indgriben helt. »Således«, skriver Vedel, »var altsaa efterhaanden den Fare fjernet, at Traktaten af 4. maj skulde skade Danmarks Neutralitet . . .«.

Væsentligst er Vedels kritik dog, når han i det afsluttende kapitel konkluderer, at »Bernstorffs Politik var altfor stort anlagt og trængte til et bredere materielt Grundlag end Danmark-Norges Magt kunde afgive. Selv om man erindrer, at Danmark-Norge dengang baade absolut og relativt var en langt betydeligere Magt end vi nu tænker os den, . . . er der dog noget æventyrligt i den Tanke, at Danmark-Norge skulde blive en maritim Magt af første Rang, der jævnbyrdig med Rusland skulde blive afgørende idetmindste her i Norden. Det var en Miskjendelse af det danske Monarchies svage Resserourcer, af dets store indre Brøst i alle Retninger og af Folkecharacteren,¹²⁰ der vanskelig vilde kunne bære de Offre, som en stor politisk Rolle paalægger«. ¹²¹ Denne kritik kan synes vægtig nok, ja i realiteten helt sønderlemmende, men således er den utvivlsomt ikke tænkt opfattet af Vedel selv. Den giver vel udtryk for »Mangler ved Anlægget af Bernstorffs Udenrigspolitik«, men den er ikke ment som nogen kritik af Bernstorffs udenrigspolitiske ledelse som sådan. Man må, skriver Vedel, »ubetinget anerkjende den overordentlige Dygtighed, med hvilken han gennemførte den [udenrigspolitikken] . . . Aldrig har Danmark indtaget en saa betydelig Stilling i det europæiske Diplomati som i de Aar, han var Udenrigsminister. Han fulgte Alt, hvad der foregik i hele Europa, dømte sikkert og klart om enhver politisk Begivenhed«, og »hans Arbeidsevne var næsten ubegribelig«. ¹²² Vedel ender sit værk med at tilslutte sig Johannes Ewalds lovprisning af J. H. E. Bernstorff med følgende karakteristiske fremhævelser:

¹²⁰ Ifølge hegelsk-hefftersk tankegang skulle udenrigspolitikken for at være i overensstemmelse med folkeretten netop være udtryk for folkekaracteren, jvf. ovenfor, s. 570.

¹²¹ P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 370.

¹²² Sst., s. 370 f.

»Først, ypperst, visest og oprigtigst i at raade
Til Landets Gavn og Lyst,
Og stor i Guds og i Monarkens Naade
Og i de Danskes Bryst«. ¹²³

Femten år efter, at Vedel havde offentliggjort »Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium«, kunne Edvard Holm udsende første del af bind III og fem år herefter første del af bind IV af sit monumentale værk om »Danmark-Norges Historie« fra 1720 til 1814. Næsten samtidig med første del af bind III udkom femte bind af »Danmarks Riges Historie« (1699–1814). I disse værker behandler Holm i forbindelse med Danmark-Norges indre historie også den dansk-norske udenrigspolitik under J. H. E. Bernstorff. Som tidligere nævnt ¹²⁴ udtaler Holm sig i »Danmark-Norges Historie« meget anerkendende og rosende om Vedels værk og fremhæver den gavn, han selv havde haft af hans arbejde. Samtidig betoner han imidlertid, at hans opfattelse af J. H. E. Bernstorff og hans udenrigspolitik på flere punkter ikke falder sammen med Vedels. Vi skal i det efterfølgende forsøge at efterspore, hvor stor Holms uenighed med Vedel var, og især hvorledes han stillede sig til Vedels tese om eksistensen af et bernstorffsk »System«.

Holms stilling er ingenlunde klar. »Ingen kan bestride«, skriver han, » – saaledes som det forhaabentlig vil fremgaa af det følgende – at han [Bernstorff] i sin Politik i det hele havde et smukt og ædelt Maal, og at det var hans oprigtige Mening, naar han i en Skrivelse til en Diplomat udtalte, at man ikke burde glemme, at Ærlighed er den bedste Politik. Han ønskede, for saa vidt det stod til ham, at fremme Fred og god Forstaaelse. Holm følte sig på den anden side frastødt af, at Bernstorff »i sine Depecher idelig lovpriser de udmærkede Grundsætninger, hvorefter han handlede«. For Holm var det »slet og ret en smagløs Selvros, selv om det gjerne kan være, at sligt halvt naivt slipper

¹²³ Sst., s. 378 f. Ved at fremhæve Bernstorffs popularitet i samtiden svækker Vedel sin tidligere sst., s. 370, fremførte kritik af »Anlægget af Bernstorffs Udenrigspolitik«.

¹²⁴ Jvf. ovenfor, s. 536 f.

Bernstorff i Pennen«. »Men rent galt« finder Holm det, når Bernstorff »holder Lovtaler om den danske Politiks ædle Præg, hvor det er til at tage og føle paa, at denne har været bestemt slet og ret ved, hvad der gjaldt for at være fordelagtigst, eller hvor den var skabt af den haarde Nødvendighed, naar f. Eks. skjønne Ord om Kongens Kjærlighed til kun at bruge milde Midler i Virkeligheden dækker over, hvad der simpelthen maa kaldes Afmagt«. ¹²⁵

Forklaringen på, at Bernstorff sin ærlighed til trods alligevel kunne fremstille sin politik på denne måde, finder Holm dels i »falsk Rhetorik«, dels i »en vis Ensidighed og et vist Selvbedrag«. Ensidigheden og selvbedraget bestod for Holm i, at Bernstorff »satte sig saa fast i, hvad han holdt for Statens rette System, at dette for ham ikke blot blev, hvad der var nødvendigt for at sikre vort Fædreland udadtil, men at det ogsaa baade i og for sig skulle være smukt og hæderligt i enhver Henseende og tillige skulde være heldbringende for dem, som det gik ud paa at værne Landet imod.¹²⁶ Han er ganske sikkert herved, i det mindste ved en Hovedside af sin Politik, . . . kommen ind i en skæv Opfattelse«. ¹²⁷ Dog påpeger Holm visse steder, at Bernstorffs ideale motiver indvirkede på dennes beslutninger. ¹²⁸

¹²⁵ Edvard Holm: Danmark-Norges Historie, Fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814), bd. III:1, 1897, kap. 4, s. 127 f.

¹²⁶ Holm tænker her først og fremmest på Bernstorffs svenske politik, jvf. Danmark-Norges Historie III:1, kap. 18, s. 363, samt V. Sjøqvist: Peter Vedel II, s. 157 og 162.

¹²⁷ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 6, s. 128.

¹²⁸ Således mener Holm f. eks., at Bernstorffs »Modbydelighed for Krig« »sikkert« havde »sin Betydning«, da den dansk-norske regering skulle træffe sin beslutning om, hvilken politik den ville følge under Den preussiske Syv-årskrig. Danmark-Norges Historie III:1, kap. 9, s. 186; jvf. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 4. Når Bernstorff endvidere ikke sluttede sig til Preussens fjender under samme krig, var det, fordi det »stod . . . som afgørende for Bernstorff, at Frederik II ikke kunde siges at have gjort Danmark-Norge noget ondt«. Danmark-Norges Historie III:1, kap. 9, s. 187; jvf. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 52. Om Holms kritik af Bernstorffs neutralitetspolitik jvf. nedenfor, s. 593 f.

Holms ovenfor refererede redegørelse er et delvis kamoufleret opgør med Vedels tese om det bernstorffske »System« eller rettere med et hovedpunkt heri.

Indirekte anerkender Holm eksistensen af et sådant »System«, når han kritiserer Bernstorff for at »[sætte] sig saa fast i hvad *han* holdt for Statens rette System«; og når han dadler Bernstorff for »at dette [systemet] *for ham* ikke blot blev, hvad der var nødvendigt for at sikre vort Fædreland udadtil, men at det ogsaa baade i og for sig skulde være smukt og hæderligt i enhver Henseende og tillige skulde være heldbringende for dem, som det gik ud paa at værne Landet imod«, må der ogsaa heri ligge en vis tilslutning til Vedels fortolkning af dette bernstorffske »System«. Holm anerkender her indirekte Vedels påstand om, at Bernstorff *selv* betragtede sit praktiske politiske arbejde på at fremme landets interesser som udsprunget af og fuldt foreneligt med et bestemt sæt af ideale motiver.

Holm kommer ogsaa nær Vedels udlægning af disse motiver, når han fremhæver, at Bernstorff »i det hele havde et smukt og ædelt Maal og . . . [at] han ønskede, for saa vidt det stod til ham, at fremme Fred og god Forstaaelse.« Han vil endog som nævnt ovenfor anerkende, at Bernstorffs ideale motiver har indvirket på dennes praktiske politik.

Indtil dette punkt er der principielt ikke stor forskel på Holms og Vedels synspunkter. Holm henviser da ogsaa som belæg for denne del af sin fremstilling til netop de to depecher fra Bernstorff, d.v.s. depecherne af 10. juni 1763 og 23. marts 1765, som vi i det foregående¹²⁹ har set var hovedkildestederne for Vedel ved hans opstilling af det bernstorffske »System«.¹³⁰ Holm fremkommer ikke med nogen selvstændig, ny vurdering af disse kilder, men tilslutter sig principielt Vedels fortolkning.

Men omend Holm med Vedel nok vil acceptere, at Bernstorff indbildte sig at handle ud fra ideale motiver og endog på enkelte punkter vil anerkende, at disse motiver påvirkede hans handlinger,

¹²⁹ Jvf. ovenfor, s. 552–562.

¹³⁰ Danmark-Norges Historie III:1, s. 122, 127 f. og 130, noterne 2, 4 og 6.

ger, kan han dog slet ikke anerkende, at Bernstorffs udenrigspolitik som helhed lader sig forklare ud fra ideale motiver eller principper hos Bernstorff. Holm synes derimod at ville forklare Bernstorffs politik som en interessepolitik, bestemt af hvad der var fordelagtigst eller skabt af nødvendighed. Bernstorffs ideale stræben tildeles en helt underordnet betydning, og Bernstorffs egne motivredegyrelser opfattes simpelthen som tegn på »Selvros«, »falsk Rhetorik«, »Ensidighed« og »Selvbedrag«.

Holm ser ikke det selvmodsige i på én gang principielt at godtage eksistensen af et idealt bernstorffsk »System« og samtidig raillere over Bernstorffs fremhævelse af sine egne ideale motiver og principper på en måde, hvorved de reelt frakendes mening og indhold. Forklaringen på, at Holm kan gøre sig skyldig i en sådan selvmodsigelse, er imidlertid simpelthen, at han ikke har indset, at Vedels bernstorffske »System« udelukkende bygger på disse efter Holms mening selvforherligende udsagn fra Bernstorffs side. Holms godtagelse af denne del af Vedels bernstorffske »System« er ikke sket efter en selvstændig, kritisk efterprøvning af det kildemæssige og metodiske grundlag for Vedels tese. Dette er i betragtning af den uhyre opgave, som Holm havde stillet sig forstæeligt nok, men det må ikke desto mindre fremhæves, fordi Holms accept er blevet taget som en art bevis for den vedelske teses holdbarhed.

Et andet hovedpunkt i Vedels fremstilling af det bernstorffske »System« er Bernstorffs påståede »væsentlige Betæneligheder ved . . . faste Traktater«. Kun »tvungen af Nødvendighed« havde Bernstorff »vedligeholdt det engang antagne Subsidietraktat-System«. ¹³¹ Denne af Vedel fremhævede principielle uvilje hos Bernstorff mod faste traktater kender Holm intet til. For Holm står J. H. E. Bernstorff som Schulins udvalgte arvtager – og han fører vægligt bevis herfor. Holm understreger, at Schulin over for kongen selv havde peget på Bernstorff som sin efterfølger med den begrundelse, at Bernstorff var »den, der mest var i Stand til at opretholde det System han [Schulin] personlig havde grundet«. ¹³²

¹³¹ Jvf. ovenfor, s. 541 f.

¹³² Danmark-Norges Historie III:1, kap. 5, s. 82. Holm bruger her ordet system i dets gængse betydning af alliancesystem.

Bernstorffs egen holdning til Schulins alliancesystem karakteriserer Holm i indirekte polemik mod Vedel således: »Han [Bernstorff] tænkte aldeles ikke paa at forlade det System, Schulin her havde fastslaaet i sin Styrelses sidste Aar, og han vedblev i Hovedsagen at følge det indtil 1765«. ¹³³ Derimod slutter Holm sig – med et enkelt forbehold – helt til Vedel i sin fremhævelse af Bernstorff som reelt enerådende for udenrigspolitikken. ¹³⁴

Det schulinske alliancesystem, hvis grundpiller var alliance-traktaterne med Frankrig af 1742, 1746 og specielt traktaten af 14. august 1749, ser Holm i lyset af Schulins langsigtede arbejde for at komme til en varig forståelse med Adolf Frederik i det gottorpske spørgsmål. Den foreløbige og endelige arveafkalds- og mageskiftekonvention af henholdsvis 7. august 1749 og 25. april 1750 mellem Adolf Frederik i hans egenskab af hertug af Holsten-Gottorp og Frederik V er for Holm som for Vedel en direkte forudsætning for alliancetraktaten med Frankrig af 14. august 1749 og alliancetraktaten med Sverige af 5. oktober samme år. Men i modsætning til Vedel understreger Holm, at prisen for at få de svenske Gottorpere til endeligt at opgive deres interesser i Slesvig og Holsten var en nærmere tilslutning til det franske alliancesystem, og at Schulin var villig til at betale denne pris. ¹³⁵

For Holm er der således – i modsætning til Vedel – ingen tvivl om, at Danmark-Norge ved J. H. E. Bernstorffs tiltræden som udenrigsminister reelt var knyttet til det franske alliancesystem. Frankrig havde med 1749-traktaten endelig tydeligt afløst England som Danmark-Norges hovedallierede. Dette betød dog ikke for Holm, at Bernstorff i et og alt ville følge den franske politik. Trods den betydningsfulde nuance i vurderingen af det dansk-franske alliancesystem ender Holm med at tilslutte sig Vedels opfattelse, at Bernstorff fulgte et dansk, ikke noget fransk

¹³³ Sst., kap. 6, s. 129; jvf. Danmarks Riges Historie V, s. 211. I 1765 afsluttedes jo den dansk-russiske alliancetraktat, jvf. ovenfor, s. 542 ff.

¹³⁴ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 6, s. 142 ff.

¹³⁵ Sst., III:1, kap. 4; jvf. Danmarks Riges Historie V, s. 147–54, 156 f., 162 f. og 203 ff.

eller engelsk system.¹³⁶ Men selv om Holm ligesom Vedel herved vil understrege Bernstorffs ønske om at føre en selvstændig dansk udenrigspolitik, kan han dog altså ikke acceptere, at Bernstorff principielt ville have foretrukket at holde Danmark-Norge fri af »faste Traktater«.

I sin fremstilling og (folkeretlige) karakteristik af J. H. E. Bernstorffs praktiske alliancepolitik er Holm stort set i overensstemmelse med Vedel. Uden forbehold betegner han alle de i den ældre Bernstorffs ministertid indgåede alliancetraktater (alliancetraktaten med Frankrig af 30. januar 1754, neutralitetskonventionen med Sverige af 12. juli 1756, traktaten med Frankrig af 4. maj 1758 og de dansk-russiske alliancetraktater af henholdsvis 11. marts 1765 og 13. december 1769) som defensive og Bernstorffs politik i almindelighed som neutral.¹³⁷ Hvilken mening

¹³⁶ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 6, s. 134, og Danmarks Riges Historie V, s. 211; jvf. Vedel: Bernstorffs Ministerium, s. 9.

¹³⁷ Traktaten af 30. januar 1754 karakteriseres ikke nærmere, da den er en simpel fornyelse af den tidligere traktat af 14. august 1749. Denne traktat betegnes som en subsidietraktat, hvorved Danmark-Norge »kun« forpligtede sig til »velvillig Neutralitet« (Danmark-Norges Historie III:1, kap. 4, s. 65; jvf. kap. 7, s. 159). – Neutralitetsforbundet af 12. juli 1756 karakteriseres ikke nærmere. Traktatens udtryk »nøjeste Neutralitet« giver ikke anledning til kommentarer (sst., kap. 9, s. 178 ff.). – Det understreges, at de krigsførende magters forsøg på at lokke Danmark-Norge ind i Syv-årskrigen mislykkedes (sst., kap. 9, s. 183–89). »Regeringen stod fast i at ville bevare Neutraliteten, og den ønskede tillige at afholde sig fra ethvert Skridt, der kunde forværre Striden, men derimod gjøre, hvad den kunde, for at formindske Krigens Ulykker« (sst., kap. 9, s. 189; jvf. dog note 24 hertil). – Den dansk-franske traktat af 4. maj 1758 karakteriseres som »en diplomatisk Triumf for Bernstorff. Uden at kaste Staten ind i Krigen« havde han fået et formelt bindende løfte fra Frankrig om støtte ved forhandlingerne med Rusland om det gottorpske spørgsmål (sst., kap. 10, s. 209). – Den dansk-russiske traktat af 11. marts 1765 karakteriseres blot som et »Forsvarsforbund« (sst., kap. 17, s. 343). Dog tager Holm som omtalt ovenfor, note 44, og nedenfor, s. 594 f., afstand fra Bernstorffs svenske politik, som han betragter som en interventionspolitik – dog uden at bruge dette udtryk. Han mener, at den danske regering »gik betydelig over Stregen« (sst., kap. 18, s. 363 f.), men han undskylder den med, at der ikke er tale om at bruge »en saadan Indblanding i aggressive Formaal« (kap. 18, s. 365). – Traktaten af 13. december 1769 forsvares på lignende måde (sst., bd. IV:1, kap. 7, s. 136–147).

Holm lægger i folkeretlige begreber som defensiv, neutral, velvillig neutralitet, forsvarsforbund etc., ses imidlertid ikke. Nogen redegørelse som sådan for, hvorledes disse begreber blev forstået i Bernstorffs samtid eller Holms egen, gives ikke. Holms principielle godtagelse af Vedels tese om Bernstorffs ideale »System« og det nære slægtskab, der er mellem hans og Vedels syn på Bernstorffs praktiske politik,¹³⁸ synes at tyde på, at Holm, da han i slutningen af det 19. og i begyndelsen af det 20. århundrede udarbejdede sin fremstilling af den ældre Bernstorffs udenrigspolitik, sig selv uafvidende har accepteret en karakteristik af Bernstorffs politik, som hvilede på en folkeretlig begrebsopfattelse anno 1844.

Trods de ovenfor fremførte lighedspunkter mellem Holms og Vedels fremstillinger af Bernstorffs ideale og praktiske politik og trods Holms ubevidste accept af dele af det vedelske folkeretlige begrebsapparat falder dog Edvard Holms »Opfattelse af Bernstorff«, som han selv fremhæver, »paa flere Punkter ikke sammen med Vedels.«¹³⁹ Trods Holms store lån fra Vedel fornemmer vi da også tydeligt, at de normer, på grundlag af hvilke han vurderer fortidige og samtidige forhold, er forskellige fra Vedels.

Når Holm således giver Vedel ret i, at Bernstorff til tider overvurderer de diplomatiske midler og ikke var forsigtig nok,¹⁴⁰ slutter han ikke som Vedel ud fra disse præmisser, at den rette politik ville have været en strengere hævðelse af neutraliteten. Tværtimod fremhæver han i sin omtale af Bernstorffs politik ved udbruddet af Den preussiske Syvårskrig de »mislige Sider ved Neutraliteten«: »Det var vanskeligt at undgaa at støde begge de modsatte Parter eller at sikre sig imod Mistro, og man kunde derved udsætte sig for at komme til at staa alene, hvis der brød en alvorlig Fare løs.«¹⁴¹ Holm tænker her på den fare fra Rusland, som i 1762 pludselig blev akut. Bernstorffs bestræbelser på ad diplomatisk vej »at forbedre Statens Stilling udadtil«, til-

¹³⁸ Jvf. ovenfor, s. 589 ff.

¹³⁹ Jvf. ovenfor, s. 536 f. og 587.

¹⁴⁰ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 6, s. 126 f. og 129; jvf. om Vedels syn ovenfor, s. 585 f.

¹⁴¹ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 9, s. 190 f.

skrives meget ringe betydning. »Spørgsmaalet var blot«, fortsætter Holm, »om der paa den Maade kunde udrettes meget.«¹⁴² Helst synes Holm at have set en fællesnordisk front, men da dette var umuligt, synes han at mene, at den danske regering allerede under Syvårskrigen burde have betænkt faren ved i fremtiden at komme til at stå ene og som konsekvens heraf have opgivet neutraliteten ved at træde ind i krigen på Englands og Preussens side, således som den offentlige mening i Danmark tydeligt ønskede det. Den danske regering – og først og fremmest Bernstorff – må derfor efter Holms mening bære en betydelig del af ansvaret for, at landet i kriseåret 1762, da Peter III af Rusland besluttede sig til krig, stod fuldstændig militært og diplomatisk isoleret. 1762 viste, at Bernstorffs politik i årene forud havde været forfejlet.¹⁴³

Nært forbundet med denne kritik af Bernstorffs neutralitetspolitik står Holms generelle kritik af det skifte fra et fransk til et russisk alliancesystem, som gennemførtes med de dansk-russiske alliancetraktater af 1765, 1769 og 1773. Med al anerkendelse af mageskiftetraktaterne af 1767 og 1773 og deres betydning, målt med det 18. århundredes målestok, er Holm dog af den formening, at de her opnåede fordele var blevet betalt for dyrt. Danmark-Norge blev ved alliancen med Rusland efter Holms mening draget ind i et system, der frembød alvorlige »Skyggesider«¹⁴⁴ sammenlignet med det franske. Skyggesiderne bestod i den anti-svenske politik, som den dansk-norske regering,

¹⁴² Danmark-Norges Historie III:1, kap. 9, s. 191.

¹⁴³ Sst., kap. 15, s. 309–13. Holms kritik af Bernstorffs neutralitetspolitik under Syvårskrigen og dennes tiltro til, at diplomatiske midler kunne bringe nogen nævneværdige fordele, finder vi også hos Holm i Danmarks Riges Historie ved omtalen af 4. maj 1758-traktaten med Frankrig: »Men hvor udmærket denne Traktat tog sig ud paa Papiret, kunde det desto værre dog let blive en Fejlregning, at store Fordele skulle kunne naas, med mindre man selv ydede noget betydeligt fra sin Side.« (Bd. V, s. 218; jvf. en beslægtet indstilling hos Sverre Steen: Det Norske Folks Liv og Historie VI, s. 151).

¹⁴⁴ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 18, s. 265, og Danmarks Riges Historie V, s. 304.

ganske vist mod sin vilje, kom til at låne hånd til.¹⁴⁵ Dertil kom, at ligevægten i Norden blev udsat for fare, og at Danmark-Norge løb en stor risiko for at blive et »Redskab for Ruslands Storhed«. ¹⁴⁶ Holms nordisk farvede fremstilling står her i skarp modsætning til Vedels, der helt bygger på Bernstorffs påstand, at den danske politik over for Sverige i sidste instans var i Sveriges egen interesse. Denne tendens hos Holm må muligvis ses i en vis forbindelse med Holms vidtstrakte brug af den svenske kancellipræsident Anders Höpkens skrifter.

For Holm bliver 1765 således det afgørende vendepunkt i J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik. I modsætning til Vedel, der betragter den dansk-russiske alliance som højdepunktet i J. H. E. Bernstorffs karriere,¹⁴⁷ tegner Bernstorffs politik i årene efter 1765 sig for Holm med lange truende skygger.

Aage Friis afslutter rækken af ældre danske historikere, der indgående har beskæftiget sig med Bernstorfferne. 1903 og 1919 udsendte han første og anden del af sit hovedværk: »Bernstorfferne og Danmark« med undertitlen »Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750–1835«. Første bind behandler »Slægtens Traditioner og Frudsætninger«, andet bind »Johan Hartvig Ernst Bernstorff i Frederik V's Konseil«. Udviklingen var her ført frem til 1766, men værket forblev ufuldendt. Selv som torso er det dog en imponerende arbejdspræstation. Sammen med Friis' doktordisputats fra 1899 om »Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg. Bidrag til den guldbergske Tids Historie (1772–1780)« giver det et bredt billede af den ældre og yngre Bernstorff og deres liv og virke i den dansk-norsk-tyske stats tjeneste. I nøje tilknytning til disse værker står Aage Friis' vældige kildepublikation: »Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1835« I–III, 1904–1913. Det er vigtigt at holde sig for øje, at de »Bernstorffske Papirer« er et

¹⁴⁵ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 18, s. 362.

¹⁴⁶ Sst., s. 365 f., og Danmarks Riges Historie V, s. 304.

¹⁴⁷ Jvf. ovenfor, s. 544.

udvalg af de bevarede bernstorffske privatpapirer, således at forstå at Friis udtrykkelig har undladt at medtage den officielle korrespondance som f. eks. den diplomatiske. Det vil følgelig kun undtagelsesvis være muligt at finde noget af direkte interesse for dansk diplomatisk historie. De »Bernstorffske Papirer« skal altså ikke afløse, men ved at kaste lys over personlige, familie-mæssige og slægtsmæssige forhold supplere P. Vedels udgave af »Correspondance ministérielle du Comte J. H. E. Bernstorff«.

Den samme begrænsning af forskningsområdet genfinder vi i »Bernstorfferne og Danmark«. Det var her oprindelig Friis' hensigt »at fortælle den Bernstorffske Families Historie igjennem de tre Slægtled i hvilke den var knyttet til dansk Statstjeneste, og at skildre den Vekselvirkning mellem Dansk og Tysk, der danner Forudsætning og Baggrund for Slægtens Virksomhed i Danmark«. ¹⁴⁸ Derimod har han ikke tilstræbt, som han fremhæver i forordet til andet bind, at give »en udtømmende Redegørelse for Enkeltheder af den ældre Bernstorffs Embedsgering, medens han ledede Danmark-Norges Udenrigspolitik . . . Min Opgave har ikke været at genfortælle, hvad P. Vedel og E. Holm i deres grundlæggende Arbejder har meddelt om Danmark-Norges Udenrigspolitik eller indre Historie i hin Tid, selv om Bernstorfferne havde Haand med deri; meget, der tidligere er udførlig behandlet, har jeg med beraad Hu kun strejft«. Derimod satte Friis sig den opgave »for en stor Del paa Grundlag af omtalte Arbejder, men tillige med noget dybere Indtrængen i [J. H. E.] Bernstorffs personlige Arbejde at fastslaa Hovedtrækkene i hans Udenrigspolitik, at se den som Del af hans Væsen som Statsmand og Menneske«. ¹⁴⁹ Friis ønskede endvidere at »undersøge, med hvilken ret hans Ledelse af den dansk-norske Stats Forhold til Udlandet saavel i hans Samtid som i Eftertiden er blevet Hovedhjørnesteinen for den Anseelse, han har nydt«. ¹⁵⁰ Vi kan med andre ord forvente en på de trykte kilder og den foreliggende historiske litteratur bygget kritisk, videnskabelig syntese.

¹⁴⁸ Bernstorfferne og Danmark I, forord, s. I.

¹⁴⁹ Sst. II, kap. 3, s. 148 f.

¹⁵⁰ Sst.

På denne baggrund er det med nogen skuffelse, at man ser Friis helt i forbigående og uden nærmere argumentation tilslutte sig Vedels tese om eksistensen af et bernstorffsk »System«. »Danmark-Norges Udenrigspolitik«, skriver Friis i overensstemmelse med både Vedel og Holm, »blev i sin Helhed hans Værk«. »Derfor kan man«, fortsætter Friis med en noget mangelfuld logik, »behandle hans Virksomhed paa dette Omraade under et . . .«. ¹⁵¹

Håndfast nedskærer Friis Vedels bernstorffske »System« til tre punkter. Bernstorff, skriver han, havde tre »Hovedformaal«: »Fredens Opretholdelse og Bevarelsen af Rigets Neutralitet«, »Sikringen af Statens Sydgrænse ved Afslutningen af den gottorpske Strid gennem det holstenske Mageskifte« og endelig en systematisk udnyttelse af de udenrigske konjunkturer »til storstilet Udvikling af den dansk-tyske Skibsfart og Handel«. ¹⁵²

I sin behandling af første hovedpunkt går Friis længere end både Vedel og Holm. Først konstaterer han, »at den Udenrigspolitik, han [Bernstorff] maatte føre, i det hele var i Harmoni med hans Personlighed og Livsanskuelse. Det blev en Fredspolitik og en Politik, der paa alle Hovedpunkter tillod ham at opfylde de Pligter, til hvilke han efter sit kristne Livssyn følte sig bundet«. ¹⁵³ Derefter fremsætter Friis den påstand, at A. P. Bernstorff delte sin onkels anskuelser om krig og fred, og med kun to af dennes breve fra 1762 som belæg herfor konkluderer han med et skjult citat fra A. P. Bernstorff: »Et Land som Danmark, der kunde se tilbage paa en fyrreaarig Fredsperiode, maatte ikke indlade sig paa noget Skridt, der kunde hidføre Ufred; det var Bernstorffernes ufravigelige Grundsætning. Paa dette afgørende Punkt svarede Bernstorffernes politiske Grundanskuelse nøje til den dansk-norske Stats Livsvilkaar«. ¹⁵⁴

I denne gengivelse af A. P. Bernstorffs ord har Friis imidlertid foretaget en afgørende og meget sigende drejning af meningen. Hvor Friis skriver, at »Danmark . . . maatte ikke indlade sig

¹⁵¹ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 148 f.

¹⁵² Sst., s. 149.

¹⁵³ Sst.

¹⁵⁴ Sst.; jvf. noterne 3 og 4 samt Bernstorffske Papirer I, 1904, s. 254.

paa noget skridt, der kunde hidføre Ufred«, har A. P. Bernstorff: »Un pays d'ailleurs qui a joui au delà de quarante ans de la paix, ne s'engagera pas aisément dans une démarche qui pourroit et qui devoit nécessairement l'en éloigner«. Den tendens, der her fremtræder, tydeliggøres i det følgende.

»Fredens Bevarelse«, fortsætter Friis, »blev stedse Maalet for Bernstorffs Politik«, og selvom der var øjeblikke, hvor Bernstorff måtte regne med den mulighed, at Danmark-Norge kunne »blive tvunget ind i en Forsvarskrig eller ved Allianceforpligtelser ind i andre Krige«, så hævder Friis dog, at Bernstorff »til det yderste arbejdede for at bevare Freden og Rigets Neutralitet«. Hvor Vedel i sin sammenligning mellem Bernstorffs ideale »System« og hans praktiske politik havde understreget Bernstorffs til tider farlige balanceakt på randen af åben krig,¹⁵⁵ og hvor Holm havde karakteriseret Bernstorffs politik under Syvårskrigen og i tiden efter 1765 som forfejlet og i det lange løb farlig for landet,¹⁵⁶ understreger Friis stærkt Bernstorffs diplomatiske snille.¹⁵⁷ Hvor »ingen diplomatisk Kunst« rakte til, som f. eks. i 1762, »hjalp Tilfældet, Lykken, eller som Bernstorff efter sin Livsanskuelse kaldte det: Gud«. Den kritik, som både Vedel og Holm havde rettet imod Bernstorff for at overvurdere de diplomatiske midler,¹⁵⁸ er der kun svage spor af hos Friis. Nok vil han medgive, at Bernstorffs politik var »dristig anlagt«, men, fremhæver Friis vendt mod Vedel, »intet Steds udsatte han Staten letsindig for Fare«. Med tydelig afstandtagen fra Holm understreger han modsætningsvis, at nu bagefter, »da der ligger fuld Klarhed over hans [Bernstorffs] Politik, lader der sig ikke paavise noget Punkt, hvor han tilføjede Danmark-Norges materielle eller moralske Interesser Skade ved ikke at udsætte sig for eller paabegynde en krigersk Aktion«. ¹⁵⁹ »Maaske var hans [Bernstorffs] Diplomati«, således som Vedel og Holm hævder, »undertiden anlagt for en

¹⁵⁵ Jvf. ovenfor, s. 585.

¹⁵⁶ Jvf. ovenfor, s. 593 ff.

¹⁵⁷ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 152 og 183.

¹⁵⁸ Jvf. ovenfor, s. 586 og 593.

¹⁵⁹ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 150.

Stat af større Dimensioner, end Danmark-Norge havde den Gang; det bør tilgives ham, da det lykkedes ham at bevare det, som var den lille Stats højeste Gode: Freden. Resultatet bliver til syvende og sidst den eneste og endelige Dommer over en Politik af denne Art«. ¹⁶⁰

I sidstnævnte citat ligger nøglen til forståelsen af Friis' opfattelse af Bernstorffs udenrigspolitik. For Friis var »den lille Stats højeste Gode« freden, og i Bernstorff synes han at have set en forkæmper for beslægtede idealer. »Fredens Bevarelse opnaaede Bernstorff i en Tid, da hele Europas Diplomati var behersket af helt andre Idealer. Ingen Ideer om Verdensfred paavirkede den Gang Europas offentlige Mening, endsige Fyrsters og Statsmænds Tankegang«. ¹⁶¹ Således skrev i 1919 Aage Friis, offentlig kendt for sit nære tilhørsforhold til Det Radikale Venstre.

I Friis' gengivelse antager det vedelsk-bernstorffske »System« tydelig farve af fredstankerne omkring Første Verdenskrig. Bernstorffskikkelsen vokser næsten ind i det ideale. ¹⁶² Friis er meget nær ved at gøre J. H. E. Bernstorff til en tidlig eksponent for dansk radikal udenrigspolitik à la P. Munch.

Det er let at følge faserne i den metamorfose, som den vedelske Bernstorff undergår hos Aage Friis. Først accepterer Friis Vedels hovedtese, at J. H. E. Bernstorff ønskede og på alle væsentlige områder også evnede at føre en freds- og neutralitetspolitik. Dernæst giver Friis med sit skjulte A. P. Bernstorff-citat en ny definition af Bernstorff(erne)s »System«: »ikke [at] inklade sig paa noget Skridt, der kunde hidføre Ufred«. Det nye i denne definition kommer imidlertid først rigtig frem, når den tolkes i overensstemmelse med hovedtendensen i Friis' fremstilling. Meningen synes da at blive den, at Bernstorff(erne) havde en meget streng og absolut opfattelse af neutralitetsbegrebet. Denne opfattelse strider imidlertid helt med den meget rummelige neutralitetsopfattelse, der var Vedels.

¹⁶⁰ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 150.

¹⁶¹ Sst., s. 151.

¹⁶² Sst., s. 153 og 183.

Igen støder vi således her hos Friis på det metodisk uheldige i vage og udefinerede begreber. Ikke blot undlader Friis som Vedel og Holm at undersøge J. H. E. Bernstorffs folkeretlige begrebsopfattelse,¹⁶³ han overtager også Vedels og delvis Holms karakteristikker og vurderinger af Bernstorffs politik uden at klargøre sig, at disse igen hviler på et tidsbegrænset folkeretligt begrebsapparat. Sluttelig vurderer han Vedels og Holms forskningsresultater, der er uløseligt forbundet med deres begrebsopfattelser, ved hjælp af sit eget implicite, tidsprægede politiske og folkeretlige begrebsapparat.

Nu skulle man umiddelbart tro, at Friis' opstilling af et nyt og strengere neutralitetsbegreb måtte komme til at influere på hans vurdering af, hvordan J. H. E. Bernstorff nu også gennemførte sine principper i praksis. Dette er imidlertid, som vi allerede har vist,¹⁶⁴ ikke tilfældet, og forklaringen er naturligvis den, at Friis jo netop ikke var sig bevidst, at hans begreber ikke var identiske med Vedels og Holms. I sin behandling af det første af Bernstorffs »Hovedformaal«: »Fredens Opretholdelse og Bevarelse af Rigets Neutralitet« kommer Friis ikke med én eneste væsentlig kritik af Bernstorff. Ikke ét sted finder han det berettiget at anklage Bernstorff for at have udsat Danmark-Norges neutralitet for fare.¹⁶⁵

Dette betyder dog ikke, at Friis anser Bernstorff for helt ufejlbarlig. I sin behandling af de to andre af Bernstorffs såkaldte tre »Hovedmaal«: det gottorpske spørgsmål og forsøget på at udnytte de udenrigske konjunkturer til udvikling af den dansk-

¹⁶³ En sådan undersøgelse kan man måske heller ikke kræve af Friis, forsåvidt som han udtrykkelig henviser til Vedels og Holms arbejder med hensyn til enkelthederne i Bernstorffs politik. På den anden side synes den uundværlig, dersom Friis virkelig skulle gennemføre det, som han selv satte som mål for sine Bernstorff-studier, nemlig at efterprøve »med hvilken Ret hans [J. H. E. Bernstorffs] Ledelse af den dansk-norske Stats Forhold til Udlandet . . . er blevet Hovedhjørnestenen for den Anseelse, han har nydt«. Jvf. ovenfor, s. 596.

¹⁶⁴ Jvf. ovenfor, s. 598 f.

¹⁶⁵ Jvf. ovenfor, s. 598, og Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 148-155.

tyske skibsfart og handel, er han langt mere forbeholden i sin ros og på visse punkter direkte kritisk. På disse felter opnåede Bernstorff efter Friis' mening »kun i ringe Grad . . . positive Fordele for Riget«. ¹⁶⁶ På det handelspolitiske område opnåede han »dog noget«.

I sin behandling af det gottorpske spørgsmål i tiden op til 1762 gør Friis sig til talsmand for en opfattelse, der ligger meget nær Holms. ¹⁶⁷ Ud fra det 18. århundredes synsmåde betragter Friis det som »helt naturligt«, at Bernstorff stræbte efter at give riget »den naturlige Grænse mod Syd, ¹⁶⁸ og som Holm kritiserer han på flere punkter Bernstorffs gottorpske politik. Bernstorff prøvede »før 1762 væsentlig . . . at gennemføre en Løsning af det gottorpske Spørgsmaal ved Hjælp af andre europæiske Magter«, specielt Frankrig og Østrig, ¹⁶⁹ men han »overvurderede Betydningen af selv en indlysende rigtig Argumentation, og hans Politik i disse Aar var meget dristig og paagaende«. ¹⁷⁰ I det afgørende øjeblik skulle det vise sig, at alle svigtede.

»Bernstorffs Erfaringer og fejlslagne Forhaabninger [fra før 1762] blev, skriver Friis, »bestemmende for hans Udenrigspolitik i de følgende syv Aar. I sin fremstilling af Bernstorffs udenrigspolitik efter 1765 støtter Friis sig overvejende til Vedels værk. ¹⁷¹ Han tager tydelig afstand fra Holms kritik. »De Stridsspørgsmaal, som Mageskiftet løste, var for stedse skrinlagt. Deri ligger det bedste Forsvar for den Politik, som Bernstorff bragte saa nær til sin Afslutning«. Faren ved overgangen til »det russiske System« havde Bernstorff »ingenlunde været blind for«. »Men Erfaringen om Frankrigs Upaalidelighed i 1761–62 og den franske Regerings afvisende Holdning efter 1763 blev afgørende«.

¹⁶⁶ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 156.

¹⁶⁷ Danmark-Norges Historie III:1, kap. 5, 8, 12 og 13; jvf. ovenfor.

¹⁶⁸ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 160; jvf. ovenfor, s. 550, note 43, om samme opfattelse hos Vedel.

¹⁶⁹ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 162.

¹⁷⁰ Sst., s. 175.

¹⁷¹ Sst., s. 176–82; jvf. P. Vedel: Bernstorffs Ministerium, kap. 16, 19 og 22.

Danmark-Norges traktater med Rusland bliver for Friis »en Frugt af Nødvendigheden«. Han understreger, at Bernstorff ved sin diplomatiske dygtighed og den respekt, der stod om hans person, »overvandt de Farer, der kunde true Danmarks Selvstændighed ved den intime Forbindelse med Rusland«. Nok voldte den »Danmark nogle Gæner og Fortrædeligheder, men aldrig Farer. Da Forbundet brødes efter 1812, hidførtes det dansk-norske Riges Sønderskæring just ved den intime Forbindelse mellem Rusland og Sverige, som Bernstorff havde frygtet«, slutter Friis.

I sin behandling af Bernstorffs svenske politik fremhæver Friis i overensstemmelse med Vedel,¹⁷² at »Bernstorffs Frygt for Sverige . . . ikke [var] ubegrundet, Traktaten af 1769 ydede Danmark-Norge Sikkerhed over for virkelig eksisterende Fare«. På den anden side giver Friis dog Holm ret i, at Bernstorffs betragtning af det svenske spørgsmål var præget af en »stor Ensidighed«. Noget dansk-svensk samarbejde »ud over den korte Episode under Syvaarskrigen, da det nordiske Neutralitetsforbund var i Kraft, forelaa [der] ingen Mulighed« for.¹⁷³

Dette er hovedtrækkene i Friis' syntese. Med andet bind af »Bernstorfferne og Danmark« var det billede af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik, der skulle blive det almindeligt accepterede indtil vore dage, endelig færdigtegnet.

Allerede inden da var dog en reaktion mod den ældre Bernstorff-forskning sat ind.¹⁷⁴ Det vægtigste indlæg blev leveret af Erik Arup i tre afhandlinger i Historisk Tidsskrift, omhandlende henholdsvis Rantzau-Ascheberg fra 1913, J. H. E. Bernstorff og U. A. Holstein fra 1920 og J. H. E. Bernstorff og A. G. Moltke fra 1921.¹⁷⁵ I to af disse afhandlinger – den første og den sidste – behandler Arup på grundlag af studier over Rantzau-Ascheberg

¹⁷² Om Vedels opfattelse se ovenfor, s. 542 f.

¹⁷³ Bernstorfferne og Danmark II, kap. 3, s. 182 f.

¹⁷⁴ Her behandles kun kritikken af J. H. E. Bernstorff som udenrigspolitiker. Om nyere kritik af Bernstorff som indenrigspolitiker se V. Sjøqvists utrykte arbejde, Danmark-Norges Udenrigspolitik 1755–1763 I, s. 11.

¹⁷⁵ Hist. Tidsskr. 8. r. IV, særnummer, og 9. r. I–II.

problemerne omkring den Beringskjold-Rantzau'ske sendelse til Rusland under krisen 1762 med det formål nærmere at belyse forholdet mellem periodens to ledende statsmænd, J. H. E. Bernstorff og A. G. Moltke. Arups konklusion er, at forholdet mellem de to mænd ingenlunde som påstået af periodens tidligere forskere (Vedel, Holm og Aage Friis) var præget af ubrydelig harmoni. På grundlag af en detaljeret undersøgelse mener Arup at kunne bevise, at Moltke i 1762 bag Bernstorffs ryg selvstændigt greb ind i udenrigspolitikken, idet han ved den Beringskjold-Rantzau'ske sendelse til St. Petersborg indledte en *politique secrète*, som Bernstorff ikke var i stand til at hindre. Bernstorff skal ifølge Arup direkte have frygtet for, at Moltke arbejdede for at styrte ham som udenrigsminister.

På grundlag af denne detailundersøgelse rejser Arup det spørgsmål, om den hidtidige opfattelse af J. H. E. Bernstorff som enerådende for dansk udenrigspolitik under Frederik V lader sig opretholde.¹⁷⁶

I sin anden afhandling i *Historisk Tidsskrift* undersøger Arup Bernstorffs stilling som udenrigsminister i årene efter Chr. VII's tronbestigelse. Med udgangspunkt i C. A. Triers disputats fra 1916, »Ulrik Adolf Holstein (1731–1789), Studier over den oplyste Enevældes første Dage i Danmark«, behandler han forholdet mellem J. H. E. Bernstorff og U. A. Holstein, specielt Bernstorffs holdning til Holsteins udnævnelse til gesandt i Berlin i december 1766.¹⁷⁷ I modsætning til Holm og Trier mener Arup at kunne bevise, at striden omkring Holsteins udnævnelse til gesandt i Berlin må ses som led i de bestræbelser, som Christian VII og reformpartiet i tiden efter Moltkes fald 16. juli 1766 indledte for at fjerne Bernstorff fra hans stilling som udenrigsminister til fordel for den danske gesandt i St. Petersborg A. F. v. d. Asseburg.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Hist. Tidsskr., 9. r. II, s. 119 og 124.

¹⁷⁷ Sst., 9. r. I, s. 131.

¹⁷⁸ Sst., 9. r. I, s. 198 ff., jvf. Danmark-Norges Historie IV:1, s. 49, og IV:2, s. 117 f., 210 f. og 213, samt Trier: anførte værk, s. 81. I 1947 tilsluttede John Danstrup sig Arups opfattelse af Bernstorffs stilling under

Med sin omvurdering af J. H. E. Bernstorffs magtstilling inden for regeringskredsen havde Arup rettet et angreb mod selve grundlaget for den Vedel-Holm-Friis'ske opfattelse af J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik, men dette var dog ikke det primære mål for Arup. Med sine »Kritiske Studier i nyere dansk Historie«, som hans to seneste artikler karakteristisk er benævnt, sigtede han mod et radikalt kildekritisk-metodisk opgør med den hittidige danske videnskabelige forskning af den nyere tids historie.

Med udgangspunkt i Edvard Holms »Danmark-Norges Historie«, men med al anerkendelse af Holms enestående pionering inden for studiet af det 18. århundredes dansk-norske historie, kritiserer Arup i polemik med Aage Friis danske forskere af den nyere tids historie for at lade sig overvælde af kilde-materialets mængde og undlade at foretage de »kritiske undersøgelser af selve materialet«, som af middelalderhistorikerne betragtes som »den nødvendige pligtmæssige forudsætning for fremstillingen«. ¹⁷⁹ »Holm har nu engang«, fremhæver Arup, »i sit store værk om 18. aarh. givet os en foreløbig orienterende skildring, Vedel dertil en tilsvarende orienterende monografi over Bernstorffs udenrigspolitik; skal den videnskabelige forskning her naa videre, maa det ske ved, at ny fremstilling underbygges med kritiske undersøgelser af den art og karakter, der anses for nødvendige forarbejder til ny fremstilling af alle ældre tiders historie.« Arup slutter med at udtale håbet om, at Friis i sit kommende tredje bind af »Bernstorfferne og Danmark« vil efterleve disse krav. ¹⁸⁰ Som bekendt udkom tredje bind aldrig. Var det delvis en følge af Arups kritik?

Det var imidlertid ikke blot Aage Friis, der blev tavs. Siden Arups opgør med den Vedel-Holm-Friis'ske Bernstorff-tradition

krisen i 1762 (Hist. Tidsskr. 11. r. II, s. 29). I en ikke offentliggjort øvelsesopgave til professor Povl Bagge fra 1960 har imidlertid daværende stud. mag., nu cand. mag. Hans K. Thomsen ført vægtigt bevis for, at Arups konklusion hviler på en fejlvurdering af de væsentlige kilder.

¹⁷⁹ Hist. Tidsskr. 9. r. I, s. 129 f.

¹⁸⁰ Hist. Tidsskr. 9. r. II, s. 125.

har ingen dansk historiker på tryk søgt at bringe studiet af den ældre Bernstorffs udenrigspolitik videre.

Nærværende arbejde skal opfattes som et forsøg på – på et begrænset område – at fortsætte det nødvendige kritiske opgør med den ældre Bernstorff-forskning, som Arup indledte. Ved at pege på nogle af de problemer, der knytter sig til historikerens begrebsapparat, specielt historikerens brug af folkeretlige begreber til nærmere karakterisering og vurdering af en ført udenrigspolitik, har det imidlertid samtidig været hensigten at påvise, at de metodiske problemer ved studiet af den nyere tids udenrigspolitik ikke kan indskrænkes til »kritiske undersøgelser af selve [kilde]materialet«. Historikeren må i dag i stigende udstrækning anerkende sit afhængighedsforhold til andre videnskaber, thi håbet om en videreudvikling af den videnskabelige historiske metode er knyttet til et øget interdisciplinært samarbejde.

Summary

Three names dominate the study of Danish foreign policy in the period from 1751 to 1770, the period in which Count J. H. E. Bernstorff held the office as foreign minister: Peter Vedel, permanent under-secretary of the Danish Foreign Ministry 1864–1899 and an amateur historian, introduced the study of the period in his chief work, "Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium" (1882). This beginning was followed up in 1897/98 and 1902 by the volumes III and IV of the impressive "Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)" by Edvard Holm, the great interpreter of 18th century history. In these volumes Holm presents the first collective survey of the political history of Denmark-Norway, domestic as well as foreign, under the ministry of Bernstorff the Elder. Finally, in 1903 and 1919, Aage Friis published – together with a collection of source material, "Bernstorffske Papirer" – a biographical work, generously planned but unfinished, "Bernstorfferne og Danmark" vols. I–II.

When published in 1882 "Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium" was received with all possible acclaim, and in 1897 Edvard Holm characterized the book as "a highly meticulous and excellent work". At the same time, however, Holm pointed out that his

own views concerning Bernstorff differed from Vedel's in several respects; his picture of Bernstorff's foreign policy given in "Danmark-Norges Historie" and in vol. V of "Danmarks Riges Historie", consequently offers important correctives to Vedel's views. Nevertheless, Vedel's work came to be, as Aage Friis expressed it in 1943, the foundation on which all later treatments, Edvard Holm's as well as those of later historians, were built. In essence Vedel's main arguments have remained unchallenged.

Without giving definite proof Vedel attributes to J. H. E. Bernstorff decisive dominance in Danish foreign policy from he took office in 1751 until his retirement in 1770. This view is the backbone of his investigation. In a very important first chapter Vedel seeks to prove that Bernstorff adhered to an ideal "system" of principles, unaltered throughout his 20 years as foreign minister. In accordance with this ideal "system" Bernstorff is maintained primarily to have wanted to promote a policy of peace and neutrality. In the following chapters – the rest of the book except the conclusion – Vedel outlines Bernstorff's practice in foreign policy, finding it in the main concurrent with the "system" of principles.

By conceptual analysis and methodical investigation the author of the present monograph establishes a number of weak points in Vedel's work. Instances reveal that Vedel's concepts are often so general and vaguely defined that his argumentation becomes meaningless and defies closer testing. Specially attentive treatment is given to Vedel's use of implicit conceptions of international law in characterizing Bernstorff's foreign policy as a policy of peace and neutrality, in principle and actual practice. By means of a careful analysis such concepts are defined more closely. At the same time the source material warranting Vedel's use of an ideal Bernstorffian "system" of unalterable principles, is shown to amount to no more than two letters of instruction by Bernstorff (1763 and 1765); furthermore, the proof offered by Vedel of the existence of an ideal Bernstorffian "system" is found merely to consist in certain general statements of motive expressed by Bernstorff in the said instructions. Accordingly Vedel's argumentation must, the author concludes, be rejected.

An attempt is then made to trace the process by which Vedel was able to build a construction as ingenious and elaborate as the Bernstorff "system" on such a slender basis of sources and method. For a start it is pointed out that the individual elements in Vedel's ideal Bernstorffian "system" are held together by a specific basic view of international law. A comparison between the views on international law held by Vedel, Emer de Vattel, the Swiss

theoretician on international law, and August Wilhelm Heffter, the German author on the subject, leads to the conclusion that Vedel is directly influenced by Heffter's teachings as they have been formulated in his 1844 textbook, "Das Europäische Völkerrecht der Gegenwart"; it is this theory of international law which forms the basis of Vedel's main thesis of J. H. E. Bernstorff as an advocate, in principle and with minor exceptions in actual practice, of a policy of peace and neutrality.

A comparison is then made between Vedel's views and Edvard Holm's and Aage Friis's pictures of Bernstorff's foreign policy; it is pointed out that the last-mentioned historians both in principle accept Vedel's theory of the existence of an ideal Bernstorffian "system". None of them, however, test the basis of the thesis, as far as source material and method are concerned, and none of them notice the close connection between Vedel's picture of Bernstorff and his concepts of international law. On various points, however, Holm's views differ from Vedel's, as stated by himself. He especially criticizes the policy that led to the signing of the Dano-Russian Treaties of Alliance of 1765 and 1769; he points to the anti-Swedish trend in Bernstorff's policy after 1765, and the risk Holm thinks was run by Denmark-Norway of upsetting the balance of power in Scandinavia, and laying the country open to becoming an "instrument for Russia's glory".

While Vedel's views had been modified and corrected by Holm, Friis went even further. Using a distorted quotation from Bernstorff's nephew and successor, A. P. Bernstorff, as a proof, and profoundly influenced by the peace-thinking of the first decades of the 20th century, he gives the following new definition of Bernstorff's "system" – without realizing that he ends up being in opposition to Vedel –: It was a fundamental principle with Bernstorff (with the Bernstorffs) that Denmark must not take any step leading to war. This new definition adds the final stroke to the picture of J. H. E. Bernstorff's foreign policy which was to be generally accepted until our day.

Orla Lehmanns diplomatiske mission marts—april 1848 i Berlin og London

AF

HOLGER HJELHOLT

I mit arbejde »British Mediation in The Danish-German Conflict 1848–1850. Part One«. 1965 (= Historisk-filosofiske Meddelelser udg. af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Bd. 41, nr. 1) har jeg omtalt Orla Lehmanns ovennævnte mission i den udstrækning, jeg har fundet det rimeligt af hensyn til bogens emne. I det følgende, hvor enkelte gentagelser desværre ikke har kunnet undgås, er Orla Lehmann midtpunktet. Hensigten er tillige at give en kritisk belysning af den fremstilling, som Lehmann i sine senere år gav af sin rejse, og af den udgave, som efter hans død blev besørget af Hother Hage i »Orla Lehmanns Efterladte Skrifter«. II (1873), s. 105 ff. (citeres i det følgende som udg.).¹

Et par år før denne udgave fremkom, havde historikeren C. E. F. Reinhardt udgivet sit lille skrift om »Orla Lehmann og hans Samtid« (1871). Han anfører heri som sine kilder meddelelser fra Lehmanns slægtninge og venner, udenrigsministerielle

¹ Hvor intet andet bemærkes, befinder de i det følgende brugte arkivalier sig i Rigsarkivet. For velvilligt udlån til min benyttelse i Rigsarkivet af depecher fra Riksarkivet, Stockholm, og fra Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, bringer jeg herved min bedste tak. – F.O. = Foreign Office's arkiv i Public Record Office, London. – Retskrivningen i danske citater er lempet noget efter den nugældende.

akter samt, at Hage, Lehmanns litterære executor testamenti, havde ladet ham benytte visse af ham (Reinh.) udpegede afsnit af Lehmanns efterladte manuskripter. Lehmanns mission til Berlin og London skildres her på s. 152–172.²

Det fremgår af Lehmanns manuskript (citeres i det følg. som ms.) om »Min Diplomatiske Reise i 1848«, at det er skrevet i hans sidste levetid (d. 1870). Han omtaler sig som en gammel mand og nævner, at der siden de skildrede begivenheder er forløbet 20 år eller »henved en menneskealder«. Ms., der befinder sig i Lehmanns privatarkiv, gruppe C. 1, i Rigsarkivet, udgør godt 100 foliosider, brækkede, således at de kun beskrevet på den ene halvdel, medens den anden gav plads til talrige tilføjelser og rettelser. Siderne er unummererede, men arkene er sammensyede med sytråd. I teksten findes mange overstregninger – stundom af hele partier – samt rettelser. Af enkelte ark er nogle blade bortskårne. Der foreligger ingen tegn på, at Lehmann har nået at udarbejde et til trykning mere egnet ms.

Fremstillingen lider ikke i særlig grad af memoirers sædvanlige og forståelige fejlhuskninger og erindringsforskydninger. L. benyttede nemlig ved dens udarbejdelse den lange række udførlige »depecher«, som han fra sin rejse sendte hjem til udenrigsministeren, grev F. M. Knuth, samt andre herhenhørende akter. Stundom går »depechernes« ordvalg næsten direkte ind i beretningen. Men Lehmanns eget manuskript blev ved Hother Hages udgivelse udsat for både beskæring og ændringer, hvad bl. a. også ses af Hages breve til A. F. Krieger.³ I et brev fra sommeren 1872 skriver han således: »Klippesystemet har jo altid sine vanskeligheder. En forfatters ejendommelighed er stundom så nær knyttet til hans fejl, at man ved altfor meget at se på de sidste skader den første . . . Jeg anser det derfor som en pligt ikke at spørge

² I min afhandling »Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab« (H.T. 11 r. VI) har jeg s. 621 skrevet, at jeg ikke er klar over, til hvem der sigtes i en art. i »Fædrelandet«. Reinhardt oplyser s. 187 f., at det drejer sig om lægen Hegewisch, hvad jeg har overset.

³ 17/11 1871 og 27/6 1872 i Kriegers privatarkiv. – Sml. Kriegers Dagbøger. V, s. 100.

om hvad jeg selv vilde have skrevet, men hvad forf. efter sin individualitet må ønske frem . . .«.

Hages udtalelser viser, at han har indtaget et ret frit standpunkt over for Lehmanns manuskript. Visse udeladelser i dette var ganske vist nødvendige af hensyn til de i ms. omtalte personer, der levede på udgivelsestiden. Men, som det skal fremgå af det følgende, nøjedes Hage (eller hans medhjælpere, til hvilke Krieger hørte) ikke med »klippesystemet«. Hages trykms. ses ikke bevaret.

1. Berlin

Da revolutionsbevægelserne i Europa begyndte først i 1848, befandt Lehmann sig sammen med sin hustru på rejse i Italien. Han efterlod hustruen her og ilede hjem for i København at kunne medvirke til et systemskifte – liberalt som nationalt. Jeg minder om hans andel i borgerrepræsentationens henvendelse til kongen 20. marts om et nyt ministerium og om det af ham formede svar den 24. til den slesvig-holstenske deputation. Da han havde overbragt deputationen dette, råbte han ud over Kongedybet, at »nu faldt den gamle tunge sten fra Danmarks hjerte«. ⁴ Betragter man Lehmanns optræden i det bevægede år, finder man ham som en fuldtro tilhænger af den atheniensiske statsmand Perikles' berømte ord: »at lykke er det samme som frihed og frihed atter det samme som heltemod«.

I martsministeriet blev Lehmann minister uden portefølje. Der havde under forhandlingerne om det nye ministerium været tale om Lehmann som udenrigsminister. Han havde selv krævet en ny sådan »mere af Lamartines, end af Metternichs skole«. ⁵ Men da han, da hans eget navn nævntes, så »hvorledes de alle (nemlig slotspersonalet) sukkede af frygt for, at de udenlandske

⁴ Skr. (genpart) 8/4 1848 fra Lehmann til Knuth. U. Min. Alm. Korr. sager. Litr. K. Krigen 1848–50. Våbenstilstanden i Malmø etc. 1848–49. Læg. 4. – Sml. Lehmanns brev 26/3 til hustruen. Danske Politiske Breve. Udg. . . . ved Povl Bagge, Povl Engelstoft og Johs. Lomholt-Thomsen. IV (1958), s. 166. (Citeres i det flg. som Polit. Breve. IV).

⁵ Se det i anm. 4 nævnte brev til hustruen.

magter skulle dø af skræk, foreslog jeg Knuth, hvilket modtoges med jubel af Moltke, og ministeriet var færdigt«.

Om de udenlandske magter vilde være død af skræk, hvis Lehmann var blevet udenrigsminister, får stå hen. At han ikke var persona grata hverken hos den engelske gesandt i København, Wynn, eller hos den russiske, Ungern Sternberg, er givet. I sin depeche af 24. marts til Palmerston om martsministeriet, »formed, from necessity, in part of the most violent of the radical party«, karakteriserer Wynn ret neutralt Lehmann som »a lawyer more distinguished by his Powers of Oratory than judicial learning«. ⁶ Skarpere udtrykker Ungern Sternberg sig i depeche af 23.: L. »a été depuis longtemps un des plus fougeux orateurs. C'est un homme très-ambitieux, rustique et peu considéré du reste de son propre parti«. ⁷ De sidste par adjektiver passer ikke.

I det ovennævnte brev af 26. marts til hustruen meddeler Lehmann desuden, at »den første plan var, at jeg som overordentlig gesandt skulde afgå til London og Paris; rimeligvis har man et nærmere brug for mig«.

Sternberg omtaler allerede den 23., at man i Danmark tænkte på at henvende sig til England og Frankrig for at påkalde disses intervention i henhold til garantierne af 1720 om Slesvigs tilhørsforhold til den danske krone. For at hindre en dansk henvendelse til det revolutionære Frankrig fandt Sternberg, som han meddelte i depeche af 29., ⁸ det nødvendigt at gøre nogle indflydelsesrige personer opmærksomme på den fare, »qu'offrirait une négociation de la nature indiquée avec la France républicaine, qui n'a pas encore de Gouvernement définitivement constitué et qui, en proie à des convulsions intérieures ne demanderait pas mieux que de jeter hors de ses frontières le ferment de troubles qui la dévore«.

Sternberg meddeler ikke det nøjagtige tidspunkt for sin henvendelse til de »indflydelsesrige personer«, men formentlig har den fundet sted så tidligt, at den har bevirket – eller været med-

⁶ Depeche 24/3, nr. 21. F.O. 22/162.

⁷ Depeche 23/3, nr. 36. Afskr. i R.A.s russ. akter.

⁸ Depeche 29/3, nr. 41.

virkende til –, at den af Lehmann nævnte »første plan« opgaves. Endnu den 26. bestemtes det, at Lehmann skulde rejse til Berlin, Wien og London. I en af Lehmann selv konciperet skrivelse af denne dag til det danske gesandtskab i Berlin meddelte grev Knuth, at statsrådet havde formået Lehmann til at rejse til de pågældende stæder for at give gesandterne hurtigere og nøjagtigere besked om situationen i København.⁹ Gesandtskabet »wird somit aus seinem Munde alle nöthigen Aufschlüsse erhalten und dabei ersucht ihm Gelegenheit zu verschaffen, sich auch mit dem Minister der auswärtigen Angelegenheiten in Berlin, nach mit Ihnen getroffener Abrede zu besprechen«.

Statsrådet har næppe behøvet at udfolde store anstrengelser for at »formå« Lehmann til at rejse, og mon han ikke selv har været planens ophavsmand? Wynn skriver den 29. til Palmerston om Lehmanns rejse, at hans kolleger formentlig »were glad under any pretence to be relieved for a time of so radical a Member«.¹⁰ Sternberg mener også, at ministeriet har givet Lehmann hvervet for at slippe for ham hjemme, men, følger Sternberg til, »sans se rendre compte des conséquences fâcheuses qui en peuvent résulter«.¹¹ Han havde spurgt Knuth, om Lehmann også skulde til Paris, hvad Knuth benægtede: »il n'avait pas une ligne pour Paris«. Men Sternberg følte sig ikke helt tryk, da han mente, Lehmann alligevel kunde tage derhen, og at hans ministertitel »suffirait pour donner du crédit à ses démarches«. Og hvad kunde der ikke komme ud af et møde mellem Lehmann og hans åndsfælle Lamartine?

I statsrådsprotokollen for mandag den 27. marts noteres det kort, at »minister Lehmann var bortrejst i statens ærinde«.¹² Den 29. om formiddagen ankom han til Berlin, hvor han tog ind i Hotel de Russe.¹³ S. d. skrev han til vor gesandt i Berlin, holsteneren Wulff Heinrich Bernhard Scheel Plessen, om, hvor-

⁹ U.Min. Krigen 1848–50. Korrespondancesager 25/3–30/6 1848.

¹⁰ Depeche 29/3, nr. 26. F.O. 22/162.

¹¹ Depeche 29/3, nr. 41.

¹² Statsrådets Forhandlinger 1848–1863. I (1954), s. 148.

¹³ Lehmann til Knuth 31/3. U. Min. Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4.

når han kunde modtage ham.¹⁴ Han bad om, at han i ham kun vilde se en mand, der var fuldstændig underrettet om Danmarks stilling og regeringens anskuelser og besjælet af det oprigtige ønske »Hand in Hand mit Ihnen der Krone und dem Vaterland nützlich zu sein«.

I ms. udtaler Lehmann – noget overdrevet –, at »under den dybe moralske rystelse, hvorom også hos os hele det tyske embedspersonales flugt fra København havde givet vidnesbyrd, kunde vi ikke engang være sikre på, hvilken holdning den danske gesandt i Berlin, den holstenske [rettet fra tyske] greve Wulff Plessen, vilde indtage under den nu opståede konflikt. I alt fald var det vist, at om end hans loyalitet ikke behøvede at styrkes, måtte han dog trænge til bedre underretning om begivenhederne i Danmark . . .«.¹⁵

Den usikkerhed m.h.t. Wulff Plessens holdning, som Lehmann her nævner, udgør vistnok en del af begrundelsen for, at udenrigsministeren i en skrivelse af 26. anmodede ham om at komme til København for at oplyse om forholdene i Preussen og overdrage forretningerne til legationssekretæren G. Quaade.¹⁶ Skrivelsen blev imidlertid ikke afleveret,¹⁷ enten den nu skal antages bortfaldet ved Lehmanns sendelse eller derved, at Lehmann ved sin ankomst til Berlin og sit første besøg hos Quaade kunde konstatere Wulff Plessens fulde loyalitet. Wulff Plessen var broder til Carl v. Plessen (Scheel-Plessen), der den 23. havde taget sin afsked som provisorisk minister for hertugdømmerne, men ikke sluttet sig til oprøret. En anden broder, Otto Plessen, var Danmarks udsending i St. Petersburg, og han forblev i hele perioden en fuldt loyal embedsmand.

Samme dag Lehmann var kommet til Berlin, konfererede

¹⁴ Kopi af skr. i Lehmanns arkiv. C. 13.

¹⁵ I udg. s. 106 hedder det bl.a.: »Vel havde vi ikke den mindste grund til at tvivle om vor derværende minister, holsteneren grev Wulff Plessens loyalitet . . .«.

¹⁶ U. Min. Gehejmeregistraturen 1848: 26/3, nr. XVIII.

¹⁷ U. Min. Krigen 1848–1850. Korrespondancesager 25/3–30/6 1848: bemærkn. på koncepten til skrivelsen til Plessen.

han med vor gesandt, efter først, som sagt, gennem Quaade at have forvisset sig om, at han »ikke blot var på sin post, men med stor nidkærhed forvaltede samme«. ¹⁸ Til hustruen skrev han, at han »hals over hoved« var taget dertil »for at byde uvejret panden og navnlig for at bringe det øvrige Europa til at gøre indsigelse mod en ensidig preussisk indblanding«. ¹⁹ Ministeriet i Berlin kalder han »den revolutionære preussiske regering«.

Systemskiftet her var også sket på en langt mere revolutionær måde – med blodige gadeoptøjer – end det i København. Vel havde krisen i København nødvendig fremkaldt en »fervescens«, hedder det i Lehmanns første brev til Knuth fra Berlin, men den havde intet øjeblik overskredet »lovlighedens grænse«. ²⁰ Heraf kan Lehmann næppe have været berettiget til særlig at rose sig.

I spidsen for det den 19. marts dannede preussiske ministerium stod grev Adolf Heinr. v. Arnim-Boitzenburg. Men allerede den 29., dagen for Lehmanns ankomst, afløstes han af den rhinske bankmand Ludolf Camphausen, der for øvrigt heller ikke kom til at sidde længe. Til udenrigsminister var den 21. den preussiske gesandt i Paris, friherre Heinrich Alex. v. Arnim-Suckov (f. 1798) udnævnt. Det blev altså med ham, Lehmann og Plessen kom til at forhandle.

Lehmanns ophold i Berlin varede knap en uge. Om hans virksomhed her foreligger fra ham selv tre beretninger til grev Knuth og to breve til vor gesandt i London, grev Fr. Reventlow. ²¹ Man kan næppe hævde, at der kom noget positivt ud af hans »diplomatiske mission«, snarest føler man sig fristet til at finde den om ikke uheldig, i hvert fald unødigt. Men hans beretninger giver et levende indtryk af tilstande og stemninger i Berlin – foruden at indgå som værdifulde bidrag til Lehmanns egen karakteristik. I ms. får man også de handlende personers ydre – og delvis indre

¹⁸ U. Min. Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4: Lehmann til Knuth 31/3.

¹⁹ Polit. Breve. IV, s. 175.

²⁰ Se anm. 18.

²¹ U. Min. Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4, og Ges.ark. London. Korrespondance med Foreign Office m.v. 1848 samt Lehmanns arkiv. C. 13.

– habitus anskueligt afmalet. Den halvhundredårige Arnim, »hvis ansigtsfarve, ar og uhyggelige blik vidnede om, at han i sin ungdom havde været »ein verballerirter Bursche«, og hvis egenskab af magnetisør, nattevandrør og åndeseer røbede et rystet nervesystem, som dog ikke havde angrebet hans preussiske hovmod og revolutionære ærgerrighed . . .«. ²² Den russiske gesandt Meyendorff, der tilhørte en tysk familie fra Østersøprovinserne, »denne fine og smukke gamle mand«. Foruden den engelske gesandt, lord Westmorland, befandt endnu en engelsk diplomat sig på det tidspunkt i Berlin, nemlig gesandten i Konstantinopel, sir Stratford Canning (senere lord Redcliffe), der på tilbagereisen fra London til sin post havde fået et diplomatisk hverv at udrette i Berlin, et hverv tildelt ham før viden i London om de tyske revolutioner. ²³ Lehmann kalder ham »denne mærkelige mand, hvis olympiske skikkelse er en imponerende typus for det stolte engelske aristokrati«. ²⁴ Ikke imponeret, men stærkt irriteret var Lehmann af den svenske gesandt, baron d'Ohsson, der var »sygelig og gnaven, og så ligegyldig for Danmarks skæbne . . . at jeg hos ham indskrænkede mig til en blot høflighedsvisit«. ²⁵ Lehmann kalder ham »franskmanden, grev d'Ohfsen«, men man kan betænke, at Lehmann, som han udtaler i et brev til hustruen, påtog sig »en diplomatisk mission, uden nogensinde at have talt med en diplomat eller set en depeche«. ²⁶

Ser man bort fra det retoriske udstyr i Lehmanns beretninger, er meddelelserne i disse ganske nøgterne og svarer til den faretruende stilling, hvori Danmark befandt sig: på »afgrundens rand«. »Udergangens afgrund« havde L. først skrevet. ²⁷

Den 30. havde Lehmann og Plessen en lang konference med Arnim. ²⁸ Lehmanns argumentation gjorde selvsagt intet indtryk

²² Sml. udg. s. 128 f.

²³ Sml. Stanley Lane-Poole: *The Life of the Right Honourable Stratford Canning* (1888). II, s. 167 ff.

²⁴ Udg. s. 140 f. har samme karakteristik.

²⁵ Udg. s. 137.

²⁶ Polit. Breve. IV, s. 179.

²⁷ Lehmanns skr. 8/4 til Knuth. Lehmanns arkiv. C. 13.

²⁸ Lehmanns brev 31/3 til Knuth. Se anm. 18. – Plessens depeche 31/3,

på ham, og L. skriver: Jeg fik den opfattelse, »at ministeriet var nødt til at handle så, enten det vilde eller ikke, og at Europa befandt sig i en sådan opløsningens tilstand, at det vilde være nødt til at tåle det, enten det billigede det eller ikke«. Det var Preussens råd, at Danmark ikke skulde overskride Kongeåen, »men betræde underhandlingernes vej. Dette er situationen ligeoverfor Preussen. Hans Majestæts regering vil nu derefter, causa cognita, kunne tage sin beslutning, såfremt dette ikke allerede måtte være sket«. I en efterskrift til brevet, som først var dateret (og skrevet?) den 30., hvilket er rettet til den 31., beklager Lehmann, at han først nu gennem Meyendorff erfarer, at terningerne er kastede, da »selve den officielle depeche er aldeles uden indhold«. ²⁹ – Danske tropper var rykket ind i Sønderjylland for at knuse oprøret og hjælpe de loyale og dansksindede.

Allerede på ankomstdagen, den 29., havde Lehmann med Plessen opsøgt Westmorland. Det er dette første besøg, hvortil Lehmanns følgende udtalelser i ms. sigter: »Jeg plaiderede . . . vor sag på bedste måde for lord Westmorland, som ikke havde det ringeste begreb om samme og indskrænkede sig til at ytre, at han ingen instruktioner havde«. ³⁰ I sin depeche s.d. udtaler Westmorland, at Plessen og »en udsending« havde henvendt sig til ham, men at han havde afvist at gøre forestilling hos den preussiske regering, da Arnim havde forsikret ham, at den preussiske troppetransport til hertugdømmerne var et middel til at bevare freden. ³¹ Det havde Arnim gjort et par gange.

Westmorland nævner, at Arnim også havde fået Frankrigs udsending, Adolphe de Circourt, til at love at tilskrive sin regering om ikke at modsætte sig et så godt formål. Circourt var i begyndelsen af marts af Lamartine sendt til Berlin for at overbevise Preussen nr. 38 (Dpt. f.u.A. 1771–1848. Preussen II Depecher), henviser til Lehmanns rapport »éclairé et détaillé«.

²⁹ U. Min. Gehejmeregistraturen 1848: 29/3, nr. XXV. – I depechen hedder det – i anledning af Plessens depeche af 25. –, at man håber, Arnim, når han får nærmere oplysning, vil indtage en anden holdning. De danske troppers dislokation etc. gælder kun opretholdelsen af ordenen i monarkiet.

³⁰ Sml. udg. s. 139.

³¹ Dep. 29/3, nr. 87. F.O. 64/285. – Sml. dep. 26/3, nr. 83, og 27/3, nr. 86.

om Frankrigs fredelige hensigter og evt. forberede en alliance mellem Preussen, England og Frankrig.³² Han var som ven af Preussen og med talrige fremragende tyske venner og bekendte godt skikket hertil. Det slesvig-holstenske spørgsmål betragtede han helt med tyske øjne, og efter insurrektionens udbrud søgte han, men forgæves, at få sin regering til at udtale sig til gunst for hertugdømmernes »rettigheder«. Den 28. skrev han til Lamar-tine om Arnims fredelige forsikringer og anførte, at Westmorland troede, at England vilde anse preussisk temporær okkupation af hertugdømmerne som et rent tysk spørgsmål, vel ikke formelt billige sligt, men heller ikke dadle det.³³ Det vilde Ruslands gesandt derimod kraftigt gøre, men han havde for tiden ingen indflydelse.

Lehmann ses ikke at have opsøgt Circourt. Denne hævder – formentlig uden noget grundlag –, at Lehmann havde en dobbelt mission i Berlin – hos regeringen og hos »klubberne« (d.v.s. de politisk-revolutionære klubber).³⁴

Da Arnim den 30. meddelte Westmorland sin forhandling med Plessen og Lehmann, sagde han, at resultatet havde været tilfredsstillende.³⁵ Han havde overbevist herrerne om, at det nuværende tidspunkt ikke var egnet for en (dansk) militær invasion i hertugdømmerne, og at de preussiske troppers fremrykning kun tilsigtede at hindre fjendtligheder, »which was as much in the interest of Denmark as of the rest of Europe«. Imidlertid havde Lehmann, hedder det videre i Westmorlands depeche, givet ham et meget forskelligt referat af konferencen: Preussen var under tyske agitatorers indflydelse ude af stand til at tage hensyn til andre nationers rettigheder. Hans, Lehmanns, eneste håb stod nu til England.

Ifølge ms. henviste Westmorland Lehmann til at opsøge Stratford Canning. Det gjorde han og Plessen formentlig den 30.

³² Adolphe de Circourt: *Souvenirs d'une mission à Berlin en 1848. Publiées . . . par M. Georges Bougin. Paris. I (1908), s. LXI ff.*

³³ Circourt: *anf. arb. I, s. 279 ff., sml. s. 309.*

³⁴ *Smst., s. 379 f.*

³⁵ *F.O. 64/285: 30/3, nr. 92.*

»Om vor sag«, hedder det i ms., »vidste han ikke stort andet, end hvad de havde sagt ham i Berlin – om den af et fanatisk parti beherskede konges ufrihed osv. – men med en mageløs overlegenhed og klarhed examinerede han ud af os omtrent alt hvad vi vidste, og udtalte sig med ufordulgt misbilligelse over Preussens lidenskabelige fremfærd . . .«. Derefter følger i ms. en længere omtale af, hvad Lehmann havde sagt og foreslået, medens Plessens andel i forhandlingen lades unævnt. I udg. s. 141 fremhæves imidlertid, at det især var grev Plessen, som det lykkedes at gøre det klart for Stratford Canning, at »striden . . . var mellem en frihedselskende, legitim fyrste og oprørske undersåtter, som var smittede af den almindelige tyske revolution«. Formentlig må dette være taget fra Lehmanns brev 31/3 til Knuth, hvor det hedder, at »grev Plessen med stor energi havde bortryddet den ham bibragte forestilling, at kongens vilje stod under herredømmet af et cotéri . . .«. ³⁶

Derimod havde Circourt af al evne prøvet at påvirke sir Stratford til gunst for slesvig-holstenerne.³⁷ Men denne var ifølge Circourt uvillig til at gå ind på sagens kerne (»entrer dans le fond de la question») og fandt, at Tysklands hensigt var at sønderlemme det danske monarki. Circourts karakteristik af ham er ikke venlig, sikkert heller ikke retfærdig, men i dens overdrivelser næppe uden et vist sandhedsgrundlag: »Hans takt består alene i at graduere sin uforkammethed, således at han ustraffet kan praktisere den ved alle lejligheder . . .«. Han er en udpræget whig-aristokrat. »Uden et øjeblik nølen vilde han opofre verden for England, England for whiggerne, men ikke whiggerne for sig selv; i ham er patrioten større end den ambitiøse . . .«.

Både den 29. og 30. havde Frederik Vilhelm IV og Arnim samtaler med Stratford Canning i den hensigt at opnå Englands mægling i det slesvig-holstenske spørgsmål.³⁸ Canning modtog disse meddelelser *officiøst*, skriver han til Palmerston. Han god-

³⁶ Sml. Reinhardt: *anf. arb.*, s. 159.

³⁷ Circourt: *anf. arb.* I, s. 263.

³⁸ Cannings dep. 30/3, nr. 7 og 9. F.O. 30/117.

tager åbenbart den tyske, uhistoriske version af oprørets udbrud, idet han udtaler: Det synes (It appears), at den danske konge under diktat af et populært parti (a popular party) har besluttet at skille Slesvig fra Holsten. Derfor har de to hertugdømmer hejst uafhængighedsfanen, dog ikke for at unddrage sig deres lydighed mod Danmarks krone, men kun for at sikre deres ret til en særskilt eksistens med hinanden under denne krone. Preussen har i forbindelse med Hannover, Brunsvig og Meklenborg sendt tropper til grænsen med ordre til, hvis Danmark angriber et af hertugdømmerne, at overskride grænsen og drive danskerne ud. Preusserne har ikke afventet at få mandat hertil fra forbundsdagen i Frankfurt. De hævder, at Holsten hører til Tyskland, at Slesvig er uadskillelig forbundet med Holsten, og at mandlig arvefølge gælder i begge.

Det danske standpunkt, fortsætter Canning, går ud på, at Slesvig stadig har været forenet med Danmarks krone, og at dets union med Holsten var en bestemmelse, taget af Christian III [! Christian I], som efterfølgerne kan ændre. I 1720 garanterede Frankrig og England Danmark besiddelsen af Slesvig. Den danske konge vil give hvert hertugdømme en særskilt administration, og han er besluttet på at slå oprøret ned med magt. En kollision mellem danske og tyske tropper vil derfor let kunne indtræffe.

En sådan vil det, fremhæver Canning, være ønskeligt at undgå både af hensyn til Europas nuværende tilstand og til Englands handelsinteresser, da man kan befrygte en dansk blokade af Nordtyskland. Han har derfor sagt til kongen og Arnim, at der ikke ved første betragtning forekom ham at være noget til hinder for en engelsk mægling.

Stratford Cannings udtalelser om det preussiske ministeriums svaghed, dets tilbøjelighed til at flyde med strømmen og give efter for »every irregular expression of popular caprice« stemmer med, hvad d'Ohsson den 3. meddelte Stockholm: »Le gouvernement n'a pas encore recouvré toute son autorité; chacun se croit en droit de lui adresser des demandes, de lui donner des conseils, de lui dicter ses volontés.«³⁹ Den svenske gesandt nævnte, at den

³⁹ d'Ohssons dep. 3/4, nr. 25. Riksarkivet. Stockholm.

preussiske regering agtede at lade tropper rykke ind i Holsten trods Plessens og Lehmanns forestillinger mod »denne fjendtlige intervention«. Han omtalte også, at Arnim havde forsikret dem om, at det tværtimod var »en fredelig intervention i den hensigt at forhindre invasionen af tyske frikorps i Holsten og Slesvig«. At Lehmann havde aflagt ham visit, skrev han intet om.

Fra sir Stratfords og d'Ohssons syn på den preussiske regering adskiller Lehmanns sig nærmest ved hans mere farverige ordvalg. Den 1. april skriver han til Reventlow,⁴⁰ »at her aldeles ingen regelmæssig regering findes, men at de mænd, der ved siden af en dybt sunken konge bære magtens ansvar, langt fra at beherske forholdene, kun er viljeløse redskaber i en regelløs, uoplyst og fanatisk, af klubber, tildels endog af gadeopløb dikteret opinions vilde luner, hvilken opinion under den store mangel på politisk dannelse væsenligen kun adlyder brutale naturinstinkter«.

Lehmann nævner i dette brev – ligesom i brevet 31. marts til grev Knuth –, at da han og Plessen udførligt havde sat Stratford Canning ind i »qvæstionen«, efterlod han i hans hænder en »note verbale«, »naturligvis uden adresse, navn og underskrift«.⁴¹ Det må have været Plessen, der har lært Lehmann det diplomatiske udtryk »note verbale«. I skriftstykket, der appellerer til Englands bistand, siges, at en tysk militær overskridelse af grænsen til Holsten betyder en krænkelse af ikke-interventionsprincippet, rettet i insurrektionens navn imod den legitime magt. Yderligere er ethvert angreb på Ejderen, »den evige grænse mellem Tyskland og Danmark«, casus foederis for de magter, der har garanteret Danmark besiddelsen af Slesvig.

Den 31. ankom Knuths »længselsfuldt forventede«, men af Lehmann som indholdsløs betegnede depeche til Plessen med den engelske kurer. Denne medførte til videreforsendelse til London Wynns depeche til Palmerston af 29. og brev af s. d. til Westmorland.⁴² I brevet hedder det om Lehmann: »I am assured that

⁴⁰ Ges. ark. London. Korrespondance med Foreign Office m.m. 1848. – Genpart af brevet i Lehmanns arkiv. C. 13.

⁴¹ Kopi af denne i Lehmanns arkiv. C. 13.

⁴² F.O. 22/162: 29/3, nr. 26. – Westmorland. I, s. 21 ff. – F.O. 64/286: 1/4, nr. 95.

he has no distinct Mission«, men Wynn mener, han senere vil tage til London.

I depechen og brevet gøres der rede for Knuths forhandlinger om aftenen den 28. med Wynn, Sternberg og Oxholm om, hvad der kunde gøres for at standse preussisk intervention til fordel for slesvig-holstenerne. Wynn foreslog en fælles henvendelse herom til Preussen fra den engelske og russiske gesandt i Berlin; disse burde uden at afvente instruktioner fra deres regering erklære, hvad de anså for disses opfattelse. Han lovede at skrive til Westmorland med anmodning herom; Sternberg vilde gøre det samme til Meyendorff.⁴³

I sit ms.⁴⁴ skriver Lehmann: ». . . efter at han [Westmorland] havde modtaget depecher fra sir Henry Wynn og de mundtlige kommentarer, som disses overbringer, den for Danmark begejstrede kapitain Brownrigg, gav ham, blev han efterhånden varmere og søgte ikke blot så godt som muligt at sætte sig ind i sagen, men også at lægge sin sympathi for dagen ved at vise mig den største personlige opmærksomhed. Af hans legationssecretair Howard . . . erfarede jeg, at Westmorland ikke blot på det stærkeste havde udtalt sig i sine depecher til sin regering mod Preussens færd og dennes motiver, men at han også på sit eget ansvar havde gjort et skridt hos Arnim . . .«.

Westmorlands aktive optræden var, som det rigtigt betones i det anførte stykke af Lehmanns ms., forårsaget af Wynns anmodning. Den 1. havde han herom en konference med Arnim.⁴⁵ Han sagde, at han ingen instruktioner havde fra sin regering, men fremhævede, hvor fordelagtigt det vilde være, om der, før fjendtligheder begyndte, skete en forståelse mellem Preussen og England om spørgsmålet. Arnim svarede, at hverken Preussen eller Tyskland vilde tillade danske tropper at okkupere Holsten. Men han var villig til den ordning, at de tyske tropper ikke overskred Ejderen, såfremt de danske ikke gjorde det. Billigede Plessen dette, vilde han foreslå det til sine kolleger og kongen, som utvivlsomt vilde samtykke deri. Appellerede Danmark til

⁴³ Sml. Sternbergs dep. 29/3, nr. 41.

⁴⁴ Sml. udg. s. 144 f., hvis fremstilling forekommer mindre nøjagtig.

⁴⁵ F.O. 64/286: 1/4, nr. 95 og 96.

England om at være mægler, vilde han med glæde acceptere mæglingen.

Ligeledes den 1. havde Plessen og Lehmann deres 2. konference med Arnim.⁴⁶ I Lehmanns beretning herom, skrevet dagen efter, hedder det, at Plessen først oplæste grev Knuths sidste note (af 29., se anm. 29). Derefter udviklede Lehmann i en længere tale, hvad der bådede Preussen bedst, og hvordan det med ære kunde komme ud af de nuværende komplikationer. Det kunde ikke opstille en dansk armés indrykning i Slesvig som casus belli, da indrykningen »rimeligvis allerede nu var sket«,⁴⁷ men Preussen kunde sætte casus belli ved Ejderen. Efter videre diskussioner erklærede Plessen og Lehmann, at vilde Preussen og dets forbundsfæller forpligte sig til ikke at rykke ind i Holsten, hvis danske tropper ikke overskred Ejderen, så vilde de på deres regerings vegne påtage sig denne sidste forpligtelse. »Jeg behøver ikke at sige«, skriver Lehmann, »at vi fremstillede det som et umådeligt offer, at kongen af Danmark skulde renoncere på sin ret til i sine egne stater og ved sine egne midler at genoprette sin lovlige autoritet også i Holsten, men at jeg i mit hjerte anså en sådan løsning for spillet vundet . . .«, d.v.s. fra et ejderdansk synspunkt. Arnim gik nu ganske vist ikke ind på forslaget eller lovede det sin understøttelse, men »han tog det dog ad referendum og smagte dog for så vidt på det, at i det mindste grev Plessen havde stærkt håb om, at det vilde gå igennem . . .«.

Helt svarer Lehmanns fremstilling ikke til den, vi møder i Plessens depeche af 2. april. Plessen siger nemlig her, at han »avant hier [d. e.: 31. marts] verbalement« havde fremsat nævnte forslag, og at Arnim havde lovet ham at referere det til ministerrådet, men at han i går [d. 1.] meddelte ham, at regeringen forkastede det og havde beordret preussiske tropper at rykke ind i Holsten. Plessen havde gjort alt for at få Arnim fra denne beslutning og var blevet kraftigt støttet af Lehmann »qui, avec

⁴⁶ Plessens depeche 2/4, nr. 39. – Lehmanns brev til Knuth 2–3/4.

⁴⁷ Først om aftenen erfarede L., at danske tropper var rykkede ind i Haderslev. Såvel i ms. som i udg. s. 145 hedder det unøjagtigt, at L. sagde, indrykningen var sket.

toute l'éloquence dont il est doué et avec la clarté des idées, qui le distingue, a représenté la justice de la cause de notre Gouvernement dans son véritable jour«.

Om morgenen den 2. modtog Plessen og Lehmann endeligt afslag fra Arnim, hvorfor de ikke overleverede den koncept til deklARATIONEN, som de havde opsat. Ved Plessens depeche ligger to eksemplarer af denne.⁴⁸ Danskerne ilede nu til Stratford Canning, »og havde den lykke«, skriver Lehmann, »at han fuldkomment billigede vor proposition, hvis concept vi lod blive i hans hænder«. I Plessens depeche siges, at Stratford Canning finder »mon projet de déclaration . . . équitable«.

Lehmans brev af 2. er fortsat den 3., og han meddeler her, at hverken Westmorland eller Canning havde kunnet træffe Arnim i går, hvorfor sagen måtte opsættes til i dag: »I dette øjeblik bringer sir Stratford den besked, at Preussen ikke vilde afstå fra den beslutning at besætte Rendsborg, og det øjeblikkeligen«.

I sin depeche af 2. meddeler Westmorland, at Plessen har underrettet ham om, at han ikke har kunnet få Arnim til at opgive okkupationen af Holsten ved tyske tropper.⁴⁹ Westmorland skriver, at Plessen vil prøve at træffe Arnim igen »this evening in the hope of being able to enter upon some stipulation that neither the forces of the Allies [de tyske tropper] or those of Denmark should pass the Eider«. Om Westmorland her gengiver Plessens formål korrekt, får stå hen. Plessen traf næppe Arnim den aften. I depechens slutning bemærker Westmorland, at han har gjort alt, han turde gøre uden instruktioner, for at bevæge Arnim til ikke at lade tropper rykke ind i Holsten, før man havde erfaret Palmerstons mening herom. Men han frygtede for, at hans anstrengelser havde været forgæves.

Dagen efter skrev Westmorland, at Lehmann havde opsøgt ham for at meddele det negative resultat.⁵⁰ Og »he tells me that Sir Stratford Canning to whom he had applied as well as to

⁴⁸ Et eksemplar findes også i Lehmanns arkiv. C. 13.

⁴⁹ F.O. 64/286: 2/4, nr. 102.

⁵⁰ Smst.: 3/4, nr. 103.

myself to assist in his endeavours upon this subject has equally failed«. Lehmann havde derfor bestemt at tage til London, havde tilbudt at tage Westmorlands depeche med og bedt om hans introduktion til Palmerston.

Det negative resultat af sir Stratfords henvendelse fremgår ikke særlig klart af hans beretning af den 3.⁵¹ Såvel kongen som Arnim, skriver han, havde bedt ham interessere sig for det slesvigske spørgsmål, og han havde derfor prøvet at begrænse kollisionsmulighederne og vinde tid, for at Palmerston, om han fandt det nyttigt, kunde få mulighed for påvirkning. Da Plessen og »his temporary Colleague, Monsieur Lehmann, who goes on to England to night«, også havde henvendt sig til ham, havde han kunnet påvirke begge parter »in the same sense«. Han mente, at ingen af parterne vilde overskride Ejderen, og at begge ønskede Englands mægling.

Trods den forskel i udtryksmåde, der findes mellem Plessens depeche af 2. og Lehmanns 10 sider lange brev af 2.-3., er bedømmelsen af situationen og de råd, de sender regeringen i København, stort set ens. Begge opfordrer således til ikke at forhaste sig med represalier (blokade, evt. kaperbreve) over for den preussiske indskriden, bl. a. for ikke at forskertse Englands velvilje. Begge fremhæver ligeledes det politisk uheldige i, om der kommer et blodigt sammenstød med slesvig-holstenerne. Derfor anbefaler de, da indrykningen nu er sket, med størst mulig styrke at besætte det mest mulige af kampens genstand, så insurgenterne ikke dristede sig til et slag. Til efterretningen om, at 1500 md. var rykket ind i Haderslev, bemærkede Lehmann, at så burde det have været 15.000!

Overensstemmelsen i Plessens og Lehmanns »råd« må være fremgået af deres fælles drøftelser. Medens Plessen holder sig til sagen, fremsætter Lehmann sine anskuelser med meget ordfyld. Det forekommer ham, skriver således Plessen, at man bør skynde sig med at sikre sig Englands mægling, som næppe vil blive nægtet. »At England nemlig er vor bedste støtte«, udtaler Lehmann, »og – om end selve ordet endnu ikke er udtalt, – den endelige

⁵¹ F.O. 30/117: 3/4, nr. 10.

voldgiftsmand i vor sag, derom er vi vel alle enige. . . . England vil sikkert troligen stå os bi, såsnart det, tilstrækkeligen oplyst, er kommet til den overbevisning, at vi have ret. Men vi vilde definitivt fjerne det fra os, såsnart vi greb forholdsregler, der ikke forekom det tilstrækkeligen retfærdiggjorte, især sådanne, der sårede dets egen interesse . . .«.

Lehmann betoner i sit lange brev gentagne gange den betydning, man i København bør tillægge hans betragtninger: »Det er mit råd som den, der efter ministeriets ønske befinder mig her, for at se selve forholdene i umiddelbar nærhed, og for derom at søge vejledning hos vægtige diplomater, hvis interesser stemme med vore. Det er mit votum som Hs. Majestæts minister, hvorfor jeg også tør forvente, at hr. udenrigsministeren derom i konseillet vil anføre det fornødne . . .«.

Meget misfornøjet var Lehmann med de fra København manglende efterretninger, bortset fra den »indholdsløse« depeche. Selv skrev han et par breve til Reventlow i London for at underrette denne om tilstanden og forhandlingerne i Berlin. »Jeg har selv«, skriver han, »for smerteligen følt, i hvilken pinlig stilling en underhandler befinder sig, som ingen underretning erholder, som altså ikke blot er uvidende om, hvad hans regering har i sinde, men selv om hvad den har gjort ikke erfarer andet, end hvad han kan læse sig til i aviser eller lokke ud af bedre underrettede gesandter fra tredie magter, eller af selve sin vederpart i underhandlingen . . .«.

I et sidste brev (af 3.) til grev Knuth inden sin afrejse til London anbefaler Lehmann at give Plessen fyldig besked om, »hvad der sker og tilsigtes. Jeg smigrer mig med, at også en instruerende direction vil være dobbelt uundgåelig, efter at jeg nu rejser«. Han håbede i London at forefinde »de factiske efterretninger, jeg hidtil bitterlig har savnet«, og opfordrede til at sende ham »både trykte og utrykte materialier«. »Husk, jeg blev minister uden i forvejen at have drømt derom, og rejste midt om natten med en times varsel«. Som i det foregående brev nævnte han, at han skulde plædere sagen med de engelske kronjurister imod Tyskland. Han mente efter den nu i Berlin gjorte erfaring at

turde påstå, »at jeg med vigeur kan bestå en mundtlig discussion, men englænderen vil have alt sort på hvidt, og hvis jeg ikke stolede på, at Gud er stærk i de svage, og at troen kan flytte bjerge, vilde jeg aldrig fordriste mig til det vovestykke, hvortil pligt og mod nu driver mig«. Til slut bad han Knuth »uopholdeligen« at lade foretage en indgående undersøgelse af den nøjagtige grænse mellem Slesvig og Holsten, og at der »straks« udarbejdes »en finansiel opgørelse mellem Danmark og Holsten, navnlig statsgældens deling«. – Ingen af Lehmanns her nævnte anmodninger fandt grev Knuth det presserende at gå ind på, hvad det heller ikke var.

Allerede den 2. havde Plessen efter drøftelse med Lehmann forfattet en protestnote imod Preussens hensigt at bemægtige sig Rendsborg.⁵² Den indgaves – og dateredes – den 3.⁵³ Danmark, hedder det her, kunde ikke anerkende nogen fremmed magts ret til intervention, og Plessen protesterede i sin konges navn mod en så åbenbar krænkelse af kongens suverænitetsrettigheder. Protesten meddeltes de fremmede gesandtskaber i Berlin. Da d’Ohsson den 6. sendte protesten videre til Stockholm, skrev han, at den preussiske regering nu måske angrede sin hovedkulds tagne forholdsregel mod Danmark og burde have betænkt sine handelsinteresser.⁵⁴

I d’Ohssons depeche hedder det, at da Lehmann intet havde kunnet opnå i Berlin, var han »i forgårs« (d. 4.) taget videre til London. Han havde dog allerede om aftenen den 3. forladt Berlin. Han nåede derfor ikke her at få grev Knuths skrivelse af 3.⁵⁵ som svar på hans af 31. I denne nævnes regeringens fortrolige meddelelse af 1. til den preussiske gesandt i København,⁵⁶ og Lehmann anmodes om at forblive i Berlin, indtil det har vist

⁵² Plessens dep. 2/4, nr. 39.

⁵³ U.Min. Krigen 1848–50. Fredsunderhandlinger april-sept. 1848. – Trykt i »Brevskaber om de slesvigske Forhold.« (Trykte som manuskript). 1848. Nr. 2.

⁵⁴ Dep. 6/4, nr. 26. Riksarkivet. Stockholm.

⁵⁵ Lehmanns arkiv. C. 13. – Plessens depeche 6/4, nr. 40.

⁵⁶ Brevskaber om de slesv. Forhold. Nr. 3.

sig, om nævnte meddelelse ikke har retarderet den preussiske interventionslyst. Endvidere fremhæver grev Knuth, at han i forholdet til Englands og Ruslands gesandter har valgt at behandle begge med samme åbenhed og fortrolighed.

Dette realpolitiske standpunkt havde Lehmann i øvrigt også stort set indtaget, da Plessen straks efter Lehmanns ankomst til Berlin introducerede ham hos den russiske gesandt baron Meyendorff, »en i høj grad udmærket, åndrig og erfaren statsmand, med hvem hr. von Plessen synes at stå i et meget intimt velvillighedsforhold«, som Lehmann skriver i sit brev af 31. Han omtaler her den yderst velvillige modtagelse, som Meyendorff gav ham, men også at denne ikke kunde yde Danmark nogen direkte positiv understøttelse på grund af det spændte forhold mellem Preussen og Rusland »i anledning af de polske affærer«. Dog havde Meyendorff støttet Danmark ved samtaler med de andre diplomater, anfører Lehmann, der fortsætter: »jeg vilde handle højst letsindigt, dersom jeg af personlige sympatier eller antipatier lod mig afholde fra med al iver, naturligvis parret med al mulig forsigtighed, at pleje enhver relation, der kunde frembyde vore anliggender nogen hjælp«.

Stemmende med disse udtalelser begynder Lehmann i sit ms. skildringen af sit forhold til Meyendorff med følgende: »Hvor meget jeg end personligen delte den uvilje mod hele det russiske væsen, som dengang i hele Europa havde nået sit højdepunkt, kunde jeg dog ikke have tvivl om min pligt at søge vejledning og om muligt understøttelse hos dets gesandt, baron Meyendorff . . .«. Fremstillingen i udg. s. 138 f. svarer til ms., men dog lidt ændret. I en længere, ganske interessant anm. i ms. fortæller Lehmann om sit personlige forhold til russeren.⁵⁷ Denne havde, skriver Lehmann, »åbenbar ikke blot sympati for Danmark, men også med den vanskelige stilling, hvori jeg var kastet ind i den for mig så fremmede diplomatiske verden«. Lehmann omtaler sine »jævnlig besøg« hos Meyendorff, dennes fortællinger om russiske institutioner eller om sit eget liv, således forbindelser med Goethe og brødrene Humboldt. Meyendorff rettede på L.s

⁵⁷ Hvad udg. s. 150 f. meddeler, er taget herfra, men medtager ikke alt.

fransk i hans »verbalnote« (se ovenfor), medgav ham en anbefalingskrivelse til baron Brunnow og har »senere sendt mig venlige hilsener«.

Ligesom Meyendorff var den østrigske gesandt, grev Trauttmandsdorff uvillig til at blande sig i den dansk-tyske strid ved henvendelser til den preussiske regering. Lehmann opsøgte ham den 1. april sammen med Plessen og bad om, at han vilde understøtte deres forestillinger hos grev Arnim.⁵⁸ Men, som Trauttmandsdorff skriver i sin depeche, besvarede han »in höflicher Weise« anmodningen med, at dertil vilde kræves en bemyndigelse fra hans regering, hvilken alene kunde give hans ord vægt. Måske er det et udslag af hans høflighed, at han titulerer Lehmann von Lehmann.

Trauttmandsdorffs udtalelser i hans depecher fra disse dage om det slesvig-holstenske spørgsmål er nøgterne, men noget kritiske over for Preussen.⁵⁹ I sin depeche af 28. marts stiller han Frederik Vilhelm IV.s brev af 24. til hertugen af Augustenborg og Frederik VII.s svar s.d. til den slesvig-holstenske deputation op imod hinanden og forudser, at Preussens støtte til Holsten om forbindelse med Slesvig vil kunne fremkalde en europæisk forvikling – med Ruslands og Englands indblanding – bøjer Danmark sig ikke for Preussens trusler. I Preussens optræden i denne sag, skriver han, erkender man »det ultratyske princips overvægt, ønsket om at stille Preussen foran og skaffe det en ny fordring på popularitet i Tyskland«. Da garderegimenterne nogle dage senere fik ordre at marchere til Rendsborg, finder Trauttmandsdorff, at en medvirkende årsag hertil nok er ønsket om at dæmpe deres mismod over tilbagetrækningen fra Berlin (efter barrikadekampene).⁶⁰

⁵⁸ Trauttmandsdorffs depeche 1/4, nr. 64 A. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien.

⁵⁹ Depecher 28/3, nr. 60 B.; 2/4, nr. 65 B, og 3/4, nr. 66 B.

⁶⁰ Nærmest for kuriositetens skyld skal jeg anføre, hvordan Lehmann i ms. karakteriserer Trauttmandsdorff, og hvad det er blevet til i udg. s. 137 f. Ms.: »Det var en blid gammel mand, hvis meget fremtrædende tunge syntes at antyde, at mad var alt, og alt var mad. Han klagede grædefærdigen over de skrækkelige tider . . .«. Udg.: ». . . overraskedes jeg dog ved i en græde-

Noget positivt resultat opnåede Lehmann ikke i Berlin, skønt han, som han den 3. skrev til sin hustru, i de 6 dage havde kæmpet som en løve mod ministeriet.⁶¹ »Nu flyver jeg til London for at påkalde dets hjælp. Den vil ikke mangle . . .«. I et senere brev, den 6., til hustruen skrev han: »Hvad jeg har udrettet? I det mindste så meget, at Danmarks repræsentant har indgydt overbevisning om, at Danmark besjæles af en alvorlig vilje, og at dette både har gjort Preussen betænkelig ved at drive sagen alt for vidt og England ivrig for at lægge sig imellem en collision, der truer med at blive alvorlig«. ⁶² Det sidste kan man næppe i særlig grad tilskrive Lehmanns indflydelse; heller ikke havde hans optræden retarderet Preussens interventionslyst.

2. Lehmann i London

Om aftenen den 3. kl. 10 afrejste Lehmann fra Berlin med London som mål. At tage til Wien havde han opgivet. Derimod havde den belgiske gesandt i Berlin, den liberale statsmand Jean Baptiste Nothomb, opfordret ham til på rejsen til London at gøre ophold i Bruxelles og her søge audiens hos kong Leopold.⁶³

færdig tone at få det åbenbare skriftemål, at ingen vilde bryde sig om, hvad han sagde . . . denne hans [Metternichs] repræsentant, hvis altfor synlige og altfor bevægelige tunge mere mindede om dennes opgave at smage, end at tale, og hvis idiotisk-milde blik kun havde bevaret svage reminiscenser af gammel huldsalighed«.

⁶¹ Brevet findes i Lehmanns arkiv. Det er ikke trykt i Polit. Breve. IV.

⁶² Polit. Breve. IV, s. 180.

⁶³ I ms. siges, at Nothomb fremsatte opfordringen ved et middagsgilde hos Westmorland samme dag, som Lehmann om aftenen vilde rejse til London. I udg. s. 156 f. hedder det derimod, at Nothomb opsøger ham »få timer før min afrejse« og inden middagen hos Westmorland [!]. I Lehmanns brev af 8. til grev Knuth (Lehmanns arkiv. C. 13. – Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4) omtales slet ikke middagen hos Westmorland, men L. skriver: »Få timer forinden min afreise kom den belgiske gesandt hr. Nothomb, med hvem jeg kun aldeles tilfældigen på gaden havde vexlet nogle ligegyldige ord, til mig og spurgte . . .«. Udg. har, som det ses, kombineret de to beretninger, men på ret usandsynlig måde, forekommer det mig. Middagen hos Westmorland omtales i Lehmanns brev af 3. til hustruen, og man får ikke indtryk af, at middagen har været den dag.

Som Belgiens konge kunde Leopold naturligvis ikke blande sig i sagen – Belgien var neutralt – men Nothomb mente, at Leopolds personlige mening på grund af hans forbindelser kunde være af vigtighed for os. Han medgav Lehmann et brev til kongens husminister Jules van Pradt og gav ham nøje instrukser m.h.t. tidspunktet, hvor han vilde kunne få audiens.

Den 5. kl. 5 ankom Lehmann til Bruxelles, og alt gik, som af Nothomb bebudet. En billet fra van Pradt meddelte Lehmann, at kongen vilde modtage ham samme aften kl. 9.⁶⁴ Lehmann fik således lejlighed til udførligt at gøre rede for det danske syn på insurrektionen og Preussens holdning, og kongen hørte opmærksomt på ham. I et brev påbegyndt den 5., men fortsat den 6. til prins Albert skriver Leopold om Preussens konge: »das Benehmen wegen Schleswig kann ich nicht loben, es geschieht nur einen Grund zu haben die Garde zu entfernen!«⁶⁵ Man finder her en genklang af Lehmanns fremstilling – eller af denne og Nothombs.

Den danske udsending i Belgien, vor chargé d'affaires Edzard Vilh. Coopmans faldt ikke i Lehmanns smag. I ms. skriver han om denne, som han besøgte den 6. om morgenen: »Han var ingenlunde vis i sin sag, da han hazarderede den ytring, at Slesvig aldrig havde hørt til det tyske rige; han spurgte, om arvefølgen i dette land var den samme som i kongeriget, da han havde hørt dette både påstå og benægte; og han blev meget behagelig overrasket, da jeg fortalte ham, at England havde garanteret os Slesvigs besiddelse, idet han med et beroliget smil ytrede, at så havde vi ingen nød«.

Nederst på siden følger, men overstreget: »Det er et exemplar af de diplomater, ved hvis hjælp«. Der mangler herefter formentlig noget i ms., men øverst på næste side hedder det: »Til denne lille mundsmag på de diplomater, med hvilke vort ancien régime styrede landets udenrigske anliggender – og de, som hverken vidste ud eller ind, var endda ikke de værste – skal jeg tilføje en anden, som fører lige tilbage til kilden . . .«.

⁶⁴ Lehmanns arkiv. C. 13. – Ms. som udg. s. 157 siger kl. 8¹/₂.

⁶⁵ Royal Archives. Windsor. I 3/21.

I udgaven⁶⁶ er ms. forandret til følgende: »... Coopmann [Coopmans], der – ikke var vis på, om Slesvig ikke i fortiden havde hørt til det tyske rige, og om det havde samme arvefølge som Danmark, og som blev behagelig overrasket ved den nyhed, at England for et århundrede siden havde garanteret kongen af Danmark besiddelsen af Slesvig, idet han mente, at så havde vi jo ingen nød. Til gengæld for de værdifulde oplysninger, jeg i så henseende havde givet ham, skattede han sig lykkelig ved at kunne meddele mig, hvad lord Palmerston havde sagt om Lamartines manifest til van de Weyer, idet hans gode forbindelser havde sat ham i stand til at skaffe sig en genpart af dennes depeche derom – et højst interessant aktstykke, af hvilket han forbeholdt sig den ære at meddele mig en afskrift. Det er med sådanne redskaber, at den danske regering har ledet Danmarks udenrigske politik! Og endda er det ikke idioterne blandt dem, som for os har været de fordærveligste. Men var selve regeringen bedre?«

Udg.s gengivelse – eller omskrivning – af ms. er vel ikke forvanskende, men forgrovende – bl. a. udtrykket idioter. Coopmans omtaler Lehmanns besøg i sin depeche af 7.⁶⁷ Han nævner både Lehmanns meddelelser til ham om den virkelige tilstand »i vort kære fædreland, så falsk fremstillet i de tyske blade . . .«, og at han har kunnet give Lehmann kopi af van de Weyers depeche 7/3 om Palmerstons syn på Lamartines manifest af 2/3. Det, mener han, vil kunne vejlede Lehmann ved de demarcher, han vil gøre hos Palmerston. Det er denne Coopmans' opfattelse, som Lehmann spotter over i sin ironisk mente udtalelse: »et højst interessant aktstykke«. Men en af gesandternes vigtigste syssel-sættelser var at meddele hinanden kopier af mere eller mindre interessante depecher! – I Coopmans' depeche af 7. omtaler han desuden, at han i sine samtaler med Belgiens udenrigsminister har ment at finde denne overbevist om den danske krones rettigheder over Slesvig.

Til morgen (den 7.), kl. 3, gik Lehmann i Ostende ombord

⁶⁶ Udg. s. 159 f.

⁶⁷ U.Min. Belgien-Holland. Depecher 1848–49: dep. 7/4 48, nr. 31.

i et skib til England, skriver Coopmans. Kl. 6 om aftenen samme dag ankom Lehmann til London, »hvor jeg naturligvis strax tyede til grev Reventlow«, meddeler han i et brev af 8. til grev Knuth.⁶⁸ Da Lehmann ved udarbejdelsen af sit ms. har haft adgang til dette brev, ser det mærkeligt ud, at han angiver den 6. som ankomstdagen til London. Udgaven har ligeledes denne gale dato, skønt den rigtige findes i Reinhardts tidligere omtalte, i 1871 udkomne bog om Orla Lehmann (s. 164).

Hos Reventlow stiftede Lehmann bekendtskab med den tidligere udenrigsminister, grev Heinr. Reventlow-Criminils sidste depeche af 20. marts til denne. Det gav ham anledning til i brevet til grev Knuth at foretage en nedrakning af l'ancien régime. »Af mit ganske hjerte«, skriver han, »lykønsker jeg Danmark både til Deres og til grev Reventlows skrivelser, hvis ånd og indhold man først rigtigt lærer at vurdere, når man som udgangspunkt ved siden deraf læser den sidste note, den forrige udenrigsminister har skrevet til grev Reventlow, og det under 20. marts, hvor revolten allerede var på nippet til at bryde ud i vore egne lande, og hvori der ikke findes den fjerneste hentydning til Danmarks anliggender, men – jeg siger det med den fulde vilje i mine skrivelser til Dem at emancipere mig fra alt diplomatisk sprog, jeg siger det med en retfærdig vredes usminkede styrke – det fadeste thevandspassiar om den franske provisoriske regerings stilling og hensigter, og om chancerne af den franske kredits hausse eller baisse, det letfærdigste og mest overfladiske ordgyderi, som enhver ubeskæftiget avislæser i Europa vilde kunne have gjort lige så godt, og hvori la grande affaire for et land, der svæver på afgrundens rand, er fortolkningen af en visit. Jeg siger dette . . . [osv., osv.]«.⁶⁹

Man er desværre nødt til at stemple denne Lehmanns skrivelse med hans egne ord »det letfærdigste og mest overfladiske ordgyderi«. Reventlow-Criminils pågældende depeche er et cirkulære

⁶⁸ Våbenstilst. i Malmö etc., læg 4: brevet her er en genpart. I Lehmanns arkiv, C. 13 findes en som genpart betegnet koncept.

⁶⁹ Sml. udg. s. 160.

til de danske gesandtskaber og – med visse udeladelser – lig en depeche af 19. til vor gesandt, Bille, i Stockholm.⁷⁰ Dets væsentligste indhold er, at de europæiske regeringer vil indtage et venligt forhold til det revolutionære Frankrig, *quoique purement officieux*. Således skal også den danske gesandt Moltkes besøg hos Lamartine fortolkes. – Først op på dagen den 20. indløb efterretningerne om Rendsborg-mødet den 18. i København. I en depeche af 20. til Bille, senere end ovennævnte cirkulære, omtaler Reventlow-Criminil revolutionen i Wien, men bemærker, at han er alt for optaget i dag til nærmere at komme ind på denne og dens ulykkelige konsekvenser: »Je me reserve d'y revenir le plus tôt possible«. Men den følgende formiddag fik det gamle ministerium afsked.

For grev Knuth kan det måske nok have haft interesse af Lehmanns brev af 8. at erfare, at denne stadig har sit mod og sin fortrøstning i behold. Men måske kan han også have følt skepsis ved Lehmanns ordrige forsikringer herom uden angivelse af realiteter herfor. Selv i Berlin, skriver han, har hans urokkelige tro på Danmarks stjerne intet sekund vaklet; ressourcerne har han måttet søge hos sig selv. I koncepten til brevet findes udtryk som de følgende, der ganske vist siden er slettede: Det er vort mod, hvori vor eneste magt ligger – mit uanfægtelige mod – den gode samvittighed og den faste fortrøstning. – Brevet ender Lehmann: alle mine længsler kalder mig til kongens side, hvortil han først havde føjet, hvad senere er slettet: være sig nu på Christiansborg eller på valpladsen. – Skal udtalelsen have noget indhold, kan den næppe betyde andet, end at Lehmann vilde diktere (råde) kongen, hvad han skulde gøre. Det havde han gjort med svaret til slesvig-holstenerne.

I sin depeche af 9. skriver Reventlow, at Lehmann ankom i går [må være i forgårs] kl. 6 eftermiddag. Han havde, fortsætter han, allerede sat ham ind i, hvad han havde foretaget sig, »og det er mig til stor opmuntring, at han billiger hvert skridt, jeg har gjort . . .«. Hans og »mine anskuelser om, hvad der er at gøre,

⁷⁰ U.Min. Gehejmeregistratur 1848, nr. XII.

om målet, vi har at stræbe efter, stemmer aldeles overens, og vi skal sikkert intet forsømme for at fremme det, såvidt det står i vor magt«.

Inden Lehmanns komme til London havde Reventlow allerede haft lejlighed til at gøre brug af de i hans breve fra Berlin af 1. og 3. meddelte oplysninger. Den 6. takkede han ham for disse og meddelte, at han allerede havde givet L.[ord] Ab[erdeen] et udtog af det væsentlige.⁷¹ Han forenede, skrev han, »mine ønsker og bestræbelser med Deres for at afværge den fare, der truer vort elskede fædreland . . .«. Yderligere gav Reventlow understatssekretær Stanley en ekstrakt – i fransk oversættelse – af Lehmanns brev af den 1. med omtalen af den støtte, de engelske diplomater i Berlin havde ydet, og fremhævelsen af, at Danmarks hele håb nu stod til England, den eneste magt, som kunde hjælpe os.⁷²

Lehmann har i sit ms. to steder en karakteristik af grev Reventlow; det første sted er den overstreget, men de to steder er næsten enslydende. Det overstregede sted lyder: »Han var visseligen hverken noget geni eller nogen lærd, men han var en brav mand med et ærligt dansk hjerte, med megen verdenserfaring og navnlig med et ypperligt greb på at tage englænderne in their own way, hvilket de altid synes godt om«.⁷³

At stedet er overstreget, skyldes, at Lehmann kom ind på først at ville give en fremstilling af den irske repeal-bevægelse og den engelske chartistbevægelse. Dette gør han særdeles udførligt. Derpå præsenteres vi i ms. igen for Reventlow samt hans legationssekretær, Lehmanns gamle skolekammerat Rudolph Bielke, hvorefter det hedder: »Jeg besluttede derfor strax at stille mig således til legationen, at min sendelse kun skulde

⁷¹ Gengivelse af Reventlows brev 6/4 til Lehmann samt Aberdeens brev 7/4 til Reventlow. Ges.ark. London. Korrespondance med Foreign Office etc. 1848.

⁷² Kept. til ikke afgået brev 6/4 til Palmerston. Den ovennævnte pk. – F.O. 22/166: »Traduction. Extrait d'une lettre particuliere de Mr. O. Lehman, membre de conseil du Roi«.

⁷³ I udg. s. 182 f. er karakteristikken stort set den samme.

gå ud på at understøtte den med oplysninger og råd, hvorved dens hensynsfulde imødekommen sikrede mig al ønskelig indflydelse uden at jeg var udsat for at svække dens stilling ligeoverfor den engelske regering eller de fremmede diplomater«. ⁷⁴

Lørdagen den 8. præsenterede Reventlow Lehmann for Palmerston ved dennes reception i Downing Street. ⁷⁵ I ms. siger Lehmann herom, at han på Palmerstons spørgsmål, om han ønskede en sammenkomst med ham, svarede, at hans sendelse nærmest gjaldt »vor egen gesandt, til hvem regeringen havde den fuldeste tillid«.

I sin depeche af 11. fremhæver Reventlow, at chartistbevægelsen og dennes til den 10. berammede store demonstration helt havde lagt beslag på regeringens opmærksomhed. Der var alvorlig fare for blodige optøjer, men alt forløb roligt, og i parlamentet blev chartisternes kæmpepetition behandlet som enhver anden. Lehmann fik den uforglemmelige oplevelse at overvære dette parlamentsmøde. »Den 10. april«, hedder det i ms., »var en af den lovlige friheds største og skønneste triumpher. Jeg har elsket den, så længe jeg mindes; men aldrig er den forekommet mig større og skønnere, end da jeg den 10. april sad i Westminster Abbey«. Derpå havde han først skrevet, men siden overstreget: »Den dag græd jeg i Westminster Abbey store og hede glædestårer og skammer mig ikke ved her at gøre denne bekendelse. Det er med tårer i øjnene, jeg nu som gammel mand nedskriver denne bekendelse«.

Den 11. sendte Lehmann grev Knuth et nyt brev. ⁷⁶ Han finder,

⁷⁴ Udg. s. 183 har en meget fri omskrivning af dette stykke. Således hedder det – i strid med sandheden – at L. fortalte Reventlow, »at min sendelse egentlig kun havde gjaldt Berlin, men når jeg efter udenrigsministerens ønske havde lagt hjemvejen over London . . .«. Endvidere anføres som begrundelse for L.s »forsigtighed« [?] »Reventlows færd under et senere besøg i København, der medvirkede til fjernelse af martsministeriet, som naturligvis altid havde været en forargelse for alt, hvad der hos os hørte til ancien régime«. Der må her sigtes til Reventlows hjemkaldelse i efteråret, se mit arbejde »British Mediation etc.«, s. 226 f., men mistænkeliggørelsen af Reventlow er ubegrundet.

⁷⁵ Reventlows dep. 11/4, nr. 24.

⁷⁶ Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4.

skriver han her, at underhandlingerne med englænderne er i langt bedre hænder hos grev Reventlow, der synes med held at have tilegnet sig den hele engelske måde at være, tænke og tale på, end hos ham selv, der navnlig ikke kan udtrykke sig flydende på engelsk. Derfor har han resigneret og holdt sig til væsentlig at drøfte vore anliggender med Reventlow, »hvem min hidkomst derved er bleven dobbelt behagelig«. Han har dog for at påvirke den engelske opinion skrevet flere artikler til »The Times«, med hvilket blad legationssekretær Bielke havde forbindelse.

Udenfor selve legationen havde han haft een alvorlig konference, nemlig med den russiske gesandt Brunnow. Denne fandt formentlig sted dagen efter hans ankomst, altså den 8., og uden at Reventlow var med. Til Brunnow havde Lehmann jo medbragt en depeche fra Meyendorff, hvis indhold denne havde meddelt ham.

Om sin modtagelse hos Brunnow skriver Lehmann i brevet af 11. til grev Knuth, at den var »i højeste grad venskabelig, hans biedermannsrolle spillet med mageløs virtuositet«. Brunnow billigede Lehmanns udviklinger, opfordrede til ikke at opgive en tøddel af vor ret til Slesvig, at holde England fast ved dets garanti og fortrøstede Danmark med udsigt til russisk støtte. Han gjorde også Lehmann opmærksom på nødvendigheden af at udstede blokadeerklæringer selv forud for iværksættelsen af blokade af »vore egne slesvig-holstenske havne«.

Brunnows opmuntrende udtalelser udgør sikkert grundlaget for et andet brev, som Lehmann ligeledes den 11. skrev til København, og hvoraf et uddrag meddeltes i »Berlingske Tidende« for den 19.⁷⁷ Det hedder her: »Både England og Rusland vil kraftigen stå os bi, og når vi kun selv kunne stå den første dyst, og Tyskland, navnlig Preussen, er så svagt i det indre, at det ikke kan skræmme os, vil de snart nedstemme tonen. Når vi kun sværge hinanden: at skal Danmark falde – da skal det falde med ære! så falder det ikke – så vil tværtimod nødens stund bringe os genfødselsens forløsning til ære og frihed«.

I ms. skriver Lehmann i et stykke, som i margin har titlen

⁷⁷ Sml. Polit. Breve. IV, s. 227 f.

»Diplomaterne«: »Af fremmede diplomater besøgte jeg ikkun baron Brunnow. Jeg ved ikke, om jeg handlede rigtigt i ikke at benytte lejligheden til også at sætte andre af dem ind i vore forhold; men jeg havde nu engang pålagt mig den resignation deri at lade grev Reventlow råde . . .«. »Brunnow så ud, som jeg tænker mig typus af en fuldblods russer – massiv, med et stort broncefarvet ansigt, små sorte øjne o.s.fr. Hans modtagelse vilde have fortryllet mig, hvis ikke en vis kameradlig ligefremhed og godmodig troskyldighed havde gjort mig betænkelig . . .«. I en anmærkning nævner Lehmann i øvrigt en fadæse, han begik i konversation med Brunnows hustru.

At udg. har behandlet dette stykke meget frit, ses af s. 185 ff. Det kan formodes, at Hage ved sin omarbejdelse har bygget på mundtlige meddelelser i sin tid fra Lehmann. Desuden har han formentlig brugt L.s nævnte brev af 11. Det hedder nemlig i dette: »Det praktiske resultat af min udførlige samtale, hvori han fuldkomment billigede alle mine statsretlige og politiske påstande, går ud på, at vi for Guds skyld ikke skulde inklade os på transaktioner, og ikke opgive en hårsbred af vor utvivlsomme ret til Slesvig . . .«. I udg. s. 186 står: »Han . . . billigede mine statsretlige præmisser og de derpå byggede politiske konklusioner . . . og rådede os til ikke at opgive en tøddel af vor gode ret til Slesvig«.

I brevet af 11. siger Lehmann: »Som mægler kunne vi ikke acceptere andre end England og – på grund af tidernes store ugunst – Rusland«. Det barokke i, at den revolutionære Lehmann optrådte som legitimist og søgte trøst og råd hos Ruslands repræsentanter, drøftes i udg. s. 187 – og uden grundlag i ms. »Private sympatier og antipatier måtte tie«, hedder det her, »hvor der var spørgsmål om fædrelandets interesse«. Når udg. lader L. sige, at »selvironien alle mine dage for mig har været en rig kilde til moro«, føler man sig fristet til herved at sætte et spørgsmålstegn.

Lehmann nævnte i sit brev af 11., at den af Palmerston »til imorgen berammede samtale vil rimeligvis blive af stor vigtighed. Jeg håber, den vil tillade mig selv at kunne hjembringe et resultat«.

Reventlow havde i en note af 3. anmodet om Englands hurtige hjælp i henhold til garantitraktaten 1720.⁷⁸ Først den 10. besvarede Palmerston dette med at bede Reventlow indfinde sig til en konference i Foreign Office den 12. kl. 5.⁷⁹ Reventlow bemærker i sin depeche af 11., at den så længe forud fastsatte konference formentlig vilde være af stor betydning, og at han derfor »d'accord avec Mr. Orla Lehmann« forberedte sig på evt. samme aften (d. 12) at sende meddelelse om den »par voie extraordinaire«. For at forberede sig til konferencen opsøgte han den 11. om efm. Brunnow for at høre, om denne vidste besked med, hvad Palmerston vilde meddele. Det vidste Brunnow ikke, men han besvor Reventlow – som forhen Lehmann – om at indtage en fast holdning.

Der nævnes i Palmerstons indbydelse til Reventlow intet om, at Lehmann skulde med. Men den 12. sendte Palmerston Reventlow følgende egenhændige billet: »I could see you and your newly arrived Danish Envoy at the Foreign Office this afternoon at half past six oclock.«⁸⁰ Reventlow nåede lige at få tid til at opsøge Lehmann før Palmerstons komme til ministeriet.⁸¹ Lehmann var henrykt for at komme med.

Om samtalen, der varede godt to timer, gav såvel Reventlow som Lehmann grev Knuth udførlige beretninger dagen efter.⁸² Lehmanns brev er på godt 5, tætskrevne foliosider. Han siger heri, at »det føjede sig så, at det fornemmeligen var mig, der kom til at føre ordet, og jeg kan kun glæde mig over den opmærksomhed og velvilje fra lord Palmerstons side, der satte mig i stand til vedbørligen at røgte dette kald«.

Skønt Lehmann i sit lange brev bemærker, at det må have større interesse for grev Knuth at erfare Palmerstons udtalelser

⁷⁸ F.O. 22/166.

⁷⁹ Reventlows dep. 11/4, nr. 24. – Ges.ark. London. Korrespondance med Foreign Office m.m. 1848. – Nævnte tidspunkt for konferencen er også noteret bag på ekstrakten af Lehmanns brev i F.O. 22/166 (se s. 634, note 72).

⁸⁰ Lehmanns arkiv. C. 13.

⁸¹ Reventlows dep. 13/4, nr. 25.

⁸² Smst. samt Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4.

end Lehmanns egne, er de sidste de dominerende. Hans udviklinger gjaldt – foranlediget af Palmerstons exposé om, hvordan man fra tysk og dansk side formentlig opfattede striden – navnlig arvefølgen i hertugdømmerne og derefter forståelsen af den engelske garantitraktat. Reventlow roser i sin depeche stærkt Lehmann for disse: *un exposé aussi lucide que chaleureux – L'éloquence et les connaissances de . . . Lehmann*. Lehmann på sin side mener i sit brev, at »grev Reventlow ufortøvet bør forsynes med diplomatariske afskrifter af alle de pågældende aktstykker, som han ikke har. Hans arkiv vil efter den ene prøve, jeg deraf har set, næppe kunne yde ham nogen trøst og vejledning«.

Med megen opmærksomhed påhørte Palmerston også Lehmanns maliciøse beretning om de opløste forhold i Berlin, fremhæver Reventlow. »Den udsøgte ondskab, som det lykkedes mig at lægge i denne del af samtalen, da jeg mærkede, den faldt i god jord«, skriver Lehmann, »har næsten omvendt mig til den tro, at den Gud giver et embede, den giver han forstand«. Arnim karakteriserede Lehmann således som »pietist, magnetiseur og visionair, så at han havde natlige sammenkomster med spøgelse, og uden tvivl fik sine politiske inspirationer af en eller anden luftig Egeria« (sml. ovenfor s. 615).

Ved omtalen af garantiakten spurgte Palmerston, om Danmark ikke kunde være tilfreds, om England sikrede os imod, at preusserne rykkede ind i selve Slesvig. Lehmann bemærkede hertil, at han fra Berlin havde medbragt den overbevisning, »at selv Preussen ikke drev sin formastelighed så vidt, men at jeg dog dermed ingenlunde kunde anse os for fyldestgjorte«. Han udvikler i brevet dette nærmere, nævner sine forhandlinger med Stratford Canning herom og slutter: »Både grev Reventlow og jeg protesterede i kraftigste måde mod, at vi som udgangspunkt for en underhandling kunde acceptere preussernes besættelse af Holsten og Rendsborg«.

Herefter fortsætter han imidlertid med at fremhæve, at det er hans private mening, at det vil være umuligt nu for Preussen at trække sig tilbage fra Holsten. Han udkaster et slags kom-

promisforslag i brevet – ikke i samtalen med Palmerston. Han kritiserer videre den af »hr. udenrigsministeren for den preussiske gesandt nævnte linie«, der synes ham at mangle »ikke blot al statsretlig, men også al strategisk hjemmel.«⁸³

Da Lehmann trængte ind på Palmerston for at få klarhed over samtaleens »praktiske resultat«, fik han kun den besked, at England var villig til at mægle, hvis begge parter bad herom; m.h.t. Englands garanti måtte Palmerston først studere dokumenterne, før han kunde udtale en bestemt mening. Derimod erklærede Palmerston sig enig med danskerne i, at Danmark ved en krig var berettiget til at anvende sin sømagt fuldt ud imod Preussen. »Dette er«, skriver Lehmann, »contentum af vor samtale med lord Palmerston, som vistnok røbede de allerbedste intentioner, men med hensyn til praktisk udbytte ingenlunde forekom mig så tilfredsstillende, som den mere sanguinske grev Reventlow fandt samme«. Han håbede dog, den vilde have gavnet som forberedelse til Palmerstons studium af aktstykkerne.

Hverken i Lehmanns eller Reventlows beretning siges noget om Englands »mægling«. Reventlow nævner i sin depeche udtrykkeligt betænkelighederne herved uden at kende Ruslands svar på de danske henvendelser.

I ms. skildrer Lehmann det indtryk, han fik ved samtalen med Palmerston, »denne mand, der har haft en så mægtig indflydelse på verdens skæbne. Jeg kan ikke sige, at hans personlighed svarede til den forestilling, man gør sig om en sådan; der var navnlig noget forliebt i hans blik, der ikke klædte hans alder, og en vis lethed i hans humor, der sikkert vilde have tiltalt mig mere, hvis den sag, hvorom vi talte, ikke havde været alvorligere for mig end for ham.«⁸⁴

Sammenkomsten med Palmerston, fortæller Lehmann videre i ms., forlod han »vel med den overbevisning, at lord Palmerston

⁸³ Sml. s. 626 f. – Linien, ved hvilken de danske tropper ifølge grev Knuths kompromisforslag vilde standse, gik mellem Ekerfnørde og Frederiksstad.

⁸⁴ Sml. udg. s. 185: ». . . hans forliebte blå øjne mindede . . . om hans gamle øgenavn lord Cupido . . .«.

derigennem havde fået en del at vide, som det var ønskeligt han vidste – men dog med hensyn til resultatet langt mindre opbygget end den rigtignok meget sanguinske Reventlow. Mit indtryk meldte jeg til udenrigsministeren med de ord, hvis rigtighed desværre kendsgerningerne snart have bekræftet, at »England fremfor alt vil have fred, – at der derfor ikke gives nogen concession så uretfærdig og uhæderlig, som det [der står fejlagtigt jeg] jo vil tilråde os for at forhindre krig, og ingen exception mod garantien så dårlig, at England jo vil foretrække den for det alternativ, enten ligefrem at bryde sit ord eller loyalt at opfylde det«. Man vil deraf se, at hvis man i hjemmet har gjort sig store forestillinger om de store resultater, jeg vilde medbringe, er det ialtfald ikke mig, som har vakt dem.⁸⁵

I betragtning af de i stykket brugte citationstegn skulde man vente at finde udtalelsen i Lehmanns brev 13. april til grev Knuth. Men den findes der ikke så lidt som noget, man med rimelighed kan identificere den med. Det forekommer mig heller ikke, at referatet af samtalen i Reventlows depeche af 13. berettiger til Lehmanns udtalelse »den rigtignok meget sanguinske Reventlow«. I Lehmanns brev tales, som anført, heller kun om »den mere sanguinske Reventlow«.

I umiddelbar fortsættelse af det citerede stykke i ms. om resultatet af sammenkomsten med Palmerston hedder det: »For dog, såvidt det stod i min magt, at afskære de udflugter, Palmerston i sin samtale havde ladet skinne igennem, tilskrev jeg ham, efter samråd med Reventlow og Bielke, et brev, hvori jeg navnlig også citerede det fornødne af de ældre og yngre statsakter, der kunne tjene selve tractatens fortolkning,⁸⁶ men erholdt selvfølgelig intet andet svar derpå, end en anerkendelse af dets modtagelse«.

Det brev, hvortil her må sigtes, er en udførlig skrivelse af den 14. med opregning af de statsakter, der angik Englands

⁸⁵ Sml. udg. s. 196, der stort set svarer hertil.

⁸⁶ Udg. s. 196 har: ». . . sendte jeg ham en skrivelse, hvori jeg i forening med Reventlow og navnlig Bielke kort og bestemt havde sammenfattet dens momenter«.

garantiforpligtelse over for Danmarks besiddelse af Slesvig.⁸⁷ Mellem samtalen med Palmerston og brevet ligger således 1 à 2 dage. Lehmann besluttede sig nemlig til den 13. at rejse hjem og var gået om bord i damperen »The Ranger«. Imidlertid forsinkedes dennes afrejse ved manglende kulforsyning, og gennem en 3. udgave af dagens »The Times« erfarede Lehmann slesvigholstenernes nederlag ved Bov. Lehmann gik fra borde, ilede tilbage til London for, som han bemærker i en efterskrift til brevet af 13. til grev Knuth – brevet var skrevet om bord på skibet – »med Reventlow at foranstalte det videre fornødne«.

Brevet til Palmerston af 14. begynder: »Les événements de ma patrie se suivent avec tant de précipitation [der sigtes sikkert til slaget ved Bov], que V.E. pardonnerait à l'ardeur de mon dévouement, si j'ose lui soumettre quelques observations etc.«. Mod brevets slutning prises Palmerstons »logique tranchante« og »loyauté magnanime«; tusinde gange bedre end jeg, skriver Lehmann, vil De kunne bedømme spørgsmålets forbindelse med den store politik. »Det tilkommer Dem at afgøre, om folkeretten endnu består . . . om der er en europæisk interesse forbundet med, at Danmark, så mange gange sønderlemmet, ikke skal ophøre at eksistere, en interesse, eminent engelsk, i at skaffe sig en støtte i en stærk og trofast allieret«.

Så vidt ses, reagerede Palmerston ikke på brevet. Lehmanns bemærkning i ms., at han fik »en anerkendelse af dets modtagelse«, gælder muligvis et senere brev (se nedenfor).

Takket være Bielkes forbindelse med medudgiveren af »The Times«, den i gammelnordisk litteratur stærkt interesserede George Webbe Dasent, lykkedes det Lehmann her at få optaget fire breve til belysning af det danske syn på striden. De fremkom under mærke i numrene for 13., 15., 20. og 21. april. I ms. siger Lehmann, at Bielke selv under mærket Holger Danske »havde

⁸⁷ Kept. i pk. U.Min. Ges.ark. London. Korrespondance med Foreign Office m.m. 1848. – Genpart af brevet i Lehmanns arkiv. C. 13. – Endvidere findes en kopi ved Reventlows dep. 18/4, men ikke omtalt i denne. Den er her – fejlagtigt – dateret 16. april. – Sml. Lehmanns brev til Knuth 18/4. Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4.

meddelt flere småting«. Efter »flere« var der foroven tilføjet »ialtfald meget velegnede«, hvad der igen er slettet. I udg. s. 197 reduceres Bielkes bidrag til »nogle små, korrekte, men højst ubetydelige notitser«. Om sine egne breve siger Lehmann i ms., at han tør »uden ubeskedenhed påstå, at det var et ord i rette tid«. I sit 4. og sidste brev forsikrer Lehmann som en dansk Themistokles, at »hvis de tyske hæres umådelige overlegenhed skulde fordrive os fra fastlandet, vil vi efter de gamle athenæers eksempel søge tilflugt bag vore træmure, og vise Tyskland, at de gamle søkongers ånd ikke er uddød ved Østersøens strande«.

I udg. s. 197 hedder det,⁸⁸ at Lehmann »benyttede . . . de par dage, der hengik, inden Palmerston kunde modtage os [den 12.], til under den i England meget brugte form af »Breve til udgivere« af »Times« at give en efter engelsk tankegang affattet fremstilling af den danske sag«. Brevene kan, hvad indholdet af de sidste viser, ikke alle være udarbejdede i nævnte tidsrum.

I Bunsens den 19. april udkomne pjece »Memoir on The Constitutional Rights of The Duchies of Schleswig and Holstein . . .« findes et angreb på Lehmann, bl. a. med omtale af hans to første artikler i »Times«. Jeg har andetsteds nævnt dette og skal kun tilføje, at Bielke – mellemmanden mellem Lehmann og Times – havde besvær med at få Lehmanns stærkt polemiske brev af 19. til Bunsen optaget.⁸⁹ Det skete i bladet for 25., men tillige med Bunsens svar og bemærkning om, at begge de pågældende havde anmodet om at få korrespondancen optaget. Bielke mener i et brev af 2. maj til Lehmann,⁹⁰ »at Bunsen har tabt meget ved sin adfærd i vor sag, og skønt mange finder dit brev lidt intemperate, dadler de dog stærkt B.s angreb og svar«. ⁹¹ Når Circourt i sine »Souvenirs« ⁹² mener, at Lehmann ved sin »grove« adfærd i London over for Bunsen har skadet Danmarks sag »dans tous

⁸⁸ Ms. har intet tilsvarende.

⁸⁹ Se Bielkes brev d. 25. [april] til Lehmann i dennes arkiv.

⁹⁰ Smst.

⁹¹ Sml. P. Vedels udtalelse om Lehmanns brev til Bunsen. Polit. Breve. IV, s. 214.

⁹² II, s. 110 f.

les esprits«, er det en løs antagelse og kan i hvert fald kun gælde visse kredse (hoffet m.m.).

Lehmanns fire breve blev i hans egen oversættelse trykt kort efter hans hjemkomst til København.⁹³

Da Lehmann intet resultat eller svar havde opnået ved sit brev af 14. til Palmerston, sendte han den 18. denne en ny skrivelse.⁹⁴ Disse linjer er, skrev han, de sidste, hvormed jeg vover at ulejlige Dem. Det er alene kendsgerninger, som jeg fremlægger til Deres prøvelse. Han nævnte den tyske forbundsdays beslutning af 4. april om indskriden mod Danmark og spurgte, om ikke Danmark, besluttet på at forsvare sig, var berettiget til nu at håbe, at garantimagterne vilde erkende casus foederis og eventuelt casus belli for indtrådt. Palmerstons svar af s.d. var yderst formelt, indeholdt kun en anerkendelse for modtagelsen samt kort angivelse af brevets indhold, men intet svar på Lehmanns spørgsmål.⁹⁵

Af sine to breve til Palmerston – af 14. og 18. – sendte Lehmann den 18. kopier til grev Knuth.⁹⁶ Han omtalte desuden J. Wilsons interpellation i parlamentet dagen før i det danske spørgsmål og Palmerstons fra et dansk synspunkt så utilfredsstillende svar herpå.⁹⁷ Imidlertid havde, skrev Lehmann, »grev Reventlow alt tidligere gjort indledende skridt hos hr. d'Israeli, som for resten står langt højere som udmærket taler, end som offentlig karakter. Med ham har jeg derfor haft en meget udførlig samtale, hvorunder jeg har søgt at sætte ham ind i alle sagens sider«. Endvidere havde Disraeli, »som vi tør betragte som vor sags advokat i underhuset«, hvor han i morgen vilde fremkalde en debat om garantispørgsmålet, fået fortrolig meddelelse om den sidste danske note og om Lehmanns brev til Palmerston. Reventlow og Lehmann havde den 18. igen en samtale med Disraeli.⁹⁸

⁹³ De er medtaget i udg. s. 219 ff.

⁹⁴ Kept. og kopi smst. som brevet af 14.

⁹⁵ Lehmanns arkiv. C. 13.

⁹⁶ Våbenstilst. i Malmø etc., læg 4.

⁹⁷ Se herom mit anf. arb. s. 84 ff.

⁹⁸ Sml. Reventlows dep. 18/4 (uden nr.).

Af Lehmanns brev skulde man egentlig tro, at hans »meget udførlige samtale« med Disraeli ikke er overværet af Reventlow. Men undladelsen af at nævne denne kan skyldes en naturlig trang til ene at dvæle ved egen indsats.

På et tidligt tidspunkt havde Reventlow søgt at interessere engelske oppositionspolitikere for den danske sag (sml. ovenfor s. 634). Det gjaldt således Aberdeen, Palmerstons forgænger som udenrigsminister, hvem også Brunnow havde tilskyndet ham til at opsøge.⁹⁹ Da Reventlow om morgenen den 14. erfarede, at Wilson vilde interpellere Palmerston om spørgsmålet, skyndte han sig at opsøge sin »ven mr. Disraeli for at bede ham om den støtte, som han havde lovet vor sag«. Disraeli gentog sit løfte, og Reventlow overlod ham brochurer, artikler og blade for at sætte ham »au fait de notre affaire«.¹⁰⁰ Han nævner intet om, at Lehmann var med.

I ms. skriver Lehmann: »Jeg havde . . . flere gange talt med grev Reventlow om, hvorvidt vi kunde gøre noget for at fremkalde eller understøtte en parlamentsforhandling om vore anliggender; men ligesom det i det hele er en vanskelig sag for en fremmed at virke i den retning, således var det ialtfald kun ham, som muligen ved sine personlige bekendtskaber heri kunde udrette noget . . .«. Senere hedder det om forbindelsen med Disraeli: »vi havde i den anledning flere sammenkomster med ham. Det var herved især grev Reventlow, som med stor varme, om end i noget ubunden stil, førte ordet«.

I udg. s. 202 skildres forbindelsen med Disraeli på en måde, der tjener til at fremhæve Lehmann som den, der manuducerede Disraeli, »en lærvillig elev og hurtigt hoved«, og som genfandt sine argumenter i Disraelis »glimrende tale« i parlamentet den 19.

Af det foregående fremgår formentlig, at Reventlow var den virkelige ophavsmand til Disraelis interpellation.¹⁰¹ Det gav han

⁹⁹ Reventlows dep. 7/4, nr. 23, og 8/4.

¹⁰⁰ Reventlows dep. 14/4, nr. 26. – Disraelis brev 14/4 til Reventlow. Lehmanns arkiv. C. 13.

¹⁰¹ Bemærkningerne i N. Neergaard: Under Junigrundloven I, s. 250 anser jeg altså for urigtige. Neergaards opfattelse genfindes i Dansk Biografisk Leksikon. XIV, s. 213 og i C. Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke (1936), s. 161.

også udtryk for i sin depeche af 20. til grev Knuth, hvor han skriver: »Vinder nu måden, på hvilken parlamentets opmærksomhed, og jeg tør nok føje til, varme deltagelse er bleven vakt for vores retfærdige sag, Deres bifald, så vilde jeg anse det for den største belønning for at jeg i Disraeli har truffen et godt valg til at være vores talsmand, og for hr. Orla Lehmanns og mine forenede bestræbelser at sætte ham au fait af vores anliggende«, hvis der gaves hans tale og Palmerstons svar størst mulig offentlighed i Danmark. – Reventlow lod Disraelis tale trykke sammen med Palmerstons svar.¹⁰²

Dagen efter, den 20., forlod Lehmann London. Han nåede således ikke her at få grev Knuths brev af 22.¹⁰³ I dette anmodes Lehmann om at tage til Haag, hvor Danmarks repræsentant som chargé d'affaires på det tidspunkt var den holstenske baron Ludvig Ulrik Hans Brockdorff.¹⁰⁴ Knuth motiverede sin anmodning med, at Arnim på en måde havde forpligtet sig til at skaffe Preussen en alliance med en sømagt, og derfor skulde Lehmann undersøge – sikre – »at der ikke fra denne side [Holland] skulde kunne true os nogen fare«. Grev Knuth gav desuden i brevet udtryk for sit inderlige ønske om, at England ved »et kraftigt og alvorligt ord« vilde skaffe Danmark et pusterum fra den overhængende krigsfare. – Noget tegn på, at Holland skulde optræde som Tysklands allierede, forelå ellers ikke.

Skibet, hvorpå Lehmann foretog hjemrejsen, anløb Göteborg for at indtage kul, og her blev Lehmann genstand for megen hyldest. I ms. skriver han om dette ikke beregnede ophold: »Jeg tænkte alvorligen på at betragte dette som et vink fra himlen om at gå til Stockholm, hvor jeg havde større udsigt til at nå virkelige resultater end i Berlin og London; men dels har jeg ingen stor tro på jertegn, dels vidste jeg ikke, hvorvidt dette kunde krydse planer og foretagender af regeringen, fra hvilken

¹⁰² Bielkes breve 2/5 og 6/5 til Lehmann i dennes arkiv.

¹⁰³ Kopi af dette i Lehmanns arkiv. C. 13.

¹⁰⁴ Ms. indeholder en række kritiske bemærkninger om denne, medens udg. s. 219 nøjes med at sige, at han »ikke var den rette mand under de daværende forhold«.

jeg under min hele fraværelse kun havde hørt lidt. Jeg resignerede mig derfor til at aflægge et besøg hos den danske generalkonsul Scheel, hvem jeg manudcerede i dansk statsret og skandinavisme . . .«.

I udg. s. 217 lyder dette stykke: »Jeg havde den største lyst til at betragte dette som et vink fra himlen om at gå til Stockholm, hvor der var større udsigt til virkelig at udrette noget, end enten i Berlin eller London; men da jeg ikke kunde tvivle om, at her alt var gjort skridt fra regeringen, og kunde frygte for at krydse disse, resignerede jeg mig til at aflægge et kort besøg hos den danske generalkonsul Scheel, hvis elskværdige hustru . . .«.

Som det ses, er der i udg. flere karakteristiske forskelle fra ms. Den overlegne bemærkning om Lehmanns »manuduktion« er udgået. Det selvhævdende »jeg« i sætningen om udsigten til at opnå virkelige resultater i Stockholm er afløst med »der var«, og endelig tillægges der Lehmann en overbevisning om, at den ikke på rundrejse værende regering allerede havde foretaget sig noget! Det havde den såvel som vor dygtige gesandt i Stockholm Chr. Høyer Bille.

Skønt Lehmann, som nævnt, »resignerede«, fandt han sig foranlediget til fra Göteborg den 25. at tilskrive Bille. Brevet kendes formentlig kun fra Billes svar den 2. [?] maj.¹⁰⁵ I dette takker Bille for de givne meddelelser, som »har styrket håbet her om, at England endeligen med kraft vil stå os bi«. Lehmanns brev kan altså ikke have haft det pessimistiske indhold, som han påstår, at hans meddelelser til udenrigsministeren havde (se ovenfor).

3. Vurdering

I ms. har Lehmann nogle, i udg. ikke optagne betragtninger over resultatet af sin diplomatiske mission. Det væsentlige af disse skal gengives.

Da jeg gik i land på toldboden, skriver Lehmann, forefandt jeg København i »en febrilsk tilstand« – på grund af efterretningerne om slaget ved Slesvig – og »den menneskemasse, der snart

¹⁰⁵ Lehmanns privatarkiv.

omringede mig, var færdig ved at ransage mine lommer efter den engelske flåde. På det fra alle sider til mig rettede spørgsmål, om jeg bragte gode efterretninger, svarede jeg »ret gode«, og efter 20 års betænkning ved jeg endnu ikke, hvad jeg skulde have svaret andet; thi »ret gode« siger så lidet, at mindre vilde have sagt for lidt, og selv om mine efterretninger havde været mindre gode, end de var, vilde det næppe have været rigtigt at betro dette til folk på gaden, hvis spørgsmål jeg på den anden side ikke ligefrem kunde afvise – mindst i det daværende øjeblik . . .«.

Men, fortsætter Lehmann, det var mig ikke uventet, »at alle dem, for hvem det demokratiske martsministerium og i samme navnligens jeg var en gru, vilde betragte en diplomatisk mission i mine hænder som en stor formastelse, og at selv den beskedne måde, hvorpå jeg stillede mig, ikke vilde afværge, at de ubeset vilde være enige i, at den måtte ende med en fiasco. At jeg ikke har tilbudt mig til dette hverv, at jeg kun påtog mig det, fordi jeg ikke vidste nogen anden, hvem det i det daværende øjeblik og uden muligheden af nogen instrux kunde tildeles, samt at jeg både i Berlin og i London har dømt rigtig om stillingen, ses af det foregående. Har man ventet større resultater, er dette i alt fald ikke foranlediget af mig. Hvorledes det er udført, derom kan man nu dømme . . . Det vilde være mig kært, om dommen måtte blive den, hvormed Schouw tilbagesendte mig de af [mig] lånte koncepter til mine beretninger, at »der fra min side er gjort, hvad der kunde gøres og således som det måtte gøres«.

J. Fr. Schouws her af Lehmann citerede udtalelse findes i et brev fra Schouw til Lehmann af 25. maj 1848.¹⁰⁶ Han, H. N. Clausen og Krieger havde gennemlæst de dem af Lehmann meddelte aktstykker om missionen, og ved tilbagesendelsen fældede Schouw nævnte dom, »såvidt jeg kan have en mening«.

Såfremt Lehmann på det ovenfor nævnte spørgsmål, om han kom med gode efterretninger fra England, har svaret »ret gode«, overdriver »Berlingske Tidende«, når det i sit nr. for 26. meddeler hans ankomst og med spærret skrift skriver, at han »har medbragt gode efterretninger«. Også »Fædrelandet« for den 26. anfører,

¹⁰⁶ Lehmanns arkiv. C. 13.

at Lehmann er vendt tilbage »med gode efterretninger«. Senere i samme nr. omtales, at Lehmann af den på toldboden forsamlede mængde ledsagedes til conseilpræsidentens hus, hvor der råbtes hurra for ham, der til gengæld besvarede dem med et leve for »konge og fædreland«, for »armeen« og for »Danmark og England«, idet han tilføjede, »at han medbragte ret gode efterretninger«.

Hvad Lehmann virkelig førte med sig, var en af ham selv på overrejsen foretaget oversættelse af parlamentsforhandlingen den 19. mellem Disraeli og Palmerston. Den medfulgte som følgeblad såvel »Berlingske Tidende« som »Fædrelandet«.¹⁰⁷ Med rette skrev det sidste herom: »Vistnok havde det været langt ønskeligere, om hr. Lehmann havde kunnet medbringe en engelsk flåde end en engelsk parlamentsforhandling. Hvad løfter han i den henseende kan have modtaget, vide vi naturligvis ikke . . .«. Bladet fortsætter med at finde lyspunkter i Palmerstons udtalelser og ender: »Hovedsagen er, at vi kun ikke forsager selv, så vil, så kan England heller ikke svigte os. Kommer det end sent, så kommer det godt«.

Idet jeg tager samme reservation som Schouw m.h.t. bedømmelsen af Lehmanns mission, er det min opfattelse, at man næppe kan hævde, at den bragte udbytte, men den voldte formentlig heller ingen særlig skade. De danske diplomatiske repræsentanter i Berlin og London forblev efter systemskiftet og insurrektionen fuldt loyale over for regeringen i København og bestræbte sig efter evne for at hindre tysk intervention i monarkiets indre anliggender. Lehmanns »deltagelse« i disse bestræbelser under hans ophold i Berlin og London forekommer mig ikke at kunne tillægges megen betydning. Selv taler han med en vis ret – trods den blomstrende retorik i hans beretninger og breve – om »den beskedne måde, hvorpå jeg stillede mig«.

I en depeche af 28. april fra Reventlow til grev Knuth findes nogle udtalelser, som man kunde fristes til at tro var møntede på Lehmann: »Jeg tror ej, at De, kære hr. greve, har årsag at bebrejde eller at fortryde et eneste ord om visse folk, hvis letsindighed er stor, således som han nylig har aflagt en mærkværdig

¹⁰⁷ Berl. Tid. 27/4 48, nr. 104. – Fædrelandet 26/4, nr. 112.

prøve på; men beroligende vilde det i det mindste være for mig, hvis De vil være overbevist om, at jeg har taget ham, som han af skæbnen er givet, så godt som min forstand har kunnet lede mig«. Udtalelsen må formodentlig gå på et tabt (?) privatbrev fra Knuth til Reventlow.

Hvilket indtryk Lehmann har gjort på de engelske diplomater og statsmænd, han kom i forbindelse med, er mig ukendt. Noget rosende skudsmål var han, som ovenfor anført, ikke blevet forsynet med af sir Henry Wynn, da han fløj ud på sin mission. Men hans rørende begejstring for engelske samfundsforhold må dog – trods hans utilstrækkelige engelske sprogkundskaber – have virket sympatisk på englænderne.

Særlig betydning tillægger Lehmann, som nævnt, sine artikler i »Times«. ¹⁰⁸ Om disse har haft større virkning, får stå hen. Engelsk offentlighed var fra først af gunstigt stemt over for det lille lands kamp mod en invasion, som Disraeli i sin parlaments-tale stemplede som en krænkelse af »all public law and all the rights of nations«.

Summary

The revolutionary Schleswig-Holstein Movement contributed greatly to the change in the Danish political system that took place in Copenhagen when the Cabinet of March 22 1848, was formed. Orla Lehmann, a National Liberal and one of the main opponents of the Movement, became a member of this Cabinet as minister without portfolio. As early as March 26 the "Statsraad" (King and Cabinet in assembly) decided to send Lehmann to Berlin and London. He was to inform Danish diplomats there of the changes that had taken place at home, and – in Berlin – to try to prevent Prussian (and German) intervention on the side of the Schleswig-Holstein revolutionists, and – in London – to ask for assistance against an intervention of this kind.

On March 29 Lehmann arrived in Berlin, and during the following days he and Wulff Plessen, the Danish Ambassador to Berlin, had negotiations with H. A. von Arnim, the new Prussian Foreign

¹⁰⁸ I Marie Lehmanns brev til hendes mand (Polit. Breve. IV, s. 405) anføres en udtalelse af Jørgen Roed om, at man hovedsagelig havde Lehmann at takke for det engelske folks »kundskab til vore sager & interesse for os«.

Minister. In these talks the Danes sought support and advice from Westmorland, the British Ambassador to Berlin, and Sir Stratford Canning, who on his way from London to his post as Ambassador to Constantinople had stopped at Berlin in order to strengthen British-Prussian relations. However, neither the Danes nor the Englishmen succeeded in keeping Prussia back from violating the non-intervention principle.

On April 3 Lehmann left Berlin to go on to London, there to ask for the assistance he expected would be readily given. On April 5 he had a long talk with King Leopold in Brussels about the situation. In the evening of April 7 he reached London, where he immediately went to see Fr. Reventlow, the Danish Ambassador. On April 12 the two of them had a long conference with Lord Palmerston, but the latter only promised to act as mediator in the conflict in case both contending parties appealed to him. Reventlow and Lehmann also had talks with Disraeli, the leader of the opposition, before the latter's pro-Danish interpellation in Parliament on April 19, and through articles in "The Times" Lehmann tried to give the British public an idea of the Danish views of the conflict. On April 20 he left London, and when he disembarked in Copenhagen on April 26, people almost searched his pockets, as he puts it, to find the British Fleet. All in vain – for during the whole conflict England stuck to the role of the mediator.

Lehmann obviously reported his "diplomatic mission" to Knuth, the Danish Foreign Minister, in "dispatches" and letters. On the basis of these Lehmann worked out a more copious description towards the end of his days (d. 1870), a description that is kept among his private papers in the Danish Record Office. It cannot be regarded as a copy ready for press. It is included in Hother Hage's edition of "Orla Lehmanns efterladte Skrifter" (Posthumous Papers of Orla Lehmann), II (1873), p. 105 ff., where it has been often very freely arranged. Hage's liberty in arrangement is instanced in the present monograph, at the same time as the reliability of Lehmann's own manuscript is tested by confrontation with contemporary sources.

The monograph ends with an estimate of Lehmann's "results". As already stated – they were poor. His participation in the Danish Ambassadors' negotiations has hardly been of any significance – neither way, but on the other hand it must be emphasized that the co-operation was frictionless between the experienced Ambassadors and Lehmann, the strange bird in the world of the diplomats. The "dispatches" and the manuscript are fascinating contributions to a characterization of Lehmann as a person.

Smaastykker

1.

Grev Jakob af Halland - Egholm - Henning Podebusk

Af

C. A. Christensen

I sin interessante redegørelse for udgravningerne på Egholm udtaler arkitekt Johs. Hertz til slut, at medens adskilligt taler for, at drosten Henning Podebusk har ejet Egholm, da dettes gotiske borganlæg opførtes, står vi på bar bund med hensyn til spørgsmålet om ejeren af den forudgående, anselige romanske borg. Meget taler imidlertid for, at dennes bygherre må søges indenfor den snævre kreds, der opførte storborge i romansk tid, d.v.s. kongen eller kirkens store.¹

I det følgende skal det på grundlag af et hidtil utrykt dokument påvises, at Henning Podebusk i 1357 samlede slægtens arvekrav efter grev Jakob af Halland på sin hånd. Endvidere at gode grunde taler for, at det er i kraft af disse krav, at han er kommet i besiddelse af Egholm, der tidligere må have tilhørt grev Jakob af Halland.

Med hensyn til første punkt må først gøres opmærksom på en artikel af professor Adolf Hofmeister i Greifswald, publiceret i de her i landet lidet kendte »Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte u. Altertumskunde. August/September 1937«, s. 121–28: »Eine frühe Stammutter der Putbus aus dänischem Königsblut?«. Baggrunden for Hofmeisters artikel var en dissertation, som Dietrich Kausche samme år havde publiceret

¹ Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1962, s. 1–27.

i Greifswald: »Geschichte des Hauses Putbus und seines Besitzes im Mittelalter«. Blandt det utrykte materiale fra fyrstearkivet på Putbus på Rügen, som Kausche havde udnyttet i sin afhandling, var også et dokument af 1357 5. april, i hvilket Valdemar Podebusk, kannik i Kammin – senere biskop i Odense – sammen med sine brødre, ridderen Predbjørn og væbneren Henning 3. og med samtykke af deres moder og søster gav afkald på deres arv efter deres bedstefader, en grev Jakob, til fordel for deres næstsøskendebarn Henning 2., den senere danske drost. Den unavngivne søster er Gisela, senere gift med drosten og kendt som »drostinden«. Moderen hed ifølge andre utrykte kilder Eufemia og har altså været en datter af en grev Jakob.² Med nogen tøven havde Kausche identificeret denne med grev Jaczo 3. af Gützkow (1283–1303). Her er det Hofmeister sætter sin kritik ind. Hvis Kausches opfattelse var rigtig, ville Eufemia have været gift med sin faders fætter, hvilket efter kanonisk ret var utilstedeligt. Hertil kommer, at overenskomsten tildeler Valdemar Atterdag en rolle, som er helt uforståelig, hvis den havde drejet sig om gods i grevskabet Gützkow, og i hvert fald er uden fortilfælde, hvis den drejer sig om gods på Rügen. I øvrigt foreligger intet om, at Gützkowerne nogensinde har ejet gods her. Hofmeisters slutning er derfor, at grev Jakob må være den eneste kendte greve af det navn omkr. 1300, nemlig grev Jakob af Halland.³ Det støttes af navneformerne. Eufemia må være opkaldt efter den norske dronning, ved hvis hof grev Jakob opholdt sig efter sin fordrivelse fra Danmark, og Valdemar – et navn, som ellers ikke forekommer i Podebuskslægten – må være opkaldt efter grev Jakobs søn, der 1314 blev henrettet som landsforræder af Erik Menved.

² Stamtavlen i Danmarks Adels Aarvog 1908, s. 259, bygger på Victor Loebes arbejde fra 1895, *Mitteilungen zur Genealogie und Geschichte des Hauses Putbus*, og er forældet med hensyn til spørgsmålet om Giselas moder.

³ Ejendommeligt nok anfører Hofmeister i sin argumentation ikke, at navneformen *Jacobus* aldrig ses anvendt for Jaczo. Ifølge personregistrene i Meklenb. Urkundenbuch er de anvendte former: *Jacce*, *-chezo*, *Jahezow*, *Jakeze*, *-kezo*, *-kitz*, *-kisz*, *-kch*, *-zo*.

Såvidt Hofmeister. Hans opfattelse bekræftes tilfulde af den særegne formulering af det omtalte afkaldsbrev. Nedenfor gives brevet i oversættelse efter den latinske tekst:⁴

»Vi Valdemar, kannik ved kirken i Kammin, Predbjørn, ridder, og Henning, væbner, brødre, kaldet Podebusk, erkenner og erklærer åbent med dette brev, at vi med samtykke af vor elskede moder og med vor elskede søsters bifald og godkendelse samt med alle vore arvingers og nærmeste frænders samtykke og vilje har givet og med dette brev giver afkald på ethvert krav, som kunne eller kan tilkomme os til alt det gods, der hørte til den navnkundige herre herr grev Jakobs, vor elskede bedstefaders grevskab; tillige afstår vi aldeles al hjemfaldsret til dette gods, som kaldes »annual«, og giver fuldt afkald, samt oplader med dette brev herr Henning Podebusk, ridder, vor fædrene slægtning, søn af Borante,⁵ alt, hvad der kunne eller kan tilfalde os eller vore arvinger af fornævnte gods, men dog på dette tilføjede vilkår, at alt dette skal henstå til den stormægtige og uovervindelige fyrste, herr kong Valdemars, de Danskes og Venders konges og samme Hennings udsagn og kendelse, således at alt, hvad de udsiger og forkynder, det skal af nævnte herr Henning, vor fædrene slægtning, og af os ved vore åbne breve på begge sider føres ud i livet til endelig afslutning, hvilket vi med håndslag og på tro og love i fællesskab lover ham og hans arvinger trofast at ville overholde. Givet i Stralsund i det Herrens år 1357 onsdag næst før påskehøjtiden.«

Brevets hovedindhold er, at det overlades til kong Valdemar og Henning Podebusk at afgøre, hvilket gods, der har tilhørt grev Jakob, og at dette forlods overlades til herr Henning. I praksis er det foruden et arveafkald en fuldmagt til at indgå et kompromis med kongen. Baggrunden herfor er det ikke svært

⁴ Trykkes første gang i *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V (i korrektur) nr. 20.

⁵ Denne var søn af Nicolaus, som igen var søn af Stoislav (d. 1278). Stoislav var stamfaderen for de to her omhandlede linier, idet Eufemias ægtefælle Henning 1. var søn af Tetze, ligeledes Stoislavs søn.

at få øje på. Under det brandenburgske felttog i 1350 var Henning Podebusk trådt i forbindelse med kong Valdemar,⁶ og som bekendt blev han efterhånden en af Valdemars mest betroede rådgivere. Det er således ganske naturligt, at den gren af Podebuskslægten, der har gjort krav på gods i Danmark efter den som fredløs døde grev Jakob, har overladt det til deres indflydelsesrige slægtning at få mest muligt ud af disse krav. Rimeligvis er ægteskabet mellem Henning og Gisela aftalt ved samme lejlighed.

Men hvad er kravene gået ud på? I brevet formuleres det ubestemt som det gods, der hørte til bedstefaderens grevskab. 1305 8. marts havde grev Jakob hårdt trængt af sin fjende Erik Menved afstået og skødet sit grevskab med alt dets gods og øvrige tilbehør til Hakon af Norge, en afståelse som Valdemar Atterdag 1343 18. november anerkendte overfor dennes dattersøn kong Magnus af Sverige.⁷ Det gods, kong Valdemar har kunnet disponere over i 1357, må derfor have ligget udenfor Nørrehalland og i det område, som Valdemar på det tidspunkt var herre over. Og her kommer Egholm ind i billedet. Som bekendt opnåede grev Jakob først forlening på Nørrehalland i 1283, skønt hans fader allerede var afgået ved døden i 1251. Ser man på de gods-transaktioner, han har foretaget i tiden inden forleningen, er det utvivlsomt, at han har været sjællandsk godsbesidder. Endvidere at tyngdepunktet i hans godsbesiddelser må have ligget i egnen omkring Egholm. 1278 12. maj sælger han gods i Kyndeløse syd for Egholm til Clara kloster i Roskilde. I pinsen samme år mageskifter han sit gods i Venslev med ejeren af Svanholm mod at få dennes gods i Kyndeløse. 1279 8. august sælger han en gård i Ferslev nord for Egholm til Clara kloster. I pinsen 1278 giver han samme klostres bønder i Kyndeløse lov til at hente deres »elddebrand« i hans skov i Ejbyore i Rye sogn. I 1350 kaldes landsbyen Rye ligefrem *Grevens Rye*, hvilket ligesom Kongens Lyngby og Jomfruens Egede må angive et ejendomsforhold og i dette tilfælde betyde greven af Hallands Rye.⁸

⁶ Dipl. Dan. 3. rk. III nr. 244.

⁷ Dipl. Dan. og DRB. 2. rk. V nr. 356 og 3. rk. I nr. 386 og 392.

⁸ Ibid. 2. rk. II nr. 333, 335, 336, 379 og 3. rk. III nr. 360.

Set i sammenhæng hermed er en stedsangivelse i et bevaret originaldokument af 1260 15. juli af allerstørste interesse. Den dag udsteder mundskænken Anders Olufsen af Tystofte (Saltense) et forpligtelsesbrev på »Ekholm«. Han havde været gift med enken efter grev Niels af Halland, altså grev Jakobs moder Cecilie. Han binder sig i dette til at betale sin afdøde hustrus gæld og testamentariske dispositioner til fordel for Clara kloster i Roskilde, dog med undtagelse af de gældsposter, som hun var forpligtet til at udrede efter hendes første husbond grev Niels og hendes bedsteforældre Jacob Sunesøn og hustru.⁹ »Ekholm« er i sig selv ikke en entydig stedsangivelse, men i betragtning af det anførte er der ingen grund til at betvivle, at brevet har været udstedt på borgen Egholm, der har tilhørt enken efter grev Niels og hendes børn.

Egholm med tilliggende gods må efter pinsedommen 1287, der kendte grev Jakob medskyldig i FINDERUPMORDET, og i medfør af de begivenheder, der fulgte efter dommen, være blevet konfiskeret af kronen. Endnu 1350 disponerer kong Valdemar over Grevens Rye under et mageskifte med Folmer Jakobsen Lunge. Fra 1357 har vi det anførte afkaldsbrev, og i 1405 ses Henning og Giselas søn Predbjørn PODEBUSK at eje Egholm. Forbindelsen turde være klar. Engang efter 1357 har Valdemar Atterdag tilbagegivet Egholm til sin betroede rådgiver. Da Gisela er rykket ind på Egholm, er det i sin morfaders borg hun er blevet frue.

2.

Achatz Ferdinand von der Asseburgs »Denkwürdigkeiten«

Af

Ole Stender-Petersen

Bogen »Denkwürdigkeiten des Freiherrn Achatz Ferdinand von der Asseburg... Aus den i dessen Nachlass gefundenen handschriftlichen Papieren bearbeitet von einem ehemals in

⁹ Ibid. 2. rk. I nr. 320.

diplomatischen Anstellung verwendeten Statsmanne« (448 sider), der udkom 1842 i Berlin, har spillet en vis rolle i dansk historieforskning og -skrivning.

Achatz Ferdinand von der Asseburg fødtes 20.7.1721 som søn af kongelig prøjsisk kammerherre Johann Ludwig på det Asseburg-slægten tilhørende riddergods Meisdorf i hertugdømmet Halberstadt. Da dette hørte under Prøjsen, blev han herved prøjsisk undersåt. Den unge v. d. Asseburg studerede i Jena og trådte 1744 i hessen-kasselsk tjeneste. Under et ophold i Paris 1749–50 sluttede han venskab med den danske gesandt Johan Hartvig Ernst Bernstorff, og da denne 1751 blev leder af Tyske Kancelli, fik han 1753 venen v. d. Asseburg til at træde i dansk tjeneste. v. d. Asseburg var derpå gesandt i Stockholm 1755–60, og 1760–65 opholdt han sig i Tyskland, hvor han 1764–65 repræsenterede Danmark under konflikten og forhandlingerne mellem Württembergs hertug og stænder. September 1765 sendte Bernstorff v. d. Asseburg til St. Petersborg som gesandt. I Rusland sluttede han sig nær til udenrigsministeren, grev Nikita Panin, som han havde lært at kende allerede i Stockholm. Som gesandt bestræbte v. d. Asseburg sig efter bedste evne på at befæste det gode forhold mellem Rusland og Danmark, og det var for en stor del takket være ham, at traktaten mellem de to lande af 22.4.1767 vedrørende mageskifte af det gottorpske Slesvig-Holsten mod grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst så smertefrit kom i stand.¹

Af helbredsgrunde anmodede v. d. Asseburg flere gange Tyske Kancelli om hjemsendelse. Efter kancelliets henvendelse til Katharina II indvilligede denne da 13.1.1768 i tilbagekaldelse af v. d. Asseburg, skønt hun værdsatte hans »gode egenskaber«.² Af Christian VII fik han tilladelse til at rejse til sine tyske godser.³

¹ Denkwürdigkeiten, s. 33–37 og s. 113–31. P. Vedel (L. Laursen) om v. d. Asseburg i Dansk biografisk Leksikon I, 1933, s. 556 ff. Vejledende Arkivregistraturer XI. Tyske Kancelli II, 1962, s. 198.

² RA. TKUA Speciel Del. Rusland A II 27. Personalakter A. F. v. d. Asseburg 1766–1768. Oversættelse til tysk af Katharina IIs skrivelse af 13.1.1768.

³ Sst. Brev af 26.3.1768 fra Tyske Kancelli til de finansdeputerede.

Samtidig, i januar 1768, havde v. d. Asseburg af kejserinden fået til opgave at besøge protestantiske tyske fyrstehoffer for at finde en brud til hendes søn, den snart myndige tronfølger Paul.⁴ Denne opgave forbandt han på ny fra marts-april 1769 med en stilling som Danmarks repræsentant under striden mellem Württembergs hertug og stænder indtil 1771.⁵

Efter Bernstorffs fald 1770 udtrådte v. d. Asseburg af dansk tjeneste i november 1771 og indtrådte i december i russisk. Efter i 1773 at have løst den ham af Katharina II betroede opgave til hendes tilfredshed blev v. d. Asseburg udnævnt til russisk gesandt ved rigsdagen i Regensburg, en post, han bevarede til 1792. Han døde 13.3.1797, kun få måneder efter Katharina II.⁶

»Denkwürdigkeiten« er en videnskabelig biografi, specielt en fremstilling af v. d. Asseburgs diplomatiske karriere. Bogen er forsynet med talrige aktstykker, der bringes som bilag, ligesom forfatteren i selve teksten indfletter talrige, ofte lange citater fra de originale dokumenter.

Danske historikere har – uden tilsyneladende at kende bogens forfatter, hvis navn savnes på titelbladet, eller værkets historiske karat – benyttet Denkw. som kilde. Det gælder Edvard Holm, der først og fremmest benytter de i Denkw. aftrykte aktstykker.⁷

⁴ Denkw., s. 272 f.

⁵ RA. Wotersen 3. Privatarkiv. Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Arkiv. Breve til J. H. E. Bernstorff fra Achatz Ferdinand v. d. Asseburg af 9.3. (dateret Meisdorf), 24.4. (dat. Stuttgart), 10.5., 13.5., 20.5., 27.5., 15.7. og 22.11.1769, 26.1. og 3.4.1770. Jersbek 3. Privatarkiv. Brev, dat. St. Petersburg 28.3./8.4.1769 fra Caspar v. Saldern til J. H. E. Bernstorff. (Brevene benyttet med venlig tilladelse fra lensgreve E. Bernstorff-Gyldensteen, Sandagergård). Denkw., s. 218–28. RA. TKUA Speciel Del. Württemberg A II. Akter og Dokumenter vedr. Danmarks Intervention, 1769–1771.

⁶ Breve på Wotersen 3. Denkw., s. 284, 303. – Foruden i DBL I er v. d. Asseburg udførligt omtalt i en ganske ukritisk »Notice« i Nyt historisk Tidsskrift IV, 1852, s. 454–70. Den ukendte forf. bygger helt på Denkw. v. d. Asseburg er ligeledes omtalt i Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark II, 1919, s. 105, 110, 196 og 207 f., og i L. L. Hammerich: »Zwei kleine Goestudien«, Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, bd. 36, nr. 6, 1961, s. 32 ff.

⁷ »Styrelsen af Danmark-Norges Udenrigspolitik under Struensee«, Hist.

Det gælder Peter Vedel, der i den af ham udgivne korrespondance mellem J. H. E. Bernstorff og hertugen af Choiseul et enkelt sted henviser til Denkw. og et par steder benytter værket som kilde, ligesom han i noterne i den af ham udgivne Bernstorffske korrespondance henviser til og hvad angår enkelte oplysninger bygger på Denkw., både på selve teksten og på de som bilag gengivne aktstykker.⁸ Også Erik Arup benytter Denkw.,⁹ bl. a.

Tidsskr. 4. r. II, 1870, s. 369 f., note; »Caspar v. Saldern og den dansk-norske Regering«, Hist. Tidsskr. 4. r. III, 1872–73, s. 80 ff., 90, 103–06, 109 f., 125 ff., 136, 138 og 173 f. Holm gør i den sidstnævnte afhandling, s. 79, n. 1, opmærksom på, at forfatteren af Denkw. s. 414 f. har citeret Rulhières Histoire de l'anarchie de Pologne II, Paris 1807, s. 143. Holm stiller sig med rette skeptisk overfor denne kilde, men er ikke opmærksom på, at det citerede sted ikke står s. 143, men s. 307 f. i Rulhières værk, bd. II, og at citatet i Denkw. er mangelfuldt. Efter ordene »le travail du cabinet« er 9–10 linjer udeladt, uden at Denkw.s forfatter markerer det. Ellers er der bortset fra petitesser overensstemmelse mellem citat og pågældende sted hos Rulhière. I denne forbindelse bør det bemærkes, at Denkw.s forfatter også benytter et andet, næppe alt for pålideligt værk, nemlig de Flassans Histoire Générale ... de la Diplomatie française VI, Paris 1811. S. 143 refererer han fra s. 560 f. i Flassans bog: under den svenske rigsdag 1766 skal Frankrig have anvendt 1.830.000 livres og Danmark 100.000 livres til at skaffe sig indflydelse hos Hattene. Der er grund til at være skeptisk m.h.t. Flassans oplysninger (jvf. modsætning mellem tallet i teksten og udregningen i noten). Også i Holms Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse er Denkw. benyttet: III: 1, 1897, s. 357 f. (henvisninger s. 44, n. 20 f.); IV: 1, 1902, s. 72 f. (henvisninger s. 10, n. 18 og 21), s. 104 (henvisninger s. 14, n. 44).

⁸ Correspondance entre le Comte Johan Hartvig Ernst Bernstorff et le Duc du Choiseul 1758–1766, 1871, s. 54, n.: henvisning til Denkw. »par M. Varnhagen v. Ense« (I), s. XII, n. 2, s. 54, n. 1. Correspondance ministérielle du Comte J. H. E. Bernstorff 1751–1770 I, 1882, s. 102, 108, 149 f., II, 1882, s. 64, 122, 143, 172, 259, 270 f., 287 (depeche fejldateret i Denkw., s. 185), 306, 315, 333, 335, 343, 354 og 402. Nr. 391, s. 466–72 (memoire af 18.7.1770 forelagt kongen af Bernstorff) genfindes i Denkw., s. 424–29, men med »flere urigtigheder«, der formentlig har til hensigt at »dække mr. v. Saldern« (Vedel i note s. 472). Uoverensstemmelserne skyldes måske snarere, at forfatteren af Denkw. har benyttet en kopi af skrivelsen fra v. d. Asseburgs arkiv, mens Vedel har aftrykt originalen.

⁹ »Kritiske Studier i nyere dansk Historie. I. Bernstorff og Holstein«, Hist. Tidsskr. 9. r. I, 1918–20, s. 135, 142, 198–201, 206–09, 211.

breve, som er trykt i denne bog og siden genoptrykt i de af Aage Friis 1907 udgivne Bernstorffske Papirer II. Aage Friis gengiver efter Denkw. seks breve,¹⁰ men kommer ikke ind på, hvem Denkw.s forfatter er, eller om han er en pålidelig gengiver af aktstykker.

Endelig må det nævnes, at den tyske historiker Otto Brandt i sit værk om Caspar v. Saldern og den nordeuropæiske politik under Katharina II benytter Denkw.¹¹

Det er da af interesse at få fastslået, hvem forfatteren af Denkw. er. Hvilken interesse havde han i at biografere netop A. F. v. d. Asseburg, og hvilket materiale havde han til sin rådighed? Benyttede han dette materiale pålideligt?

¹⁰ Bernstorffske Papirer II, s. 16 f., nr. 922 = Denkw., s. 41 f. Friis har fejlagtigt datoen 24.2.1766 for dette brev af 24.2.1761 fra J. H. E. Bernstorff til v. d. Asseburg og citerer efter Denkw., ikke som angivet efter koncepten på Wotersen. Både Denkw. og Bernstorffske Papirer nr. 922 (linje 6) har således »aujourd'huy«, koncepten derimod »dans ce Moment«; de to bøger har »à ceux de vos affaires« (Bernstorffske Papirer nr. 922, linje 16), koncepten derimod »a celui de vos affaires«. Dog er der ikke store afvigelser mellem denne og citatet i Denkw. S. 17, nr. 923 = Denkw., s. 47 f. (Bernstorff til v. d. Asseburg, 13.9.1766). S. 17 f., bilag til nr. 923 = Denkw., s. 47 (Carl af Hessen til v. d. Asseburg, 9.9.1766). S. 18 f., nr. 924 = Denkw., s. 50 f. (v. d. Asseburg til Bernstorff, St. Petersborg 29.9./10.10.1766). S. 19 f., bilag til nr. 924 = Denkw., s. 48 ff. (v. d. Asseburg til Carl af Hessen, s.d.). S. 20, nr. 925 = Denkw., s. 423 f. (Bernstorff til v. d. Asseburg, 7.7.1767), jvf. »Henvisninger og Oplysninger«, s. 4: henvisning til Denkw., s. 47–51. Endvidere er Denkw., s. 67 f., bilag X (udrag af breve fra Bernstorff til v. d. Asseburg af 16.7. og 30.6.1771) forlæg for nr. 928 f., s. 22 ff., og s. 405 i Denkw. (udrag af brev fra Bernstorff til v. d. Asseburg af 15.1.1772) forlæg for nr. 933, s. 26 – uden at dette dog er noteret, ligesom det i de sidste tre linjer af nr. 933 ikke markeres, at tre ord fra forlægget i Denkw.: »*toujours les mêmes, toujours désolantes*« er udeladt; de kursiverede ord savnes i nr. 933.

¹¹ Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II, 1932, s. 32 f. (Rulhières bemærkning om v. Saldern benyttet efter citatet i Denkw.!), 151, 153, 214, 263.

I. Forfatterskab og udgivelse

I maj 1963 havde jeg lejlighed til at undersøge v. d. Asseburgslægtens familiearkiv, godsarkivet Falkenstein-Meisdorf,¹² med det formål nærmere at udforske v. d. Asseburgs rolle som kejserinde Katharina II af Ruslands udsending i Tyskland 1768–73.¹³ Godsarkivet befinder sig i dag i Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt i Magdeburg. En del af godsarkivet var netop blevet registreret og ordnet kronologisk og efter brevsriver. Men en større del af det er stadig uordnet og venter på registrering.¹⁴

Under min gennemgang af den registrerede del af godsarkivet stødte jeg på en mappe,¹⁵ hvis indhold kaster klart lys over forfatterskabet og de nærmere omstændigheder i forbindelse med udgivelsen af »Denkwürdigkeiten«.¹⁶ Mappen indeholder en brevsveksling mellem hofjægermester, friherre og prøjsisk minister Ludwig I August Busso Konstantin v. d. Asseburg, greve til Falkenstein-Meisdorf (1796–1869) og minister og storkorsridder af Johannesordenen Friedrich Albrecht v. d. Schulenburg, greve

¹² v. d. Asseburg føjede ved arv 1761 godset Falkenstein til godset Meisdorf (Denkw., s. 443).

¹³ Jeg er Die Sächsische Akademie der Wissenschaften i Leipzig, Rask-Ørsted Fondet og Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab meget taknemmelig for hjælp til mine studier i Magdeburg, ligesom jeg også takker professor, dr. phil. L. L. Hammerich for al mulig bistand.

¹⁴ En foreløbig ordning af familiearkivet skal være blevet foretaget 1898 af genealogen Trippenbach (Max Trippenbach: *Asseburger Familiengeschichte*, Hannover 1915, s. VII), og brevene i familiearkivets uordnede del ligger virkelig i pakker ordnede efter en bestemt systematik.

¹⁵ Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt, Magdeburg, Aussenstelle Merseburg. Rep. H Falkenstein-Meisdorf. 3205: »Correspondance mit Sr. Excellenz dem Herrn. Minister Graf von der Schulenburg auf Closterode wegen der »Denkwürdigkeiten des A. F. v. d. Asseburg«. Ergangen 1835–1841.«

¹⁶ I v. d. Schulenburgs biografi i *Allgemeine Deutsche Biographie* XXXII, 1891, s. 663, er v. d. Schulenburg angivet som forfatter af »Denkwürdigkeiten des russischen Ministers Freiherrn Achaz Ferdinand von der Asseburg« [titlen er forkert citeret!] aus dessen handschriftlichen Papieren bearbeitet«. Det er dog først gennem studiet af nævnte arkivmappe, at forfatterskabet med sikkerhed er blevet konstateret, ligesom de nærmere omstændigheder i forbindelse med udgivelsen naturligvis ikke omtales i ADB.

til Klosterroda (1772–1853) angående A. F. v. d. Asseburgs »Denkwürdigkeiten«, som man ønskede at udgive som bog. De to grever stod hinanden nær og var beslægtede.¹⁷ Ludwig August tilhørte en sidelinje af Asseburg-slægten og havde 1817 ægtet Anna, grevinde v. d. Schulenburg (1800–26), A. F. v. d. Asseburgs barnebarn.¹⁸

Friedrich Albrecht v. d. Schulenburg var søn af kursachsisk gehejme kammer- og bjergråd, grev Albrecht Ludwig. Han havde studeret i Leipzig og Wittenberg, da han 1794 begyndte en diplomatisk karriere i kursachsisk tjeneste. Indtil 1798 var han attaché i Wien, Regensburg og Rastatt, fra 1799 gesandt i København, 1801–04 gesandt i St. Petersborg og derpå 1810–30 gesandt i Wien. 1830 udtrådte han af tjeneste og levede dels i Wien, dels på sit gods Klosterroda ved Eisleben, beskæftiget med historiske sysler.¹⁹ Han havde som fjern slægtning af A. F. v. d. Asseburg – som ungt menneske – talt med ham, vundet hans fortrolighed, ja, turde endog regne med at tilhøre hans venner.²⁰ Af ham selv havde han modtaget enkelte oplysninger om hans tidligere liv,²¹ ligesom han – i anledning af Katharina II's død 9.11. 1796 – i sin tid havde modtaget et brev (af 24.12.1796) fra v. d. Asseburg selv.²²

¹⁷ Jvf. slægtstavle bilag II, tabula II b, i Denkw., s. 26, A. F. v. d. Asseburg ægtede 1777 Maria Anna, grevinde v. d. Schulenburg (1757–1820) (Denkw., s. 436 f., 440), og også hans fader, Johann Ludwig (1685–1722) var gift med en v. d. Schulenburg (d. 1738).

¹⁸ Anna var datter af A. F. v. d. Asseburgs datter Anna Charlotte Ferdinandine (1778–1805), gift med grev Moritz Levin Friedrich v. d. Schulenburg til Kirchscheidungen 1799 (Trippenbach, anf. værk, s. 24, 54 f., 272–280). Ludwig August var gift fem gange, første gang med Anna.

¹⁹ J. F. Danneil: Das Geschlecht der von der Schulenburg II, Salzwedel 1847, s. 421 og 446 f. Allgemeine Deutsche Biographie XXXII, s. 663 f.

²⁰ Denkw., forfatterens forord, s. VII f.

²¹ Denkw., s. 40.

²² Denkw., s. 306; jvf. s. 415, n. 1: v. d. Schulenburg havde stået i »betroet forbindelse« med den russiske udenrigsminister Nikita Panins nevø; og s. 445: brev af 17.3.1797 til v. d. Schulenburg fra v. d. Asseburgs tidligere kurér, nu russisk gehejmeråd, v. Alopäus i anledning af v. d. Asseburgs død citeret.

Grev Ludvig August stillede et ret omfattende materiale af aktstykker fra A. F. v. d. Asseburgs arkiv til rådighed for v. d. Schulenburg, som selv synes at have taget initiativet til udarbejdelse af en sådan biografi.²³ Han begyndte sine undersøgelser og studier i 1835.²⁴ Under sit arbejde modtog han hjælp fra pastor Christian Niemeyer i Undeleben, der i breve gav ham flere oplysninger om Asseburg-slægtens ældste historie.²⁵ Således skyldes bogens stamtavler efter alt at dømme Niemeyer.²⁶

Arbejdet på Klosterroda skred støt frem. I november/december 1839 behøvede manuskriptet blot visse korrektioner.²⁷ I brev af 4.3.1840 kunne v. d. Schulenburg meddele v. d. Asseburg, at han »i indeværende uge« kunne sende ham manuskriptet til gennemsyn. Han anbefalede den berømte Nicolaiske Boghandel i Berlin (grundlagt 1713) som den bedste til at udgive værket.

v. d. Asseburg befandt sig altså i besiddelse af manuskriptet,²⁸ da han sidst i marts tilskrev nævnte boghandels leder Gustav

²³ 3205. 1) Fortegnelse på tre sider over 34 brevgrupper fra A. F. v. d. Asseburgs arkiv (heriblandt hele korrespondancen vedrørende den russisk-hessen-darmstadtiske giftermålsaffære 1768–73). 2) Fortegnelse på to sider over 26 brevpakker. 3) Fortegnelse på to sider over 36 arkivpakker. Alle disse aktstykker blev sendt v. d. Schulenburg, efter at han var gået i gang med arbejdet.

²⁴ 3205. v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Klosterroda 28.10.1835. Samme til samme, notits af 29.10.1835. Samme til samme, Wien 29.2.1836. Samme til samme, Klosterroda 25.8.1839.

²⁵ 3205. Niemeyer til v. d. Schulenburg, Undeleben 25.6.1836. v. d. Asseburg til Niemeyer, Meisdorf 27.10.1838 (koncept). Niemeyer til v. d. Asseburg, Undeleben 16.11.1838. Jvf. Promemoria fra v. d. Schulenburg, Klosterroda 19.9.1839, og koncept til brev af 13.10.1839 fra v. d. Asseburg til v. d. Schulenburg, hvoraf klart fremgår, at denne er Denkw.s forfatter. Diverse notater af Niemeyer om Asseburg-slægtens ældste historie. Niemeyer var oprindelig grev Ludvig Augusts huslærer i Meisdorf og havde før 1835 skrevet om Asseburg-slægten (Trippenbach, anf. værk, s. VI).

²⁶ Trippenbach, s. VI.

²⁷ 3205. v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Wien 5.12. 1839; jvf. samme til samme, Wien 3.11.1839.

²⁸ 3205. Fr. Albrecht v. d. Schulenburg til grev v. d. Schulenburg auf und zu Burscheidungen bei Freiburg, Klosterroda 15.9.1840: »Ew Hochgebohren ist bewusst, dass ich mich seit einigen Jahren damit beschäftigt habe,

Fr. Konstantin Parthey (1798–1872), der havde overtaget boghandelen efter sin faders død 1825,²⁹ og forespurgte, om boghandelen var rede til at udgive manuskriptet.³⁰ Parthey erklærede sig imidlertid ude af stand til at udgive værket, først og fremmest fordi læserpublikum ikke interesserede sig ret meget for den slags historisk litteratur.³¹ v. d. Asseburg begyndte da naturligt nok at tænke på en anden boghandel som udgiver, nemlig den Brockhauske Boghandel i Leipzig.³² Samtidig erklærede han sig overfor v. d. Schulenburg rede til at betale udgifterne i forbindelse med manuskriptets trykning.³³

v. d. Schulenburg foreslog v. d. Asseburg at gøre et nyt forsøg overfor Nicolai. Skulle også det glippe, rådede han ham til at henvende sig til gehejme legationsråd Varnhagen v. Ense i Berlin. Varnhagen v. Enses bekendtskab havde v. d. Schulenburg netop om sommeren gjort i Kissingen, og han opfattede ham som »en fin, velopdraget mand«. Som v. d. Schulenburg udtrykte sig, »vil han, når De aflægger ham Deres besøg, og når jeg først tilskriver ham desangående, bistå Deres Velbyrdighed med råd og dåd. Går De ind på dette forslag, så vil jeg endnu herfra på denne måde skrive til hr. v. Varnhagen. Skulle han endnu ikke under Deres ophold i Berlin atter være indtruffet sammesteds, så vil han i hvert fald før vinteren komme tilbage dertil, og det ville være let i den anledning at få nogen oplysning hos uden-

die Denkwürdigkeiten des sel. Herrn Geheimen Rathes v. d. Asseburgs niederzuschreiben. Ich habe diese Aufgabe, zu welcher der Hofjägermeister Freiherr v. d. Asseburg die Gefälligkeit gehabt hatte, mir die Materialien zu liefern, seit vergangenen Winter beendigt, und gedachten Herrn Baron das Manuskript am 5. März d. J. von Wien aus, auf Meissdorf abgesandt, auch hierüber einen Postschein erhalten«.

²⁹ ADB XXV, 1887, s. 189 f. Faderen, Daniel Friedrich Parthey, var gift med Friedrich Christoph Nicolais ældste datter.

³⁰ 3205. Koncept til brev af 28.3.1840 fra v. d. Asseburg til Parthey.

³¹ 3205. Parthey til v. d. Asseburg, Berlin 4.4.1840.

³² 3205. Koncept til brev af 15.9.1840 fra v. d. Asseburg til v. d. Schulenburg.

³³ 3205. Koncept til brev af 22.9.1840 fra v. d. Asseburg til v. d. Schulenburg.

rigsministeriet, i hvilket han er ansat«. ³⁴ v. d. Asseburg besluttede sig til at følge v. d. Schulenburgs råd.³⁵

Varnhagen v. Ense var sikkert den rette mand at henvende sig til i denne anledning. Han havde selv skrevet flere bøger (dog ikke udgivet af Nicolai), og gennem sin i 1833 afdøde hustru Rahel, født Levin, havde han knyttet den nærmeste forbindelse til det litterære Berlin.³⁶

I øvrigt så v. d. Schulenburg betydeligt lysere på situationen end v. d. Asseburg. Grunden var den, at Parthey overfor ham havde stillet sig mere imødekommende og havde erklæret, at han muligvis ville udgive manuskriptet og i hvert fald lade den kendte historiker, gehejme regeringsråd Georg Wilhelm v. Raumer (der i øvrigt havde udgivet alle sine bøger gennem den Nicolaiske Boghandel) gennemlæse manuskriptet til Denkw.³⁷

Det kan ikke ses, om mødet mellem v. d. Asseburg og v. Ense virkelig kom i stand, men han sendte i hvert fald manuskriptet til v. Ense.³⁸ Denne henvendte sig til Parthey, og takket være denne intervention stillede Parthey sig nu langt mere imødekommende. Overfor v. Ense erklærede han, at han ville overtage udgivelsen, men dog måtte bede familien om et bidrag til trykningsudgifterne.³⁹ Også overfor v. d. Asseburg stillede han sig mere imødekommende, men betonedede stadig, at et sådant værk kun ville få et ganske lille publikum, hvorfor der ikke kunne være tale om nogen pekuniær gevinst for forfatteren. Han tvivlede på,

³⁴ 3205. v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Klosterroda 27.9.1840.

³⁵ 3205. v. d. Asseburg til v. d. Schulenburg, 28.9.1840 (koncept).

³⁶ v. Ense (d. 1858) blev født i Düsseldorf 1785. Han var først i østrigsk militærtjeneste, derpå i russisk og deltog i koalitionskrigen mod Napoleon. På Wienerkongressen var han Hardenbergs medhjælper. 1819 afskedigedes han fra diplomatisk tjeneste, mistænkt for at nære demokratiske anskuelser, men fortsat gjorde de skiftende prøjsiske udenrigsministre nu og da brug af ham. Det meste af sin tid kunne han dog vie til litterære sysler (Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich XLIX, 1884, s. 282–87).

³⁷ 3205. v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Klosterroda 27.9.1840.

³⁸ 3205. v. d. Asseburg til v. d. Schulenburg, 1.10.1840.

³⁹ 3205. Brev fra v. Ense, citeret i brev fra v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Wien 19.11.1840.

at nogen boghandel ville betale honorar. Derfor var det ønskeligt, om værket blev udgivet i kommission og trykt på forfatterens egen bekostning. Skulle dette ikke være ham tilpas, ville Parthey nok overtage udgivelsen, men ville ikke kunne betale forfatteren honorar. Han mente, at det ville være til fordel for værket, om forfatteren lod sit navn trykke på titelbladet, eller om »hr. gehejmeråd v. Varnhagen ville beslutte sig til at indføre det samme [værk] ved sit navn i den litterære verden«. ⁴⁰ v. d. Schulenburg erklærede imidlertid med bestemthed, at han under ingen omstændigheder ville have sit navn i Denkw., ⁴¹ og dette bærer heller ikke noget forfatternavn. Derimod findes der i det et »forfatterens forord«, ⁴² hvori denne takker Ludwig August v. d. Asseburg for at have stillet materialet til værket til hans rådighed.

Ved at støtte sig til Varnhagen v. Ense, der skrev et forord, dateret Berlin d. 12.9.1841, lykkedes det de to grever at få Denkw. udgivet gennem den Nicolaiske Boghandel, der gav 30 frieksemplarer til forfatteren – derimod efter alt at dømme intet honorar. Værket lå færdigtrykt 2.11.1841. ⁴³

II. Forfatterens pålidelighed

Jeg har været i stand til at sammenligne en stor del af de i Denkw. aftrykte og citerede aktstykker med de tilsvarende originale udfærdigelser, dels i Rigsarkivet, dels i Asseburg-slægtens arkiv, ⁴⁴ ligesom jeg også ved denne undersøgelse har benyttet fotokopier af aktstykker, tilsendt fra det sovjetiske statsarkiv. Gennem denne undersøgelse fremgår det, om v. d. Schulenburg var en pålidelig gengiver af aktstykker eller ej.

⁴⁰ 3205. Parthey til v. d. Asseburg, Berlin 23.11.1840.

⁴¹ 3205. v. d. Schulenburg til v. d. Asseburg, Wien 19.11.1840.

⁴² Denkw., s. VII f.

⁴³ 3205. Den Nicolaiske Boghandel til v. d. Asseburg, Berlin 29.10.1841. Samme til samme, Berlin 2.11.1841, jvf. regning af 8.11.1841.

⁴⁴ Fra dette er benyttet mikrofilm af aktstykker, jeg fandt frem til under mine undersøgelser i dette arkiv.

Fra gesandtskabstiden i Sverige er i Denkw. citeret to beretninger ret korrekt,⁴⁵ ligesom forfatteren citerer en beretning fra Tysklandstiden ret korrekt.⁴⁶ Men v. d. Schulenburg kan forfalde til særdeles grove fejl.⁴⁷

Hvad angår de afsnit af indberetninger og depecher fra v. d. Asseburg til Bernstorff fra gesandtskabsopholdet i Rusland, som

⁴⁵ Denkw., s. 88–90. RA. TKUA Speciel Del. Sverige B, 136. Beretning af 6.8.1756 til Bernstorff og af 11.8.1756 til kongen. Bortset fra rent ortografiske uoverensstemmelser er beretningen til Bernstorff korrekt gengivet, hvorimod der i beretningen til kongen i Denkw.s citat s. 89 findes tre linjer («... et une sorte d'aveu... au devoir d'une Chrétienne»), som hverken findes i den endelige af kongen modtagne skrivelse i RA eller i den i Asseburgs kopibog indføjede afskrift (RA. TKUA Speciel Del. Sverige C, 317, s. 50). Schulenburg citerer, hvad angår tiden 1755–60, Asseburgs koncepter (og kender i øvrigt for samme tidsrum kun instruktionerne til ham gennem hans egne svar i konceptform: Denkw., s. 74); men ej heller i den af Schulenburg citerede koncept til skrivelsen af 11.8.1756 findes de ovennævnte tre linjer (RA. Østtysk mikrofilm nr. 193/65, 2).

⁴⁶ Denkw., s. 41 f. (= Bernstorffske Papirer II, s. 16 f.). På Wotersen findes koncepten. Også hvad angår de fem første linjer af brevet, der ikke meddeles i Bernstorffske Papirer, er der overensstemmelse mellem Denkw.s citat og koncepten.

⁴⁷ Således er det aldeles umuligt at udlæse det i Denkw., s. 92 f. oversatte tyske afsnit (i citationstegn) af den omfattende kodeindberetning på fransk af 6.3.1759 til Bernstorff, hvortil der henvises i Denkw., og som findes i original i RA. TKUA Speciel Del. Sverige B, 139; Sverige C, 319. Der er tale om et stærkt sammentrængt, dårligt og groft referat, der ikke dækker beretningens indhold, slet ikke om et ordret citat. Det samme gælder formentlige citater (oversat til tysk) fra en beretning til Bernstorff, dat. St. Petersborg 20./31.1.1766 (Denkw., s. 122; TKUA Speciel Del. Rusland B, 84, 1766); her er blot tale om referater af en lidt fyldigere fransk tekst; måske citeres her fra koncepten. Omvendt citeres fra første Württembergmission i Denkw., s. 205, temmelig korrekt en beretning af 12.7.1764 fra v. d. Asseburg. Den er virkelig skrevet på tysk, skønt ordene i Denkw. om «fransk sprog» kunne forlede en til at tro, at den er på fransk. I citatet benyttes 3. person ental, i den originale beretning 3. person flertal. Bortset herfra er der overensstemmelse mellem citatet og det originale aktstykke i TKUA Speciel Del. Württemberg A II, 8, 1764. Mellem den citerede franske tilføjelse til beretningen og fransk PS i beretningen i RA er der indholdsmæssig, skønt ikke ganske verbal overensstemmelse.

jeg har været i stand til at sammenholde med de originale aktstykker i Rigsarkivet, er der i det store og hele ret god overensstemmelse til stede. Også med hensyn til indberetninger i kode er dette tilfældet. De uoverensstemmelser, der er, kan skyldes, at v. d. Schulenburg har benyttet koncepterne i Asseburg-arkivet, mens jeg har sammenlignet hans citater med de af Tyske Kancelli modtagne indberetninger.⁴⁸

⁴⁸ En stor del af de i Denkw. citerede indberetninger fra årene 1765–68 befinder sig i TKUA Speciel Del. Rusland B, 83–86, 1765–68. Uddrag og citater fra følgende aktstykker er blevet undersøgt: Uddrag af kodedepeche af 8./19.11.1765 (Denkw., bilag I, s. 178 ff.) – i det store og hele overensstemmelse med den i Tyske Kancelli tydede indberetning. Citat i Denkw., s. 118 ff., af kodedepeche af 26.11./6.12.1765 – overensstemmelse. Citat i Denkw., s. 172 f., fra kodebrev af 27.12.1765/7.1.1766 – i det store og hele overensstemmelse. Citat fra manuskript til tale, holdt for Katharina II og sendt som bilag til beretning af 27.1./7.2.1766 til kongen (Denkw., s. 122 f., her udateret) samt en fra brevet gengivet udtalelse fra kejserinden – overensstemmelse; den i Denkw., s. 123 f., citerede udtalelse om Panin findes ikke i dette brev. Korrekte citater fra kodeindberetninger af 24.2./7.3.1766 [nr. 2] og af 18./29.7.1766 i Denkw., s. 147 f. og s. 126 f. Ret nøje gengivelse i Denkw., s. 181–85, bilag II, af Bernstorffs memorandum til Panin af 6.9.1766 om sundtolden (i TKUA Speciel Del. Rusland C, 178). Citat fra kodeindberetning af 24.10/4.11.1766 [nr. 2] i Denkw., s. 128 f. – overensstemmelse; dog er beretningen ikke fra v. d. Asseburg, men fra Sigfred Victor Raben. Citater fra kodebrev 5./16.12.1766 (Denkw., s. 151) og fra kodebrev af 31.10./11.11. 1766 (Denkw., s. 145) – forholdsvis god overensstemmelse med pågældende steder i de modtagne aktstykker i RA, derimod ikke mellem citat fra førstnævnte beretning i Denkw., s. 156 f., og den endelige modtagne beretning. Korrekt gengivelse af forslag om separatartikel i dansk-russisk traktat (Denkw., s. 188 f., bilag IV) fra kodebrev af 21.11./2.12.1766. Citat fra kodebrev af 12./23.12. 1766 i Denkw., s. 394 f. – flere, dog ikke særlig væsentlige uoverensstemmelser. Citat i Denkw., s. 395, fra kodebrev af 15./26.12.1766 – indholdsmæssig, om end ikke verbal overensstemmelse. Citater fra beretning af 9./20.1.1767 [nr. 1] (Denkw., s. 168 f.), fra kodeberetninger af 22.1./2.2.1767 (Denkw., s. 129) og af 12./23.3.1767 (Denkw., s. 130 og 399) – god overensstemmelse, dog markeres ikke i citatet fra sidstnævnte brev i Denkw., s. 399, udeladelse af et større afsnit. Citat fra brev af 20./31.5.1767 [nr. 1] (Denkw., s. 140, l. 2) mangler den endelige indberetnings ord om de fremmede ministre på samme rejse – ellers overensstemmelse. Citat fra kodeindberetning af 26.6./7.7.1767 [nr. 2] (Denkw., s. 159 f.) – ret god overensstemmelse. Lange citater i Denkw., s. 194 f.,

Også som referent af aktstykkers indhold kan v. d. Schulenburg være forholdsvis korrekt.⁴⁹

Det materiale, der omhandler v. d. Asseburgs rolle som kejserindens særlige udsending i Tyskland,⁵⁰ behandles ikke altid lige omhyggeligt af v. d. Schulenburg. De aktstykker, han bringer som bilag, er vel i det store og hele korrekt gengivet,⁵¹ men betegnende er det, at v. d. Schulenburg aldrig – som moderne

bilag IX, s. 190 f., bilag VI og s. 189 f., bilag V, fra indberetninger af 26. 7./6.8.1767 [nr. 3], af 11./22.9.1767 [nr. 5] og af s. d. [nr. 1] – i det store og hele indholdsmæssig overensstemmelse, dog findes de sidste fire linjer i Denkw., s. 195, ikke i den af kancelliet modtagne beretning. Langt citat fra depeche af 1./12.10.1767 (Denkw., s. 133 f.) – for den største dels vedkommende ret god indholdsmæssig overensstemmelse, dog er der uoverensstemmelse i mening mellem citatet i Denkw., s. 134, l. 9–12, og pågældende sted i den af kancelliet modtagne depeche. Citater fra kodebrev af 7./18.1.1768 (Denkw., s. 164) og fra brev af 24.1./4.2.1768 (Denkw., s. 173 f.) – overensstemmelse. Længere citat fra beretning af 10./21.2.1768 (Denkw., s. 174 f.) stemmer – bortset fra, at den i Denkw. er dat. til 20. februar – næsten overalt overens med aktstykket i RA m.h.t. mening, mens der ikke altid er verbal overensstemmelse. En meningsforstyrrende fejl findes i Denkw., s. 175, l. 11 f., hvor der i den af kancelliet modtagne beretning står »pour Elle«, i Denkw. derimod »pour un Roi son ami et son allié«. Citatet afviger s. 175, l. 12–16, fra pågældende sted i aktstykket i RA, og formuleringen i citatets slutning er ganske anderledes end det tilsvarende sted i den beretning, kancelliet modtog fra v. d. Asseburg.

⁴⁹ Kodebrev af 21.11./2.12.1766 refereret i Denkw., s. 128 f. (RA. TKUA Speciel Del. Rusland B, 84, 1766). Del af kodebrev af 26.6./7.7.1767 [nr. 2] er ret godt refereret i Denkw., s. 159 f. (TKUA Speciel Del. Rusland B, 85, 1767), ligeledes er brev refereret godt s. 169, dog er det ikke – som anført – af 13.8., men af 16./27.8.1767 [nr. 1] (TKUA Speciel Del. Rusland B, 85); den tyske oversættelse af tale er korrekt gengivet s. 169, bortset fra at kejserinden taler i 1. person i notitsen i Asseburgs brev. – Efter korrekt at have citeret del af en hemmelig paragraf i den dansk-russiske alliance-traktat af 28.2.1765 (jvf. Denkw., s. 134, n. 1, med Danske Tractater, 1751–1800, 1882, s. 199 f.) refererer v. d. Schulenburg summarisk, men udmærket s. 134–37 mageskiftetraktaten af 11./22.4.1767 (Danske Tractater, s. 229–63), men undlader ganske at berøre de seks hemmelige separatartikler, af hvilke den første dog er identisk med det oprindelige russiske forslag om en sådan artikel (Denkw., s. 188 f., bilag IV).

⁵⁰ Denkw., s. 244–86.

⁵¹ Depeche, dat. Moskva januar 1768, fra Panin til v. Saldern (uddrag

historikere – sætter prikker, når han udelader afsnit (eller ord), men tankestreger, hvis han da overhovedet gør opmærksom på, at noget er udeladt.

v. d. Schulenburg betoner ikke udtrykkeligt, når han citerer koncepter, hvis tekst jo ikke nødvendigvis behøver at være helt identisk med de endeligt udarbejdede og afsendte skrivelser (men kan være nok så oplysende).⁵²

Hvad de i selve Denkw.s tekst indføjede citater angår, er der i reglen overensstemmelse med originalerne, men somme tider

i Denkw. som bilag I s. 272 f.; original i godsarkivet Falkenstein-Meisdorfs uordnede del, hvidt læg mrkt. »1768 ff.«. Korrekt uddrag i Denkw. som bilag IX, s. 66, af skrivelse fra Panin til v. d. Asseburg af 20.5.1771 (original i nævnte arkiv læg »1771«). Overensstemmelse mellem uddrag af brev fra kejserinden, dat. Tsarskoje Selo 17./28.5.1771, til v. d. Asseburg (Denkw., s. 275–78, bilag IV) og pågældende sted i en samtidig afskrift, tilsendt i fotokopi fra Tsentralnij gosudarstvennij Arkhiv i Moskva, – bortset fra petitesser. Korrekt uddrag s. 67 f., bilag X, af Bernstorff-brev af 16.7.1771 (jvf. RA. Østtysk mikrofilm nr. 193/65, 1 og n. 10 ovenfor). Fra skrivelse af 19./30.8.1771 fra v. Panin til v. d. Asseburg citeres korrekt (Denkw., s. 68 f., bilag XI. Original i godsarkivet Falkenstein-Meisdorf, hvidt læg med breve fra 1773–74 (!)). Også fra et brev af 20./31.8.1773 fra den prøjsiske gesandt i St. Petersborg, grev v. Solms, til v. d. Asseburg citerer v. d. Schulenburg korrekt (Denkw., s. 429, bilag III), og det samme gælder et brev af 31.8./11.9.1773 fra samme til samme (Denkw., s. 430–33, bilag IV). (Brevene fra v. Solms i Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt. 3334: »Briefe derer von Solms an Achatz Ferdinand v. d. Asseburg II, 1770–1787«).

⁵² Korrekt gengivelse i Denkw., s. 280, bilag VI, af et ikke afsendt brev af 14.8.1772 fra v. d. Asseburg til den prøjsiske statsminister, grev v. Finckenstein (original i Falkenstein-Meisdorf-arkivet, »Paket A« med fyrstelige breve). Brevet bærer et par overstregninger og rettelser og har sikkert tjent som forlæg for et endeligt afsendt brev af nævnte dato, som v. Finckenstein vitterligt har modtaget. – Uvæsentlige rettelser i uddrag fra en depeche-koncept, dat. Darmstadt 12.2.1773, fra v. d. Asseburg til Panin (Denkw., s. 281, bilag VII) i forhold til originalen (i Falkenstein-Meisdorf-arkivet, hvidt læg »f.«, »Depeches du mois de fevrier 1773«). Koncept, dat. Meisdorf 21.5.1773, til brev til landgrevinde Caroline af Hessen-Darmstadt fra v. d. Asseburg (Denkw., s. 282 f., bilag VIII; original sst. som forrige aktstykker, hvidt læg »Correspondance relative au grand objet depuis le mois de May 1773«); v. d. Schulenburg citerer også her sit aktstykke forholdsvis korrekt.

kan v. d. Schulenburg forfalde til horrible fejlskrivninger og tekstændringer, der ganske ville fælde en moderne historiker.⁵³

⁵³ Korrekt citeres i Denkw., s. 401, brev af 7.2.1769 fra Bernstorff til v. d. Asseburg (original i Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt. 2499: »Briefe des Grafen Joh. H. Ernst Bernstorff an Achatz Ferdinand v. d. Asseburg 1754–1772«). I Denkw. bringes s. 250 et »citat« fra et tysk brev af 23.1.1771 fra ærkehertuginde Louise af Sachsen-Gotha (i godsarkivet Falkenstein-Meisendorf, læg »1771«) til v. d. Asseburg, men der er ikke tale om et ordret uddrag – f. ex. lader v. d. Schulenburg Louise skrive i 3. person – kun om et referat, der vel her og der opviser verbal overensstemmelse med forlægget. Korrekt citat i Denkw., s. 224, n. 1, fra et Bernstorff-brev af 2.2.1771 (jvf. RA. Østtysk mikrofilm nr. 193/65, 1). De få og uvæsentlige uoverensstemmelser mellem et citat i Denkw., s. 253, fra brev af 27.7./8.8.1771 fra Katharina II til v. d. Asseburg, og pågældende sted i en samtidig afskrift (i statsarkivet i Moskva), kan skyldes, at v. d. Schulenburg har benyttet originalen (der nu må anses for at være gået tabt), mens jeg alene kan sammenligne med afskriften. Korrekt citeres i Denkw., s. 53, brev af 12.10.1771 fra A. S. v. d. Osten til v. d. Asseburg (original i godsarkivet, pakke med »Akten«). Fra skrivelse af 8.2.1772 fra v. Solms til v. d. Asseburg citerer v. d. Schulenburg korrekt (Denkw., s. 57 f.; RA. Østtysk mikrofilm nr. 193/65, 2). – Depeche, dat. St. Petersburg 19.10.1772, fra Panin til v. d. Asseburg er korrekt citeret i Denkw., s. 258 f. (original i godsarkivet, hvidt læg »d«, »Depeches du mois de Novembre 1772«). Ligeledes korrekte, men korte citater fra koncept, dat. 5./16.12.1772, til brev fra v. d. Asseburg til Panin i Denkw., s. 259 (original i læg »e«, »Depeches du mois de Decembre 1772«). Korrekt citat sst. fra en anden koncept af samme dato til samme, uden at der dog gøres opmærksom derpå, tværtimod tales om »hin allerede nævnte beretning«. Korrekt citat i Denkw., s. 265, fra brev, dat. Tsarskoje Selo 29.6.1773, fra baron v. Schrautenbach til v. d. Asseburg, uden at brevet dog dateres i Denkw. (original i læg med »Correspondance relative au grand objet depuis le mois de May 1773«); her og der er dog glemt enkelte ord, ligesom selve teksten enkelte steder er blevet »forbedret«, uden at meningen dog forstyrres derved. Dog er brevets »Mad. de Bauer« blevet til »le Général de Bauer«. Mellem citat fra brev af 19.7.1773 fra v. d. Asseburg til Panin (Denkw., s. 266; originalen sst. som foregående) og pågældende sted i forlægget er der overensstemmelse. Fra allerede nævnte brev af 20./31.8.1773 fra v. Solms citeres korrekt i Denkw., s. 266 f. I citat i Denkw., s. 268 f., fra brev af 28.2.1774 fra landgrevinde Caroline til v. d. Asseburg (original i læg »Correspondance relative au grand objet . . .«) er et helt afsnit udeladt, uden at det markeres; det samme gælder enkelte ord. Også i skrivelse af 30.8.1776 fra v. Panin til v. d. Asseburg om storfyrstindens uheldige nedkomst og død er udeladt hele afsnit, linjer og ord, uden at det markeres

Desværre må flere vigtige aktstykker, der bringes i Denkw. som bilag og oprindelig kan ses at have befundet sig i godsarkivet blandt materialet vedrørende giftermålsaffæren, sikkert anses for at være gået tabt; de synes at være blevet fjernet fra deres læg ganske kort tid efter 1835.⁵⁴

Det er mit indtryk, at v. d. Schulenburgs skildring, hvad de store linjer angår, er korrekt, selv om han synes vel ukritisk overfor sin helt og slægtning. Men Denkwürdigkeiten kan ikke uden den yderste kritiske agtpågivenhed benyttes som kilde; det gælder også de i værket aftrykte originale aktstykker. Det vældige materiale, der befinder sig i Asseburg-slægtens arkiv og i Rigsarkivet, er ikke udnyttet fuldt ud og kunne vel ikke udnyttes fuldt ud af v. d. Schulenburg, på hvis tid den kildekritiske forskning i øvrigt var i sin vorden.

(Denkw., s. 270 f.; original i læg med »Depeches en Cour & de la Cour des mois Juillet, aout et octobre 1776 touchant l'accident defunt. Mad. la gr. Duchesse»). Et længere afsnit, der udelades uden markering, gengives derpå i Denkw. i tysk oversættelse med citationstegn om, så man får det falske indtryk, at der er tale om en ordret oversættelse eller måske om et citat. Der er blot tale om et groft referat af pågældende afsnit. Et lignende tilfælde med formentlige tyske »citatler« konstateredes ovenfor n. 47. S. 146 i Denkw. er der et andet tilfælde, hvor der bringes et formentligt tysk »citat« fra et brev på fransk af 22.4.1766 fra hertugen af Choiseul til gesandten i Stockholm, trykt hos Flassan, anf. værk, s. 567. Der er dog blot tale om et stærkt koncentreret referat, hvorimod det følgende franske citat er korrekt.

⁵⁴ Det gælder så vigtige skrivelser som et brev fra Katharina II, dat. St. Petersborg 30.1.1771, til v. d. Asseburg (Denkw., s. 274 f., bilag III), selve originalbrevet af 17./28.5.1771 fra samme til samme, et brev, dat. St. Petersborg 16./27.1.1772 fra samme til samme (Denkw., s. 278, bilag V), et brev af 28.8.1773 fra samme til samme og to breve, dat. St. Petersborg 30.8./10.9.1773, fra storfyrst Paul og fra storfyrstinde Natalia (Wilhelmine af Hessen-Darmstadt) til v. d. Asseburg (Denkw., s. 284, bilag IX; s. 285 f., bilag X og XI). Endvidere må et originalbrev, dat. St. Petersborg 28.7./8.8.1771, fra kejserinden til v. d. Asseburg, citeret i Denkw., s. 253, anses for at være gået tabt. Også i selve Denkw.s tekst bringes citater fra aktstykker, der ikke længere synes at eksistere, således at Denkw. her bliver en værdifuld kilde. Dog må disse aktstykker benyttes varsomt, da v. d. Schulenburg, som vi har set, ikke altid er lige nøjagtig i citeringen af kilder, om end han kun sjældent forfalder til fejl, der ganske forvansker det foreliggende aktstykkets mening.

Oversigt

Hærstabens historiske Arbejder

Krigshistorie omfatter dels selve krigsbegivenhedernes forløb, dels krigsvæsenets historie. De to emner kan ikke behandles hver for sig, thi selve krigens førelse og forløb er helt afhængig af de forberedelser, der i fredstid er truffet med henblik på en kommende krigssituation gennem uddannelse af tropper og deres førere, bygning af befæstningsanlæg, anskaffelse af våben og andet krigsmateriel samt gennem opbygning af en hjemlig industri, der kan omstilles og udvides til at erstatte de lidte tab. Krigsvæsenet bliver derfor afhængigt af en række sociale, kulturelle, indre og ydre politiske forhold allerede mange år før krigsudbruddet. I bedømmelsen af den enkelte krigs forløb må historikeren først søge at sætte sig ind i de forhold, der herskede i de krigsførende lande. Han må danne sig et klart billede af de ledende folk: politikere og troppeførere, af befolkningens vilje til ofre og ydelser, til mandskabets mod og udholdenhed.

Hvad selve skildringen af krigen angår, skal historikeren søge at fremstille begivenhederne så objektivt som muligt, klarlægge førernes viden om fjenden, troppernes tilstand, våben og krigsskuepladsens forhold, eventuelle klimatiske ændringer, der kan gribe ind i tidligere udarbejdede planer. Derefter skal han påtale fejl og fremdrage fortjenstfulde handlinger, hvoraf man kan drage lære, således at man med udbytte kan tage hans arbejde frem og udnytte erfaringerne. Han må skaffe sig oplysninger fra begge parter og helst sammenholde dem på kampområdet for at finde frem til begivenhedernes rette forløb ved sammenligning.

Historikeren må kende krigskunstens standpunkt og de gængse principper for våbenarternes anvendelse og vogte sig for at lade sin dom påvirke af senere tiders udvikling og kunnen. Han må ikke lade sig forlede af sine egne følelser for den ene eller den anden af de krigsførende parter eller for denne eller hin politiker eller hærfører. Disse sidste krav gør det meget vanskeligt at behandle krige,

der er ført i historikerens levetid, hvor stemninger og hensyn til endnu levende personer kan sløre hans dømmekraft og påvirke hans fremstilling.

I

Dansk krigshistorie er selvfølgelig behandlet langt tilbage i tiden; men forfatterne har næsten alle manglet kritisk sans og har været henvist til at benytte tilfældige brevsamlinger, enkelte dokumenter eller trykte kilder. Kun undtagelsesvis har de haft adgang til blot nogenlunde upartiske beretninger, og deres arbejder er derfor næsten alle meget ensidige, uden evne til at se begivenhederne med begge parters øjne. Men tiden har været hård ved gamle papirer, og afskrift af forlængst tabte akter vil derfor altid have værdi.

Den første officer, der vovede sig ind på det krigshistoriske felt, var artillerikaptajn *Mouritz Friedenreich*, der var præstesøn fra Stege og i sin ungdom havde studeret udenlands. En tid gjorde han tjeneste i Frederik II's hære, men vendte derefter hjem for at gå ind i den danske hær. Han udgav 1758 og 1765 »Kong Christian V's Krigshistorie« (1675–79) i to bind. Den var næsten udelukkende bygget på trykte kilder og kun undtagelsesvis var forfatteren tyet til det store, utrykte materiale, der fandtes i arkiverne og på Det kgl. Bibliotek. Værket må desværre betegnes som kritikløst, skamrosende og derfor værdiløst.

Den næste var generaladjutant *Heinrich Otto Scheel*, der ville beskrive Den store nordiske Krig. Hans farfader, generalløjtnant Hans Heinrich Scheel, havde under felttoget som generaladjutant og ingeniørofficer samlet et stort antal kort og planer over krigsskuepladser, slagmarker og fæstninger foruden en del dokumenter. Disse papirer ønskede sønnesønnen nu at udnytte og fik 1781 tilladelse til at gøre brug af arkiver og biblioteker. 1785 udkom 1. del af det meget omfattende anlagte værk »Krigens Skueplads«. Det er et stort og dygtigt topografisk-historisk og strategisk-taktisk værk, der ikke alene skildrer Danmark-Norges topografi og militærgeografi, men også medtager Sveriges og Nordtysklands forhold, og det har derfor meget stor blivende betydning. Desværre fandt han advancementsforholdene for trange her i landet, og da han fik et lokkende tilbud fra Preussen, fik han sin afsked mod at efterlade farfaderens og sine egne kort og optegnelser. Kort og planer blev senere spredt over forskellige arkiver og biblioteker, medens en del af forarbejderne endnu findes i Hærens Arkiv.

Omkring år 1800 fandtes der flere skrivende officerer, hvoraf de mest bekendte er *Werner Hans Frederik Abrahamson* og hans

søn *Joseph Nicolai Benjamin* samt *Jacob Hansen Steffens*, der udgav »Journal for Militaire«. Men ingen af dem beskrev dansk krigshistorie, skønt professor *Erich Christian Werlauff* 1800 stærkt opfordrede til at skrive »Det nordiske Krigs- og Søvæsens Historie, der hører til de mange pia desideria i vort Fædrelands Historie«. Englænderkrigene forhindrede alt arbejde hermed.

Grundlægger af den moderne militære historie i Danmark blev *Ferdinand Heinrich Jahn*, født 1789 i Neumünster, hvor hans fader var apoteker. Han ville oprindeligt have været søofficer, men da dette måtte opgives, blev han 1803 rekrut i Binzers Feltjægerkorps og 1805 fændrik i Ewalds 1. slesvig-holstenske Bataillon. Da han var livfuld, lærelysten og pligtopfyldende, blev han 1807 sekondløjtnant; udmærkede sig 1808, 09 og 13 og deltog i III Auxiliaircorps i Frankrig, hvor han oversatte stykker af Holberg og Ingemann til tysk. Efter hjemkomsten til Ratzeborg startede han 1818 sammen med kaptajn *Johan Adolph Fibiger* »Magazin for militair Videnskabelighed«. 1820 blev han kaptajn, og samme år udgav han 1. del af »Grundtræk til Christian den Fierdes Krigshistorie»: »Historie om Kalmarkrigen«. I 1822 fulgte 2. del: »Historie om Danmarks Deltagelse i Trediveaarskrigen«. Jahn havde gjort store forstudier til disse bøger, selv om han hovedsagelig måtte benytte trykte kilder. Frederik VI havde imidlertid fået øjet op for den flittige officer og forflyttede ham til København samtidig med, at han sikrede ham den fornødne økonomiske understøttelse. Jahn søgte alle vegne at trænge ind i studiet og lærte sig latin. Han var endnu ikke helt blevet herre over sit fyrige temperament, men han gik altid til selve kilderne og hans samvittighedsfulde granskning bragte ofte nye resultater til veje. Hans fremstilling var livfuld og billedrig, sproget tiltalende, selv om det var præget af hans holstenske fødsel. Jahns tanke var først at udgive en »Haandbog i den danske Krigshistorie for de sidste 400 Aar«. Men med kongens billigelse ændrede han sit mål og udgav 1825 »Almindelig Udsigt over Nordens, især Danmarks, Krigsvæsen i Middelalderen«. Desuden ville han skrive en Danmarks historie i 6 bind, men han nåede kun at skrive manuskriptet til »Unionstiden ført til Kong Hans' Død«, inden han døde 1828. Manuskriptet blev udgivet af Fibiger m. fl. i 1835 under titlen: »Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, fra Kong Oluf og Dronning Margarethe, indtil Kong Hanses Død«. Blandt Jahns efterladte papirer var et manuskript på 60 ark om »Danmarks politiske Historie fra Sigurd Snogøje til Valdemar Atterdag«, som hans søn ønskede at udgive; men han måtte opgive tanken, da han ikke fik et tilstrækkeligt antal abonnenter. Tidens

historikere anerkendte Jahns arbejde og indvalgte ham i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, en ære, der kun timestes to militærhistorikere: ham og generalløjtnant A. P. Tuxen. Hans betydning lå ikke blot i de få værker han nåede at udgive, men hans ildnende forelæsninger og mange mindre afhandlinger i hans tidsskrifter fik interessen til at brede sig i officerskorpset.

Jahns søn, *Jens Harald Fibiger Jahn*, der var født 1818, begyndte som sekondløjtnant at sysle med krigshistorie; 1840–41 udgav han »De danske Auxiliærtropper« i to dele og 1843 »Et dansk Hjelpekorps i Ungarn«. Han var flittig medarbejder ved tidsskriftet »Militært Repertorium« og blev 1847 medredaktør. 1842 måtte han tage sin afsked på grund af svagelighed, men meldte sig igen ved oprørets udbrud. 1849 gjorde han tjeneste som kaptajn og faldt den 6. april ved Ullerup. Hans arbejde byggede på grundige arkivstudier og udformedes i en upartisk, lidt tør fremstilling. Hans og nogle af hans faders ekscerpter og optegnelser gik over til Vaupell og findes tildels i Rigsarkivet.

Johan Adolph Fibiger var født 1791 på Snoghøj og døde 1851 som oberstløjtnant. Han var som premierløjtnant blevet lærer ved Landkadetakademiet, hvor han viste sig fremragende dygtig. Efter at være blevet major blev han 1830 chef for Højskolen; men her kom han straks i strid med undervisningsinspektøren, den ovenfor nævnte Joseph Abrahamson, og det endte med, at han blev land- og søkommisær i Vejle. Han havde fortsat »Magazinet« efter Jahns død og var på dette tidspunkt ved at starte en fortsættelse »Militært Repertorium«, hvori han bl. a. skrev »Daniel Rantzaus Biographie«. 1842 tog han sin afsked som oberstløjtnant og kunne nu hellige sig det historiske arbejde. 1848 søgte han om at blive anvendt, og i 1849 blev han en kort tid kommandant i Fredericia, men måtte snart vige pladsen for Lunding, hvorefter han fik kommandoen i det nordvestlige Fyn.

*Frederik Ludvig August Haller Baggese*n var født 1795 som søn af digteren Jens Baggese og døde 1865 som generalmajor. Som sekondløjtnant deltog han 1813 i togtet til Mecklenborg, men blev syg og sendt med en transport til Altona. Undervejs blev konvojen opbragt, og han sad nu som fange i Mecklenborg en tid, men herunder lærte han en del af det unge Tysklands førende mænd at kende. Han blev dog snart frigivet på æresord og rejste til København, hvor han fulgte undervisningen på Universitetet. 1832 blev han kaptajn og lærer på Højskolen og kom samtidig i redaktionen af »Repertorium«. Hans vigtigste arbejder var en politisk-geografisk »Den danske Stat« og »Ledetraad ved Forelæsningerne

over Danmarks Krigshistorie og Krigskunstens Historie«. 1848 og 49 gjorde han stabstjeneste, men blev 1850 chef for en brigade, en stilling, han ikke magtede under de kaotiske forhold i Øvre Stolk. 1854 blev han chef for generalstabten, og 1858–60 var han kommandant i Rendsborg. Men hans interesse for krigshistorie veg hurtigt pladsen for ønsket om at udgive faderens digtning.

De to brødre *Jens Carl* og *Frederik Løvenørn Bardenfleth* havde i deres unge dage skrevet en del. Carl dels i udenlandske tidsskrifter, dels i Kielerbladet »Zeitung für Litteratur und Kunst in den dänischen Staaten«. Frederik beskrev »Stormen på Stralsund 1809«, hvori han selv havde indlagt sig megen berømmelse. Han døde 1852 som kommanderende general i Holsten og Lauenborg.

Jacob Thode Ræder var født på gården Næs i Romsdalen og døde 1853 i København af kolera. Faderen havde udmærket sig i kampene mod Sverige, men døde 1808 som oberstløjtnant. Ræder blev landkadet 1811, sekondløjtnant 1815 og kom 1818 til at forrette tjeneste ved okkupationskorpset i Frankrig. Efter hjemkomsten gjorde han tjeneste flere steder og blev 1833 lærer ved Den militære Højskole, hvor han måtte udarbejde lærebøgerne for sine fag. Han kom derved ind på forfatterbanen og udgav 1837 »Den danske Armés Organisation«, der er et vigtigt kildeskrift for studiet af den danske hærs organisation. I begyndelsen af 1840-erne var der tale om at påbegynde udarbejdelsen af en almindelig dansk krigshistorie, men hans modstandere karakteriserede ham som manglende begavelse, historisk dannelse og videnskabelighed. Denne kritik gjorde han til skamme ved 1845–52 at udgive et stort anlagt værk »Danmarks Krigs- og politiske Historie 1807–09«, der stadig har værdi, da hans opfattelse af personer og forhold i reglen er sund og fordomsfri. Under Treårskrigen udmærkede han sig flere gange og avancerede fra major til oberst. Han har efterladt sig nogle erindringer, hvoraf Clausen og Rist 1912 udgav »Oberst Jacob Thode Ræders Barndoms- og Ungdomserindringer«, medens en brodersøn 1911 udgav hans »Krigserindringer fra 1848–50«. Begge bøger er særdeles velskrevne og livlige, men Ræders iltre og stridbare sind præger særligt den sidste stærkt.

II

Straks efter de første kampe i 1848 stod det klart for Overkommandoen og Krigsministeriet, at den med så megen omhu i 1842 udarbejdede hærplan led af meget store mangler, der ikke trådte frem i fredstid, men næsten lammede hærens kampkraft på slagmarken. Takket være vor dygtige ledelse nåede man imidlertid

ved krigens slutning op på at råde over en vel organiseret armé på godt 50.000 mand, og det gjaldt nu at gennemføre en brugelig hærplan bygget på de dyrekøbte erfaringer. Men rigsdagens finansudvalg forlangte budgettet bygget på planen af 1842. Det førte til voldsomme stridigheder mellem ministrene og rigsdagen, og mellem 1851 og 1864 tog 3 krigsministre deres afsked, fordi de ikke kunne påtage sig ansvaret for hærens tilstand. Samtidig førte regeringerne en Slesvigpolitik, der for eller senere måtte give de tyske staters ledende politiker, Bismarck, de kort på hånden, der var ønskelige, for at Tyskland kunne lægge ansvaret for en krig på vore skuldre.

Klar over, at en krig kunne komme når som helst, påbegyndte krigsminister, general Lüttichau arbejdet med en ny hærplan, der skulle gå ud fra en hær på 50.000–60.000 mand, altså den styrke, den danske armé talte ved Treårskrigens slutning. Men Lüttichau måtte demissionere 1856 efter en strid med finansministeren, og hans efterfølger, major Lundbye, savnede under arbejdet med den nye plan et gennearbejdet arkiv og en overskuelig fremstilling af hærens tidligere organisation og historie. 1857 gav han derfor Generalstaben ordre til at gennemgå ministeriets arkiv fra c. 1800 indtil 1848 såvel i almindelighed som specielt angående organisation og krigshistorie og bemyndigede den til at forhandle direkte med departementerne herom.

Medens afdelingernes arkiver stadig lå ude ved de forskellige stabe, fandtes Krigsministeriets arkiv i ministeriets bygning i Slotsholmsgade, dels på lofterne, dels i kældrene, hvor den ældre del i 1801, da man frygtede et bombardement, i huj og hast var blevet kastet ned. Ganske vist var der blevet stillet reoler op, men sagerne var slet ordnede, dele deraf udleverede til brug i departementerne, og ved tilbagekomsten anbragt, hvor der tilfældigvis var plads. Kort efter Treårskrigen havde Krigsministeriet som de andre ministerier fået ordre til at aflevere alle arkivalier ældre end 1750 til Geheimearkivet, hvilket af organisatoriske grunde for Krigsministeriets vedkommende blev ændret til 1763. Samtidig begyndte Overkommandoen og andre særlige kommandomyndigheder af aflevere deres krigsarkiver til Krigsministeriet, der desuden måtte modtage de slesvig-holstenske arkiver. For at få plads måtte man overtage Slotsholmens Vagts bygning. En følge af den almindelige værnepligts indførelse blev desuden, at der kom forespørgsler fra de forskellige retskredse om hjemsendte værnepligtiges straffesager, og arbejdet voksede arkivkontorets personel over hovedet. Som en skrev: arkivet var en død masse, uanvendelig for ikke-kendere.

Generalstaben henvendte sig straks til Armeens Intendantur (ministeriets 2. departement), hvorunder arkivet sorterede, men fik til svar, at da der hverken var lys eller varme i arkivet, måtte man vente med det egentlige arkivarbejde til foråret. I stedet ville Generalstaben gennemgå de i Taktisk Sektion værende trykte samlinger af forordninger, parolbefalinger og militære reskripter og ordne uddragene i bestemte rubrikker. Generalstaben mente, at der på denne måde ville fremkomme en temmelig klar oversigt over armeens udvikling i dette tidsrum. Senere kunne man søge oversigterne fuldstændiggjorte med hensyn til krigshistorien. Af hensyn til arméhistorien måtte man gå tilbage til arméplanen af 1790, der gjaldt ved århundredskiftet. Skulle gennemgangen af de trykte samlinger være sluttet inden vinteren var overstået, ville man begynde en gennemgang af arkivets registraturer i selve arkivkontoret, hvis det ikke kunne tillades Generalstaben at låne registrene mod behørig kvittering. Man kunne derefter, når det milde vejr tillod det, fortsætte arbejdet i selve arkivet efter en plan, der kunne fastsættes til den tid. Ministeriet godkendte allerede den 20. november 1857 denne plan og bestemte, at arbejdet med registrene skulle foregå i arkivkontoret.

Generalstaben overdrog arbejdet til den Taktiske Sektion, der imidlertid kun kunne afse én officer, daværende kaptajn *H. V. Mathiesen*, dertil. Arbejdet gik kun langsomt, da kaptajnen med krigsministerens tilladelse lå på landet om sommeren, altså i den tid, man kunne arbejde i arkivet. For at få et pålideligt udgangspunkt for den historiske fremstilling af de forskellige organisationers udvikling, viste det sig nødvendigt at gå tilbage til de bestemmelser, kong Frederik III fastsatte efter indførelsen af suveræniteten, da han afskaffede de løse, fremmede lejetropper og indførte en stående hær sammensat dels af hvervede hovedsageligt udenlandske folk, dels af udskrevne nationale landsoldater, men særligt måtte man hæfte sig ved forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets ophævelse og de kort derefter følgende bestemmelser til hærens nationalisering.

I december 1859 blev major Lundbye afløst af general Thestrup, og da ministeriet intet havde hørt om arbejdets fremgang, sendte han den 16. marts 1860 en let spydig skrivelse til sektionen med anmodning om at få en rapport over, hvor langt man var nået, plan for arbejdets udførelse og oversigt over de fornødne midler og personel til arbejdet.

Taktisk Sektion svarede den 27. marts, at arbejdet var fuldført. Der forelå det fornødne materiale til en påbegyndelse af arméhistorien for tiden 1800–1848, kendskab til armeens organisa-

tion omkring 1800 for så vidt det kunne hentes fra trykte forordninger o.s.v. Derimod var der endnu ikke udført noget arbejde i selve arkivet. Foruden major Mathiesen kunne man anvende major *H. C. J. Beck* og kaptajn *J. C. Blom*, medens kaptajnerne *L. E. Fog* og *C. M. W. Tvermoes* var optaget af andet arbejde. Hvad det fremtidige arbejde angik, havde sektionens chef oberstløjtnant *D. H. Diederichsen* forhandlet med majorerne Mathiesen og Beck og kaptajn Blom, og man var blevet enige om at påbegynde gennemgangen af arkivet under Becks ledelse og bad derfor om et lokale i Krigsministeriets bygning, hvor registre og arkivsager ved arkivkontorets foranstaltning efterhånden kunne overlades til afbenyttelse. Da alle sektionens guider var optagne, bad man om en bevilling til en skriver. Nogen endelig plan for gennemførelsen af arbejdet indtil 1848 kunne endnu ikke gives. Arméhistorien og krigshistorien måtte inddeles i afsnit, den første efter de forskellige organisationsplaner, den sidste efter de fremtrædende politiske perioder, men de burde gå hånd i hånd og gensidigt komplettere hinanden.

På dette tidspunkt var den fortrinlige hærplan, Lundbye havde forelagt i 1858, forlængst opgivet, og general Thestrup søgte nu ad andre veje at gøre hæren brugelig. Hvad det krigshistoriske arbejde angik, godkendte han den 10. maj 1860 den foreløbige plan, men ændrede opgaven til først at begynde med at samle, ordne og overskueliggøre det tilstedeværende materiale til en eventuel senere bearbejdelse af krigshistorien 1848–50, stillede et lokale til rådighed i selve ministeriets bygning og tilkommanderede en yngre officer. Generalstaben lod skrivelsen gå videre til Beck og Blom og meddelte nogle dage senere, at sekondløjtnanterne *N. P. Jensen* og *J. C. Pingel* var beordrede til at assistere ved arbejdet. Der var på dette tidspunkt kun udkommet nogle få officielle rapporter, som Generalstaben havde offentliggjort i »Fædrelandet« (Hedemanns rapport fra slaget ved Slesvig) eller udsendt som særlige publikationer. Derudover var der fremkommet nogle skildringer fra krigen, hvoraf den vigtigste er *A. D. Cohens* »Krigen i Aarene 1848, 1849, 1850 og de Faldnes Minde«, der dels indeholder en skildring af felttogene, dels en meget værdifuld oversigt over de faldne ordnede efter afdeling og dato.

Beck må straks efter have været hos Thestrup, for 4. juni indeholdt »Kundgørelse for Armeen« en bestemmelse om, at samtlige afdelinger, der endnu måtte være i besiddelse af uafleverede arkivsager fra krigsperioden, snarest muligt skulle indsende dem til Krigsministeriets arkivkontor til opbevaring i det samlede krigsarkiv, og samtidig henstilledes det til officerer og andre, der måtte

ligge inde med dokumenter eller specielle oplysninger, at indsende dem. I den følgende tid indkom da også arkiver fra afdelingerne og flere enkeltpersoner.

Den 27. juni indsendte Beck en arbejdsplan, men såvel den som alle andre akter vedrørende arbejdet er på et eller andet tidspunkt blevet fjernede. Det kan dog af korrespondancebøger ses, at han har forlangt en skriver, et stort antal kort og betydelige midler, idet det har været hans hensigt at udarbejde grafiske fremstillinger i stor målestok og i størst mulig detail. Planen blev fremsendt af sektionen med en del bemærkninger om de punkter, hvori den ikke var enig med Beck. Selv om Thestrup anså det for rigtigst ikke at gribe ind i detailudførelsen af den slags arbejder, måtte han dog udtale, at disse kostbare arbejder ikke nødvendigvis hørte med til arbejdets mål: at samle, ordne og overskueliggøre materialet til en eventuel senere behandling, idet de burde opsættes til udarbejdelsen af krigens historie. Penge og skriver kunne han ikke skaffe.

Den 14. juli påbegyndtes arbejdet i et lokale i ministeriets øverste etage ved siden af arkivkontoret efter major Becks plan, der gik ud på indsamling af alle afdelingers og militærpersoners sager vedrørende krigsperioden 1848–50 sammen med de tilsvarende dele af ministeriets kontorers sager, der herefter skulle indgå i krigsarkiverne. Derefter skulle materialet gennemgås hvert år for sig, hvorefter man skulle søge at bringe det ordnede materiale i en overskuelig og bearbejdet form. Det viste sig straks at så godt som alle arkiver var i den mest forstyrrede tilstand. På flere steder var registreringen fuldstændig forsømt, på andre var alle uvigtige sager registrerede, medens de vigtigste sager som rapporter, meldinger o.s.v. lå i et kaos uden nummer og fortegnelse. Man besluttede sig så til at underkaste arkivalierne to behandlinger: en foreløbig, hvorved de lagdes i orden efter aflevering og dato, og en endelig, hvorved de enkelte afdelingers foreløbigt ordnede arkiver atter blev gennemgåede, de uregistrerede sager med nogen betydning efterregistrerede og de uden betydning nummererede, ligesom man sikrede sig, at alle meldinger, der var skrevet med blyant, og hvoraf størstedelen var meget nær ved at være udviskede, ikke gik tabt. Samtidig blev alle byens biblioteker gennemgået med hensyn til bøger, der omhandlede krigen, og de enkelte værker opført i en fortegnelse med bemærkninger om deres værdi ved en eventuel bearbejdelse af det samlede stof.

Inden for arbejdsgruppen fik hver af deltagerne sit bestemte område, således at de kunne lægge deres arbejdstid, som det passede dem. Beck blev året efter sendt på en længere tjenesterejse

til udlandet, Blom var samtidig lærer på Landkadetakademiet, og disse to generalstabsofficerer deltog desuden i general Steinmanns omhyggelige rekognosceringer i Hertugdømmerne. Jensen kunne passe timer på Schneekloths skole og desuden være sekretær i kommissionen for et nyt eksercerreglement. Efterhånden som arbejdet skred frem, blev pladsforholdene i lokalet i Krigsministeriets bygning for trange, og 1863 lykkedes det Beck at skaffe sig bedre forhold i Landkadetakademiets bygning.

Efter at den endelige ordning af arkiverne for 1848 og 49 var færdig, påbegyndtes bearbejdelsen, idet der udarbejdedes detailleerede dislokationstabeller og marchtableauer for hver dag, og samtidig begyndte man på en kladde til en historisk fremstilling af begivenhederne i form af en dagbog, medens 1850 henstod som foreløbig ordnet.

Da faren for krig i efteråret 1863 blev overhængende, blev arbejdet standset foreløbig, og situationen var herefter denne:

1. Den foreløbige ordning af krigsarkivet for alle 3 år var færdig.
2. Den endelige ordning af arkivalierne for 1848–49 var færdig.
3. Marchtableauer og dislokationstabeller for 1848 og tildels 1849 var tilendebragt.
4. Bibliotekerne var gennemgået med hensyn til de foreliggende trykte skrifter for hele krigsperioden.
5. En foreløbig kladde til en dagbog for begivenhederne i 1848 var færdig, en lignende fandtes for de 3 første måneder af 1849, hvortil kom en speciel skitse af forholdene under våbenstilstanden.

Den afbrydelse, krigen i 1864 medførte, havde til følge, at kun en enkelt af de tidligere medarbejdere kunne benyttes til afslutningen af Treårskrigen historie, og det vil derfor være passende her at se på de vigtigste af dem.

Hans Charles Johannes Beck var født 1817 på St. Croix og døde 1890 som oberst i København. Han havde under hele Treårskrigen kun gjort tjeneste i brigade- og divisionsstabe, og efter krigen ligeledes udelukkende forrettet stabsarbejde. Han var svagelig og nervøs, og det var derfor meget mod hans ønske, at han 1863 blev chef for 1. Regiment, hvor han afløste oberst Max Müller. På denne plads måtte fordres en robust, rolig og myndig personlighed, og det var derfor et fejlgreb fra ministeriets side at fastholde hans ansættelse. Hans planer for ordningen af krigsarkiverne og forberedelsen af Treårskrigen historie var så vel gennemtænkt, at de blev gældende for de følgende historiske arbejder. 1863 udgav han »Generalmajor Olaf Rye's Tilbagetog gennem Nørrejylland«, som han havde særlige forudsætninger for at skildre, da han havde været souschef ved Ryes brigade og fulgt sin chef til Fredericia.

Hans Jørgen Blom var født 1792 i Randers og døde 1864 på

Frederiksberg som Oberst. 1807 blev han frikorporal, 1811 sekondløjtnant. I 1813 forsattes han til Holstenske Skarpskytterkorps og deltog med det i felttoget i Mecklenborg og Holsten, hvilket han 1842 skildrede i »Dansk Folkeblad«. 1848 oberstløjtnant og chef for 4. Liniebataillon, 6. juni 1848 hårdt såret på Dybbøl, 1849 oberst og kommandant på Als, 1852 afsked. Bibliotekar i Det kgl. Garnisonsbibliotek. Udgav 1826 »Unions- og Borgerkrigene, et Bidrag til den danske Krigshistorie« og 1845 »Krigstildragelserne i Sjælland 1807«. 1831–32 skrev han to piecer »Land- og Sømagt«, der fremkaldte en skarp pennefejde, 1829 »Katechismus for den danske Krigsmand«, der fyndigt og hjertevarmt gav menigmand et begreb om soldaterånd og soldaterpligter.

Jean (Jan) Carl Blom var født 1827 i København og døde sammesteds 1916 som oberst. I 1848 havde han gjort tjeneste ved 4. Bataillon, under de to følgende felttog ved artilleriet, og efter krigen havde han været kompagnichef ved 3. Reservebataillon. 1855 blev han adjoint i Generalstaben og var 1864 stabschef hos general Steinmann. Som lærer på Højskolen udarbejdede han nogle »Notitser angående Generalstabsforretninger i Felten«, der blev meget benyttet under krigen 1864. 1868–70 udgav han »Bidrag til den danske Krigsmagts Historie« omhandlende middelalder og unionstid.

Otto Emanuel Blom var født 1830 i København som søn af ovennævnte oberst H. J. Blom og døde 1903 sammesteds som oberst. Han gennemgik Den militære Højskole 1848–53 og blev hurtigt meget interesseret i det nye riflede skyts og i panserkonstruktioner. I 1861 blev han undertøjmester ved søetaten og ledede 1864 såvel marinens som hærens forsøg hermed. 1869 kom han til kystartilleriet, blev 1889 chef for Københavns Søbefæstning og 1895 for Fæstningsartilleriregimentet. Han redigerede 1862–67 »Tidsskrift for Krigsvæsen«, 1865–68 »Dansk militært Tidsskrift« og vandt 1862 »Norsk Militært Tidsskrift«s guldmedaille. Hans store indsigt i skytset og hans historiske interesser gjorde ham til Danmarks første våbenhistoriker, hvilket førte til, at han 1877 udsendte »Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøjhuse og Vaabenforråd«. Efter sin afsked ledede han ordningen af den historiske våbensamling på Tøjhuset.

Niels Peter Jensen var født i København 1830 og døde sammesteds 1918 som oberst. Han var frivillig fra 1848 ved 2. Jægerkorps, men forsattes senere til 13. Bataillon i København. Under jægerkorpsets ophold i Glückstadt, der var hårdt ramt af en koleraepidemi, skrev han nogle bemærkninger om forholdene i byen. Efter forsættelsen til København blev han i årene 1860–63 benyt-

tet ved ordningen af krigsarkiverne og fungerede 1863 som sekretær ved udarbejdelsen af et nyt eksercerreglement. Efter krigen 1864 blev N. P. Jensen forsat til Viborg, og her skrev han »En Felttjeneste for Underbefalingsmænd af Infanteriet« og en »Eksampelsamling af Krigshistorien til Brug ved Forelæsninger over Taktik«. I de følgende år skrev han et stort antal artikler i »Tidsskrift for Krigsvæsen«, »Militært Tidsskrift« og »Vort Forsvar«, 1882 »Infanteritaktikkens Udvikling fra Frederik II til Nutiden« og derefter om Napoleons Felttog 1812, 13 og 14. I 1896 fulgte »Den fransk-tyske Krig 1870–71«. Vigtigst var dog Jensens værk om Treårskrigen, »Den første slesvigske Krig 1848–50«, der udkom 1898 og byggede på hans optegnelser fra arkivarbejdet. Den tilsvarende skildring af krigen 1864 stillede han i bero, da C. Th. Sørensen fik overdraget dette arbejde; men da Sørensen måtte fratræde, og såvel den danske som den tyske generalstab havde udgivet værker om krigen 1864, udgav han 1900 »Den anden slesvigske Krig 1864«. Senere, 1913–16, udgav han for Udvalget for Folkeoplysningens Fremme »Kampen om Sønderjylland« i fire bind omfattende såvel Treårskrigen som krigen 1864. I året 1900 havde han desuden udgivet en bog om »Den skaanske Krig 1675–1679«, men han havde her vovet sig ind på et område, han ikke beherskede, og bogen fik ikke nogen god modtagelse. Gennem sit arbejde i krigsarkiverne havde N. P. Jensen lært at benytte såvel utrykte som trykte kilder med kritik, og da hans pen var flydende og livlig, blev hans bøger meget efterspurgt. Han var en overgang medlem af Rigsdagen og deltog ivrigt både mundtligt og skriftligt i de voldsomme forsvarsdebatter, ikke altid efter regeringens ønske og tankegang.

Johan Christian Pingel var født 1826 i Rønne og døde 1908 som oberstløjtnant i København. Han var student, da oprøret brød ud, og meldte sig straks som frivillig. Han nåede allerede at komme til at deltage i træfningen ved Bov. Kort efter blev han sergent og sekondløjtnant. Efter krigen blev han ansat ved 13. bataillon, kom som nævnt til at gøre tjeneste ved krigsarkiverne og belønnes 1863 med ridderkorset for sit fortrinlige arbejde. 1864 var han som premierløjtnant kompagnichef i Fredericia og på Fyn. Efter krigen fortsatte han ordningen af krigsarkiverne fra Treårskrigen og var først medudgiver og sidst eneredaktør af Generalstabens store værk: »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848–1850«, der udsendes 1867–87. I 1885 overdroges det ham at udarbejde Generalstabens værk om 1864, men derom senere. Efter sin afsked blev han bibliotekar ved Det gl. Garnisonsbibliotek i København.

III

Efter krigen 1864 kom der en lille standsning i Generalstabens arbejder. De geodætiske opmålinger, der havde fundet sted mellem krigene, var foregået i Holsten og Lauenborg. Dette arbejde blev naturligvis afbrudt ved krigen, og inden man kunne påbegynde et nyt, lod Generalstaben alt det materiale, der strømmede ind fra de højere stabe og afdelingerne, behandle statistisk, idet oversigter over officerer, mandskab, heste og tab under den sidste krig kunne spille den største rolle ved udarbejdelsen af den nye hærlov.

Ledelsen af dette arbejde blev overladt til kaptajn *Emil Madsen*, og i august 1867 udkom det første bind af »Statistiske Meddelelser angaaende den danske Krigsmagt«, hvori premierløjtnant *C. Søltøft* havde skrevet 1. kapitel om »Hærens Styrke af Combattanter under Feltoget 1864«, medens premierløjtnant *O. Mygind* havde samlet oplysninger fra afdelingerne til 2. kapitel om »Hærens Mandtab under Feltoget 1864« og til de to sidste kapitler om »Udskrivningen til Landhæren for Aaret 1867« og om »Landofficerernes Antal og Aldersforhold i Tidsrummet fra 1848 til 1866«. Andet bind udkom først 1871. Heri behandlede premierløjtnant *A. Harttung* »Hærens Styrke af Noncombattanter under Feltoget 1864« og premierløjtnant *P. Ramsing* »Hærens Udrustning med Heste under Feltoget 1864« og »Udskrivningen til Landhæren for Aarene 1868 og 1869«, medens kommandør *J. C. Kraft* skrev et kapitel om »Søværnets Styrke og Mandskab under Feltoget 1864«. Desværre standsede det statistiske arbejde herefter.

Augustin Julius Christian Emil Madsen var født 1830 og døde 1919 som oberst. Han var i 1864 souschef ved 2. Division og senere kommitteret ved Korpsintendanturen, som han en tid virkede som chef for. Han var uddannet som geodæt og har skrevet en hel del artikler om stednavne o.l. Hans vigtigste militærhistoriske arbejde ved siden af »Statistiske Meddelelser« er en række artikler i »Historisk Tidsskrift« 1897–1905 og i »Militært Tidsskrift« 1898–1902 og 1907 om Danmarks hærvesen i det 16. århundrede, et pionerarbejde både vedrørende de enkelte våbenarters historie og angående strategi, forsvarsvæsen m.m. i tiden fra Christian III til Christian IV. I 1908 skrev han i »Militært Tidsskrift« en række artikler om Generalstaben 1808–1880, der er meget grundige, men ikke just underholdende.

Arbejdet med Treårskrigen historie genoptoges i januar 1865, men samtidig indkaldte man, klog af bitre erfaringer, krigsarkiverne fra 1864. Afleveringen måtte dog vente, til Taktisk Sektion var

blevet overflyttet til Proviantgården i juni 1865, og arkivalierne kunne indgå i krigsarkiverne i Krigsføringsdepotet. Dette depot havde fået sit navn efter det franske *Dépot de la Guerre*, og dets grundstamme var en samling af dokumenter, som general v. Huth havde påbegyndt i slutningen af det 18. århundrede, og som omfattede enkelte akter fra Skaanske Fejde 1675–79, rustningerne mod Sverige 1772, krigen mod Sverige 1788 og Englænderkrigene og kampen om Norge 1801–14, hvortil kom et stort antal skrivelser og koncepter fra hertug Carl af Bevern, landgrev Carl og prins Frederik af Hessen, generalkommandoerne i hertugdømmerne og de 3 auxiliærkorps' arkiver, hvoraf de sidste først var tilgået i december 1863.

I 1842 havde chefen for Generalstaben, general P. F. Steinmann, bestemt, at der under den Taktiske Sektion efterhånden skulle samles et depot bestående af strategisk-taktiske materialer, især originale eller tro afskrifter af manuskripter vedrørende den danske krigsmagts virksomhed samt ordrer og rapporter om visse perioders strategisk-taktiske og krigshistoriske forhold. I 1865 udtalte chefen for Taktisk Sektion, kaptajn L. E. Fog i en skrivelse til ministeriet, at depotet ikke alene skulle omfatte krigsarkiver, men samle, ordne og bearbejde alle militær-statistiske og topografiske materialer, der i en kommende krig kunne komme ledelsen til nytte og derfor i fredstid skulle findes i bearbejdet og overskuelig form. Depotet skulle stadig holdes underrettet om ændringer, der kunne have strategisk betydning, for eksempel angående jernbaner, havne og telegrafnet.

Under arbejdet med regimenternes arkiver viste det sig snart, at regimenterne ikke havde indsendt deres underafdelingens rapporter, og at brigaderne endnu benyttede protokoller fra krigstiden. Der måtte derfor sendes rykkerskrivelser ud. I november 1866 var arbejdet dog skredet så langt frem, at: 1. Arkiverne for 1848–49 var fuldstændigt ordnede, og de for 1850 ligeledes med undtagelse af brigader, pladskommandantskaber o.l. 2. Arkiverne for 1863–64 var foreløbigt ordnede og registrerede, Felttelegrafens arkiv iberegnet. 3. Manuskriptsamlingen var ordnet og indlemmet i krigsføringsdepotet. 4. En historisk fremstilling af krigen 1848 var påbegyndt. 5. Indsamlingen af materiale til hærens organisatoriske historie fra midten af det 17. århundrede var påbegyndt.

Det store værk om »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848–1850« skred imidlertid fremad, og 1867 udkom første del af 1848's krigshistorie. Som udgiver stod Generalstaben, og forfatterne var chefen for Krigsføringsdepotet, kaptajn C. M. W. Tvermoes og premierlojtnant J. C. Pingel. Resten af 1848's krigshistorie kom

derefter med mellemrum på et år, den sidste del i 1871. Skildringen af krigen 1849 fulgte derefter med 1. del i 1873, men så skiftede chefen for Krigsføringsdepotet, så forfatterne af 2. del var kaptajn G. M. Holbek og kaptajn Pingel. 3. og 4. del forfattedes af kaptajnerne C. A. S. Dalberg og Pingel og udkom henholdsvis 1877 og 78. 1. del af krigen 1850's historie havde samme forfattere og udkom 1880, men de 3 sidste dele havde udelukkende Pingel som forfatter og udkom mellem 1882 og 1887. Til den sidste del havde kaptajn F. H. W. Harbou udarbejdet nekrologerne. Fremstillingen virker tung, ofte noget ubehjælpelig og er derfor vanskelig at benytte, ligesom det store, veludførte kortmateriale er ret uhåndterligt.

Som nævnt havde oberst Beck 1863 udgivet en bog om Ryes tilbagetog, og samme år offentliggjorde den senere oberst *Olto Frederik Vaupell* på opfordring af Den danske historiske Forening 1. del af sit 3-binds værk: »Kampen for Sønderjylland 1848–1850«. Vaupell havde udmærket sig i Treårskrigen, var imponerende, smuk og vindende, gennemtrængt af »Aanden fra 48«, udtrykte sig malende, flydende og rammende, havde en glimrende hukommelse, men han formåede ikke at sigte det store, brogede stof, var for urolig, for lidt grundig og for subjektiv: Hans mål var gennem sine bøger og artikler at vække kærligheden til vort forsvar. Følgen blev, at hans værk, hvoraf sidste bind udkom 1867, ikke blev krigen historie, men dens saga, som general Tuxen skrev. Allerede 1800 havde professor Werlauff som nævnt efterlyst en samlet fremstilling af det nordiske krigs- og søvæsens historie, og efter at have sluttet værket om Treårskrigen kastede Vaupell sig over hærhistorien. Ministeriet og Generalstaben gav ham rig lejlighed til at arbejde med deres arkiver og biblioteker. 1872–76 udkom derefter hans værk om »Den danske Hærs Historie til Nutiden og den norske Hærs Historie til 1814«. Det var imødeset med store forventninger, da et værk om dette emne var og er meget ønsket. Desværre var det så fuldt af unøjagtigheder, fejl og misforståelser, at det som videnskabeligt arbejde gjorde mere skade end gavn; men der var mange små mesterværker i hans skildringer.

I efteråret 1876 havde chefen for Generalstaben, general Stjernholm, en samtale med krigsminister, general Haffner om de historiske arbejder. Den førte til en indstilling, hvori Stjernholm udtalte, at man længe havde ønsket at kunne sætte krigen 1864's historie i gang ved siden af udarbejdelsen af Treårskrigen historie, men at man manglede personel. Erfaringerne gik ud på, at arbejdet, når det skulle udføres af en enkelt mand, tog meget lang tid, da både fremskaffelsen og bearbejdelsen af de fornødne utrykte

og trykte kilder måtte gennemføres med minutøs nøjagtighed. Det var ligeledes en kendsgerning, at det fremstillende og kompilatoriske anlæg sjældent fulgtes ad, og at en diskussion mellem to angående tvivlsomme punkter gav større garanti mod ensidighed i bedømmelsen. Generalstaben ønskede derfor to officerer anvendt til arbejdet, den ene som leder og den anden som assistent, alt under kontrol af Taktisk Afdeling. Som leder indstilledes kaptajn M. S. F. Hedemann og som assistent kaptajn J. S. Westrup. General Stjernholm fandt det rimeligt at tilbyde de to kaptajner et honorar og foreslog henholdsvis 65 og 50 kr. om måneden.

General Haffner svarede herpå, at han fandt det ønskeligt, at arbejdet med krigen 1864's historie snarest kom i gang ved siden af udgivelsen af krigen 1848–50's historie. Men arbejdet burde ikke strække sig over et så langt tidsrum og burde gives i en kortere og mere sammentrængt form end den første krigs historie. Til at udføre arbejdet havde han udset kaptajn C. Th. Sørensen, der, efter hvad der forelå med hensyn til hans historisk-litterære virksomhed, måtte anses for egnet hertil. Sørensen, der var kompagnichef i Fredericia, skulle derfor forsættes til Københavns garnison, og da hans tjeneste i den tid udelukkende ville bestå i det historiske arbejde, blev der ikke tillagt ham noget honorar.

Hermed skabtes den nuværende Hærstabens militærhistoriske Sektion den 30. december 1876. Sørensen var meget betænkelig ved at påtage sig opgaven, men da han fik assistance af premierløjtnant A. T. Larsen (senere Liljefalk), gav han efter.

Carl Theodor Sørensen var født 1824 og døde 1914. Ved udbruddet af krigen 1848 var han juridisk student og meldte sig straks som frivillig. Mellem krigene lå han i Rendsborg og deltog i denne tid gennem piecer og afhandlinger i debatten om hærens organisation, i 1860 fik han en opgave om reserveofficersinstitutionen prisbelønnet. 1861 og 62 udsendte han to bøger om den nylig afsluttede krig i Italien. Men hans hovedinteresse blev fanget af de store arkiver fra landgreverne af Hessen og auxiliærkorpserne, der henlå upåagtede på Tøjhuset i Rendsborg. Han var næsten færdig med et værk om »Kampen om Norge i Aarene 1813 og 1814«, da krigen truede i efteråret 1863, og det lykkedes ham i sidste øjeblik at få de store arkiver sendt til København, hvor de indgik i Generalstabens Krigsføringsdepot. Under krigen fik han flere gange lejlighed til at vise sig som en dygtig, selvstændig kompagnichef og har skrevet en fortrinlig lille piece om sine oplevelser: »Erindringer fra 1. Regiment 1864« (1891). Efter mange genvordigheder indvilgede Krigsministeriet i, at »Kampen om Norge« måtte udkomme (1871) under streng censur af såvel ministerium som Generalstab.

Den vakte stor opsigt og blev i mange retninger grundlæggende for den historiske forskning indenfor denne periode. Arbejdet havde ført ham ind på en hidtil enestående systematisk gennemgang af krigsarkiverne. Han havde udviklet sig til en særpræget, selvstændig forfatter, og da han var højt begavet, skrev livligt og klart, og stedse søgte at skildre de militære begivenheders samspil med de politiske, vaktens interessen for ham på højere steder. Han var mild i sin bedømmelse af sine modstandere og altid midtpunkt i kammeraternes kreds.

IV

I løbet af 1879 havde både Generalstaben og dens Taktiske Afdeling fået nye chefer, henholdsvis general Fog og oberst Schroll. De fremsendte i november en indstilling om, at afdelingen, når krigshistorien for 1848–50 var afsluttet, blev fritaget for krigshistoriske arbejder, da dette hverv krævede kræfter med særlige anlæg, der uafbrudt i et længere tidsrum skulle hellige sig opgaven. Det var dog ikke meningen, at disse arbejder skulle ophøre, tværtimod ønskede man jo før jo hellere at kunne tage fat på bearbejdelsen af krigsarkivernes rige skatte i alt fald for krigsperioden ved århundredets begyndelse. Der nævnedes derefter en række emner, der kunne påbegyndes: 1. Krigen 1788, der ikke før var behandlet som krigshistorisk arbejde. 2. Krigen 1801, der kun var ensidigt behandlet. 3. Krigsperioden 1803–06, der ikke før var behandlet fra dansk side. 4. Krigsperioden 1807–14, der ikke var behandlet som helhed. Disse krigsperioder burde underkastes en detaljeret kritisk behandling.

Ved siden heraf kunne der periodisk udgives »Meddelelser fra Krigsarkiverne«, dels indeholdende udarbejdede, memoirer, beretninger om krigsgerninger som var ukendte, og brevvekslinger mellem historiske personligheder, dels personalhistoriske bidrag om prins Christian August af Augustenborg, Bernadotte, Davout, landgrev Carl og prins Frederik af Hessen, hertugen af Holsten-Beck, Ewald, Binzer o.s.v., dels historiske tidsbilleder, fornemmelig fremdragne af det Bülowske arkiv. Disse meddelelser ville formentlig kunne vinde en større læsekreds også uden for hæren.

Der var altså nok at tage fat på; det gjaldt kun om at finde en mand, der med sagkundskab kunne fremdrage krigsarkivernes skatte. En sådan mand mente Generalstaben at have i C. Th. Sørensen, hvis fremstilling af krigen i 1864 ville foreligge omtrent ved årets udgang. Han havde et kendskab til denne tids historie som ingen anden, og han ville kunne vejlede yngre kræfter, der kom

til at arbejde under ham. Selv ville han under Taktisk Afdelings kontrol kunne redigere og udgive meddelelserne. Han havde på egen hånd en gang besøgt arkivaren i Christiania og to gange Dépôt de la Guerre i Paris for at samle materiale til periodens historie.

Generalstaben indstillede derfor: 1. At arbejdet med krigsarkiverne snarest sattes i gang, idet dog krigshistorien for 1848–64 skulle slutes ved Taktisk Afdeling. 2. At konto K.e. forøgedes fra 8.040 til 11.000 kr. med udgifter til »Krigsarkivernes historiske Bearbejdelse«. 3. At C. Th. Sørensen ansattes ved Generalstaben for et år ad gangen afhængig af bevillingerne på finansloven. 4. At der gaves ham et honorar på 1200 kr. årligt; samtidig foreslog Generalstaben, at der tillagdes ham titel af oberst. 5. At det egentlige arbejde foruden af Sørensen og 1–2 faste medarbejdere skulle udføres af interesserede officerer i deres fritid. 6. At forhøjelsen på konto K.e. dels skulle dække Sørensens honorar, dels andre udgifter ved den foreslåede virksomhed.

Krigsministeriet tiltrådte helt indstillingen, idet det dog ikke mente at kunne skaffe forhøjelsen på det kommende års budget, men lovede at indstille derom for det næste år.

Kaptajn Sørensen afleverede manuskriptet til »Den anden slesvigske Krig« først i 1880. Det var nu general Fog, der skulle udtale sig om værket, og hans dom blev fremsat meget hårdt. Da Sørensen i 1876 fik opgaven af general Stjernholm, havde denne ønsket, at han som indledning skulle klarlægge den foregående tids historie, for at felttoget bedre kunne komme til sin ret. Under påvirkning heraf var Sørensens værk ikke udelukkende et krigshistorisk arbejde, men snarere et bidrag til Danmarks historie, i hvilket krigsbegivenhederne i 1864 fik en udførligere behandling, end de kunne have fået af en forfatter, der ikke havde været i stand til at benytte de kilder, som krigsarkiverne og Geheimearkivet lå inde med. Det indeholdt derfor en til tider meget indgående kritik af de skiftende regeringers og Rigsrådets forhold overfor forsvarets udvikling mellem krigen og under skildringen af selve krigen også af Overkommandoens og de enkelte militære føreres ledelse af operationerne. Men Fog erklærede, at den lange politiske indledning var forfejlet. Sørensens troværdighed og samvittighedsfuldhed borgede for den militære fremstillings pålidelighed; men værket prægedes for meget af forfatterens individualitet, hans subjektive domme og betragtninger. Generalstaben kunne derfor ikke påtage sig ansvaret og frarådede udgivelse undtagen som Sørensens eget værk. Men den indstillede dog ham og premierløjtnant Larsen til et gratiale.

Krigsministeren, general Kauffmann, var endnu mere afvisende.

Sørensen havde overskredet bestemmelserne fra 1876, hvorefter bogen skulle være kortere og mere sammentrængt end Treårskrigens historie. Han forlangte, at Generalstaben i et og alt skulle stå inde for værkets indhold, da hærens overbestyrelse og ledelse under krigen agtedes skildrede for det danske folk og hele Europas øjne. Han kunne heller ikke gå med til, at værket udsendtes under Sørensens navn. General Fog indstillede derefter, at det henlagdes, hvis det ikke måtte udkomme som Sørensens private bog efter censur ved Taktisk Afdeling, og at der stilledes i hvert fald 1 officer til rådighed til udarbejdelsen af den officielle fremstilling af krigen 1864. Året efter bestemte Kauffmann imidlertid, at værket måtte udkomme under Generalstabens censur og Sørensens navn. Det blev derefter ark for ark underkastet Generalstabens, de to militære ministeriers og Udenrigsministeriets censur før trykketilladelsen blev givet, meget ofte efter ubehagelige og voldsomme diskussioner med de i værket omtalte krigsdeltagere, og først 1883 udkom »Den anden slesvigske Krig« i tre bind på i alt 1100 sider. Den var bygget på vore egne arkiver og et stort antal såvel danske som udenlandske trykte kilder, men manglede det korrektiv, det senere udkomne preussiske generalstabsværk kunne give; alligevel må det anses for en af de bedste fremstillinger af krigen.

Tidligt på året 1885 beordrede ministeriet, at der skulle udarbejdes en officiel fremstilling af krigen 1864 og bad Generalstaben indstille, hvem der skulle udføre arbejdet. Da værket om krigen 1848–50 praktisk talt var færdigt, indstillede Generalstaben, at kaptajn Pingel skulle overtage arbejdet med premierløjtnant Tuxen som hjælper. Ministeriet godkendte valget af Pingel, men erstattede Tuxen med kaptajn F. H. W. Harbou. Under arbejdets tilrettelæggelse var senere generalløjtnant M. S. F. Hedemann chef for afdelingen, men 1889 afløstes han af oberstløjtnant *Christian Frederik Frans Elias Tuxen*, der var født 1837 og døde 1903 som generalmajor og tidligere krigsminister. Han var kundskabsrig, meget flittig og i besiddelse af ikke ringe stilistiske evner, hvorfor Bahnsen hyppigt benyttede ham til at belyse militære spørgsmål i dagspressen. Han skrev klart, men kunne under en debat være meget skarp. Han overtog straks fremstillingen af krigen. Det var på en måde for tidligt at udsende dette værk, thi de fleste hovedpersoner, hvis forhold under krigen burde underkastes kritik, sad endnu i de højeste stillinger, og Krigsministeriet var stadig meget omfindtligt, da hærens og flådens ledelse skulle skildres for det danske folk og for udlandet. Den politiske indledning blev skrevet af professor *Søren Bloch Thrige*, der indtil 1864 havde været rektor

i Haderslev og derefter bestyrer for »Haderslevs Læreres Skole« i København. Hans afhandling blev først antaget efter at have gennemgået megen kritik såvel i de militære ministerier som i Udenrigsministeriet. De militære dele bar Tuxen derimod helt ansvaret for. Men følgen af de 3 ministeriers indgriben blev, at »Den dansk-tydske Krig 1864« vel bragte mange oplysninger om faktiske forhold, men i øvrigt blev refererende og ikke helt tilfredsstillende. Pennen blev ført med bunden hånd, og enhver selvstændig kritik måtte udelades. Værket udkom med et bind i hvert af årene 1890, 1891 og 1892.

Da Sørensen i 1880 havde afleveret manuskriptet til »Den anden slesvigske Krig«, ønskede han at vende tilbage til tiden mellem 1784 og 1814, som havde fanget hans interesse, da han frit kunne arbejde med de store arkiver i Rendsborg, og han fik straks tilladelse til at udgive dem. Medens den bitre strid stod om hans bog om 1864, og samtidig med at denne udkom, kunne han 1883 udsende første hefte af »Meddelelser fra Krigsarkiverne«. Hans plan gik ud på at fremskaffe stoffet ikke alene fra krigsarkiverne, men også fra Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek samt fra offentlige og private arkiver i indland og udland. Denne store samling skulle derefter deles i mindre, sluttede afsnit, der begyndte med en indledning forfattet af ham selv, en kort, overskuelig gennemgang af afsnittets militære og politiske situation, fulgt af ordrette gengivelser af alle breve, indberetninger og aktstykker, der kunne supplere og belyse afsnittet. Indledningerne var skrevet livligt, letlæseligt og med rammende og levende karakteristikker af de personer, der særlig betød noget. Efterhånden som værket skred frem, blev det en højst værdifuld aktsamling, der kunne danne grundlaget for historikers videre undersøgelser af periodens inden- og udenrigspolitiske historie, og for de officerer, der ville beskæftige sig med den lange krigsperiode.

Men Sørensen virkede ved siden af sit historiske arbejde som Vestres militærsagkyndige, og deri må man se grunden til den mistro, der hele tiden blev vist mod hans værker fra hans militære foresattes side. Han havde, som rimeligt var, ladet trykke 50 særtryk af dele af de enkelte afsnit til fordeling mellem udenforstående historisk og litterært interesserede personer. 1889 opdagede ministeriet dette og forlangte i en meget skarp skrivelse oplysninger om, med hvilken ret han havde ladet kronprins Frederiks og prins Christian August's hemmelige korrespondance udgå som særtryk til personer ikke alene her i landet, men også i Sverige og Norge. Sørensen svarede, at af de omhandlede breve fandtes ingen i krigsarkiverne. Kronprinsens opbevarede i Rigsarkivet, medens sven-

ske myndigheder, videnskabsmænd fra Uppsala og Lund og familien Adlersparre havde hjulpet ham med at finde de øvrige. Han havde derfor ment at måtte vise dem en opmærksomhed, hvorfor han havde ladet brevene trykke som en særudgave, som boghandler Hegel var gået ind på at udgive uden udgift for Generalstaben. Denne havde billiget udgivelsen, der ikke havde anden hensigt end at gavne »Meddelelserne«, idet den blev en reklame for værket. En del af oplaget var blevet sendt til redaktioner i Danmark, Norge og Sverige for at blive anmeldt, og Hegel beregnede sig ingen indtægt af særtrykkene, ligesom han én gang for alle havde givet afkald herpå med hensyn til »Meddelelser fra Krigsarkiverne«. Generalstaben misbilligede ved fremsendelsen Sørensens optræden, og ministeriet lod sagen falde, men fastholdt misbilligelsen og forbød udsendelse af særtryk uden dets tilladelse i hvert tilfælde.

Sørensen blev imidlertid ikke forsigtigere af denne advarsel. Han var gennem sin politiske virksomhed blevet mere Venstresmand, modstander af fæstningen, og 10. april 1890 lod han under mærket S. K. »Morgenbladet« optage en artikel »Om Hovedstadens Befæstning«, der var meget aggressiv i tendens, tone og kritik af regeringen og kommissionen om Middelgrundens bygning. Da Sørensen overfor ministeriet måtte indrømme, at han var forfatteren, blev han øjeblikkelig afskediget som leder af Generalstabens historiske Arbejder, og samtidig blev al adgang til krigsarkiverne forment ham. Selv Generalstaben fandt denne afgørelse for hård og indstillede, at Sørensen beholdt sit honorar finansåret ud, hvad ministeriet også gik med til. Selv redegjorde han for sit forhold i en piece 1890 »Min historiske Virksomhed ved Generalstaben«.

Sørensen havde 1887 skrevet en historisk set meget betydelig artikel i »Historisk Tidsskrift« om »Den politiske Krise i 1807«. Efter sin afsked vedblev han at arbejde med arkiver og bøger, og 1894 optog »Tilskueren« en artikel om »Kielertraktaten 1814«. Året efter kom et lille skrift »Danmark 1864«, og 1903–04 udgav han et meget betydeligt værk i 3 bind om »Bernadotte i Norden«, skønt han nu i sin høje alder næsten var blind.

Da C. Th. Sørensen måtte fratræde, overtoges arbejdet af kaptajn *Søren Anthon Sørensen*. Han var søn af en lærer i Vendsyssel, men blev opdraget sammen med sønnerne af den glødende patriot, sognepræst C. V. V. Møller, der i Treårskrigen var avanceret fra frivillig menig til kaptajn. Efter konfirmationen måtte Sørensen gennemgå en handelsuddannelse, men blev så helt optaget i pastor Møllers hus. Efter at have bestået reserveofficersskolen gjorde han tjeneste som sekondløjtnant og derefter som ansat i Krigsministeriets Revisionskontor, til han 1863 blev indkaldt som adjutant

ved 11. Regiments 1. Bataillon. Han udmærkede sig ved Sankelmark og især ved Vejle, blev ridder og i juli officer i linien. Hans utrættelige flid, mærkelige hukommelse og friske intelligens førte ham hurtigt frem fra det ene tillidshverv til det næste, og 1892 blev han oberstløjtnant. Hos pastor Møller var han blevet grebet af vor krigshistorie og havde, fra han fik ansættelse i København, givet sig af med selvstændige arkivstudier og fra 1880 hjulpet sin forgænger med samlearbejdet til »Meddelelser«. Han var meget selvkritisk og kunne ikke få et spørgsmål tilstrækkeligt belyst, og følgen blev, at han nok fik store samlinger af noter, men aldrig vovede sig ud med et selvstændigt værk. Han interesserede sig særligt for Den nordiske Syvårskrig og krigen med Sverige 1657–60, hvorom han skrev en række artikler i »Vort Forsvar«, der efter hans død udgaves af hans nære medarbejdere og venner Rist og Harbou under titlen »Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjenerobring« (1896).

Da C. Th. Sørensen blev afskediget, var de første 4 bind af »Meddelelser« udkomne, og S. A. Sørensen fortsatte nu med oberstløjtnant J. H. L. Grønlund og kaptajnerne Rist, Tuxen og Lesser som hjælpere. 5. og 6. bind udkom 1892 og 1894, og 7. bind var næsten færdigt, da han døde den 11. februar 1896. Han havde dog forinden redigeret den gode fremstilling af felttoget 1813. Rist måtte derefter afslutte værket med 8. bind i 1900 og 9. i 1902 med Tuxen, Lesser og J. C. Johansen som hjælpere, og hermed afsluttedes Generalstabens program fra 1879.

Det vil være rigtigt her at omtale nogle af de officerer, der havde deltaget i udarbejdelsen af »Meddelelser fra Krigsarkiverne«.

Axel Theodor Larsen, der 1907 skiftede navn til *Liljefalk*, var født 1848 og døde 1915 som oberst. Han var en ivrig, velmenende fædrelandsven, der i skrift og tale tog levende del i forsvarsbevægelsen. Han var fornøjelig og kendt i vide kredse. Han var medudgiver af ugebladet »Dannebrog« og flittig medarbejder ved »Vort Forsvar«. Hans evner lå særligt i populære skildringer, og hans og oberstløjtnant Fritz Holst's bog »Felttogene i vore første Frihedsaar« (1888) blev meget læst. Det samme gjaldt »Christian IV« (1890–91) skrevet sammen med Bering Liisberg, og »Vor sidste Kamp for Sønderjylland« (1904) skrevet sammen med Otto Lütken. Derimod var »Kalmarkrigen« (1889), »Kejserkrigen« (1901) og »Kristian IV's Krige« (1895) for kritikløse og manglede grundighed. Det samme gjaldt hans artikelserie i »Militært Tidsskrift« 1893 om »Magnus Stenbock og hans Felttog i Pommern og Mecklenburg 1712«.

Johan Christian Blangstrup var født 1857 og døde 1926 som

kaptajn. Han havde tidligt drevet en del historiske studier særligt om Struenseetiden, oversat bøger og været medarbejder ved »Berlingske Tidende«. Under arbejdet med »Meddelelser« viste han sig egnet til selvstændigt arbejde, og det blev derfor overdraget ham at forfatte et værk om »Begivenhederne i Norden i Efteraaret 1788« (1889). Bogen tydede på, at Blangstrup kunne være blevet en god militærhistoriker, når han lærte at se sagerne med datidens øjne, men han forlod hæren for at blive redaktør af »Salmonsens Leksikon«.

Frederik Vilhelm Berg Meidell, født 1833 i Helsingør, død sammesteds som kaptajn. Udmærkede sig under krigen 1864, var medarbejder ved »Fædrelandet« og udgav 1884 »Fra Enevældens Dæmring i Danmark«. Hans fremstilling her af Anders Billes forhold førte til, at han 1887–89 skrev 2. del af »Bille-Ættens Historie«. 1884 udgav han »Fra Brydningstiden, Kadetlivsbilleder 1847–50«. Han har endvidere skrevet en række afhandlinger i »Museum«, »Samlinger til jydsk Historie og Topographi« og i »Vort Forsvar«, i hvis nr. 389–392 han førte en skarp polemik med rigsarkivar A. D. Jørgensen om »Begivenhederne i Rendsborg den 24. Marts 1848«. Meidell var velbegavet og kundskabsrig, og de fleste af hans artikler hviler på grundige studier, er godt gennemarbejdede og har blivende værdi.

Peter Christopher Bang, født 1829 i København, død sammesteds 1905 som oberst. 1853–55 var han elev på Den militære Højskole, deltog i 1864 ved 7. Batteri og udmærkede sig ved Vejle. Forrettede derefter tjeneste ved Tøjhuset. Hans historiske sans blev vakt 1870, og med det mål for øje at skrive det danske artilleris historie samlede han med pinlig nøjagtighed og forstandig kritik et mægtigt materiale, der dog aldrig er blevet behandlet, men opbevares i Rigsarkivet, hvor det fylder 4 $\frac{1}{2}$ m hyldeplads.

Peter Henrik William Lange, født 1835 og død 1891 som kaptajn. Han forrettede 1879–87 tjeneste i Generalstaben og påbegyndte et værk om »Den danske Generalstabs Historie«, hvoraf 1. hefte udkom 1886 omhandlende Holstenske Jægerkorps 1785–89, medens 2. hæfte kom 1889 og behandlede Feltjægerkorps 1890–94. Værket indeholder en samling reglementariske bestemmelser, skrivelser, stambøger o.l., men har derudover ingen historisk værdi.

V

Mellem 1890 og 1894 udgav Generalstaben 17 små bøger »Soldaterlæsning« under redaktion af Rist. Deres indhold var både underholdende og belærende. Den første var forfattet af gårdejer

Chr. Christensen i Dons og hed »Krigsminder fra Dannevirke og Dybbøl«, den næste indeholdt fortællinger af 18. Bataillons historie, 3. bind handlede om Christian IV, 4. bind om »Danske Boliger i gamle Dage« og var bygget på Troels Lunds »Dagligt Liv i Norden«; så fulgte 9. Bataillons historie og »Smaafortællinger« med en samling fra Blichers »Æ Bindstow« og Carit Etlars historier. 7. og 8. bind omfattede 17. og 3. Bataillons historier, 9. »En Dragons Erindringer fra 1864« med et afsnit om Aarøes Korps, 10. og 11. bind var 2. og 1. Bataillons historier, 12. omhandlede Daniel Rantzau, 13. var 4. Bataillons historie, 14. »Hvad Doktoren fortalte Jens om, hvordan han skulde holde sig rask i Tjenesten«, medens de 3 sidste var fortællinger af 20., 19. og 12. Bataillons historie. Bøgerne skulle dels bruges som præmier til mandskab, der viste særlig iver og dygtighed i tjenesten, dels kunne de købes af folkene for 15 øre. 1899 var de 14 første trykt i 4000 eksemplarer hver, de 3 sidste kun i 2000, og på det tidspunkt var de 8 med indhold af mere almen interesse helt udleverede, medens der endnu var en del tilbage af afdelingshistorierne. Nr. 14: »Hvad Doktoren fortalte Jens«, blev 1919 udgivet i en svensk bearbejdelse af överfältläkare Christenson under titlen »Karl Våring, som skulle ut att exercera, och vad den gamle doctorn berättade för honom«. Desværre standsedes udgivelsen af disse hefter af mangel på penge.

Da oberstløjtnant S. A. Sørensen døde, blev ledelsen overdraget til oberstløjtnant *Peter Frederik Risl*, der var født 1844 og døde 1926 som oberst. Ved krigsudbruddet i 1864 meldte han sig som officersaspirant, blev såret 18. april på Dybbøl og kort efter sekondløjtnant. Han var højt begavet, en rank personlighed, der med humor og et godt hjerte forstod at tage såvel mandskab som befalingsmænd, glimrende eksercermester og fører. Fra sin garnison i Helsingør fulgte han Brandes' forelæsninger, og da denne opfordrede sine tilhørere til at skrive, kastede han sig over hærens arkiver som hjælper ved »Meddelelser« og senere som redaktør af »Soldaterlæsning«. 1884 udgav han en skildring af soldaternes liv i midten af det 18. århundrede: »Fra Støvlettiden«, der gav et dystert billede af folkenes elendige forhold uden at drage sammenligning med det civile liv og gående langt uden om alle officerskorpsets reformforslag, som det netop vrimlede med på denne tid, men som alle blev afvist af økonomiske grunde. Den var lige så ensidig som en bog om vor tid vil være, hvis den kun bygger på politirapporter og socialkontorenes mørkeste beretninger. Samtidig havde han skrevet kladden til »En Rekrut fra 64«. Han gemte den bort, men tog den frem igen for endelig 1889 at udgive denne fortrinlige klassiker. Den fulgtes i de følgende år af en række mindre,

letlæselige bøger: »Soldater«, »Pasticher«, »Lille Jens«, »Efter Dybbøl«, »Jonathan og andre Fortællinger«, »Pagebreve«, »Olaf Ryes Saga« og »Lasse Månsson fra Skaane«. Desuden var han medudgiver af »Museum«, blev bibliotekar ved Det kgl. Garnisonsbibliotek og udgav fra 1905 ialt 50 erindringer sammen med Julius Clausen under titlen »Memoirer og Breve«.

Omkring århundredskiftet fejredes mindedagene for et stort antal af vore krige: 1848–50, Slaget på Reden 1801, 1864 og 1658–60. Disse begivenheder, der indtrådte midt under den voldsomme indre strid om vort forsvar, førte til, at der i aviser og tidsskrifter fremkom en række erindringer og breve, der fra krigsdeltagerne var blevet sendt hjem. En del af brevene samledes i særlige udgaver af C. F. Allen og F. v. Jessen. Allerede tidligere var der udkommet en række afdelingshistorier, hvoraf de første var skrevne af C. L. Løvenskjold og C. C. Krogh om Livgarden til Fods og til Hest, af E. Neergaard om 18. Bataillon og af V. E. Tychsen om Ingeniørtropperne, foruden O. E. Bloms afhandlinger fra 1877 om Christian IV's artilleri. De fleste af disse bøger var forfattede af officerer, nogle af dem fremragende som G. Brammers om Livgarden og V. Stillings om 1. Bataillon, flere af dem var udstyrede med kort og billeder og derfor for kostbare for den menige mand, selv om de blev udgivet med understøttelse fra Krigsministeriet og trykt på dettes trykkeri efter en kritisk gennemgang i Generalstabens historiske Arbejder. Desuden udgav Udvalget for Folkeoplysningens Fremme kortere fremstillinger af krigene af N. P. Jensen og et skrift om Daniel Rantzau af Liljefalk.

I 1899 indsendte oberst C. F. Carlsen et forslag om at smykke de gamle faner og estandarter med et tegn, der skulle bære navnene på de slag, hvori bataillonerne og eskadronerne havde haft lejlighed til at udmærke sig. Sådanne hæderstegn kendtes rundt om i Europa. Napoleons kejsergarde bar navnene på dens berømteste slag tværs over Trikolorens fanedug, ved de britiske regimenter stod navnene på felter, der var indsat i fanedugen, de svenske regimenter bar navnene uden om regimentetsmærket i dugen, medens de tyske havde navnene på paradebånd hæftede til faneodden. Ministeriet sendte sagen til Generalstaben, hvis historiske arbejder anbefalede tanken. Da den ældre krigshistorie ikke var tilstrækkeligt bearbejdet, foreslog den, at navnene kun skulle tages fra de sidste krige. Hæderstegnet foresloges formet som en sølvring på fanestangen, brede for hovedslagene som Slesvig, Isted, Fredericia, Dybbøl, og smalle for de mindre betydende fægtninger. Desuden vedlagde oberstløjtnant Tuxen en oversigt over de enkelte batailloners og eskadroners mærkedage. Men sagen blev henlagt.

Da kong Frederik VIII havde bestøget tronen, ønskede han sagen optaget igen, og han benyttede 17. Bataillons fest i anledning af Dronningens Livregiments 250-års jubilæum til at dekorere dens fane. Festen fejredes ved en parade i Gothersgadens eksercerhus, hvor bataillonens stod opstillet sammen med veteraner og soldaterforeninger. Midt under paraden kom kongen, holdt en meget smuk tale til soldaterne og veteranerne og hæftede derefter fanebåndene på bataillonens fane. Dette medførte, at ministeriet straks lod udfærdige fanebånd til Livgarden, 2. og 6. bataillon, der var oprettede i årene 1657 og 58. Dekoreringen af fanerne blev herved knyttet til et jubilæum, og det havde den mindre gode følge, at hærens ældste batailloner ikke foreløbig kunne få bånd, og at andre fik besked om at vente 20–30 år. 1. Generalkommando indstillede derfor, at alle batailloner og eskadroner, der havde kæmpet hæderligt og tappert under Danebrog, skulle have båndene, men dette rimelige forslag afviste ministeriet. 9. Bataillon søgte 1911 om fanebånd, men fik besked om at vente til en 50- eller 100-årsdag. Dette fik general A. P. Tuxen til at skrive, at det var urimeligt at vente til et jubilæum, og sagen blev senere taget op af oberstløjtnant Jens Johansen sammen med kaptajn Rockstroh, der foreslog at tildelingen enten burde knyttes til et større afsnit i afdelingens liv, eller til 50- eller 100-årsdage for større begivenheder. Det mest naturlige forslag kom Sjællandske Division med i 1942, nemlig at tildelingen skulle finde sted snarest efter hæderfuld deltagelse i krigsbegivenhederne. Men endnu er det ikke lykkedes at gennemføre denne tanke.

Det oprindelige forslag med mærke på stangen er senere benyttet, da kong Christian X 1914 lod sit monogram sætte på 28. Bataillons fanestang, og da kong Frederik IX 1950 fæstede en ring om Kongens Regiments fanestang.

Da oberstløjtnant Rist overtog ledelsen af de krigshistoriske arbejder, stod det klart, at man med afslutningen af »Meddelelser« og generalstabsværkerne om krigene 1848–64 havde opfyldt Generalstabens plan af 1879, selv om stoffet ikke helt var udtømt. På forslag af A. P. Tuxen valgte man derfor at vende sig til Den store nordiske Krigs historie. Forarbejderne påbegyndtes straks under tilsyn af C. F. F. E. Tuxen, og da han 1897 fratrådte Taktisk Afdeling for at blive krigsminister, overtoges tilsynet af Rist. Arbejdet udførtes til at begynde med af oberstløjtnanterne F. H. W. Harbou og A. P. Tuxen samt kommandør C. L. With-Seidelin. De danske arkivalier fandtes hovedsageligt i Rigsarkivet, landsarkiverne og Hærens Arkiv. Men disse kilder var naturligvis ensidige og ufuldstændige, og i juni 1895 søgte Generalstaben om

rejsehjælp for de to oberstløjtnanter, for at de kunne gøre studier i udlandet. Krigsministeriet svarede først, at det ingen penge havde; men allerede i juli kunne det skaffe midler og adgangstilladelse både i Slesvig og Oldenburg. Året efter var det ikke muligt at få tilladelse til at besøge arkivet i Slesvig, men i stedet blev Harbou sendt til Stockholm og Tuxen til Paris. Der udvikledes herved et så godt samarbejde med de fremmede arkiver, at de svenske offentlige og private arkiver ikke alene gav adgang til deres lokaler, men endog udlånte arkivalier og skænkede kopier af kort og planer, medens arkiverne i Slesvig, Oldenburg og Hannover sendte afskrifter eller ekscerpter hertil. 1899 udkom første bind af »Bidrag til den store nordiske Krigs Historie«, der begyndte med freden efter Skaanske Fejde og sluttede med felttoget 1700. Men 1901 fratrådte Rist som leder og afløstes af A. P. Tuxen, medens Harbou måtte opgive arbejdet, da han blev stabschef ved 1. Generalkommando.

Frederik Hans Walter Harbou var født 1853 i Altona, hvor hans fader var bataillonschef, og døde 1918 i København som oberst. Han tilbragte en meget stor del af sin tjenestetid i de højere stabe. Hans arbejde i tjeneste og som historiker var præget af initiativ, klarhed og megen selvkritik. Hans stil var knap og koncis. Som forsker var han ihærdig med megen sporsans, forstod at finde, ordne og sigte sit stof. Han kunne sætte sine medarbejdere i gang, forstod at holde sammen på dem og hjælpe usikre begyndere frem til brugbare resultater. Han kunne virke skræmmende, til tider hovmestererende, men den barske, lidt snærende stemme fik hurtigt en blidere klang. Sammen med Rist havde han udgivet S. A. Sørensens artikler om 1658–60, og i »Militært Tidsskrift« skrev han om »Landforsvarets Tilstand ved Tronskiftet 1670«, om »Fredericiaslaget« og om »Nationens Levedygtighed«. I »Personalhistorisk Tidsskrift« behandlede han en række af de gamle slægter, der helt op til vor tid har dannet ryggraden i officerskorpset, og til »Dansk Biografisk Lexikon« forfattede han et meget stort antal militære biografier. I »Bidragene« behandlede han mere hærens indre forhold end krigsbegivenhederne og udenrigspolitikken.

Axel Peter Tuxen var født 1853 på Als, hvor hans fader var præst, og døde 1929 i København som generalløjtnant. Han havde en fortræffelig hukommelse, var hurtig og skarp i opfattelsen, en dygtig fører, ansvarsglad og forstod at gennemføre sine beslutninger. Han anerkendte gode ydelser, men kunne være overordentlig skarp overfor dårlige. Tuxen gennemarbejdede et enormt materiale i danske og udenlandske arkiver, idet han sindigt og roligt lagde notits til notits, og lod billederne forme sig. Hans rekognosceringer

og beskrivelser af slagmarkerne var fortrinlige, fremstillingen af kampene livlig og overskuelig. Ved de forskellige bind af »Bidrag til den store nordiske Krigs Historie« brugte han flere medarbejdere, men han ledede indsamlingen af stoffet og skrev alene såvel udkast som det endelige manuskript til de 8 første bind, medens 9. bind i hovedsagen var udarbejdet, da han døde. Hans første større arbejde var »Royal Danois« i »Militært Tidsskrift« 1888, hvorefter fulgte en række artikler i »Historisk Tidsskrift«, »Sønderjydske Aarbøger« og »Museum«, spændende fra »Kong Christian V's rejse 1662–63«, »Johan Adolph af Pløns Arkiv« over Løvenørn, Sehested, Tscherning–Læssøe til barndomsminderne fra 1864 på Als. Han var meget anset både her i landet, hvor han som nævnt blev medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, og i udlandet; i 1918 blev han æresdoktor ved Universitetet i Lund.

»Bidrag til den store nordiske Krigs Historie« kom til at omfatte 10 bind, der foruden teksten indeholdt et rigt kortmateriale, hvoraf en stor del var reproduktioner af samtidige kort og planer. Udarbejdelsen trak betydeligt længere ud end oprindelig beregnet. Som sagt måtte Rist og Harbou fratræde 1901. Kort efter blev Tuxen regimentschef i Nyborg, hvorefter han i korte perioder fik brigade i Aalborg, division i København og derefter blev kommanderende general i Viborg. I denne periode brød den 1. Verdenskrig ud, hvorunder han en kort tid var overgeneral, til han 1918 tog sin afsked. Under denne omflakkende tilværelse led arkivarbejdet selvfølgelig alvorligt afbræk, men Rigsarkivet viste sig hele tiden særdeles hjælpsom ved at udlåne arkivalier til hans forskellige garnisonsbyer. 1. bind var som nævnt udkommet 1899. Til 2. og 3. bind, der udkom henholdsvis 1903 og 1905, fik Tuxen og With-Seidelin assistance af senere generalmajor A. L. Hansen, men så blev denne regimentschef i Aalborg, og de to måtte udgive 4. bind alene i 1910. Harbou var imidlertid blevet forsat til København, og han kunne derfor deltage i udarbejdelsen af 5. og 6. bind, der udkom 1915 og 1920 efter Harbous død. 7. bind udgav Tuxen og With-Seidelin alene 1922, men så døde With-Seidelin, og Tuxen udgav derefter 8. bind med hjælp af oberst O. L. C. L. Kyhl. Ved Tuxens død lå manuskriptet til 9. bind næsten færdigt, og dette og 10. bind, der udkom henholdsvis i 1932 og 1934, blev udgivet af kaptajn K. C. Rockstroh med assistance af oberstløjtnant Jens Johansen.

Med disse 10 bind var det betydningsfulde værk afsluttet, men på grund af sit omfang kunne det ikke blive folkeeje. Generalstaben lod derfor oberstløjtnant Jens Johansen, der var blevet hærarkivar,

udarbejde en stærkt sammentrængt fremstilling i populær form under titlen: »Danmark-Norges Deltagelse i den store nordiske Krig. Sønderjyllands Befrielse«, der udkom 1935.

VI

»Bidragene« blev som sagt sluttede af kaptajn Rockstroh og oberstløjtnant Jens Johansen. Det vil derfor være på sin plads at give en skildring af disse to fremragende historikere på dette sted.

Knud Christian Rockstroh var født 1860 i Nykøbing Mors som søn af en indvandret, tysk håndværker, der tidligt faldt fra. Sønnen måtte derfor klare sig selv og blev boghandlermedhjælper. 1880 blev han rekrut, og nu gik vejen over Sekondløjtnantskolen og Officersskolens yngste og næstældste klasse; 1887 blev han premierløjtnant. Som kaptajn stødte han sammen med sin oberstløjtnant, Kauffmann, en sønnesøn af de Mezas stabschef, og dette skabte en mistillid til den gamle stabschefs forhold i 1864. Gennem den lange uddannelse havde Rockstroh udviklet en stor selvstændighed og en som oftest meget nøgtern tankegang, fjendtligt overfor alt hult og uægte; men han kunne på den anden side være mild og undskyldende, hvor han fandt tidligere tiders domme uretfærdige og hårde. Derfor kunne han være overdreven ensidig i sin skildring af folkets yndlinge som Christian IV og Tordenskjold og måske for mild i sin skildring af de Meza. Men han stræbte altid efter kun at skrive den rene sandhed.

Rockstroh kom tidligt under påvirkning af C. Th. Sørensen, som han forguede, og dette venskab førte til, at han 1895 skrev sin første bog om »Et dansk Korps 1701–1709« i kejserlig tjeneste i Italien og Ungarn. 1907 udgav han »Fortællinger af 2. Bataillons Historie 1657–1907« og »Kongens Livjægerkorps 1807«, og derefter fulgte en række artikler om Knud Ulfeldt, Christian IV's hvervede hær, Vendepunktet i Skaanske Krig, Frederik IV's Godspolitik, Den store Landbokommission o.s.v., foruden et stort antal biografier i »Dansk Biografisk Lexikon«. Efter at være faldet for aldersgrænsen kom han ind i Hærens Arkiv, hvis chef han var fra 1921–30. 1919–26 fulgte hans hovedværk: »Udviklingen af den nationale Hær i Tiden 1614–1808«, der er uundværligt for forståelsen af såvel hærens forhold som landbefolkningens kår i de to århundreder. 1928 udgav han »General de Mezas Krigsdagbøger 1849–51« og 1930 »General de Meza og Dannevirkes Rømning«. Han var myreflittig og gennemgik et enormt arkivmateriale. Alt hvad han fandt af interesse, ikke alene til øjeblikkeligt brug, men også til senere arbejder, noterede han ned på små sedler. Når han kom hjem,

renskrev han dem på store sedler til opbevaring i sit store kartotek uden at ordne notaterne efter indhold, hvorved det blev umuligt for andre end ham selv at finde frem til de enkelte notater. Han skrev et flydende sprog og var mild i sin dom, han var hjælpsom over for begyndere, men kunne lide at krydre samtalen med en lille sarkastisk bemærkning eller historie. Han fortsatte sit arbejde til det sidste. Den 1. oktober 1942 sank han død sammen over skrivebordet i Rigsarkivets læsesal.

Jens Johansen var født 1873 i Odense og døde i København som oberstløjtnant. Hans fader, Jensenius Johansen, havde været præst i Haderslev og overlærer ved latinskolen. Efter krigen 1864 blev han hos sin menighed, og da Preusserne lukkede latinskolen, oprettede han en dansk realskole. I 1870 forlangte Preusserne, at han skulle bede for de tyske våben, og da han nægtede det, blev han afskediget og skolen lukket. Han fik derefter kald i Odense, hvorfra han med ildhu ledede et kulturelt hjælpearbejde for danskheden syd for grænsen. I dette indremissionske og stærkt nationale hjem voksede Jens Johansen op og fik fra lille indprentet aldrig at gå på akkord med usandheden. 1893 blev han premierløjtnant, 1909 kaptajn og 1914–18 var han skoleofficer på Officersskolen. Hans undervisning, der fortsattes til 1923, var klar, distinkt og præget af hans skarpe intelligens og ubøjelige personlighed. 1919 blev han oberstløjtnant og 1923 bataillonschef ved den nyoprettede Landstorm, men her kom han i skarp modsætning til chefen og den anden bataillonschef vedrørende værdien af den alt for korte uddannelse. Da Rockstroh blev 70 år og måtte forlade Hærens Arkiv, tog Johansen sin afsked og overtog Generalstabens historiske Arbejder og arkivet til 1944 med oberstløjtnant Christian Bokkenheuser som assistent.

Johansen havde tidligere deltaget i Generalstabens historiske arbejder og assisteret Rockstroh ved udgivelsen af de to sidste bind af »Bidragene«; selv skrev han som nævnt en forkortet udgave heraf. Han havde 1921 skrevet en artikel om »3. Division ved Danevirke den 3. Februar 1864« i »Militært Tidsskrift«, og han mente, tidspunktet nu var kommet til at tage denne krig op til fornyet, kritisk behandling. Som omtalt tidligere var hverken C. Th. Sørensens eller Generalstabens »Den dansk-tydske Krig 1864« helt tilfredsstillende, idet regeringen havde modsat sig kritik af ministeriet i 1864, og et stort antal af de ledende politikere og officerer stadig var i tjenesten. Nu var de alle gået bort, og hensynet til vor regering i 1864 kunne man se bort fra. Oberstløjtnant Johansen besluttede derfor at begynde forfra, idet han gik ud fra de ordrer og meldinger, de førende havde kunnet bygge deres handlinger på under krigen. Hans omtale af regeringen blev derfor

holdt i mere almindelige vendinger, medens særlig hans fremstilling af 4. divisions forhold var skånselsløs, uden at tage det mindste hensyn til de formildende omstændigheder. 1936 udkom det første bind: »4de Division i Nørrejylland 1864«, fulgt 1938 af »Hæren ved Dannevirke 1864«, der egentlig burde være udkommet først, da den gennemgik tiden mellem de to krige, hvor den danske regering tabte freden, og endelig 1942 kom det sidste bind: »Dybbøl 1864«, der nok var det blideste i sin dom. Desværre blev rækken ikke fuldstændig, idet det 4. bind om Als, Fredericia og krigens slutning aldrig blev skrevet. Efter sin afgang fra Hærens Arkiv fortsatte Johansen sit litterære arbejde. 1948 udkom »Frederik VI's Hær 1784–1814«, der giver en fortrinlig oversigt over alle hærens forhold og vil blive stående som en militær klassiker. Samme år skrev han indledningen til Tøjhusmuseets bog om Treårskrigen og udgav sammen med museumsinspektør Adda Bruhn »Et Hundreårsminde om Trearskrigen 1848–49–50«. Desuden har han skrevet en række militære og historiske artikler i »Militært Tidsskrift«, som han var redaktør for i mange år.

Ved afslutningen af 2. Verdenskrig var der gået et halvt århundrede siden udgivelsen af »Soldaterlæsning«, og Krigsministeriet fandt det derfor naturligt at lade en ny udgave udarbejde også omfattende den sidste krigs begivenheder. Ligesom i »Soldaterlæsning« skulle fremstillingen være beregnet på det menige mandskab, hvoraf 80–90% kun havde almindelig skoleuddannelse. Skildringerne, hvis hovedhjørnesten skulle være fædrelandet og afdelingen, skulle formes over hovedtrækkene i afdelingens historie, og her kunne navnene på fane- og estandartbånd være en vis rettesnor. Ved omtalen af sejre skulle det dokumenteres, at de var frugten af soldaternes pligtfølelse og mod, ved nederlag skulle grunden til det skete nævnes, ligesom det burde vises, at nederlagene og tabene ikke var lidt forgæves.

Der nedsattes en kommission, som kom til at bestå af oberstløjtnant Jens Johansen som formand og professorerne K. Fabricius og F. J. Billeskov Jansen, inspektør ved Det kgl. Bibliotek B. Ochsner, oberst O. C. Permin og oberstløjtnant J. Nordentoft som medlemmer. Den henvendte sig i slutningen af året til en række civile og militære historikere, og i løbet af de følgende år indgik 30 besvarelser, der alle blev godkendt af kommissionen. Men desværre viste det sig i første omgang umuligt at skaffe pengene bl. a. til trykningen af piecerne, og senere forældedes disse hurtigt ved den voldsomme omvæltning indenfor hæren. De mange omhyggeligt udførte afdelingshistorier ligger nu ukendte og ubenyttede i Hærens Arkiv.

Oberstløjtnant Johansens assistent, *Christian Peter Bokkenheu-*

ser, var født 1878 i København og døde sammesteds 1957 som oberstløjtnant. I 1922 skrev han en artikelserie i en avis i Odense om »Blade af 16. Bataillons Historie«. Året efter blev han forsat til Sønderborg, hvor han sammen med postmester, kaptajn M. O. Ræder kritisk gennemgik begivenhederne på Dybbøl og Als i Treårskrigen og 1864. Resultatet af disse rekognosceringer beskrev han i de følgende år i »Dybbølposten«. 1927 forsattes han til Viborg, hvor han 1929–34 var formand for »Historisk Samfund for Viborg Amt« og skrev en del artikler i »Fra Viborg Amt«. I 1939 blev Bokkenheuser kommandant i Citadellet Frederikshavn, hvor han førte en meget fast kommando, indtil han 1943 måtte søge tilflugt i Sverige, hvor han hurtigt fandt beskæftigelse i Krigsarkivet. Efter krigen skrev han 1949 en udmærket artikel i »Historiske Meddelelser om København« om »Den tyske Besættelse af Kastelet fra den 9. April 1940 til Efteråret 1943«. 1948 udgav han sammen med lektor Jørgen Hatting »Det begyndte i 48 –«. Desuden har han skrevet en del artikler i »Militært Tidsskrift«, blandt andet 1930 »Den gamle Hærvej gennem Jylland« og 1936 »De nordiske frivillige i vore slesvigske Krige«. 1940–46 var han medarbejder ved Generalstabens historiske Arbejder.

Som medhjælper ved udarbejdelsen af »4de Division« og »Dannevirke« havde oberstløjtnant Johansen benyttet oberstløjtnant *Johan Nordentoft*, og det var derfor naturligt, at det blev ham, der 1946 blev leder af Generalstabens historiske Arbejder og 1952 hærarkivar. Nordentoft var født 1891 i Haslev, hvor hans fader var apoteker, og døde 1958 i København som oberstløjtnant og leder af »Hærestabens historiske Arbejder«. Han blev student fra Herlufsholm og tilbragte således hele sin ungdom i de egne, hvor beretningerne om Svend Poulsen og hans Gønger endnu var levende. Det var derfor naturligt, at han søgte til arkiverne, da han kom til København, og derved blev han tidligt påvirket af Rockstroh og Jens Johansen. 1914 blev han premierløjtnant og gjorde fra 1923 tjeneste i Krigsministeriet. Efter 1927 at være blevet kaptajn sendtes han 1 år til Frankrig og blev derefter 1933–39 souschef ved Sjællandske Division, for 1939 at blive oberstløjtnant og chef for 11. Bataillon. Den 9. april 1940 lykkedes det ham at sende sine lette kompagnier på biler til Helsingør, hvorfra de nåede over til Skåne. Han selv fulgte det tunge kompagni, der måtte marchere af hensyn til de mange heste og først nåede Helsingør, da forbindelserne var afbrudte. Under besættelsen havde han en særlig evne til at beskæftige og holde sammen på sine officerer, og i efteråret 1943 ledede han det arkiv på Frederiksberg Slot, der blev dannet ved aflevering af de arkivalier, afdelingerne lå inde med.

Hans litterære produktion omfatter en række meget værdifulde artikler i »Militært Tidsskrift«: »Mindeblade om Oberst Hans von Rustad«, »Giethuset og Artilleriets Kadetskoler«, »Køge som Fæstning«, »Nakskov og Svenskerne 1658 og 59«, »General Hedemann i 1848«, »Omkring Oprettelsen af Dronningens Livregiment« og »Ordre til Fanebæreren«. Gennem sit arbejde ved Sjællandske Division var han kommet ind på tidligere tiders tanker om øens forsvar, og dette førte til, at han udarbejdede et meget grundigt værk, støttet på rekognosceringer i marken og studier over folkevandringstidens stednavne. Det viste sig nemlig, at disse passede ind i et højt udviklet forsvarssystem med støttepunkter, forsvarsanlæg og lange baunelinier. Værket »Lev og Løse – Led af Værnet« nåede at blive færdigt, men stødte på uovervindelig modstand og blev aldrig udgivet. Det opbevares nu i Rigsarkivet.

Efter Rockstrohs død blev hans store notesamling overdraget Nordentoft. Som tidligere omtalt var den kun anvendelig for Rockstroh selv, da noterne var skrevet ned, når de blev fundet, uden hensyn til sammenhængen. Nordentoft begyndte nu at skrive dem ud på sedler efter emner og samle dem i kasser, således at man hurtigt kunne finde frem til de sedler, man havde brug for. Dette arbejde blev efterhånden udvidet til også at omfatte general Tuxens noter, således at Hærstabens historiske Arbejder kom til at råde over et meget stort, let tilgængeligt kartotek.

Straks efter afslutningen af 2. Verdenskrig nedsatte Krigsministeriet en uniformskommission, der bl. a. også skulle beskæftige sig med navne, faner og emblemer. Medens den arbejdede, trådte museumsinspektør, kaptajn, dr. phil. A. Hoff, fabrikant, kaptajn A. N. Hvidt, konservator ved Tøjhusmuseet P. Kannik og oberstløjtnant A. V. Arendrup sammen for at behandle spørgsmålene om faner og emblemer, og deres indstilling indgik i kommissionens endelige forslag af 22/9 1947.

Dette udkast blev tilstillet Nordentoft til erklæring, hvad navne og emblemer angik. Han omarbejdede forslaget helt, idet han først fremsatte generelle, klare og logiske retningslinjer for regimentsnavnenes form bygget på skik og brug i hærens 350-årige historie. I 2. afsnit behandlede han emblemerne, der for fleres vedkommende måtte forenkles og tilpasses de almindelige heraldiske regler. Som støtte for de foranstående forslag om navne og emblemer fulgte i 3. afsnit en gennemgang af de enkelte regimenters navne, garnisoner og udskrivningsområder fra deres oprettelse og til nytår 1948, da han fremsendte sine udtalelser. Men indførelsen af navne stødte foreløbig på stærk modstand fra politisk side.

I årene efter 2. Verdenskrig kom hæren ind i en meget urolig periode, hvor tidligere inddelinger ophævedes og nye indførtes,

bl. a. blev nogle gamle batailloner stamme for nye regimente. Dette medførte, at Hærstabens historiske Arbejder gang på gang måtte genoptage arbejdet med regimenternes fortid. Særlig kom dette til at dreje sig om de batailloner, der i 1848 dannede kærnen i insurgenthæren, men blev genopstillede i 1852. Meget store vanskeligheder kom også frem for artilleriets vedkommende. Her var forholdet det, at de 3 artillerikorps, der opstilledes under Christian V som administrative enheder, batterivis kunne føres frem til 1763, da Saint Germain samlede hele styrken i København og radikalt brød med den gamle inddeling. Efter at han var styrtet, blev artilleriet atter formeret efter de 3 lande, og fra den tid kunne man igen følge batterierne frem til vor tid. For at skaffe sig en nøjagtig oversigt over regimenternes liv gennem tiderne, udarbejdede Nordentoft dels store skemaer over de enkelte regimente, dels samlede han på grundlag af oberstløjtnant Hirsch' samlinger fuldstændige fortegnelser over hvert regiments officerskorps fra dets oprettelse og til 1948, over dets krigsdeltagelse, garnisonering og udskrivning.

Dernæst var der fanerne. Oprindeligt er de det mærke, om hvilket afdelingens mandskab skal holde sammen, men samtidig er de et tydeligt kommandotegn, hvormed styrkens bevægelser kan reguleres. Efterhånden blev bataillonens kampenheden, og fanen anbragtes derfor i dens midte. Betingelsen for, at en styrke havde en fane, måtte derfor være, at enheden kæmpede samlet. Derfor fandtes der faner ved infanteriet og eskadronerne, men ikke ved jægerne, artilleriet eller ingeniørtropperne. Vore jægerkorps blev 1860 gjort til infanteribatailloner og fik derfor først da faner. De gamle regimente var kun administrative enheder, således at forstå, at regimentschefen i krig førte den ene bataillon, medens oberstløjtnanten førte den anden. Hver af disse batailloner havde fane, men regimentet ikke. Ved den nye ordning blev stambataillonens fane imidlertid regimentsfane for det nye regiment, og dette førte til, at de andre våbens regimente også ønskede og fik faner. Dette medførte igen ønsket om fanebånd, hvilket imidlertid ikke blev afgjort i Nordentofts tid.

I 1948 ønskede Foreningen Norden at samle nordiske historikere i Stockholm for at fjerne de fejl og misforståelser, der fandtes i de 3 rigers historiebøger. Sammenkomsten udviklede sig hurtigt til en diskussion, hvorfor de 3 officerer, oberst O. Ribbing fra Sverige, oberst J. Schiøtz fra Norge og oberstløjtnant J. Nordentoft fra Danmark, trak sig tilbage og i løbet af få dage nåede at grundlægge et samarbejde, der fortsattes gennem de nordiske historikerkongresser, hvor den finske oberst Mikola sluttede sig til,

og hvor man drøftede og diskuterede fælles spørgsmål med den bestemte vilje at komme frem til et objektivt resultat. Efter at oberst Ribbing var afgået, blev han afløst af oberst B. Furtenbach, medens oberst Schiøtz ved sin død først blev efterfulgt af general-løjtnant O. Berg, der senere afløstes af generalmajor B. Christoffersen.

Disse møder førte hurtigt til fælles rekognosceringer, først i Hertugdømmerne og Oldenborg for at få Carl X Gustavs operationer fastlagt, derefter gennem Jylland, Lolland og Sjælland, hvor man stadig fulgte den svenske hærs bevægelser. Hermed var grunden lagt til de fællesrejser under navnet Nordisk militærhistorisk Studiefærd, som personellet ved de fire landes militærhistoriske afdelinger siden har foretaget årligt. Under disse rejser er de fire rigers krigshistorie blevet gennemgået i marken, så deltagerne har fået lejlighed til at få et grundigt indblik i hverandres krigshistorie. Den danske flådes historiske afdeling har også deltaget med gennemgang af kampene til søs. Som eksempel på betydningen af dette nære samarbejde kan nævnes, at oberst Furtenbach under udarbejdelsen af en beretning om begivenhederne ved den svensk-norske grænse 1906 rejste til Oslo og gennemgik manuskriptet med general Berg og professor Worm-Müller ved Oslo Universitet, således at han var sikker på, at fremstillingen var så uangribelig som muligt.

Nordentofts periode kom således til at betyde en ordening af hærens indre historie og en etablering af nære forbindelser med de andre nordiske militærhistoriske afdelinger, der formentlig vil blive overordentlig frugtbringende for fremtidens militærhistoriske forskning.

Gordon Norrie.

Meddelelser om Den danske historiske Forening

i årene 1961, 1962, 1963, 1964

Foreningen har i 1961 udsendt 11. række 6. bind 4. hæfte, i 1962 11. række 6. bind 5. hæfte, i 1963 12. række 1. bind 1. og 2. hæfte, i 1964 12. række 1. bind 3. hæfte. – På årsmødet 1962 vedtoges en forhøjelse af kontingentet pr. årgang af tidsskriftet fra 12 til 18 kr., for studenter fra 6 til 10 kr.

Foreningens medlemstal var: 1. januar 1962: 12 livsvarige og 320 ordentlige medlemmer samt 163 studenter til halvt kontingent. 1. januar 1963: 12 livsvarige og 328 ordentlige medlemmer samt 143 studenter til halvt kontingent. 1. januar 1964: 10 livsvarige og 326 ordentlige medlemmer samt 152 studenter til halvt kontingent. 1. januar 1965: 9 livsvarige og 332 ordentlige medlemmer samt 164 studenter til halvt kontingent.

På årsmødet 19. september 1962 udtrådte formanden, fhv. overarkivar Holger Hjelholt, der var på valg, efter eget ønske af bestyrelsen. I hans sted valgtes amanuensis Svend Ellehøj. Til revisorer genvalgtes professor Sven Henningsen og fhv. overinspektør Georg Galster.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med professor Astrid Friis som formand, professor Povl Bagge som sekretær og amanuensis Svend Ellehøj som kasserer.

På årsmødet 20. december 1963 genvalgtes professor Povl Bagge som medlem af bestyrelsen. Revisorerne genvalgtes.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde fordelte bestyrelsens medlemmer arbejdet mellem sig på samme måde som i det foregående år.

På årsmødet 9. oktober 1964 genvalgtes professor Aksel E. Christensen til bestyrelsen. Revisorerne genvalgtes.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med professor Aksel E. Christensen som formand, professorerne Astrid Friis og Povl Bagge som sekretærer og amanuensis Svend Ellehøj som kasserer.

På årsmødet 20. oktober 1965 udtrådte professor Astrid Friis, der var på valg, efter eget ønske af bestyrelsen og valgtes til æresmedlem af foreningen. Til bestyrelsen nyvalgtes amanuensis

Niels Steensgaard. Til revisorer efter professor Sven Henningsen og fhv. overinspektør Georg Galster, som begge ønskede at fra-træde, valgtes overinspektør Otto Mørkholm og universitetsadjunkt Troels Dahlerup.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og amanuensis Niels Steensgaard som kasserer.

Regnskabet for 1961:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	8 868 kr. 38 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	880 - 00 -
Renteindtægter	2 198 - 38 -
Kassebeholdning 1. januar 1961	33 363 - 56 -
	<hr/>
	50 310 kr. 32 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	3 500 kr. 00 ø.
Honorarer til bibliografiske arbejder	944 - 50 -
Trykning af Historisk Tidsskrift 11 r. VI: 2-4.....	16 967 - 39 -
Distribution af Historisk Tidsskrift.....	1 572 - 00 -
Administration og diverse	1 354 - 00 -
	<hr/>
	24 337 kr. 89 ø.
Kassebeholdning 31. december 1961	25 972 kr. 43 ø.
Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	26.500 kr. 00 ø.
Formue 31. december 1961.....	52 472 kr. 43 ø.

Regnskabet for 1962:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	5 833 kr. 70 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	900 - 00 -
Renteindtægter	2 392 - 49 -
Kassebeholdning 1. januar 1962	25 972 - 43 -
	<hr/>
	40 098 kr. 62 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	2 910 kr. 00 ø.
Trykning af Historisk Tidsskrift 11. r. VI: 5	12 822 - 14 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	700 - 00 -
Administration og diverse	1 716 - 35 -
	<hr/>
	18 148 kr. 49 ø.
Kassebeholdning 31. december 1962	21 950 kr. 13 ø.
Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	26 500 kr. 00 ø.
	<hr/>
Formue 31. december 1962	48 450 kr. 13 ø.

Regnskabet for 1963:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	6 301 kr. 00 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	900 - 00 -
Renteindtægter	2 297 - 93 -
Kassebeholdning 1. januar 1963	21 950 - 13 -
	<hr/>
	36 449 kr. 06 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	1 843 kr. 00 ø.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. r. I: 1	9 704 - 05 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	518 - 00 -
Administration og diverse	1 060 - 80 -
	<hr/>
	13 125 kr. 85 ø.
Kassebeholdning 31. december 1963	23 323 kr. 21 ø.
Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	26 500 kr. 00 ø.
	<hr/>
Formue 31. december 1963	49 823 kr. 21 ø.

Regnskabet for 1964:

Indtægter:

Medlemsbidrag og salg af skrifter	10 852 kr. 10 ø.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	4 000 - 00 -
Understøttelse fra Den Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse	1 000 - 00 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	925 - 00 -
Renteindtægter	2 207 - 71 -
Kassebeholdning 1. januar 1964	23 323 - 21 -
	<hr/>
	42 308 kr. 02 ø.

Udgifter:

Forfatterhonorarer	2 916 kr. 25 ø.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. r. I: 2-3	16 155 - 22 -
Distribution af Historisk Tidsskrift	1 430 - 01 -
Administration og diverse	1 153 - 52 -
	<hr/>
	21 655 kr. 00 ø.
Kassebeholdning 31. december 1964	20 653 kr. 02 ø.
Private indsamlingsfond: obligationer til pålydende værdi	26 500 kr. 00 ø.
	<hr/>
Formue 31. december 1964	47 153 kr. 02 ø.

Den Danske Historiske Forenings Vedtægter

(Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898 og 15. april 1937).

§ 1.

Formålet for den danske historiske forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan der optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed ved fem bestyrere, der vælges på 5 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Hvert år udtræder det ældste medlem. Den udtrædende kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer afgør, hvad der skal optages i tidsskriftet, fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister.

Ved Erling Ladewig Petersen.

Stednavnestoffet i tabellerne s. 269 ff. og 280 f. er ikke optaget i registret.

- Aachen 439.
Abensur, Jacob, forretningsmand 53.
Aberdeen, G. G. lord, eng. statsmand 634, 645.
Abildgaard, N., maler 362. – P. C., veterinær 356.
Abildøre (Egebjerg s., Ods h.) 315.
Abrahamson, J. N. B., officer, militærhistoriker 675–76. – W. H. F., officer, krigshist. forf. 674.
Abrahamstrup len 330–33, 336.
Absalon, ærkebisp 158.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 173, 243, 417–18, 508.
Adlersparre, sv. adelsfamilie 693.
Adolf Frederik, sv. konge 541, 543, 591.
Ahlefeld, Ditlev, officer, diplomat 513, 515, 519. – Fr., greve, kansler 13–14, 37, 49.
Albert, Prince Consort 630.
Alberti, P. A., minister 236.
Allen, C. F., historiker, prof. 136, 697.
Almstoft (Sneslev s., Ringsted h.) 168.
Alnor, K., ty. historiker 523.
Als 683, 700, 703–04.
Altona 133, 676, 699.
Amager 287, 291, 301. – A. ladegård 287.
Amboise 516.
Amsterdam 19, 439, 458, 516.
Anders Berthelsen, franciskaner-guardian 194, 196, 212. – Nielsen, foged 337–38. – Sunesøn, ærkebisp 162.
Andersen, Ernst, jurist, prof. 115–16. – Fr., professor 515, 517–19. – J. Oskar, kirkehistoriker, prof. 505–06, 521. – Vilh., litteraturhistoriker, prof. 357.
Andrássy, Jul., østr. diplomat 246.
Angel 134, 172, 365, 381.
Angers 513, 518.
Anhalt 440.
Anstorp (lb., Ringsted h.) 310.
Anton, greve af Oldenburg 13.
Antvorskov kloster 213, 254, 275. – Ladegård 288.
Archangel'sk 477.
Arendrup, A. V., officer 705.
Aristoteles, gr. filosof 529, 531.
Arnfred, højskoleforstander 493.
Arnim, A. H. v., til Boistenburg, preuss. statsmin. 614. – H. A. v., til Suckov, preuss. udenrigsmin. 614–18, 620–23, 628, 646, 650.
Arnkiel, Troels, provst, forf. 361.
Arup, E., historiker, prof. 139, 148, 301, 310, 357, 505–06, 508, 602–05, 659.

- Asger, roskildebisp 423.
 Askov højskole 238.
 Asnæs (sb., Ods h.) 279.
 Asseburg, ty. greveslægt 663, 666, 668, 672. – A. F. v. d., ty.-da-russ. diplomat 603, 656–72. – J. L. v. d., preuss. kammerherre 657, 662. – L. A. v. d., preuss. greve 661–65.
 Asser, ærkebisp 168, 303.
 Asserbo (borganlæg) 156.
 Astrup hgd. (Vennebjerg h.) og gods 307.
 Atterup (Jystrup s., Ringsted h.) 311–12.
 Aubin, G., ty. historiker 352. – H., ty. historiker 352.
 Augustus, rom. kejser 150.
 Aurup (Aghorp, Svallerup s., Ars h.) 310–11.
 Avbæk (Løjt s., Rise h.) 261.
 Avderød (Karlebo s., Lyng-Kronborg h.) 307.
 Avignon 518.
 Avnstrup (Særløse s., Voldborg h.) 311.
 Aworthe, Øfre og Ydræ, se Rød- og Hvidovre.
 Axvall (Sverige) 407.
 Azov (v. Don) 462–64.
 Bacon, Sir Nicolas, eng. jurist, godsejer 248–50.
 Baden, Torkel, landmand, forf. 358.
 Baden-Turlach 455–56.
 Bager, C., no. amtmand 66.
 Bagge, P., prof., dr. phil. 110, 244, 604, 708.
 Bagger, H., biskop 53, 56.
 Baggesen, F. L. A., officer, krigshistoriker 676–77. – J., digter 363, 676.
 Bagsværd (Gladsaxe s., Sokkelund h.) 266. – Hgd. 290–91, 301.
 Bahnson, J. J., officer, krigsmin. 691.
 Balcke, G. G., regeringsråd 454–55.
 Ballerup hgd. (Smørum h.) 288, 291.
 Bambanius, major 480.
 Bang, P. C., officer, krigshistoriker 695.
 Barby, A. v., kgl. råd 323, 329, 337.
 Bardenfleth, F. L., officer, krigshistoriker 677. – J. C., officer, krigshistoriker 677.
 Barnekow, Chr. 512.
 Barritsen, Jep Jensen, af Ravnstrup, lensmand 330–32.
 Basel 370, 438–62.
 Bastrup (fæstningstårn, Nordsjæll.) 169–70, 173, 184, 190.
 Bath, B. H. Slicher v., holl. agrarhistoriker 251–53, 391–94.
 Baudissin, Caroline, grevinde 372. – H. F., greve, t. Knoop 356, 372–73, 379.
 Bauer, R. W., søofficer 140–41.
 Bech, S. Cedergreen, adjunkt, cand. mag. 537.
 Beck, H. C. J., officer, krigshistoriker 680–82, 687. – Joachim, rentemester 338–39. – Jochum, lensmand, fabrikant 52.
 Becker, B., apoteker, arkæol. forf. 156.
 Belgien 369, 393, 630.
 Benaerts, B., fr. historiker 532.
 Benløse (sb., Ringsted h.) 168.
 Benzou, N., generalprokurør 17, 21–22, 25.
 Berg, H., sv. historiker 401. – O., no. officer, krigshistoriker 707. – Sig., politiker 231.
 Bergen 66–70, 72–75, 80–82, 87–88, 90, 92, 102, 104.

- Beringskjold, M., godsejer, politiker 603.
- Berlin 186, 225, 230–32, 234–35, 372, 502, 584, 610, 612–18, 625–26, 628–29, 633, 635, 639, 646–51, 663, 665–66. – B.-Dahlem 501.
- Bernadotte, se Karl XIV Johan.
- Bernstorff, A. P., greve, statsmand 64, 66–69, 71–79, 82–87, 90, 92, 94–95, 102–05, 351, 358–59, 363, 366–68, 371–73, 375, 378, 380, 595, 597–98, 607. – Chr. G., preuss. udenrigsmin. 368. – J. H. E., greve, statsmand 121, 359, 535–607, 657–59, 667, 671. – B.-Gyldensteen, E., lensgreve 658. – B. gods 252, 358.
- Berth, Lars, grosserer 116.
- Beseler, W., slesv.-holst. politiker 134.
- Betts, R. R., eng. historiker 154.
- Beust, F. F., østr. udenrigsmin. 246.
- Beuther, M., ty. historieskriver 429.
- Bielke, H., rigsadmiral 13. – Rud., diplomat 634, 636, 641–43.
- Bille, adelsslægt 321, 328. – Anders, t. Damsbo, rigsmarsk 695. – Anne (g. m. Jens Brahe) 275. – C. St. A., journalist, politiker 143–44, 245, 247. – Chr. Høyer, diplomat 633, 647. – Claus, rigsråd, hist. samler 403, 405, 429, 431. – Peder, t. Svanholm 165, 321, 329–35, 337, 340. – St. A., diplomat 69, 95, 99–100. – Torben, t. Søholm, rigsråd 328–29.
- †Bilstorp (Gladsaxe s., Sokkelund h.) 307.
- Binzer, J. L. J., officer 675, 689.
- Birger Gunnensen, ærkebisp 427.
- Birkerød (sb., Lyng-Kronborg h.) 307.
- Bismarck, O. v., ty. kansler 123, 129–30, 246, 499–500.
- Biørnsen, S. M., forstråd 156.
- Bjergesø (Vallekilde s., Ods h.) 292–93, 312.
- Bjerrum, A., filolog, prof. 511.
- Bjørn Haraldson (Jernside), kongesøn 171.
- Bjørnsson, Bj., no. digter 229.
- Bladt, J., godsforvalter 356.
- Blangstrup, J. C., officer, redaktør 694–95.
- Blicher, St. Steensen, præst, digter 696.
- Blois 516, 518.
- Blom, H. J., officer, krigshistoriker 682–83. – J. C., officer, krigshistoriker 680–83. – O. E., officer, krigshistoriker 683, 697.
- Blome, O. de, diplomat 75, 77–78, 80–88, 91–92, 95, 105.
- Bluhme, C. A., politiker 121.
- Bobé, L., kgl. ordenshistoriograf, dr. phil. 351, 362, 378, 438.
- Bodin, Jean, fr. statsteoretiker 384.
- Boesen, G., mus.-inspektør 119.
- Boëthius, B., sv. historiker, prof. 148.
- Bojesen, Bo, tegner 119.
- Bojsen, Fr., højskolemand, politiker 225, 227.
- Bokelmann, G. L., godsejer 356, 372.
- Bokkenheuser, Chr., officer, krigshistoriker 702–04.
- Bolin, S., sv. historiker, prof. 507–10.
- Bologna 516.
- Bolt-Jørgensen, L. B., officer, diplomat 234.
- Bonde, Åge 524.
- Bonderup (Tårnby s., Slagelse h.) 317, 322–23, 325–27, 334. – B. Old 317.
- Bonin, E. v., preuss. officer 136.
- Borch, Ole, filolog, naturforsker 515.

- Bordeaux 517–18.
 Borgholm (Öland) 185.
 Boringholm borganlæg (Nim h.) 108, 158.
 Bornemann, F. C., jurist 584.
 Bornholm 28, 30, 50–51, 459.
 Borstel, holst. gods 367.
 Borup (Mols h.) 344.
 Boston 67.
 Bov (sb., Vis h.) 122, 134, 642, 684.
 Boye, Vilh., arkæolog 161.
 Brammer, G., officer, krigshistoriker 697.
 Bramstedt, holst. gods 370.
 Brandenburg 153, 369, 439.
 Brandes, E., politiker 241–42. – G., forfatter 240–42, 696.
 Brandt, O., ty. historiker 362, 364, 660. – P., overrentemester 16, 18.
 Branthum, Alb. (Malmø) 220.
 Brasch, Chr. H., historiker 10.
 Braunschweig, 440, 619.
 Bredsted amt 134.
 Bremer, J., advokat, slesv.-holst. politiker 134.
 Brenderup (sb., Vends h.) 177–78.
 Bricka, C. F., historiker, rigsarkivar 241, 243.
 Brielle 516.
 Bro (Vends h.) 178.
 Brock, Eske, t. Gl. Estrup, rigsråd 488.
 Brockdorff, C. F., t. Schierensee, greve, amtmand 379. – C. L., amtmand 375, 378. – C. U., greve, klosterprovst 359, 379. – L. U. H., diplomat 646.
 Brode, se Bråde.
 Brorson, H. A., præst, digter 357, 363.
 Brorup (St. Mikkel's lands., Slagelse h.) 285. – Hgd. 289, 291.
 Brownrigg, eng. kaptajn 621.
 Bruck, H. C., am. statsvidenskabsmand 545.
 Brun, J. Nordahl, no. forf. 357.
 Brunner, O., ty. historiker 383.
 Brunnow, Ph. I., russ. diplomat 628, 636–38, 645.
 Brunsnæs (Ærø) 181.
 Bruxelles 245, 441–42, 629–30, 651.
 Brügge 439–42, 445, 457.
 Brøndumgård (Slet h.) 298, 307, 328.
 Bråde (Brode, Egebjerg s., Ods h.) 315. – Hgd. (Holsteinsborg) 306, 344.
 Buchwald, H. v., holst. godsejer 365–66.
 Bugge, Ths., astronom 382.
 Bull, Hans, no. digter 357.
 Bunsen, C. K. J., preuss. diplomat 643.
 Burckhardt, J., schweiz. historiker 499. – L., schweiz. universitetsrektor 446.
 Burg (Fehmern) 371.
 Bursø (Fuglse h.) 178.
 Bussmann, ty. historiker 502.
 Butterfield, eng. historiker 529–31.
 Butterup (Merløse h.) 344.
 Buturlin, J. V., russ. adelsmand 472.
 Bybjerg (Orø s., Horns h.) 179.
 Bynkershoek, C. V., holl. retslærd 568–69.
 Byzans 394–95.
 Bøhmen 363, 518.
 Bølle, Susanne Eilersd. 165.
 Børrehoved (Orø s., Horns h.) 178–79, 191.
 Børreklak (Orø s., Horns h.) 178. – Voldsted 178–79, 191.
 Båringvig 177.
 Bårse h. 296.
 Cadore, L.-M.-C. N. de, fr. hertug, diplomat 126, 128.

- Callisen, C. F., borgmester 524.
 Cambridge 248, 531.
 Cameron, R. E., am. historiker 532.
 Camphausen, L., preuss. statsmin. 614.
 Cannae 151.
 Canning, Stratford, eng. diplomat 615, 617, 619–20, 623–24, 639, 651.
 Canterbury 516.
 Capua 516.
 Carduna, Juan de, johanniter-visitator 255.
 Carl, se Karl.
 Carlquist, G., sv. historiker 560.
 Carlsen, C. F., officer 697. – Franziska, topograf. forf. 145. – H. R., godsejer, politiker 143–45. – Hans, godsejer 145.
 Carlsson, Lizzie, sv. historiker 526.
 Carsten, F. L., eng. historiker 152–53.
 Carstens, Asmus, embedsmand, æstetiker 362. – Joh., landfoged 134.
 Carstensen, Edw., guvernør 495–98. – Georg, publicist, tekniker 498.
 Cassetta, J. M., belg. adelsmand 445.
 Cecil, Wm., eng. embedsmand 249.
 Cecilie (g. m. grev Niels af Halland) 656.
 Čerkassy, M. A., russ. adelsmand 472–73.
 Chezaulx, J. E. de, fr. diplomat 70–72, 74.
 Choiseul, E. F. hertug af, fr. statsmand 536, 659.
 Chovanskij, P. I., russ. adelsmand 472.
 Christensen, Aksel E., prof., dr. phil. 244, 348, 482, 708–09. – B., prof., dr. jur. 111, 115–16. – Chr., gårdejer 696. – Georg, litteraturhistoriker, seminarieforst. 506. – J. C., politiker 225, 228, 230–36. – P., møller 142.
 Christensson, sv. feltlæge 696.
 Christian I, da. konge 329, 407, 619. – II, da. konge 149, 356, 405, 413. – III, da. konge 199, 323, 337, 407, 685. – IV, da. konge 356, 523, 675, 685, 694, 696–97, 701. – V, da. konge 3–4, 9–13, 15–16, 18–19, 23–27, 29–30, 38, 40–41, 43, 45–48, 56, 489, 674, 700, 706. – VII, da. konge 603, 657. – IX, da. konge 144, 228, 232. – X, da. konge 698. – Christian, domprovst 322, 337–38. – August, prins af Augustenborg 689, 692.
 Christiania, se Oslo.
 Christianssand 58, 66, 69, 77, 88, 464.
 Christiansen, Carl, arkivar 4.
 Christiern Svensen, jy. stormand 170–71, 190. – Se også Christian.
 Christina, sv. dronn. 527.
 Christoffer I, da. konge 410, 420.
 Christoffersen, B., no. officer, krigshistoriker 707.
 Circourt, Ad. de, fr. diplomat 616–18, 643.
 Cirsovius, landsyndikus 371.
 Clapham, J. H., eng. historiker 532.
 Clark, Sir G., eng. historiker 153.
 Classen, P., ty. historiker 499.
 Clausen, H. N., biskop, politiker 648. – Johs., præst 228. – Jul., biblioteksmand 677, 697.
 Clay, H., am. statsmand 98, 101.
 Clough, S. B., am. historiker 532–34.
 Cohen, A. D., teolog, forf. 680.
 Colbjørnsen, Chr., jurist, statsmand 356, 380.
 Coleman, D. C., eng. historiker 153.
 Commines, Philippe de, fr. statsmand, historieskriver 405.

- Cooke, Anne, eng. adelsdame 249.
 Coopmans, E. V., da. diplomat 630–32.
 Cossel, P. N. v., t. Jersbæk, godsejer 365.
 Cornwallis, Sir Ths., eng. hofmand, godsejer 248, 250.
 Cowan, C. D., eng. historiker 153.
 Cramer, J. A., teolog 360.
 Cranfield, Lionel, eng. købmand, politiker 250.
 Cruys, Corn., holl.-no. søofficer 477–79.
 Culham, Sir Ths., eng. købmand, godsejer 248, 250.
 Cunningham, Wm., eng. historiker 153.
 Czartoryski, M. F., polsk statsmand 556.
 Czechoslovakiet 393, 501.
- Dahlberg, Erik, sv. officer, ingeniør 244.
 Dahlerup, Troels, universitetsadj., cand. mag. 244, 482, 709.
 Dalberg, C. A. S., officer, krigshistoriker 687.
 Dalby (Ramsø h.) 321.
 Dalgård, S., overarkivar, dr. phil. 244.
 Danner, Louise, grevinde 522.
 Danstrup, J., redaktør, mag. art. 417, 603.
 Danzig 401, 436.
 Darmstadt 440.
 Dasent, G. W., eng. redaktør 642.
 Davidsen, L., cand. mag. 142–43.
 Davout, L. N., fr. officer, fyrste 689.
 Degn, Chr., ty. historiker 364.
 Dehio, L., ty. historiker 499, 503.
 de la Houze, B., fr. diplomat 81.
 Delmenhorst, grevskabet 562, 657, 685.
- Deuntzer, J. H., jurist, politiker 114, 228–31.
 Diderichsen, D. H., officer 680.
 Disraeli, B., eng. statsmand 644–46, 649–50.
 Dolgorskij, V. F., russ. adelsmand 472–73.
 Don 462, 469, 471.
 Donecki, russ. by 469.
 Donnert, E., ty. historiker 387–90.
 Dorothea af Brandenburg, da. dronn. 330.
 Dover 516.
 Dragsholm hgd. (Ods h.) 282. – Len 258, 267, 276, 292, 306, 313.
 Drammelstrup (Sdr. Djurs h.) 344.
 Dråby (Horns h.) 318. – Hgd. 291.
 Duby, G., fr. historiker 300, 341–42, 393.
 Dueholm kloster 254.
 Dunham, A. L., am. historiker 532.
 Dunkerque 67, 74, 77.
 Dybbøl 683, 696–97, 703–04.
 Düsseldorf 665.
 Dyveke Sigbritsdatter 149.
- East Anglia 248.
 Eaton, J. W., canad. litteraturhistoriker 360.
 Ebbeløkke (Ods h.) 267–68, 278.
 Eberstein, Ludvig Albertsen, marsk 402.
 Eckenstein, H. L., borger i Basel 448–50, 460–61.
 Eckhel, J., ty. numismatiker 150.
 Eckhof, slesv. gods 372.
 Eden, M., eng. diplomat 68.
 Egebjerg (Bårse h.) 268, 278.
 Eggers, C. U. D. v., holst.-da. retslærd, økonom 356, 366–71, 377.
 Egholm hgd. (Sæby s., Voldborg h.) 340, 652, 655–56.

- Ehrenschild (Biermann), C., embedsmand 12-14, 17.
- Eisenberg, E., kancellisekr. 390. – Fr., byfoged 26-27, 39.
- Ejbyore (Rye s., Voldborg h.) 655.
- Ejderen 620-24.
- Ekernførde 640.
- Elav, børglumbisp 431.
- Elben 352, 550.
- Elec, russ. by 469.
- Eleonora af Portugal, da. dronn. 177.
- Elizabeth I, eng. dronn. 249. – Da. dronn. 149.
- Ellehøj, Sv., prof., dr. phil. 110, 113-14, 244, 387, 708-09.
- Ellensborg (Holckenhavn, Vindinge h.) 439.
- Eller, P., musæumsinsp., cand. mag. 522-23.
- Ellinge hgd. (Birkholm, Ods h.) 285, 290-91, 344. – Hgd. (Løvenborg, Merløse h.) 279.
- Elsfleth (v. Weser) 5, 20, 52, 60.
- Enbeck, D., købmand 148-49.
- Enequist, G., sv. historiker 394.
- Engelstoft, P., redaktør, cand. mag. 224-25.
- England 65-69, 76-80, 82, 85, 87-88, 93-94, 100-01, 103-04, 123, 127, 138, 141, 227, 231, 234, 236, 251, 253, 347, 349, 354, 359, 361, 387, 389, 392-93, 440, 443, 451, 454, 463, 468, 496, 500, 514, 518, 532, 542, 544, 555-56, 561, 563, 611, 617-20, 622, 624-25, 627-32, 634, 636-37, 640-41, 643, 646, 648-49, 651.
- Engström, S., sv. historiker 401-02, 415.
- Erasmus af Rotterdam, nederl. humanist 516. – E. Olavi, se Rasmus Olsen.
- Erik Egode, da. konge 168, 182, 191.
- Emune, da. konge 168-69, 171-72, 182-83, 189, 191. – Glipping, da. konge 420. – Menved, da. konge 410, 653, 655. – af Pommern, da. konge 269, 289. – Haraldsøn, kongesøn 171. – Nielsen af Hørsholm, væbner 266.
- Eriksen, Joh., tømremester 466-68, 473.
- Erslev, Kr., historiker, prof. 137, 241, 243, 262-65, 282, 285-86, 300-03, 306, 400-01, 425, 430, 433, 490.
- Esbørnæthorp (Skuldelev s., Horns h.) 329.
- Eskil, ærkebisp 166-70, 189-90, 505-06.
- Eskildsø 423.
- Esmarck, H. P. C., rektor 356.
- Esrom kloster 162, 189, 273.
- Estland 388, 410.
- Estrup, J. B. S., politiker 115, 120.
- Eufemia (datter af grev Jacob af Halland) 653.
- Ewald, Joh. v., officer 675, 689. – Johs., digter 357, 359, 363, 586.
- Eversen, T., da.-russ. søofficer 478.
- Fabricius, Joh. Chr., professor i Kiel 356. – K., prof., dr. phil. 133, 136, 145, 521, 703. – L. P., provst, kirkehistoriker 218.
- Falbe-Hansen, V., nationaløkonom, prof. 394.
- Falk-Jensen, A., kontorchef, personalhistoriker 111.
- Falkenstein-Meisdorf, ty. gods 661, 670. – Se også Meisdorf.
- Falster 158, 239.
- Falster, Chr., digter 357.
- Farum (Ølstykke h.) 291, 328. – Hgd. 291, 298-99, 328.
- Faye, E. de, fr. kirkehistoriker 505.

- Felden, E. v., krigskommissær 58, 60.
- Fenger, C. E., læge, politiker 123, 126-27.
- Ferslev (sb., Horns h.) 317-18, 324-26, 328, 655.
- Fibiger, J. A., officer, krigshistoriker 675-76.
- Finckenstein, K. v., preuss. udenrigsmin. 670.
- Fink, T., generalkonsul, prof. 224-37.
- Firenze 516.
- Fischer, Fr., redaktør 146.
- Fjellebro (Herringe s., Sallinge h.) 177.
- Fjølde (sb., Bredsted) 134.
- †Fjælholt (Lyng-Kronborg h.) 163.
- Flandern 252-53, 442.
- Flassan, de, fr. historiker 659.
- Flensborg 122, 142, 147, 204, 208, 214, 220, 222, 226, 384-86, 523-25. – Amt 134. – Fjord 181.
- Flor, Chr., professor 146.
- †Fløjterup (Lyng-Kronborg h.) 163.
- Fog, L. E., officer 680, 686, 689-91.
- Folmer Klausen af Torup, væbner 323.
- Fonnesbech, C. A., godsejer, politiker 123, 126, 132.
- Franklin, B., am. statsmand 70-75, 81-94, 99, 104-05. – W. T., am. diplomat 89, 91.
- Frankrig 65-66, 76-79, 88, 104, 123, 126-27, 152, 154, 252, 361, 387, 392-93, 441, 443, 445, 449, 468, 513-18, 532, 542-44, 554-57, 560-61, 563, 585, 591-92, 594, 601, 611, 617, 619, 633, 659, 675, 677, 704.
- Frans Vormordsen, kirkereformator, bisp 205, 216-17.
- Freden, L. v., kæmner 148-49.
- Fredericia 676, 684, 688, 697, 703.
- Frederik I, da. konge 199, 209, 212-13, 356, 431. – II, da. konge 244, 389-90, 405, 484. – III, da. konge 11, 43, 113, 262, 440-41, 454-55, 458, 679. – IV, da. konge 10, 43, 243, 356, 359, 701. – V, da. konge 543, 553-56, 585, 591, 595, 603. – VI, da. konge 144, 156, 359-60, 366, 375-81, 675, 692, 703. – VII, da. konge 156, 160, 522, 628. – VIII, da. konge 229, 235, 698. – IX, da. konge 698. – I, kurfyrste af Brandenburg 153. – II, preuss. konge 368-69, 588, 674, 684. – Prins af Hessen, 686, 689. – Prins af Nør 136. – Carl, hertug af Plön 354. – Christian, hertug af Augustenborg 365. – Wilhelm I, kurfyrste af Brandenburg 153. – Wilhelm IV, preuss. konge 618, 628.
- Frederiksborg slot 522-23. – Ladegård 288. – Amt 160-61, 189, 317.
- Frederikshavn 704.
- Frederiksstad 640.
- Fredtofte (Karlebo s., Lyng-Kronborg h.) 307.
- Freiburg i. B. 449, 455, 499, 501-02.
- Fridericia, J. A., historiker, prof., 241, 520.
- Friedenreich, M., officer, krigshistoriker 674.
- Friesland 253, 394. – Se også Østfriesland.
- Friis, Astrid, prof., dr. phil. 243-45, 247, 708. – Aa., prof., dr. phil. 121-25, 128-29, 137, 247, 500, 521, 535-38, 595-607, 660. – Chr., t. Borreby, kansler 512. – Chr., t. Kragerup, kansler 518. – Joh., t. Hesselager, kansler 431, 512. – Niels, embedsmand, diplomat 83. – Niels, kantor 321, 338, 341.

- Frijs, godsejerfamilie 145. – C. E. Krag-Juel-Vind-, konseilspræs. 124, 126, 128.
- Frost, J. Lauesen, højesteretspræs. 110.
- Fuchs, Ad., kommandant 457.
- Furtenbach, B., sv. officer, krigshistoriker 707.
- Fussing, H. H., lektor, dr. phil. 239, 394.
- Fyen 177, 181, 184, 191, 303, 676, 684.
- Fyrkat, vikingeborg 159.
- Fyrstendømmerne, se Holsten, Sønderjylland.
- Færøerne 22.
- Fåborg, borganlæg v. 177.
- Fårevejle (Ods h.) 266.
- Fårhus (Ø. Løgum s., S. Rangstrup h.) 180.
- Gabel, Fr., diplomat, vicestatholder 22.
- Gabriel Poulsen, franciskaner-guardian 214–18.
- Galster, G., fhv. overinsp., dr. phil. 708–09.
- Galt, Anders Pedersen, t. Kindholm 166.
- Gans, Ed., ty. retslærd 568, 584.
- Gaspari, Ad. de 43, 47.
- Geltorp (Haddeby s., Gottorp a.) 143.
- Genève 516.
- Genner fjord 181.
- Gentili, A., ital. folkeretslærd 568.
- Gentofte (sb., Sokkelund h.) 307, 358.
- Genua 154, 516–18.
- Gerhard, greve af Holsten 147.
- Gerlev (sb., Horns h.) 318.
- Gershøj (Voldborg h.) 312.
- Gerstenberg, H. W., oldforsker 360.
- Gertz, M. Cl., klass. filolog, prof. 193, 195–200, 204, 207–08, 222, 416.
- Gessner, L., ty. folkeretslærd 563.
- Giessen 515.
- Gilleleje (Holbo h.) 170.
- Gissel, Sv., bibliotekar, cand. mag. 244, 264, 488–89.
- Gissfeld hgd. (Ø. Bråby s., Ringsted h.) 288.
- Gjesing (Skærbæk s., Hvidding h.) 490–91.
- Gjordsen, Klaus, kansler 272.
- Gjorslev (Stevns h.) 266, 278, 285, 306. – Hgd. 289, 291.
- Glamann, Kirsten, cand. mag. 244. – Kristof, prof., dr. phil. 245.
- Glarbo, H., arkivar 517.
- Gleichen, H. C. v., diplomat 553–55, 560.
- Glob, Anders, t. Brøndumgård 298.
- Glückstadt 7, 20, 45, 54–55, 59, 374–76, 378, 454, 683.
- Godske, Mogens, lensmand 273. – Peder, lensmand 338.
- Goethe, J. W., ty. digter 358, 361–62, 499, 529, 627.
- Goos, C., jurist, politiker 132.
- Gorhambury Hall 249.
- Gotland 185.
- Gottorp 133, 135, 523.
- Grand, Jens, ærkebisp 402.
- Gravesend 516.
- Gregersen, H. V., seminarieadjunkt 147.
- Grekov, J. B., russ. historiker 389.
- Gresham, eng. adelsfamilie 249. – Ths., eng. økonom 509.
- Grevens Rye, se Rye.
- Griffenfeld, P., statsmand 11, 45, 523.
- Griis, Niels, diplomat 480.
- Grimløse (Grumløse, Udby s., Bårse h.) 260, 265, 268. – Hgd. 263.

- Grimm, P., ty. arkæolog 186.
 Groningen 517.
 Grotefend, O., ty. historiker 141.
 Grotius, H., holl. statsretslærd 563–64, 568–69.
 Grubbe, adelslægt 164–65. – Inge-
 mar af Kindholm 165. – Sivert,
 embedsmand, diplomat 512, 515.
 – Tønne, no. embedsmand 29.
 Grumløse, se Grimløse.
 Grundtvig, N. F. S., præst, digter
 137, 140, 142, 145, 357, 494, 504,
 506.
 Grønbech, V., religionshistoriker,
 prof. 504, 506.
 Grønholt (sb., Lyng-Kronborg h.)
 160–63, 189. – Voldsted 161, 189.
 Grønlund, J. H. L., officer, krigs-
 historiker 694.
 Guinea 54, 495–98.
 Guldberg, O. H., statsmand 357,
 595.
 Gunderslevholm hgd. (Ø. Flakke-
 bjerg h.) 32.
 Gundersløf (Horns h.) 323, 340.
 Gundestrup (Grevinge s., Ods h.)
 340.
 Gundsømagle (Sømme h.) 263–65,
 279, 293, 298. – Hgd. 264–65,
 290–91.
 Gurre, voldsted 156–58.
 Gustav I Vasa, sv. konge 384. – III,
 sv. konge 543.
 Gyldenløve, U. Fr., no. statholder
 13–14, 17.
 Gyldenstjerne, Peder Nielsen, t.
 Ågård 307.
 Gylling (sb., Hads h.) 137.
 Gylta, Göran, sv. historieskriver 403,
 410, 422–23, 427, 429.
 Gynnerup (Horns h.) 321–22, 325–
 26, 334–35.
 Gützkow, grevskab (Rügen) 653.
- Göteborg 646–47.
 Göttingen 366, 501.
 Gøye, Marcus, embedsmand, diplo-
 mat 56–58. – Mogens, rigshofme-
 ster 209–13, 356.
- Haag, 518, 646.
 Habsburgerne 154.
 Haderslev 622, 624, 692. – Amt 136,
 490.
 Halfner, W., officer, minister 123,
 125–26, 687–88.
 Hage, Chrff., politiker 241. – Hother,
 jurist, politiker 608–10, 651.
 Hagedorn, Chrff., officer 457.
 Hak, adelslægt 301. – Mogens, t.
 Hikkebjerg 324, 330.
 Hakon V Magnusson, no. konge 655.
 Hald 390.
 Hald, Kr., filolog, prof. 174–75.
 Halkær borganlæg 108, 158.
 Hall, C. C., konseilspræs. 123–27,
 139–40, 241.
 Halmstad 196, 207, 209.
 Hals (v. Limfjorden) 181.
 Hamburg 14, 146, 385, 445, 453,
 456–57.
 Hamilton, H., sv. diplomat 139.
 Hammer h. 296.
 Hammerich, prof., dr. phil. 661.
 Hammershus 158, 439, 457.
 Hannover, kurfyrstend. 364, 369,
 619. – By 699.
 Hans, da. konge 675. – Pedersen
 Horsens, hist.samler 417. –
 Spandemager, kirkereformator,
 præst 205, 216.
 Hansen, A. L., officer 700. – Anton,
 maler 119. – Carl, præst, topogr.
 forf. 156. – C. F., arkitekt 119. –
 C. Rise, overarkivar, cand. mag.
 482, 488. – V. A., etatsråd 356.
 Hanssen, G., ty. agrarhistoriker 251,

364. – H. P. (Nørremølle), politiker 138, 520, 524.
- Harald Gormsøn, da. konge 416.
- Haraldsborg len 165, 267.
- Haraldsted (sb., Ringsted h.) 183.
- Harboe, J., embedsmand 15–17.
- Harbou, F. H. W., officer, krigshistoriker 687, 691, 698–700.
- Harrestrup å 174.
- Harridslev (Skovby s. og h.) 177.
- Harrison, J. B., eng. historiker 153.
- Hartmann, M., officer 54, 56.
- Hartung, A., officer, krigshistoriker 685.
- Haslev 704. – Hgd. (Ringsted h.) 290–91, 301, 304.
- Hatting, J., lektor 704.
- Hauberg, P., musæumsinsp. 107, 158, 161, 164.
- Hauser, O., ty. historiker 524.
- Havelsemagle hgd. (Strø h.) 288, 291.
- Heckscher, E. F., sv. økon. historiker 153, 394.
- Hedemann, M. S. F., officer 680, 688, 691, 705. – Heespen, P. v., slesv.-holst. godsejer, historiker 352, 362.
- Hedensted (Hatting h.) 344.
- Heffter, A. W., ty. folkeretslærd 563, 568–84, 607.
- Hegel, G. W. F., ty. filosof 570–71, 575, 579. – Fr., forlægger 693.
- Hegermann-Lindencrone, J. H., diplomat 231.
- Hegewisch, D. H., ty. historiker 356. – F. M., læge, slesv.-holst. politiker 609.
- Heiberg, P. A., digter 116.
- Heidelberg 440, 518.
- Heins, P., diplomat 474–75, 477, 479–80.
- Heinzelmann, J. Chr. F., embedsmand 378.
- Heitersheim (Schweiz) 454.
- Hellegård, J., proviantforhandler 26–28, 39, 50.
- †Hellerup, Øvre (Merløse h.) 268.
- Helmold af Bosau, ty. historieskriver 182, 191.
- Helsingborg, borgen 173, 176, 184, 190.
- Helsingør 19, 21, 50, 58, 209, 695–96, 704. – Borgen 173.
- Henningsen, Sv., prof., dr. phil. 128, 708–09.
- Hemmema, R., holl. landmand 251–53.
- Hemmer, R., fi. retshistoriker 526.
- Henderson, W. O., eng. historiker 532.
- Henning Olufsen af Søholm, væbner 266.
- Henrik Løve, hertug af Sachsen 403. – Greve af Schwerin 147.
- Heraclios, byzant. kejser 396–97.
- Herder, J. G. v., ty. forf. 358, 362.
- Herlufmagle (Tybjerg h.) 484.
- Herlufsholm 269. – Birk 482, 484–85, 487.
- Hermann, J., ty. arkæolog 186.
- Hertugdømmerne, se Holsten, Laubenburg, Sønderjylland.
- Hertz, Johs., arkitekt, arkæolog 652.
- Herzfeld, H., ty. historiker 498.
- Hessel hgd. (Gislum h.) 298.
- Hesselrød (Karlebo s., Lyng-Kronborg h.) 307.
- Hexter, J. H., am. historiker 247.
- Hillerød 522.
- Hillstenius, J., sv. historiker 394.
- Himmelev hgd. (Sømme h.) 291.
- Hindema hgd. (Vindinge h.) 337.
- Hindenburg, P. v., ty. officer, præs. 525.
- Hindsgavl 158.
- Hinrichs, C., ty. historiker 498.

- Hirsch, J. C. W., officer, krigshistoriker 706.
- Hitler, Ad., ty. diktator 500-01.
- Hjarbæk fjord 181.
- Hjejle, B., højesteretsmagt., dr. jur. 110.
- Hjelholt, H., overarkivar, dr. phil. 364, 503, 708.
- Hjelm 420.
- Hjoldelund (Bredsted) 134.
- Hjorth-Nielsen, H., hist. forf. 111.
- Hjortholm borg (Sokkelund h.) og bispelen 156, 158, 282, 306-07.
- Hjørring amt 160, 186, 189.
- Hobbes, Ths., eng. filosof 568.
- Hofer, W., ty. historiker 498.
- Hoff, A., musæumsinsp., dr. phil. 705. - Dietr. (Itzehoe) 23-24.
- Hoffmann, H. de, hist. forf. 157.
- Hoffmeyer, A. Bruhn, musæumsinsp., dr. phil. 703.
- Hofmeister, A., ty. historiker 652-54.
- Hohenzollern, slægten 153.
- Holbek, G. M., officer, krigshistoriker 687.
- Holberg, L., digter, historiker 355-57, 362, 484, 675. - L., retshistoriker 528.
- Holbæk amt 181. - Len 272.
- Holck, E., officer 56-57.
- Holland 31, 393, 468, 472, 478, 481, 513, 646.
- Holm, Edv., historiker, prof. 1-2, 10, 36, 61, 351, 355, 359, 364-65, 535-37, 552, 582, 587-607, 658-59.
- Holmboe, T., justitssek. 111, 118.
- Holmgaard, J., landsarkivar 488.
- Holmstrup (Ods h.) 313-16.
- Holst, Fr., officer, forf. 694.
- Holstein, Fr. v., ty. diplomat 230. - J. H., lensgreve, konseilspræs. 123-27. - J. G. v., lensgreve 358. - J. L., t. Ledreborg, lensgreve 358, 386. - U. A., greve, embedsmand 602-03.
- Holsten 6, 20, 24, 60, 132-36, 142, 147, 251, 350-82, 385, 524-25, 543, 550, 562, 585-86, 591, 619-23, 626, 628, 639, 643, 657, 677, 682-83, 685-86.
- Holte (Ods h.) 313-15. - (Søllerød s., Sokkelund h.) 307.
- Homeyer, C. G., ty. jurist 584.
- Horns h. (Sjæll.) 163, 178-79, 307-08, 316, 318-22, 326-31, 336-37, 339-40.
- Horsens 195, 207, 209.
- Hotman, Fr., fr. retslærd 384.
- Howard, Ch., eng. historiker 387. - H., eng. diplomat 621.
- Huitfeldt, Arild, rigskansler, historiskriver 350, 383, 399-403, 405-11, 413-18, 425, 428, 430, 432-37.
- Huizinga, J., holl. historiker 396.
- Humboldt, A. v., ty. naturforsker, forf. 627. - W. v., ty. statsmand, sprogforsker 499, 502, 627.
- Hunehals, borganlæg 407, 420.
- Hussey, J., eng. historiker 394, 396-97.
- Husum 135.
- Huth, W. v., officer, statsminister 686.
- Hvide, Stig Andersen, marsk 420.
- Hvidovre (Aworthe ydre, Sokkelund h.) 174.
- Hvidt, A. N., kaptajn, fabrikant 705.
- Hvidtfeldt, Joh., rigsarkivar, dr. phil. 146, 350-81, 503, 524.
- Hvidøre 405-06.
- Hübner, M., ty.-da. retslærd 562.
- Høffding, H., filosof, prof. 241.
- Høgsbro, S., højskolemand, politiker 242.

- Højrup, O., musæumsinsp. 488.
 Højstrup hgd. (Stevns h.) 307.
 Hølkerup (Egebjerg s., Ods h.) 315.
 Höpken, A., sv. kancellipræs. 595.
 Hørbygård (Tudse h.) 289.
 Hørsholm gods 358.
 Hørup, V., politiker 241.
 Hørve (Ods h.) 279, 292, 312.
 Høsterkøb (Birkerød s., Lynge-Kronborg h.) 307.
- Isøe, H., bibliotekar, cand. mag. 243-44.
 Indien 496, 533.
 Ingemann, B. S., digter 675.
 Innsbruck 449.
 Irland 392-93.
 Isberg, A. U., sv. historiker 218-20, 223.
 Isefjorden 178-79.
 Istebjerg (Tømmerup s., Ars h.) 344.
 Isted (St. Mikkel's lands., Gorttorp a.) 142, 697.
 Italien 151, 154, 358, 393, 443, 453, 514, 516, 518, 532-34, 610.
 Iul, S., retshistoriker, prof. 112-13, 117-18, 527-28.
 Ivan (IV) Groznuij, russ. czar 389-90.
 Ivanov, P., da.-russ. købmand 468.
 Iversen, P. Kr., landsarkivar, mag. art. 146-47.
- Jacob, greve af Halland 652-54, 656. - Domprovst i Lund 420. - Johansen (Dacianus, Gottorpius), franciskaner-guardian 193-223. - Sunesøn, sjæll. stormand 656.
 Jacobsen, H., godsejer 142. - J. C., brygger 522. - J. P., religionshistoriker 142. - Lis, filolog, dr. phil. 142, 240-41.
- Jacobæus, Holger, læge 515, 519.
 Jaczo III, greve af Gützkow 653.
 Jagel (Haddeby s., Krop h.) 142.
 Jahn, F. H., officer, krigshistoriker 675. - J. M. F., officer, krigshistoriker 676.
 Jamaica 67.
 Jansen, F. J. Billeskov, litteraturhistoriker, prof. 703.
 Jansz, D., holl. landmand 251.
 Japan 387.
 Jarlsberg, F. A. Wedel, no. diplomat 76.
 Japsen, G., seminarieadj. 145-47.
 Jefferson, Ths., am. præsident 93-96, 99, 105.
 Jena 657.
 Jensen, C. A., maler 523. - Hans, skibstømmer 466, 475. - Hans, historiker, dr. phil. 368, 506, 537. - Johs., ty. historiker 136. - N. P., officer, krigshistoriker 680, 682-84, 697.
 Jeppesen, N.-H., bibliotekar, cand. mag. 245.
 Jessen, F. v., redaktør, historiker 697. - J., ty. historiker 353. - Ths. B. v., statsmand 3, 9-10, 14-19, 43, 45.
 Johan III, sv. konge 383-84. - Adolph, hertug af Plön 700.
 Johannes, franciscaner-lægbroder 214, 221. - Franciskanermunk (Køge) 211. - Petersen, slesv. historieskriver 429.
 Johannesson, G., sv. kirkehistoriker 196-98, 200, 202, 204, 207-08, 210, 221-23.
 Johannsen, G., slesv. politiker 525.
 Johansen, J. C., officer, krigshistoriker 694. - Jens, officer, krigshistoriker 698, 700-04. - Jensenius, præst 702.

- Jomfruens Egede (Ø. Egede s., Faxe h.) 655.
- Jones, J. P., am. søofficer 68, 94–95, 99, 104–05.
- Jonn Christiern, kræmmer 219.
- Josef II, østr. kejser 363, 369.
- Juel, Jens, statsmand, diplomat 13–14, 17. – Jens, maler 362. – Ove, t. Kjeldgård 515–16.
- Jurisborg (v. Slesvig) 171.
- Justi, H. G. v., ty. kameralist 355.
- Jylland 55, 157, 176, 188, 199–200, 211, 348, 483, 707.
- Jyllinge hgd. (Sømme h.) 288, 291.
- Jægersborg 288.
- Jägerskiöld, S., sv. historiker 527–29.
- Jørgensen, A. D., historiker, rigsarkivar 43, 122, 241, 519–22, 695. – Ellen, historiker, bibliotekar 350, 400, 416, 418, 423–24, 426, 429, 435, 437, 521–22. – Harald, landsarkivar, dr. phil. 122, 503. – Joh., arkivar, mag. art. 245. – Jørgen, politiker 492. – Poul Johs., retshistoriker, prof. 310, 528. – Sv., musæumsinsp. 108. – Troels G., højesteretspræs., dr. jur. 115, 519–22.
- Kafka, skomagermester i Berlin 123.
- Kajerød (Birkerød s., Lyng-Kronborg h.) 307.
- Kalmar slot 185.
- Kalundborg 57, 195, 207.
- Kaldred (Bregninge s., Skippinge h.) 344.
- Kalø 158. – K. vig 181.
- Kamphøener, H., embedsmand 364–65, 368, 379.
- Kannik, P., konservator 705.
- Kant, Im., ty. filosof 362.
- Karl II, eng. konge 440, 443. – IX, sv. konge 383–84. – X Gustav, sv. konge 707. – XI, sv. konge 456, 481. – XIV Johan (Bernadotte), sv. konge 689. – XV, sv. konge 144. – Hertug af Bevern 686. – Landgreve af Hessen 686, 689. – Frederik, hertug af Baden 363. Karlsruhe 449.
- Katharina II, russ. kejserinde 544, 657–58, 660–61, 668–69.
- Kauffmann, H., general, krigsmin. 690–91, 701.
- Kausche, D., ty. historiker 652–53.
- Kellenbenz, H., ty. historiker 386–87.
- Kent, J., am. retslærd 584.
- Kerč-strædet 462.
- Kessel, E., ty. historiker 498.
- Keyszler, J. G., ty. oldforsker 361.
- Kiel 133, 135, 362, 370.
- Kienast, W., ty. historiker 386.
- Kil lb. (v. Mysunde) 172. – Borg-anlæg 172–73.
- Kimmerslev (Ramsø h.) 322.
- Kindby (sb., Horns h.) 321. – Væbnergård 164–65.
- Kindholm (Kyndby s., Horns h.) 163–65, 189, 339.
- Kingo, Ths., præst, digter 58, 357.
- Kisserup (Kerstrup, Voldborg h.) 420, 430.
- Kissingen 664.
- Kiørning, Giord, t. Møllerup 274.
- Klarupgård (Haraldsted s., Ringsted h.) 312.
- Klaus Mortensen Tøndebinder, kirkereformator, provst 205, 215, 218–20.
- Kletkamp, holst. gods 379.
- Klippestrup (Klepistrøp, Horns h.) 321–22, 324–27, 330, 334.
- Klopstock, F. G., ty. digter 360, 362.
- Klosterroda, ty. gods 662–63.

- Knoop, holst. gods 372.
- Knowles, L. C. A., eng. historiker 532.
- Knud III, da. konge 408, 412. – d. hellige, da. konge 168. – Lavard, hertug 168, 171–72, 182–84, 189–91.
- Knudsen, G., filolog 175, 178. – H., arkivmand 194.
- Knut Eriksson, sv. konge 185.
- Knuth, A. L., hofembedsmand 15. – F. M., greve, udenrigsmin. 609, 611–12, 620–22, 625–27, 632–33, 635–36, 638, 640–42, 644, 646, 649–51.
- Koch, Hal, kirkehistoriker, prof. 492–94, 504–07. – P. C., redaktør 146.
- Kock, Jørgen, borgmester 216–17.
- Koht, H., no. historiker, politiker 245–46.
- Kolding 207–08.
- Kolindsund 116.
- Kongsberg (Norge) 25.
- Konstantin d. store, rom. kejser 505–06.
- Konstantinopel 254, 395, 397.
- Konstanz 455.
- Kornerup, Bj., kgl. ordenshistoriograf, dr. theol. 386, 506. – Søren, generalfiskal 115.
- Korotojak, russ. by 469.
- Krabbe, Tyge, rigsmarsk 212. – K.-Carisius, H., statsmin. 69, 95, 99.
- Krafse, Otto t. Egholm, ritmester 459. – Tale, t. Egholm 338.
- Kraft, J. C., søofficer, krigshistoriker 685.
- Krag, sjæll. adelsslægt 164. – Albert Hemmingsen 335. – Elne Albertsdatter (g. m. Jep Jensen Ravensberg) 164–65. – Jens Nielsen af Kindholm, væbner 164. – Niels, historieskriver, diplomat 400, 405–08, 412, 415, 417–18, 432–37.
- Krantz, Alb., ty. historieskriver 410.
- Krarup, A., biblioteksmand 444.
- Krieger, A. F., jurist, politiker 123–28, 241, 521–22, 609–10, 648.
- Kristensen, Knud, statsmin. 492.
- Kristian, Kristiern, se Christian, Christiern.
- Krogerup højskole 493, 505.
- Krogh, C. L., officer, krigshistoriker 697. – G. F., amtsforvalter 136.
- Krogstrup (Horns h.) 317, 321, 323–27, 330, 334–36, – K. Old 325, 330, 332–40.
- Kroman, E., overarkivar, dr. phil. 148.
- Krohn, D., købmand 74.
- Kronborg vestre birk (Holbo h.) 239.
- Kruse, Edv., konsumptionsforpagter 19, 21, 55, 58.
- Kruse, R. H., lærer, arkæol. forf. 157, 188.
- Kunderslev (Horns h.) 308, 317–18, 320–27, 329–31, 333, 335–37, 339–40.
- Kundestop (Lunderup?, Horns h.) 321–22, 325–26, 334–35, 339, 341.
- Kurat, A. N., tyrk. historiker 153.
- Kyhl, O. L. C. L., officer, krigshistoriker 700.
- Kyndby (Kindby, Horns h.) 165, 327.
- Kyndeløse (Voldborg h.) 311, 655.
- Kaehler, S. A., ty. historiker 499, 501–02.
- København 5–6, 20–21, 26, 30, 32–34, 41, 51–58, 65, 75, 91, 94–95, 130, 148, 158, 197, 199, 205, 207, 209, 211–12, 225–27, 231, 236, 240–41, 282, 289, 307, 352, 356, 363, 370, 372–73, 375, 380, 385,

- 432, 440–41, 449–50, 454–55, 459, 468, 612, 614, 624–25, 633, 635, 644, 649–51, 662, 675, 677, 682–84, 688, 692, 694, 699–700, 702, 704. – Universitet 119, 137, 140, 243, 366, 500, 505, 517, 562, 676.
- Køge 195, 199, 207, 209, 211.
- Køgegård, Gl. 143, 145.
- Köllér, M. v., preuss. overpræs. 228, 524–26.
- Köln 458.
- Korbitz, J. Chr. v., stormarskal 13.
- Kaas, Niels, kansler 432–34.
- la Cour, Vilh., lektor, dr. phil. 107–10, 159–60, 164, 169, 224–25.
- Ladby (Herlufsholm s., Flakkebjerg h.) 484.
- Lamartine, A. de, fr. digter, minister 610, 616–17, 631, 633.
- Landais, P., am. skibskaptajn 68, 71, 96–97, 104, 106.
- Langberg, H., musæumsinsp. 111, 118–19.
- Lange, P. H. Wm., officer, krigshistoriker 695.
- Langebek, J., historiker 436.
- Langeland 24, 37.
- Langstrup (Asminderød s., Lyngeskronborg h.) 307.
- La Peyrère, J. de, fr. lærd 445.
- La Rochelle 517–19.
- Larsen, A. T., se Liljefalk. – Henrik, historiker 305, 489–91.
- Lassen, Aksel, redaktør, historiker 392. – Jens, landsdommer, godsejer 19. – Peder, jurist 485.
- Lauenburg 677, 685.
- Laurents Hanssøn, no. hist. forfatter 431.
- Lauridsen, P., skolemand, historiker 145–46, 262, 490.
- Lausanne 449, 454.
- Lawätz, F. O. V., holst. godsejer 356, 370–72, 379.
- Laxmand, Poul, rigshofmester 273.
- Lebech, M., hist. forf. 491.
- Lefort, Fr., russ. admiral 468–69.
- Lehmann, Marie 650. – Orla, politiker 133, 608–51.
- Leiden 513–16.
- Leipzig 662, 664.
- Leland, W. G., am. historiker 245.
- Lekkende (Ø. Egesborg s., Bårse h.) 298. – Hgd. 288, 291, 298, 304–06. – L.-gårds len 268.
- Leopold I, belg. konge 629–30, 651.
- Lesser, L. A. C., officer, krigshistoriker 694.
- Lessing, G. E., ty. forfatter 358.
- Lexington (Massachusetts) 64.
- Ligi, H., estn. historiker 388.
- Liisberg, Bering, musæumsmand 694.
- Liliencrona, G., sv. diplomat 456.
- Lillenskiöld, Johs., no. amtmand, topograf. forf. 515, 519.
- Liljefalk, A. T. (Larsen), officer, krigshistoriker 688, 694, 697.
- Lilleborg, voldsted (Bornholm) 158.
- Lindbæk, J., historiker, stiftsskriver 195, 218.
- Lindhardt, P. G., prof., dr. theol. 137, 505–06.
- Lindholm Høje 180.
- Linvald, A., rigsarkivar, dr. phil. 360, 364.
- Lithauen 387–89.
- Livland 388–89.
- Livorno 516.
- Ljubayskij, M. K., russ. historiker 390.
- Ljungberg, L., sv. historiker 148.
- Lodberg, Chr. Jensen, biskop 515.
- Loder, Rob., eng. landmand 252–53.
- Loebe, V., ty. genealog 653.
- Loesch, H. v., ty. historiker 352.

- Lolland 158, 239, 707.
 Lomholt, A., arkivar 382–83, 386.
 London 67, 97, 137, 245, 248–50, 514, 516, 611–12, 621, 624–26, 629, 632, 634–35, 642–43, 646–50.
 – Westminster Abbey 635.
 Lorenzen, Vilh., lektor, dr. phil. 155.
 Loreto 516.
 Lothar af Supplinburg, ty. kejser 183, 191.
 Lottorp (Haddeby s., Gottorp a.) 143.
 Lough, J., eng. historiker 154.
 Louise Ulrika, sv. dronn. 543.
 Louvain 251.
 Lucca 517.
 Luckner, N. v., greve, officer 365.
 Ludewig, J. P. v., ty. historiker 421, 424.
 Ludvig XIV, fr. konge 154, 439, 441.
 – XV, fr. konge 554.
 Luleådalen 394.
 Lund 427, 432, 693. – Domkirke, ærkesæde 212, 216, 427. – Domkapitel 404, 410, 427. – Universitet 507, 700.
 Lund, Hans, højskoleforst., historiker 122, 524.
 Lundbye, C., officer, krigsmin. 678–80.
 Lunderød (Merløse h.) 267, 299–300, 328.
 Lunge, adelsslægt 163, 189; se også Rane. – Anders Jacobsen, rigshofmester 162. – Folmer Jacobsen, rigsråd 295, 307, 310–11, 313, 656. – Jacob Olufsen, rigsråd 162, 307. – Ove Olufsen 162.
 Luther, M., ty. kirkereformator 506.
 Lübeck 385, 388. – Stift 585.
 Lykke, Kaj, t. Rantzausholm 115.
 Lynar, R. F., greve, diplomat 536.
 Lyngby, Kgs. (sb., Sokkelund h.) 655.
 Lyngerup (Horns h.) 322.
 Lyon 516.
 Lyschander, Cl. Christoffersen, præst, hist. forf. 180.
 Lütke Namensen, franciskaner (Flensborg) 200.
 Lütken, Fr., søofficer, økon. forf. 354–56. – L. C. F., officer, departementschef 225–26, 230–36. – Otto, søofficer, krigshistoriker 694.
 Lüttichau, Fr., general, krigsmin. 678.
 Læssøe, Fr., officer 700.
 Løfstad, sv. gods 394.
 Løgumkloster 136.
 †Lønholt (Lyng-Kronborg h.) 163.
 Løvenskjold, C. L., officer, krigshistoriker 697.
 Løvenørn, P. V., officer, statsmand 700.
 Låsby (Gern h.) 344.
 Mackeprang, M., musæumsdirektør, dr. phil. 148, 524.
 Madison, J., am. statssekr. 96.
 Madrid 441.
 Madsen, E., oberst, historiker 685. – W. H. O., officer, krigsmin. 228, 231.
 Magdeburg 661.
 Magleby (Stevns h.) 295–97, 302, 307–09. – Hgd. 295, 301–02, 308–09.
 Magna Graecia 151.
 Magnus Eriksson, sv. konge 655. – Nielsøn, da. kongesøn 168, 183. – Hertug, fyrstebisp 389.
 Magon, L., ty. litteraturkritiker 360, 362.
 Magnusson, Arni, historiker 323.
 Mallet, P.-H., schweiz.-da. historiker 361.
 Mallong, O., statsmin. 357, 497.

- Malmø 148–49, 195, 204–09, 212, 214, 216–20, 222–23.
- Malta 254.
- Mandemarke (Magleby s., Mønbo h.) 266.
- Mander, K. v., holl.-da. maler 119.
- Manderström, K. R., sv. udenrigsmin. 138.
- Manderup (Horns h.) 317–18, 320, 326.
- Manning, W. O., eng. retslærd 584.
- Mantova 517.
- Mantoux, P., fr. historiker 532.
- Margrethe, da. dronn. 328, 675.
- Maribo 58. – Kloster 322.
- Marie d. blodige, eng. dronn. 250.
- Marquard, E., arkivar 3, 478.
- Marstrand 76–77.
- Martens, F. F. de, russ. folkeretslærd 229, 548. – G. F. v., ty. retslærd 584.
- Martfeld, Chr., økonom 356.
- Mathiassen, P., regeringsråd 376.
- Mathiesen, H. V., officer, krigshistoriker 679–80.
- Matthiessen, H., musæumsinsp. 161.
- Mattingly, H., eng. historiker 151.
- Matzen, H., retshistoriker, prof. 521, 528.
- Mauro, A. F., fr. historiker 153.
- Mauve, K., ty. embedsmand 525.
- Mecklenburg 221, 358, 369, 585–86, 619, 676, 683.
- Meidell, F., officer, historiker 695.
- Meinecke, Fr., ty. historiker 498–503.
- Meinstorp, Henrik, landsdommer 330.
- Meisdorf, ty. gods 657, 664.
- Melanchton, Ph., ty. kirkereformator 431.
- Melby (Strø h.) 266, 282.
- Meldahl, F., arkitekt 522–23.
- Mengs, A. R., ty. maler 362.
- Merløse h. 311.
- Messina 154.
- Metternich, C. W. N. L., østr. statsmand 610, 629.
- Mexico 221.
- Meyendorff, P., russ. diplomat 615–16, 621, 627–28, 636.
- Meyer, G., no. kaptajn 477, 480. – H., da.-russ. søofficer 478. – Poul, prof., dr. jur. 485–86. – S. G., landøkonom 354.
- Meza, Chr. de, officer 701.
- Michelangelo Buonarotti, ital. billedhugger 517.
- Michelsen, A. L. J., prof. i Kiel 146.
- Mikola, K., finsk officer, krigshistoriker 706.
- Milano 516.
- Mirabeau, V., fr. greve, økon. forf. 354.
- Mogens Madsen, årbogsforf. 407.
- Mohrenheim, A. P., russ. diplomat 130.
- Molbech, Chr., historiker 3.
- Molesworth, Rob., eng. diplomat, forf. 3, 10, 243.
- Moller, B. 386. – Johs., rektor, historiker 385. – O. H., rektor, genealog 384–86.
- Moltke, A. G., statsmand, greve 538, 602–03. – C. H. G., t. Muggesfelde, officer, godsejer 365. – E. C. L., diplomat 633. – Elne Evertsdatter 162. – Frits, greve, udenrigsmin. 132. – H. v., ty. generalstabschef 231, 233, 235.
- Monrad, D. G., biskop, politiker 121, 132, 139.
- Monroe, J., am. statssekr. 97.
- Montauban 518–19.
- Montefiascone 516.
- Morgantina (Sicilien) 151.

- Morten Pedersen (Malmø) 219.
 Mose (Udby s., Tudse h.) 289. – Hgd. 291.
 Moser, J. J., ty. retslærd 569.
 Moskva 464, 466–70, 475–76, 478–80.
 Moth, M., oversekretær 5, 14–17, 38, 54.
 Munch, P., historiker, politiker 224, 241, 599.
 Mygind, O., officer, krigshistoriker 685.
 Müller, Chr. R. 42. – Chr., slotspræst 56. – Max, officer 682.
 Münster 457.
 Münter, F., biskop, kirkehistoriker 194.
 Myrdal, G., sv. økonom 533.
 Møen 306, 348.
 Møhl, U., konservator 108.
 Møller, C. V. V., præst 693–94. – Erik, redaktør, dr. phil. 119, 128, 137–40. – Otto, præst 137. – P., lektor 143–45.
 Mørkholm, O., overinsp., cand. mag. 709.
 Møsting, J. S., kancellipræs. 367, 375, 377.
- Nakkebølle hgd. (Sallinge h.) 165, 177.
 Naning, A., holl. skibsbygger 473–74.
 Napoleon I, fr. kejser 665, 684, 697. – III, fr. kejser 139.
 Narva 388.
 Neapel 516.
 Nederlandene 88, 369, 383, 393, 443, 463, 470. – Se også Belgien, Holland.
 Neergaard, E., officer, krigshistoriker 697. – Jens Brun, landsdommer 372. – J. P., godsejer 372, 379. – N., historiker, politiker 231, 236, 241.
 Nellemann, J. M., jurist, politiker 117, 120, 132, 521.
 Neuber, A. W., dr. med. 146.
 Neuenburg (Østrig) 448–55, 460–62.
 Neumünster 675.
 New York 67.
 Nicolai II, russ. czar 225, 229.
 Nicolai, F. C., ty. forlægger 664.
 Niels, da. konge 168, 171, 182–83, 191. – Greve af Halland 656. – Kristensen, franciskaner, præst 211. – Pedersen, hist. forf. 411–12, 417.
 Nielsen, Har., forfatter 137. – Herluf, cand. mag. 141. – O., historiker 254. – Thøger, prof., dr. jur. 112, 116–18.
 Niemann, A., prof. i Kiel 356.
 Niemeyer, Chr., ty. præst 663.
 Niemüller, M., ty. kirkemand 501.
 Nîmes 518.
 Nissen, H. S., cand. mag. 492.
 Niverød (Lyng-Kronborg h.) 306.
 Nivå (Karlebo s., Lyng-Kronborg h.) 307.
 Nordby (Krop s., Hütten a.) 136.
 Nordentoft, J., officer, krigshistoriker 703–07.
 Nordslesvig, se Sønderjylland.
 Nordsøen 236.
 Norge 19, 22, 24–25, 49, 66, 75–76, 80, 82, 87, 93, 105, 112, 117, 130, 238, 431, 508, 686, 688, 692–93.
 †Norhug lb. (Ny h.) 307–08.
 Norn, O., musæumsinsp., dr. phil. 245.
 Norwin, Wm., klass. filolog, prof. 506.
 Nothomb, J. B., belg. diplomat 629–30.
 Novgorod 468.

- Nyborg 700.
 Nyborg, Johs., franciskaner 213.
 †Nyby, lb. (Frederiksberg) 307.
 Nykøbing F. 49, 52. – Mors 701.
 Nystad (Freden i) 551, 580, 582.
 Næblerød (Haldagerlille s., Ø. Flakkebjerg h.) 344.
 Nærum (Søllerød s., Sokkelund h.) 307.
 Næsholm, voldsted (Ods h.) 107–10.
 Næstved 195–97, 207, 209–10, 212–13, 223. – St. Peders kloster 169, 269.
 Nørlund, N. E., matematiker, prof. 382–83. – Poul, musæumsdirektør, dr. phil. 159, 184.
 Nørregård, G., prof., dr. phil. 111, 115–16, 118, 495–98.
 Nørrehalland 655.
 Nørrejylland 682.
- Ochsner, B., bibliotekar, mag. art. 703.
 Ods h. 267, 278, 307, 313, 315.
 Odense 209, 702, 704. – St. Albani kirke 168.
 Oeder, G. C., botaniker, økon. forf. 355, 360.
 Oehlenschläger, A., digter 362.
 Ogg, D., eng. historiker 153.
 d'Ohsson, C. M., sv. diplomat 615, 619–20, 626.
 Olaus Petri, sv. historieskriver 429.
 Oldeborg (v. Slien) 171.
 Oldenburg, grevskabet 7, 54–55, 60, 364, 441, 562, 585, 657, 699, 707.
 Olsen, Anders, skibstømmer 466–67, 473, 475. – Gunnar, landsarkivar, dr. phil. 238–40, 253, 279, 282, 284–85, 289–90, 305, 325, 394, 488. – Karen Marie, arkivar 482. – Olaf, musæumsinsp. 159, 245. –
- Sigv., politiker 115. – Ths. Hatt, arkivar 254–55.
 Olshausen, Th., slesv.-holst. politiker 134.
 Olsson, M., sv. arkæolog 184.
 Oluf Hakonsøn, da. konge 427, 675.
 Olufsen, Chr., landøkonom 489, 491.
 Onsved (Horns h.) 317, 321–23.
 Orange 518.
 Ordrup (Ods h.) 266, 321, 323–24, 328, 335.
 Ore (Hårslev s., Skovby h.) 177.
 Origenes, græsk kirkefader 505.
 Oringe (v. Vordingborg) 175, 190.
 Orléans 516.
 Orø (Wartherø, sb., Horns h.) 178–79, 191, 327.
 Oslo 245, 464, 690, 707. – Universitet 707.
 Osnabrück 441, 457.
 Osten, A. S. v. d., greve, statsmand 536, 671.
 Ostende 67, 631.
 Ostorf, N., landøkonom 354.
 Ostrogorskij, G., jugoslav. historiker 397.
 Otte, F. W., landinspektør 356.
 Oxe, adelsslægt 323. – Johan, rigsråd 323–24, 330. – Torben, lensmand 149.
 Oxholm, W., hofembedsmand 621.
- Pachs, Holger, t. Torup 51. – Kristoffer, t. Kindholm 339. – Mogens, t. Kindholm 339.
 Padova 516, 531.
 Pagterold gd. (Horns h.) 317, 323, 325, 327, 335.
 Palmerston, H. J. T. viscount, eng. statsmand 136, 612, 618, 620, 623–24, 631, 634–35, 637–46, 649.
 Paludan-Müller, C., historiker, prof. 245, 412, 528.

- Panin, N., russ. udenrigsmin. 657, 662.
- Panšin, russ. by 469, 475.
- Panter, Bo Nielsen, t. Svanholm 328. – Knud Nielsen af Svanholm 328.
- Paris 65, 95–97, 246, 439, 441, 451, 454, 456, 462, 516–18, 611–12, 657, 698–99.
- Parma 516.
- Parsberg, Holger, landsdommer, genealog 52. – Valdemar, t. Jernit 432.
- Parthey, G. F. K., ty. forlægger 663–66.
- Passay (v. Paris) 86.
- Paul, russ. czar 658.
- Paulli, Holger, religiøs sværmer 52.
- Paulsen, Chr., prof. i Kiel 524. – Jørgen, musæumsdirektør 522.
- Paus, H., no. jurist, historiker 443, 453. – L., no. præst 515.
- Pax, se Pachs.
- Peder, roskildebisp 167. – Bodilsøn, sjæll. stormand 168–69. – Findsen, drost 423. – Iversen, årbogsforf. 400, 403, 411, 413–14, 416, 426–27, 429, 432, 434. – Olsen, hist. samler 209–10, 399, 403–04, 421–24, 427–31, 434–37.
- Pedersen, Anders, Øfregoter 35. – Henrik, agrarhistoriker 262, 282–85, 488. – Ole Karup, amanuensis, cand. mag. 482. – P., generalkonsul 96–98. – Simon, kaptajnøjtn. 465–76, 479–80.
- Pelt, Ane 53.
- Per Jenssøn, skriver 165.
- Perikles, græsk statsmand 610.
- Permin, O. C., officer 703.
- Peter Aleksevič (d. store), russ. czar 462–64, 467, 470, 474–79. – III, russ. czar 541, 594.
- Petersborg, St. 246, 603, 613, 657, 662.
- Petersen, C. S., litteraturhistoriker 243. – H. F., præst 384.
- Pilo, C. G., sv. maler 362.
- Pinborg, J., amanuensis 200.
- Pingel, J. C., officer, krigshistoriker 680, 684, 686–87, 691.
- Pinneberg 54, 60.
- Pirenne, H., belg. historiker 245, 509.
- Pisa 517.
- Plejerup (Ods h.) 313–15.
- Plessen, Carl v. (Scheel-P), slesv.-holst. politiker 613. – Chr. S. v. Plessen, statsmand 5, 8, 14, 16–17, 19. – Otto, diplomat 613. – Wulff (Scheel-P), diplomat 612–18, 620, 622–24, 626–28, 650.
- Plinius d. æ., rom. forfatter 151–52.
- Ploug, C., digter, politiker 241.
- Podebusk, pom.-da. adelslægt 653. – Borante 654. – Gisela 653, 655–56. – Henning, væbner 653–54. – Henning, drost 312, 652, 654–56. – Nicolaus 654. – Predbjørn, ridder 653–54. – Predbjørn, t. Egholm 656. – Stoislav 654. – Tetze 654. – Valdemar, kannik, biskop 653–54.
- Poitiers 516.
- Polen 251, 370, 387–89, 392, 501, 556.
- Pommern 369.
- Poniatovski, Stanislaus, polsk konge 556.
- Pontoppidan, E., biskop, historiker 157, 194, 354, 356.
- Pors, Stig, lensmand, hist. samler 403, 409, 426, 429, 432.
- Portugal 65.
- Potsdam 186.
- Poulsen, Henn., cand. mag. 492.
- Povl Helgesen, historieskriver 400–

- 01, 403, 409, 411, 413, 415, 421, 427–28, 436.
- Pradt, J. v., belg. minister 630.
- Prejlerup (Ods h.) 313–15.
- Pres, Abr. du 53.
- Preussen 122–24, 130–31, 153, 369–70, 525, 555, 588, 613, 616–19, 621, 626–30, 636, 639, 646, 651, 657, 674.
- Protas'ev, A. P., russ. flådeleder 464, 474–76, 479.
- Pufendorff, Sam., ty. retslærd, historiker 354, 568.
- Putbus, fyrstegods (Rügen) 653. – Adelslægt, se Podebusk.
- Pyrrhus, konge af Epiros 151.
- Quaade, G. J., diplomat 121, 129–30, 132, 613.
- Qvanten, E. v., sv. forf., bibliotekar 144.
- Quitow, David, i Ryde 330.
- Raben, S. V., diplomat 668. – R.-Levetzau, J. F., greve, udenrigsmin. 225, 231, 234–36.
- Rachel, S., ty. retslærd 569.
- Ramløse len (Sjæll.) 343.
- Ramon, russ. by 473.
- Ramsing, P., officer, krigshistoriker 685.
- Ramsø h. 312.
- Randers 195, 207, 211, 652.
- Rane, Jacob Nielsen, ridder 295. – R.-Lunge, adelslægt 301.
- Rangstrup h., Nr. 483.
- Ranke, L. v., ty. historiker 499.
- Rantzau, Dan., feltherre 676, 696–97. – Frands, rigshofmester 322, 331, 339–40. – Hans, t. Ascheberg, holst. greve 354. – Henrik, t. Breitenburg, statholder 512. – Henrik d. y. 515. – Joh., officer 53. – Kuno, ty. officer 135–36. – S. C., t. Ascheberg, officer, greve 602–03.
- Rasch, Klaus, politimester 30, 32, 39. – Aa., overarkivar, cand. mag. 111.
- Rasmus Olufsen (Erasmus Olavi), franciskaner 194–98, 200, 202–03, 207–13, 221–22.
- Rasmussen, M. N. C. Kall, historiker 156. – J. Nybo, arkivar, cand. mag. 208. – Poul, arkivar 303, 314, 344, 482, 488–90. – Søren, assessor 4, 17, 36, 38, 40.
- Rastat 662.
- Ratzeburg 41, 337, 675.
- Raumer, G. W. v., ty. historiker 665.
- Ravenna 516.
- Ravensberg, adelslægt 164, 189. – Erik Jepsen 338. – Jacob Jepsen 338. – Jep Jensen af Kyndby 164–65. – Johan Jepsen, roskildebispe 323–24, 331, 335–39, 341. – Klaus Eriksen (Slippeslot), t. Kindholm 165–66, 323. – Margrethe Eriksdatter 323, 336, 338.
- Ravnsborg voldsted (Maribo a.) 165.
- Ravnstrup (Ramsø h.) 321, 325.
- Redgrave Hall 249.
- Reedtz-Thott, T., baron, statsmin. 121, 227.
- Regensburg 440, 658, 662.
- Rehloff, J. A., provst 146.
- Reinhardt, C. E. F., embedsmand, historiker 608–09, 632.
- Reinkingk, D., holst. kansler 453–55.
- Rendsborg 22, 59–60, 133, 136, 626, 628, 633, 639, 677, 688, 692.
- Rerup, L., amanuensis, mag. art. 240–43.
- Rešetov (v. Don) 469.
- Reuter, Fr., ty. forfatter 501.
- Reventlow, Cai, t. Altenhof, greve 367–68, 371–73, 375, 378. – Chr.

- D., greve, statsmand 351, 356, 358–60, 364–65, 369, 374, 376–80. – Conrad, kansler 13–14, 17. – Fritz, t. Emkendorf, greve 362, 369–75, 378. – Fritz, diplomat 164, 620, 625, 634–41, 644–46, 649–51. – Fr., greve, slesv.-holst. politiker 134. – Ludvig, lensgreve 356, 358. – R.-Criminil, H., udenrigsmin. 632–33.
- Reverdil, E., kabinetssekr. 360–61.
- Rhinen 126, 369, 448–49, 452, 454–55.
- Rhodos 254.
- Ribbing, O., sv. officer, krigshistoriker 706–07.
- Ribe 55, 136, 182, 191, 199–200, 322, 420, 431, 483, 517.
- Riegels, N. D., hist. forfatter 43.
- Riehen (v. Basel) 447–48, 450–51, 457, 460–61.
- Riga (Tallinn) 388.
- Ringsted 167–68, 189. – Mariakloster 168, 330. – Herred 311–12.
- Ringkøbing 50.
- Ris, hgd. (Ods h.) 279, 289, 291, 301.
- Risby (Bårse s. og h.) 485.
- Rislev (Tybjerg h.) 484.
- Risom, Sv., arkitekt 109.
- Rist, J. G., diplomat 351, 372. – P. F., officer, krigshistoriker 677, 694–700.
- Robert of Elgin, eng. historieskriver 172, 190.
- Rockstroh, K. C., officer, historiker 698, 700–02, 705.
- Rode, Karsten, fribytter 390.
- Roed, J., maler 650.
- Rona, G., forlagsleder, dr. 397.
- Rogers, Th., eng. økon. historiker 251.
- Rom 119, 459, 516–18. – Romerske imperium 151–52.
- Rondahl, E., arkæol. tegner 161.
- Roos, C., litteraturhistoriker, prof. 360.
- Rosenbusch, H. B. v., diplomat 464–65, 467–68, 470.
- Rosencrone, M. G., statsmin. 87–88, 91.
- Rosengaard, Tetz, ærkedegn, bisp 321, 325, 329–35, 341.
- Rosenkrantz, adelsslægt 514. – Gunde, t. Vindinge, rigsråd 356. – Holger (d. lærde), t. Rosenholm 517. – Jørgen Holgersen 517. – Niels, udenrigsmin. 97.
- Rosenørn, E., politiker 145. – O. D., udenrigsmin. 123–25, 127–28, 131–32.
- Roskilde 190, 196, 200, 209–11, 213. – Domkirke og bispestol 167, 258, 267, 302, 305, 317, 321–24, 329, 335, 339, 348–49. – Domkapitel 269, 317, 322–24, 329, 338–40, 431. – Vor Frue kapel 263–64. – Agnete kloster 268, 310. – Clare kloster 310–11, 313, 655. – R.gårds len 263–64, 267, 271, 278, 294, 311. – Fjord 170, 190.
- Rostock 401, 458.
- Rothe, Tyge, forfatter 356–57.
- Rousseau, J. J., fr. filosof 361.
- Rubin, M., nationalbankdir. 240–43, 520.
- Rud, Mikkell, ridder 328.
- Rude (V. Flakkebjerg h.) 344.
- Rudkøbing 23.
- Rugtved voldsted (Dronninglund h.) 158.
- Rulevc, E., da.-russ. søofficer 478.
- Rulhière, C. C. de, fr. historiker 659–60.
- Runquist, K., sv. matematiker, fil. dr. 261.
- Rusland 76, 127, 129, 227, 229–31,

- 246, 251, 387–89, 392–93, 462–63, 465, 477, 480, 541, 544, 551, 554–56, 575, 580–82, 586, 595, 602, 617, 627–28, 636–37, 657, 667.
- Russell, J. C., am. historiker 347, 349.
- Russinger, Em., klosterforvalter (Bassel) 445, 447, 451, 459.
- Rustad, H. v., oberst 705.
- Ry købstad 55.
- Rydboholm, sv. gods 394.
- Rye (Grevens Rye, sb., Voldborg h.) 655–56.
- Rye, O., officer 682, 687.
- Ræder, J. T., officer, krigshistoriker 677. – M. O., postmester, kaptajn 704.
- Rødning højskole 525.
- Rødovre (Aworthæ øfræ, Sockkelund h.) 174.
- Røgerup (Horns h.) 317, 324. – R. Old 317.
- Rønne 684.
- Rønne, J. G., regeringsråd 376.
- Rørdam, H. F., præst, historiker 400–02, 408, 426, 434, 436. – P., præst 145.
- Rårup (Kathrinebjerg, Smørum h.) 285, 291.
- Saint-Germain, Cl. L., officer 360, 365, 706.
- Saldern, C. v., gottorpsk-russ. statsmand 538, 660.
- Salemgård (Sindbjerg s., Nørvang h.) 142.
- Salerno 420.
- Saltense, Anders Olufsen af Tystofte, mundskænk 656.
- Saltøft, E., maler 119.
- Saltø hgd. (Ø. Flakkebjerg h.) 306.
- Samson, Jan, da.-russ. søofficer 478.
- Samsø 181.
- Sandhofer, G., ty. historiker 523–24.
- Sankelmark 694.
- San Lorenzo 516.
- St. Saphorin, A. F. L. de, diplomat 555–56, 559.
- Sapin, B., am. statsvidenskabsmand 545.
- Sarauw, C. F. E. Th., herredsfoged 136.
- Saumur 513.
- Savona 518.
- Saxo Grammaticus, historieskriver 167, 170–71, 174, 183, 190, 197, 350, 508.
- Scavenius, E., statsmin. 494.
- Ščerbačev, J. N., russ. historiker 390.
- Ščerbatyjs, K. O., russ. adelsmand 472.
- Schalburg, J. M., holst. godsejer 365.
- Scharff, A., ty. historiker 133, 147, 246–47.
- Scheel, da. generalkonsul 647. – H. H., officer 674. – H. O., officer, hist. forf. 674. – L. N., regeringspræs. 133–34.
- Schelde, N., regimentsskriver, økon. forf. 354, 356.
- Schepelern, H. D., musæumsinsp. 522.
- Schiller, Fr. v., ty. digter 358, 362, 500.
- Schimmelmänn, Charlotte, grevinde 369, 379. – Ernst, statsmand 351, 365, 367, 370–75, 378. – H., udenrigsmin. 98.
- Schiøtz, J., no. officer, krigshistoriker 706–07.
- Schmeidler, B., ty. historiker 508.
- Schmoller, G., ty. historiker 153.
- Schow, G. H. L., borgmester 146.
- Schouw, J. Fr., botaniker, politiker 648–49.

- Schrader, L. A. G., prof. i Kiel 356, 363.
- Schroll, J. Z., oberst 689.
- Schulenburg, A. L. v. d., ty. greve, embedsmand 662. – Anna v. d., grevinde 662. – Anna Charlotte v. d. 662. – Fr. A. v. d., greve, minister 661–72. – Maria Anna v. d., grevinde 662. – M. L. v. d., greve 662.
- Schulin, J. S., greve, statsmand 590–91.
- Schultz, C. G., arkæolog 159.
- Schumacher, P., se Griffenfeld. – P. C., diplomat 77.
- Schwalm, E., ty. historiker 132–36.
- Schwarzwald 455.
- Schweiz 361, 393, 444, 454, 457, 459, 503, 563.
- Schütt, O., ty. arkivmand 384–86.
- Schütze, G., ty. oldforsker 361.
- Schöller, K., geheimebogholder 12, 14, 27.
- Schöning, G., no. historiker 357.
- Scullard, H. H., eng. historiker 150.
- Secher, V. A., rigsarkivar, dr. jur. 2, 10, 43–45, 61.
- See, K. v., ty. retshistoriker 510–12.
- Seefeld, Ingeborg, t. Bratskov 33, 39, 53.
- Sehsted (Holsten) 700.
- Sehsted, H., statsmand 356.
- Sejnhus (Stevns h.) 344.
- Selse sb. (Horns h.) 285, 291, 318, 329–30, 334. – Hgd. og gods 290, 300, 336, 340–41. – Bispelen 307.
- Šeremetev, V. P., russ. adelsmand 472–73, 480.
- Sergel, J. T., sv. billedhugger 362.
- Serridslev hgd. og by (Sokkelund h.) 289, 291, 293, 301.
- Shields 68.
- Sibberup (Ørslev s., V. Flakkebjerg h.) 344.
- Siena 516.
- Sievers, K. D., ty. historiker 524–26.
- Sigmunt II August, polsk konge 389.
- Sigurd Snogøje, sagnkonge 675.
- Silkeborg len 488.
- Simonsen, Chr., assessor 26. – L. S. Vedel, historiker 156.
- Simpson, A., am. historiker 247–51.
- Siverts, Joan 55.
- Sjælland 38, 158, 168–70, 174, 176, 179, 190, 239, 262, 278, 286, 291, 308–09, 348, 352–53, 356–57, 489, 707.
- Sjøqvist, V., overarkivar, dr. phil. 119–32, 535–37, 584.
- Skabersjö (Skåne) 512.
- Skadst h. 482, 484.
- Skanør 431.
- Skarhult 394.
- Skarpenberg, Johan, ridder 307.
- Skau, L., slesv. politiker 525.
- Skave, Herluf, lensmand 338–39.
- Skeel, Albert, t. Fussingø 513. – Christen Albertsen 512–19. – Christen Ottesen 517. – Jørgen 518. – Otte Albertsen 515. – Otte Christensen 513–14.
- Skibby (sb., Horns h.) 317, 327, 331–35. – S. Old 317, 325.
- Skjoldenæs (Ærø) 181.
- Skotland 361, 383.
- Skov, M., gen.adjutant 441–42.
- Skovby (sb. og h.) 177.
- Skovmand, R., prof., dr. phil. 493.
- Skram, Otto, t. Hammegård 515.
- Skrubbeltrang, F., universitetslektor, dr. phil. 260, 264.
- Skuldelev (sb., Horns h.) 317–18, 322–23, 337–41. – Hgd. 290–91.
- Skytte, Joh., sv. statsmand 244.

- Skyum-Nielsen, N., prof., dr. phil.
161, 245, 511.
- Skøneby (Horns h.) 317, 320–22,
325–27, 343.
- Skåne 205, 704.
- Slagslunde hgd. (Ølstykke h.) 288,
291.
- Slange, Niels, embedsmand, hist.
skriver 3, 7, 10, 12, 47, 353.
- Slesvig by 136, 142, 171–73, 190,
431, 680, 697, 699. – Borganlæg
171. – Domkapitel 257, 259, 307,
309, 349. – Hertugdømmet, se
Sønderjylland.
- Sleun, Chr., hovmester 445.
- Slien 122, 171–72, 183, 190.
- Smidt, C. M., arkitekt 158–59, 166–
67.
- Smith, Henrik (Weyger), årbogsforf.
400, 403, 407, 409, 425, 429, 434.
– S. Birket, biblioteksmand 399,
439, 453, 459.
- Snede, Ø. (sb., Nørvang h.) 142.
- Snedinge (Ørslev s., V. Flakkebjerg
h.) 344.
- Sneedorff, J. S., professor 354, 356–
57.
- Sneglerup (Ods h.) 313–15, 489.
- Snoghøj 676.
- Snuderup (Ars h.) 266.
- Snyder, R. C., am. statsvidenskabs-
mand 545.
- Sokkelund h. 482.
- Sokrates, gr. filosof 522.
- Solbjerg (nu Frederiksberg) 307.
- Sonnenstein-Wendt, C., sv. personal-
historiker 218.
- Sophie Magdalene, sv. dronn. 543.
- Sorø kloster 410, 413–14, 417–18. –
Akademi 53, 359, 513–14.
- Sortehavet 462–63.
- Southern, R. W., eng. historiker
394–96.
- Spaen, A. v., ty. officer 439.
- Spanien 80, 393, 468.
- Sparre, Erik, sv. rigsråd 383–84. –
Jep Jepsen, rigskansler 330.
- Sperling, O., d. æ., læge 445, 449, 451,
453, 456–59, 515, 519. – O., d. y.,
arkæolog 458.
- Speyer 45.
- Spini, G., ital. historiker 154.
- Sponneck, V., statsmand 145.
- Spranger, E., ty. filosof 499–500,
502–03.
- Sprogø 184, 191.
- Srbik, H. Ritter v., ty.-østr. histori-
ker 500, 502.
- Stampe, H., gen.prokurør 119, 356.
- Stanley, lord, eng. statssekr. 634.
- Starreklinte (Ods h.) 257–61, 265,
268, 279, 291, 298, 343, 346.
- St. Croix 79, 682.
- Steensgaard, N., amanuensis, cand.
mag. 245, 709.
- Steenstrup, Johs., historiker, prof.
485. – M., redaktør 522.
- Stefan Batory, polsk konge 389.
- Steffens, J. H., officer, krigshistori-
ker 675.
- Stege 674.
- Stegeborgtårnet (Söderköpingviken)
184–85.
- Steinmann, P. F., general 682–83,
686.
- Stemann, jurist, kancellipræs. 98,
487.
- Stenbock, M., sv. officer 694.
- Stenderup (Tyrstrup h.) 491.
- Stenholt (Nøddebo s., Holbo h.) 162.
- Stensved (Bårse h.) 288, 304–05.
- Stensøtårnet (Bråviken) 185.
- Stephanus, St. H., historieskriver
171, 401, 408–13, 415–16, 418–21,
424, 431, 434–37.
- Stevens h. 38.

- Stiesdal, H., musæumsinsp. 159-60.
 Stilling, V., officer, krigshistoriker 697.
 Stjernholm, F. C., general 687, 690.
 Stockholm 130, 401, 436-37, 445, 646-47, 657, 699.
 Stolberg, Chr. G., overhofmester 358. - Louise, grevinde 359, 369, 379.
 Stone, L., eng. historiker 247.
 Storebælt 239.
 Storå 178.
 Stralsund 654.
 Strassbourg 499, 502, 514.
 Strešnev, T. N., russ. adelsmand 472-73, 480.
 Struensee, J. Fr., statsmand 538.
 Strömberg-Back, K., sv. historiker 383-84.
 St. Thomas 79.
 Stöcken, C. E. v., admiral 480.
 Størede (V. Flakkebjerg h.) 344.
 Suchau, krigsfiskal 60.
 Suffolk 250.
 Suhm, P. F., historiker 317, 356, 421, 424, 435-36.
 †Sunspjelholt (Lyng-Kronborg h.) 163.
 Svalmstrup (Valsøllille s., Ringsted h.) 310-12.
 Swann, Alb., malmøborger 220. - Johanne Alb.datter 219.
 Svanholm hgd. (Krogstrup s., Horns h.) 165, 317, 321-25, 328, 330-31, 333-34, 336, 338-41, 655.
 Svaning, H., historieskriver 399, 430-35, 437.
 Svansø 172.
 Svave, Peder, rigsråd, diplomat 295.
 Sven Tveskæg, da. konge 184. - Aggesen, historieskriver 170-72, 190.
 Svendborg 209. - Borganlæg 177.
 Sverige 76-77, 130, 149, 184-85, 234, 244, 251, 383-84, 387-90, 393-94, 429, 439, 458, 468, 470, 481, 508, 527-29, 541-44, 550-51, 555, 557-61, 580-81, 592, 595, 602, 667, 674, 677, 686, 692-93, 704.
 Svinø (Køng s., Hammer h.) 344.
 Sydslesvig, se Sønderjylland.
 Søborg borganlæg 156-58, 166-67, 170, 173, 176, 181, 184, 189-90.
 Sønderby (Selsø s., Horns h.) 318.
 Sønderjylland 6, 122-24, 128-29, 121-36, 142-43, 146-47, 154, 181, 184, 227, 233-35, 246-47, 251, 350-81, 385, 487, 511, 519-20, 524-26, 543, 550, 562, 591, 616, 619-20, 622, 626, 628, 630-31, 636-37, 639, 642-43, 657, 682, 686, 707.
 Sørbymagle (sb., V. Flakkebjerg h.) 488.
 Søren Jacobsen, franciskaner 196.
 Sørensen, C. Th., officer, krigshistoriker 684, 688-94, 701-02. - Niels, skibstømmer 466-68, 473, 475. - S. A., officer, krigshistoriker 693-94, 696, 699.
 Tann, L. v. d., ty. officer 135-36.
 Tausen, Hans, biskop 205.
 Tavernier, M., fr. geograf 518.
 Tawney, R. H., eng. historiker 247.
 Tegnér, E., sv. digter 362.
 Teilmann, A. C., godsejer, økon. forf. 356.
 Thaer, A. V., holst. godsejer 372.
 Themistokles, gr. statsmand 643.
 Thestrup, H. N., general, krigsmin. 679-81.
 Thisted amt 107, 160, 186, 189.
 Thomasius, Chr., ty. retslærd 354.
 Thomsen, H. Kargaard, cand. mag.

- 537, 604. – Rudi, prof., dr. phil. 149–52.
- Thomson, A., sv. retshistoriker 524–26.
- Thorsen, P. G., filolog, biblioteksmand 254.
- Thorvaldsen, B., billedhugger 362.
- Thrige, S. B., skolemand, hist. forf. 691–92.
- Thybo, Niels, franciskaner-guardian 193, 197, 200, 204, 214, 221.
- Thüringen 440.
- Thüringer Wald 133.
- Thaarup, Th., digter 360.
- Tilly, J. T., ty. feltherre 518.
- Timmermann, F., skibstømmer 470.
- Tirstrup (S. Djurs h.) 343.
- Tischbein, J. H., ty. kunstner 362.
- Tjufjakin, G. V., russ. adelsmand 472–73.
- Tohlmann, Chr., embedsmand 457–58.
- †Tollerup hgd. (Lyng-Frederiksb. h.) 290–91.
- Tolsager (Asnæs s., Ods h.) 279.
- Tomasof, P., russ.-da. søofficer 478.
- Tomner, L., sv. arkivmand 512–13, 517, 519.
- Topsøe-Jensen, Th. A., søofficer 478.
- Tordenskjold, P., admiral 701.
- †Tordrup (Sokkelund h.) 307.
- Torino 516.
- Torkilstrup (Voldborg h.) 311.
- Tostrup (Testrup, Smørum h.) 420, 430–31; se også Kisserup.
- Toulouse 517–18.
- Tours 518.
- Tranholm hgd. (Klovborg s., Vrads h.) og gods 307.
- Trap, J. P., kabinetssekr. 523.
- Trauttmansdorff, F., østr. diplomat 628.
- Trelleborg, vikingeborg 108, 159, 188.
- Trelleborg (Skåne) 199, 209.
- Treitschke, H. v., ty. historiker 499.
- Trier, C. A., højskolemand, historiker 603.
- Trippenbach, M., ty. genealog 661.
- Troels-Lund, T., historiker 228, 241, 696.
- Troelstrup (Ringsted h.) 301, 303.
- Trondhjem 22, 29, 52, 56–57.
- Tscherning, A. F., officer, politiker 700.
- Tschirsky, H. L., ty. statssekr. 225, 235.
- Tula 469.
- Tulstrup (Grønholt s., Lyng-Kronborg h.) 162. – T.-gård 163, 189.
- Tuse h. 179, 294. – Sb. 238, 267, 278, 294. – Hgd. 288, 291.
- Tuxen, A. P., general, krigshistoriker 676, 687, 698–99, 705. – C. F. F. E. officer, krigshistoriker 692, 694, 697–98.
- Tvermoes, C. M. W., officer, krigshistoriker 680, 686.
- Tübingen 505, 514–15.
- Tychsen, V. E., officer, krigshistoriker 697.
- Tyrkiet 481.
- Tyrstrup h. 491.
- Tyskland 123, 125, 128–33, 135, 154, 190, 225–36, 246, 251, 355, 358, 387, 392, 443, 449, 514, 532, 619–20, 625, 636, 643, 657, 661, 667, 674, 676.
- Tølløse (sb., Merløse h.) 279, 285. – Hgd. 289, 291.
- Tønder 197, 200, 204, 208, 220, 222.
- Tågerup (Thogorp, Klarupgård; Haraldsted s., Ringsted h.) 310–12.

- Udby (sb., Tudse h.) 288.
 Uffe, ærkebisp 427.
 Ulf, Rasmus Clausen, provincialminister 209–10, 213–14, 217, 220, 222.
 Ulfeld, adelsslægt 444. – Anne Kathrine 445, 447–49, 451, 453, 461. – Birgitte (g. m. Otto Krafse) 458–59. – Christian, rigsgreve, kannik 443, 445–48, 450–53, 455, 457–58, 460–62. – Christian Mogensen 444. – Christoffer, t. Svendstrup, rigsråd 444. – Christoffer d. y. 444. – Corfitz, rigshofmester 115, 438–62. – Corfitz, d. y. 460–62. – Corfitz Mogensen, t. Selsø, admiral 444. – Jacob, t. Kogsbølle, rigsråd 488, 512. – Jacob, t. Bavelse, landsdommer 444. – Knud, t. Svendstrup 701. – Leo, kejserl. general, rigsgreve 456–59. – Leonora Christine 438, 442, 456–57, 459. – Ludvig, rigsgreve 443, 445–48, 450–52, 455, 458, 460–62. – Mogens, t. Selsø, rigsadmiral 444. – Niels Jacobsen, roskildebisp 311.
 Ullerup (Sundeved) 676.
 Ulstrup (Horns h.) 321, 324, 326–27, 330, 334.
 Ulstrup, Jens, kannik 324.
 Ungern-Sternberg, E. v., russ. diplomat 611–12, 621.
 Uppsala 400–01, 408, 436, 693.
 Urne, Erik, t. Hindema 323, 336–38. – Jørgen, da. adelig, sachs. officer 336.
 U.S.A. 64–69, 71, 75–76, 79–86, 88, 91–101, 104–06, 234, 361, 563.
 Utterslev (Brøndshøj s., Sokkelund h.) 290. – Hgd. 290–91, 301.
 Utterström, G., sv. historiker 394.
 Valby (Sokkelund h.) 307.
 Valdemar I (d. store), da. konge 162, 167, 174, 184, 190, 403, 422. – II (Sejr), da. konge 147, 410. – d. unge, da. konge 177. – IV (Aterdag), da. konge 653–56, 675.
 Valkendorff, Aksel, t. Glorup 323, 335, 338, 341. – Kristoffer, t. Glorup, rigshofmester 390.
 Wallace, J., eng. konsul 68, 72–73.
 Waltersdorf, E., kammerherre 88–94, 105.
 Varbjerg (Brenderup s., Vends h.) 177, 191; se også Vordburgh.
 Varde 53, 57, 483.
 Wardenberg, Frederik, ridder 328.
 Varnhagen v. Ense, K. A., legationsråd 664–66. – Rahel 665.
 Warren, J., am. officer, embedsmand 98.
 Vattel, E. de, schweiz. folkeretslærd 551–52, 563–69, 573, 575–84, 606.
 Wattenbach, W., ty. historiker 405.
 Vaupell, O. F., officer, historiker 676, 687.
 Veddinge (Ods h.) 266.
 Vedel, Anders Sørensen, historie-skriver 172, 399–400, 405, 412, 417, 424–28, 430, 432–35, 437. – P., udenrigsmin. direktør 119–32, 229–32, 234, 535–53, 555, 558–59, 561–62, 579–87, 589–93, 595–98, 600–01, 603–07, 643, 659. – S., overretsassessor 111.
 Wegener, C. F., geheimearkivar 156.
 Weibull, C., sv. historiker, prof. 505–06, 508. – L., sv. historiker, prof. 505–09.
 Weizsäcker, W., ty. historiker 352.
 Vejle 676, 694–95.
 Vejlebytorp (Hørve s., Ods h.) 328.
 Wendt, C., ty. læge 359.
 Venezia 154, 470, 472, 516, 518.
 Venslev (V. Flakkebjerg h.) 317, 321, 325, 344, 655.

- Venusin, J. J., historieskriver 400.
- Verdross, A., østr. retslærd 564, 576.
- Vergennes, Ch. G. de, fr. udenrigs-
min. 75, 80–81, 85, 104.
- Werlauff, E. C., historiker 675, 687.
- Vešk (v. Don) 469.
- Wesley, John, eng. teolog 361.
- Wessel, J. H., digter 357, 362.
- †Vestby (Selsø s., Horns h.) 290–91,
318, 320, 326. – Hgd. 291.
- Vester-Alling (S. Hald h.) 343.
- Westergaard, H., nationaløkonom
242.
- Vestindien, Vestindiske øer 25, 65,
76, 84, 88–89, 234, 495.
- Westmorland, lord, eng. diplomat
615–17, 621, 623–24, 629, 651.
- Westrup, J. S., officer 688.
- Wettstein, J. R., schweiz. embeds-
mand 457.
- Weyer, S. v. d., belg. statsmand 631.
- Wheaton, H., am. diplomat 98, 100–
01, 584.
- Vibe, M., vicekansler 13–14, 17, 45.
- Viborg 181, 193–94, 196–98, 200–09,
214, 220, 222, 684, 700, 704. –
Amt 181.
- Widding, O., universitetslektor, dr.
phil. 489, 491.
- Vide Videsen i Hessel, væbner 298.
- Wiechert, E., ty. digter 503.
- Wieland, C. M., ty. digter 358.
- Wien 246, 440, 449, 612, 624, 633,
662.
- Vilhelm III, eng. konge 568. – II,
ty. kejser 225, 228–29, 231, 525. –
Abbed af Æbelholt 417.
- Willem Skrædder (Malmø) 220.
- Willisen, W. v., preuss. officer 136.
- Wilson, J., eng. politiker 644–45. –
Sir Ths., eng. teolog, økon. forf.
247.
- Winckler, M., ty. historiker 246–47.
- Vind, Holger, vicekansler 515.
- Vinding, Poul, filolog, embedsmand
21.
- Vindinge, Neder (Kastrup s., Ham-
mer h.) 175.
- Winterfeldt, H. O. v., embedsmand
28, 50, 57–58.
- Visby 184.
- Witberg, oberst, amtmand 28.
- With-Seidelin, C. L., officer, krigs-
historiker 698, 700.
- Vitskøl kloster 180.
- Wittenberg 429.
- Vladikin, J., russ. adelsmand 469.
- Vlieland 517.
- Voerbjerg (N. Sundby lds., Kær h.)
180.
- Vohn, K., universitetslektor 244–45,
247.
- Voigt, Chr., ty. historiker 384.
- Voldbjerg (V. Åby s., Sallinge h.)
177, 181, 191.
- Voldborg h. 311.
- Wolff, Chr., ty. retslærd 354, 653–64,
569, 581.
- Vorbjerg (Ris og Strukstrup hh.)
181. – (Besser s., Samsø) 181. –
Onsbjerg s., Samsø) 181. – (Søby
s., Ærø) 181. – (Ø. Løgum s.,
Rangstrup h.) 180.
- Wordburg (Brenderup s., Vends h.)
borganlæg 177.
- Vordburgh, se også Varbjerg, Voer-
bjerg, Vorelyng, Vorhøj og Vår-
bjerg.
- Vorelyng (Hørup s., Als Sdr. h.) 181.
- Vorhøj (St. Vorde, Ålborg a.) 180. –
(Vorde, Viborg a.) 181. – (Vorre,
Skødstrup s., Ø. Lisbjerg h.) 181.
– (Tranebjerg s., Samsø) 181.
- Vordingborg slot 158, 173–76, 181
190. – Ladegård 288. – Len 265,
268, 277, 304.

- Worm, M., bypræsident, digter 193, 198–200, 221. – Ole, læge, arkæolog 414. – Peter, justitsråd 54. – W.-Müller, J. S., no. historiker, prof. 707.
- Voronež 469, 471–73, 475–76, 478–81.
- Worsaae, J. J. A., arkæolog, minister 132, 523.
- Voss, J. H., holst. rektor, digter 362.
- Wuchters, Abr., holl.-da. maler 523.
- Wynn, H., eng. diplomat 611–12, 620–21, 650.
- Württemberg 657–58, 662, 667, 671.
- Værebros (Ølstykke h.) 162.
- Vårbjerg (Munkbrarup s. og h.) 181.
- Young, A., eng. forfatter 393.
- Ystad 193, 196–98, 200, 202–04, 207, 209–10, 212, 221.
- Zahle, C. Th., statsmin. 116.
- Zeller, G., fr. historiker 154.
- Zeuthen, C., godsejer 143. – Chr. O., arkitekturmaler 163.
- Zouche, R., eng. retslærd 568.
- Zürich 446, 448.
- Æbelholt kloster 266, 270.
- Ærø 181.
- Øland (sb., Ø. Han h.) 181.
- Øresund 170, 190.
- Ørsted, A. S., retslærd, politiker 117–18. – H. C., fysiker 523.
- Østby (Selsø s., Horns h.) 318.
- Østersøen 126, 185, 225, 227, 229, 236, 251, 643.
- Østrig 135, 154, 246, 355, 363, 455, 556, 585, 601.
- Øverød (Søllerød s., Sokkelund h.) 307.
- Øvre Stolk (Farensted s., Gottorp a.) 677.
- Åbenrå 122, 142–43, 145–47.
- Ågerup (Sømme h.) 288.
- Aakjær, Sv., rigsarkivar, dr. phil. 286, 299, 315–16.
- Åkær len 488.
- Ålborg 207, 700. – Amt 181.
- Århus 57, 417. – Domkapitel 257–59, 303, 314, 343. – Universitet 226, 350. – Å.-gård len 488.
- Åstrup (sb., Voldborg h.) 166.
- Åsum h. 482.

Rettelser

til Historisk Tidsskrifts 12. række 1. bind

- S. 43, l. 15. A. V. Secher, læs: V. A. Secher.
S. 126, l. 21. Krieger, læs: Krieger.
S. 139, l. 39. Hugo Hamilton, læs: Henning Hamilton.
S. 141, l. 41. Diplomatarium Danici, læs: Diplomatarium Dani-
cum.
S. 181, l. 15. Sæby s., læs: Søby s.
S. 216, l. 15. Vormodsen, læs: Vormordsen.
S. 222, l. 7. Erasmus, læs: Erasmus.
S. 224, l. 13. Wilhelm la Cour, læs: Vilhelm la Cour.
S. 268, l. 26. Egeløkke, læs: Ebbeløkke.
S. 319. 1:4000, læs: 1:40 000.
S. 346, n. 1. problemer I, Nordisk Historieforskning (1943), læs:
Problemer i nordisk Historieforskning (1964).
S. 347, n. 3. Albuquerque, læs: Albuquerque. – Russel, læs:
Russell.
S. 411, l. 25. Chronologia, læs: Chronologiæ.
S. 414, n. 1. har taget, læs: har kopieret.
S. 417, n. 1. Hans Pedersen, Horsens's, læs: Hans Pedersen
Horsens's.
S. 431, l. 3. må antages, læs: kan antages.
S. 517, l. 1. Mantoa, læs: Mantova.
S. 527, l. 17. Jägerskiolds, læs: Jägerskiölds.